

L.N.TOLSTOY
DİRİLMƏ

LEV NİKOLAYEVIÇ TOLSTOY

252536

DİRİLMƏ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKI

2007

*Bu kitab "L.N.Tolstoy. Əsərləri. 14 cildə. 12-ci və 13-cü cildlər"
(Bakı, Yazıçı, 1983) nəşrləri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Rus dilindən tərcümə edənləri:

**Mikayıl Rzaquluzadə
Cabbar Məcnunbəyov**

ISBN 978-9952-34-180-5

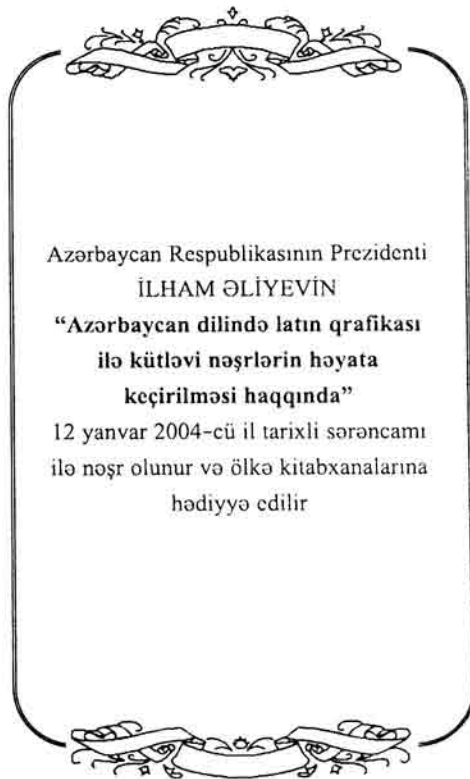
891.7/33-dc22

Rus ədəbiyyatı – XIX-XX əsrlər

Lev Nikolayeviç Tolstoy. Dirilmə.
Bakı, "Şorq-Qərb", 2007, 480 səh.

Dünya ədəbiyyatında misilsiz əsərlərlə özünəməxsus mövqeyi olan Lev Nikolayeviç Tolstoy "Dirilmə" romanında çar Rusiyası dövründə məhkəmələrdəki ədalətsizlikləri, həbsxanalardakı qanunsuzluqları, özbaşınalıqları, katorqa və sürgünləri, məşoqqətli Sibir həyatını öz kəskinliyi və ifşəedici qüdrətilə təsvir edir. O cümlədən romanda ictimai mühitin, tərbiyənin insan əxlaqına təsiri məsələlərindən və əsərin əsas qəhrəmanları Nexlyudovla Katyuşa Maslovanın təcridindən bəhs olunur.

© "Şorq-Qərb", 2007

ÖN SÖZ

L.N.Tolstoyun "Dirilmə" romanı yazıcının son böyük əsəridir. Bu əsərdə də, digər romanlarda olduğu kimi, yazıcını maraqlandıran əsas məsələ insan məsələsidir. Əgər "Hərb və sülh" romanında Tolstoy "xalq fikrini", "Anna Karenina"da "ailə fikrini" əsas götürmüşdüsə, "Dirilmə"də onu cəmiyyət məsələsi düşündürür və öz qəhrəmanlarını məhz cəmiyyət fonunda təsvir edir. Onun qəhrəmanlarının başına gələn fəlakətlər ilk növbədə onların yaşadıkları cəmiyyətlə, bürokratik dövlət sisteminin yaratmış olduğu həyatla bağlıdır.

Əsərdə iki əsas həyat sferası təsvir olunur: onlardan biri təbiət, digəri isə cəmiyyətdir. Təbiət insanın mahiyyətinə tam uyğun gələn sferadır: həm təbiəti, həm də insanları Allah yaratmış və onlar arasında heç bir ziddiyyət yoxdur. İnsan öz əzəli təbiətinə uyğun hərəkət etdiyi təqdirdə səhvlərə yol vermir, onun ruhu sağ və salamat olur. Elə ki insan öz təbii mahiyyetindən deyil, ictimai dəyərlərdən və ictimai normalardan çıxış edərkən hərəkət edir, onda da o, fəlakətlərə düşür, səhvlərə yol verir, ruhi cəhətdən ölürlər.

Romanın əvvəlində verilmiş təbiət təsviri, yəni şəhərdə yazın gəlməsinin təsviri də məhz bu ideyanı açıqlayır. Yazın gəlməsi otların göyerməsi, quşların, həşəratların canlanması, uşaqların sevinməsi təbii bir haldır və bütün canlılar, bitkilərdən tutmuş uşaqlaraq, təbii qanunlarla yaşayır və onlar üçün Allahın yaratmış olduğu dünyada baş verən hadisələr vacibdirsə, insanlar, yaşlı adamlar üçünsə onların özlərinin icad etdikləri və uydurduqları şeylər vacibdir. Burada şəhər təbiətin əksi və cəmiyyətin simvolu kimi verilir. İnsanlar şəhər deyilən bu məkanda bir yerdə toplaşmış torpaq daş və qranitlə, binalarla örtmüş və sanki onun əsas missiyasını bitirmək və yerinə yetirmək qabiliyyətini əlindən almaq istəyirlər. Torpaq isə öz bitirmək iqtidarını heç vaxt itirmir, odur ki, yaz elə şəhərdə də yaz olaraq qalır: torpaq imkanı olan yerdə – qazonlarda, açıq yerlərdə, hətta daşların arasında belə öz bitirmək missiyasını yerinə yetirir. İnsanlara, şəhər mühitinə qalan bu torpağın imkanlarını məhdudlaşdırmaq olur – onlar heç vaxt torpağın əsas mahiyyətini, onun – canlı həyatın mənbəyi və həmişə diri olmasını məhv edə bilmirlər.

İnsan da torpaq kimidir. Onun da əsas missiyası və mahiyyəti daim həyata can atmasında, ruhi cəhətdən daim diri olmasındadır. Lakin şəhər və cəmiyyət insanı da torpaq kimi, bu dirilik və həyat mahiyyətindən məhrum etməyə çalışır, nəticədə isə sonacın bu məqsədə nail ola bilməyə də,

onu, yəni insanı, təhrif edir, dəyişdirir, öz özünə yad bir vəziyyətə salır. Romanın əsas mövzusu da məhz bundan ibarətdir: təbiətdən saf, ruhdan təmiz yaranmış insan cəmiyyətin təsiri altında ruhi cəhətdən ölü vəziyyətə düşür, lakin onun ruhu sonacın ölmür, dirilir və insan öz əzəli mahiyyətinə qaydır. Bu mahiyyətin ifadəsini isə L.Tolstoy dində, Allaha etiqadda və xristianların müqəddəs kitabı olan İncildə görür.

Ruhi cəhətdən ölüb dirilən, öz təbii və ilahi mahiyyətindən uzaq düşən və böyük fəlakətlərə düşür olaraq, yenidən öz təbiiyyətinə, əzəli mahiyyətinə, öz ruhi diriliyyətinə qayıdan qəhrəmanlardan biri Dmitri Nexlyudov, digəri isə Katyuşa Maslovadır. Nexlyudov zadəgan ailəsindən mənsubdur, o knyazdır; Katyuşa Maslova isə onun xalalarının himayəyə götürüldükləri cavan, kimsəsiz bir qızıdır. Əsas münaqişə də məhz bu iki qəhrəman arasında baş verir. Nexlyudov universitet tələbəsidir və yay tətilində kəndə, xalalarının yanına dincəlməyə gəlir və burada Katyuşa ilə tanış olur. Onlar hələ mənəvi cəhətdən saf gənclərdir və onların bir-birinə münasibəti sırf təbii, daxili tələblər əsasında qurulur. Onların hərəkətlərində və münasibətlərində qeyri-təbii və cəbəcər heç nə yoxdur. Onlar bir yerdə oynayırdı da, gülüşəndə də, öpüşəndə də mənəvi cəhətdən saf və gözəldirlər. Onların mənəviyyətinə xələl gətirə biləcək heç bir situasiya, heç bir təmənnə yoxdur.

İkinci görüş bir neçə ildən sonra baş verir. Nexlyudov artıq universiteti bitirib orduda zabıt kimi xidmət edir. Kübar cəmiyyəti və əsgərlik həyatı onu bir insan kimi dəyişdirmiş və o sanki öz-özünə, öz təbii mahiyyətinə yad olmuşdur. O özündən daha çox yaşadığı cəmiyyətə və onun digər nümayəndələrinə oxşayır. Nexlyudovda özünü nisbətə bir yadlaşma baş verir. Bu da onun mənəvi cəhətdən pozulmasını göstərib çıxarır. Lakin bu mənəvi pozğunluq mövcud cəmiyyətdə pozğunluq hesab edilmir, əksinə, normal kübar həyatı kimi dəyərləndirilir. Nexlyudovun mənəvi saflığı hətta onun anasının belə xoşuna gəlmirdi. Lakin əşidəndə ki, onun oğlu hansısa zabitin olından fransız qadını alıb, o buna sevinir. Nexlyudovun digər cavanlar kimi şampən içməsinə, qumar oynamasına, qadınlarla gəzməsinə ana cavan oğlu üçün normal həyat hesab edir. Kübar cəmiyyətinə pozulmuş Nexlyudov ikinci dəfə kəndə gəlir və Katyuşa ilə görüşür. Bu dəfə onun bu qıza münasibəti başqa cür olur: o artıq öz təbii istəklərindən deyil, cəmiyyətdə qəbul olunmuş normalardan çıxış edərkən hərəkət edir. Odur ki, o, Katyuşanın namusuna toxunur, onunla ehtiraslı bir heyvan kimi rəftar edir, sonra isə ona pul verib çıxıb gedir. Maraqlıdır ki, bütün bu çirkin və alçaq hərəkətlər yazın əvvəlində, Pasxa bayramında, yəni pravoslav xristianları üçün ən müqəddəs günlərdən birində baş verir. Nexlyudovun hərəkəti nə təbiətdə baş verən hadisələrə, nə də dində və mənəviyyatda göstərilən tələblərə uyğun gəlmir.

Nexlyudov şohorə yola düşür və yolda Katyuşanı və özünün bəd oməlini yada salaraq iztirab keçirir. Sonra da düşünür: burada nə var ki, hamı belə edir, düşünür ki, o başqa cür hərəkət etsəydi və imkanı oldən versəydi, onun yoldaşları ona güləcəkdilər. Bu cür düşüncələr və arqumentlər onun vicdanını sakitləşdirir və o, tezliklə Katyuşanı unudur. Unutmaq o deməkdir ki, onun ruhu sanki yuxuya gedir, sanki ölü. Günah işlədib, sonra da öz günahını unudan, bütün bunlara görə mənəvi iztirablara düşər olmayan insanın ruhu diri sayıla bilməz. Bu gündən etibarən Nexlyudov fiziki cəhətdən sağlam, diri, lakin ruhon ölü bir məxluq kimi yaşayacaqdır. O yeyib-içəcək, kef çəkəcək, öylənəcək, evlənmək, ailə qurmaq arzusunda olacaq, bir sözlə, sözün bəsit mənasında yaşayacaq, lakin sözün əsil mənasında, onun ruhu ölü olaraq qalacaqdır.

İllər ötür, Nexlyudovun həyatı öz adı axarında davam edərəkən, günlərin bir günü sanki ildırım çaxır, göy gurlayır və o, qəflət yuxusundan ayılır, onun yatmış ruhu oyanır. Bu hadisə məhkəmə zalında baş verir. Nexlyudov burada prisayını iclasçı kimi, yəni günahkarları mühakimə edənlərdən biri kimi iştirak edir. Mühakimə olunan isə Katyuşa Maslovadır. O hansısa bir Sibir tacirini öldürməkdə və onu qarət etməkdə ittiham edilir. Birdən Nexlyudov Katyuşanı tanıyır və bu onun ruhunda bir zəlzələ, bir vəlvələ yaradır, sanki onun yatmış ruhu qəflətdən oyanır. Oyanır və bir də heç vaxt bu ruh qəflət yuxusuna gedə bilməyəcək. Nexlyudov heç bir dəlillərlə öz vicdanını sakitləşdirə bilməyəcək və bu hal onu əbədi mənəvi işgəncələrə düşərəcəkdir. Bu işgəncələr və öz ruhunu xilas etmək istəyi qarşısında Nexlyudovun bütün arzu və istəkləri bəsit və mənasız görünəcəkdir. O bundan sonra yalnız bir şey haqqında düşüncədədir: özünü, öz ruhunu xilas etmək. Odur ki, Nexlyudov var-dövlətdən də, malikanədən də, öz nişanlısından da imtina edərək Katyuşa Maslovanın dəlincə Sibirə yola düşəcək. Onun nicatı Katyuşanın onu bağışlamasındadır. O buna nail ola biləcəkmidi?

Beləliklə, Nexlyudovun ruhunun ölümü onun günah işlədərək bu günahı unutmasından başlanır. Bu ruhun dirilməsi isə qəhrəmanın öz günahını dərk edərək mənəvi işgəncələrə düşər olmasından başlanır. Nexlyudovun timsalında ruhun ölümü və onun dirilməsi bu cür baş verir. Lakin dirilmə prosesi təkə Nexlyudovun ruhuna aid olmayıb, Katyuşa Maslovaya da aiddir. Onun da ruhu əvvəlcə ölümə məhkum olur, sonra isə keşməkeşlərdən keçərək dirilir. Bu proses necə baş verir?

Nexlyudov Katyuşanı atıb gedəndən sonra o, bir müddət öz ümidini itirmir və onun nə vaxtsa qayıdacağına inanır. Vaxt keçir, Nexlyudov isə qayıtmırdı. Katyuşa Maslova artıq hamilə idi və bunu xanımlardan gizli saxlayırdı. Bir gün o eşidir ki, Nexlyudovun qulluq etdiyi alay qatarla yaxınlıqdakı dəmiryol stansiyasından keçəcəkdir. Katyuşa axşamın

qaranlığında bir kondli oğlan uşağını da yanına alıb stansiyağa gəlir. Nəhayət, qatar stansiyağa gəlib çatır. Katyuşa Nexlyudovu işıqlı bir vaqonda öz yoldaşları ilə deyib-gülən vəziyyətdə görür. O, Katyuşanın bu yaxınlarda yaşadığını heç yadına da salmır. Katyuşa başa düşür ki, o öz sevdiyi qızı tamamilə unutmuşdur və bir də onun yanına qayıtmayacaqdır. Qatar yola düşür və Katyuşa qəti qərar qəbul edir: o özünü növbəti qatarın altına ataraq intihar edəcəkdir. Dəmiryol vağzalı, qatar və özünü qatarın altına atmaq istəyən gənc qadın. Bu situasiya necə də "Anna Karenina" romanında təsvir olunan intihar səhnəsini xatırladır. Lakin bu dəfə hadisələr bir qədər başqa cür inkişaf edir. Katyuşa artıq özünü yaxınlaşmaqda olan qatarın altına atmağa hazırlaşdı ki, birdən öz daxilində, yad ürəyinin altında nəyinsə və kiminsə xəfficə tərpəndiyini hiss etdi. Bu onun bətnindəki körpə idi. Bu tərpənişdən Katyuşa nəşə çox şirin və məhrəm bir duyğu keçirdi. Bu gələcək analıq duyğusuna idi. Bu da onu özünü öldürmək qəsdindən xilas etdi. O yaşayacaq, gələcək körpəsinin naminə işgəncələrə və təhqirlərə, qınaqlara və ittihamlara dözərək yaşayacaq, çünki həyat hər bir mənəvi-etik və digər normalardan güclüdür. Katyuşa da yaşayacaq.

Xanımlar Katyuşanın hamilə olduğunu bilən kimi onu evdən qovurlar. O gündən də onun əzablı günləri başlanır. Ağır zəhmətə alışmamış bu cavan qadın hər bir əziyyətdə qatlaşaraq yaşamaq və öz körpəsinə yaşatmaq istəyir. Lakin o tez bir zamanda uşağını itirir, dünyada, yad adamların arasında tamamilə tənha qalır. O yenə də dözüür, öz insanlıq və qadınlıq mənliliyini qoruyub saxlamaq istəyir. Lakin ona ən ağır gələn hal ondan ibarət idi ki, heç kəs ona zavallı və kimsəsiz bir insan kimi baxmır. Bütün kişilərə ona yalnız ərsiz bir qadın kimi baxır və onunla öylənmək istəyir. Bu vəziyyət Katyuşanı hər şeydən çox incidir. Lakin o yavaş-yavaş bu münasibətə alışır və cəmiyyətin istədiyi bir qadına çevrilir. Bu yol onu gətirib fahişəxanaya çıxarır. Cəmiyyətin istəkləri, onun qanunları insanın və mənəviyyatın tələblərindən güclü olur. Sevmək, ailə qurmaq, ana olmaq arzusu ilə yaşayan Katyuşa fahişəliklə kifayətlənməli olur. Bu, qadınlıq adına vurulan ən böyük ləkədir ki, onun da günahkarı cəmiyyətdir. Bu cür həyat Katyuşanı cinayətə sövq edir, o istəmədən və bilmədən qətl törədir. Bu qətlə görə ona həbs edərək mühakimə edirlər və məhkəmədə Nexlyudov onu görüb tanıyır.

Katyuşa Maslovanın ruhi ölümü onun nifrətindən başlanır. O bütün kişilərə və bütün insanlara nifrət edir, o cümlədən də, Nexlyudovuna. Tols-toyun fikrincə, insan nifrətlə yaşaya və hamıya nifrətdə öz ruhunun diri qalmasını qoruyub saxlaya bilməz. İnsanın ruhu yalnız onun insanlara və Allaha məhəbbətində yaşayır. Nifrət etməyə məhkum olan ruh isə diri sayıla bilməz.

Katyuşanın məhkəmədən sonrakı həyatı isə onun ruhunun dirilməsi yoludur. Hər şeydən əvvəl Nexlyudovun ondan üzr istəməsi və əfv diloməsi və nəhayət, onunla evlənmək istədiyini bildirməsi Katyuşanın həyatında yeni mərhələnin başlanması deməkdir. Doğrudur, o hər vaxtlə Nexlyudovun ullaqlarına rədd cavabı verir və ona deyir: "Mən katorqa dustağı, sən knyaz, bura sənin yerin deyil... Mənim vasitəmlə özünü xilas etmək istəyirsən! Bu dünyada məndən ləzzətinə alıbsan, o dünyada da mənim vasitəmlə xilas olmaq istəyirsən. Sənin özündən də zəhləm gədir, gözliüyündən də, bütün o piylənmiş murdar sir-sifətindən də". Budur Katyuşanın qəlbində insanlara qarşı tüğyan edən o böyük nifrətin ifadəsi. Onun qəlbində insanlara və Nexlyudova qarşı nə mərhəmət, nə məhəbbət deyilən bir duyğu qalmamışdır. Bu cür ruh öldürür.

Lakin illər ötəcək, Sibirdə, katorqada Katyuşa sevəcək. O, siyasi dustaq Simonsonu sevəcək. Ona görə yox ki, o, yoxsulların yolunda vuruşur və özünü böyük məhrumiyyətlərə düşür edir, ona görə ki, Simonson onu necə varsa, eləcə də qəbul edir, onun aqibətini yüngülləşdirmək istəyir. Nexlyudov isə indiki Katyuşanı deyil, əvvəlki Katyuşanı, gənclik illərindəki Katyuşanı sevir. Katyuşanın qəlbində yavaş-yavaş insanlara qarşı bir mərhəmət hissi oyanır. O, Nexlyudovu da əvvəl-axır bağışlamalı olur. Bununla da onun qəlbindəki nifrət məhəbbət, inam və ümid əvəz edir. Bu da Katyuşa Maslovanın ruhun dirilməsi deməkdir.

Bələliklə, qəhrəmanlardan biri – Nexlyudov – öz günahını unudaraq ruhi ölümə məhkum olur. Sonra isə o öz günahını başa düşərək işğəncə çəkir, günahını yumaq üçün hər şeydən imtina edərək Katyuşanın dalaına Sibiro gədir. Bu ruhi oyanış, ruhi işğəncələr Nexlyudovun qəlbini dirilməsi deməkdir. Digər qəhrəman – Katyuşa Maslova – ədalətsiz münasibətin qurbanı olur, onun heysiyyəti sarsılır və onun qəlbində insanlara qarşı bir nifrət hissi oyanır və bu onun ruhi ölümü deməkdir. Sonralar, Sibirdə Katyuşanın Nexlyudovu əfv etməsi, onun Simonsonu sevməsi bu nifrətin yox olmasına və bununla da Katyuşanın ruhun dirilməsinə gətirib çıxarır. Deməli, "dirilmə" deyəndə, Tolstoy təkə Dmitri Nexlyudovun həyatını deyil, həm də Katyuşa Maslovanın aqibətini nəzərdə tutur. Nifrətin, yəni ruhi ölümün, mənbəyi və səbəbkanı cəmiyyət, məhəbbətin və ruhi dirilmənin əsası isə insan varlığının, insan təbiətinin özüdür. Bütün elmlər, fəlsəfi görüşlər, siyasi nəzəriyyələr və hərəkətlər məhz cəmiyyətin qanunlarını öyrənir və onlara əsaslanır. Ona görə də bu təlimlər və hərəkətlər səhv əsaslar üzərində qurulmuşdur və onların heç biri insanın əzəli, ruhi mahiyyətini və təbii tələblərini əks etdirmir və nəzərə almır.

Bu mövqədən də Tolstoy inqilabçılara yanaşır və onların həyatını və fəaliyyətini təhlil edir. Onun fikrincə, inqilabçılar xalq sevirlər, onun yolunda hər şeydən keçməyə hazırdırlar. Lakin onlar səhv yoldadırlar, çünki insanın ruhi vəziyyəti haqqında deyil, onun ictimai və iqtisadi vəziyyəti haqqında düşünlür. İnsanın isə vücudunu deyil, onun ruhunu xilas etmək lazımdır. İnsan ruhunun ən düzgün, ən ədalətli təəssübkeşi və xilaskarı isə, Tolstoyun fikrincə, dindir, Allaha olan etiqaddır. Odur ki, onun qəhrəmanı Nexlyudov əsərin sonunda İncilə müraciət edir, dinə pənah gətirir və insanın nicatını məhz dində və imanda görür.

Nexlyudovun və Katyuşa Maslovanın həyat tarixçəsi Tolstoyu geniş ümumiləşdirmələrə gətirib çıxarır. O, insan və cəmiyyət haqqında, insanın bu dünyadakı məqsədi – özünü və cəmiyyəti kamilləşdirmək cəhdi və missiyası haqqında düşünür. Mövcud cəmiyyəti, mövcud ziddiyyətlərdən necə qurtarmaq olar? Bu ziddiyyətlərin kökü nədədir? Bu suallar Nexlyudovu, əlbəttə ki, L. Tolstoyun özünü narahat edən suallar idi. Sibir zindanlarında katorqa çəkən insanlar və onları bu cəzaya məhkum edən qanun keşikçiləri haqqında düşüncə Nexlyudov belə bir qənaətə gəlir ki, günahkarları cəzalandırmaq və onları islah etmək istəyən kəslər özləri günahsız və mənəvi cəhətdən kamil olmalıdırlar. Mövcud ictimai şəraitdə bu belədirmi? "İndi ona aydın olmuşdu ki, dustaqxanalarda güdrüyi o dəhşətli belə və bu bələnin bəisəni olan adamlardakı sakit xudbinlik yalnız insanların mümkün olmayan bir işi görmək istəyindən irəli gəlmişdi: onlar özləri qəddar olduqları halda bələni islah etmək istəyirdilər və buna mexaniki yolla nail olmaq fikrində idilər".

Əndə belə noticəyə gəlmək olur ki, insanları islah etmək istəyən kəs əvvəlcə özünü islah etməlidir, özünə gözündə tükü seçməkdənsə, öz gözündəki tiri görməlidir. Özünü islah etmiş kəsə isə özünü cəzalandırmaq meylə ola bilməz. "Nexlyudov indi anlamışdı ki, cəmiyyət və qanun-qayda, ümumiyyətlə ona görə mövcud deyil ki, öz gələcəğini mühakimə edib cəzalandırmaq qanuniləşdirilmiş canilər var, ona görə idi ki, belə pozğunluğa baxmayaraq, adamlar hər halda bir-birinə acıyır və bir-birlərini sevirlər". Nexlyudov bu fikrin təsdiqini məhz İncildə tapdı və insanların və cəmiyyətin nicatı yolunu da onların İncilin əhkamları ilə yaşamasında gördü. Nexlyudov sanki bir dəyərlər sistemindən, bir arqumentlər aləmindən (cəmiyyətdən) digər dəyərlər sisteminə (dinə) keçir və dünyaya, özünə və insanlara yeni nəzərlərlə baxmağa başlayır. Dünyanın nicatını o, İncildə yazılan qanunlar əsasında yaşamaqda və hərəkət etməkdə görür. Bu qanunların əsasında isə insanları sevmək, özünü təkmilləşdirmək, insanların günahını bağışlamağı bacarmaq istedadı dayanır. Mövcud fəlsəfi və siyasi təlimlər isə insanı, onun ruhi aləmini bir tərəfə

qoyub, ictimai münasibətləri dəyişdirməyi tövsiyə edir və beləliklə də qeyri-kamil insanların kamil cəmiyyət yarada biləcəyinə inanırlar. Tolstoy isə hər şeyi insandan, onun kamilləşməsindən başlamağı tövsiyə edir və bu işdə İncilə əsaslanmağı doğru hesab edir. "Əgər insanlar bu ehkamlara əməl etsələr, o zaman yer üzündə ilahi səltənət bərqərar olar və adamlar onlara müyəssər olan nemətdən daha böyük nemət alarlar".

Bu, əlbəttə ki, dini utopiyadan başqa bir şey deyildir. Tolstoyun təklif etdiyi dünyanı diriltmək üsulları utopiya olmaqdan savayı, həm də özünün publisistik səciyyəsi, açıq məntiqi ifadəsilə bədiilik qanunlarından kənara çıxır və heç də əsərin ideya baxımından gücünü artırır. Yəni, Tolstoy bədii söz ustası olaraq canlı həyatı, insanları, onların duyğu və həyəcanlarını, keşməkeşlərini təsvir etdiyi məqamda daha güclü idi. Elə ki, o, ictimai problemlərin həlli yolunu axtarır və öz tövsiyələrini verir, burada da bədiilik öz yerini publisistikaya verir, həyat məsələləri, dünya problemləri həll edilərək onlara son nöqtə qoyulur. Bu da bədiliyin qanunlarına, bədii ədəbiyyatın missiyasına zidd olan ictimai, elmi, fəlsəfi fəaliyyət kimi ortaya çıxır. Tolstoy bir yazıçı olaraq həyat ziddiyyətlərini, ictimai qüsurları həll edəndə deyil, onları təsvir edəndə daha güclü təsirə malik idi. Odu ki, Tolstoy və Dostoyevski haqqında monumental əsərin müəllifi D.S.Merejkovski "Dirilmə" romanını "dahinin intihar" adlandırmışdır. "Intihar" o zaman və ona görə baş verir ki, ədib onun missiyasına xas olmayan, onun vəzifəsinə daxil olmayan digər bir fəaliyyət sferasına adlayır və bədii əsəri də həmin yad sferanın vəzifəsinə xidmət etdirməyə çalışır.

Məmməd Qocayev
filologiya elmləri doktoru,
professor

BİRİNCİ HİSSƏ

Matfeydən. Fəsil XVIII. Ayə 21. Onda Pyotr ona yaxınlaşıb dedi: İlahi! Mənim qarşımda günahkar olan qardaşımı neçə dəfə bağışlamalıyam? Yeddi dəfəyə qədər, eləmi?

İsa cavabında. Ayə 22. Yeddiyə qədər demirəm, yeddi dəfə yetmişə qədər.

Matfeydən. Fəsil VII. Ayə 3. Bəs niyə qardaşının gözündə qılı seçirsən, öz gözündə tiri görmürsən?

İoanndan. Fəsil VIII. Ayə 7. Sizdən kimin günahı yoxdursa, qoy qadına daşı birinci o atsin.

Lukadan. Fəsil VI. Ayə 40. Şagird ustadından üstün ola bilməz. Amma hamı özünü təkmilləşdirməklə ustadı kimi ola bilər.

I

Xirdaca bir yerə yüz minlərcə yığışan bu adamlar torpağı təpikləsələr də, nə qədər heç bir şeyin bitməməsi üçün torpağın üstünü daşla örtəsələr də cücərən hər otçığızı nə qədər yolsalar da, daşkömür və neft yandırıb nə qədər tüstülətsələr də, nə qədər ağacları doğrayıb, heyvanları və quşları didərgin salsalar da, – bahar, hətta səhərdə də elə bahardır. Günəş istidir, ot yalnız bulvarların, çəmənlərin də deyil, kökünü qazıb atdıqları hər yerdə, hətta sal daşların arasında da dirçəlib boy atır, yaşllaşır, ağcaqayınlar, qovaqlar, meşəgiləsi yapışqanlı, otirli yarpaqlarını açır, cökələrin çırtlayan tumurcuqları şişirdi. Dolaşalar, sərçələr və göyərçinlər artıq yazsayağı sevincək yuva tikir, milçəklər də günəşdə qızınıb, divarların dibində vızıldaşırdılar. Bitkilər də, quşlar da, cücülər də, uşaqlar da sevincək idilər. Amma adamlar, – böyük, yaşlı adamlar həm özlərini, həm də bir-birini aldatmaqdan və incitməkdən doymurdular. Adamlar elə hesab edirdilər ki, mühüm və müqəddəs olan şey bu yaz səhəri deyil, Allahın yaratdığı dünyanın bütün məxluqata bəxş etdiyi bu gözəllik deyil, – insanı dincliyə, ünsiyyətə, məhəbbətə sövq edən bu gözəllik deyil, – onların bir-birinə əgəlliyə, əgəlliyə, əgəlliyə üçün uydurduqları şeylərdir.

Qəza dustaqqanasının kontorunda da belə hesab edirdilər ki, mühüm və müqəddəs olan şey bütün heyvanlara və insanlara bəxş edilmiş bu bahar deyil, kövrəklik və sevinc deyil, bir gün övvəl alınmış nömrəli, möhürlü və ünvanlı bir kağızdır ki, bu kağıza görə, bu gün, aprelin 28-də səhər saat doqquzda həbsxanada istintaq altında olan üç dustaq – iki qadın və bir kişi – məhkəməyə aparılmalıdır. Bu qadınlardan biri çox qorxulu canı olduğuna görə ayrıca göndərilməlidir. Odur ki, həmin bu göstərişə görə, aprelin iyirmi səkkizində, səhər saat səkkizdə baş nəzarətçi həbsxananın qadınlar şöbəsinin qaranlıq və üfunətli dəhlizinə daxil oldu. Onun ardınca dəhlizə üz-gözündən çox yorğun görünən, ağarmış buruqsacılı, əyninə qollarının ağzı baftalı kofta geyib belinə göy haşiyəli kəmərlə bağlanmış bir qadın da girdi. Bu qadın nəzarətçi idi. Və o, növbətçi nəzarətçi ilə birlikdə kameralardan birinin dəhlizə açılan qapısına yaxınlaşmış soruşdu:

– Sizə Maslovamı lazımdır?

Nəzarətçi acaqları cingildədə-cingildədə qıfılı açmış kameranın qapısını aralayanda içəridən dəhlizə daha üfunətli bir hava axdı. Nəzarətçi:

– Maslova, məhkəməyə! – çıxıb qapını örtüdü və gözlədi.

Küləyin şəhərə gətirdiyi tərəvatlı, şəfəli çöl havası hətta dustaqqanasının həyətinə də duyulurdu. Amma dəhlizdə nocis, qatran və çürüntü qoxuları hopmuş, sərsəmlədicə ağır bir xəstəlik havası vardı ki, yeni gələn hər bir adamı həmin saat kəsalət basırdı. Həyətdən gələn nəzarətçi qadın da pis havaya öyrəşdiyinə baxmayaraq, bunu hiss etdi. O, dəhlizə girdikdə, birdən-birə yorğunluq duydu və onu yuxu basdı.

Kameraya vurnuxma düşdü: qadın səsi, yalın ayaq şappaltısı gəldi.

Baş nəzarətçi kameranın qapısından içəri çıxırdı:

– Tərpənsənə ey, cəld ol Maslova, səniniyəm, e!

İki dəqiqədən sonra qapıdan bəstəboy, çox dolğun döşlü gənc bir qadın cəld addımlarla çıxıb, iti hərəkətlə dönüb nəzarətçinin yanında durdu, – onun əynində ağ kofta vardı, ağ tumanın üstündən boz xalat geymişdi. Ayaqlarında kətan corab, dustaq ayaqqabısı vardı, başına ağ ləçək bağlamışdı, ləçəyin altından halqa-halqa qıvrıq qara saçları çıxmışdı, bunu yəqin ki, qadın qəsdən eləmişdi. Sifətində xüsusi bir ağılıq vardı, uzun müddət örtülü yerdə qalan adamlar belə ağappaq olurlar, bu ağılıq zirzəmidə saxlanan

kartofun cücərtisini xatırladı. Çox iri olmayan enli əlləri də, xələtin iri yaxalığından görünən dolğun, ağ boynunun rəngi də belə idi. Bu tutqun, solğun ağ üz də zil qara, parlaq, bir qədər şişkin, amma çox canlı, biri azacıq çəp baxan gözlər adamı heyran edirdi. O şax dayanmış dolğun döşlərini qabağa vermişdi. Dəhlizə çıxdıqda o, başını bir qədər dikəldib, nəzarətçinin dik gözünün içinə baxdı və hər bir tələbi yerinə yetirməyə hazır vəziyyətdə durdu. Nəzarətçi qapını örtmək istəyirdi ki, oradan başıaçıq ağsaç bir qarının solğun, sərt, qırışmış üzü göründü. Qarı Maslovaya nəsə deməyə başladı. Ancaq nəzarətçi qapını onun üzünə çırpdı və baş yox oldu. Kameradan bir qadın qəhqəhəsi gəldi. Maslova da gülümsünüb, üzünü qapının barmaqlıqlı kiçik nəfəsləsinə tərəf çevirdi. Qarı içəridən üzünü pəncərəyə dirəyib, xırıltılı səslə dedi:

– Çalış artıq-əskik danışma, sözünün üstündə möhkəm dur, vəssalam!

– Eh, sözüm elə birdir, bundan da pis olmayacaq ki! – deyib Maslova başını silkələdi.

Baş nəzarətçi:

– Əlbəttə, birdir, iki deyil! – dedi və hazırcavablığına arxayın halda, ağayana əmr etdi: – Ardınca, marş!

Qarının pəncərədən görünən gözü yox oldu, Maslova isə dəhlizin ortasına keçib xırda, yeyin addımlarla baş nəzarətçinin ardınca gətdi. Onlar daş pillələrlə aşağı enib, qadınlardan kameralarından da pis qoxu gələn səs-küylü kişi kameralarının qabağından keçdilər, – bu kameraların qapılarında xırdaca pəncərələrdən baxan gözlər onları izləyirdi. Onlar kontora daxil oldular, – burada artıq əli tufəngli iki keşikçi soldat durmuşdu. Orada oturmuş kargüzar soldatların birinə tütün qoxuyan bir kağız verdi, dustaq qadını göstərib dedi: “Təhvil al!” Nijqorod kəndlisi, qırmızı üzü çiçəkdən çöpur-çöpur olan soldat kağızı şinelinin qolunun köbəsinə qoydu və dustaq qadına işarə eləyib gülümsünə-gülümsünə enlisifət çuvaş yoldaşına göz vurdu. Soldatlar dustaqla birgə pilləkəndən düşüb, darvazaya sarı yönəldilər.

Baş darvazanın kiçik qapısı açıldı, soldatlar dustaqla birgə qapının kandarından adlayıb, həyətdə keçdilər və hasardan çıxıb şəhərin içilə, daş döşənmiş küçənin ortası ilə gətdilər.

Faytonçular, dükənçilər, aşpaz qadınlar, fəhlələr, qulluqçular ayaq saxlayıb, dustaq qadına maraqla baxırdılar; bəziləri başlarını

bulayır, fikirləşirdilər ki: "Bir gör, bizim kimi dolanmayıb pis yola düşməyin axırı necə olur". Uşaqlar bu quldur qadına qorxa-qorxa baxır, yalnız ona görə qorxmayıb qalmışdılar ki, qadının ardınca soldatlar gəldirdi və o indi heç nə edə bilməzdi. Kəmərinin satandan sonra traktirdə doyunca çay içmiş bir kəndli dustağa yaxınlaşıb xaç vura-vura, ona bir qəpik sodoqə verdi. Dustaq qızardı, başını aşağı saldı və nəse dedi.

Üzünə zillənən baxışları hiss edən qadın bu adamları, başını çevirmədən, oğrun-oğrun, qıyğacı seyr edir və ona yetirilən bu diqqətdən fərəhlənirdi. Dustaqa xana havasına nisbətən saf, təmiz bahar havası da onu fərəhləndirirdi, ancaq o yeriməyi yadırgamışdı, dustaqa xana ayaqqabıları narahat idi, ona görə də daşların üstü ilə addımladıqca ayaqlarında ağrı duyur, ayaqlarının altına baxır, mümkün qədər chmal yeriməyə çalışırdı. Un dükanının qabağından keçəndə, orada heç kəsin deyib-dolaşmadığı göyərçinlər yanlarını basa-basa gəzişirdilər, – qadının ayağı az qala bir göy göyərçinə toxunacaqdı: göyərçin pırıltı ilə uçub qanad çala-çala, dustağın lap qulağının dibindən keçdi və onun üzünü yellədi. Qadın gülümsündü, sonra öz vəziyyətini yadına salıb, dərindən bir ah çəkdi.

II

Dustaq Maslovanın başına gələn çox adi bir əhvalat idi. Maslova bir ərsiz qaravaşın qızı idi, – anası kənddə iki xanımın – mülkədar bacılarının mal-qarasına baxırdı, o da anasının yanında qalırdı. Bu ərsiz qadın hər il doğurdu və adət üzrə, kəndlərdə olduğu kimi, uşağı xaç suyuna çəkirdilər, sonra ana bu istənilmədən doğulan, lüzumsuz, işləməyə mane olan uşağa süd vermir və uşağ tezliklə acından ölürdü.

Beş uşaq belə ölmüşdü. Onların hamısını xaç suyuna çəkmiş, süd verməmişdilər və uşaqlar ölüb getmişdi. Yoldan ötən qaraçıdan qazanılmış altıncı uşaq qız idi, onun da taleyi əvvəlki kimi olacaqdı, amma iş elə gətirdi ki, qarımış xanımlardan biri qaymaqdan inək qoxusu gəldiyi üçün, mal-qaraya baxanları danlamağa gəldi. Yanında qəşəng, sağlam körpəsi olan zahı pəyədə uzanmışdı. Qarı qaymağa və zahını pəyəyə buraxdıqları üçün arvadları danlayıb getmək istəyirdi ki, birdən uşağı görüb ona rəhmi gəldi və onun xaç anası olmaq istədiyini bildirdi. Elə özü onu xaç suyuna çəkdi, sonra da öz xaç

qızlığına yazığı gəldiyindən, anasına süd və pul verdi, beləliklə qız sağ qaldı. Qarımış xanımlar ona "məxlusə" adı qoymuşdular.

Qızın üç yaşı olanda, anası xəstələnilib öldü. Mal-qaraya baxan nənəsi nəvəsinə baxmaq, özünü əziyyətlə salmaq istəmirdi, onda xanımlar qızı öz yanlarına götürdülər. Qaragöz qız çox diribaş və sevimli uşaq çıxdı və xanımlar onunla təsəlli tapırdılar.

Xanımlar iki bacı idilər: kiçiyi Sofya İvanovna daha mehriban idi, qızı da elə o xaç suyuna çəkmişdi, böyük bacı – Marya İvanovna zabitəli idi. Sofya İvanovna qızı geyindirib-kecindirir, oxumaq öyrədir, onu övladlığa götürmək istəyirdi. Marya İvanovna deyərdi ki, bu qızı qulluqçu, yaxşı ev xidmətçisi etmək lazımdır, buna görə də onunla tələbkarlıqla rəftar edir, cəzalandırır, hətta qanıqara olanda, qızı döyürdü də. Beləliklə, bu iki təsir altında, qız yarı ev qulluqçusu, yarı övlad kimi böyüdü, elə adı da nə o yanlıqdı, nə də bu yanlıq: Katka, yaxud Katenka yox, Katyuşa çağırırdılar. Qız tikiş tikir, otaqları yığışdırır, ikonaları tabaşırılə təmizləyir, qəhvə qovurur, üyüdür, bişirib süfrəyə verir, xırım-xırda şeylər yuyur, hərdən də xanımların yanında oturub, onlara kitab oxuyurdu.

İstəyənləri vardı, ancaq ağayana yaşamağın dadını görmüş ərköyün qız onu istəyənlə zəhmət adamları ilə güzəranın çətin olacağını bildiyindən heç kəsə getmək istəmirdi.

16 yaşına qədər o belə yaşadı. 16 yaşı tamam olduqda xanımların qardaşı oğlu, varlı knyaz olan tələbə onlara qonaq gəldi və Katyuşa nə ona, nə də özünə etirafa cürət etmədən ona vuruldu. Aradan iki il keçdikdən sonra həmin bu qardaşoğlu müharibəyə gedərkən, yolüstü bibilərinin yanına gəlib, dörd gün orda qaldı və getməyinə bir gün qalmış, Katyuşanı yoldan çıxartdı, axırıncı gün ovcuna bir yüzlik basıb çıxıb getdi. O gedəndən beş ay sonra qız yəqin etdi ki, ikicanlıdır.

O vaxtdan hər şeydən soyudu, yalnız başına gələcək rüsvayçılıqdan qurtarmaq üçün çarə axtarmağa, xanımlara həvəssiz, hətta pis xidmət etməyə başladı, hətta bir gün özü də bilmədən xanımlara dişinin dibindən çıxanı deyib ürəyini boşaltdı. Sonradan özü də kobud danışdığına peşman olmuşdu, ancaq gec idi, haqq-hesabını istəməli oldu.

Qızdan çox narazı olan xanımlar onu azad elədilər. Qız onlardan çıxandan sonra bir nahiyyə pristavının evində qulluqçuluq elədi, ancaq burada yalnız üç ay qala bildi, çünki əlli yaşlı qoca pristav

ona sataşır, əl atırdı və bir dəfə çox əliuzunluq edəndə qız hirsənib söydü, ona axmaq, qoca şeytan dedi və elə itələdi ki, kişi yıxıldı. Onu kobudluğuna görə qovdular. Daha başqa bir yerə qulluğa girməyin mənası yoxdu, çünki doğmağına az qalmışdı və o, araq alış-veriş edən bir dul mamaçanın yanına köçdü. Doğum asan başa gəldi. Amma kənddə xəstə bir qadının uşağını tutmuş mamaça, Katyuşaya da zahı isitməsi xəstəliyini keçirdi; buna görə oğlan uşağını torbiyə evinə göndərdilər; amma onu aparən qarının dediyinə görə, uşaq ora çatan kimi, həmin saat ölmüşdü.

Katyuşa mamaçanın evinə köçəndə, cəmi 127 manat pulu vardı; 27 manat öz qazancı, 100 manat da – onu yoldan çıxaranın verdiyi pul. Mamaçanın evindən çıxdıqda isə vur-tut 6 manatı qalmışdı. O pul saxlamağı bacarmırdı, həm özünə xərcləyir, həm də hər istəyənə verirdi. Mamaça iki ay yanında qaldığı üçün, 40 manat yemək və çay haqqı almış, 25 manat uşağın göndərilməsinə vermiş, 40 manat da inək almaq üçün ondan borc almışdı. 20 manat paltara, bəxşişlərə, getmişdi, – beləliklə, Katyuşa sağalanda daha pulu yox idi, ona görə də qulluq yeri axtarmalı idi. Meşəbəyinin yanında yer tapıldı. Meşəbəyi evli idi, ancaq o da eynən nahiyyə pristavı kimi, elə birinci gündən Katyuşaya əl atmağa başladı. Katyuşanın ondan zəhləsi gedirdi və çalışırdı ki, ondan uzaq olsun. Amma o təcrübəli hiyləgər idi, başlıcası isə onun ağası idi, hara istəsə onu göndərə bilirdi, nəhayət, bir dəfə fürsət tapıb, onu elə keçirdi. Arvadı bundan xəbər tutdu və bir dəfə örnü Katyuşa ilə otaqda tək görüb, Katyuşanı döyməyə cumdu. Katyuşa əl vermədi, dalaşma düşdü, nəticədə haqqını da verməyib, onu evdən qovdular. Onda Katyuşa şəhərə xalasının yanına getdi. Xalasının öri cildçi idi və əvvəllər yaxşı yaşayırdı, ancaq indi bütün müştərilərini itirmişdi – sərxoşluq eləyirdi, əlinə gələni içkiyə verirdi.

Xalasının balaca bir camaşırxanası vardı, bununla özünü və uşaqları saxlayır, fərsiz örnü də dolandırır. Xalası Maslovaya təklif elədi ki, yanında paltaryuyan işləsin. Ancaq Maslova xalasının yanında işləyən paltaryuyan qadınların necə ağır güzəran keçirdiklərini görüb, qərar verməyə tələsmir, kontorlarda qulluqçu yeri axtarırdı. Axırı iki gimnazist oğlu ilə yaşayan bir xanımın yanında yer tapıldı. Maslova ora qulluqçuluğa girəndən bir həftə sonra böyük oğlan, altıncı sinifdə oxuyan bığlı gimnazist oxumağı buraxıb, Maslovaya sataşmağa başladı, ona göz verib, işiq vermədi.

Anası təqsiri Maslovada görüb onun haqqı-hesabını verdi, işdən çıxartdı. Təzə iş yeri tapılmırdı, ancaq bir dəfə ev qulluqçularını işə düzəldən kontora gələndə, Maslova orada çılpaq ətli biləklərində qolbaqlar, barmaqlarında üzükklər olan bir xanım gördü. Həmin xanım özünə qulluq axtaran Maslovanın vəziyyətindən xəbər tutub ünvanını ona verdi, evinə çağırdı. Maslova onun yanına getdi. Xanım onu məchribanlıqla qarşılayıb, pirojki və şirin şoraba qonaq elədi və öz qulluqçusuna bir məktub verib harasa göndərdi. Axşam-çağı otağa uzun saç-saqçalı ağarmaqda olan ucaboy bir kişi girdi: həmin qoca elə o saat Maslovanın yanında oturub parıltılı gözlərilə güllümsünə-güllümsünə onu nəzərdən keçirməyə və zarafat etməyə başladı. Evin xanımı kişini o biri otağa çağırdı və Maslova xanımın həmin kişiyə bu sözləri dediyini eşitdi: “Lap sütüldür, kənd qızıdır”. Sonra xanım Maslovanı çağırıb dedi ki, bu kişi yazıçıdır, çox pulludur, əgər onun xoşuna gəlsə, heç bir şey əsirgəməz. Maslova kişinin xoşuna gəldi, kişi də ona 25 manat verib vəd etdi ki, tez-tez görüşəcəklər. Həmin pul tezliklə xalasının yanındakı xərclərə, təzə paltara, şlyapa və lentlərə xərclənilib qurtardı. Bir neçə gün sonra yazıçı yenə onun dalınca adam göndərdi. Qız getdi. O, Maslovaya 25 manat verib, təklif etdi ki, ayrıca mənzilə köçsün.

Yazıçının kirələdiyi mənzildə yaşayanda, Maslova həmin həyətdə olan şən bir dükən xidmətçisinə bənd oldu. Qız məsələni özü açıb yazıçıya danışdı və onun balaca mənzilinə köçdü; xidmətçi Maslova ilə evlənəcəyini vəd etmişdi, amma bir gün ona heç bir şey demədən yoxa çıxdı, yəqin ki, onu atıb Nijniyə getmişdi. Maslova yenə tək qaldı. O həmin mənzildə tək yaşamaq istədi, amma icazə vermədilər. Nahiyyə polis nəzarətçisi dedi ki, yalnız sarı bilet əlsə və vaxtaşırı tibbi yoxlamadan keçsə, tək yaşaya bilər. Onda Maslova yenə xalasının yanına qayıtdı. Xalası əynində modalı paltar, çiynində bürüncək, başında şlyapa görüb, onu hörmətlə qarşıladı, indi qızın daha həyatın yuxarı pilləsində olduğunu güman edib, daha ona paltar yumağı təklif etmədi. Maslova üçün indi daha paltaryuyan olmaq-olmamaq məsələsi yox idi. O indi birinci otaqlarda qatorqa həyatı keçirən, əl-qolları arıq, solğun bonizli, çoxları artıq vərəmli qadınlara ürəyi yana-yana baxırdı, – onlar 90 dərəcə isti sabun buxarı içində, yaz-qış pəncərə önündə paltar yuyur, ütüləyirdilər, – Maslova fikirləşəndə ki, o da belə qatorqaya düşsə bilirdi, – onu dəhşət götürürdü.

Bax belə bir vaxtda, heç bir köməkçisi olmadığından çox acınacaqlı bir vəziyyətə düşmüş Maslovanı, fahişəxanalara qız artaran dəllal qadın girdi.

Maslova artıq çoxdan papiros çəkirdi, dükən xidmətçisi ilə əlaqədə olduğu son vaxtlarda və oğlan onu atdıqdan sonra isə içkiyə də qurşanmışdı. Şərab yalnız dadlı olduğu üçün deyil, həm də hər şeydən artıq ona görə xoşuna gəlirdi ki, düşdüyi ağır vəziyyəti unutmağa imkan verir, ürəyini açır, onda öz ləyaqətinə inam yaradırdı, – içməyəndə bunların heç biri olmurdu. Şərab içməyəndə həmişə onu kəsalət basır, özü özündən utanırdı.

Dəllal qadın xalanı qonaq edib, Maslovanı içirtdi, şəhərdə çox yaxşı yer sayılan bir yerə girməyi təklif elədi və bu vəziyyətdə olmağın bütün fayda və üstünlüklərini şişirdə–şişirdə sadaladı. Maslova iki şeydən birini seçməli idi: ya həqarətli ev qulluqçuluğuna qatılmalı idi; onda kişilər ona əl atacaqdılar və o, gizlin, öteri cinsi əlaqələrdə olacaqdı, ya da açıq–aşkar, qanunun yol verdiyi, yaxşı təmin olunmuş, dinc yaşamaq, yaxşı pul qazanmaq, mümkün olan daimi cinsi əlaqə yolunu seçməli idi, – o ikinci yolu seçdi. Üstəlik, bu yolla o həm onu ilk dəfə yoldan çıxaran adımdan, həm dükən xidmətçisindən, ona pislik etmiş bütün adamlardan intiqam alacağını güman edirdi. Bir də onu şimikləndirən və qəti qərar verməsinə bais olan səbəblərdən biri də bu idi ki, dəllal qadının dediyinə görə, o özü üçün xoşuna gələn hər cür məxmər, fay, ipək çiyinləri, qolları açıq bal paltarları sifariş verə bilərdi. Maslova özünü yaxası qara məxmər işləməli dekolte paltarda, qəşəng, sarı ipək paltarda təsəvvür etdikdə, daha özünü saxlaya bilməyib pasportunu həmin qadına verdi. Elə həmin axşam dəllal qadın fayton tutub onu Kitayevanın məşhur evinə apardı.

O vaxtdan Maslova həmişəlik həm Allah-taala, həm də insanları tərəfindən günah sayılan bir həyat yoluna qədəm qoydu; guya öz vətəndaşlarının qayğısına qalan dövlətin icazəsi, hətta himayəsi ilə yüzlərlə, minlərlə qadın belə həyat sürür, axırı da hər on qadımdan doqquz dəhşətli xəstəlik tutur, vaxtından əvvəl taqətdən düşür, ölüb gedirdi.

Azğın cıy–ışrətdə keçirilən gecədən sonra ağır səhər və gündüz yuxusu. Saat üçdə, dördə kirli yataqdan durub, hədsiz sərxoşluqdan sonra mədəni suyu, qəhvə içmək, əynində gecə köynəyi, kofte, xələt otaqlarda tənbel–tənbel veyllənmək, pərdələrin ardından

baxmaq, bir–biri ilə sərsəm–sərsəm deyişmək. Sonra ora–burasını yumaq, yağlamaq, bədən və saçlarını ətirləmək, paltarları geyib yoxlamaq, bunların üstündə sahibkar xanımla didişmək, güzgüdə özünü nəzərdən keçirmək, üzünü, qaşlarını boyamaq, şirin yağlı yeməklər yemək. Sonra bədəni yarıçılpaq göstərən şux ipək paltarları geymək. Sonra bəzək–düzəklilik, gur işıqlı salona çıxmaq, – qonaqların gəlişi, musiqi, rəqs, konfet, şərab, papiros, cavan, orta yaşlı, sütlü uşaq, əldən düşmüş qoca, subay, evli, tacir, dükən xidmətçisi, erməni, yəhudi, tatar, varlı, yoxsul, sağlam, xəstə, sərxoş, ayıq, kobud, zərif, hərbi, mülki, tələbə, gimnazist – hər təbəqədən, hər yaşda, hər xasiyyətli adamlarla cinsi əlaqədə olmaq. Axşamdan səhərə qədər hay–küy, zarafat, dava–dalaş, musiqi, tütün, şərab, yenə şərab, tütün, yenə musiqi... Yalnız səhər bunlardan xilas olmaq və ağır yuxu... Hər gün, hər həftə belə. Həftənin sonunda isə dövlət müəssisəsinə – montəqyyə getmək. Burada dövlət xidmətində olan məmurlar – kişi həkimlər təbiət tərəfindən yalnız insanlara deyil, hətta heyvanlara da cinayətdən qorunmaq üçün əta edilmiş həyati məhv edərək, bu qadınları gəh ciddi – sət, gəh da zarafatlaşa–zarafatlaşa, gülə–gülə həmyainə edib, onlara bir həftəlik öz cinayət orqanları ilə etdikləri müəmin cinayətləri davam etdirməyə vəsiqə verirdilər. Sonra yenə bir həftə. Hər gün belə, yayda da, qışda da, iş günlərində də, bayramlarda da.

Maslova yeddi il belə yaşadı. Bu müddətdə o iki başqa evdə və bir dəfə də xəstəxanada oldu. Fahişəxanada olduğunun yeddinci və ilk dəfə pis yola düşməsinin səkkizinci ilində, iyirmi altı yaşında başına bu iş gəldi, dustaqxanaya düşdü, altı ay qatillərin və oğruların arasında həbsdə qaldıqdan sonra indi onu məhkəməyə aparırdılar.

III

Uzaq yol gəlməkdən yorulub taqətdən düşmüş Maslova keşikçilərin qabağında Mahal məhkəməsinin binasına yaxınlaşdığı vaxt, bir zaman onu tərbiiyə etmiş xanımların qardaşoğlu, Maslovanı ilk dəfə yoldan çıxarmış knyaz Dmitri İvanoviç Nexlyudov pərqu döşəklilik, uca, yaylı çarpayıda, özlimiş yatağında yaxalığının qatları ütilənmiş, təmiz holland köynəyinin yaxasını açıb papiros çəkirdi. O, hərəkətsiz gözlərlə qabağa baxa–baxa bu gün görəcəyi işlər və dünən olub–keçənlər barədə fikirləşirdi.

O dünən gecə varlı və adlı-sanlı Korçağınlörgildə olmuşdu, – hamı güman edirdi ki, knyaz onların qızı ilə evlənəndir, – bunu xatırlayıb o, köksünü ötürdü, çəkdiyi papirosu atıb, gümüş portsiqardan birini də götürmək istədi, ancaq fikrini dəyişdi, hamar, ağappaq ayaqlarını sallayıb ayaqqabılarını tapdı, ipək xalası otlı çiyinlərinə salıb, cəld və mətin addımlarla yataq otağına bitişik, başdan-başa cürbəcür süni iksir, odekolon, fiksatuar və otir qoxusu ilə dolu tualet otağına keçdi. Burada o bir çox yerdən doldurulmuş dişlərini xüsusi diş tozu ilə təmizləyib, otirli qarqara ilə yaxaladı, sonra hərtərəfli yuyunmağa və cürbəcür dəsmallarla qurulanmağa başladı. Otirli sabunla əllərini yuyub, uzadılmış dırmaqlarını fırça ilə möhkəm təmizləyib, böyük mərmər əlüzuyunun qabağına keçdi, üzünü və yoğun boynunu yudu, yataq otağına bitişik üçüncü otağa keçdi, burada da duş hazırladı. Orada piylənmiş, özəloli ağappaq bədəni soyuq su ilə yuyub, xovlu qəfə ilə qurulanıqdan sonra ütülənmiş, təmiz camaşır, güzgü kimi pardaqlanmış çəkmələrini geydi, aynanın qarşısında oturub, iki fırça ilə xırdaca qıvrıq qara saqqalına və qabaq tərəfdən seyrəlmiş qıvrım saçlarına siqal verməyə başladı.

Onun işlətdiyi bütün şeylər – tualet ləvazimatı, camaşır, geyim, ayaqqabı, qalstuklar, sancaqlar, qol düymələri – hamısı on birinci əla çeşidli, ən qiymətli, gözə çarpmaz, sadə, davamlı və bahalı şeylər idi.

Nexlyudov onlarca qalstuk və sancaqlardan əlinə düşüni seçdi, – vaxtilə bunlar yeni və maraqlı idi, indi isə heç bir fərq yoxdu. O təmizlənilmiş və stulun üstünə qoyulmuş paltarını geyinib çox tərəvətli olmasa da, tərtemiz və otirlənmiş halda, dünən üç müjkin parketini sürtüb parıldadıqları uzunsov yemək otağına keçdi. Burada pald ağacından hazırlanmış çox yekə bir bufet və cənən onun kimi böyük açılıb-yığılan bir stol vardı, stulun birindən keyli aralı, aslan pəncəsi şəklinə oyma naxışlı ayaqları ona nəşə dəbdəbəli bir görkəm verirdi. Stolun üstünə qıraqları iri naxışlı, kraxmallanmış zərif süfrə salınmışdı, süfrədə otirli qəhvə ilə dolu gümüş qəhvədan, elə o cür bir qənddan, qaymaqla dolu qaymaqdan və təzə qalac, suxarı və biskvit yığılmış hörmə çörək-qabı vardı. Yemək dəstəgahının yanına alınmış məktublər, qəzetlər və yeni “*Revue des deux Mondes*” kitabı qoyulmuşdu. Nexlyudov elə məktubləri açmaq istəyirdi ki, dəhlizə çıxan qapıdan, öynində yas paltarı, otli-canlı qoca bir qadın içəri girdi, onun başına sancaq-

ladığı krujeva yana öyilmiş saçının pozulmuş tağını örtmüşdü. Bu qadın Nexlyudovun bu yaxında həmin bu otaqda ölmüş rəhmətlik anasının otaq xidmətçisi Aqrafena Petrovna idi, indi onun oğlunun yanında təsərrüfat işlərinə baxırdı.

Aqrafena Petrovna müxtəlif vaxtlarda on ilə qədər Nexlyudovun anası ilə xarici ölkələrdə olmuşdu, xanım görkəmi və ədaləri vardı. O uşaqlıqdan Nexlyudovların evlərində yaşayırdı və Dmitri İvanoviçi hələ Mitenka vaxtından tanıyırdı.

– Sabahınız xeyr, Dmitri İvanoviç!

– Salam, Aqrafena Petrovna! Təzə nə var, nə yox? – deyər Nexlyudov zarafatına soruşdu.

– Bilmirəm knyaginyadanmı, yoxsa knyajnadandı, bir məktub var. Qulluqçu qız çoxdan gətirib. Mənim otağımda gözləyir, – deyər Aqrafena mənəli-mənəli gülümsünə-gülümsünə məktubu ona uzatdı.

– Yaxşı, bu saat, – deyər Nexlyudov məktubu aldı və Aqrafena Petrovnanın gülümsündüyünü görüb, üz-gözünü turşutdu.

Aqrafena Petrovnanın gülümsünəsinin mənası bu idi ki, məktub knyajna Korçağınadandır və Aqrafena Petrovnanın fikrincə, Nexlyudov həmin qızla evlənəndir. Ancaq Aqrafena Petrovnanın təbessümünün mənası Nexlyudovun xoşuna gəlmirdi.

– Yaxşı, onda deyim gözləsin, – Aqrafena Petrovna stolun üstünü süpürmək üçün olan fırcanın öz yerinə qoyulmadığını görüb, başqa yerə qoydu və otaqdan çıxdı.

Nexlyudov Aqrafena Petrovnanın gətirdiyi otirli məktubu açıb oxumağa başladı.

Kənarları dilik-dilik bozumtul qalın kağız vərəqində sivri, amma seyrək bir xətlə yazılmışdı: “Öhdəmə aldığım Sizin yaddaşınız olmaq vəzifəmi yerinə yetirərək, yadıma sahrım ki, Siz bu gün aprelin 28-də prisyajınlar məhkəməsində olmalısınız, buna görə də, Sizə xas olan saymazyanalıqla, dünən vəd etdiyiniz kimi, bizimlə, Kolosovla birlikdə şəkillərə baxmağa gedə bilməyəcəksiniz. Vaxtında getmədiyiniz üçün *a moins que Vous ne soyez dispose payer à la cour d’assises les 300 roubles d’amende qu vous refusez pour votre cheval*”. Bu dünən elə Siz gedən kimi mənim yadima düşdü. Belə ki yadırdınızdan çıxmasın.

Kn. M.Korçağına”.

¹ Əgər işdir, at almağa sorf etmək istədiyiniz 300 manatı mahal məhkəməsinə corimə vermək istəməsəniz.

Vəroqin o biri üzündə əlavə edilmişdi:

"Maman vous fait dire que votre couverture vous a tendra jusqu'à la nuit. Venes absolument à quelle heure que cela soit".

M.K."

Nexlyudov qaşqabağını tökdü. Bu məktub, knyajna Korçağınanın onun üzərində indi artıq iki aydı ki, apardığı mahiranə işin davamı idi, – iş isə gözə görünməyən tellərlə onu knyajna ilə bağlamaqdan ibarətdi. Məsələ burasındadır ki, çox da gənc olmayan və çox cəhəzlə sevməyən adamların evlənmək barədə qərarlılığından başqa, Nexlyudov üçün ayrı bir səbəb də vardı ki, hətta qərar vermiş olsaydı da, indi bu qıza evlənmək təklif edə bilməzdi. Bu səbəb də ondan ibarətdi ki, on il bundan əvvəl o, Katyuşanı yoldan çıxarmış və sonra atmışdı, bunu knyaz tamamilə unutmuşdu, evlənməsi yolunda əngəl saymırdı, amma başqa bir səbəb vardı: bu vaxt onun ərlə bir qadın ilə yaxın əlaqəsi vardı, doğrudan, o özü indi bu əlaqəni kəsmişdisə, ancaq qadın hələ onun bu qərarı ilə razılaşıb-razılaşmadığını təsdiq etməmişdi.

Nexlyudov qadınlarla münasibətində çox çəkingən idi, ancaq elə həmin bu çəkingənlərdə o ərlə arvadda onu ələ almaq arzusu doğurmuşdu. Bu qadın Nexlyudovun seçkidə iştirak üçün getdiyi həmin qozaanın zadəgan nümayəndəsinin arvadı idi. Qadın Nexlyudovu elə bir əlaqəyə cəlb etmişdi ki, bu əlaqə Nexlyudovu gündəngünə daha artıq cəzb edir, eyni zamanda gündən-günə daha artıq bezdirirdi. Əvvəllər Nexlyudov bu cazibə qarşısında özünü ələ ala bilməmişdi, sonralar isə özünü qadının qarşısında günahkar bilib, onun razılığı olmadan bu əlaqəni kəsməyi bacarmırdı. İndi həmin bu səbəbə görə, Nexlyudov ürəyindən keçsə də belə hesab eləyirdi ki, Korçağınaya evlənmək təklif etməyə haqqı yoxdur.

Elə stolun üstündə həmin qadının ərinəndə gəlmiş bir məktub vardı. Həmin xətti və möhürü gördükdə, Nexlyudov qızardı və o saat, həmişə təhlükə qarşısında duyduğu gərginliyi hiss etdi. Amma o nahaq yerə həyəcanlanmışdı; Nexlyudovun başlıca malikanəsinin yerləşdiyi qozaanın zadəgan nümayəndəsi olan həmin ər Nexlyudovu xəbərdar edirdi ki, mayın axırına təcili zəhmət yığıncağı

¹ Anam tapşırırdı Sizo deyirdi ki, yemək dəstiniz Sizi gecəyə kimi gözləyəcək. Mütləq, no vaxt istəməyiniz, gəlin.

təyin edilib; o, Nexlyudovdan xahiş edir ki, mütləq gəlsin və zəhmət yığıncağında məktəblər və yollar məsələlərinin müzakirəsinə rəddəmsizliklə bəyənəlsin¹, çünki bu məsələlərdə mürtəce partiyanın güclü əleyhdarlığı gözlənilir.

Zadəganlar nümayəndəsi liberal idi, bəzən həmfikirləri ilə birlikdə III Aleksandr zamanı hücumla keçən irticaya qarşı mübarizə aparırdı və bütün varlığını bu mübarizəyə həsr etdiyindən, öz ailə həyatındakı bədbəxtliyindən xəbəri yox idi.

Nexlyudov bu adamla əlaqədar keçirdiyi bütün əzablı-iztirablı dəqiqələri yadına saldı: xatırladı ki, bir dəfə qadının ərinin işdən xəbər tutduğunu güman edib, onu duələ çağırmağa hazırlanmışdı və bu zaman o gülləni havaya atacaqdı; qadının başına gələn o dəhşətli səhnə: o mayus bir halda özünü gölə atıb boğmaq məqsədilə qaça-qaça bağa çıxmış, Nexlyudov da qaça-qaça onu axtarırdı. Nexlyudov öz-özünə fikirləşirdi:

"Yox, indi mən gedə bilmərəm, qadın özü mənə cavab verməyincə, heç bir şey edə bilmərəm". Bir həftə bundan əvvəl həmin qadına qəti bir məktub göndərərək özünü günahkar bildiyini, günahını yumaq üçün hər şeyə hazır olduğunu, amma hər halda hər ikisinin xeyri üçün aralarındakı əlaqəni həmişəlik kəsilməmiş hesab etdiyini yazmışdı. İndi o həmin məktuba cavab gözləyirdi, amma cavab gəlmirdi. Elə cavabın gəlməməsinin özü də qismən yaxşı əlamət idi. Əgər qadın əlaqənin kəsilməsinə razı olmasa idi, çoxdan məktub yazmış olardı və ya əvvəllər etdiyi kimi, hətta özü gələrdi. Nexlyudov eşitmişdi ki, indi orada həmin qadına pərəstişkarlıq edən bir zabit var, bu ona həm qışqıncılıq əzabı verir, həm də o sevinirdi ki, onu bezikdirmiş bu riyakarlıqdan yaxasını qurtaracaqdır.

Başqa bir məktub da mülklərinə baxan müdirdən idi. Müdir yazırdı ki, vəzəfəlik haqqını təsdiq etməyə üçün və bundan başqa təsərrüfat işlərini necə davam etdirmək məsələsinə həll etmək üçün Nexlyudov özü ora gəlməlidir, – təsərrüfat rəhmətlik knyajını yaxın vaxtında olduğu kimi aparmalı, yoxsa onun o rəhmətliyə və indi cavab knyaza təklif etdiyi kimi, – inventarı artırmaq və kəndlilərə paylanan bütün yerləri özləri əkilib-becərmək yolu ilə aparmalıdır. Müdir yazırdı ki, bu cür istifadə xeyli faydalı olardı. Eyni zamanda müdir üzr istəyirdi ki, cədvəl üzrə ayın biri üçün

¹ Kömək etsin.

göndərməli olduğu 3000 manatı bir qədər gecikdirmişdir. Bu pul-ları növbəti poçta ilə göndərir. Pulu ona görə gecikdirmişdir ki, kəndlilərdən heç cür toplaya bilmirdi, – vicdansızlıq o dərəcəyə çatıb ki, onları məcbur etmək üçün hökumətə müraciət etməli olub. Bu məktub Nexlyudovun həm xoşuna gəlir, həm də onu açmırdı. Ona görə xoşuna gəlirdi ki, böyük bir mülkiyyət üzərində öz hök-mranlığını hiss edirdi; ona görə açmırdı ki, ilk gənclik çağlarında Herbert Spenserin coşqun ardıcıllarından idi və xüsusilə özü böyük torpaq sahibi olduğundan, Spenserin “Sosial statika” əsərindəki ədalətin xüsusi torpaq mülkiyyətinə yol vermədiyini haqqında hök-münə heyran idi. Gəncliyə xas olan bir düzlük və qətiyyətlə o nəinki torpağın xüsusi mülkiyyət vasitəsi ola bilməyəcəyini söyləməklə, universitetdə bu mövzuda əsər yazmaqla kifayətlənməmiş, hətta həqiqətdə öz inamının əksinə, torpaq sahibi olmaq istəməyib (ana-sının deyil, atasından şəxsi ona miras qalmış) torpağın kiçik bir his-səsini o zaman kəndlilərə vermişdi. İndi irsiyyətlə böyük bir mül-kədar olduğundan, iki şeydən birini etməli idi: ya görək atasından qalan 200 desyatin torpaqdan, on il bundan əvvəl etdiyini kimi, əl çəkə idi, ya da dinnməz-söyləməz bütün əvvəlki fikirlərinin yanlış və yalan olduğunu etiraf edə idi.

Birincini edə bilməzdi, – onun torpaqdan başqa heç bir yaşayış vəsaiti yox idi. Xidmət etmək istəməirdi, amma artıq dəbdəbəli yaşayış vərdişlərinə yiyələnmişdi və belə hesab edirdi ki, bun-lardan əl çəkə bilməz. Bunun bir mənası da qalmamışdı, çünki nə gəncliyindəki o inam gücü, nə o qətiyyət, nə o şöhrətpərəstlik və adamları heyran qoymaq arzusu artıq yox idi. İkincisindən – o zaman Spenserin “Sosial statika” əsərindən mənimsədiyini və xeyli sonralar Henri Corcun əsərlərində parlaq bir surətdə təsdiq olunduğunu gördüyü torpaq mülkiyyətinin qeyri-qanuniliyi barəsində aydın və inkaredilməz dəlillərdən isə heç cür əl çəkə bilmirdi.

Buna görə də müdirin məktubu onun xoşuna gəlmirdi.

IV

Qəhvə içdikdən sonra Nexlyudov məhkəməyə saat neçədə gət-məli olduğunu çağırış vəərəqsinə baxıb dəqiqləşdirmək və knyaj-naya cavab yazmaq üçün kabinetə getdi. Emalatxanada molbertin üstündə tərsinə çevrilmiş, yeni başlanmış bir şəkil vardı, divarlar-dan etüdlər asılmışdı.

Üzərində iki il cidd-cəhd ilə işlədiyini bu şəkil də, etüdlər də, bütün emalatxananın görkəmi onda, xüsusən axır vaxtlar rəssam-lıqda irəliləməkdə şiddətlə duyduğu acizlik hissini yadına saldı. O həmin duyğunu öz estetik duyğusunun həddən artıq incəlməsi ilə izah edirdi, amma hər halda bunu dərk etmək çox ağır gəlirdi.

Yeddi il bundan əvvəl o rəssamlıq istedadı olduğunu qət edib, qulluğu atmışdı və bütün qalan işlərə rəssamlıq fəaliyyəti zirvəsindən bir qədər həqarətlə baxırdı. İndi məlum olur ki, onun buna haqqı yoxmuş. Buna görə də bu bərdə hər cür xətirə xoşuna gəl-mirdi. Emalatxananın bütün bu dəbdəbəli avadanlığını ağır hissiyyatla nəzərdən keçirib, ovqatı təlx halda kabinetə girdi. Kabinet hər cür bəzək-düzək, avadanlıq və rahatlıq əşyası olan çox böyük, uca bir otaq idi.

Yekə stolun siyirməsindən, “təcili” bölməsindən çağırış vəərə-qəsini tapıb, məhkəmə iclasının saat on birdə başlanacağını görüb, knyajnaya dəvətinə görə təşəkkür etmək və nahara gəlməyə çalışacağını bildirmək üçün məktub yazmağa oturdu. Ancaq yazdığı birinci məktubu cırıb atdı: çox məhrəmanə çıxdı, ikinci məktubu yazdı, bu da soyuq, demək olar ki, təhqir kimi idi. Onu da cırdı və divardakı düyməni basdı. Qapıdan boz kolonkor önlüklü, yaşlı, qaraqabaq, qırılmış bakenbardlı bir lazey içəri girdi.

– Zəhmət çəkin, fayton çağırtdırım.

– Baş üstə.

– Bir də, orda Korçaqingildən gəlib gözləyən qulluqçuya deyin ki, təşəkkür edirəm, gəlməyə çalışsaram.

– Baş üstə.

Nexlyudov düşündü: “Bu saymazlıqdır, amma yazı bilmirəm. Hamısı birdir, bu gün onunla görüşəcəyəm”. – Sonra geyinməyə getdi.

O geyinib artırmaya çıxdı, təkərləri rezinli faytonun tanış sürü-cüsü artıq gözləyirdi.

Faytonçu ağ köynəyinin yaxalığından görünən, gündən qaral-mış qüvvətli boynunu azca çevirib dedi:

– Dünən siz knyaz Korçaqingildən elə yenicə getmişdiniz ki, mən göldim, şveysar dedi ki, elə indicə çıxıb gedibsiniz.

“Mənim Korçaqingil ilə münasibətimi faytonçular da bilir”. – Nexlyudov onu axır zamanlar məşğul edən həll edilməmiş bir məsələni – Korçaqina ilə evlənsinmi, evlənməsinmi məsələsini

yadına aldı. O indi qarşısında duran məsələlərin çoxu kimi bunu da nə bu tərəfli, nə də o tərəfli həll edə bilirdi.

Evlənməyin lehinə, ümumiyyətlə, çox şey vardı, birincisi bu idi ki, evlənmək ailə ocağının xoşluqlarından başqa, cinsi həyatının uyğunsuzluqlarını da aradan qaldıracaq, onun belə ailə həyatı bərsində dedi ki, – əxlaqi həyat üçün imkan yaradacaqdı; ikincisi və başlıcası bu idi ki, Nexlyudov ailənin, uşaqların onun indiki məzmunuz həyatına bir mənə verəcəyinə ümid edirdi. Bunlar, ümumiyyətlə, evlənmənin xeyrinə olan dəlillər idi. Evlənmənin əleyhinə isə, ümumiyyətlə, birincisi bütün yaşa dolmuş subaylara xas olan – azadlığı itirmək qorxusu və ikincisi, qadının əsrarəngiz mahiyyəti qarşısında qeyri-ixtiyari qorxu idi.

Evlənməyin, xüsusən məhz Missi ilə evlənməyin lehinə (Korçağının adı Mariya idi, ancaq bütün məşhur ailələrdə olduğu kimi, onu da ayamalamışdılar) birincisi bu idi ki, o əsil-nəsəbli ailədən idi və geyimindən tutmuş danışıq, yol-yerləş, gülüş ədalətinə qədər hər şeydə adı adamlardan seçilirdi, həm də müstəsna bir cəhətdən deyil, “ədəb-ərkanlı”ğı ilə seçilirdi, – o həmin xüsusiyyətə başqa bir ifadə tapa bilmirdi və bu xüsusiyyəti çox yüksək qiymətləndirirdi; ikincisi də bu idi ki, qız onu başqa adamlardan uca tuturdu, bu da Nexlyudovun dərrakəsinə görə, o deməkdi ki, onu yaxşı başa düşürdü. Onu başa düşməsi, yəni onun ləyaqətlərini dərk etməsi, qızın ağıllı və düzgün mühakimə sahibi olduğunu göstərirdi. Missi ilə evlənməyin əleyhinə dəlillər isə – birincisi bu idi ki, çox ehtimal o Missidən çox-çox üstün və deməli, özünə daha çox layiq bir qız tapa bilirdi; ikincisi qızın 27 yaş vardı, buna görə də yəqin ki, əvvəllər kiminləsə sevimişdi, – bu fikir Nexlyudova çox özab verirdi. Qızın hətta keçmişdə də onu deyil, başqasını sevməsinə qururuna sığışdırı bilmirdi. Aydındır ki, qız ona rast gələcəyini əvvəlcədən bilirdi, ancaq qızın əvvəl kimisə sevmə bilməsi fikri onu təhqir edirdi.

Beləliklə, evlənməyin lehinə də, əleyhinə də eyni dərəcədə dəlillər var idi; hər halda bu dəlillər eyni qüvvədə idi və Nexlyudov öz-özünə gülüb, özünü Buridan eşşəyi adlandırdı. Hər halda iki ot tayasından hansına yanaşmağı bilmədiyindən, o eşşəyin vəziyyətində qalmışdı.

Nexlyudov öz-özünə dedi: “Amma Mariya Vasilyevnadan (zadəgan nümayəndəsinin arvadından) cavab almayınca, onunla haqq-hesabı üzməyincə, heç bir qərar verə bilmərəm”.

Beləliklə, qərar verməyi ləngidə biləcəyini, ləngitməyə məcbur olduğunu dərk etməyi ona xoş gəldi. Təkatlı fayton səssiz-səmirsiz məhkəmənin asfalt döşəməli qapısına çatanda o öz-özünə dedi: “Yaxşı, bütün bunları sonra fikirləşərəm”.

O öz-özünə: “Həmişə etdiyim və belə lazım bildiyim kimi, indi də öz ictimai vəzifəmi yerinə yetirməliyəm” – dedi və şveysarın yanından ötürək dəhlizə daxil oldu.

V

Nexlyudov məhkəməyə daxil olduqda, orada artıq qızgın hərə-kət vardı.

Gözetçilər gah yeyin-ycyin, gah ayaqlarını döşəmədən ayırmadan sürütləyə-sürütləyə, tövsüyo-tövsüyo tapşırıqları və kağızları yerinə çatdırır, o yan-bu yana qaçırdılar. Pristavlar, vəkillər və məhkəmə işçiləri ora-bura vurnuxur, ərizəçilər və keşik altında olmayan müttəhimlər, qəmgin-qəmgin divarların dibilə gəzişir, ya da oturub gözləyirdilər.

Nexlyudov keşikçilərin birindən soruşdu:

– Mahal məhkəməsi hayandadır?

– Sizə hansı lazımdır? Mülki şöbə də var, məhkəmə palatası da.

– Mən prisayajıyam.

– Onda cinayət şöbəsi. Belə deyəydiniz də. Bura sağ tərəfə, sonra sol dönün, ikinci qapı.

Nexlyudov göstərilən yerə getdi.

Göstərilən qapının ağzında iki nəfər durub gözləyirdi. Bunlardan biri ucaboy, yoğun bir tacir, xoşqılıq bir adamdı, yəqin içib qəlyanaltı eləmişdi, kefi kök, damağı çəğ idi; o biri yəhudi əsilli bir dükən xidmətçisi idi. Nexlyudov onlara yaxınlaşıb, prisayajınlar otağını soruşduqda, onlar yunun qiyməti barəsində danışırdılar.

– Buradır, ağa, buradır. Yəqin siz də bizim kimi prisayajınız, eləmi? – deyər xoşqılıq tacir gülə-gülə göz vurub soruşdu. – Neylə-yək, əlbir çalışırıq, – dedi və Nexlyudovdan müsbət cavab aldıqda, sözüno davam etdi: – İkinci dərəcəli tacir Baklaşov. – Qatlanmayan, enli yumşaq əlini ona uzatdı: – Görək zəhmət çəkək də. Kiminlə tanışlıq şərafinə nail oluram?

Nexlyudov özünü nişan verib, prisayajınlar otağına keçdi.

Cox da böyük olmayan prisyajnılar otağında on nəfərə qədər müxtəlif adam vardı. Hamı yencə gəlmişdi, kimisi oturmuşdu, kimisi də gezişir, bir-birinə göz qoyur, tanış olurdular. Bir nəfər istefaya çıxmış hərbi məmur mundir geymişdi, o birilər sürtük, ya pencəkdə idi; yalnız bir nəfərin əynində kaftan vardı.

Bu işin bəzilərini öz işlərindən ayırdığına və bunu xoşlamadıklarını söyləmələrinə baxmayaraq, hamının üzündə mühüm ictimai vəzifəni yerinə yetirməkdən müəyyən zövq aldığını göstərən bir əlamət vardı.

Prisyajnılar, bəziləri bir-birilə tanış ola-ola, bəziləri elə-bələ kimin kim olduğunu təxmin edərək, öz aralarında havadan, baharın tez düşməsindən və qarşdakı işlərdən danışırdılar. Nexlyudovla tanış olmayanlar, onunla tanış olmağa tələsir, yaqın ki, bunu özləri üçün şərəf bilirdilər. Nexlyudov da tanış olmadığı adamlar arasında həmişəki kimi, bunun elə belə də olması lazım gəldiyini güman edirdi. Ondan soruşsaydılar ki, niyə özünü adamların çoxundan üstün hesab edir, cavab verə bilməzdi, çünki bütün həyatında heç bir xüsusi üstünlük əlaməti yox idi. Qaldı onun ingiliscə, fransızca, almanca yaxşı danışa bilməsi, əynindəki camaşır, paltar, qalstuk və qol-yaxa düymələri – bu malları onun birinci tədarükçülərdən alması, – özü də başa düşürdü ki, bunlar Nexlyudovun özünü başqalarından üstün saymasına əsla səbəb və dəlil ola bilməz. Amma, bununla bərabər o özünü şübhəsiz hamıdan üstün sayır və ona göstərilən hörmət əlamətlərini zəruri şey kimi qəbul edir və bunlar olmadıqda, özünü təhqir edilmiş bilirdi. Elə prisyajnılar otağında da ehtiram göstərilməyəndə, o, bu xoşagəlməz duyğunu hiss elədi. Prisyajnılar arasında Nexlyudovun bir tanışını çıxırdı. Bu adam onun bacısı uşaqlarının keçmiş müəllimi Pyotr Gerasimoviç idi (Nexlyudov onun familiyasını heç vaxt bilməmişdi, həttə bilməməsi ilə bir qədər lovğalanırdı). Həmin bu Pyotr Gerasimoviç kurs qurtarıb, indi gimnaziya müəllimi olmuşdu. Yüngüllüyü, özündən razı halda qəhqəhə ilə gülməsi, ümumiyyətlə, bacısının dediyi kimi, “kommunluğuna” görə Nexlyudovun ondan zəhləsi gedirdi.

Pyotr Gerasimoviç Nexlyudovu qarşılıyib, bərkdən qəhqəhə çəkə-çəkə dedi:

– Hə, deməli, siz də tora düşsünüz, yaxanızı qurtara bilməyibsiniz!

Nexlyudov ciddi və qaşqabaqlı cavab verdi:

– Mən heç qurtarmaq fikrində də olmamışam.

– Bəli də, bu vətəndaşlıq şücaətidir. Bir dayanın, aclıq güc gələndə, yatmağa da qoymayanda avazınız başqa cür çıxar! – deyər Pyotr Gerasimoviç daha da bərkdən qəhqəhə çəkdi.

Nexlyudov: “Bu keşiş balası indicə mənimlə “sən-sən”ə başlar” – düşünərək, üzünə elə indicə bütün qohum-əqrəbasının ölüm xəbərini almış kimi, qəm-qüssə ifadəsi verib, ondan uzaqlaşdı və coşqun halda nəsə danışan qırıxıq, ucaboy, görkəmli bir kişinin dövrəsinə yığılmış adamlara yaxınlaşdı. Həmin cənab indi mülki şöbədə gedən və çox yaxşı bələd olduğu bir məhkəmə prosesindən danışır, hakim və məhkəmə rəhbərlərin adlarını da, atalarının adlarını da çəkirdi. O adlı-sanlı bir vəkilin işə məharətlə elə heyratəmiz bir istiqamət verdiyindən danışdı ki, bir tərəf – qoca bir xanım tamamilə haqlı olduğuna baxmayaraq, lap nahaqca yerə müqabil tərəfə xeyli miqdarda pul verməli olmuşdu.

O, sözünü qurtarıb dedi:

– Lap dahi vəkildir!

Onu hamı hörmətlə dinləyir, bəziləri öz mülahizələrini əlavə etmək istəyirdi, amma o heç kəsə macal vermirdi, sanki hər şeyi tamam-kamal yalnız o bilirdi.

Nexlyudov gec gəldiyinə baxmayaraq, xeyli gözləməli oldu. Məhkəmə üzvlərindən biri hələ gəlib çıxmadığına görə iş longiyirdi.

VI

Məhkəmə sədri məhkəməyə tez gəlmişdi. İri, don düşmüş bakenbardlı, boy-buxunlu bir adamdı. Evli idi, amma çox pozğun bir həyat keçirirdi, elə arvadı da onun tayı idi. Bir-birinə mane olmurdular. Bu səhər kişi yayda onların evində yaşamış işveçli mürəbbiyədən məktub almışdı, o cənubdan Peterburqa gəlirdi, yazırdı ki, şəhərdə olacaq və saat üç ilə altı arasında onu “İtaliya” mehmanxanasında gözləyəcək. Buna görə də sədr bugünkü iclasa tez başlamaq, tez də qurtarmaq istəyirdi ki, keçən yay yaylaqda eşqbazlığa başladığı həmin sarışın Klara Vasilyevna ilə görüşə qata bilsin.

Kabinetə girib qapının çəltisini vurdu, kağızla dolu şafqın alt ləməsindən iki qalter (idman üçün çəki daşı) götürüb yuxarı, irəli, yana və aşağı iyirmi dəfə hərəkət edəndən sonra qalterləri başı üstə qaldırıb, üç dəfə yüngülvari çömbəlib qalxdı.

Sonra adsız barmağında qızıl üzük olan sol əli ilə sağ qolunun gərilmiş əzələsini yoxlaya-yoxlaya öz-özünə düşündü "Adamı heç bir şey suda yaxalanmaq və gimnastika kimi gümrə saxlamır". O hələ mulinə etməli idi (çox çəkin iclaslara başlamazdan əvvəl o həmişə bu iki hərəkəti edərdi), elə bu vaxt qapı tərəpədi. Kimsə qapını açmaq istəyirdi. Sədr daşları cəld yerinə qoyub, qapını açdı və dedi:

– Bağışlayın.

Məhkəmə üzvlərindən qızıl gözlüklü, ortaboy, çiyinləri dik və qaşqabaqlı bir kişi içəri girdi. O narazılıqla dedi:

– Matvey Nikitiç yenə də yoxdur.

Sədr mundirini geyə-geyə cavab verdi:

– Yenə gəlməyib. Həmişə gecikir.

Məhkəmə üzvü:

– Lap qəribədir, bəs heç vicdanı-zadı yoxdur, – deyə qəzəblə deyinə-deyinə oturdu və papiros çıxardı.

Çox səliqəli bir adam olan bu məhkəmə üzvünün bu gün səhər arvadı ilə sözü olmuşdu, ona görə ki, arvad ona bir aylıq məxaric üçün verilmiş pulu vaxtından əvvəl xərcləyib qurtarmışdı. Gələcək ayın hesabına qabaqcadan pul istəmişdi, kişi isə demişdi ki, sözümdən dönməyəcək. Deyişmişdilər. Arvad demişdi, – indi ki, belə oldu, onda bu gün nahar da olmayacaq, evə gələndə ondan nahar ummasın. Bu sözlərdən sonra kişi evdən çıxıb getmişdi, indi qorxurdu ki, arvad öz təhdidini yerinə yetirər, çünki ondan hər şey gözləmək olardı. "Yaxşı, indi gəl, təmiz, əxlaqlı dolan görək!" – deyə o, üz-gözündən şənlik yağan, sapsağlam və xoşsifət sədrə baxırdı, – o ki var aralayıb, qəşəng ağ əlləri ilə naxışlı yaxalığının hər iki yanından, dən düşmüş, uzun, sıx bakenbardlarına sığal verirdi: "O həmişə məmnun və şəndir, mən isə, əzab içində".

Katib daxil olub, nəşə bir kağız gətirdi.

– Çox təşəkkür edirəm, – deyə sədr papirosunu yandırdı.

– Birinci hansı işə baxacağıq?

Katib sanki laqeydliklə dedi:

– Elə bilərəm ki, zəhərləmə işinə.

– Di yaxşı, zəhərləmə deyirsiniz, zəhərləmə olsun. – Sədr fikirləşirdi ki, bu işə saat dördə qədər baxıb qurtarar, sonra da çıxıb gedər. – Bəs Matvey Nikitiç yenə yoxdur?

– Hələ ki yoxdur.

– Bəs Breve necə, gəlib?

– Burdadır, – deyə katib cavab verdi.

– Onda, görəniz deyin ki, zəhərləmə işindən başlayacağıq.

Breve həmin iclasda ittihamçı kimi çıxış etməli idi, prokuror müavini idi.

Katib dəhlizə çıxanda, Breveyə rast gəldi. O yaxası açıq mündirdə, qoltuğunda portfel, çiyinlərini dik qaldırıb, dabanlarını taqıldada-taqıldada az qala yüyürə-yüyürə dəhlizdə sürətlə addımlayır, boş qolunu elə yelləyirdi ki, əlinin yastı iç tərəfi sanki getdiyi istiqamətə tuşlanmışdı.

Katib ondan soruşdu:

– Mixail Petroviç xahiş elədi sizdən soruşum hazırsızımı?

Prokuror müavini dedi:

– Əlbəttə, mən həmişə hazırım. Birinci hansı işdir?

– Zəhərləmə.

– Lap yaxşı, – dedi, amma prokuror müavini bunu heç də yaxşı hesab etmirdi: o bütün gecəni yatmamışdı. Bir yoldaşlarını yola salırdılar, saat ikiyə kimi içib, qumar oynamış, sonra da Maslovanın altı ay bundan əvvəl olduğu həmin fahişəxanaya, qadınların yanına kefə getmişdilər, belə ki, məhz elə bu zəhərləmə işini oxumağa macal tapmamışdı, işi o elə indi, öləri gözəndən keçirmək istəyirdi. Katib isə, onun zəhərləmə işini oxumadığını bildiyindən, sədrə qəsdən həmin işə birinci baxmağı tövsiyə etmişdi. Katib liberal, hətta radikal fikirli bir adam idi. Breve isə, konservativ fikirli, hətta, Rusiyada xidmət edən bütün almanlar kimi, pravoslavlığa hədsiz sədaqətli idi; katibin ondan xoşu gəlmir və onun mövqeyinə həsəd aparırdı.

Katib soruşdu:

– Bəs xədimlərin¹ işi necə oldu?

Prokuror müavini cavab verdi:

– Demişəm ki, edə bilmərəm. Çünki şahidlər yoxdur. Məhkəməyə də belə deyəcəyəm.

– Axı nə fərqi var...

– Edə bilmərəm, – deyə prokuror müavini yenə də qolunu atata yeyin-yeyin öz kabinetinə getdi.

O xədimlər barəsindəki işi heç də, iş üçün mühüm və lazım olmayan şahidlərin çatışmadığına görə yox, ona görə təxirə salırdı

¹ Xədimlər – cinsi münasibətə zidd olub, özlərini xodim etdirən mürtoce dini təriqət tərəfdarları.

ki, ziyalı prisyajınlar iştirak eləyən məhkəmədə bu iş bəraətlə nəticələnə bilirdi. Amma onlar sədr ilə danışıb belə razılığa gəlmişdilər ki, onu qəza şəhəri sessiyasına keçirsinlər, orada kəndlilər çox olacaqdı, buna görə də itihamçının udmaq ehtimalı çox idi.

Dəhlizdə gediş-gəliş getdikcə artırdı. Mülki şöbənin qabağında adam daha çox idi; burada, məhkəmə işlərinə həvəskar həmin o görkəmli cənabın danışdığı işə baxılırdı. Fasilədə salondan həmin o qarı çıxdı: dahi vəkil onun mülkünü alıb, buna heç bir haqqı olmayan kələkbaza verdirmişdi, – hamı da; məhkəmə üzvləri də, aydındır ki, iddiaçı da, onun vəkili də bunu bilirdilər; amma onun işlətdiyi fənd elə fənd idi ki, qarının əmlakını əlindən almamaq və kələkbaza verməmək mümkün deyildi. Qarı kök, geyimli-kecimli idi, şlyapasına iri çiçəklər taxılmışdı. O qarından çıxıb dəhlizdə durdu və qısa, yoğun qollarını, oynada-oynada öz vəkiline müraciətlə dedi: “Axı belə də iş olar? Lütf edin! Belə də iş olar?” Vəkil onun şlyapasındakı çiçəklərə baxa-baxa, nəşə fikirləşirdi.

Qarıdan sonra mülki şöbənin qapısından yaxası geniş açılmış jiletinin altından köynəyinin döşü par-par parıldayan, üz-gözündən razılıq və qürur yağan həmin o adlı-sanlı vəkil çıxdı; o işi elə aparmışdı ki, şlyapası çiçəklili qarının var-yoxu əlindən çıxmış, ona on min manat verən kələkbaz isə, yüz mindən çox qazanmışdı. Bütün gözlər vəkilə zilləndi, o da bunu hiss edir və sanki bütün zahiri görkəmi ilə deyirdi: “Heç bir sədaqət izharına ehtiyacım yoxdur” – Vəkil iti addımlarla hamının önündən ötüb getdi.

VII

Axır ki, Matvey Nikitiç də gəlib çıxdı: arıq, uzungərdən, yanpörtü yeriyən, alt dodağı da yana sallanan məhkəmə pristavı da prisyajınlar otağına daxil oldu.

Bu məhkəmə pristavı universitet bitirmiş təmiz bir adamdı, ancaq heç bir yerdə uzun müddət işdə qala bilmirdi, çünki yaman içki düşkünü idi. Üç ay əvvəl arvadının havadarı olan bir qrafinya onu bu yerə düzəltmişdi, o da bu vaxta qədər həmin vəzifədə qalmışdı, özü də buna sevinirdi.

O, pensnəni taxıb onun ardından baxa-baxa dedi:

– Bəli də, cənablar, deyəsən, hamı yığışib, cləmi?

Deyib-gülən tacir cavab verdi:

– Görək ki, clədir.

– Bir yoxlayaq, – deyər məhkəmə pristavı cibindən bir vərəq çıxarıb, adbaad çağırdığı adamlara gah pensnənin ardından, gah da üstündən baxa-baxa yoxlamağa başladı.

– Mülki müşavir İ.M.Nikiforov.

– Mənəm, – deyər bütün məhkəmə işlərinə bələd olan görkəmli cənab cavab verdi.

– İstefaya çıxmış polkovnik İvan Semyonoviç İvanov.

– Burdayam, – deyər əynində polkovnik mundiri olan arıq kişi səsləndi.

– İkinci dərəcəli tacir Pyotr Baklaşov.

– Burdayam, – deyər xoşqılıqlı tacir ağzını yayıb gülə-gülə diləndi. – Hazırq!

– Qvardiya poruçiki knyaz Dmitri Nexlyudov.

– Mənəm, – deyər Nexlyudov cavab verdi.

Məhkəmə pristavı xüsusi bir hörmət və nəzakətlə pensnənin üstündən ona baxa-baxa təzim etdi, sanki beləliklə onu başqalarından fərqləndirirdi.

– Kapitan Yuri Dmitriyeviç Dançenko, tacir Qriqori Yefimoviç Kuleşov və s. və i.a.

İki nəfərdən başqa hamı toplaşmışdı. Pristav xoş bir əda ilə qapını göstərib dedi:

– İndisə, cənablar, buyurun salona.

Hamı qalxıb, qarıda bir-birinə yol verər-verər, dəhlizə, oradan da iclas salonunu keçdi.

Məhkəmə salonu böyük və uzun bir otaq idi. Bir başında səhnə sayaq, üçpilləli bir uca yer vardı. Orada ortada, bir stol qoyulmuş üstünə tünd-yaşıl saçaqlı, yaşıl mahud salınmışdı, stolun arxasında üç kreslo qoyulmuşdu, bunların çox uca söykənəcəkləri oyma naxışlı palid ağacından hazırlanmışdı, kresloların arxasından isə zərli çərçivədə padşahın boyaboy əlvan rəngli portreti asılmışdı, əynində mundir, çiyinə lent taxılmış padşah bir ayağını irəli atıb, əli ilə qılıncın qəbzəsini tutmuşdu. Sağ küncdən İsanın surəti olan bir kiort asılmışdı, – İsanın başında tikanlı çələng vardı, ora bir analoy da qoyulmuşdu, – prokurorun çıxış stolu da sağda idi.

Onun qarşısında, bir qədər arxada katibin kiçik stolu qoyulmuşdu, camaata yaxın tərəfdə isə, qəşəng yonulmuş palid məhəccərli qəfəsə, onun ardında da hələ boş olan müttəhimlər skamyası

vardı. Səhnəvari yerdə sağ tərəfdə prisaynılar üçün iki cərgə stol qoyulmuşdu; onların da söykənəcləri uca idi, vəkillərin stolları aşağıda idi. Bütün bunlar barmaqılığa ikiye ayrılmış salonun ön hissəsində idi. Arxa hissəyə isə, başdan-başa stullar düzülmüşdü, bunlar pillə-pillə bir-biri üzərində ucala-ucala arxa divara gedib çatırdı. Salonun arxa hissəsində, qabaq skamyalarda fabrik işçiləri və ya ev qulluqçularına bənzəyən dörd qadın və iki kişi oturmuşdu, – onlar da fəhlə idilər; görünür, salonun əzəmətli bəzək-düzəyi onları vahiməyə salmışdı, buna görə də bir-biri ilə qorxa-qorxa pıçıldayırdılar.

Prisaynılardan bir az sonra məhkəmə pristavı yan-yanı yeriyib ortaya çıxdı, oradakıları qorxutmaq istəyirmiş kimi bərkədən çığırdı: – Məhkəmə gəlir!

Hamı ayağa qalxdı və məhkəmə salonunun səhnəsinə: məhkəmə əzələli, gözəl bəknərdli sədr daxil oldu. Sonra qızıl gözlüklü, qara-qabaq məhkəmə üzvü çıxdı, indi o daha qaşqabaqlı idi, çünki məhkəmədə işləməyə namizəd olan qaynına rast gəlmişdi, o da demişdi ki, bacısı ilə görüşüb və bacısı deyib ki, bu gün nahar olmayacaq.

– Görünür, bu gün meyxanaya getməli olacağıq, – deyər qaynı gülə-gülə əlavə etmişdi.

Qaraqabaq məhkəmə üzvü:

– Burada gülməli bir şey yoxdur, – deyər üz-gözüünü daha da turtmuşdu.

Nəhayət, üçüncü məhkəmə üzvü, həmişə gecikən Matvey Nikitiç də gəldi, – o, yekəsaqqal, altı torbalanmış iri, mehriban gözlü bir adamdı. Onun mədəsində katar xəstəliyi vardı və həkimin məsləhəti ilə bu gün səhərdən yeni rejimə başlamışdı və bu yeni rejim onu həmişəkindən daha artıq ləngitmişdi. İndi o çox fikirli görünürdü, çünki ürəyində tutduğu məsələlər barəsində, hər cür mümkündür vəsaitlərlə fəlaçardı. İndi belə bir fəlaçardı, əgər kabinətin qapısından kresloya qədər olan addımların sayı qalıqsız üçə bölünsə, deməli, yeni rejim onun xəstəliyini sağaldacaq, əgər bölünməsə – sağalmayacaq. Məsafə iyirmi altı addım idi, amma o xırdaca bir addım da atıb, düz iyirmi yeddinci addımda kresloya oturdu.

Səhnəyə çıxan sədr və üzvlərin mündirlərinin yaxaları zərənaxışlı olduğundan, görkəmləri çox heybətli idi. Onlar özləri də bunu duyur və hər üçü öz əzəmətlərindən utanırmış kimi, tələsik və təvəzökarlıqla gözlərini yerə dikib, üstünə yaşıl mahud salınmış

stolun arxasında, öz oyma naxışlı kreslolarına oturdular; stolun üstündə: üzərində qartal fiquru olan üçbucaq alət, bufetlərdə içinə konfet tökülən şüşə vazlar, mürəkkəbqabı, qələmlər, ağ kağız və yeni yonulmuş müxtəlif böyüklükdə karandaşlar vardı. Məhkəmə üzvləri ilə birlikdə prokuror müavini də daxil oldu. O da qoltuğunda portfel, tələsik yənə qol ata-ata önündəki pəncərə yerinə keçdi və həmin saat kağızları gözdən keçirib, oxumağa başladı; işə baxmağa hazırlaşmaq üçün o hər dəqiqədən istifadə etməyə çalışırdı. Bu prokuror yalnız dördüncü dəfə idi ki, çıxış edirdi. O çox şöhrətpərəst idi və məhkəmə qərara almışdı ki, bu səhədə yüksək rütbə qazansın, buna görə də ittihamçı kimi çıxış etdiyi bütün işlərdə mütləq təqsiri sübut etməyi lazım bilirdi. Zəhərləmə işinin mahiyyətini o ümumi şəkildə bilirdi, öz nitqinin planını artıq hazırlamışdı, ancaq ona bəzi dəlillər lazım idi, indi həmin dəlilləri tələsik işdən yazıb götürürdü.

Katib səhnənin qarşı tərəfində oturmuşdu, oxunması lazım gələ biləcək kağızları hazırlayıb, indi durnon tapıb oxuduğu, qadağan olunmuş bir məqaləni nəzərdən keçirirdi. O həmin məqalə barəsində özü ilə həmfikir olan yekəsaqqal məhkəmə üzvü ilə söhbət etmək istəyirdi və söhbətdən əvvəl məqalə ilə tanış olmağa çalışırdı.

VIII

Sədr kağızları nəzərdən keçirib, məhkəmə pristavına və katibə bir neçə sual verdi, müsbət cavab aldıqdan sonra müttəhimlərin götürülməsi barədə sərəncam verdi. Həmin saat çaxçaxlı arakəsmənin ardındakı qapı açıldı, başı sapkalı, siyirməqılınc iki jandarm, onların ardınca isə əvvəlcə kürən, üzü çil-çil bir kişi və iki qadın müttəhim daxil oldular. Kişinin əynində həddən artıq gen və uzun dustaq xalası vardı. Məhkəmə salonuna girdikdə o baş barmaqları dik tutulmuş əllərini gərgin bir halda yanlarına sıxmışdı; beləliklə, o paltarının həddən artıq uzun qollarını aşağı salmağa qoymurdu. O, hakimlərlə və tamaşaçılara baxmadan, yanından ötdüyü skamyanı diqqətlə nəzərdən keçirdi. Hərəkətlərini keçdikdən sonra, o birlərə də yer qoyub, bir uca oturdu və gözlərini sədrə zilləyib, nəsə pıçıldaymış kimi, yanaqlarının əzələlərini oynatmağa başladı. Onun ardınca onun kimi əynində dustaq xalası olan orta yaşlı bir qadın daxil oldu. Qadının başında dustaq ləçəyi vardı, qaşsız,

kirpiksizdi, amma gözləri qızarmışdı, üzü bozumtul ağ idi. Bu qadın çox sakit, arxayın görünürdü. Öz yerinə keçəndə, xalati nəyəyə ilişdi və o tələsmədən, ciddi-cəhdlə onu açıb oturdu.

Üçüncü müttəhim Maslova idi.

İçəri girən kimi, salondakı bütün kişilərin gözləri ona zilləndi və uzun müddət onun ağappaq üzündən şəffaf, parıltılı qara gözlərindən və xalatinin altından qabarmış dik döşlərindən ayrılmaq istəmirdi. Hətta yanından ötüb-keçdiyi jandarm da, Maslova yerinə çatıb oturana qədər, gözlərini ayırmadan ona baxa-baxa qaldı, yalnız o oturdandan sonra, birdən-birə öz günahını başa düşübmiş kimi, tez-tələsik üzünü yana çevirib, özünü yığışdırdı, gözlərini düz qarşısındakı pəncərəyə zillədi.

Sədr, müttəhimlər yerlərinə oturana qədər gözlədi və Maslova oturan kimi, katibə müraciət etdi.

Adi mərasim başlandı: prisayjnı iclasçıların bir-bir adları oxundu, gölməyənlərin məsələsi danışıldı, onları cərimələdilər, icazə alanlar və gölməyənləri ehtiyatda olanlarla əvəz etmək məsələsi həll edildi. Sonra sədr biletləri yığıb, şüşə vaza tökdü və mundirinin naxışlı qollarını azacıq çırmayıb, yaman qıllica əlləri ilə hoqqabazlıq edə-edə biletləri bir-bir çəkib açmağa və oxumağa başladı. Sonra sədr mundirinin qollarını saldı, keşişə təklif etdi ki, iclasçılara and içdirlsin.

Şişkin, solğun-sarımtıl sifətli, əynində qəhvəyi rəngli ləbbadə, boynunda qızıl xaç, döşündə də yandan taxılmış, nəşə kiçik bir orden olan bəstəboy keşiş ləbbadənin altında şişkin ayaqlarını ağır-ağır ata-ata İsanın surətinin altındakı mehraba yaxınlaşdı.

Prisayjnular ayağa qalxıb, mehraba sarı yönəldilər.

Keşiş şişkin əli ilə döşündəki xaçı tərpedə-tərpedə, prisayjnuların yaxınlaşmalarını gözləyə-gözləyə dilləndi:

– Buyurun!

Həmin keşiş qırx altıncı il idi ki, keşişlik edirdi və baş kilse keşişinin bu yaxınlarda etdiyi kimi, o da üç ildən sonra öz yubileyini keçirməyə hazırlaşdı. Mahal məhkəməsində isə o, məhkəmələr açılandan bəri işləyir və çox fəxr edirdi ki, on minlərlə adama and içdirib və yaşı ötmüş olsa da, kilsənin, vətənin və ailəsinin rifahı naminə işini davam etdirir; arxayın idi ki, ailəsi üçün evdən başqa faizli kağızlar halında azı otuz min manat qoyub gedəcəkdir. Qaldı İncilin qadağan etdiyi məsələyə, adamlara and içdirmək işinin heç

də yaxşı iş olmaması məsələsinə, – bu, onun heç ağılda da gölmirdi və bu işdən əvvəlki xəcalət çəkmir, vərdis etdiyi bu işi xoşlayır və bunun sayəsində yaxşı-yaxşı cənbərlə tanış olurdu. İndi də məşhur bir vəkil ilə tanış olduğuna sevinirdi; həmin vəkil yalnız birce işdən, şlyapası iri çiçəklərlə bəzənmiş qarının işindən on min manat qazandığı üçün, keşiş ona dərin rəğbət və hörmət bəsləyirdi.

Bütün prisayjnular pillələrlə səhnəyə çıxdıqdan sonra keşiş ağarmış daz başını yana əyib, mərasimə görə geyilməli çiyin örtüyünün yağlanmış dəliyinə soxdu, seyrek saçlarını hamarlaya-hamarlaya, prisayjnulara müraciət etdi:

– Sağ əlinizi qaldırın və barmaqlarınızı bax belə birləşdirin, – o, hər barmağının üstündə xırdaca çuxur olan şişkin əlini qaldırıb barmaqlarını çimdik kimi birləşdirdi. – İndi mən dəyoni təkrar edin: – Qadir Allaha, onun müqəddəs İncilinə və həyat mənbəyi xaça and içir və söz verirəm ki, baxılacaq iş... – o hər cümlədən sonra ara verirdi. – Əlinizi endirməyin, belə tutun, – o, əlini aşağı salan bir cavana müraciət etdi...

Bakenbardlı, görkəmli cənab, polkovnik, tacir və başqaları əllərini keşişin tələb etdiyi kimi, barmaqları yumulu, sanki xüsusi bir ləzzət alırlarmış kimi, çox düzgün tutub yuxarı qaldırırdılar, bəziləri isə, həvəssiz, necə gəldi tutmuşdular. Bəziləri sözləri çox ucadan təkrar edir, sanki coşqun bir ifadə ilə demək istəyirdilər: “Mən hər necə olsa deyəcək və mütləq deyəcəyəm” bəziləri isə, yalnız pıçıldayır, keşişdən geri qalır, sonra qorxmuş kimi, vaxtsız, arxadan ona çatırdılar; bəziləri sanki nəyi isə buraxacaqlarından qorxurlarmış kimi, çimdiklərini bərk-bərk sıxıb sərt-sərt silkələyir, bəziləri çimdiklərini açıb sonra yenə yığdırdılar. Hamı özünü narahat hiss edir, birce qoca keşiş şökk-şübhəsiz inanırdı ki, çox faydalı və mühüm bir iş görür. Anddan sonra sədr prisayjnulara ağsaqqal seçməyi təklif etdi. Prisayjnular ayağa qalxıb, bir-birinə toxuna-toxuna müşavirə otağına keçdilər və demək olar ki, hamısı həmin saat papiros çıxarıb çəkməyə başladı. Kim isə, ağsaqqallılığa görkəmli cənabı təklif etdi və həmin saat hamı razılaşıb, papirosları söndürüb atdılar, salona qayıtdılar. Seçilmiş ağsaqqal kimin seçildiyini sədrə bildirdi və onlar yenə bir-birinin ayaqları üstündən adlayaraq uca söykənəcəkləri iki cərgə stullara oturdular.

Hər şey ləngimədən, sürətlə və təntənəli bir şəkildə gedirdi və bu düzgünlük, ardicillik və təntənə yəqin ki, iştirakçılara ləzzət

verir, onların ciddi və mühüm bir ictimai iş gördüklərinə inamını möhkəmləndirdi. Nexlyudov da bu hissi duyurdu.

Prisyajınlar yerlərində oturan kimi, sədr onların hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri haqqında nitq söylədi. Sədr nitqini söylərkən, öz vəziyyətini daim dəyişirdi: gah kreslonun sol, gah da sağ, gah arxa söykənəcəyinə söykənirdi, gah kağızın kənarlarını düzəldir, gah kağız kəsən bıçağı tumarlayır, gah karandaşı oynadırdı.

Onun sözlərinə görə, prisyajınların hüququ bundan ibarət idi ki, sədrin vasitəsilə müttəhimləri dindirə bilərdilər, kağız və karandaşları ola bilərdi, dəlil əşyasını nəzərdən keçirə bilərdilər. Vəzi-fələri doğruluqla və ədalətlə mühakimə etməkdə.

Məsuliyyətləri isə, ondan ibarət idi ki, müşavirə sirlinə əməl etmədikdə və kənar adamlarla əlaqəyə girdikdə cəzalanacaqdılar.

Hamı hörmət və diqqətlə dinləyirdi. Ətrafına şərab qoxusu yayan və özünü bərk gəyirməkdən zorla saxlayan tacir hər cümləni bəyəndiyini başını əyə-əyə təsdiq edirdi.

IX

Sədr nitqini qurtarıb, üzünü müttəhimlərə tutdu:

– Simon Kartinkin, ayağa durun!!!

Simon əsəbi bir hərəkətlə durdu. Üzünün əzələləri daha sürətlə hərəkət etdi.

– Adınız?

– Simon Petrov Kartinkin, – deyə o, görünür əvvəlcədən cavab verməyə hazırlaşdığından cır səslə cəld cavab verdi.

– Hansı zümrədsiniz?

– Kəndliyə.

– Hansı quberniya, hansı qəzadan?

– Tula quberniyası, Krapivensk qəzası, Kupyansk nahiyəsi. Borki kəndi.

– Neçə yaşınız var?

– Otuz dörd, doğulmuşam min səkkiz yüz...

– Nə dindəsiniz?

– Biz rus, pravoslavlıq.

– Evlisiz?

– Yox, xeyr...

– Nə iş görürsüz?

– Biz “Mavritaniya” mehmanxanasında dəhliz xidmətçisi işləyirdik.

– Əvvəllər məhkəməyə düşsübsüz?

– Heç bir vaxt düşməmişik, çünki biz əvvəllər yaşayırdıq...

– Əvvəllər məhkəməyə düşməyibsiz?

– Allah eləməsin, heç vaxt.

– İttihamnənin surətini alıbsız?

– Almışıq.

– Oturun. Yefimiya İvanovna Boçkova, – deyə sədr o biri müttəhimə müraciət etdi.

Ancaq Simon ayaq üstə durub, Boçkovanın qabağını tutmuşdu.

– Kartinkin, əyləşin.

Kartinkin yenə oturmadı.

– Kartinkin, oturun!

Ancaq Kartinkin hələ də ayaq üstə dayanmışdı, yalnız qaçaraq gələn pristav başını yana əyib, gözlərini qeyri-təbii bir halda bərəldərək, qəmgin bir pıçılı ilə “oturun, əyləşin!” – dedikdən sonra Kartinkin oturdu.

Kartinkin necə birdən-birə ayağa qalxmışdısa, eləcə də birdən-birə oturdu, xalatına bürünüb, yenə də səssiz-səmirsiz yanaqlarını titrətməyə başladı.

– Sizin adınız? – deyə sədr yorğun-yorğun köksünü ötürüb, ikinci müttəhimə müraciət etdi: onun üzünə baxmadan, qarşısındakı kağızda nəşə bir məlumat axtarırdı. Sədr üçün bu iş o dərəcə alışılmış bir iş idi ki, onu sürətləndirmək üçün iki işi birdən görə bilirdi.

Boçkovanın qırx üç yaşı vardı, kolomnalı meşşan idi, həmin “Mavritaniya” mehmanxanasında dəhliz xidmətçisi işləyirdi. Məhkəmə və istintaqda olmamışdı, ittihamnənin surətini almışdı. Boçkova cavabları çox sürətlə və elə bir ifadə ilə verirdi ki, elə bil hər cavaba bu sözləri də əlavə edirdi: “Bəli, mən Yefimiyayam, Boçkovayam, surəti almışam, bununla da fəxr edirəm, heç kimin də mənə gülməsinə icazə vermərəm”. Boçkova ona oturmasını söyləmələrini gözləmədən, suallar qurtaran kimi, dərhal oturdu.

– Sizin adınız? – deyə arvadbaz sədr nədənsə çox mülayim bir əda ilə üçüncü müttəhimə müraciət etdi: – Ayağa durmaq lazımdır, – o, Maslovanın oturduğunu görüb, yumşaq, mehriban bir ifadə ilə əlavə etdi.

Maslova cəld ayağa qalxdı və qabarıq döşlərini dik tutub, cavab vermədən hər şeyə hazır olduğunu bildiren bir ifadə ilə gülümsünən və azacıq ças baxan qara gözləri ilə düz sədrin üzünə baxdı.

– Adınız nədir?

– Lyubov, – deyə o cəld cavab verdi.

Bu zaman Nexlyudov pensnəni tapıb, dindirilən müttəhimlərə baxırdı. O, gözlərini müttəhim qadının üzündən çəkmədən fikirləşdi: “Yox, ola bilməz!” – onun cavabını eşidib öz-özünə dedi: “Bəs niyə Lyubov?”

Sədr yenə sual vermək istəyirdi ki, gözlüklü məhkəmə üzvü qəzəblə nəşə pıçıldayıb onu saxladı. Sədr başı ilə razılıq işarəsi verib, müttəhimə müraciətlə dedi:

– Necə yəni, Lyubov? Adınız burada başqa cür yazılıb.

Müttəhim susdu.

– Sizdən soruşuram ki, əsil adınız nədir? Xaç suyuna çəkiləndə adınızı nə qoyublar?

– Əvvəllər Katerina deyərdilər.

“Yox, ola bilməz” – deyə Nexlyudov öz-özünə düşünür, amma artıq tamamilə şübhəsiz bilirdi ki, bu həmin qızlığa götürülmüş xidmətçi qızıdır ki, vaxtilə ona vurulmuş, bəli vurulmuş, sevmiş, sonra isə, azğın-coşqun bir şəhvet ehtirası ilə yoldan çıxarıb atmış, sonralar da heç yadına salmamışdı; çünki bu xatirə həddən artıq özəblı idi, onu tamamilə ifşa edib, öz vicdan və namusu ilə bu qədər qürurlandığı halda, onun nəinki düz adam olmadığını, hətta bu qadınla açıqdan-açığa alçaqca rəftar etdiyini göstərirdi.

Bəli, bu, o idi, Katya idi. Nexlyudov hər bir şəxsi başqasından ayıran, onu özünə xas, yeganə və misilsiz edən həmin müstəsna, əsrarəngiz xüsusiyyəti indi aydın görürdü. Üzünün qeyri-təbii ağlığına və dolğunluğuna baxmayaraq, xüsusiyyət, o mehriban, müstəsna xüsusiyyət bu üzdə, dodaqlarda, azacıq qıyğacı gözlərdə və başlıca olaraq, bu sadədil, güləş baxışlarda və yalnız üzdə deyil, onun bütün vücudunda ifadə olunan itaətdə özünü bürüzə verirdi.

– Siz elə əvvəldən belə deməli idiniz, – sədr yenə xüsusi bir mülayimliklə qeyd etdi. – Atanızın adı?

– Mən qeyri-qanuni doğulmuşam, – deyə Maslova cavab verdi.

– Yaxşı, bəs xaç atalığınızın adına görə?

– Mixaylova.

Nexlyudov çətinliklə nəfəs ala-ala, bu zaman öz-özünə düşündü: “Görəsən, o nə eləyib?”

– Familianız, ləqəbiniz nədir? – deyə sədr davam etdi.

– Anama görə Maslova yazırdılar.

– Hansı təbəqədəsiniz?

– Məşşan.

– Pravoslav dinindəsiniz?

– Pravoslavam.

– Peşəniz? Nə işlə məşğul olurdunuz?

Maslova dinmədi.

– Nə ilə məşğul olurdunuz? – deyə sədr təkrar etdi.

– Məlumxanada olurdum.

– Nə xana, hansı xana? – deyə gözlüklü məhkəmə üzvü acıqlı-acıqlı soruşdu.

– Özünüz bilirsiniz də hansı xanada... – deyə Maslova gülümsündü və həmin saat cəld dövrəsinə baxıb, yenə gözlərini düz sədrə zillədi. Onun üzünün ifadəsində, dediyi sözlərdə, gülümsəməsində, bu zaman salonu gözən ötəri baxışında elə dəhşətli və acınacaqlı bir mənə vardı ki, sədr başını aşağı saldı və salona bir anlıq tam sükut çökdü. Bu sükutu kiminsə gülüşü pozdu. Kim isə, “Sus... s... s” – deyə dilləndi. Sədr başını qaldırıb suallarına davam etdi:

– Məhkəməyə düşüb, istintaq altında olubsunuzmu?

– Olmamışam, – deyə Maslova alçaqdan cavab verib köksünü ötürdü.

– İttihamnamənin surətini alıbsınız mı?

– Almışam.

– Oturun.

Müttəhim bəzək-düzəklı qadınlardan öz paltarlarının uzun ətəklərini qaldırarkən etdikləri kimi paltarını daldan azca qaldırıb oturdu və gözlərini sədrdən çəkmədən, xalatinin qollarının ağzından görünən xırdaca ağ əllərini sinəsində çarpzaladı.

Şahidlərin sayılması, onların salondan çıxarılması, ekspert-həkim haqqında qərar, onun salona çağırılması işləri başlandı. Sonra katib ayağa qalxıb, ittihamnaməni oxumağa başladı. O aydın və ucadan oxuyurdu, amma elə yeyin oxuyurdu ki, “l” və “r” səslərini düzgün ifadə edə bilmədiyindən, səsi fasiləsiz və uyuşdurucu bir uğultuya çevrilirdi. Hakimlər kresloların gah bu, gah o tərəfinə, gah söykənəcəyinə, gah stola söykənir, gözlərini gah yumur, gah açır,

pıçıldadırdılar. Jandarmlardan biri bir neçə dəfə əsnəməkdən özünü zorla saxlaya bildi.

Müttəhimlərdən Kartinkinin yanaqları aramsız səyriyirdi, Boçkova sakit, dik oturmuşdu, arabir ləçəyin altından barmağı ilə başını qaşıyırdı.

Maslova gah hərəkətsiz oturub katibi dinləyir və ona baxır, gah diksinir, etiraz etmək istəyirmiş kimi qızarı, sonra dərindən ah çəkib, əllərinin vəziyyətini dəyişir, yan-yörəsinə boylanır, yenə də gözünü katibə zilləyirdi.

Nexlyudov birinci cərgədə, soldan ikinci uca stulda oturub, pincə-ner-ini çıxarıb, Maslovaya baxır, qəlbində mürəkkəb əzablı mübarizə gedirdi.

X

İttihamnamə belə idi: "188...-ci il, yanvarın 17-də polisə şəhər-dəki "Mavritaniya" mehmanxanasının sahibi tərəfindən xəbər verilmişdi ki, onun mehmanxanasında Sibirdən gəlmiş 2-ci dərəcəli tacir Feratont Smelkov qəflətən ölmüşdür. 4-cü şəbə həkiminin şəhadətinə görə, Smelkovun ölümü həddən artıq spirtli içki nəticəsində ürək partlamasından baş vermişdir və Smelkovun cəsədi ölümünün üçüncü günü basdırılmışdır. Amma Smelkovun ölümünün dördüncü günü onun yerlisi və yoldaşı sibirli tacir Tixomin Peterburqdan qayıdıb, öz yoldaşı Smelkovun ölümündən və ölümün necə şəraitdə baş verdiyindən xəbər tutub, şübhələndiyini bildirib demişdir ki, bu ölüm təbii deyil, onu bədəfkarlar zəhərləyib, Smelkovun pullarını və brilyant üzüyünü oğurlayıblar, çünki bunlar onun əşyasının siyahısında yoxdur, – bunun nəticəsində istintaq aparılıb aşağıda göstərilənlər aşkara çıxarılmışdır: "Birincisi budur ki, "Mavritaniya" mehmanxanası sahibinə və tacir Smelkovun şəhərə gələn kimi görüldüyü xidmətçisinə məlumdu ki, Smelkovun yanında bankdan aldığı 3800 manat pul olmalıdır, halbuki Smelkov öldükdən sonra açılan çamadanda və pul cüzvdanında yalnız 312 manat 16 qəpik tapılmışdır. İkincisi budur ki, Smelkov ölümündən əvvəlki bütün günü və bütün gecəni fahişə Lyubka ilə keçirib. Həmin fahişə iki dəfə onun nömrəsində olubdur. Üçüncüsü budur ki, həmin fahişə Smelkovun brilyant üzüyünü fahişəxananın sahibi olan qadına satmışdır. Dördüncüsü budur ki, dəhliz xidmətçisi Yefimya

Boçkova tacir Smelkovun ölümünün sabahı ticarət bankına, cari hesaba 1800 manat qoymuşdur. Və beşincisi budur ki, fahişə Lyubkanın ifadəsinə görə, dəhliz xidmətçisi Simon Kartinkin fahişə Lyubkaya dərman tozu verib, onu şəraba qatıb tacir Smelkova verməyi məsləhət görüb, fahişə Lyubka da öz ifadəsinə görə, bunu yerinə yetirmişdir".

"Müttəhim sifətilə dindirilən Lyubka ləqəbli fahişə göstərmişdir ki, tacir Smelkov, onun öz dediyinə görə, xidmət etdiyi fahişəxanada olduğu zaman, doğrudan da onu "Mavritaniya" mehmanxanasındakı nömrəsinə tacirə pul gətirməyə göndərmişdir və onun verdiyi açarla tacirin çamadənini açıb, onun özünün tapşırığı ilə oradan 40 manat götürmüşdür, ancaq artıq pul götürməmişdir, buna Simon Kartinkin və Yefimya Boçkova şahid ola bilərdilər, çünki çamadanı onların yanında açıb, pulu götürüb, bağlamışdır".

"Qaldı Smelkovun zəhərlənməsinə, fahişə Lyubov göstərmişdir ki, üçüncü dəfə tacir Smelkovun nömrəsinə gəldikdə, doğrudan da Simon Kartinkinin təhriki ilə ona konyakın içində, nəşə dərman tozu verib. Bunu o yuxu dərmanı bilib və ona görə verib ki, tacir yuxuya gedib ondan tez əl çəksin, ancaq pul götürməyib, üzüyü də ona Smelkov özü, döyüldükdən sonra qız çıxıb getmək istəyondə bağışlayıb".

"Müstəntiq tərəfindən müttəhim kimi dindirilən Yefimya Boçkova və Simon Kartinkin aşağıdakı ifadəni veriblər: Yefimya Boçkova göstərib ki, onun oğurlanmış puldan əsla xəbəri yoxdur, heç tacirin nömrəsində də olmayıb, orada Lyubka özü nə istəyibsə eləyib. Və əgər tacirin bir şeyi oğurlanıbsa, bunu ancaq tacirin açarı ilə pul dalınca gələn zaman Lyubka eləmiş ola bilər".

Bu yer oxunduqda, Maslova diksindi və ağzını açıb Boçkovaya baxdı.

Katib oxumağa davam etdi: "Yefimya Boçkovaya onun 1800 manatlıq bank bileti göstərildikdə və bu qədar pulu hardan aldığı soruşulduqda demişdir ki, bu pulu o, ərə getmək istədiyini Simon ilə birlikdə 12 il müddətində qazanmışdır".

"Müttəhim sifətilə dindirilən Simon Kartinkin ilk ifadəsində etiraf etmişdir ki, o, pulu Boçkova ilə birlikdə fahişəxanadan açarla gəlmiş Maslovanın təhriki ilə oğurlayıb, Maslova və Boçkova ilə öz aralarında bölüblər; onu da boynuna alıb ki, taciri yatırımaq üçün Maslovaya dərman tozu verib: ikinci ifadəsində isə, pulu oğurla-

maqda və Maslovaya dərman verməkdə iştirakını danıb, bütün təqsiri Maslovanın boynuna qoymuşdur. Bənin qoyulmuş pul barəsində isə, Boçkova kimi, o da demişdir ki, həmin pulları onunla birlikdə mehmanxanada işlədikləri 18 il müddətində ağalara göstərdikləri xidmətə görə bəxşiş kimi qazanıbdır”.

“Vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün tacir Smelkovun cəsədinin tədqiq edilməsi zəruri görüldü, bunun üçün sərəncam verilmişdir ki, Smelkovun cəsədi çıxarıb, həm daxili orqanlarda, həm də orqanizmdə əmələ gəlmiş dəyişikliklər tədqiq edilsin. Daxili tədqiqat göstərmişdir ki, doğrudan da tacir Smelkovun ölümü zəhərlənmə nəticəsində baş vermişdir”.

Sonra ittihamnamədə üzləşdirmə və şahidlərin ifadələri verildi. İttihamnamənin nəticəsi belə idi:

“İkinci dərəcəli tacir Smelkov sərxoşluğa və əxlaqsızlığa uyub, Kitayevanın fahişəxanasında Lyubka ləqəbli fahişə ilə əlaqəyə girişib, ona bərk aludə olaraq 188... il 17 yanvar günü Kitayevanın fahişəxanasında olduğu zaman, yuxarıda adı çəkilən fahişə Lyubkaya öz çamadanının açarını verib, onu qonaqlıq üçün lazım olan 40 manat pulu götürmək üçün tutduğu nömrəyə göndərmişdir. Yekaterina Maslova nömrəyə gəlib, bu pulu götürdükdə, Boçkova və Kartinkin ilə əlbir-dilbir olurlar ki, Smelkovun bütün pullarını və qiymətli şeylərini oğurlayıb öz aralarında bölsünlər və bunu edirlər. (Maslova yenə də diksindi, hətta yerindən sıçradı və qıpqırmızı qızardı), beləliklə Maslovaya briyant üzük... – katib oxumağa davam etdi – ehtimal ki, bir az da pul verirlər, bunu o ya gizlədib, ya da itirib, çünki, həmin gecə Maslova sərxoş idi. Cinayətin izini itirmək üçün bədəfkarlar qərar alırlar ki, tacir Smelkovu aldadıb yenə nömrəyə gətirsinlər və Kartinkində olan mərgmüş ilə zəhərləsinlər. Bu məqsədlə, Maslova fahişəxanaya qayıdıb, tacir Smelkovu dilə tutub “Mavritaniya”dakı nömrəyə gətirir. Smelkov nömrəyə qayıtdıqda isə, Maslova Kartinkinın gətirdiyi toz dərmanı alıb, şəraba tökür və bunun nəticəsində Smelkov ölür”.

“Bütün yuxarıdakılara görə Borkov kəndlisi 33 yaşlı Simon Kartinkin, 43 yaşlı meşşan Yefimya İvanovna Boçkova və 27 yaşlı meşşan Yekaterina Mixaylova Maslova bunda ittiham olunurlar ki, onlar 188...-il yanvarın 17-də əlbir olub tacir Smelkovun 2500 manat pulunu oğurlayıb, cinayətin izini itirmək məqsədilə, onu

öldürmək üçün tacir Smelkova zəhər içirdilər və bunun nəticəsində o ölmüşdür”.

“Bu cinayət cinayət-cəza qanununun 1455-ci maddəsinə müvafiq gəlir. Buna binaən və cinayət məhkəməsi nizamnaməsinin filan maddəsinə əsasən, kəndli Simon Kartinkin, Yefimya Boçkova və meşşan Yekaterina Maslova prisayjni iclasçılarının iştirakı ilə (mahal) məhkəməsində mühakimə olunmalıdırlar”.

Katib uzun ittihamnamənin oxunmasını başa çatdırdı, vərəqləri yığıb, hər iki əli ilə uzun saçlarına siğal verə-verə yerinə oturdu. Həmin artıq indi tədqiqatın başlanacağını, bu saat hər şeyin aydınlaşdırılacağını və ədalətin təmin ediləcəyini xoşhəllə dərk edib, asudə nəfəs aldı. Bu hiss birçə Nexlyudova yad idi: o dəhşət içində acı düşüncələrə dalmışdı: 10 il əvvəl tanıdığı o məsum və pak gözəl qızçıqaz bir gör nələr edə bilermiş!

XI

İttihamnamə oxunub qurtarıqda, sədr üzvlərlə məsləhətləşib, Kartinkinə elə bir ifadə ilə müraciət etdi ki, sanki aşkar deyirdi ki, indi biz hər şeyi müfəssəl surətdə öyrənəcəyik.

– Kəndli Simon Kartinkin! – sədr başını sol tərəfə əydi.

Simon Kartinkin ayağa qalxıb, hərbi adamlar kimi mil durdu, bütün bədənini irəli əydi, yanaqları isə səssiz-səmsirsiz tərپşməkdə idi.

– Siz onda təqsirləndirilirsiniz ki, 188...-il yanvar ayının 17-də Yefimya Boçkova və Yekaterina Maslova ilə əlbir olub tacir Smelkovun çamadanından ona məxsus olan pulu oğurlayıb sonra mərgmüş gətirib, Yekaterina Maslovanı təvlayıbsınız ki, zəhəri tacir Smelkova içirtsin: bunun nəticəsində də Smelkov ölmüşdür. Özünü müqəssir bilirsinizmi? – sədr indi də sağ tərəfə əyildi.

– Heç vaxt ola bilməz, ona görə ki, bizim işimiz qonaqlara qulluq eləmək...

– Bunu sonra deyərsiniz. Özünü müqəssir bilirsinizmi?

– Heç yox, axı mən ancaq...

– Sonra deyərsiniz. Özünü müqəssir bilirsinizmi? – deyər sədr sakit, amma sərt bir ifadə ilə təkrar etdi.

– Mən bunu eləyə bilmərəm, ona görə ki...

Məhkəmə pristavı yenə Simon Kartinkinin üstünə cumub həyəcanlı pıçiltı ilə onu susdurdu.

Sədr, guya bu iş artıq qurtarıbmış kimi, əlində kağız tutduğu qolunun dirşeyini başqa yerə dirşeyib, Yefimya Boçkovaya müraciət etdi:

– Yefimya Boçkova, siz onda təqsirləndirilirsiniz ki, 188...-il yanvarın 17-də “Mavritaniya” mehmanxanasında Simon Kartinkin və Yekaterina Maslova ilə birlikdə tacir Smelkovun çamadanından pul oğurlayıb, aranızda bölüşdürübsünüz, öz cinayətinizi gizlətmək üçün tacir Smelkova zəhər içiribsiniz və bundan o öldübür. Özünüzü müqəssir bilirsinizmi?

– Mənim heç bir təqsirim yoxdur, – deyər mütəhəmm cəld və möhkəm bir ifadə ilə dilləndi. – Mən heç o nömrəyə girməmişəm də... Bax, bu şortu girib, elədiyini də eləyib.

Sədr yenə də mülayim, amma möhkəm ifadə ilə dedi:

– Bunu sonra deyərsiniz. Deməli, özünüzü müqəssir bilmirsiniz?

– Pulu götürən mən deyiləm, zəhəri verən mən deyiləm, mənim heç o nömrəyə ayağım dəyməyib. Əgər mən orada olsaydım, bunu ordan bayıra atardım.

– Siz özünüzü müqəssir bilmirsiniz, eləmi?

– Heç vaxt.

– Çox yaxşı.

Sədr üçüncü mütəhəmmə müraciətlə sözə başladı:

– Yekaterina Maslova, siz onda təqsirləndirilirsiniz ki, fahişə-xanadan “Mavritaniya” mehmanxanasının nömrəsinə gəlib, özünüzlə tacir Smelkovun çamadanının açarını gətirib, həmin çamadanından pul və üzük oğurlayıbsınız, – sədr sözləri əzbər öyrənilmiş dərs kimi təkrar edə-ədə, qulağını soldakı məhkəmə üzvünə sarı əymişdi, o isə, dəlil əşyası siyahısına görə, bir şüşənin çatışmadığını deyirdi. – Çamadanından pul və üzük oğurlayıbsınız, – sədr təkrar etdi, – oğurladığınızı bölüşdükdən sonra, yenə də tacir Smelkov ilə “Mavritaniya” mehmanxanasına gəlib, Smelkova zəhərli şərab veribsiniz, bundan da o ölüb. Özünüzü müqəssir bilirsinizmi?

Maslova cəld dilləndi:

– Mənim heç bir təqsirim yoxdur. Əvvəlcə dediyim kimi, indi də deyirəm: mən götürməmişəm, götürməmişəm, götürməmişəm, heç bir şey götürməmişəm, üzüyü isə mənə o özü verib.

Sədr dedi:

– 2500 manat pulun oğurlanmasında siz özünüzü müqəssir bilmirsiniz, eləmi?

– Deyirəm ki, heç bir şey götürməmişəm, 40 manatdan başqa.

– Yaxşı, bəs tacir Smelkova şərabın içində tox dərmanı verməkdə necə, özünüzü müqəssir bilirsinizmi?

– Bunda müqəssir bilərəm. Ancaq mənə dediklərinə inanıb, elə bilmişdim ki, o yuxu dərmanıdır, heç bir zərəri ola bilməz. Öldürməyi heç fikrim də gətirməmişəm, öldürmək istəməmişəm, – deyər Maslova cavab verdi.

Sədr dedi:

– Deməli, tacir Smelkovun pullarını və üzüyünü oğurlamaqda özünüzü müqəssir bilmirsiniz, amma tox dərmanı verdiyinizi boyunuza alırsınız, eləmi?

– Boynuma alıram, amma elə bilmişəm ki, o yuxu dərmanıdır. Onu ancaq ona görə verdim ki, yatsın, öldürmək istəməmişəm, heç fikrimdən də keçməyib.

Sədr görünür ki, əldə etdiyi nəticədən məmnun qalıb dedi:

– Çox yaxşı. Onda danışın görək, əhvalat necə olub, – sədr söykənəcəyə söykənib əllərini stolun üstünə qoydu, – hamısını necə olubsa danışın, bununla siz öz vəziyyətinizi yüngülləşdirərsiniz.

Maslova yenə də düz sədrə baxa-baxa susub dayandı.

– Əlbəttə necə olubsa, elə danışın.

– Necə olub? – Maslova cəld danışmağa başladı. – Mehmanxanaya gəldim, məni nömrəyə ötürdülər, o orda idi, özü də bərk sərxoşdu, – Maslova o sözünü gözlərini bərəldib, dəhşətlə ifadə etdi. – Mən çıxıb getmək istədim qoymadı.

Maslova susdu, sanki kələfin ucunu itirmiş və ya nəşə başqa bir şey xatırlamışdı.

– Yaxşı bəs sonra?

– Sonra daha nə olacaq? Sonra onunla qalıb, evə getdim.

Bu zaman prokuror müavini qeyri-təbii şəkildə bir qoluna dirsəklənərək azacıq dikəldi.

– Siz sual vermək istəyirsiniz? – deyər sədr soruşdu və prokuror müavininin təsdiq cavabını görüb, işarə ilə bildirdi ki, sualını verə bilər.

Prokuror müavini Maslovaya baxmadan dedi:

– Mən belə bir sual vermək istərdim: mütəhəmm Maslova Simon Kartinkin ilə əvvəllər tanışdı?

Sualını verdikdən sonra dodaqlarını büzüb, üz-gözünü turşutdu. Sədr onun sualını təkrar etdi. Maslova qorxmuş halda gözlerini prokuror müavininə zillədi və dedi:

– Simonlamı? Tanışdım.

– İndi isə mən bilmək istərdim ki, müttəhimin Kartinkin ilə bu tanışlığı nədən ibarətdi?

– Tanışlıq nədən ibarət olacaq? Tanışlıq deyil ey, məni qonaqların yanına çağırardı, – deyə Maslova nigar-nigaran gözlerini gah prokuror müavininə, gah sədrə çevirə-çevirə cavab verdi.

Prokuror müavini gözlerini qıyaraq, yüngülcə, iblisənə hiyləgər bir təbəssümlə soruşdu:

– Mən bilmək istərdim ki, Kartinkin qonaqların yanına niyə başqa qızları deyil, ancaq Maslovanı çağırmış?

– Mən nə bilim, hardan bilim, – deyə Maslova cavab verib, qorxaq baxışlarla ətrafına göz gəzdirdi və baxışları bir anlığa Nexlyudovun üzərində durdu.

“Görəsən tanıdımı?” – deyə Nexlyudov dəhşətlə düşündü və qanın üzünə vurulduğunu hiss etdi; amma Maslova onu başqalarından seçib ayırmadı, həmin saat üzünü çevirib, yenə də qorxa-qorxa prokuror müavininə baxdı.

– Dəhşətli, müttəhim Kartinkin ilə hər hansı bir yaxın əlaqəsi olduğunu inkar edir? Çox yaxşı. Mənim daha sualım yoxdur.

Bunu deyib, prokuror müavini həmin saat dirsəyini stoldan çəkib, nəşə yazmağa başladı. Əslində isə heç bir şey yazmır, yalnız qələmi yazdığıнын üzərində gəzdirdi, axı o görmüşdü ki, prokuror və vəkillər belə edirlər: tutarlı bir sual verdikdən sonra öz nitqləri üçün müqabil tərəfi darmadağın edəcək çıxışlarına remarkalar əlavə edirlər.

Sədr müttəhimə elə həmin saat müraciət etmədi, çünki bu vaxt o gözlüklü məhkəmə üzvündən soruşurdu ki, o əvvəlcədən hazırlanıb qeyd edilmiş sualların verilməsinə razıdır mı.

– Bəs sonra nə oldu? – deyə sədr soruşmağa davam etdi.

Maslova artıq yalnız sədrə baxa-baxa, daha cürətlə davam etdi:

– Evə gəlib pulları xanıma verdim və yatmaq üçün yerimə uzandım. Elə təzəcə yuxuya getmişdim ki, bizim qızlardan Berta məni oyadıb dedi: “Dur get, adamın tacir yenə gəlib”. Mən getmək istəmirdim, amma xanım buyurdu ki, gedim. – Burda o, – Maslova o sözünü yenə də açıq-aşkar dəhşətli söylədi, – o hələ də bizim qızlara şərab içirdirdi; sonra yenə şərab almağa adam göndərmək

istədi, ancaq pulu qurtarmışdı. Xanım ona etibar etmədi. Onda tacir məni öz nömrəsinə göndərdi. Özü də pulun yerini və nə qədər götürməyi dedi. Mən də getdim.

Bu zaman sədr solundakı məhkəmə üzvü ilə pıçıldayırdı və Maslovanın dediklərini eşitmirdi, amma özünü guya deyilənlərin hamısını eşidirmiş kimi göstərmək üçün Maslovanın son sözlərini təkrar etdi:

– Siz getdiniz. Yaxşı, bəs sonra?

– Gedib onun bütün tapşırıqlarını elədim: nömrəyə getdim. Nömrəyə tək getmədim, Simon Mixayloviçi də, onu da, – deyə Boçkovanı göstərdi, – çağırtdım.

– Yalan deyir, mən nömrəyə girib eləməmişəm... – deyə Boçkova sözsə başladı, amma onu susurdular.

– Yaxşı, bəs müttəhim, 40 manatı götürəndə, orada nə qədər pul olduğunu görmədinmi? – deyə prokuror yenə də soruşdu.

Prokuror ona müraciət edəndə, Maslova yenə də diksindi. O işin nə yerdə olduğunu bilmirdi, amma hiss edirdi ki, bu adam ona pislik etmək istəyir.

– Mən pulları saymadım; ancaq onu gördüm ki, yüzlüklər var.

– Müttəhim yüzlükləri görüb, mənim başqa sualım yoxdur.

Sədr saatına baxa-baxa, soruşmağa davam etdi:

– Necə oldu, pul gətirdinizmi?

– Gətirdim.

Sədr soruşdu:

– Bəs sonra?

Maslova dedi:

– Sonra o məni yenə öz yanına apardı.

Sədr soruşdu:

– Yaxşı, bəs şərabin içində toz dərmanını ona necə verdiniz?

– Necə verdim? Şərabin içinə töküüb verdim.

– Nə üçün verdiniz?

Maslova cavab verməyib, ağır-ağır, dərindən bir ah çəkdi.

– O məndən əl çəkmirdi, – bir az sükutdan sonra dedi. – Məni lap taqətdən salmışdı. Dəhlizə çıxıb, Simon Mixayloviçə dedim ki, “birçə məndən əl çəksəydi... Əldən düşmüşəm”. Simon Mixayloviç isə dedi: “Bizim də zəhləmizi töküüb. Biz ona yuxu dərmanı vermək istəyirik, onu yuxu aparar, sən də çıxıb gedərsən”. Dedim: “Yaxşı”. Elə bilirdim ki, o zərərli dərman deyil. O mənə bir kağız

verdi. Mən içəri girdim, o da arakəsmənin dalında uzanmışdı, elə həmin saat məndən konyak istədi. Stulun üstündən fin-şampən şüşəsini götürüb, iki stəkana, birini özümə, birini ona tökdüm, onunkuna toz dərmanı tökdüm. Bilsəydim, heç verərdimmi?

Sədr soruşdu:

– Yaxşı bəs üzük sizin ölinizə necə keçib?

– Üzüyü mənə o özü bağışladı.

– Bəs onu sizə nə vaxt bağışladı?

Maslova dedi:

– Biz elə nömrəyə gələn kimi, mən çıxıb getmək istədim, o mənim başımdan vurdu, darağımı da sındırdı. Mən küsüb getmək istədim. O üzüyü barmağından çıxarıb mənə bağışladı ki, çıxıb getməyim.

Bu zaman prokuror müavini yenə də yerində dikəlib, yenə həmin sadədil-qondarma əda ilə bir neçə sual verməyə icazə istədi, icazə alıb, başını naxışlı yaxalığına tərəf əyib soruşdu:

– Mən bilmək istədim ki, tacir Smelkovun nömrəsində müttəhim nə qədər müddət qalmışdır.

Maslovanın canına yenə qorxu düşdü, çaşqın-çaşqın gah prokuror müaviniyə, gah da sədrə baxa-baxa, tələsik dedi:

– Nə qədər qaldığım yadımda deyil.

– Yaxşı, bəs müttəhimin tacir Smelkovun yanından çıxdıqdan sonra mehmanxanadan bir yana gedib-gətmədiyini də yadımda deyil?

Maslova dedi:

– Qonşuluqdakı boş nömrəyə getmişdim.

Prokuror müavini şimikib, düz Maslovaya müraciətlə soruşdu.

– Ora niyə getmişdiniz?

– Özümü səliqəyə salmağa və fayton gözləmək üçün.

– Kartinkin də müttəhimin yanında olub, ya olmayıb?

– O da nömrəyə gəlmişdi.

– Bəs o niyə gəlmişdi?

– Tacirin fin-şampanıdan qalmışdı, onunla birgə içdik.

– Aha, birgə içdiniz! Çox yaxşı! Bəs müttəhim Simonla söhbət də edibmi, həm də nə barədə?

Maslova birdən tutuldu, qıpqırmızı qızardı və cəld dilləndi:

– Nə danışmışam? Heç nə danışmamışam. Nə olubsa, hamısını dedim, daha heç nə bilmirəm. Mənə nə istəyirsiniz eləyin. Mən müqəssir deyiləm, vəssalam!

– Mənim daha sualım yoxdur, – deyə prokuror sədrə müraciət etdi və çiyinlərini qeyri-təbii bir halda dikəlib, cəld öz nitq konspektinə müttəhim Maslovanın Simon ilə birlikdə boş nömrəyə girdiklərini etiraf etdiyini yazmağa başladı.

Araya sükut çökdü.

– Daha bir sözünüz yoxdur ki?

– Mən hamısını danışdım, – deyə Maslova köksünü ötürüb əyləşdi.

Bundan sonra sədr kağıza nəşə yazdı, soldakı məhkəmə üzvünün pıçlıtsına qulaq verib 10 dəqiqəlik fasilə elan etdi və tələsik ayağa qalxıb salondan çıxdı. Sədr ilə solundakı ucaboy saqqallı, iri, mehriban gözlü məhkəmə üzvü arasındakı söhbət bundan ibarətdi: həmin məhkəmə üzvü mədəsinin bir az pozulduğunu hiss edib, özünə masaj etmək və damcı dərmanı içmək istəyirdi. Sədrə o bunu deyirmiş, fasilə də onun xahişi ilə verilmişdi.

Məhkəmə üzvlərinin ardınca prisyajnlılar da, vəkillər də, şahidlər də ayağa qalxdılar və mühüm işin artıq bir hissəsini yerinə yetirdiklərini dərk edib, məmnuniyyətlə ora-bura hərəkətə başladılar.

Nexlyudov prisyajnlılar otağına girib, orada pəncərənin qabağında oturdu.

XII

Bəli, bu Katyuşa idi.

Nexlyudovun Katyuşa ilə münasibəti belə olmuşdu:

Katyuşanı Nexlyudov ilk dəfə universitetin üçüncü kursunda olanda, torpaq mülkiyyəti haqqında əsərini hazırladığı zaman, yayı öz bibilərilə keçirdikdə görmüşdü. Adətən o yayda anası və bacısı ilə birlikdə Moskva yaxınlığında, böyük malikanələrində yaşadı. Amma bu il bacısı ərə getmiş, anası isə xaricə mədən sularına müalicəyə getmişdi. Nexlyudov isə əsəri yazmalı idi, ona görə də o yayı bibilərilə yaşamağı qərara aldı. Onların əldən-ayaqdan uzaq malikanələri sakitlik idi, heç bir əyləncə-filan yox idi; bibiləri isə, öz qardaşı oğulları və varislərini nəvazişkar bir məhəbbətlə sevirdilər, o da onların özlərini, köhnə dəbli və sadə güzəranlarını sevirdi.

Nexlyudov bu yay bibilərilə vəcdli-coşqun bir vəziyyətdə yaşadı, – başqasının göstərişi ilə deyil, öz-özlüyündə həyatın bütün gözəllik və əhəmiyyətini, bu həyatda insanın üzünə düşən

vəzifənin dərin mənasını, özünün də, bütün dünyanın da sonsuz təkmilləşmə imkanına malik olduğunu ilk dəfə dərk edib, özünü yalnız ümidlə deyil, həm də xəyalına gətirdiyi bu kamala nail olmağa tam inamla həsr edən gənc kimi yaşadı. Bu il o hələ universitetdə Spenserin "Sosial statika" sını oxumuş, Spenserin torpaq mülkiyyəti haqqında fikir və mülahizələri ona güclü təsir etmişdi, xüsusilə ona görə ki, o özü də böyük torpaq sahibi olan bir qadının oğlu idi. Atası o qədər də varlı deyildi, amma anası cehiz olaraq, on min desyatin torpaq almışdı. O zaman o xüsusi torpaq mülkiyyətinin bütün sərtlik və ədalətsizliyini ilk dəfə başa düşüb, özü əxlaqi tələbat naminə fədakarlığı ön yüksək mədəni zövq sayan insanlardan olduğu üçün, torpaqdan xüsusi mülkiyyət kimi istifadə etməməyi qərara alıb, elə o zaman atasından miras qalan torpağı kəndlilərə vermişdi. Öz əsərini də elə bu mövzuda yazırdı.

Bu il kənddə bibilərigildə onun həyatı belə keçirdi: çox erkən, bəzən saat üçdə yuxudan durur və gün doğmamış, bəzən səhər dumanı çəkilməmiş, qaya altındakı çaya çimməyə gedir və hələ otların, çiçəklərin şehi qurumamış qayıdır. Bəzən səhərlər qəhvə içdikdən sonra oturub öz əsərini yazır, ya da əsəri üçün məxəzləri oxuyur, amma çox vaxt oxuyub yazmaq əvəzinə, yenə də evdən çıxıb düzləri, meşələri gəzirdi. Nahardan əvvəl bağın içində bir yerdə yatıb dincəlir, sonra nahar vaxtı məzəli söhbətləri ilə bibilərinə əyləndirib güldürür, daha sonra ya at minib sürür, ya da qayıqda gəzirdi, ya da ki, bibiləri ilə pasyans oynayırdı. Çox vaxt gecələr, xüsusən aylı gecələrdə, yata bilmirdi, ancaq ona görə ki, həyat sevincinin həyəcanını həddən artıq şiddətlə duyur və yatmaq əvəzinə bəzən sübhə qədər öz xəyal və düşüncələri aləminə dalıb, bağda gəzişirdi.

Bibilərigildə həyatının birinci ayını o, yarı xidmətçi, yarı qızlıq vəziyyətində olan qaragöz, cəld, oynaq Katyuşaya əsla fikir vermədən, belə xoşbəxt və sakit yaşadı.

O zamanlar anasının qanadı altında tərbiyə görmüş on doqquz yaşlı Nexlyudov tamamilə saf-məsum bir gənc idi. O qadını yalnız bir ömür yoldaşı kimi xəyalına gətirirdi. Onun anlayışına görə, arvadı ola bilməyəcək bütün qadınlar onun üçün qadın deyil, ancaq insan idi. Ancaq iş belə gətirdi ki, bu yay Voznesenye bayramında qonşu qadın iki gənc qızı, gimnazist oğlu və onlarda qonaq olan gənc kəndli rəssamla bibilərigilə qonaq gəldilər.

Çaydan sonra evin qabağındakı otu çalınmış çömənlikdə qaçdı-tutdu oynamağa başladılar. Katyuşanı da oynamağa çağırdılar. Bir neçə dəfə yer dəyişdikdən sonra, Nexlyudov Katyuşa ilə birlikdə qaçmalı oldu. Katyuşanı görmək Nexlyudova həmişə xoş idi, amma heç ağlına da gəlməzdi ki, onunla aralarında nə isə xüsusi bir münasibət ola bilər.

Onları tutmalı olan, qısa, əyri, amma çox qüvvətli kəndli ayaqları ilə yeyin qaçan şən rəssam dedi:

– Bəli də, indi onları heç cür tutmaq olmaz, bəlkə ayaqları büdrəyə.

– Siz olasız, tuta bilməyəsiz!

– Bir, iki, üç!

Üç dəfə əl çaldılar. Katyuşa gülməkdən özünü zorla saxlayıb, cəld Nexlyudov ilə yerini dəyişdi və möhkəm, tərlemiş xırdaca əli ilə onun iri əlini sıxıb, kraxmallı tumanı xışıldaya-xışıldaya sol tərəfə qaçmağa başladı.

Nexlyudov yeyin qaçır, rəssamın əlinə keçmək istəmir, ona görə də var gücü ilə qaçır. Dönüb baxanda, Katyuşanı haqlamaqda olan rəssamı gördü, amma gənc qız yeyin ayaqlarını sürətləndirib, onun əlinə keçmədən, sola buruldu. İrəlində yasəmən kollarından ibarət xiyaban vardı, heç kəs ora qaçmırdı, amma Katyuşa Nexlyudova baxıb, başı ilə ona işarə elədi, kolların dalında birləşmələrini bildirdi. O da işarəni başa düşüb, kolların dalına qaçdı. Amma burada, kolların dalında Nexlyudovun indiyə kimi görmədiyini, üstünü gicitkən basmış xırdaca bir arx vardı. Nexlyudovun ayağı ora düşüb büdrədi, əllərini gicitkən daladı və oğlan axşam şehindən azca islanıb, özü-özünə gülə-gülə cəld ayağa qalxdı, təmiz yerə qaçdı.

Katyuşa sevincək və yaş qarağat meyvəsi kimi işıldayan qara gözləri ilə gülümsünə-gülümsünə ona sarı uçurdu. Onlar qaçaraq bir-birinə qovuşub əl-ələ tutuşdular.

– Deyəsən, gicitkən əlinizi daladı, hə? – deyər Katyuşa bir əli ilə dağılmış saçını düzəldə-düzəldə, tövsüyə-tövsüyə və gülümsünə-gülümsünə altdan yuxarı dik ona baxırdı.

O da gülümsünə-gülümsünə, qızın əlini əlindən buraxmadan dedi:

– Heç orda arx olduğunu bilmirdim.

Katyuşa ona daha da yaxınlaşdı və Nexlyudov özü də bilmədən, dodaqlarını ona sarı uzatdı; qız üzünü geri çəkmədi, Nexlyudov onun əlini möhkəm sıxıb, dodaqlarından öpdü.

– Vay səni!.. – Katya, iti bir hərəkətlə əlini onun əlindən çəkib, qaçaraq uzaqlaşdı.

Katya qaça-qaça yasəmən koluna çatdıqda, iki budaq, artıq ləçəkləri tökülməkdə olan ağ yasəmən budağı qopardıb, pörtmüş yanaqlarına çırpı-çırpı, dönüb Nexlyudova baxdı, əllərini cəld yelləyə-yelləyə geri dönüb oynayanlara sarı yönəldi.

Bu vaxtdan Nexlyudov ilə Katyuşa arasında münasibət dəyişdi və bir-birini xoşlayan məsum bir gənc oğlan ilə, onun kimi saf-məsum bir qız arasında olan həmin xüsusi münasibət yarandı.

Katyuşa otağa girən kimi və ya Nexlyudov hətta uzaqdan onun ağ önlüyünü görən kimi, elə bil onun üçün hər tərəfə günəş işığı saçılır, gözüne hər şey, daha maraqlı, daha şən, daha mənalı görünürdü; həyat özü fərəhli olurdu. Katya da belə idi, həm də yalnız Katyuşanın yanında və yaxında olması deyil, eləcə Katyuşanın var olduğunu, Katyuşa üçün də Nexlyudovun var olduğunu dərk etmək özü də hər ikisinə belə təsir edirdi. Nexlyudov anasından xoşagəlməz bir məktub aldıqda, ya yazdığı əsər yaxşı getmədikdə, ya da gənclərə xas olan səbəbsiz bir kəsalət hiss etdikdə, Katyuşanın var olduğunu, onu görəcəyini yadına salan kimi, bütün qəm-qüسسə yox olurdu.

Katyuşanın ev işləri çox idi, amma hamısını yerinə yetirməyi bacarıb və boş dəqiqələrində kitab oxuyurdu. Nexlyudov özünün yenicə oxuyub qurtardığı Dostoyevski və Turgenevin əsərlərini ona verirdi. Katyuşaya hamısından çox Turgenevin “Sakitlik” əsəri xoş gəlirdi. Aralarında söhbət arabir dəhlizdə, eyvanda, həyətdə, bəzən də bibilərin qoca xidmətçisi Matryona Pavlovnanın otağında baş tuturdu; – Katyuşa həmin qoca xidmətçi ilə bir otaqda yaşayırdı və Nexlyudov da hərdən dişləmə çay içməyə ora gəlirdi. Matryona Pavlovnanın yanında gedən bu söhbətlər ən xoş söhbətlər idi. Onlar təkliddə qaldıqda, söhbət çətin olurdu. Həmin saat gözləri dodaqlarının dediyindən tamamilə başqa və qat-qat mənalı sözlər deməyə başlayır, dodaqları büzülür, ürəklərinə, nəşə, qorxu düşür və tələsik ayrılıb gedirdilər.

Nexlyudov ilk dəfə bibilərigildə qaldığı bütün müddətdə münasibət bu cür davam etdi. Bibilər – bu münasibəti duyub, qorxuya

düşdülər, hətta bu barədə xaricə, Nexlyudovun anası knyaginya Yelena İvanovnaya da yazdılar. Bibisi Marya İvanovna Dmitrinin Katyuşa ilə əlaqəyə girməsindən qorxurdu. Ancaq bundan nahaq yerə qorxurdu: Nexlyudov özü də bilmədən, Katyuşanı saf-məsum adamların sevdiyi kimi sevirdi və onun bu sevgisi həm onun özü, həm də qız üçün alçalmaqdan ən başlıca müdafiə vasitəsi idi. O, qıza nəinki fiziki cəhətdən ziyələnmək niyyətində deyildi, hətta onunla belə bir münasibətin mümkün olacağını fikrinə gətirdikdə, onu dəhşət basırdı. Xəyalpərvər Sofya İvanovna isə, qorxurdu ki, möhkəm və qəti xasiyyətli Dmitri qızı sevib onun məşəyini və vəziyyətini nəzərə almadan onunla evlənmək fikrinə düşər, – bu qorxu xeyli əsaslı idi.

Əgər Nexlyudov o zaman özünün Katyuşaya olan sevgisini aydın dərk etmiş olsaydı və xüsusilə, əgər onu inandırmağa çalışsaydılar ki, o öz taleyini heç cürə bu qızla bağlaya bilməz və bağlamamalıdır, çox ola bilərdi ki, öz düzlük və qətiyyəti ilə qərar verərdi ki, əgər qızı sevirsə, kim olursa olsun, həmin qızla evlənməyə heç bir şey mane ola bilməz. Amma bibiləri öz ürəklərinə düşən qorxunu ona demişdilər, o da Katyuşaya olan məhəbbətini dərk etmədən, eləcə çıxıb getmişdi.

O inanmışdı ki, Katyuşaya olan hissiyyəti o zamanlar bütün varlığına hakim olan həyat sevinci hissiyyətinin yalnız biri idi ki, həmin məhriban, şən qızcıqaz da buna şərək olmuşdur. Ancaq o çıxıb gedəndə və Katyuşa bibilərilə birgə artırmada durub qara, azacıq qıyğacı, yaşla dolu gözləri ilə onu yola saldıqda, o da hiss etdi ki, nəşə, gözəl, əziz, bir daha təkrar olunmaz bir şey tərk edir. Və çox dərindən qüssələndi.

Nexlyudov prolyotkaya minəndə, Sofya İvanovnanın ləçəyinin ardından boylanıb dedi:

– Əlvida Katyuşa, hər şey üçün təşəkkür edirəm.

Katyuşa da öz xoş, oxşayıcı səsi ilə:

– Əlvida, Dmitri İvanoviç, – deyə dolu gözlərinin yaşını güclə saxlayıb dəhlizə qaçdı ki, orada rahatca ağılaya bilsin.

O vaxtdan bəri üç il müddətində Nexlyudov Katyuşa ilə görüş-mişdi. Bir də onda görüşdü ki, yenidən zabitlik dərəcəsi alıb, orduya girdi, yolüstü bibisiylə dəymişdi, – indi o, üç il əvvəl yayı onlarda qalmış oğlan deyil, tamam başqa bir adam idi.

O zaman sədəqətli, hər bir xeyir iş üçün özünü fəda etməyə hazır bir gənc idi; indi isə, yalnız özünü sevən, pozğun, incə-mincə bir eqoist idi. O zaman bu dünya ona əsrarəngiz bir aləm kimi görünürdü və o, fərəhlə, coşğunluqla bu sirlərə vaqif olmağa çalışırdı, – indi bu həyatda hər şey sadə və aydın olub, onun düşüdüylə həyat şəraitinə görə müəyyən edilirdi. O zaman təbiətin sirləri ilə və ondan əvvəl yaşamış, düşünmüş və duymuş adamlar iş fəlsəfi əsərləri və şeyləri ilə tanış olmaq lazım və vacib idi; indi isə insan cəmiyyəti və lazım olan yoldaşları ilə görüşüb-danışmaq daha vacib idi. O zaman qadın onun təsəvvüründə əsrarəngiz və gözəl, – məhz elə bu əsrarəngizliyinə görə gözəl bir varlıq idi; indi isə qadın – öz ailə üzvləri və dostlarının arvadlarından başqa, – hər bir qadının varlığının mənası tamamilə aşkar idi: qadın, artıq dadmış olduğu ləzzətlərin ən yaxşısı idi. O zaman ona pul lazım deyildi, anası verdiyi pulun üçdə birini də götürə bilərdi, atasının malikanəsindən imtina etmək və onu kəndlilərə bağışlamaq olardı, indi isə, atasının hər ay verdiyi 1500 manat da çatırmırdı və artıq anası ilə pul üstündə xoşagəlməz söz-söhbətləri də olmuşdu. O zaman özünün əsil mənliyini daxili mənəvi aləmində görürdü, indi isə, öz sağlam, gümrəh, heyvani varlığını müqəddəs bilirdi.

Bütün bu dəhşətli dəyişiklik yalnız ona görə baş vermişdi ki, o özünə inanmaqdan əl çəkib, başqalarına inanmağa başlamışdı. Ona görə özünə inanmaqdan əl çəkib, başqalarına inanmışdı ki, özünə inana-inana yaşamaq həddən artıq çətindi: özünə inananda, hər bir məsələni yüngül sevinclər axtaran öz heyvani mənliyinin xeyrinə deyil, demək olar ki, həmişə onun zərərinə həll etmək lazım gəlirdi; başqalarına inananda isə, hər bir şeyi həll etməli olurdu, çünki hər şey artıq həll edilmiş, həm də mənəvi mənliyin əleyhinə, heyvani mənliyin xeyrinə həll edilmiş olurdu. Bundan əlavə, özünə inanıb iş görəndə adamlar həmişə onu danlayırdılar, başqalarına inananda isə ətrafdakı adamların hüsn-rəğbətini qazanırdı.

Belə ki, Nexlyudov Allah, həqiqət, varlıq, yoxsulluq barəsində fikirləşəndə, oxuyanda və danışıqda, bütün ətrafındakılar bunu yersiz və qismən gülcünc hesab edirdilər, anası da, bibisi də mehriban kinayə ilə onu *notve cher filosofe*¹ adlandırırdılar, amma roman oxuduqda, duzlu-məzəli lətifələr danışıqda, fransız teatrında göstərilən gülməli vodevillərə gedəndə və bunları sonra şərhən məsxərəyə qoyanda, hamı onu tərifləyir, ondan heç nə əsirgərmirdi. O öz tələbatını məhdudlaşdırıb, nimdəş şinel geyəndə, şərab içəndə hamı bunu qəribəlik və bir növ lovgalıq hesab edir, amma ova gedəndə və ya şəxsi otağını həddən artıq bərbəzəyə tutmaq üçün bol-bol pul sərf edəndə isə hamı onu tərifləyir və qiymətli şeylər bağışlayırdı. O, oğlan olduğu zaman və evlənməyə qədər özlüyündə, necə varsa qalmaq istəyəndə, qohumları qorxuya düşürdülər ki, bəlkə bir xəstəliyi var, hətta anası onun həqiqətən kişi olduğunu və bir fransız qadınını yoldaşının öləndən almış olduğunu eşitdikdə, nəinki acığı tutmuş, əksinə, sevinmişdi də. Katyuşa əhvalatında isə, oğlunun onunla evlənmək fikrinə düşə biləcəyini, knyaginya anası təsəvvürünə belə gətirə bilməzdi.

Eynən bu sayaq, Nexlyudov həddi-büluğa çatıb, atasından miras qalan kiçik bir malikanəni, – torpağa mülkiyyəti haqsızlıq saydığı üçün, – kəndlilərə verdikdə, onun bu hərəkəti anasını və əqrəbasını dəhşətə gətirmiş və bütün doğma adamların ona sərki vurmasına və lağ etməsinə səbəb olmuşdu. Onu dəng edərək danışırdılar ki, torpaq alan kəndlilər bundan nəinki varlanmamış, hətta daha da yoxsullaşmış, iş-güclərini ataraq öz kəndlərində üç meyxana açıb, lap avara olmuşlar. Onda ki Nexlyudov qvardiyaya daxil olub, öz əsil-nəsəbli yoldaşları ilə o qədər pul xərcləyib qumarda uduzmuşdu ki, Yelena İvanovna dar gün üçün saxladığı puldan götürməli olmuşdu, buna, demək olar ki, heç acığı tutmamışdı, çünki oğlunun bu gənc yaşında və yaxşı mühitdə vurulmasını təbii, hətta yaxşı bir iş hesab edirdi.

Əvvəllər Nexlyudov mübarizə edirdi, amma mübarizə etmək çətindi, çünki onun özünə inanıb yaxşı hesab etdiyini o biriləris pis bilir və əksinə, özünə inanaraq pis bildiyini bütün ətrafdakılar yaxşı hesab edirdilər.

Nəhayət, nəticədə Nexlyudov təslim oldu, özünə inanmaqdan əl çəkib, başqalarına inandı. İlk vaxtlar onun bu öz-özündən ol

¹ Bizim əziz filosof

çkməsi onda xoşagəlməz hisslər oyadırdı, amma bu hissiyyat heç də uzun sürmədi və çox tezliklə Nexlyudov papiros çəkməyə, şərab içməyə başlayıb, bu xoşagəlməz heysiyyəti unutdu, hətta, böyük bir yüngüllük duydu.

Bələliklə, Nexlyudov öz təbiətinə xas olan bir ehtirasla bütün ətrafındakıların bəyəndikləri bu yeni həyata qapılıb, öz daxilindən gələn, nəşə, başqa bir şey tələb edən o səsi tamamilə susdurdu.

Hərbi xidmət hərbiçiləri tam avaralıq şəraitinə salıb, yeni sürurlu və faydalı zəhmətdən ayıraraq, ümumbəşəri vəzifələrdən azad etməklə, əvəzində yalnız şərti bir şey olan polkun şərefi, mundirin şərefi, bayrağın şərefini irəli sürüb, bir tərəfdən başqaları üzərində hədsiz hakimiyyət, digər tərəfdən özündən yuxarıdakı başçılara qul kimi itaət aşılamaqla, ümumiyyətlə, insanların əxlaqını pozurdu.

Amma hərbi xidmətin, ümumiyyətlə, bu əxlaq pozğunluğuna mundir şərefi, bayraq şərefi ilə yanaşı hökm etmək və öldürmək icazəsinə, bir də sərvətdən və yalnız varlı və adlı-sanlı zabitlərin xidmət etdikləri qvardiya polklarında olduğu kimi, çar ailə üzvləri ilə yaxınlıqdan əmələ gələn əxlaqsızlıq da əlavə edildikdə, bunun təsiri altına düşən adamlarda bu əxlaq pozğunluğu tam eqoizm dəliliyinə çevrilirdi. Nexlyudov da hərbi xidmətə girib, öz yoldaşları kimi yaşamağa başladığı vaxtdan bəri belə bir eqoizm dəliliyi vəziyyətində idi.

Onun özünün yox, başqa adamların tikdikləri, təmizlədikləri gözəl mundiri geyib, kaskanı qoyub, özünün yox, başqa adamların qayırdıqları, silib-təmizlədikləri silahı qurşanıb, yənə də özünün yox, başqa adamların bəsləyib, yedirdib, təlim verdikləri gözəl atı minib, özü kimi adamlara təlimə və ya rəsm-keçidə gedib at çapmaq, qılnc oynatmaq, güllə atmaq və bunları başqalarına da öyrətməkdən başqa heç bir işi yox idi.

Bundan başqa hardan alındığı məlum olmayan pulları havaya sovurmaq, zabit klublarında və ya ən bahalı meyxanalarda yığışib yemək, xüsusilə içmək yaxşılıq və mühüm iş sayılırdı; sonra da teatr, bal, qadınlar, sonra yənə də at çapmaq, qılnc oynatmaq, yənə pul dağıtmaq, yənə şərab, qadın, qumar...

Belə həyat xüsusən hərbiçilərin əxlaq pozğunluğuna təsir edirdi, çünki hərbi xidmətdə olmayan bir adam belə bir həyat keçirsə, öz qəlbinin dərinliklərində belə bir həyatdan utanmaya bilməzdi. Hərbi adamlar isə bunun elə belə də olmasını düzgün hesab edir,

xüsusən müharibə vaxtı belə bir həyatla öyünür, fəxr edirlər, – hərbi xidmətə Türkiyəyə müharibə elan edildikdən sonra girmiş Nexlyudov ilə də belə olmuşdur. “Biz müharibədə canımızdan keçməyə hazırıq, buna görə də belə qayğısız, şən həyat bizim üçün nəinki üzürlü, hətta zəruridir. Biz də belə edirik”.

Həyatının bu dövründə Nexlyudov tutqun-tutqun belə düşünürdü; bütün bu müddətdə o əvvəllər öz qarşısına qoyduğu bütün əxlaqi maneələrdən azad olmağın ləzzətini duyur və xronik eqoizm dəliliyinin fasiləsiz təsiri altında idi.

Üç il ayrılıqdan sonra bibisigilə gəldikdə də o həmin bu vəziyyətdə idi.

XIV

Nexlyudov bibisigilə ona görə baş çəkmişdi ki, onun malikanəsi onun polkunun keçib-getdiyi yolun üstündə idi, bir də ona görə ki, bibiləri bu barədə təkidlə xahiş etmişdilər, amma ən başlıcası, – Katyuşanı görmək üçün gəlmişdi. Bəlkə də qəlbinin dərinliyində Katyuşa barəsində bir bəd niyyət varmış ki, bunu ona artıq daxilindəki o əl-qolu açılmış heyvani təlqin etmişdi, – amma o həmin niyyəti dərk etməirdi, sadəcə olaraq, günlərinin xoş keçdiyini həmin yerlərdə olmaq, bir qədər gülmək, amma əziz, mehriban, onu həmişə hiss olunmadan sevgi və heyranlıq duyğuları ilə əhatə edən bibilərini görmək, qəlbində belə xoş xatirələr buraxmış sevimli Katyuşa ilə görüşmək istəmişdi.

O gələndə martın axırı, Pasxa bayramı ərəfəsi idi, cümə günü yollar palçıqlı, səlləmə yağış yağırı, belə ki, cücə kimi islanmışdı, bərk üşüyürdü, amma gümrah və coşqun idi, ilin bu vaxtı o həmişə özünü belə hiss edərdi. O, bibisinin damdan tökülən qarla örtülü, dövrəsinə kərpic çəkilmiş köhnə möhkədar malikanəsinin həyətinə girdikdə, öz-özünə fikirləşdi: “Görəsən Katyuşa hələ bunların yanında mı?” O gözləyirdi ki, zıncırov səsinə Katyuşa artırmaya çıxar, amma qulluqçular yaşayan artırmada əllərində vədrə olan iki ayaqyalın, çırmamış arvad çıxdı, yəqin ki, döşəmə yuyurmuşlar. Katyuşa böyük artırmada da yox idi; yalnız önlük bağlamış lakey Tixon çıxdı, görünür o da silib-süpürməklə məşğul imiş. Dəhlizə əynində ipək paltar və başında ləçək olan Sofya İvanovna çıxdı.

Sofya İvanovna onu öpə-öpə dedi:

– Nə yaxşı oləmişən ki, gəlmisən! Maşenka balaca xəstələniş, kilşədə yorulub. Biz ayinə getmişdik.

Nexlyudov Sofya İvanovnanın əllərini öpə-öpə dedi:

– Təbrik edirəm, Sofya bibi! Bağışlayın, sizi islatdım, əyini başım yaşdır.

– Get öz otağına, lap su içindəsen ki! Bıgın da çıxıb ki!..

Katyuşa! Katyuşa! Tez ona qəhvə hazırla!

Dəhlizdən tanış xoş səs gəldi:

– Bu saat!

Nexlyudovun ürəyi sevinclə çırpındı: “Burdadır!” Sanki buludların ardından gün çıxdı. Nexlyudov şən bir halda Tixonla birlikdə öz otağına paltarını dəyişməyə gətdi.

Nexlyudov Tixondan Katyuşa barəsində soruşmaq istəyirdi: “Necədir? Necə dolanıq? Ətə getmir ki?” Amma Tixon elə hörmətçil, eyni zamanda elə ciddi idi və onun əlinə əlüzuyandan suyu özü tökmək üçün elə canfəşanlıq edirdi ki, Nexlyudov ondan Katyuşa barəsində bir şey soruşmağa cürət etməyib, yalnız qocanın nəvələri, qardaşının qoca atı və həyəti iti Polkan barəsində soruşdu. Polkanından başqa hamı sağ-salamat idi, Polkan isə keçən il quduzluq tutubmuş.

Nexlyudov islanmış paltarını dəyişməyə başlamışdı ki, yeyin ayaq səsləri eşitdi və elə o an qapını taqqıldatdılar. Nexlyudovun eşitdiyi addım səsləri də, taqqıltı da tanış idi. Yalnız o belə addımlar və qapını bu cür döyərdi.

Nexlyudov yaş şineli çiyinə salıb qapıya yaxınlaşdı.

– Buyurun.

Gələn o idi, Katyuşa. Elə həmin qızdı – indi bir az da gözəlləşmişdi. Yenə də gülümsəyir, səmimi, azacıq qıyğacı qara gözləri altdan yuxarı baxırdı. Əvvəlki kimi təmiz, ağ önlüyü vardı. Bibisinin göndərdiyi, kağızı indicə açılmış ətirli sabun və iki iri, xovlu rus dəsmalı gətirmişdi. Heç toxunulmamış, üstü basma hərflili sabun da, dəsmallar da, qız özü də, – bütün bunlar hamısı eyni dərəcədə təmiz, tərəvətli, toxunulmamış və xoşagəlimli idi. Qızın xoşa gələn qırmızı dodaqları, onu gördükdə, qeyri-ixtiyari sevincdən, əvvəlki kimi yenə də büzülürdü.

Qız çətinliklə:

– Xoş gəlibsiz, Dmitri İvanoviç! – deyə bildi və üzü qıpqırmızı qızardı.

Onunla “sən” və ya “siz”ləmi danışmalı olduğunu bilməyən Nexlyudov:

– Salam... Sizə salam, – dilləndi və o da Katyuşa kimi qızardı. – Sağ-salamatsızımı?

– Allaha şükür... Budur, bibiniz sizin xoşladığınız çəhrayı sabun göndərib, – deyə sabununu stolun üstünə qoyub, dəsmalı kreslonun qoltuqluğına asdı.

– Cənabın hər şeyi var, – deyə Tixon qonağın sahibi-ixtiyar olduğunu göstərmək məqsədilə, qürurla Nexlyudovun saysız-hesabsız şüşə, fırça, fiksatuar, ətir və hər cür tualet ləvazimatı ilə dolu olan gümüş qapaqlı nesesserini göstərdi.

– Bibimə təşəkkür edin. Gəldiyimə elə sevinirəm ki, – deyə Nexlyudov qəlbinin əvvəllər olduğu kimi fərəhlə riqqətə gəldiyini hiss etdi.

Bu sözlərin müqabilində qız yalnız gülümsünüb otaqdan çıxdı. Əvvəllər də Nexlyudovla sevnə bibiləri bu dəfə onu həmişəkindən daha artıq bir sevinclə qarşıladılar. Axı Dmitri müharibəyə gedirdi, orada yaralana bilərdi, ölə bilərdi. Bu hal bibiləri həyəcənləndirirdi.

Nexlyudov öz səfərini elə bölüşdürmüşdü ki, bibisigildə ancaq bir gecə-gündüz qalsın, ancaq Katyuşanı görəndən sonra Pasma bayramını bibisigildə qarşılamağa razılaşdı, bu da iki gündən sonra olacaqdı; bu barədə Odessada görüşməli olduğu dostu Şenboka teleqram vurdu ki, yolüstü o da onun bibisigilə dəysin.

Katyuşanı gördüyü birinci gündən Nexlyudovun ona yenə əvvəlki hissi oyandı. Əvvəllərdə olduğu kimi, Katyuşanın ağ önlüyünü görəndə, ürəyi çırpınıq, onun addımlarının tappılığını, səsinə, gülüşünü eşidəndə sevinir, onun yaş qarağat kimi qara gözlərinə, xüsusən o gülümsünəndə, həyəcənsiz baxa bilmir, ən başlıcası isə, qızın rast gələndə qızardığını görəndə, özü də tutulurdu. Hiss edirdi ki, özü də onu sevdi, amma əvvəlki kimi yox; – onda bu sevgi onun üçün bir siri idi, sevdiniyi özü özüne də etiraf edə bilmirdi, onda inanırdı ki, insan yalnız bir dəfə sevnə bilər, – indi isə, bildirdi ki, sevdi, bunu bilə-bilə və buna sevnə-sevnə, özündən gizlətsə də, tutqun bir şəkildə onu da bildirdi ki, bu sevgi nədən ibarətdir və bundan nə çıxa bilər.

Bütün insanlarda olduğu kimi, Nexlyudovun da varlığında iki insan yaşayırdı. Bunlardan biri – mənəvi insan özünə yalnız elə bir xoşbəxtlik axtarırdı ki, bu, başqaları üçün də xoşbəxtlik olsun, – o biri heyvani insan isə, xoşbəxtliyi yalnız özü üçün axtarır və bu xoşbəxtlik üçün bütün dünyanın xoşbəxtliyini fəda etməyə hazırdır. Peterburq və hərbi həyatın onda yaratdığı eqoizm dəliliyinin bu mərhələsində onun varlığına heyvani insan hakim idi və mənəvi insanı tamamilə basib boğmuşdu. Amma Katyuşanı gördükdə və ona olan əvvəlki hiss baş qaldırıldıqda, mənəvi insan başını qaldırıb öz hüququnu tələb etməyə başladı. Pasxaya qalan bu iki gün müddətində Nexlyudovun daxilində özünün dərk etmədiyi mübarizə fasiləsiz davam etdi.

Qəlbinin dərinliklərində o hiss edirdi ki, çıxıb getməlidir, indi bibisigildə qalmağın heç bir mənası yoxdur; bildirdi ki, bu heç bir yaxşı nəticə verə bilməz, amma vaxtı elə xoş keçirdi ki, o bunu öz-özünə etiraf edə bilmir və orada qalır.

Müqəddəs İsa bazar günü ərəfəsində, şənbə günü axşam keşişlə dyakın, öz dediklərinə görə, bibilərin evi ilə kilsə arasındakı üç verst məsafəni kirşə ilə gölməçələrdən çətinliklə keçərək obaşdan ibadətə gəlmişdilər.

Nexlyudov bibisi və qulluqçularla birlikdə, gözünü qapıda duran və buxurdanları gətirən Katyuşadan ayırmadan, bu səhər ibadətini başa vurub, keşişlə və bibisi ilə öpüşərək bayramlaşmış, yatmağa getmək istəyirdi ki, dəhlizdə Marya İvanovnanın qoca xidmətçisi Matryona Pavlovnanın Katyuşa ilə birlikdə kuliç və pasxa çörəyini dualamaq üçün kilsəyə getməyə hazırlaşdığını eşitdi. Öz-özünə fikirləşdi: "Gəlsənə mən də gedim!"

Kilsəyə araba və kirşə ilə getmək mümkün deyildi, buna görə də bibiləridə də evi kimi ağılıq edən Nexlyudov özü üçün "qardaş atı" deyilən minik aygırını yəhərləməyi əmr edib, yuxulub yatmaq əvəzinə, qəşəng mundirini, dar şalvarını, üstündə də şinelini geyinib, yeyib-yatmaqdan kökəlib ağırlaşmış və dalbadal kişnəyən qoca aygırın belində qaranlıqda gölməçələrin və qarın içi ilə kilsəyə yönəldi.

Sonralar bütün ömrü boyu bu obaşdan ibadəti Nexlyudov üçün ən parlaq və ən təsirli bir xatirə olaraq qaldı.

O yalnız orda-burda ağaran qarlı azacıq işıqlanan zil qaranlıqda suyu şappıldada-şappıldada, kilsənin dövrəsində yandırılmış *ploşkalari*¹ gördükdə, qulaqlarını şəkləyən aygırın belində kilsənin həyətinə girdikdə, ibadət artıq başlamışdı.

Marya İvanovnanın qardaşı oğlunu tanıyan kəndlilər onu atdan düşmək üçün quru bir yerə çəkdiilər, atını bağlamağa, özünü kilsəyə apardılar. Kilsə bayrama gəlmiş adamlarla dolu idi.

Sağ tərəfdə kəndli kişilər: əyinlərinə evdə tikilmiş kaftan, ayaqlarına lapti geyib, təmiz ağ patava dolamış qocalar və yeni mahud kaftan geyib, bellərinə rəngbərəng qurşaq bağlamış, ayaqlarında uzunboğaz çəkmə olan cavanlar durmuşdular. Sol tərəfdə – qırmızı ipək ləçək bağlamış, qolçaqları şux qırmızı, polis candonu, göy, yaşıl, al-əlvən tumanlar, nallı çəkmələr geymiş qadınlar. Çəkingən adi qarılar, – başlarında ağ yaylıq, əyinlərində boz kaftan və qədim panyova tuman, ayaqlarında başmaq və ya təzə lapti, onların arxasında dayanmışdılar; hər iki cərgənin arasında isə qəşəng paltar geymiş, saçları yağlanmış uşaqlar görünürdü. Kişilər saçlarını silkəyə-silkəyə xaç vurur, əyilib-düzəlirdilər; qadınlar, xüsusilə qarılar solğun gözlərini, dövrəsində şamlar yanan bir ikonaya zilləyib, çimdik kimi birləşdirdikləri barmaqlarını alınlarında yaylığa, çiyinlərinə və qanlarına bərk-bərk sıxaraq, nəşə pıçıldaya-pıçıldaya ayaq üstə əyilib-düzəlir və ya diz çökürdülər. Uşaqlar başqaları onlara baxanda, böyükləri yamsılayaraq, cidd-cəhd ilə dua edirdilər. Hər tərəfdən düzülmiş, iri zərli şamların işığında qızıl ikonostas par-par parıldayırdı. Çilçırağa şamlar düzülmüş, klioslardan könüllü dua oxuyanların yoğun böyürtülü basla və oğlanların incə diskantla oxuduqları şən nəğmələr eşidilirdi.

Nexlyudov irəli keçdi. Ortada aristokratlar; arvadı və matros forması geymiş oğlu ilə bir mülkədar, pristav, teleqrafçı, əlində xırdaca səbətə olan, uzunboğaz çəkməli tacir, döşü medallı starşına və minbərən sağında, mülkədar arvadının arxasında, əynində rəngdən-rəngə çalan bənövşəyi paltar geyib, çiyininə ağ haşiyəli şal salmış

¹ Çıraqları

Matryona Pavlovna ilə yanaşı ağ, büzməli paltar da, belinə göy kəmə, qara saçlarına qırmızı bant bağlamış Katyuşa dayanmışdı.

Hər şey bayramsayağı, dəbdəbəli, şən və gözəl idi; əyinlərində qızıl xaçlı gümüşi rəngli rəsmi ruhani geyimi geymiş keşişlər də, gümüşi, qızılı bayramsayağı geyimli dyakon və dyaçoklar da, saçları yağlanmış bəzək-düzəklili könlüllü nəgmə oxuyanlar da, bayram nəgmələrinin şən rəqs abəngləri də, üç-üç bağlanmış bəzəkli şamlarla keşişlərin camaata dalbada xeyir-dua vermələri də, ara vermədən təkrar olunan: "Xristos voskres! Xristos voskres!" nidaları da, – hamısı-hamısı gözəldi, amma əynində ağ paltar, belində göy kəmə, qara saçlarına qırmızı bant taxmış və gözləri heyran-heyran parıldayan Katyuşa bunların hamısından yaxşı idi.

Nexlyudov duydu ki, Katyuşa dönüb baxmadan onu görmüşdür. O, qızın yanından mehriba sarı keçəndə, bunu hiss etmişdi. Onun qıza deməli bir sözü yoxdu, ancaq bir şey uydurub, yanından ötəndə dedi:

– Bibim dedi ki, son duadan sonra pəhrizi açacaq.

Həmişə ona baxanda olduğu kimi, al-qan qızın munis üzünə vurub onu qızartdı, qara gözləri gülə-gülə, sevinə-sevinə, səmiyyətlə altdan yuxarı baxa-baxa, Nexlyudovun üzündə durdu və gülümsünərək dedi:

– Bilirəm.

Bu vaxt əlində mis qəhvədən olan dyaçok camaatın arasında enməyə çalışaraq, Katyuşaya baxmadan, onun yanından keçdi və paltarının etəyi ona toxundu. Dyaçok yaqın ki, Nexlyudova hörmət edib, ondan kənar keçməyə çalışdığı üçün Katyuşaya toxunmuşdu. Nexlyudov isə təəccüb edirdi, – necə ola bilər, bu dyaçok başa düşür ki, bütün burada olanlar, elə bütün dünyada olan hər şey yalnız Katyuşa üçündür, dünyada hər şeyə laqeyd qalmaqlar, ancaq ona yox, çünki o bütün hər şeyin mərkəzidir. İkonostasin qızılı da onun üçün parlayır, bütün bu çıçaqlardakı, şamdanlardakı şamlar da onun üçün yanır, bu şən: "Allahın pasxasıdır, sevinin, ey insanlar!" nəgmələri də onun üçün oxunur. Dünyada yaxşı nə varsa, hamısı onun üçündür. Nexlyudova elə gəlirdi Katyuşa özü də başa düşür ki, bütün bunlar hamısı onun üçündür. Nexlyudov Katyuşanın büzməli ağ paltar geyimli qədd-qamətinə, gərgin, şən simasına baxdıqca, ona belə gəlirdi, bu üzdeki ifadədən o görürdü ki, öz qolbində duyduğu nəgmə onun qolbində də səslənir.

İlk və son ibadət arasındakı fasilədə Nexlyudov kilsədən çıxdı. Camaat onun qabağında çökilib baş əyirdilər. Kimi onu tanıyır, kimi soruşurdu: "Bu kimlərdəndir?" Səkiyə çıxdıqda o durdu. Dilənçilər onu dövrəyə aldılar, cüzvdanında olan xırda pulları onlara payladı və artıranın pillələri ilə aşağı endi.

Hava artıq o qədər açılmışdı ki, ətraf görünürdü, amma hələ gün çıxmamışdı. Kilsənin dövrəsindəki qəbirlərin üstündə camaat oturmuşdu. Katyuşa kilsədə qalmışdı və Nexlyudov dayanıb onu gözlədi.

Camaat hələ də kilsədən çıxır, çəkmələrinin dabanlarındakı nallarla sal daş döşəməni taqqıldada-taqqıldada kilsənin həyətinə və qəbiristanına yayılırdı.

Marya İvanovnanın şirniyyat bişirəni olan yaşı çox ötmüş qoca, başı əsə-əmə, Nexlyudovu saxlayıb onunla xristoslaşdı¹, onun ipək ləçəyi altından qırışmış buxağı görünən arvadı da yaylığandan sarı zəfəran rəngində bir yumurta çıxarıb Nexlyudova verdi. Elə bu vaxt əynində təzə kaftan, belində yaşıl qurşaq olan, gənc, gülümsünən, möhkəm əzələli bir kəndli onlara yanaşdı, gözündən gülə-gülə:

– Xristos voskres, – deyərək Nexlyudova yaxınlaşdı və kəndlilərə məxsus xoş bir qoxu yaya-yaya, qıvrıq saqqalı ilə onun üzünü qıtdıqlayaraq, öz sət – tərəvətli dodaqları ilə onun dodaqlarının lap ortasından üç dəfə öpdü.

Nexlyudov kəndli ilə öpüşüb, ondan tünd-qəhvəyi rəngli bir yumurta aldığı zaman, Matryona Pavlovnanın rəngdən-rəngə çalan paltarını və qırmızı bantlı o sevimli qaravaş gördü.

Qız elə həmin saat qabaqdan gedən adamların başları üstündən Nexlyudovu gördü, o da qızın üzünün sevincə işıqlandığını sezdi.

Matryona Pavlovna ilə Katyuşa səkiyə çıxıb dayandılar və dilənçilərə sədəqə payladılar. Üzündə burun əvəzinə sağalmış qırmızı yara yeri olan bir dilənçi Katyuşaya yaxınlaşdı. Qız yaylığandan nəşə çıxarıb ona verdi, sonra ona yanaşdı və əsla iyirənmədən, əksinə, elə gözləri sevincdən parlaya-parlaya üç dəfə öpüşdü. Qız dilənçi ilə öpüşdüyü zaman gözləri Nexlyudovun gözlərinə sataşdı. Elə bil qız soruşdu ki: yaxşı təyir, düz iş görürmü?

"Elədir, elədir, əzizim, hamısı yaxşıdır, hamısı gözəldir, sevirəm".

¹Xristoslaşmaq – pasxa bayramında üç dəfə öpüşüb "Xristos voskres", yəni "İsa dirildi" demək mərasimi.

Onlar sökidən düşdülər və Nexlyudov Katyuşaya yaxınlaşdı. O, qızla xristoslaşmaq istəmirdi, ancaq ona yaxın olmaq istəyirdi.

– Xristos voskres! – deyər Matryona Pavlovna başını öyib gülümsündü və bunu elə bir ifadə ilə dedi ki, belə məna verirdi: bu gün hamı bərabərdir, – və siçan kimi yumrulanmış yaylığı ilə ağzını silib dodaqlarını Nexlyudova uzatdı.

– Həqiqətən, – deyər Nexlyudov öpüşə-öpüşə cavab verdi.

O dönüb Katyuşaya baxdı. Qız qıpqırmızı qızartıb, elə o dəqiqə ona yaxınlaşdı:

– Xristos voskres, Dmitri İvanoviç!

– Həqiqətən dirilib, – deyər o cavab verdi. Onlar iki dəfə öpüşüb, elə bil fikirləşdilər ki, bir də öpüşmək lazımdır və sanki lazım olduğuna qərar verib, üçüncü dəfə də öpüşdülər və ikisi də gülümsündü.

Nexlyudov soruşdu:

– Siz keçişin yanına getməyəcəksiniz?

– Yox, Dmitri İvanoviç, biz bir qədər burada oturarıq, – deyər Katyuşa, sinədoluşu dərinədən nəfəs alıb, öz itaətkar, bakirə, sevən, azacıq qıyğacı gözləri ilə dik onun gözlərinə baxdı.

Kişi ilə qadın arasındakı məhəbbətdə həmişə elə bir dəqiqə olur ki, bu məhəbbət öz zirvəsinə çatır, bu zaman onda nə şüurlu, mühakiməli, nə də hissi heç bir şey olmur. Nexlyudov üçün müqəddəs İsa bazar gününün bu gecəsi belə bir dəqiqə idi. İndi o, Katyuşanı xatırladığı zaman onu gördüyü bütün vəziyyətlərdən hamısını bu dəqiqə kölgədə qoyurdu. Qara, hamar, parıldayan saçlar, onun gözəl qamətini və döşlərini örtmüş büzməli ağ paltar, üzündəki bu qızartı, bu zəif, parlaq, qara gözlər və onun bütün varlığında iki xüsusiyyət; yalnız yaxşıya deyil, dünyada olan hər şeyə, hətta öpüşdüyü o dilənçiyə də bakirə məhəbbətinin saflığı.

Nexlyudov bilirdi ki, o qızın qəlbində belə bir məhəbbət var, çünki özü də bu gecə və bu səhər bu məhəbbəti dərk edirdi ki, bu məhəbbət sayəsində onunla qaynayıb-qarışır, – birləşir.

Ax, kaş ki, bütün bunlar o gecəki hissiyyatdan ibarət olub qala idi! İndi o, prisyajınlar otağında pəncərə qabağında oturub düşüncüdü: “Bəli, bütün bu dəhşətli iş həmin o müqəddəs İsa bazar gecəsindən sonra baş verdi!”

Kilsədən qayıtdıqdan sonra Nexlyudov bibiləri ilə birlikdə pəhrizi açıb, polkda vərdiş etdiyi kimi, özünü bərkitmək üçün araq və şərab içib, öz otağına keçdi və elə paltarlı-paltarlı həmin saat yuxuya getdi. Qapının döyülməsi onu yuxudan oyatdı. Qapının döyülməsindən sonra Katyuşa olduğunu bilib, gözlərini ovsudura-ovuşdura, gəməşə-gəməşə ayağa qalxdı.

Ayağa qalxa-qalxa dedi:

– Katyuşa, sənənmə. Gəl içəri!

Qız dedi:

– Yeməyə çağırırlar.

Onun əynində həmin ağ paltar vardı, ancaq saçlarından bantı açmışdı. Nexlyudovun gözlərinə baxanda, qızın üzünü fərqləndirən işıqlandı, sanki ona, nəşə, fəvqəladə şad bir xəbər gətirmişdi.

– Bu saat gəlirəm, – deyər cavab verərək, Nexlyudov saçlarını daramaq üçün darağı götürdü.

Qız bir dəqiqə artıq dayandı. Nexlyudov bunu duyub darağı əlindən ataraq ona sarı yönəldi. Amma qız elə həmin dəqiqə dönüb dəhlizə döşənmiş ensiz örtüyün üzərilə yüngül, iti addımlarla getdi.

Nexlyudov öz-özünə dedi: “Bir gör nə axmağam ey, onu niyə tutub saxlamadım?”

Və qaça-qaça dəhlizdə qızı haqladı.

Qızdan nə istədiyini özü də bilmirdi. Ancaq ona elə gəldi ki, qız onun yanına, otağa girdikdə, belə hallarda hamının elədiyi bir şeyi eləməli idi, amma eləmədi.

– Katyuşa, bir dayan, – deyər o səsləndi.

Qız dönüb baxdı və addımlarını yavaşladaraq:

– Nə istəyirsiniz? – deyər dilləndi.

– Heç, amma...

Və özünü zorlayaraq, onun vəziyyətində olan bütün adamların, ümumiyyətlə, belə hallarda nə etdiklərini yadına salıb, Katyuşanın belində qucaqladı.

Qız dayanıb onun gözlərinin içinə baxdı.

– Eləməyin, Dmitri İvanoviç, eləməyin, – deyər qız ağlamsınmaq dərəcəsinə qızaraq dilləndi və öz sərt, qüvvətli əli ilə onun qolunu kənar elədi.

Nexlyudov onu buraxdı və bir anlığa nəinki pört olub utandı, hətta öz-özündən iyrendi də. O öz-özünə inanmalı idi, amma başa düşmədi ki, bu portlik və utanmaq onun qolbinin özünü bürüzə verən ən yaxşı duyğuları idi, əksinə, ona elə gəldi ki, bu axmaqlığın ifadəsidir, hamının elədiyi kimi eləmək lazımdır.

O, qızı bir də haqlayıb yenə qucaqladı və boynundan öpdü. Bu öpüş artıq, – biri yasəmən kolunun dalında, biri də bu gün səhər kilsədəki ilk iki öpüşdən tamamilə başqa bir öpüş idi. Bu dəhşətli idi və qız da bunu hiss etdi.

– Bu nə işdir eləyirsiniz? – deyə qız elə hıçqırdı ki, sanki Nexlyudov son dərəcə qiymətli bir şeyi vurub sindirdi və qız çaparaq qaçıb ondan uzaqlaşdı.

Nexlyudov yemək otağına gəldi. Bəzək-düzəklə bibisi, doktor və qonşu qadın qəlyanaltı süfrəsinin dövrəsində durmuşdular. Hər bir şey adı qaydada idi, amma Nexlyudovun qəlbində sanki tufandı. Ona deyilənlərdən heç bir şey anlamır, nə cür gəldi cavab verir və Katyuşanı dəhlizdə haqlayıb aldığı son öpüşdən duyduğu ləzzəti xatırlayaraq, yalnız Katyuşanın barəsində düşüncəyə düşürdü. O başqa heç bir şey barəsində fikirləşə bilmirdi. Qız otağa girdikdə, o, qıza baxmadan, onun burada olduğunu bütün varlığı ilə duyur və dönüb qıza baxmamaq üçün özünü zorlamağa məcbur olurdu.

Yeməkdən sonra o həmin saat öz otağına gedib, bərk həyəcan içində xeyli müddət otaqda var-gəl edər-edər, evdən gələn səslərə qulaq verərək, qızın addım səslərini gözlədi. Onun daxilindəki həmin heyvani hissələr nəinki baş qaldırmış, Nexlyudovun ilk dəfə bura gəldikdə, hətta bu gün səhər kilsədə ikən daxilində olan həmin mənəvi insanı ayağı altına salıb tapdayırdı və həmin dəhşətli heyvani hissələr onun qəlbində tüğyan edirdi. Nexlyudovun Katyuşanı ara vermədən güdməsinə baxmayaraq, həmin gün qızı, birçə dəfə də olsun, təklidə görə bilmədi. Yəqin ki, qız ondan qaçdı. Amma axşamüstü elə oldu ki, qız onun otağının yanındakı otağa getməli oldu. Doktor gecəni orada qalmalı olmuşdu və Katyuşa qonaq üçün yataq hazırlamalı idi. Nexlyudov onun addım səslərini eşitdikdə, bir cinayət etmək istəyirmiş kimi, səssiz addımlarla, nəfəsini qısaraq, onun ardınca otağa girdi.

Qız hər iki əlini balıqüzünün içinə soxub, balığın uclarından tutmuş olduğu halda, dönüb ona baxdı və gülümsündü, amma əvvəllər olduğu kimi şən və fərəhli deyil, qorxaq, yazıq bir təbəssümlə

gülümsündü. Bu təbəssüm elə bil ona deyirdi ki, elədiyi pis işdir. Nexlyudov bir dəqiqəlik dayandı. Burada hələ mübarizə imkanı vardı. Zəif də olsa, amma hələ o qıza olan həqiqi məhəbbətin səsi gəlir və bu səsinə qız barəsində, qızın duyğuları, həyatı barəsində danışırdı. O bəri səs isə, deyirdi, gözle ha, öz ləzzətini, öz xoşbəxtliyini əldən qaçırdarsan. Və bu ikinci səs birincini batırdı. O, qəti addımlarla qıza yaxınlaşdı. Və dəhşətli dözülməz heyvani hissiyyat onu bürüdü.

Nexlyudov qızı qucağından buraxmadan, onu yatağa oturtdu və yenə nəşə eləmək lazım gəldiyini hiss edib onun yanında oturdu.

Qız yazıq-yazıq:

– Dmitri İvanoviç, əzizim, yalvarıram, buraxın. Matryona Pavlovna bura gəlir, – deyə hıçqıraraq, çırpınıb onun əlindən çıxdı; doğrudan da kim isə qapıya yaxınlaşdı.

– Onda gecə yanına gələm, – deyə Nexlyudov dilləndi. – Sən tək olacaqsan?

Qız yalnız:

– Nə danışırsınız? Heç vaxt, ola bilməz! Eləməyin! – deyirdisə də, onun bütün həyəcanlı, coşqun varlığı başqa şey deyirdi.

Qapıya yaxınlaşan doğrudan da Matryona Pavlovna idi. O, əlində yorğan otağa girib, Nexlyudova danlayıcı nəzərlərlə baxa-baxa, Katyuşaya acıqlı-acıqlı dedi ki, o başqa yorğanı götürüb.

Nexlyudov dinməz-söyləməz otaqdan çıxdı. O hətta heç utanmırdı da. O, Matryona Pavlovnanın üzündəki ifadədən görürdü ki, onu pisləyir və pisləməkdə haqlıdır da, öz elədiyi işin pis iş olduğunu da bilirdi, amma qıza olan yaxşı məhəbbəti tapdayıb, baş qaldıran heyvani hissələr ona hakim kəsilib, heç bir şeyi nəzərə almadan, təkbəşinə hökmranlıq edirdi. İndi o hissiyyatını təmin üçün nə etmək lazım gəldiyini bilirdi, bunu yerinə yetirmək üçün vasitə axtarırdı.

Bütün axşam ərzində o özündə deyildi: gah bibilərinin yanına gedir, gah onlardan çıxıb öz otağına gəlir, artırmaya çıxır və birçə şey fikirləşirdi ki, o qızı təklidə görsün, amma o qız özü də ondan qaçdı və Matryona Pavlovna da çalışdı ki, onları gözəndən qoymasın.

Bütün axşam belə keçdi və gecə düşdü. Doktor yatmağa getdi. Bibisi yatağına girdi. Nexlyudov bildirdi ki, Matryona bibisinin yanındadır və Katyuşa qulluqçu otağında təkdir. O yenə artırmaya çıxdı. Həyəət qaranlıq, hava rütubətli, ılıq idi və elə ağ bir duman vardı ki, yazda son qarı əridir və ya əriyən son qardan törayir, – belə bir duman bütün havanı doldurmuşdu. Evlə qabaq-qabağa, yüz addımlıqda dikdirin altından axan çay tərəfdən qərribə səslər gəlirdi; buzlar qırılıb parçalanırdı.

Nexlyudov artırmadan enib, buzlanmış qarların arası ilə gölməçələrdən adlaya-adlaya, qulluqçu otağının pəncərəsinə yaxınlaşdı. Köksündə ürəyi elə çırpınırdı ki, özü onun səsinə eşidirdi, nəfəsi gah kəsilir, gah da dərin bir ah kimi fişqırırdı. Qulluqçu otağında oturub, dərin fikrə getmiş, gözlərini önünə zilləmişdi. Nexlyudov qımıldanmadan xeyli müddət ona baxıb, bilmək istəyirdi ki, qız onu heç kəsin görmədiyini güman edib, nə ələyəcəkdi. İki dəqiqə qədər qız hərəkətsiz oturdu, sonra gözlərini qaldırıb gülümsündü, öz-özünü danlayırmış kimi, başını yırğaladı və vəziyyətini dəyişib, kəskin bir hərəkətlə hər iki əlini stolun üstünə qoyub, gözlərini önünə zillədi.

Nexlyudov durub ona baxır və qeyri-ixtiyari, həm öz qəlbinin döyüntüsünü, həm də çay tərəfdən gələn qərribə səsləri dinləyirdi. Orada, çayda dumanın altında, nəşə, yorulmaq bilməyən ağır bir iş gedirdi, gah nəşə uğuldayır, gah şaqıltı gəlir, gah nəşə səpələnir, gah da incə buz parçaları şişmə kimi cingildəyirdi.

Nexlyudov durub, Katyuşanın daxili əzablı düşüncələrə dalmış üzünə baxır, ona yazığı gəlirdi, amma qərribə bir işdir ki, bu rəhm-dillik onun qıza şəhvet tamamını daha da artırır.

Şəhvet onun bütün varlığına hakim oldu.

O pəncərəni döydü. Qız tok vurmuş adam kimi, dik atıldı, üzünü dəhşət əlaməti bürüdü. Sonra yerindən sıçrayıb pəncərəyə yanaşdı və üzünü şüşəyə yaxınlaşdırdı. Hər iki ovcunu at qoşqusundakı gözlüklər kimi, gözlərinə tutub, Nexlyudovu tanıyandan sonra da qorxu əlamətləri üzündən silinmədi. Qızın üzü qeyri-adi bir surətdə ciddi idi, – Nexlyudov onu heç bir vaxt belə görməmişdi. Yalnız Nexlyudov gülümsündükdən sonra o da gülümsündü, sanki yalnız

ona tabe olaraq gülümsündü, ürəyində isə, təbəssüm yox, qorxu vardı. Nexlyudov əli ilə işarə edərək qızı bayıra, öz yanına çağırırdı. Ancaq qız başını yırğalayıb bildirdi ki, bayıra çıxmayacaq və pəncərənin qabağında durdu. Nexlyudov üzünü pəncərəyə bir də yaxınlaşdırıb ona çıxarmaq istəyirdi ki, çıxсын, amma elə bu vaxt qız qapıya sarı döndü, – görünür onu kimsə çağırırdı. Nexlyudov pəncərədən kənara çəkildi. Duman elə qatı idi ki, evdən beşcə addım aralandıqda, daha pəncərələr görünmür, yalnız qaralan bir kütlə və içərisində lampa yanan yekə qırmızı bir işıltı kimi görünürdü. Çaydan yenə də həmin uğultu, xışıltı, şaqıltı və buzların cingiltisi gəlirdi. Yaxında dumanın içində, həyətdə bir xoruz banladı, yaxından başqaları da ona səs verdi və uzaqdan kənddən bir-birini batıran, bir-birinə qarışan xoruz səsləri gəldi. Ətrafda isə çaydan başqa tam sakitlik idi. Bu artıq xoruzların ikinci banı idi.

Nexlyudov evin tinində bir neçə dəfə o baş-bu başa var-gəl edib ayaqlarını bir neçə dəfə gölməçəyə saldıqdan sonra, yenə də qulluqçu otağının pəncərəsinə yanaşdı. Lampa hələ də yanmaqda idi, Katyuşa yenə də tək-tənha stolun qabağında oturmuş, sanki nə edəcəyini bilmirdi. O, pəncərəyə yanaşan kimi, qız da ora baxdı. O, pəncərəni taqqıldatdı. Qız daha pəncərəni kim döydüyünə baxmadan, həmin saat qaçaraq, qulluqçu otağından çıxdı və Nexlyudov bayıra açılan qapının əvvəl aralandığını, sonra da cırlıdadığını eşitdi. Nexlyudov onun örtü dəhlizdə gözləyirdi və həmin saat dinməz-söyləməz qızı qucaqladı. Qız ona qışılıb başını qaldırdı və onun öpüşünü dodaqları ilə qarşıladı. Onlar dəhlizin tinində qarı ərimiş quru yerdə durmuşdular, Nexlyudov təmin olunmamış şəhvet arzusu ilə yanıb qırılırdı. Birdən bayıra açılan qapı yenə də xışıldayıb cırlıdadı və Matryona Pavlovnanın qəzəbli səsi eşidildi:

– Katyuşa!

Qız onun qucağından qopub qulluqçu otağına qayıtdı. Nexlyudov qapının cəftəsinin bağlandığını eşitdi. Bundan sonra sakitlik çökdü, pəncərədəki qızaran göz yox oldu, bircə duman bir də çaydakı çaxnaşma qaldı.

Nexlyudov pəncərəyə yaxınlaşdı. Heç kimsə görünmürdü. Pəncərəni taqqıldatdı, – cavab verən olmadı. Nexlyudov evə baş qapının olduğu artırmadan qayıtdı, amma yatmadı. Uzunboğaz çökmələrini çıxarıb, ayaqyalın dəhlizdən keçib, Matryona Pavlovnanın otağı ilə yanaşı, Katyuşanın otağının qapısına yaxınlaşdı. Əvvəlcə

Matryona Pavlovnanın rahat-rahat xoruldadığını eşitdi və elə içəri girmək istəyirdi ki, birdən qarı öskürməyə və cırlıdayan çarpayısında qurcalanmağa başladı. O yerindəcə donub qaldı və beş dəqiqəyə qədər belə gözlədi. Yənə hər tərəf sakitləşəndə və yənə rahat xorultu eşildikdə, döşəmənin cırlıdayan taxtaları üzərilə addımlamağa çalışaraq, gedib Katyuşanın qapısına lap yaxınlaşdı. Hər tərəf sakitlikdi. Qız görünür ki, yatmamışdı, çünki nəfəsinin səsi gəlmirdi. Amma o pıçılı ilə "Katyuşa!" – deyən kimi, qız yerindən sıçrayıb qapıya yaxınlaşdı və ona elə gəldi ki, qəzəblə onu çıxıb getmək üçün dilə tutdu:

– Axı bu nə işdir? Heç belə şey olarmı? Axı bibilərin eşidərlər, – bu sözləri qızın yalnız dili deyirdi, bütün varlığı isə deyirdi: "Bütün bədənəm sənindir!"

Nexlyudov da elə birəcə bunu başa düşürdü.

– Di, birəcə dəqiqəliyə aç da. Yalvarıram sənə, – deyər Nexlyudov onu inadla dilə tuturdu.

Qız susdu, sonra Nexlyudov hiss etdi ki, qız qapının cəftəsinə axtarı. Cəftə şıqqıldadı və o, açılan qapıdan içəri girdi.

Qızı elə öynindəki sərt, qaba köynəkdə, qolları çılpaq halda qucağına alıb apardı.

– Ax! Neyləyirsiniz? – deyər qız pıçıldadı.

Ancaq Nexlyudov buna fikir verməyib, onu öz otağına apardı.

Qız:

– Ax, eləməyin, buraxın mənə, – deyirdisə də, amma özü ona qısılırdı.

Katyuşa əsə-əsə, dinməz-söyləməz, onun sözlərinə cavab vermədən, otaqdan çıxıb getdikdə, Nexlyudov artırmaya çıxıb, baş vermiş bütün bu əhvalatın mənasını dərk etməyə çalışdı.

Bayır xeyli işıqlanmışdı: aşağıda çayda şaqqıltı, cingilti, buzların uğultusu bir az da artmış, əvvəlki səslərə su şırlıtısı da əlavə edilmişdi. Duman isə aşağı yatmağa başlamışdı və duman qatının üstündən görünən aypara, nəse qara və dəhşətli bir şeyin üzərinə tutqun işıq salırdı.

Nexlyudov öz-özündən soruşdu: "Bu nədir: bu mənim üçün bir xoşbəxtlikmi oldu və ya başıma böyük bədbəxtlikmi gəldi? Həmişə belə olur, hər şey belə olur" – deyər öz-özünə danışa-danışa yatmağa getdi.

Ertəsi gün par-par parıldayan, şon Şenbok Nexlyudovun ardınca bibilərilə gəlib, öz bəzək-düzəyi, istiqanlılığı, şənliyi, əliaçıqlığı və Dmitriyə olan məhəbbəti ilə onları tamamilə valch və məftun etdi. Onun əliaçıqlığı bibilərin xoşuna gəlirdisə də, amma həddən artıq olduğuna görə onları hətta çaşbaş da edirdi. Qapıya gələn kor dilənçilərin hərsinə bir manat, ona qulluq edən adamlara isə, on beş manat "na çay"¹ paylayırdı; bir dəfə Sofya İvanovnanın sandıq tulası Sütetkanın pəncəsi nəyə isə ilişib qanadıqda, həmin Şenbok heç birəcə an fikirləşmədən, öz kənarları naxışlı batist cib yaylığını çıxıb (Sofya İvanovna bilirdi ki, belə yaylıqların düjünü on beş manatdan ucuz olmur), onunla Sütetkanın pəncəsini sandı. Bibilər hələ beləsinə görməmişdilər və bilmirdilər ki, həmin bu Şenbokun iki yüz min manat borcu var, – özü də bilirdi ki, bu borcları heç bir vaxt ödəməyəcəkdir və buna görə də iyirmi beş manat artıq və ya əskik olmasının hesaba bir dəxli yoxdur.

Şenbok orada yalnız birəcə gün qaldı və o biri gecə Nexlyudov ilə birlikdə çıxıb getdi. Onlar artıq qala bilməzdilər, çünki polka getmək üçün möhlət çatmışdı.

Bibisigildə keçirdiyi bu axırıncı gün, o gecənin xatirəsi hələ təzə olduğundan, Nexlyudovun qəlbində iki duyğu baş qaldırıb öz aralarında mübarizə edirdi: bunlardan biri, hərçənd gözlənilən ləzzəti vermiş olmasa da, heyvani məhəbbətin yaxıb-yandıran hissi xatirəsi və məqsədinə çatdığına görə bir dərəcəyə qədər özündən razılıq duyğusu, – o biri isə, çox pis bir iş gördüyünü və bu pis işi düzəltmək, həm də o qız üçün deyil, özü üçün düzəltmək lazım gəldiyini dərk etməsi idi.

Təsiri altında olduğu bu vəziyyətinə eqoizm nəticəsində Nexlyudov yalnız özünü düşünürdü, – həmin qızla etdiyi rəftardan xəbərsiz, görəsən onu pisləyəcəklərmi, həm də nə dərəcədə pisləyəcəklər, – amma o qızın indi nələr çəkdiyini və başına nələr gələcəyini heç fikirləşmirdi.

O, Katyuşa ilə əlaqəsini Şenbokun başa düşəcəyini fikirləşib, bundan izzət-nəfsi üçün qürur duyurdu.

Şenbok Katyuşanı gördükdə, Nexlyudova dedi:

¹ "Na çay" – "çay pulu", yəni xırda-xuruş bəxşiş, cib xərçəliyi.

– Deyirəm axı, birdən-birə bibinə məhəbbətini niyə belə artıb ki, bir həftədir onların yanında qalbsan. Sənin yerində mən də olsaydım, buradan getməzdim. Əla şeydir!

Nexlyudov onu da fikirləşirdi ki, qızla sevimləndiyindən doyuncuca ləzzət almamış, indi çıxıb getmək xoş bir şey olmasa da, getmək o cəhətdən faydalıdır ki, bu əlaqəni birdən-birə kəsmiş olar, yoxsa onu davam etdirmək çox çətin olacaqdı. Bir də fikirləşirdi ki, qıza pul vermək lazımdır, onun özü üçün yox, ona görə yox ki, bu pul o qıza lazım ola bilər, – ona görə ki, həmişə belə edirlər, əgər o qızdan istifadə edib, bunun əvəzində ona pul verməyə, onu vicdanlı adam hesab etməzlər. Buna görə o, qıza pul verdi, – özünün və onun vəziyyətinə görə nə qədər münasib bildisə, o qədər də verdi.

Yola düşəcəyi gün Nexlyudov nahardan sonra qızı dəhlizdə gözlədi. Qız onu gördükdə, qıpqırmızı qızarıb yanından ötüb-keçmək istədi və gözləri ilə qulluqçu otağının açıq qapısına işarə etdi, ancaq Nexlyudov onu saxladı.

– Mən sağollaşmaq istəyirəm, – deyərək içində bir yüz manatlıq olan konverti əlində əzişdirər-əzişdirər dilləndi. – Budur, mən...

Qız bunun nə olduğunu başa düşüb, üz-gözünü turşudaraq, başını yırğaladı və onun əlini itələdi.

– Yox, al, – deyərək mızıldana-mızıldana o konverti qızın qoynuna soxdu və əli yanmış kimi, üz-gözünü qırışdırıb ufuldaya-ufuldaya öz otağına qaçdı.

Bundan sonra o öz otağında xeyli müddət var-gəl edib, bu səhnəni xatırladıqca qıvrılır, hətta fiziki ağrıdan olduğu kimi atılıb-düşür və bərkdən ufuldayırdı.

Amma nə etməli? Həmişə belə olur. Şənbok da, özü danışdığı kimi, ev xidmətçisi ilə belə etmişdi, Qrişa əmi də, atası da kənddə yaşadığı zaman belə etmişdi, onun kəndli qızından həmin o qanun-dankənar oğlu Mitenka doğulmuşdu ki, hələ indi də sağdır. İndi ki, hamı belə edir, – deməli belə də lazımdır. O özünə belə təsəlli verir, amma heç cür sakitləşə bilmirdi. Bu xatirələr onun vicdanına od vururdu.

Öz qəlbinin ən dərin guşələrində bilirdi; – elə pis, murdar, insafsız bir iş görmüşdü ki, belə bir hərəkətdən sonra o nəinki bir başqasını pisləyə bilməz, heç adamların gözlərinə baxa bilməz, – hələ bu vaxta qədər olduğu kimi, özünü gözəl, necib, alicənab bir cavan saymaq bəzəsində heç söz ola bilməzdi. Amma gümrah və

şən yaşamağa davam etmək üçün ona özünü belə saymaq lazım idi. Bunun isə bircə yolu vardı: bu barədə düşünməmək. O elə belə də elədi.

Onun daxil olduğu həyat – eyni yerlər, yoldaşlar, müharibə, – buna kömək etdi. O yaşadığıca bunu daha artıq unudurdu və nəhayət, doğrudan da tamamilə unuddu.

Yalnız bir dəfə müharibədən sonra həmin qızı görmək ümidi ilə bibisiylə gəlib, xəbər tutdu ki, Katyuşa daha orada yoxdur, Nexlyudov gedəndən bir az sonra, uşaq doğmaq üçün onların yanından çıxıb gedib, hardasa uşaq doğub və bibisinin eşitdiyinə görə tamamilə pozulub, – bunları eşitdikdə, Nexlyudovun ürəyi sıxıldı. Katyuşanın doğduğu uşaq vaxt hesabına görə, onun uşağı ola bilərdi, olmaya da bilərdi. Bibisi deyirdi ki, Katyuşa pozulubmuş, elə öz anası kimi, anadangəlmə əxlaqsızmış. Bibisinin belə düşüncəsi Nexlyudova xoş gəlirdi, çünki guya onu doğruldu. Əvvəllər, hər halda, Katyuşanı və uşağı axtarmaq istədi, amma sonra, məhz bu barədə düşünmək qəlbinin dərinliyində ona əzab verdiyindən və xəcalət çəkdiyindən, bu axtarış üçün lazımı cidd-cəhd etmədi və öz günahını daha artıq unudaraq, bu barədə düşünməkdən əl çəkdi.

Amma, budur, indi bu heyretəməz təsadüf hər şeyi onun yadına salıb, tələb edirdi ki, vicdanında belə bir günah ola-ola, ona bu on ili asudə yaşamağa imkan verən insafsızlığı, sərtliyi, alçaqlığı boy-nuna alsın. Amma o hələ bunu etiraf etmək fikrindən uzaq idi və indi yalnız onu düşünürdü ki, birdən indi bütün bunlar aşkara çıxar, ya Katyuşa, ya da onun müdafiəçisi bütün bunları danışsın, onun hamının qabağında rüsvay edərlər.

XIX

Nexlyudov məhkəmə salonundan prisayjnılar otağına keçəndə, onun əhval-ruhiyyəsi belə idi. O, pəncərənin önündə oturub, ətrafında gedən söz-söhbəti dinləyə-dinləyə, fasiləsiz papiros çəkirdi.

Tacir Smelkovun sərgüzəştləri görünür şən tacirin lap ürəkədən xoşuna gəlmişdi.

– Bəli də, kişi lap sibirsayağı yaman kefdə imiş. Ağzının dadını da yaxşı bilirmiş, bir gör necə qız seçib!

Ağsaqqal bütün işin ekspertizada olduğu bəzəsində nəsə bir fikir dedi. Pyotr Gerasimoviç kontor xidmətçisi yəhudi ilə nədənsə

danışib zarafatlaşır və nəyə isə qəhqəhə ilə gülürdülər. Nexlyudov verilən suallara bircə kəlmə ilə cavab verir, bircə bunu arzulayırdı ki, onu dinc qoyaydılar.

Yan-yanı yeriyan məhkəmə pristavı gəlib, prisayjnıları iclas salonuna dəvət etdikdə, Nexlyudovun canına qorxu düşdü, elə bil o mühakimə etməyə gətmiş, özünü mühakimə edəcəklər. Qəlbinin dərinliklərində o artıq hiss edirdi ki, oclafdır, adamların gözüne baxmadan vicdan əzabı duymalıdır, amma bununla bərabər, vərdiş etdiyi kimi salona həmişəki qəti addımlarla daxil olub, ağsaqqaldan sonrakı öz ikinci yerinə oturub, pinsener-ini əlində oynada-oynada, ayağını ayağının üstünə aşırı.

Müttəhimləri də harasa aparmışdılar və indi yenidən gətirirdilər.

Salonda yeni şəxslər – şahidlər vardı və Nexlyudov gördü ki, Maslova çox bəzək-düzəklə ipək keşiş, ayaqlarını çətinliklə çəkə-yəkə bantlı uca bir şlyapa qoymuş, əlində bahalı ridikül, qolları dir-səyə qədər çılpaq, yoğun bir qadına bir neçə dəfə baxdı, sanki gözündən ayıra bilmirdi. Nexlyudov sonradan bildi ki, bu qadın Maslovanın qaldığı ümumxananın sahibi, həm də şahid idi.

Şahidləri dindirilməsi başlandı: adı, dini və i.a. Sonra hər iki tərəfdən istintaqı necə and içdirməklə, yoxsa andsız aparacaqları soruşuldu, – yenə də həmin qoca keşiş, ayaqlarını çətinliklə çəkə-çəkə, gəlib, yenə də döşündə ipək paltar üstündəki qızıl xaçı düzəldə-düzəldə, tamamilə faydalı və mühüm bir iş gördüyünə möhkəm inamla, rahat-rahət şahidlərə və eksperte and içdirdi. And qurtarandan sonra bütün şahidləri salondan çıxardılar, bircə nəfəri, yeni ümumxana sahibi Kitayevanı saxladılar. Ondən bu iş barəsində nə bildiyini soruşdular. Kitayeva qondarma bir təbəssümlə, alman ləhcəsilə söylədiyi hər cümlədən sonra başını əyib, şlyapasının kənarları ilə sanki üzünü örtə-örtə, ətraflı və səliqə ilə danışdı.

Hər şeydən əvvəl tanış məhmanxana xidmətçisi Simon varlı bir Sibir tacirinə qız aparmaq üçün onun ümumxanasına gəlibmiş. O Lyubaşanı göndəribmiş. Bir az sonra Lyubaşa tacirələ birgə qayıdıb gəlibmiş. “Tacir artıq hallanıbmış, – bunu deyəndə, Kitayeva yüngülvarı gülümsündü – və bizim yanımızda içməyə və qızları qonaq etməyə başladı. Amma pulu çatışmadığından, həmin bu Lyubaşanı öz nömrəsinə göndərdi, – bu qıza o yaman bənd olmuşdu”, – deyib Kitayeva müttəhim Maslovaya baxdı.

Nexlyudova elə gəldi ki, bu zaman Maslova da gülümsündü və bu təbəssüm Nexlyudova iyrenc göründü. Onun qəlbində əzabla qarışıq qeyri-müəyyən bir ikrah hissi oyandı.

– Bəs Maslova haqqında siz nə fikirdəsiniz? – deyə, məhkəmə tərəfindən Maslova üçün müdafiəçi təyin edilmiş olan məhkəmə işçiyinə namizəd, qızara-qızara, çəkinə-çəkinə soruşdu.

– Lap yaxşı fikirdə, – deyə Kitayeva cavab verdi: – Oxumuş və qəşəng qızıdır. Yaxşı ailədə tərbiyələnilib, fransızca da oxuya bilər. Hərdən bir qədər çox içər, ancaq heç vaxt sərxoş olmazdı. Lap yaxşı qız var.

Katyuşa ümumxana sahibinə baxırdı, sonra birdən gözlerini ondan ayırıb, prisayjnılara baxa-baxa Nexlyudovun üzərində durdu və üzü ciddiləşdi, hətta sərtləşdi. Ciddi baxan gözlərinin biri çöp idi. Qərribə-qərribə baxan bu iki ciddi göz Nexlyudova dirənmişdi və Nexlyudovu dəhşət almışdısı da ancaq o öz gözələrini ağları dümağ olan bu çöp baxışlı gözərdən ayıra bilmirdi. O, buzların qırıldığı, dumanlı, ən başlıcası, səhərə yaxın doğan və nəşə qara və dəhşətli bir şeyi işıqlandıran o başaşağı ayparalı gecə yadına düşdü. Həm ona, həm də ondan kənara baxan bu iki qara göz ona həmin o nəşə, qara və qorxunc şeyi xatırladırdı.

Nexlyudov öz-özünə fikirləşdi: “Tanıdı!” O, bir zərbə gözə-yirmiş kimi büzüşdü. Ancaq Katyuşa onu tanımamışdı. O qız sakit bir nəfəs alıb, yenə sədrə baxmağa başladı. Nexlyudov da köksünü ötürdü. Öz-özünə dedi: “Bircə tez qurtaraydı!” O indi ovda yaralı quşu öldürmək lazım gələndə duyduğu hissi duyurdu: adam həm ikrah edir, hər rəhmi gəlir, həm də təəssüflənir. Yaralı quş çantada çırpınır: həm iyrenirsən, həm rəhmin gəlir, həm də istəyirsən ki, tez öldürüb unudasan.

Nexlyudov indi şahidlərin istintaqını dinlədikcə, belə qatma-qarışıq hisslər duyurdu.

XX

Amma, sanki onun acığına, iş hey uzanırdı: şahidlər və ekspert bircə-bircə dindirildikdən sonra, adət üzrə prokuror müavini və müdafiəçilər mənalı-mənalı oduqlarla verilən lüzumsuz suallardan sonra sədr prisayjnılara dəlil əşyasını nəzərdən keçirməyi təklif etdi, – bunlar yəqin ki, şəhadət barmağa taxılan çox yoğun brilyant

rozetkalı yekə bir üzük və zəhərin tədqiq edildiyi filtdən ibarətdi. Həmin şeylər möhürlənmiş və üzərində kiçik yarlıklar vardı.

Prisyajınlar həmin şeylərə baxmaq istəyirdilər ki, prokuror müavini yerində dikəlib, dəlil əşyasını nəzərdən keçirməkdən əvvəl meyitin tibbi müayinə aktının oxunmasını təklif etdi.

Öz isveçli aşnasının yanına vaxtında getmək üçün işi mümkün qədər sürətlə başa çatdırmağa çalışan sədr bu kağızın oxunmasının adamları darıxdırmaq və nahar vaxtını uzatmaqdan başqa heç bir nəticəsi olmayacağını və prokuror müavininin bunu yalnız tələb etməyə haqqı olduğuna görə tələb etdiyini çox yaxşı bildiyi halda yenə də bu təklifi rədd etməyib, razılıq verdi. Katib həmin kağızı çıxardı, yenə də *l* və *r* səsələrini qığıldaya-qığıldaya söyləyən pəltək dili və darıxdırıcı səsi ilə oxumağa başladı.

Zahiri yoxlamadan məlum olmuşdur ki:

1. Ferapont Smelkovun boyu 2 arş. 12 verşokdur.

– Yaman yekəpər kişiymiş ha!..– deyər tacir Nexlyudovun qulağına pıçıldadı.

2. Zahiri görkəminə görə, yaşı təxminən qırxa yaxındır.

3. Cəsədi zahirən şişmişdir.

4. Dərisinin rəngi hər tərəfdə yaşıla çalır, bəzi yerlərində tünd ləkələri var.

5. Bədəninin dərisi müxtəlif ölçüdə qovuqlarla qabarmış, bəzi yerlərdə qopub parça-parça sallanır.

6. Saçları tünd-qonur, sıxdır, əl vurduqda, dəridən asanlıqla ayrılır.

7. Gözləri hədəqdən çıxıb və buynuz təbəqəsi tutqunlaşıb.

8. Burnunun dəliklərindən, hər iki qulağından və ağzından köpüklü, zərdabı maye axır, ağzı yarıaçıqdır.

9. Üzü və sinəsi şişdiyindən, boynu yox kimidir.

Və s. və i.a.

Şəhərdə kef çəkmiş tacirin qorxunc, yekə, yoğun həm də şişib çürüməkdə olan cəsədinin zahiri yoxlanmasının bütün təfsilatı, beləliklə, dörd səhifədə 27 maddə ilə təsvir edilirdi. Nexlyudovun hiss etdiyi qeyri-müəyyən ikrah duyğusu cəsədin bu təsviri oxunduqda, daha da şiddətləndi. Katyuşanın həyatı, onun dəliklərindən axan zərdab, hədəqəsindən çıxmış gözlər və o qızla etdiyi rəftar, – bütün bunlar, ona elə gəldi ki, eyni qəbildən olan şeylər idi və o hər tərəfdən həmin bu işlərlə əhatə edilib, onların əsiri olmuşdur.

Nəhayət, zahiri təsvir oxunduqdan sonra, sədr qurtardığını güman edib, ağır bir nəfəs alıb, başını qaldırdı. Amma katib həmin saat daxili yoxlamanın təsvirini oxumağa başladı.

Sədr yenə başını aşağı saldı və kreslonun qoluna dirsəklənilib gözlərini yumdu. Nexlyudovla yanaşı oturmuş tacir yatmaqdan özünü zorla saxlayıb, arabir yırğalanırdı, müttəhimlər də, arxalarında duran jandamlar kimi hərəkətsiz oturmuşdular.

Daxili yoxlamadan məlum olurdu ki:

1. Kəllənin dəri örtüsü kəllə sümüklərindən asanlıqla ayrılır və heç bir yerdə qançır görünməmişdir.

2. Kəllə sümükləri orta qalınlıqda və bütövdür.

3. Beynin bərk pərdəsində təxminən 4 düymə böyüklüyündə iki kiçik piçməntleşmiş ləkə var, pərdə özü isə, solğun tutqun rəngdədir və s. və i.a. bu qəbildən 13 maddə...

Sonra əhli-xibrənin adları, imzaları, daha sonra həkimin çıxardığı nəticə oxundu, – bundan məlum olurdu ki, cəsədi yardıqda, maddədə, qişməndə bağırsaqlarda və böyrəklərdə tapılmış və protokolda qeyd edilmiş dəyişikliklərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar, – çox ehtimal ki, Smelkovun ölümü şərəblə birgə onun mədəsinə daxil olmuş zəhərlə zəhərlənmək nəticəsində baş vermişdir. Mədə və bağırsaqlardakı dəyişikliklərə görə, mədəyə məhz hansı zəhərin daxil olduğunu söyləmək çətindir; bu zəhərin mədəyə şərəblə daxil olduğunu ona görə güman etmək olar ki, Smelkovun mədəsində xeyli çox miqdarda şərəb tapılmışdır.

Yuxudan ayılmış tacir yenə pıçıldadı:

– Görünür hərif yaman içənmiş.

Bu protokolun bir saat qədər çəkən oxunması yenə də prokuror müavininin təmin etmədi. Protokol oxunub qurtarıqda, sədr ona müraciətə dedi:

– Güman edirəm ki, daxildə tapılanların tədqiqat protokolunu oxumaq artıqdır.

– Mən xahiş edərdim ki, bu tədqiqat oxunsun, – deyər prokuror müavini böyrü üstə azacıq dikəlib, sədrə baxmadan, ciddi bir ifadə ilə tələb etdi; səsindəki qətiliklə o bildirmək istəyirdi ki, bu oxunmağı tələb etmək onun haqqıdır, bu haqdan əl çəkməyəcək və rədd olunsun, şikayət edəcəm.

Katar xəstəliyi olan yekəsəqqal və altı sallaq məhrəban gözlü məhkəmə üzvü özünü çox təqətsiz hiss edib, sədrə müraciətə dedi:

– Axı bu niyə oxunsun? Elə boş-boşuna uzadırlar. Bu təzə süpürgələr çox uzun süpürsələr də, heç də yaxşı təmizləmirlər.

Qızıl gözlüklü məhkəmə üzvü nə arvadından, nə həyatdan heç bir yaxşılıq gözləmədiyindən, heç bir söz deməyib tutqun və qəti nəzərlə öz-özünə baxırdı.

Aktın oxunması başlandı:

188... -in fevralın on beşində aşağıda imza etmiş olan mən tibbi şöbənin 638 m nömrəli tapşırığı ilə, – deyə katib, sanki hamını sərəmələtməyə başlayan yuxunu qaçıрмаq üçün səsinin diapazonunu ucaldıb oxumağa başladı, – tibbi müfəttiş müavininin iştirakı ilə aşağıdakı daxili orqanları tədqiq etdim:

- 1) Sağ ciyər və ürək (altı girvənkəlik şüşə bankada).
- 2) Mədənin içində olanları (altı girvənkəlik şüşə bankada).
- 3) Mədənin özünü (altı girvənkəlik şüşə bankada).
- 4) Qaraciyəri, dalağı və böyrəkləri (üç girvənkəlik şüşə bankada).

5) Bağırsaqları (altı girvənkəlik şüşə bankada)...

Bu oxunma başlananda, sədr üzvlərdən birinə sarı əyilib nəse pıçıldadı, sonra da bir başqasına pıçıldadı, onların razılığını alıb, aktın oxunmasını bu yerdə kəşib dedi:

– Məhkəmə aktın oxunmasını lüzumsuz hesab edir.

Katib susub kağızları yığışdırdı, prokuror müavinini qəzəblə nəse yazmağa başladı.

Sədr dedi:

– Cənab prisayınlar dəlil əşyasını nəzərdən keçirə bilərlər.

Ağsaqqal və prisayınlardan bəziləri yerlərində dikəlib, bu hərəkətdən və ya əl-qollarına zəhmət vermək istəmirlərmiş kimi, stola yaxınlaşdılar və növbə ilə üzüyü, şüşə qabı və filtri nəzərdən keçirdilər. Tacir hətta üzüyü barmağına taxıb yoxladı və öz yerinə qayıdanda dedi:

– Amma da barmağı varmış ha, elə bil xiyardır, – deyə əlavə etdi; yaqın ki, beləliklə, zəhərlənmiş tacir barəsində xəyalına gətirdiyi azman bahadır surətindən həzz alırdı.

Dəlil-əşyanın gözəndən keçirilməsi qurtardıqda, sədr məhkəmə istintaqını bitmiş elan edib, işi tez qurtarmaq istədiyindən, fasiləsiz, sözü prokurora verdi; o ümid edirdi ki, o da adamdır, o da papiros çəkmək, nahar etmək istəyir və yaqın ki, onlara da rəhmi gələr. Prokuror müavinini elə təbiətə görə çox küt idi; hələ üstəlik bədbəxtlikdən gimnaziya kursunu qızıl medalla qurtarıb, universitetdə Roma hüququ üzrə servintut¹ haqqındakı əsərinə görə mükafat almış, buna görə də özündən son dərəcə razı və bədgüman idi (qadınlar arasında rəğbət qazanması da buna kömək edirdi) və nəticə etibarilə həddən artıq səfəh idi. Ona söz verildikdə, ağır-ağır ayağa qalxdı, naxışlı mundirdə bütün qəşəngliyini bürüzə verməyə çalışaraq, hər iki əlini stola dirəyib, müttəhimlərə baxmadan, bütün salonu nəzərdən keçirdi və sözə başladı.

O, protokollar və akt oxunduğu zaman hazırladığı nitqini oxumağa başladı:

– Cənab prisayınlar, qarşınızda olan iş, əgər belə demək caiz isə, çox səciyyəvi bir cinayətdir.

Prokuror müavininin fikrinə görə, onun nitqi adlı-sanlı vəkillərin söylədikləri məşhur nitqlər kimi ictimai əhəmiyyətə malik olmalı idi. Doğrudur, tamaşaçılar arasında vur-tut üç qadın: dərzi; aşpaz və Sivonun bacısı, bir də bir faytonçu vardı, amma bunun heç bir mənası yoxdu. Elə o məşhur adamlar da iş bu cür başlamışdılar. Prokuror müavininin qaydası elə belə idi ki, həmişə özünü vəziyyətin yüksək pilləsində göstərsin, yəni cinayətin psixoloji mənasının dərinliyinə nüfuz edib, cəmiyyətin yaralarını açib ortaya qoysun.

– Siz, cənab prisayınlar iclasçılar, qarşınızda əsrin sonlarının, əgər belə söyləmək caizsə, səciyyəvi cinayətini görürsünüz; bu cinayətin üzərində həmin o məşum çürümə pozğunluğunun, necə deyərlər, spesifik əlamətləri var ki, zəmanəmizdə cəmiyyətimizin həmin o ünsürləri buna düşər olurlar ki, onlar bu prosesin, necə deyərlər, bilxassə yaqın yandırın şölələrinə mürüz qalırlar ki...

Prokuror müavinini çox uzun danışdı; bir tərəfdən o, uydurduğu bütün o ağıllı şeyləri xatırlamağa çalışır, bir tərəfdən, həm də başlıca

¹ Servintut – antik, feodal və kapitalist cəmiyyətlərində başqaların mal və mülkündən istifadə etmək hüququ

olaraq, bircə dəqiqədə də durmamağa və elə etməyə çalışırdı ki, nitqi fasiləsiz olaraq, bir saat on beş dəqiqə davam etsin. Yalnız bircə dəfə o duruxdu və xeyli müddət udqundu, amma həmin saat özünü düzəldib, daha sürətli cümlələrdəzəliklə bu longimənin əvəzini çıxırdı. O gah bir ayağından o biri ayağına adlaya-adlaya, prisyajınları nəzərdən keçirə-keçirə, zərif, yaltaq bir səslə, gah öz dəftəfəsinə göz yetirib, sakit və işgüzar bir səslə, gah da həm tamaşaçılara, həm də prisyajınlara müraciətlə, uca, ifşadıcı bir səslə danışırdı. Ancaq hər üçü gözlərini ona zilləmiş olan müttəhimlərə bircə dəfə də olsun baxmırdı. Onun nitqində o zaman onun mühitində dəbdə olan, elə indinin özündə də elmi müdrikliyin son nailiyyəti sayılan ən son yeni ibarələr vardı. Burada irsiyyət də, anadangəlmə canilik də, Lombrozo da, Tard da, təkamül də, həyat mübarizəsi də, hipnotizm də, təlqin də, Şarko da, dekadentlik də vardı.

Prokuror müavininin müəyyənləşdirməsinə görə, tacir Smelkov öz sadələşməliyü və alicənablığından son dərəcə pozğun canilərin əlinə düşüb, onların qurbanı olmuş saf, qüdrətli mərd rus tipi imiş.

Simon Kartinkin təhkimçilik hüququnun törətdiyi atavistik bir tip, təhsilsiz, prinsipsiz, hətta dinsiz yazıq bir adam idi. Yefimya onun oynayı və irsiyyət qurbanı idi. Onun simasında degenerat şəxsiyyətin bütün əlamətləri görünürdü. Cinayətin başlıca hərəkət verən yayı olan Maslova dekadentliyin təzahürünün ən alçaq nümayəndələrindən biri idi. Prokuror müavinini Maslovaya baxmadan deyirdi: "Bu qadın təhsil görmüşdür. Biz burada məhkəmədə onun xanımının ifadəsini eşitdik. O qadın nəinki, yalnız oxumaq-yazmaq bilir, fransızca da bilir, o yetimdir, yəqin ki, elə fitrətində cinayət-karlıq rüşeymi varmış, ziyalı dvoryan ailəsində tərbiyələnməmişdir və namuslu zəhmətlə yaşaya bilirdi; amma o öz vəlinəmətlərini atıb öz ehtiraslarına satılır və bu ehtirasları təmin etmək üçün ümum-xanaya daxil olur, orada, siz, cənab prisyajınlar, burada onun xanımından eşitdiyiniz kimi, öz yoldaşlarından öz oxumuşluğu ilə və başlıca olaraq, müştərilərə əsrarəngiz, – son zamanlar elmi tədqiqatın əşkara çıxardığı, xüsusilə Şarko məktəbinin müəyyənləşdirdiyi – təlqin adı ilə məşhur olan xüsusiyyəti ilə təsir etmək qabiliyyəti ilə fərqlənirmiş, həmin bu təsir vasitəsilə o, mehriban, sadədil Sadko kimi olan varlı qonaq rus bəhədriyyənin qəlbinə yiyələnib, onun bu etimadından əvvəlcə onu qarət etmək, sonra da insafsızca həyatdan məhrum etmək üçün istifadə edir.

– Daha burda lap ağ elədi, – deyər sədr əyilib zabitəli məhkəmə üzvünün qulağına pıçıldadı.

– Yaman heyvəredir! – deyər zabitəli məhkəmə üzvü cavab verdi.

– Cənab prisyajını iclasçılar, – deyər prokuror müavinini hələ də incə belini ədəbazlıqla burcudə-burcudə sözüünə davam etdi. – Bu şəxslərin taleyi sizin əlinizdədir ancaq çıxaracağınız hökm ilə təsir edəcəyiniz cəmiyyətin taleyi də müəyyən dərəcəyə qədər sizin əlinizdədir. Siz bu cinayətin məğzində varıb, Maslova kimi, necə deyərlər, patoloji fərdiyyətlərin cəmiyyət üçün necə bir təhlükə təşkil etdiyini nəzərə alıb, cəmiyyəti bu azarın sirayətindən, bu cəmiyyətin məsum və sağlam ünsürlərini bu azara tutulmaqdan və əksəriyyətlə məhv olmaqdan qoruyarsınız.

Və prokuror müavinini sanki özü çıxarılacaq qərarın ağırlığının təsiri ilə təqətdən düşüb, yəqin ki, öz nitqindən son dərəcə həyəcanlanıb öz stuluna çökdü.

Cümlələrdəzəlik bəzək-düzəyi kənara qoyulsa, onun nitqinin mənası bu idi ki, Maslova taciri hipnozla öz təsiri altına alıb, etimadını qazanıb, pul üçün aqarlar nömrəyə gələrək, hamısını özü götürmək istəyibmiş, amma Simon ilə Yefimya onu tutduqda, onlarla bölüşməli olub. Bundan sonra isə, cinayətinin izini gizlətmək üçün, yenə tacirlə birlikdə mehmanxanaya gəlib, orada onu zəhərləmişdir.

Prokuror müavininin nitqindən sonra vəkil skamyasından döşü yarımdayəvi ağ kraxmal köynəkli frak geymiş ortayaşlı bir adam ayağa qalxıb Kartinkin ilə Boçkova müdafiə üçün, cold bir nitq söylədi. Bu adam onların 300 manata tutduqları vəkil idi. O onların hər ikisini safa çıxarıb, bütün təqsiri Maslovanın boynuna qoyurdu.

O, Maslovanın pul götürdüyü zaman Boçkova ilə Kartinkinın onun yanında olduqları barəsindəki ifadəsini təkidlə rodd edib, deyirdi ki, Maslova adam zəhərləməkdə təqsirkar olduğundan, onun ifadəsinin heç bir mənası ola bilməz. Vəkil deyirdi ki, 2,500 manat pul, bəzən gündə müştərilərdən 3 və 5 manat alan iki zəhmətsevən namuslu adam tərəfindən beləliklə qazanılmış ola bilər. Tacirin pullarını isə, Maslova oğurlayıb, ya kimə isə verib, ya da itirib, çünki o qeyri-normal bir vəziyyətdə imiş. Taciri təkcə Maslova zəhərləyib.

Buna görə də o prisyajınlardan xahiş edirdi ki, Kartinkinın və Boçkovanın pul oğurlamaqda müqəssir olmadıqlarını təsdiq

etsinlər; müqəssir bilsələr də, zəhərləməkdə və əvvəlcədən bu niyyətdə olmaqda müqəssir hesab etməsinlər.

Nəticədə vəkil prokuror müavininur acığına qeyd etdi ki, cənab prokuror müavininin irsiyyət haqqındakı mülahizələri nə qədər parlaq olsa da, irsiyyətin elmi məsələlərini izah etsə də, bura heç bir dəxli yoxdur, çünki, Boçkovanın ata-anası məlum deyil.

Prokuror müavinini, qəzəblə, sanki dişlərini qıdırdada-qıdırdada, qaбаğında kiğıza nəşə yazdı və təhqiramiz bir təəccüblə çiyinlərini oynatdı.

Sonra Maslovanın müdafiəçisi ayağa qalxdı və çəkine-çəkine, dili dolaşa-dolaşa, müdafiə nitqini söylədi. O, Maslovanın pul oğurlamaqda iştirakını danmadan, yalnız bu barədə təkid edirdi ki, Smelkovu zəhərləmək niyyətində olmayıb, toz dərmanı ancaq onu yatırmaq üçün verib. O, cümləpərdazlıq edib, Maslovanı əxlaqsızlığa bir kişinin cəlb etdiyi, özünün cəzasız qalıb, öz düşkünlüyünün bütün cəzasını yalnız Maslovanın çəkməli olduğu barəsində bir icmal vermək istədisə də, ancaq onun psixologiya sahəsinə bu səyahəti heç baş tutmadı, belə ki, hamı onun halına acıdı. O, kişilərin insafsızlığı və qadınların zavallılığı haqqında mızıldanmağa başlayanda sədr onun vəziyyətini yüngülləşdirmək arzusu ilə xahiş etdi ki, mətləbdən kənara çıxmasın.

Bu müdafiəçidən sonra yenə prokuror müavinini ayağa qalxıb, birinci müdafiəçiyə qarşı irsiyyət haqqında öz söylədiklərini müdafiə edib dedi ki, Boçkovanın ata-anası naməlum olsa da, irsiyyət haqqındakı təlimin doğruluğu bununla əsla öz qüvvəsini itirmir, çünki, irsiyyət qanununu elm o dərəcədə müəyyənləşdirmişdir ki, biz cinayəti irsiyyətlə deyil, həm də irsiyyəti cinayətlə əlaqədar sayə bilərik. O ki qaldı müdafiənin guya Maslovanın xəyali bir azdırıcı (o, xəyali sözünü xüsusən acı bir istehza ilə dedilə) tərəfindən yoldan çıxarılması barəsindəki təxmininə, bütün dəlillər göstərir ki, o qadın özü əlinə keçən çox-çox qurbanları azdırmışdır. Bunu deyib o, qalib gəlmiş bir əda ilə yerinə oturdu.

Sonra müttəhimlərə özlərini müdafiə üçün söz verildi.

Yefimya Boçkova təkrar etdi ki, heç bir şey bilmir, heç bir işdə iştirak etməyib və təkidlə göstərir ki, bütün təqsirlər Maslovadadır. Simon yalnız bir neçə dəfə təkrar etdi:

– İxtiyar sizindir, amma heç bir günahım yoxdur, boş yerə...

Maslova isə, heç nə demədi. Sədr ona özünü müdafiə üçün nə sözü varsa söyləməsinə təklif etdikdə gözlərini qaldırıb dara qısnadılmış bir vəhşi heyvan kimi, hamını nəzərdən keçirib, həmin saat yenə gözlərini endirib, bərkədən hiçqıra-hiçqıra ağıladı.

Nexlyudovdan birdən-birə qərribə bir səs çıxdığını duyan tacir: – Sizə nə oldu? – deyə soruşdu. Bu səs zorla saxlanan hönkür-tüyə bənzəyirdi.

Nexlyudov özünün indiki vəziyyətinin bütün mənasını hələ də başa düşmür, güclə saxladığı hönkürünün və gözlərini dolduran yaşı öz əsəblərinin zəifliyindən bilir. O, gəz yaşlarını gizlətmək üçün penseni taxdı, sonra yaylığını çıxarıb burnunu silməyə başladı.

Bütün bu məhkəmə salonunda oturanlar onun hərəkətini bilmiş olsaydılar, üzərinə düşəcək rüsvayçılıq qorxusu onun daxilindəki həyəcanı keyikdirərdi. İlk zamanlarda bu qorxu onun üçün hər şeydən güclü idi.

XXII

Müttəhimlərin son sözlərindən və tərəflərin sualların tərtib şəkli haqqında xeyli uzun çəkmək müzakirələrindən sonra suallar tərtib edildi və sədr öz xülasəsinə başladı.

İşin izahından əvvəl o, xoş ailəvi-bir əda ilə prisayjnları başa saldı ki, qarət qarət deməkdir, oğurluq da oğurluqdur, örtülü yerdən oğurluq – örtülü yerdən oğurluqdur, örtülü olmayan yerdən oğurluq da – örtülü olmayan yerdən oğurluq deməkdir, həm də bunu izah edərkən o, xüsusən tez-tez Nexlyudova baxır, sanki bu mühüm məsələni ona xüsusilə təlqin etmək istəyir və ümid edirdi ki, o bunları başa düşüb yoldaşlarına da izah edərdi. Sonra prisayjnların artıq bu həqiqətləri kifayət qədər başa düşdüklerini güman edib başqa bir həqiqəti izaha başlayıb dedi: öldürmək elə bir hərəkətə deyilir ki, onun nəticəsində insanın ölümü baş verir, – buna görə zəhərləmək də öldürmək deməkdir. Onun fikrincə, bu həqiqəti də prisayjnlar başa düşdükdən sonra, onlara izah etməyə başladı ki, oğurluqla öldürmək birlikdə edilmiş olarsa, onda cinayətin tərkibi oğurluq və öldürməkdən ibarət olur.

Özünün də işi mümkün qədər tez qurtarmaq istəməsinə və işə qadının onu artıq gözlədiyinə baxmayaraq, öz işinə elə uymuşdu ki, danışmağa başladıqdan sonra daha heç cür dura bilmirdi, buna görə

də prisyajnlara ətraflı surətdə izah etməyə başladı ki, əgər onlar müttəhimləri müqəssir bilsələr, müqəssir bilməyə ixtiyarları var, yox, əgər müqəssir bilməsələr, müqəssir bilməməyə də ixtiyarları var; əgər onları bir işdə müqəssir bilsələr, amma o işdə müqəssir bilməsələr, birində müqəssir bilməyə, o birində müqəssir bilməməyə ixtiyarları var. Sonra da onlara bunu da izah etdi ki, onlara belə ixtiyar verildiyinə baxmayaraq, görək bu ixtiyardan şüurlu istifadə etsinlər. Onlara bunu da izah etmək istəyirdi ki, qoyulan suala əgər müsbət cavab versələr, bu cavabla onlar həmin sualda qoyulan bütün məsələni təsdiq etmiş olurlar və əgər onlar sualda qoyulan bütün məsələləri təsdiq etmərlərsə, onda görək nəyi təsdiq etmədiklərini göstərsinlər. Ancaq saatına baxıb və üçə beş dəqiqə qaldığını görüb, həmin saat işin izahına keçməyi qərara aldı.

– Bu işin baş verdiyi şərait belədir, – deyər södr sözə başlayıb, müdafiəçilərin də, prokuror müavininin də, şahidlərin də dəfərlərlə söylədiklərini bütünlüklə təkrar etdi.

Södr danışır, yan-yörəsindəki məhkəmə üzvləri isə, dərindən mənəli bir görkəmlə onu dinləyir və hər dəqiqə saatlarına baxır, onun nitqini çox yaxşı, yəni lazım gələn kimi, amma bir qədər uzun hesab edirdilər. Bütün məhkəmə üzvləri və salonda olanlar kimi, prokuror müavini də elə həmin fikirdə idi. Södr xülasəni qurtardı.

Görək ki, hər şey söylənmişdi. Ancaq öz səsinin təsirli ifadəsini eşitmək ona o qədər xoş gəlmişdi ki, öz danışmaq hüququndan heç cür ayrıla bilmirdi və prisyajnlara verilən hüququn əhəmiyyətindən, onların bu hüquqdan necə diqqət və ehtiyatla istifadə etməli olduqlarından, bundan sui-istifadə etməmələrindən, onların and içdiklərindən, onların cəmiyyətin vicdanı olduqlarından, müşavirə otağı sirrinin müqəddəsliyindən və s. və i. a. –dan da bir neçə kəlmə danışmağı lazım bildi.

Södr danışmağa başlayandan bəri Maslova, sanki, bircə kəlmə buraxmaqdan qorxmuş kimi, gözlərini ayırmadan ona baxırdı, buna görə də Nexlyudov onunla göz-gözo gəlməkdən qorxmurdu. Ara vermədən ona baxırdı. Onun təsəvvüründə də həmin o adı hadisə əmələ gəlirdi ki, çoxdan görmədiyini sevimli bir adamın üzündən görüşülməyən müddətdə əmələ gələn zahirii dəyişiklik əvvəlcə adamı heyrətə salır, sonra isə həmin üz tamamilə çox-çox illər əvvəlki şəklini alır, bütün dəyişikliklər yox olur və mənəvi

nəzərin qarşısında o müstəsna, misilsiz mənəvi şəxsiyyətin yalnız həmin o başlıca ifadəsi zahir olur.

Bəli, əynindəki dustaq xalatına, bədəninin kökəlməsinə, döşlərinin iriləməsinə baxmayaraq, üzünün aşağı hissəsinin böyüməsinə, alnında və gicgahlarındakı qırışlara, gözlərinin şişkinləməsinə baxmayaraq, şübhəsiz, bu həmin o Katyuşa idi ki, o müqəddəs İsa bazar günü öz məftun xoşbəxtlikdən və həyat dolğunluğundan gülmə gözləri ilə, ona, sevdiyi adama altından yuxarı baxmışdı.

“Bir gör nə təccüblü təsadüfdür! Görək bu iş elə mənəm sessiyama düşə idi ki, 10 il müddətində heç bir yerdə rast gəlmədiyim ona, burada, müttəhimlər skamyasında rast gələydim! Görəsən bunun axırı nə olacaq? Tez qurtaraydı, ax, bircə tez qurtaraydı!”

O qəlbində baş qaldırması peşmançılıq duyğusuna heç cür təslim ola bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu ötüb-keçəcək bir təsadüfdür və onun həyatını pozmayacaqdır. O özünü elə bir it kütüyü vəziyyətində hiss edirdi ki, özünü otaqda yaxşı aparmadığına görə, sahibi boynundan yapışıb, burnunu elədiyi murdarlığa dürtür. Küçük zingildəyir, öz işinin nəticəsindən uzaqlaşmaq və onu unutmaq üçün geri dartınır; amma amansız sahibi onu buraxmır. Nexlyudov da belə, tutduğu işin bütün murdarlığını artıq hiss edir, sahibinin qüdrətli əlini də hiss edir, amma elədiyi işin bütün mənasını hələ də dərk etmir, sahibin özünü də qəbul etmirdi. O hələ də inanmaq istəmirdi ki, qarşısındakı iş onun öz işidir. Amma gözə görünməyən o amansız əl onu yaxalamışdı və o əvvəlcədən hiss edirdi ki, yaxasını qurtara bilməyəcəkdir. O hələ də lovgalanırdı, vərdis elədiyi kimi, ayağını ayağının üstünə aşırıb, pensnəni oynada-oynada, ağayana bir vəziyyətdə birinci cərgədə öz ikinci stulunda oturmuşdu. Amma eyni zamanda qəlbinin dərinliyində özünün yalnız bu hərəkətini deyil, ümumiyyətlə, bütün o iş-gücsüz, əxlaqsız, sərt və özbaşına yaşayışının bütün insafsızlığını, rəzilini, alçaqlığını duyur və bütün bu 12 il ərzində, bütün bu müddətdə onun bu cinayətini və sonrakı bütün həyatını necəsə, ecazkarlıqla örtüb gizlədən o qorxunc pərdə artıq aralanır və o artıq az-az da olsa, onun ardınca baxırdı.

Axır ki sədr öz nitqini qurtardı və zərif bir hərəkətlə sual vərəqəsini qaldırıb, yaxınlaşan ağsaqqala verdi. Prisyajınlar çıxıb getmək mümkün olacağına sevinə-sevinə ayağa qalxdılar, əllərini necə edəcəklərini bilməyib, nədənsə, utanırlarmış kimi, bir-birinin ardınca müşavirə otağına keçdilər. Onların ardınca qapı bağlanar-bağlanmaz, jandarm həmin qapıya gəlib, qılıncını qından sıyırıb çiyinə qoydu və qapının ağzında durdu. Hakimlər ayağa qalxıb getdilər. Müttəhimləri də apardılar.

Prisyajınlar müşavirə otağına gircək həmişəki kimi, hər şeydən əvvəl papiros çıxarıb çəkməyə başladılar. Salonda öz yerlərində oturdular zaman az, ya çox dərəcədə hiss etdikləri qeyri-təbiiyyət və saxtəlik duyğusu, müşavirə otağına girib papiros çəkməyə başlayanda, yoxa çıxdı və onlar asudəcə orada yerləşib, həmin saat şirin söhbətə başladılar.

Xoşqılıq tacir dedi:

– Qızığazın təqsiri yoxdur. Görək güzəştə gedilə.

– Elə bunu müzakirə edəcəyik də, – deyə ağsaqqal cavab verdi, – biz görək öz şəxsi hissiyyatımıza qapılmayaq.

Polkovnik dilləndi:

– Sədr yaxşı icmal verdi.

– Yaman da yaxşı idi! Məni lap yuxu basmışdı.

Yəhudi tipli dükən xidmətçisi dedi:

– Əsil məsələ bundadır ki, Maslova qulluqçularla əlbir-dilbir olmasaydı, onlar pul barəsində heç nə bilə bilməzdilər.

– Yaxşı, bəs necə bilirsiniz, pulu Maslova oğurlayıb? – deyə prisyajnlardan biri soruşdu.

Xoşqılıq tacir çığırdı:

– Əsla inana bilmərəm. Bütün bunlar o qırmızıgöz tülkünün firıldığıdır.

Polkovnik dedi:

– Elə hamısı bir-birinin tayıdır.

– Axı o qadın deyir ki, heç nömrəyə girməyib.

– Siz də o deyənə möhkəm inanın. Mən ömrümdə o oclafa inanmaram.

Dükən xidmətçisi dedi:

– Nə olsun ki, axı sizin inanmamağımız kifayət deyil.

– Açar onda imiş.

– Nə olsun ki, onda imiş? – deyə tacir etiraz etdi.

– Bəs üzük?

– Axı qız bunu dedi, – deyə tacir yenə çığırdı. – Tacir hərif imiş, üstəlik, yaman içibmiş, qızı əzişdirib, sonra da yəqin ki, yazığı gəlib. Deyib ki, yaxşı, al bunu, aqlama. Gör bir necə zırpı imiş, mən bayaq eşitdim, 12 verşok, 8 pudden artıq.

– İş onda deyil, – deyə Pyotr Gerasimoviç onun sözünü kəsdi, – məsələ budur ki, bütün bunu törədən və cləyən o qızdır, yoxsa o qulluqçular?

– Qulluqçular təkbaşına heç nə edə bilməzdilər. Axı açar o qızda idi.

Belə rabitəsiz söhbət xeyli davam etdi.

Ağsaqqal dedi:

– İcazə verin, cənablar, stol başına keçib oturaq və müzakirə edək. Buyurun, – deyə özü sədr yerinə oturdu.

– Bu qızlar da yaman əclafdırlar, – deyə dükən xidmətçisi, başlıca günahkarın Maslova olduğunu təsdiq üçün, belə qızlardan birinin bulvarda onun yoldaşının saatını oğurlamasından danışdı.

Bu münasibətlə polkovnik bir gümüş samovarın oğurlanması barəsində daha təsirli bir əhvalat danışdı.

Ağsaqqal karadaşını stola döyə-döyə dedi:

– Cənablar, xahiş edirəm suallar barəsində danışaq.

Hamı susdu. Bu suallar belə ifadə edilmişdi:

1) 17 yanvar, 188... ildə N. şəhərində tacir Smelkovu qarət etmək məqsədilə, başqa şəxslərlə razılaşıb, onu öldürmək fikrinə düşərək, konyakın içində zəhər vermək nəticəsində Smelkovun ölümünə bais olmaqda, onun 2500 manata qədər pulunu və brilyant üzüyünü oğurlamaqda Krapiven quberniyası Borkov kəndlisi, 33 yaşlı Simon Petrov Kartinkin müqəssirdimi?

2) Birinci sualda təsvir edilən cinayətdə 43 yaşlı meşşan qadın Yefimya İvanovna Boçkova müqəssirdirmi?

3) Birinci sualda təsvir edilən cinayətdə meşşan qadın 27 yaşlı Yekaterina Mixaylovna Maslova müqəssirdirmi?

4) Əgər müttəhim Yefimya Boçkova birinci sual üzrə müqəssir deyilsə, bəs: 17 yanvar 188... ildə N. şəhərində "Mavritaniya" mehmanxanasında xidmətçi olarkən, həmin mehmanxanada qalan tacir Smelkovun öz nömrəsində olan ağzabağlı çamadanından 2500 manat

pulu gizləncə oğurlamaqda, bunun üçün də seçib gətirdiyi açarları orada çamadanı açmaqda müqəssir deyilmi?

Ağsaqqal birinci sualı oxudu.

– Hə, nə deyirsiniz, cənablar?

Bu suala çox tezliklə cavab verdilər.

Hamı onun həm zəhərləməkdə, həm də oğurluqda iştirakını təsdiq edib, “bəli, müqəssirdir” cavab verməyə razılaşdı. Kartinkini müqəssir bilməyə bircə qoca artelçi razı olmadı, – o bütün suallara bəraət mənasında verirdi.

Ağsaqqal güman etdi ki, o, məsələni başa düşmür və ona izah etdi ki, bütün dəlillərdən şübhəsiz görünür ki, Kartinkin və Boçkova müqəssirdirlər, amma artelçi cavab verdi ki, başa düşür, ancaq yənə rəhm etmək hər şeydən yaxşıdır. “Biz özümüz də elə müqəddəs adam deyilik” – deyər cavab verib, öz rəyi üzərində durdu.

Boçkova haqqındakı ikinci suala xeyli danışmaq və izahlardan sonra “müqəssir deyil” cavabı verdilər, çünki onun zəhərləməkdə iştirakını göstərən aydın dəlil yox idi və onun vəkili də bunun üzərində xüsusilə təkid edirdi.

Tacir Maslovaya bəraət qazandırmaq arzusu ilə təkid edirdi ki, bütün bu işlərin başlıca bəisi Boçkovadır. Prisyajınların çoxu onunla razılaşırdı, amma ağsaqqal, qanuna ciddi riayətkar olmaq arzusu ilə deyirdi ki, Boçkovanı zəhərləmənin iştirakçısı saymağa dəlil yoxdur. Xeyli mübahisədən sonra ağsaqqalın rəyi üstün gəldi.

Boçkova barəsindəki dördüncü suala belə cavab verdilər: “Bəli, müqəssirdir”, amma artelçinin təkidini əlavə etdilər: “Güzəştə layiqdir”.

Maslova barəsindəki sual kəskin mübahisəyə səbəb oldu. Ağsaqqal təkid edirdi ki, o zəhərləməkdə də, qarətdə də müqəssirdir, tacir onunla razılaşırmıdı, polkovnik isə, kontor xidmətçisi də, artelçi də onunla şorik idilər, – qalanları isə, tərəddüd edirdilər, amma ağsaqqalın rəyi üstünlük qazanmaqda idi, xüsusilə ona görə ki, bütün prisyajınlar yorulmuşdular, odur ki, daha həvəslə, tez qəbul oluna biləcək rəy şorik olurdular ki, beləliklə tez azad olsunlar.

Məhkəmə istintaqındakı bütün deyilənlərdən və Nexlyudov Maslovanı tanıdığından, tamamilə inanırdı ki, Maslova nə oğurluqda, nə də zəhərləməkdə müqəssir deyil və əvvəlcə elə bilirdi ki, hamı bunu təsdiq edər; amma görəndə ki, tacirin, yəqin Maslova bədənə xoşuna gəldiyinə görə (bunu o heç gizlətmirdi də), onu

yəndəmsiz müdafiə etməsi və məhz buna görə də ağsaqqalın onu rədd etməsi, həm də başlıca olaraq, hamının yorulmuş olması nəticəsində qərarın Maslovanı təqsirləndirməyə meyil edir, – Nexlyudov buna etiraz etmək istədi; amma Maslovanın ləhinə danışmaq ona dəhşətli görünürdü, – ona elə gəldi ki, bu saat hamı onun Maslova ilə olan münasibətindən xəbər tutacaq. Ancaq bununla bərabər hiss edirdi ki, işi belə qoya bilməz və etiraz etməlidir. O gah qızarır, gah rəngi ağarırdı, – elə danışmaq istəyirdi ki, bu vaxta qədər susmaqda olan Pyotr Gerasimoviç, görünür ağsaqqalın ağayana ədasından əsəbiləşib ona etiraz etməyə və elə Nexlyudovun demək istədiklərini deməyə başladı:

– İcazə verin, siz deyirsiniz ki, Maslova oğurlayıb, ona görə ki, açar onda idi, məgər mehmanxana xidmətçiləri o gedəndən sonra açar seçib çamadanı açma bilməzdimmi?

– Hə də, bəli də, – deyər tacir də o deyəni təsdiqlədi.

– Axı Maslova pulları götürüb bilməzdi, çünki onun vəziyyəti elə idi ki, pulları heç yerə qoya bilməzdi.

– Elə mən də onu deyirəm də, – deyər tacir yənə təsdiq elədi.

– Daha doğrusu, ola bilər ki, Maslovanın mehmanxanaya gəlişi xidmətçilərə bu fikrə düşməyə imkan verib və onlar bu fürsətdən istifadə edəndən sonra bütün günahı onun boynuna qoyublar.

Pyotr Gerasimoviç əsəbi halda danışdı. Bu əsəbilik ağsaqqala da sirayət etdi, o da bunun nəticəsində ona zidd olan öz fikri üzərində daha da inadla təkid etdi, amma Pyotr Gerasimoviç elə inandırıcılıqla danışdı ki, oksəriyyəti onunla razılaşıb təsdiq etdi ki, Maslova pulları və üzüyü oğurlamaqda iştirak etməyib, üzüyü ona tacir özü bağışlayıb. Məsələ Maslovanın zəhərləməkdə iştirakı üzərinə gəldikdə, onun coşqun tərəfdarı olan tacir dedi ki, onu müqəssir saymaq olmaz, çünki, taciri zəhərləməyin onun üçün heç bir mənası yoxdu. Ağsaqqal isə, dedi ki, onu müqəssir bilməmək olmaz, çünki, toz dərmanı verdiyini özü boynuna almışdır.

Tacir dedi:

– Verib, amma bunu tiryək bilib.

Haşiyə çıxmağı xoşlayan polkovnik:

– Elə tiryək də öldürə bilirdi, – deyib, belə bir əhvalat danışmağa başladı; onun qayını arvadı tiryəkdən zəhərlənibmiş, oğur yaxında doktor olmasa və vaxtında tədbir görülmüş olmasaymış, öləcəkmiş. Polkovnik elə təsirli, elə inamla və ləyaqətlə danışdı

ki, heç kəs onun sözünü kəsməyə cürət etmirdi. Yalnız kontor xidmətçisi ondan nümunə götürüb, öz başına gələn əhvalatı danışmaq üçün cürətlənib, onun sözünü kəsdi və sözə başladı:

– Bəziləri buna elə aludə olurlar ki, birdən-birə qırx damcı içə bilirlər; mənim əqrəbamdan...

Ancaq polkovnik sözünü kəsməyə imkan vermədi, tiryəkin qayını arvadına təsirinin nəticəsindən danışmağa davam etdi.

Prisyajnlardan biri dilləndi:

– A cənablar, axı saat beş olur...

– Yaxşı, necə oldu cənablar, – deyə ağsaqqal hamıya müraciət etdi: – Maslovanı, qarət qəsdı olmadığı və əşyasını oğurlamadığı qeydi ilə müqəssir hesab edirik. Eləmi?

Öz qələbəsindən razı qalan Pyotr Gerasimoviç razılaşdı.

Tacir əlavə etdi:

– Ancaq güzəştə layiqdir.

Hamı razılaşdı. Yalnız artelçi təkidlə təklif edirdi ki, “Yox, müqəssir deyil” – yazılsın.

– Elə belə də çıxır də, – deyə ağsaqqal izah elədi: – qarət və oğurluq qəsdı olmayıb, heç nə oğurlamayıb. Deməli ki, heç müqəssir də deyil.

– Qoy elə belə olsun, güzəştə də layiqdir, daha lap tərətəmiz olsun, – deyə tacir şənliklə əlavə etdi.

Hamı elə yorulmuş və mübahisələrdən elə bezmişdi ki, cavaba bu sözləri də əlavə etmək heç kəsin ağına gəlmədi: “Bəli, amma öldürmək qəsdı olmayıb”.

Nexlyudov elə həyəcanlanmışdı ki, o da bunu hiss eləmədi. Cavablar da bu şəkildə yazılıb məhkəmə salonuna təqdim edildi.

Rable yazır ki, yanına mühakimə olunmağa gələnələr bütün qanunlardan danışib latın dilində iyirmi səhifəlik mənasız cəfəngiyat oxuduqdan sonra təklif edib ki, zər atırlar: tək, ya cüt. Cüt gəlsə, iddiaçı haqlıdır, tək gəlsə, cavabdeh haqlıdır.

Burada da belə oldu. Bu və ya digər qərar hamının razı olduğuna görə deyil, ona görə qəbul edildi ki, birincisi, – icmalı bu qədər uzun-uzadı xülasə edən sədr, bu dəfə həmişə dediyi şeyi, unutmışdu, – yəni – onlar suala cavab verdikdə, deyə bilirlər: bəli, müqəssirdir, amma öldürmək qəsdində olmayıb. İkincisi – ona görə ki, polkovnik öz qayını arvadının əhvalatını çox uzun-uzadı və danışdırıcı şəkildə danışdı. – Üçüncüsü, – ona görə ki, Nexlyudov

çox həyəcanlandığından, öldürmək qəsdı olmadığı barəsində qeydin edilmədiyini duymadı və güman etdi ki, “qarət qəsdı olmayıb” qeydi ittihamı puça çıxardı. Dördüncüsü, ona görə ki, Pyotr Gerasimoviç otaqda deyildi, ağsaqqal sual-cavabları oxuduqda, o otaqdan çıxmışdı; – başlıcası, ona görə ki, hamı yorulmuşdu və hamı istəyirdi ki, tezliklə azad olsun, – buna görə də hansı qərar tez başa gələrsə, onunla razılaşmağa hazırdı.

Prisyajnlar zəngi çaldılar. Qapının ağzında siyirməqılınc durmuş jandarm qılıncı qınına qoyub kənara çəkildi. Hakimlər yerlərində oturdular və prisyajnları bir-birinin ardınca otaqdan çıxardılar.

Ağsaqqal vərəqi təntənəli bir əda ilə aparırdı. O, sədrə yaxınlaşıb vərəqi ona verdi. Sədr vərəqi oxuyub, görünür ki, təəccübləndi, əllərini yelləyib, məsləhət üçün yoldaşlarına müraciət etdi. Sədr ona təəccüblənmişdi ki, prisyajnları birinci şərtə “qarət qəsdı olmayıb” qeydi etdikləri halda, ikinciyə nə üçün “öldürmək qəsdı olmayıb” qeydini etməyiblər? Prisyajnların qərarından belə çıxırdı ki, Maslova oğurluq etməyib, bununla bərabər heç bir aydın məqsəd olmadan, adamı zəhərləyibdir.

Sədr öz solundakı məhkəmə üzvünə dedi:

– Bir görün nə cəfəng qərar çıxarıblar. Axı bunun üçün katorpaya məhkum edirlər, amma qız müqəssir deyil.

– Axı, necə yəni müqəssir deyil, – deyə zabitəli məhkəmə üzvü cavab verdi.

– Eləcə, müqəssir deyil də. Mənim fikrimcə, bu hal 818-ci maddəyə uyğun gəlib (818-ci maddədə deyilir ki, məhkəmə ittihamı düzgün hesab etməsə, prisyajnların qərarını ləğv edə bilər).

– Siz nə fikirdəsiniz? – deyə sədr ürəyiyumşaq məhkəmə üzvünə müraciət etdi.

Ürəyiyumşaq məhkəmə üzvü birdən-birə cavab vermədi; o, qarşısındakı kağızın nömrəsinə baxdı və rəqəmləri cəmlədi, – alınan rəqəm üçə bölünmədi, ürəyicə olmadı, – o, ürəyində tutmuşdu ki, əgər bölünsə, razılaşacaq, amma bölünmədiyinə baxmayaraq, ürəyinin yumşaqlığından razılaşdı və dedi:

– Mən də güman edirdim ki, elə də olmalıdır.

– Bəs siz? – deyə sədr hirsli məhkəmə üzvündən soruşdu.

– Heç bir surətdə, – deyə o qətiyyətlə cavab verdi. – Onsu da qəzetlər yazır ki, prisyajnları caniləri safə çıxardılar. Bəs məhkəmə safə çıxarsa, onda gör nələr deyəcəklər. Mən razı deyiləm. Heç, əsla!

Sədr saatına baxdı.

– Heyif, yazıq, amma nə etməli, – deyib sualları ucadan oxumaq üçün ağsaqqala verdi.

Hamı ayağa qalxdı, ağsaqqal da o ayağını, bu ayağını götürüb qoya-qoya, içini arıtladı və sualları, cavabları oxudu. Bütün məhkəmə işçiləri: katib, vəkillər, hətta prokuror da təəccübləndilər.

Müttəhimlər, yəqin ki, cavabların mənasını başa düşmədiklərindən, sakitcə oturmuşdular. Yenə hamı oturdu və sədr prokurordan soruşdu: müttəhimlərə nə cür cəza verilməsini təklif edir.

Prokuror Maslova barəsində gözlənilməz müvəffəqiyyətinə sevinərək və bunu öz gözəl nitqinin təsiri güman edərək, nəyəsə baxıb yerində dikəldi və dedi:

– Təklif edərdim ki, Simon Kartinkinə 1452-ci maddənin və 1453-cünün 4-cü bəndi, Yefimya Boçkovaya 1659-cu maddə və Yekaterina Maslovaya 1454-cü maddə əsasında cəza təyin edilsin.

Bütün bu cəzalar verilə biləcək ən ağır cəzalar idi.

Sədr ayağa qalxa-qalxa dedi:

– Məhkəmə qərar çıxarmağa gedir.

Onların ardınca hamı ayağa qalxdı, yaxşı bir iş görmüş kimi, asudə və xoş hissiyyətlə bayıra çıxmağa və ya salonda gəzişməyə başladılar.

– Ay lələ, axı biz cybəcər bir yalana yol vermişik, – deyər Pyotr Gerasimoviç ağsaqqalın nəsə danışdığı Nexlyudova müraciət etdi. – Axı biz o qızı katorqaya məhkum etdik.

– Nə danışırınsınız? – deyər Nexlyudov bu dəfə müəllimin xoşagəlməz açıq-saçıqlığını heç hiss etmədən hıçqırıqlı bir səsle soruşdu.

O dedi:

– Bəs necə! Biz cavabda “müqəssirdir, amma öldürmək qəsdli olmayıb” qeydini etməmişik. Bu saat katib mənə dedi ki, prokuror ona 15 il katorqa təklif edir.

Ağsaqqal dedi:

– Axı belə qərar verdik də.

Pyotr Gerasimoviç mübahisəyə başlayıb dedi ki, öz-özünə aydın olur da, madam ki, pul götürməyib, deməli, öldürmək qəsdli də ola bilməzdi.

– Axı mən çıxmamışdan əvvəl cavabları oxudum, – deyər ağsaqqal özünü doğrultmağa çalışdı. – Etiraz edənlər olmadı.

Pyotr Gerasimoviç dedi:

– Onda mən otaqdan çıxmışdım. Bəs siz necə olub ki, fikir verməyibsiniz?

Nexlyudov dedi:

– Mən heç cür güman etməzdim.

– Budur da, güman etmədiniz.

Nexlyudov:

– Axı bunu düzəltmək olar da, – deyər cavab verdi.

– Yox, indi daha iş bitdi.

Nexlyudov müttəhimlərə baxdı. Taleləri həll edilməkdə olan onlar, çaxçaxın ardında soldatların qabağında, öz yerlərində elə həmin cür, hərəkətsiz oturmuşdular.

Maslova nəyəsə gülümsünürdü. Və Nexlyudovun qolbində pis bir duyğu qımıldandı. Bir az əvvəl onun bəraət qazanacağını və şəhərdə qalacağını güman edib, onunla necə rəftar edəcəyi barəsində biqərəs idi; onunla münasibət də çətin idi. Katorqa və Sibiro göndərilməsi onunla hər cür münasibəti yoxa çıxarırdı; yaralı quş çantada artıq çırpınmayacaq və özünü yada saldırmayacaqdı.

XXIV

Pyotr Gerasimoviçin təxminləri haqlı idi. Sədr müşavirə otağında qayıdıb, kağızı götürdü və oxumağa başladı: 188... il 28 aprel günü əlahəzrət imperatorun fərmanı əsasında Nə okruq məhkəməsi cinayət şöbəsi üzrə, prisayını iclasçı cənabların qərarına görə, cinayət məhkəməsi məcəlləsinin 771 maddəsinin 3 bəndi, 776 maddənin 3 bəndi və 777 maddələrinə əsasən, 33 yaşlı kəndli Simon Kartinkini və 27 yaşlı meşşan qadın Yekaterina Maslovanı bütün hüquqlarından məhrum etməklə, Kartinkini 8 il müddətinə, Maslovanı isə, 4 il müddətinə katorqa işlərinə sürgün etməyi müəyyənləşdirir, nəticədə Qanunnamənin 25-ci maddəsi hər ikisinə şamil edilsin.

“43 yaşlı meşşan qadın Yefimya Boçkova, bütün şəxsi və ictimai hüquq və imtiyazlardan məhrum etməklə, 3 il müddətinə həbsə məhkum və Qanunnamənin 49-cu maddəsi ona şamil edilsin. Bu iş üzrə məhkəmə məxarici bərabər hissələrlə məhkumlardan çıxılsın, onların maddi imkanları olmadıqda isə xəzinə hesabına keçirilsin”.

“Bu işlə əlaqədar dəlil əşyası satılsın, üzük qaytarılsın, şüşə qablar məhv edilsin”.

Kartinkin elə əvvəlki kimi, mil durub barmaqları açıq əllərini yanlarına sıxıb, yanaqlarını əsdirirdi. Boçkova tamam sakit görünürdü. Maslova hökmü əsiddəndə, qıpqırmızı qızardı və birdən-birə:

– Mən müqəssir deyiləm, təqsirim yoxdur, – deyə hiçqırıb, elə çığırdı ki, səsi bütün salona yayıldı. – Bu günahdır. Mən öldürmək istəməmişəm, heç fikrimdən də keçməyib. Düz deyirəm mən, düz sözümdür, – deyib skamyaya çökdü və ucadan hönkürdü.

Kartinkin ilə Boçkova çıxdıqdan sonra, o hələ də yerində oturub ağlayırdı, belə ki jandarm onun xalatinin qolundan tutub tərpətdirməli oldu.

Nexlyudov öz-özünə: “Yox, bunu belə qoymaq olmaz!” – deyib və ürəyindəki pis duyğunu tamamilə unudub, özü də nə üçün etdiyini bilmədən, Maslovaya bir də baxmaq üçün, tələsik dəhlizə yönəldi. İşin qurtarmasına sevinən və çıxıb gedən prisayjnları və vəkillər qapı ağzında basırıq salmışdılar, buna görə o, qapıda bir neçə dəqiqə ləngiməli oldu. O, dəhlizə çıxdıqda isə, Maslova xeyli uzaqlaşmışdı. O, diqqəti özünə cəlb etdiyinə əsla fikir vermədən, yeyin addımlarla Maslovaya çatıb onu ötdü və dayandı. Maslova daha ağlamırdı, yalnız hiçqıra-hiçqıra, xal-xal qızarmış üzünü ləçəyinin ucu ilə silə-silə, üzünə baxmadan onun yanından ötüb-keçdi. Nexlyudov onu nəzərlərilə ötürüb, tələsik geri qayıtdı ki, sədri görsün, amma sədr çıxıb getmişdi.

Nexlyudov ona yalnız paltarasılan yerdə çata bildi.

Sədr artıq açıq rəngli paltosunu geyib, şveysar ona gümüş dəstəli əl ağacını verəndə çatıb dedi:

– Cənab sədr, indicə baxılan iş barəsində sizinlə danışı bilmərəmmi? Mən prisayjniyəm.

– Bəli, niyə olmur, əlbəttə, knyaz Nexlyudov? Çox xoşdur, biz artıq tanış, – deyə sədr onun əlini sıxdı və Nexlyudova rast gəlmişdi gecə onun necə şən və bütün cavanlardan yaxşı rəqs etdiyini məmnuniyyətlə xatırladı. – Mənə görə qulluğunuz.

Nexlyudov fikirli-qayğılı bir ifadə ilə dedi:

– Maslovaya aid cavabda bir anlaşılmazlıq olub. O, zəhərləməkdə müqəssir deyil, amma katorqaya məhkum etdilər.

Sədr qapıya sarı gedə-gedə cavab verdi:

– Məhkəmə hökmü sizin özünüzdən verdiyiniz cavablara əsasən çıxarmışdır. Elə məhkəmənin özünə də elə gəldi ki, cavablar işə uyğun deyildir.

Sədr yadına saldı: prisayjnlara izah etmək istəyirdi ki, onların “bəli, müqəssirdir” cavabına öldürmək qəsd olmadan qeydi olmasa, bu öldürmək qəsdini təsdiq demək olacaq, – amma tez qurtarmağa tələsdiyindən bunu etməmişdi.

– Yaxşı, bəs bu səhvi düzəltmək olmazmı?

– Kasasiya üçün həmişə bəhanə tapılar. Vəkillərə müraciət etmək lazımdır, – deyə sədr şlyapasını azacıq yan qoyub, qapıya sarı getməyə davam etdi.

– Axı bu ki dəhşətdir.

– Bilirsinizmi, axı Maslovanın ikicə yolu vardı, – deyə sədr görünür Nexlyudovla mümkün qədər xoş və hörmətlə danışmaq niyyətilə cavab verib, paltosunun yaxalığı üstündən bakenbardlarını düzəldə-düzəldə yüngülcə onun qoluna girib qapıya yönələ-yönələ davam etdi: – Siz də gedirsiniz də, eləmi?

– Bəli, – deyə Nexlyudov tələsik geyinib onunla getdi.

Onlar parlaq, ürəkəcan gün işığına çıxdılar və daş döşənməmiş küçədə təkorlərin gurultusundan, həmin saat ucadan danışmalı oldular.

– Buyurun, görün, vəziyyət qəribədir, – deyə sədr səsinə ucaldıb davam etdi: – Onun, o Maslovanın ikicə yolu vardı: ya görək təxminən bəraət verilə idi ki, həbsxanada olduğu müddət özü də elə cəza sayıla bilərdi, ya da katorqa, – orta yol yoxdur. Əgər siz “amma öldürmək qəsd olmadan” əlavə etmiş olsaydınız, o bəraət qazanacaqdı.

Nexlyudov dedi:

– Mən bağışlanmaz bir səhv edib, bunu nəzərdən qaçırmışam. – Bax, elə bütün iş də bundadır, – deyib sədr gülümsünə-gülümsünə saatına baxdı.

Klaranın təyin etdiyi vaxta yalnız qırx beş dəqiqə qalırdı.

– İndi, istəyirsinizsə, vəkile müraciət edin. Kasasiya üçün səbəb tapmaq lazımdır. Bunu həmişə tapmaq olar. Dvoryanskiyə sür, – deyə o faytonçuya müraciət etdi, – otuz qəpik, heç vaxt bundan artıq vermərəm.

– Buyurun, zati-aliləri.

– Hörmətlərimlə. Qulluğunuzda hazırım. Dvoryan küçəsi, Dvornikovun evi, yadda saxlamaq asandır.

O, məhrəbanlıqla baş əyib getdi.

Sədr ilə söhbət və təmiz hava Nexlyudovu bir qədər sakitləşdirdi. Ona elə gəldi ki, bütün səhəri belə qeyri-adi bir şəraitdə keçirdiyi üçün duyduğu hissiyyat xeyli şişirdilmişdir.

"Aydın şeydir də, gör nə təəccüblü və təəssüflü bir təsadüfdür! Onun taleyini yüngülləşdirmək üçün nə lazımsa etmək, həm də tezliklə etmək lazımdır. Elə lap bu saat. Bəli, elə burada, məhkəmədə Fanarinin və ya Mikişinin harada yaşadıklarını öyrənmək lazımdır". O, iki məşhur vəkili yadına saldı.

Nexlyudov məhkəməyə qayıdıb paltosunu çıxardı və yuxarı qalxdı. Elə birinci dəhlizdə Fanarinə rast gəldi. O, vəkili saxlayıb dedi ki, ona bir işi düşüb. Fanarin onu üzəndən tanıyır, adını da bilirdi və dedi ki, məmnuniyyətlə ona xoş gələn hər şeyi edər.

– Hərçənd yorulmuşam... amma çox uzun çəkməzse, onda işinizi mənə danışın, – gedək bura.

Belə deyib Fanarin Nexlyudovu bir otağa apardı, – bura yəqin ki, hakimlərdən birinin kabinetidir. Onlar stol arxasına oturdular.

– Bəli, deyin görək, nə işdir?

Nexlyudov dedi:

– Hər şeydən əvvəl sizdən xahiş edəcəyəm ki, heç kəs mənim bu işə qarışdığımı bilməməlidir.

– Bəli, bu öz-özünə aydın məsələdir. Buyurun...

– Mən bu gün prisyajını idim və biz günahsız bir qadını katorqaya məhkum etdik. Bu mənə, vicdan əzabı verir.

Nexlyudov, özü də gözləmədən qızardı və tutuldu.

Fanarin gözlərini bərdəldib ona baxdı, sonra yenə aşağı salıb dinlədi və yalnız bunu dedi:

– Bəli-i...

– Günahsız qadını məhkum etdik və indi mən kasasiya verib, işi yuxarı məqama keçirmək istərdim.

Fanarin:

– Senata, – deyə onun sözünü düzəltdi.

– İndi budur, sizdən xahiş edirəm bu işlə məşğul olasınız.

Nexlyudov ən çətin cəhəti tez qurtarmaq istəyirdi, buna görə də həmin saat:

– Bu işin zəhmət haqqını və bütün məxaricini, nə qədər olursa olsun, mən öz öhdəmə götürürəm, – dedi və qızardı.

Vəkil onun təcrübəsizliyinə üstəndən aşağı gülümsünüb:

– Yaxşı bu barədə şərtləşərik, – dedi. – İş nədən ibarətdir?

Nexlyudov işi danışdı.

– Yaxşı, mən sabah işi götürüb nəzərdən keçirərəm. O biri gün yox, cümə axşamı axşam saat altıda yanıma gəlin, sizə cavab deyərəm. Oldumu? Di yaxşı, gedək, mənə hələ buradan bəzi məlumat almaq lazımdır.

Nexlyudov onunla xudahafizləşib çıxdı.

Vəkil ilə söhbət və Maslovanı müdafiə üçün artıq tədbir görmüş olması onu daha da sakitləşdirdi. Bayıra çıxdı: hava çox gözəldi, sevinə-sevinə bahar havasını sinəsinə aldı. Faytonçular xidmət göstərdilər, amma o piyada getdi və həmin saat Katyuşa haqqında və özünün onunla rəftarı barəsində yığın-yığın xatirələr fikrində qaynaşmağa başladı. Onu yenə kəsalet basdı və hər şey gözünə qəmgin göründü. Öz-özünə dedi: "Yox, bu barədə sonra fikirləşərəm, indi isə, əksinə, ağır təəssüratdan ayrılmaq üçün əylənmək lazımdır".

O, Korçağınlərgildə naharı yadına saldı və saata baxdı. Hələ gec deyildi və o nahara çata bilirdi. Yanında konkə zəng çaldı. O qaçaraq ona hoppandı. Meydana çatdıqda, konkadan sıçrayıb yaxşı bir fayton tutdu, on dəqiqə sonra isə, Korçağınlərin böyük evlərinin artıması qarşısında idi.

XXVI

– Buyurun, ağa həzrətləri! Gözləyirlər, – deyə Korçağınlərin böyük evlərinin mehriban, kök qarçıısı, ingilis rəzləri üzərində səssizcə hərəkət edən palıd ağacından hazırlanmış baş qarını açdı. – Nahar edirlər. Amma buyurublar sizi dəvət etmə.

Qarçı pilləkənə yaxınlaşıb yuxarı zəng elədi.

Nexlyudov soyuna-soyuna soruşdu:

– Bir adam varmı?

– Cənab Kolosov, bir də Mixail Serqeyeviç; qalan özümüzkülərdir.

Pilləkəndən, əynində frak, əllərində əlcək olan qəşəng lakey boylanıb dedi:

– Buyurun, əlahəzrət!

Nexlyudov pilləkənlə qalxıb, tanış, gözəl, geniş zaldan yemək otağına keçdi. Yemək otağında, heç vaxt öz kabinetindən kənara

çıxmayan ana knyaginya Sofya Vasilyevnadan başqa bütün ailə süfrə başında idi. Süfrənin yuxarı başında qoca Korçağın, onunla yanaşı, solda doktor, o biri tərəfində qonaq, – keçmiş quberniya başçısı, indi isə, bankın idarə heyəti üzvü, Korçağının liberal yoldaşı İvan İvanoviç Kolosov, sonra da sol tərəfdə Missinin kiçik bacısının müəbbiyəsi – Miss Reder və dörd yaşlı qız özü, sağ tərəfdə üzbəüz – Korçağınlərin yeganə oğlu, Missinin qardaşı, gimnaziyanın VI sinif şagirdi Petya, – bütün ailə onun xatirinə imtahanları gözləyərək, şəhərdə qalmışdı, – bir də Petyanı imtahana hazırlayan tələbə, sonra, sol tərəfdə, qırx yaşlı slavyanofil qız Katerina Alekseyevna, üzbəüzdə Missinin xalası oğlu Mixail Sergeyeviç və ya Mişa Telegin və süfrənin aşağı başında Missi özü oturmuşdular; onun yanında öl vurulmamış bir yemək dəsti vardı.

Qoca Korçağın taxma dişləri ilə yeməyi çətinliklə və ehtiyatla çeynəyər-çeynəyər, qapaqları görünməyən qan çəkmiş gözlərini qaldırıb Nexlyudova baxa-baxa dilləndi:

– Lap yaxşı gəlibsiniz. Əyləşin, biz də elə balığı yeməyə yenincə başlamışıq. Stepan, – deyər o, ağız dolu olduğu halda, kök, görkəmli bufetçiyə müraciətlə, gözləri ilə boş yemək dəstinə işarə elədi.

Hər nə qədər Nexlyudov qoca Korçağın yaxşı tanıyırdı və süfrə başında da çox görmüşdüsə də, onun ucu jiletə keçirilmiş salfetin üstündən ləzzətli marçıldayan dodaqları da, qızarmış sifəti də, piy basmış boynu da, başlıcası isə, – bu ətli-canlı hərbi general fiquru bu gün onda xüsusilə ikrah hissi oyadı. Nexlyudov qeyri-ixtiyari olaraq, bu adamın qəddarlığı barəsində çeşidlərini xatırladı; – o, varlı və adlı-sanlı bir adam olduğundan, qulluq göstərməyə ehtiyacı yoxkən, Allah bilir nə üçün vilayət başçısı olduğu zaman, adamları döydürür, hətta asdırırmış.

– Bu doqıq gətirərlər, olahəzrət, – deyər Stepan gümüş vazlar düzülüb bufətdən çömçə götürür-götürür, bakenbardlı qəşəng lakeyə başı ilə işarə etdi, o da həmin saat Missinin yanındakı, üstünə kənarı gerbli, nişəstələnmiş salfet salınmış yemək dəstinə səlhiyə ilə sahnəyə başladı.

Nexlyudov hamının əlini sıxa-sıxa, bütün süfrəni hərələndi. O yaxınlaşanda, qoca Korçağın və xanımlardan başqa, hamı ayağa qalxırdı. Bu, süfrənin başına hərələnmək də, çoxu ilə heç vaxt danışmadığı halda, buradakıların hamının əlini sıxmaq da bu gün ona xüsusilə xoşagəlməz və gülünc göründü. O, gecikdiyinə görə üzr

istədi və stolun aşağı başında Missi ilə Katerina Alekseyevnanın arasındakı boş yerə oturmaq istəyəndə, qoca Korçağın tələb etdi ki, araq içmək istəməsə də, hər halda üstünə xərçəng, kürü, pendir, siyənkə balığı düzülüb süfrədəki məzələrdən dadsın. Nexlyudov bu dərəcədə ac olduğunu bilmirdi, amma pendir-çörək yeməyər-yeməz, özünü saxlaya bilməyib ağcözlüklə yeməyə başladı.

– Hə, necə oldu, bünövrəni sarsıtdınızmi? – deyər prisayjınlar məhkəməsi əleyhinə çıxan köhnəpərəst bir qəzetin ifadəsini kinayə ilə işləndirən Kolosov soruşdu. – Müqəssirləri safə çıxarıb, safları təqsirləndirdinizmi?

– Bünövrəni sarsıtdılar... Bünövrəni sarsıtdılar – deyər öz liberal yoldaşı və dostunun əqlinə və biliyinə hədsiz dərəcədə inanan knyaz gülə-gülə təkrar etdi.

Nexlyudov hörmətsizlik sayılacağına baxmayaraq, Kolosova heç bir cavab vermədi və oturub, gətirilən buğlanın şorbada yeməyə davam etdi.

– Qoyun onu bir yesin də, – Missi gülümsünə-gülümsünə, bu “onu” əvəzliyi ilə ona öz yaxınlığını bildirmək istəyirdi.

Bu zaman Kolosov prisayjınlar məhkəməsinə qarşı çıxan və onu həyəcanlandıran məqalənin məzmununu qızğınliqlə ucadan danışdı. Xalaoğlu Mixail Sergeyeviç də ona “bəli-bəli” deyər-deyər, həmin qəzetin başqa bir məqaləsinin məzmununu nəql edirdi.

Missi həmişəki kimi çox *distinguel*¹ idi və gözəl, amma gözəlbəlməyəcək şəkildə gözəl geyinmişdi.

O, Nexlyudovun ağzındakını çeynəyib qurtarmasını gözləyib dedi:

– Yəqin yaman yorulub və acıbsınız.

– Yox, çox elə yox. Bəs siz necə? Şəkillərə baxmağa getmişdinizmi? – deyər Nexlyudov soruşdu.

– Yox, sonraya qoyduq. Amma Salamatovalargilə *laun tennis* ə getmişdik. Doğrudan da mister Kruks lap ocaib oynayırdı.

Nexlyudov bura əylənmək üçün gəlmişdi və bu evdə onun üçün həmişə xoş keçirdi; yalnız buradakı xoş, ahəngdar gözəl bəzək-düzəyin hissiyyatını oxşadığına görə deyil, həm də ona görə ki, özü də hiss etmədən, fərəhli mehribanlıq mühitinə düşürdü. Bu gün isə, qoribədir ki, bu evdə hər şey – qapıçıdan tutmuş, geniş pilləkən, çiçəklər, lakeylər, süfrənin bəzək-düzəyi, lap Missinin özü də,

¹ Zərif

– hər şey ona iyronc, Missi özü də ona cazibəsiz və qeyri-təbii görünürdü. Kolosovun o lovğa, bayağı liberal ədaları da iyroncdı, qoca Korçağının öküz kimi yekəbaş, ehtiraslı fiquru da iyroncdı, slavyanofil qız Katerina Alekseyevnanın işlətdiyi fransızca ifadələr də iyroncdı, mürəbbiyenin və dərş öyrədən tələbənin utancaq sifətləri də iyroncdı, xüsusilə özü haqqında işlədilən “onu” özəzliyi çox iyronc idi. Nexlyudov Missi ilə münasibətində iki cəhət arasında həmişə tərəddüd içində idi: gah, sanki gözlerini yarı yumaraq, ay işığında olan kimi onu gözəl görürdü: qız ona həm tərəvətli, həm gözəl, həm ağıllı və təbii görünür... gah da birdən-birə parlaq gün işığında olan kimi, onun bütün çatışmayan cəhətlərini görür, onları görməyə bilmirdi. Bu gün onun üçün belə bir gün idi. Bu gün onun üzündəki bütün qırıqları görür, saçlarını necə qabartdığını görür, bilir, dirsəklərinin iti uclarını və xüsusilə baş barmağının eynən atasının dirnağına bənzəyən enli dirnağını görürdü.

Kolosov tennis barəsində:

– Yaman usandırıcı oyundur, – dedi, – bizim uşaqlıqda oynadığımız lapta bundan qat-qat şən bir oyun idi.

– Yox, siz bu oyunu dadmayıbsınız. Dəhşət dərəcədə cazibəli oyundur, – deyər Missi ona etiraz etdi; Nexlyudova elə gəldi ki, o “dəhşət” sözünü çox qeyri-təbii ifadə etdi.

Mübahisə başladı. Mixail Sergeyeviç də, Katerina Alekseyevna da bu mübahisəyə qoşuldular. Yalnız mürəbbiyə, tələbə və uşaqlar dinmir və görünür ki, darıxdılar.

– Elə hey mübahisə edirlər, – deyər qoca Korçağın qəhqəhə ilə jiletinə taxdığı səlfeti çəkib çıxardı və süfrə arxasından ayağa qalxdıqda, stul bərkədən taqıldadı, lakey o saat stulu saxladı. Onun ardınca hamı qalxdı və üzərində ağır yaxalamaq üçün ilıq və ətirli su tökülmüş qablar olan kiçik stola yaxınlaşıb, ağızlarını yaxaladılar və heç kəs üçün maraqlı olmayan söhbətə davam etdilər.

– Elə deyilmi? – deyər Missi Nexlyudova müraciətlə, istəyirdi ki, insan xarakterini ən yaxşı bürüzə verən şeyin oyun olduğu barəsində onun fikrini təsdiq etsin. O, Nexlyudovun üzündə, ona danlayıcı kimi gələn və qorxdığı gərginlik ifadəsini görüb, bunun səbəbini bilmək istədi.

Nexlyudov:

– Düzü, bilmirəm, – deyər cavab verdi, – heç vaxt bu barədə fikirləşməmişəm.

Missi soruşdu:

– Mamanın yanına gedərkimi?

– Hə, hə, – deyər o papirosunu çıxara-çıxara elə bir əda ilə cavab verdi ki, getmək istəmədiyini açıq-aşkar hiss olunurdu.

Missi dinnməz-söyləməz sualedici nəzərlə onun üzünə baxdı və Nexlyudov bundan əzab duydu. O özü barəsində belə düşündü: “Doğrudan da xalqın evinə onları darıxdırmaq üçün gələsən” və nəzakətli görünməyə çalışaraq, dedi ki, əgər knyaginya qəbul etsə, məmnuniyyətlə gedər.

– Hə, əlbəttə, mama şad olar. Orada da papiros çəkmə bilərsiniz. İvan İvanoviç də oradadır.

Evin xanımı knyaginya Sofya Vasilyevna yatağa düşmüş bir xanım idi. Səkkizinci il idi ki, o, qonaqlar olduqda, krujeva, lent, məxmər, zər-ziba, fil sümüyü, bürünc, lak və çiçəklər içində yatağında uzanar, heç bir yerə getməz və özü dediyi kimi, yalnız “öz dostlarını”, yəni onun fikrincə, hər hansı bir cəhətdən qara camaatdan seçilənləri qəbul edərdi. Nexlyudov da bu dostlar cərgəsində idi, – həm ona görə ki, ağıllı bir cavan sayılırdı, bir də ona görə ki, onun anası bu ailənin yaxın dostu idi, həm də ki, Missi ona gətse idi, yaxşı olardı.

Knyaginya Sofya Vasilyevnanın otağı böyük və kiçik qonaq otaqlarının ardında idi. Nexlyudovun önündə gedən Missi böyük qonaq otağında qəti bir hərəkətlə birdən dayanıb, zərli bir stulun söykənəcəyindən tutub, onun üzünə baxdı.

Missi ərə getməyi çox arzulayırdı və Nexlyudov onun üçün yaxşı bir namizəd olardı. Bundan başqa Nexlyudov onun xoşuna gəlirdi və öz-özünə tələqin etmişdi ki, Nexlyudov onun (o, Nexlyudov yox, Nexlyudov onun) olacaq və Missi ruhi xəstələrə xas olan qeyri-ixtiyari, amma inadlı bir hiyləgərliklə öz məqsədinə çatmağa can atırdı. İndi də Nexlyudovla danışmaqda məqsədi onu bu barədə dilə gətirmək idi.

– Görürəm ki, sizə nə isə olub, – deyər soruşdu. – Sizə nə olub?

Nexlyudov məhkəmədəki təsadüfı yadına salıb, qaşqabağını tökdü və qızardı.

– Hə, olub, – deyər o, düz danışmağa çalışdı. – Həm qəribə, qeyri-adi, həm də mühüm bir hadisə.

– Axı nə? Nə olduğunu deyər bilməzsinizmi?

– İndi deyər bilmərəm. İcazə verin deməyim. Elə bir hadisə baş verib ki, mən hələ özüm onu ağıllı-başlı fikirləşib dərkətməyə macal tapmamışam, – deyər Nexlyudov bir az da bərk qızardı.

– Deməli, mənə deməyəcəksiniz, eləmi? – Missinin üzünün əzələsi ürpərdi və tutduğu stulu yerindən tərpətdi.

– Yox, deyə bilmərəm, – deyə Nexlyudov hiss etdi ki, ona belə cavab verməklə, öz-özünə cavab verib etiraf edirdi ki, doğrudan da ona nəşə çox mühüm bir şey olub.

– Di, gəlin, gedək.

Missi lüzumsuz fikirləri qovmaq istəyirmiş kimi, başını silkələdi və qabağa düşüb, həmişəkindən xeyli iti addımlarla getdi.

Nexlyudova elə gəldi ki, Missi göz yaşlarını saxlamaq üçün ağzını qeyri-təbii bir halda sıxmışdır. O, qızı kədərləndirdiyinə görə əzab və ağrı duydu, amma onu da bilirdi ki, azacıq zəiflik onu məhv edər, yəni onunla bağlar. İndi isə o hər şeydən çox bundan qorxurdu, odur ki, dinnməz-söyləməz onunla birlikdə gedib knyaginyanın kabinetinə çatdı.

XXVII

Knyaginya Sofya Vasilyevna çox zərif və çox qidalı naharını yenincə qurtarmışdı; o həmişə bunu təklikdə yeyərdi ki, heç kos onu belə qeyri-şairanə məşğələ zamanı görərməsin. Onun taxtının yanında, üstündə qəhvə olan bir kiçik mis vardı və o paxitos¹ çəkirdi. Knyaginya Sofya Vasilyevna arıq, ucaboy, hələ də cavan görünən qumralsaç, dişləri uzun, iri, qaragöz bir qadın idi.

Onun doktor ilə münasibəti haqqında pis-pis sözlər deyirdilər. Nexlyudov əvvəllər buna fikir vermirdi, ancaq indi bunu nəinki yalnız xatırladı, hətta onun kreslosu yanında yağlanmış, parıldayan haçasaqqal doktoru gördükdə, lap zəhləsi getdi.

Sofya Vasilyevna ilə yanaşı alçaq, yumşaq kreslodə Kolosov mizin yanında oturub qəhvəni qurdalayır. Mizin üstündə bir qədər likör vardı.

Missi Nexlyudovla birgə anasının otağına girdi, amma otaqda qalmadı.

– Anam yorulub, sizi qovanda, mənim yanıma gələrsiniz, – deyə o Kolosov və Nexlyudova elə bir əda ilə müraciət etdi ki, guya aralarında heç bir şey olmayıbmiş və şən-şən gülümsünüb, qalın xalçanın üstü ilə, səssiz addımlarla otaqdan çıxdı.

– Hə, salam, dostum, oturun, danışın görək, – deyə knyaginya Sofya Vasilyevna tamamilə təbii təbessümə bənzər mahiranə, qondarma bir təbessümlə diləndi və onun böyük uzun dişləri göründü. – Mənə deyiblər ki, siz məhkəmədən çox ovqatlıx gəlibsiniz. Məncə, bu həssas qəlbli adamlar üçün çox ağır olur, – deyə o, sözünü fransızca tamamladı.

Nexlyudov dedi:

– Bəli, düzdür, çox vaxt özünü belə... hiss edirsiniz ki... mühakimə etməyə haqqın yoxdur...

– *Comm c'est ordi*¹ – deyə knyaginya onun sözlərinin həqiqiliyinə heyran olubmuş kimi, öz adətincə, həmsöhbətinə məharətlə yalmanaraq, səsinə uzatdı.

– Yaxşı, bəs sizin çəkdiyiniz şəkil nə haldadır, o məni çox maraqlandırır, – deyə əlavə etdi, – əgər bu təqətsizliyim olmasaydı, çoxdan sizə gələrdim.

– Mən ondan tamamilə əl çəkmişəm, – deyə Nexlyudov quru bir ifadə ilə cavab verdi; bu gün knyaginyanın ona yalmanmağı da, qocalığını gizlətməsi kimi, tamam aşkar görünürdü. O, nəzakətli olmaq üçün heç cür özünü ələ ala bilmirdi.

– Nahaq yerə! Bilirsinizmi, mənə Repin özü deyib ki, onun gözəl istedadı var, – deyə knyaginya Kolosova müraciət etdi.

Nexlyudov qaşqabağını töküüb öz-özünə dedi: “Belə yalan danışmaqdan heç utanmır da!”

Nexlyudovun ovqatlıxliyini görüb onu xoş və mənalı söhbətə cəlb etmək mümkün olmayacağına inanıb, Sofya Vasilyevna Kolosova müraciətlə, yeni dram əsəri haqqında onun rəyini ələ bir əda ilə soruşdu ki, guya onun rəyi bütün sübhələri həll edəcəkdə və bu rəyin hər kəlməsi əbədləşdirilməli imiş. Kolosov dramı pislədi və bu münasibətlə incəsənət haqqında öz fikirlərini bəyan etdi. Knyaginya Sofya Vasilyevna onun fikirlərinin dürüstlüyinə heyran olur, dram müəllifini müdafiə etmək istəyir, amma həmin saat ya təslim olur, ya da orta bir yol tapır. Nexlyudov onlara baxır və dinləyir, amma qarşısındakından tamamilə başqa şeylər görür və eşidirdi.

Nexlyudov gah Sofya Vasilyevnanı, gah da Kolosovu dinlədikcə, gördü ki, birincisi, nə Sofya Vasilyevna, nə də Kolosovun nə dram əsəri ilə, nə də biri-biri ilə heç bir işləri yoxdur, əgər onlar

¹ Xüsusi tütün növündən siqaret

¹ Nə qədər də doğrudur.

danışılırsa, bunu ancaq yeməkdən sonra dil-və dodaq özələlərini hərəkətə gətirmək kimi, fizioloji ehtiyacı təmin üçün edirlər; ikincisi, Kolosov araq, çaxır, likör içdiyindən, bir azca sərxoşdur, amma aradır içən kəndlilər kimi sərxoş deyil, içkini özlərinə verdiş etmiş adamlar kimi sərxoşdur. O yırğalanmır, çərən-pərən danışmır, amma özündən coşqun dərəcədə məmnun, qeyri-normal bir vəziyyətdədir; üçüncüsü, Nexlyudov onu da görürdü ki, knyaginya Sofya Vasilyevna söhbət arasında narahət bir halda pəncərəyə sarı baxır, oradan çöpəki gün şöləsi yaxınlaşırdı ki, bu da knyaginyanın qocalığın həddən artıq işıqlandırır, bürüzə verirdi.

Kolosovun nə barədə isə bir mülahizəsinə:

– Nə qədər də doğrudur, – dedikdən sonra, knyaginya taxtın yanında divardakı bir düyməni basdı.

Bu zaman doktor, ev adamı kimi, heç bir söz demədən, otaqdan çıxdı. Sofya Vasilyevna söhbətə davam edə-ədə, onu gözü ilə ötürdü.

Knyaginya çaldığı zəngdən sonra içəri girən qəşəng lakeyo gözləri ilə pəncərənin pərdəsinə işarə ilə dedi:

– Filip, zəhmət çək, o pərdəni sal.

Qara gözlərinin biri ilə pərdəni salan lakeyin hərəkətini acıqlı-acıqlı izləyə-izləyə knyaginya dedi:

– Yox, nə deyirsiniz deyir, onda mistik xüsusiyyət var, mistikasız isə, poeziya yoxdur.

O, pərdəni düzəldən lakeyden gözüni çəkmədən, qəmgin bir təbəssümlə dedi:

– Poeziyasız mistisizm – mövhumat, mistisizmsiz poeziya isə – prozadır.

– Filip, o pərdəni yox, böyük pəncərənin pərdəsinə salın, – deyərək Sofya Vasilyevna yazıq-yazıq diləndi və bu sözləri söyləmək üçün sərf etdiyi qüvvətə görə, özünə heyfi gəlmiş kimi, həmin saat özünü sakitləşdirmək üçün, üzüklərlə örtülü oli ilə tüstülənən otirli paxitosu ağzına apardı.

Köksü geniş, özələləri qabarıq, qəşəng Filip, üzr istəyirmiş kimi, yüngülcə baş əyib, qüvvətli və qalın baldırlı ayaqlarını xalçanın üstünə yüngülcə basa-basa, itaətlə, dinməz-söyləməz, o biri pəncərəyə keçdi, diqqətlə knyaginyaya baxa-baxa, pərdəni elə salmağa başladı ki, birçə şüa da onun üstünə düşə bilməsin. Ancaq yenə də knyaginyanın istədiyi kimi olmadı və Sofya Vasilyevna

yenə taqətdən düşmüş halda mistisizm barəsindəki nitqini kəşib, onu insafsızlıqla incidən qanmaz Filipə göstəriş verməli oldu. Filipin gözlərində bir anlığa qığılıcı parıldıdı.

Bu oyunu seyr edən Nexlyudov öz-özünə fikirləşdi: “Yəqin Filip ürayındə deyir: Heç şeytan da baş çıxarmaz ki, sən nə istəyirsən!” Amma gözəl və güclü Filip həmin saat öz dözümsüzlüyünü gizlədib, taqətdən düşmüş, aciz, başdan-başa saxta olan knyaginya Sofya Vasilyevnanın buyurduğunu sakitcə yerinə yetirməyə başladı.

– Əlbəttə, Darvinin təlimində xeyli həqiqət var, – deyərək Kolosov alçaq kreslodə yayxanıb, yuxulu gözlərlə Sofya Vasilyevnaya baxa-baxa davam etdi, – ancaq o həddi aşır. Bəli.

Knyaginya Sofya Vasilyevna Nexlyudovun susmağından danışdı, ondan soruşdu:

– Siz irsiyyətə inanırsınız mı?

– İrsiyyətmə? – deyərək Nexlyudov sualı təkrar etdi. – Yox, inanmıram, – cavab verərək, bu dəqiqə nədənsə xəyalında canlanan qərribə obrazlar aləminə daldı. Özünə naturaçı kimi təsəvvür etdiyi cüssəli, qəşəng Filiplə yanaşı qarnı qarız kimi, başı daz, özəlsiz qolları qamçı kimi sallaq Kolosovu çılpaq gözüünün qabağına gətirdi. Eləcə də o, Sofya Vasilyevnanın indi ipək və məxmərlə örtülü çiyinlərini tutqun şəkildə təsəvvürünə gətirdi, onların əslində necə ola biləcəyini təsəvvür etmək o qədər qorxunc idi ki, o bunu kənar etməyə çalışdı.

Sofya Vasilyevna onu başdan-ayağa nəzərdən keçirib dedi:

– Axı Missi sizi gözləyir. Gedin onun yanına, sizə Qriqdən yeni bir şey çalmaq istəyirdi... Çox maraqlı şeydir.

Nexlyudov ayağa qalxa-qalxa və Sofya Vasilyevnanın üzüklərlə dolu ariq, sümükləri çıxmış olını sıxa-sıxa, öz-özünə fikirləşdi: “Missi heç bir şey çalmaq istəməyib. Bütün bunları nə üçünsə, yaldandan uydurur”.

Qonaq otağında Katerina Alekseyevna onu qarşılayıb həmin saat həmişəki kimi fransızca dedi:

– Amma görürəm ki, prisayjnlıq sizə çox pis təsir edir.

Nexlyudov dedi:

– Hə, mənə bağlışlayın, bu gün ovqatım təlxdir və başqalarının da kefini pozmağa haqqım yoxdur.

– Axı ovqatınız niyə təlxdir?

– İcazə verin bunun səbəbini deməyim, – deyib öz şlyapasını götürməyə yönəldi.

– Yadınızdadırmı, siz deyirdiniz ki, həmişə düzünü demək lazımdır və özünü də o zaman bizə ən sərt həqiqətləri deyərdiniz? Bəs indi niyə demək istəmirsiniz? Yadındadırmı, Missi, – deyə Katerina Alekseyevna onların yanına gələn Missiyə müraciət etdi.

– Ona görə ki, onlar oyun idi, – deyə Nexlyudov ciddi bir tövr ilə cavab verdi. – Oyunda olar. Həqiqətdə isə biz elə pisik, yəni mən elə pis adamam ki, məsələn, mənə hər halda həqiqəti demək olmaz.

– Sözünü dəyişməyin, yaxşısı budur, deyin görək biz nə cəhətdən belə pis adamlarıq, – deyə Katerina Alekseyevna onun ciddiyətini duymayıbmış kimi dediyi sözlərə dirəndi.

– Adamın özünün ovqatlıxliyini etiraf etməsindən pis şey yoxdur, – deyə Missi söhbətə qoşuldu. – Mən heç vaxt bunu özlüyümdə boynuma almıram, buna görə də həmişə kefim kök olur. Di yaxşı, gedək mənim otağıma. Biz sizin mauesaise humeur-unuzu dağıtmağa çalışırıq.

Nexlyudov özünü yüyən taxıb qoşmaq üçün tumarladıqları bir at kimi hiss etdi. Bu gün isə qoşulmaq – yük daşımaq, hər hansı başqa bir vaxtda olduğundan çox xoşagəlməz bir şey idi. O, evə getməli olduğunu deyib, üzr istədi və xudahafizləşməyə başladı. Missi onun əlini öz əlində həmişəkindən çox tutub saxladı və dedi:

– Yadınızda saxlayın ki, sizin üçün mühüm olan şey, dostlarınız üçün də mühümdür. Sabah gələcəksinizmi?

– Çətin mümkün ola, – deyə Nexlyudov öz yerinə, yoxsa onun yerinə utandığını bilmədən qızardı və tələsik çıxıb getdi.

Nexlyudov gedəndən sonra Katerina Alekseyevna dedi:

– Bu necə işdir? *Comme celd minterigue*. Mən bunu mütləq öyrənərəm. Yəqin ki, bir *affaire damur-propre il ist tres susseptible, notre cher Mumja*.

Missi “*plutot une affaire d’amur sale*” demək istədi, amma deməyib, Nexlyudova baxdığından, tamamilə başqa, tutqun bir sifətlə öünə baxdı, ancaq pis mənaya gələn bu ikimənalı sözləri hətta Katerina Alekseyevnaya da söyləməyib, yalnız belə dedi:

– Bizim hamımızın pis günləri də olur, yaxşı günləri də.

Missi öz-özünə fikirləşdi: “Görəsən, yəni bu da aldadacaq? Bütün bu əhvalatdan sonra bu onun tərəfindən çox pis bir hərəkət olardı!”

Əgər Missi “bütün bu əhvalatdan sonra” sözləri ilə nəyi nəzərdə tutduğunu izah etməli olsaydı, heç bir müəyyən şey deyə bilməzdi, amma şübhəsiz bilirdi ki, Nexlyudov ona nöinki ümid verirdi, hətta demək olar ki, vəd etmişdi. Bütün bunlar qeyri-müəyyən sözlər idi, amma o baxışlar, təbəssümlər, işarələr, cyhamlı sükutlar. Amma hər halda Missi onu özününkü bilirdi və onu itirmək qıza çox ağır gəlirdi.

XXVIII

Nexlyudov tanış küçələrlə evə piyada qayıda-qayıda, öz-özünə düşünürdü: “Ayıb və iyərəndir”. Missi ilə söhbətdən duyduğu ağır hissiyyat onu tərk etməirdi. O hiss edirdi ki, zahirən, əgər belə demək olarsa, Missinin qarşısında haqlı idi: o qıza elə bir söz deməmişdi ki, onu bağlamış ola, ona evlənmək təklif etməmişdi, amma əslində hiss edirdi ki, özünü onunla bağlamışdır, ona vəd etmişdir, ancaq bu gün bütün varlığı ilə hiss edirdi ki, onunla evlənə bilməz; “Ayıbdır, iyərəndir, ayıbdır, iyərəndir” sözlərini o öz-özünə yalnız Missiyə münasibəti haqqında deyib, elə hər şey bərosində təkrar edirdi. Öz evinin artırmasına çıxanda da, öz-özünə “hamısı iyərəndir, ayıbdır” sözlərini təkrar etdi.

Nexlyudov, ardınca, yemək dəsti və çay hazırlanmış yemək otağına daxil olan Korneyə müraciətə:

– Şam etməyəcəyəm, – dedi, – siz gedin.

– Baş üstə, – deyə cavab verən Korney getməyib, süfrəni yığışdırmağa başladı. Nexlyudov Korneyə baxdı və ona qəzəbləndi. O ki, hamı onu rahat qoysun, amma, sanki hamı qəsdən, onun acığına, ona öcəşirdi. Korney yemək dəstini götürüb getdikdə, Nexlyudov çay süzmək üçün samovara yaxınlaşmaq istəyirdi ki, Aqrafena Petrovnanın ayaq səslərini eşidib, onu görməmək üçün, tələsik qonaq otağına keçib, ardınca qapını örtüdü. Bu qonaq otağı həmin otaq idi ki, anası üç ay əvvəl burada vəfat etmişdi. İndi, – biri atasının portreti, biri də anasının portreti özündə yanan reflektorlu iki lampa ilə işıqlanmış bu otağa girdikdə, o, anası ilə olan son münasibətini xatırladı və bu münasibət ona qeyri-təbii və iyərənc göründü. Bu da ayıb və iyərənc idi. Yadına düşdü ki, anasının xəstəliyinin sonlarında doğrudan-doğruya onun ölümünü istəyirdi. Öz-özünə

deyirdi ki, guya bunu anasının özabdan qurtarması üçün arzulayıb; amma əslində bunu ona görə arzulayırdı ki, özü onun iztirablarını görmək özabından qurtarsın.

Anası haqqında özündə xoş xatirələr oymatmaq üçün, onun məşhur rəssamın 5000 manata çəkdiyi portretinə baxdı. Anası sinəsi açıq, qara, məxmər paltarada təsvir edilmişdi. Rəssam, görünür, köksünü, iki döşü arasındakı çökəyi və gözqamaşdırıcı dərəcədə gözəl çiyinlərini və boynunu xüsusi bir cidd-cəhd ilə çəkmişdi. Bu isə artıq tamamilə ayıb və iyrenc idi. Anasının belə yarıçılpaq bir gözəl şəklinə təsvir edilməsində nəse, iyrenc, təhqiramiz bir cəhət vardı, xüsusən ona görə ki, üç ay əvvəl həmin bu qadın mumiya kimi qurumuş bir halda, yalnız bütün otağı deyil, bütün evi heç bir şeylə izolə edilə bilməyən özabverici ağır bir qoxu ilə doldurmuşdu. Ona elə gəlirdi ki, həmin qoxunu elə indi də duyur. O da yadına düşdü ki, anası ölümündən bir gün əvvəl onun qüvvətli ağ əlini öz sümükləri çıxması, qaralmış əlinə alıb, onun gözlərinin içinə baxa-baxa demişdi: "Mitya, sənin üçün istədiyini etməmişəm, məndən incimə" və çəkdiyi iztirablardan rəngi solmuş gözləri yaşarmışdı. Nexlyudov çiyinləri və qolları gözəl, məxmər kimi, üzündə məğrur bir təbəssüm olan yarıçılpaq qadın şəklinə baxıb, bir də öz-özünə dedi: "Nə qədər iyrencdir". Portretdəki çılpaq döşlər bu günlərdə çılpaq gördüyü başqa bir gənc qadını onun yadına saldı. Bu, Missi idi, geyinib bala gedəcəyi paltarada özünü ona göstərmək üçün, axşam bir bəhanə ilə onu öz otağına çağırmışdı. O, Missinin gözəl çiyinlərini və qollarını nifrətlə xatırladı. Hələ onun keçmiş kobud, heyvansayağı sort, insafsız atası və şübhəli macəralı *bee esprit!* anası... Bütün bunlar iyrenc və eyni zamanda ayıb idi. Ayıb və iyrenc, iyrenc və ayıb!

O düşünürdü: "Yox, yox, qurtarmalı, bütün bu saxta münasibətlərdən, Korçağınlərdə də, Marya Vasilyevna ilə də, varisliklə də, bütün başqaları ilə də münasibətdən qurtarmaq lazımdır... Bəli, azad nəfəs almalyam. Xaricə, Romaya getməli, çəkdiyim şəkil ilə məşğul olmalıyam... "Öz istedadı barəsindəki şübhələrini də xatırladı." Olsun da, fərqi yoxdur, eləcə azad nəfəs almalyam. Yəvni İstanbula, sonra Romaya, birçə bu prişajnılıqdan tezliklə oxamı qurtarım. Vəkil ilə olan bu işi də başa çatdırım".

¹ Hazırca vabılıq

Birdən xəyalında o qara gözlü, qıyğacı baxışlı dustaq qadın qeyri-adi dərəcədə aydın canlandı. Müttəhimlərin son sözü zamanı o necə də yanıqlı-yanıqlı ağlamışdı! Nexlyudov papirosunun qalığını tələsik külqabıya basıb söndürdü və yenisini yandırıb, otaqda var-gəl etməyə başladı. Və Katyuşa ilə birgə keçirdiyi dəqiqələr birçə-birçə xəyalında canlandı. Onunla son görüşü, o zaman varlığında hakim olan o heyvani ehtirası və ehtiras təmin edildikdən sonra duyduğu o acı peşmanlığı xatırladı. Mavi lentli o, ağ paltarlı, obaşdan ibadətini yadına saldı. "Axı mən onu sevirdim, həmin gecə də, ondan əvvəl də gözəl, saf həqiqi bir məhəbbətlə sevirdim, hələ ilk dəfə bibilərilə qalib, öz əsərimi yazan zaman nə səmimi bir məhəbbətlə sevirdim!" Və özünü o vaxt olduğu kimi xatırladı. O dolğun gənclik həyatının tərəvətli rayihəsini duydu və ürəyinə özablı bir kədər çökdü.

Onun o zamankı halı ilə indiki halı arasında çox böyük bir fərq vardı: bu fərq azı o zaman kilsədəki Katyuşa ilə, bu gün səhər mühakimə etdikləri o fahişə, tacirlə sərxoşluq edən fahişə arasında olan fərq kimi idi. O zaman Nexlyudov, qarşısında nəhayətsiz imkanlar olan gümrəh, azad bir insan idi, – indi isə, özünü hər tərəfdən səfeh, boş, mənasız bir həyatın toruna düşüb çıxmağa yol tapmayan, hətta, əksərən heç çıxmaq istəməyən bir halda hiss edirdi. O, bir zamanlar öz düzlüyü ilə fəxr etdiyini, həmişə doğru danışmağı özünə qanun saydığını və həqiqətə doğru olduğunu, indi isə, bütün varlığı ilə yalan, ön döşətlə yalan, ətrafındakı adamların həqiqətə saydıqları yalan girdabına düşdüyünü xatırladı. Həm də bu yalan girdabından çıxmağa heç bir yol yox idi, hər halda, o, bir çıxış yolu görmürdü. O da bura batıb qalmış, buna öyrəşmiş və bunun içində xumarlanırdı.

Marya Vasilyevna ilə, onun əri ilə əlaqəni necə kəssin ki, sonra onun uşaqlarının üzlərinə baxanda utanmasın? Missi ilə münasibətini yalansız necə ayırd etsin? Torpaq mülkiyyətinin qeyri-qanuni olduğunu etiraf ilə, yaşamaq üçün anasından qalan irsə malik olmaq arasındakı ziddiyyət içində necə çıxsın? Katyuşanın qarşısındakı günahından necə təmizlənsin? Axı bu işi belə qoymaq olmaz. "Axı sevdiyim bir qadını atmaq, vəkilə pul verib, onu layiq olmadığı katorqadan xilas etməklə kifayətlənmək olmaz. Günahı o zaman düzgün hesab edib, ona verdiyim kimi, pul ilə yumaq olmaz".

Nexlyudov o zaman dəhlizdə Katyuşaya çatıb pulu ovcuna basıb qaçdığı o dəqiqəni apaşkar xatırladı. "Ax! Bu pul!" – o zaman olduğu kimi, o indi də həmin dəqiqəni dəhşət və nifrətlə yadına saldı. "Ax, ax! Nə iyrənc bir hərəkət" – deyə, elə o zaman olduğu kimi, öz-özünə dilləndi. O davam etdi: "Bunu yalnız murdar, əclaf bir adam edə bilərdi! Mən də elə həmin murdar və əclaf adam mən özüməm!" "Yəni doğrudan da (o gözərkən dayandı), yeni doğrudan, yeni həqiqətən mən əclafam?" – Və özü-özünə cavab verdi: "Bəs nəsen?" O özünü ifşaya davam etdi: "Məgər elə bircə budur? Məgər sənin Marya Vasilyevna və onun ərli ilə münasibətin? Sən mülkiyyətə münasibətin? Pul ananındır bəhanəsi ilə qeyri-qanuni hesab etdiyin sərvətdən istifadə etməyin? Elə sən bütün o veyl, murdar həyatın və bunların hamısının zirvəsi sənin Katyuşaya etdiyin... – bütün bunlar murdarlıq, alçaqlıq deyilmi? Ay murdar, ay əclaf! Onlar (adamlar) qoy mənim bərdəmdə istədikləri kimi düşünsünlər, onları aldada bilərim, axı özümü ki aldada bilmərəm".

Birdən o başa düşdü ki, son zamanlar adamlara qarşı, xüsusilə bu gün knyaza, Sofya Vasilyevnaya, Missiyə, Korneyə duyduğu nifrət, öz-özünə duyduğu nifrətdir. Özü də, qərībədir, bu, öz alçaqlığını etiraf etmək duyğusunda həm nəşə əzablı, həm də xoş və sakitləşdirici bir cəhət vardır.

Nexlyudovun həyatında onun "ruhun təmizlənməsi" dediyi hadisə artıq dəfələrlə baş vermişdi. Ruhun təmizlənməsi o elə bir mənəvi vəziyyətə deyirdi ki, birdən-birə, bəzən xeyli zaman fasilədən sonra, mənəvi həyatının ağırlaşdığını; bəzən isə, durduğunu dərk edib, ruhunda toplanan və bu durgunluğa səbəb olan bütün zir-zibili təmizləməyə girişirdi.

Həmişə belə bir oyanışdan sonra Nexlyudov özünə qaydalar qoyur və artıq həmişəlik bunlara riayət etməyi qərara alırdı: gündəlik yazır və yeni bir həyat sürməyə başlayır və bunu əsla dəyişməmək ümidi ilə öz-özünə deyirdi, – tur ning d new led!'. Amma hər dəfə həyatın cazibələrinə qapılıb, özü də bilmədən, yenə də çox vaxt əvvəlkindən də artıq alçalırdı.

O, beləliklə, dəfələrlə təmizlənilib yüksəlmişdi. Birinci dəfə yadda bibilərilə gəldikdə, belə bir hadisə baş vermişdi. Bu, ən canlı və həyəcanlı bir oyanış idi. Onun noticələri də xeyli uzun

müddət davam etmişdi. Sonra, belə bir oyanış da, o mülki xidmətdən çıxıb, özünü fəda etmək arzusu ilə müharibə vaxtı hərbi xidmətə girdikdə olmuşdu. Amma bundan sonra zibillənmə çox tez baş vermişdi. Sonra bir oyanış da o istefaya çıxıb, xaricə gedərək rəssamlıqla məşğul olmağa başlamışdı.

O vaxtdan bu günə qədər çox uzun bir dövr təmizlənmədən keçmişdi, buna görə də zibillənmə heç vaxt bu dərəcəyə çatmamış, onun vicdanının tələbi ilə keçirdiyi həyat arasında ixtilaf bu dərəcədə olmamışdı və o aradakı bu məsafəni gördükdə, dəhşətə gəlirdi.

Bu məsafə o qədər böyük, zibillənmə o dərəcədə çox idi ki, ilk dəqiqələrdə o təmizlənmənin mümkün ola biləcəyindən ümidini kəşib məyus oldu. Onun qəlbindəki xəbis səs deyirdi: "Axı dəfələrlə təkmillənməyi və yaxşı olmağı sınayıbsan, heç bir şey də çıxmayıb. Daha bir də sınamağın nə mənası? Tək sən deyilsən ki, hamı belədir, – həyat belədir". Həmin səs belə deyirdi. Amma Nexlyudovun daxilində əsil həqiqi, əsil qüdrətli, əsil əbədi olan o, azad mənəvi varlıq artıq oyanmışdı. Nexlyudov ona inanmaya bilməzdi. Onun indiki halı ilə olmaq istədiyi hal arasında məsafə nə qədər böyük olsa da, oyanmış mənəvi varlığa hər şey mümkün görünürdü.

Nexlyudov ucadan qətiyyətlə öz-özünə dedi: "Nə bahasına olursun, qırıb parçalayacağam. Əl-qolunu bağlayan bu yalan və riyam, hər şeyi boynuma alacağam, həqiqəti hamıya açıb deyəcəyəm və həqiqəti də yerinə yetirəcəyəm. Missiyə həqiqəti deyəcəyəm ki, mən pozğunam, onunla evlənmə bilmərəm, nəhaqca yerə onu narahət edib incitmişəm; Marya Vasilyevnaya (rəisin arvadına), deyəcəyəm ki... – amma ona deməli bir sözüm yoxdur, ərinə deyəcəyəm ki, mən əclafam, ona xəyanət etmişəm; mirasla elə edəcəyəm ki, həqiqət yerinə yetsin. Ona, Katyuşaya deyəcəyəm ki, mən əclaf olmuşam, onun qarşısında günahkaram və onun taleyini yüngülləşdirmək üçün əlimdən gələni edəcəyəm. Bəli, onu görüb xahiş edəcəyəm ki, məni bağışlasın. Bəli, lap uşaq kimi, yalvarıb üzr istəyəcəyəm".

O duruxdu.

– Lazım gələrsə, onunla evlənəcəyəm.

O yenə duruxub, uşaqlıqda etdiyi kimi, qollarını sinəsində çarpazladı, gözələrini yuxarı qaldıraraq kimə isə müraciətə yalvardı:

– İlahi, mənə kömək elə, mənə öyrət, gəl və mənim varlığımıza daxil ol və təmizlə məni bütün bir mürdarlıqlardan!

¹ Yeni səhifəni çevirmək

O dua edir, Allaha yalvarırdı ki, ona kömək etsin, varlığına daxil olub, onu təmizləsin, halbuki onun yalvarıb istədiyi şey artıq olmuşdu. Onun daxilində olan Allah şüurunda oyanmışdı. O özünü Allah kimi duyur, buna görə də yalnız azadlıq, gümrahlıq və həyat şadlığı deyil, həm də xeyrin bütün qüdrətini hiss edirdi. Hiss edirdi ki, insanın edə biləcəyi hər bir yaxşılığı etməyə indi qüdrəti var.

O bunu özünə söylədikdə, gözlərində yaşlar vardı, həm yaxşı, həm də pis göz yaşları; göz yaşları ona görə yaxşı idi ki, bunlar onun daxilində bütün bu illər uzununu yatmış olan həmin mənəvi varlığın oyanmasının sevincindən doğan göz yaşları idi; göz yaşları ona görə pis idi ki, öz-özünə rəhmi gəldiyindən, öz etdiyi xeyirahlıqdan doğan yaşlar idi.

Onu hərəret basdı. Örtülü pəncərəyə yanaşdı açdı. Pəncərə bağa baxırdı. Sakit, sərin, ayılı bir gecə idi, küçədən təkər taqıltısı gəldi, sonra yenə sakitlik oldu. Düz pəncərənin altında çıpacaq, uca qovaq ağacının süpürülmüş meydançanın qumları üzərinə düşmüş kölgəsində bütün qol-budaqları aydın görünürdü. Sol tərəfdə anbarın damı ayın parlaq işığında ağ görünürdü. İrəliddə ağacların bir-birinə qarışmış budaqları arasından barının qara kölgəsi görünürdü. Nexlyudov ayın işıq saçdığı bağa, dama, qovağın kölgəsinə baxır, ətrafı dinləyir, tərəvətlə sərin hava ilə nəfəs alır.

O, qəlbindəki xoş duyğulara görə deyirdi: "Nə yaxşıdır! Nə qədər yaxşıdır, ilahi, nə yaxşıdır!"

XXIX

Maslova dustaqxanaya, öz kamerasına yalnız axşam saat altıda yorğun-ərğın gəlib çıxdı; uzaq yol getməyə öyrəşmədiyindən, daşların üstü ilə on beş verst yol getdiyi üçün, ayaqları ağrıyırdı, bundan əlavə gözlənilməz ağır hökmdən və acından lap ölürdü.

Hələ fasilələrin birində keşikçilər onun yanında bərk bişmiş yumurta-çörək yedikdə, onun ağzı sulanmış, acdığı duymuş, ancaq onlardan yemək istəməyi özünə alçaqlıq bilmişdi. Bundan üç saat da keçdikdən sonra, daha iştahı küsmüşdü, yemək istəmir, amma yalnız zəiflik hiss edirdi. Gözləmədiyi hökmü o, elə bu vəziyyətdə eşitdi. İlk dəqiqədə ona elə gəlmişdi ki, səhv eşidib, eşitdiyinə birdən-birə inana bilmirdi, özünü katorqaya məhkum dustaq anlayışı ilə cynılışıra bilmirdi. Ancaq bu xəbəri tamamilə təbii bir

şey kimi qəbul edən prisayını hakimlərin sakit, işgüzar üzlərini gördükdə, o qəzəbindən coşmuş və bütün salona çığırmışdı ki, müqəssir deyil. Eləcə də onun çığırtısının, nəso, təbii, gözlənilən bir şey kimi qəbul edildiyini və işi dəyişdirə bilməyəcəyini gördükdə isə başına gətirilən və onu heyrətə salan bu sərt haqsızlığa tabe olmaq lazım gəldiyini hiss edib ağlamışdı. Onu xüsusilə bu cəhət təəccübləndirirdi ki, onu belə insafsız cəzalandıran kişilər idi, – həm də qoca kişilər deyil, ona həmişə belə məhraban-məhraban baxan həmin o cavan kişilər idi. Onlardan birini, prokuror müavinini, – o tam başqa bir əhvalda görmüşdü. O, dustaq otağında otub məhkəmənin başlanmasını gözlədiyi müddətdə, icaslar arasındakı fasilələrdə görmüşdü ki, həmin bu kişilər, guya başqa bir iş üçün gedirlərmiş kimi, əslində yalnız ona baxmaq üçün onun qapısı ağzından keçir və ya həmin otağa girirdilər. Amma, həmin bu kişilər, təqsirləndirilən işdə heç bir günahı olmadığına baxmayaraq, onu nədənsə birdən katorqaya məhkum etdilər. O ağlayıb sonra susmuş və tamamilə keyikmiş bir halda dustaq otağında otub, göndərilməsini gözləmişdi. O indi yalnız bircə şey, – papiros çəkmək istəyirdi. Hökm çıxarıldıqdan sonra həmin otağa gətirilən Boçkova və Kartinkin onu bu vəziyyətdə gördülər. Boçkova həmin saat Maslovanı söyməyə və katorqalı andlandıрмаğa başladı.

– Nə qazandı? Arzuna çatdı? Axır ki yaxanı qurtara bilmədin, əclaf! Layiq olduğun cəzani aldın. Yəqin ki, katorqada fürsətdən öl çəkərsən!

Maslova əllərini xalata qolçaqlarına keçirib, başını aşağı salayıb, qumıldanmadan iki addım irəli, qabağında tapdanmış döşəməyə baxır, yalnız bunu deyirdi:

– Mənim ki sizlə işim yoxdur, siz də mənə toxunmayın. Mən ki sizə dəymirəm, – deyə o bir neçə dəfə təkrar edib sonra tamam susdu. Yalnız o zaman azacıq dirçəldi ki, Boçkova ilə Kartinkini apardılar və ona üç manat pul gətirən keşikçi soruşdu:

– Maslova sənənsənmi? Al, bunu sənə xanım göndərib, – deyə pulu ona verdi.

– Nə xanım?

– Al, vəssalam, hələ sizinlə danışıcağam da.

Bu pulu Kitayeva göndərmişdi. O, məhkəmədən gətdikdə, məhkəmə pristavına müraciətlə, Maslovaya bir qədər pul göndərmək üçün icazə istəmiş, pristav da icazə vermişdi. Onda Kitayeva, icazə

aldıqdan sonra tombul ağ olından üç düyməli zamşa əlcəyini çıxarıb, ipək tumanının arxa qatlarından modalı bumajnikini çıxarıb, xeyli kağız pul arasından, qazandığı biletlərdən yenicə kəsilmiş iki manat əlli qəpiklik bir biletdən seçib, ona iki dəfə iyirmi qəpiklik, bir dəfə də on qəpiklik əlavə edib, pristava verdi. Pristav keşikçini çağıraraq əlavə verənin yanında bu pulları keşikçiyə verdi.

Karolina Albertovna keşikçiyə dedi:

– Xahiş edirəm düz verin.

Keşikçinin bu inamsızlığa acığı tutmuşdu, buna görə də Maslova ilə əlavə acıqlı danışmışdı.

Maslova pul üçün sevindi, çünki, bu ona istədiyi yeganə şeyi almağa imkan verirdi.

O fikirləşdi: “Bircə papiros alıb doyunca çəkəydim” və bütün fikirləri papiros çəkmək arzusu üzərində cəmləşdi. Papiros çəkməyi o qədər şiddətlə arzulayırdı ki, kabinetlərin qapılarında dəhlizə çıxan bütün tüstüsünü duyduqda, havanı acgözlüklə sinəsinə alırdı. Amma o hələ xeyli gözləməli oldu, çünki onları buraxmalı olan katib, müttəhimləri unudub vəkillərdən biri ilə qadağan olunmuş bir məqalə haqqında söhbətə, hətta mübahisəyə girişmişdi.

Nəhayət, saat beşdə onu buraxdılar və nişəqorodlu və çuvaş mühafizəçiləri onu məhkəmənin dal qapısından çıxardılar. Hələ dəhlizdə Maslova onlara iyirmi qəpik verib, xahiş etdi ki, qalac və papiros alsınlar. Çuvaş gülə-gülə pulu alıb dedi: “Yaxşı, alarıq” – doğrudan da qalac da, papiros da alıb, pulun qalığını da qaytardı. Yolda papiros çəkmək olmazdı, belə ki Maslova əlavə papiros çəkmək arzusunun yerinə yetirə bilmədən, qalib dustaqxanaya çatdı. Onu qapı ağzına çatdıranda, bəziyolun qatırlarından yüzə qədər dustaq götürüb gəldilər. Keçiddə Maslova onlarla rastlaşdı.

Saqqallı, qırıxılmış qoca, cavan, rus və başqa xalqlardan olan, bəzilərinin başı yarıqırıxılmış dustaqlar, ayaq buxovları cingildəyə-cingildəyə, girəcəyi tozla, ayaq tappılısı ilə, danışıq səsləri ilə və tünd tər qoxusu ilə doldurmuşdular. Maslovanın yanında keçən dustaqlar gözlərini ona dirəyi, bəziləri də yaxınlaşıb sataşurdılar.

Biri deyirdi: “Ay, nə qəşəng bəzidir”, bir başqası: “Xalacıyəzə hörmət, cəhram!” – deyib göz vururdu.

Göyərmiş peysəri qırıxılmış, çıpaq üzündə bıqları olan qaraxşın bir dustaq, ayağı buxova ilişib, onu cingildədə-cingildədə, Maslovanın yanına sıçrayıb, onu qucaqladı.

– Hə, yoxsa dostunu tanımadın. Bəsdir, modabazlıq cəmə! – çığırdı və Maslova onu itələdikdə, dişlərini ağardıb gözlərini bəraltdi.

– Ay alcaq, neyləyirsən? – deyər arxadan gələn rəis müavini ona çığırdı.

Dustaq tamam büzüşüb, tez geri sıçradı. Müavin isə Maslovaya acıqlandı:

– Sənin burda nə işin?

Maslova demək istəyirdi ki, onu məhkəmədən götürüblər, amma əlavə yorulmuşdu ki, danışmağa da tənbellik edirdi.

Baş mühafizəçi keçən dustaqların arxasından çıxıb, əlini şapkasının günlüyünə dirəyərək dedi:

– Onu məhkəmədən götüririk, cənab zabit.

– Di baş nəzarətçiyə təhvil ver. Bəs bu nə biabırılıqdır!

– Oldu cənab zabit.

Müavin çığırdı:

– Sokolov! Təhvil al!

Baş nəzarətçi yaxınlaşıb, Maslovanı acıqlı-acıqlı çiyindən dürtmələdi, başı ilə işarə edib, onu qadınlar şöbəsinin dəhlizinə ötürdü. Qadınlar şöbəsinin dəhlizində onun ora-burasını əl ilə yoxlayıb axtardılar və bir şey tapmayıb (bir qutu papirosu o qalacın içinə soxmuşdu) əlavə səhər çıxıb getdiyi həmin kameraya saldılar.

XXX

Maslovanın qaldığı kamera 9 arşın uzunluğunda və 7 arşın enində yekə bir otaq idi, iki pəncərəsi, içəridə qabağa çıxmış söküük-tökük bir peç, otağın üçdə iki hissəsini tutmuş, quru taxtalardan qurulu yataq taxtları vardı. Qapı ilə üz bəuz, ortada, üstünə mum şam yapışdırılmış, rəngi qaralmış bir ikona, altında da toz basmış bir dəstə *immortel*¹ çiçəyi asılmışdı. Qapının ardında, sol tərəfdə döşəmənin qaralması bir yeri vardı ki, bura üfunətli bir çəllək qoyulmuşdu. Yoxlama yenincə qurtarmış və qadınların gecələməsi üçün qapı bağlanmışdı.

Bu kamerada yaşayanlar hamısı on beş nəfərdən: on iki qadın və üç uşaqdan ibarət idi.

¹ Immortel – solmazçıqək

Hava hələ lap işıq idi, taxtlarda yalnız iki qadın uzanmışdı: bunlardan biri xalətini başına çəkmiş, gicbəsər bir qadındı, heç bir yerdə qeydə alınmadığı üçün tutulmuşdu, – elə həmişə yatarıdı, – o biri isə, vərəmli bir qadındı, oğurluq üstündə cəza çəkirdi. O yatmamışdı, xalətini başının altına qoyub, gözlərini geniş açaraq, eləcə uzanmışdı, boğazını çıcılıyan və tərpəşən bəlgəmi güclə saxlayırdı ki, öskürməsin. Hamısının eynində qaba kotan vardı və başları açıq olan qalan qadınlardan bəziləri taxtların üstündə oturub nəşə tikir, bəziləri də pəncərənin qabağında durub, həyətdən keçən dustaqlara tamaşa edirdilər. Tikiş tikən üç qadından biri Maslovanı yola salan həmin o qarı – Korablyova idi; o qaraqabaq, qaşqabaqlı, üzü qırıq-qırıq, çənəsinin altında buxağının dərisi kışe kimi sallanmış, ucaboy, qüvvətli bir qadın idi; gicgahlarında ağarmağa başlayan qumral saçlarından qısaca bir hörüyü və yanağında tüklü bir xalı vardı. Həmin qarı erini balta ilə öldürdüyü üçün, katorqaya məhkum edilmişdi. Ərini ona görə öldürmüşdü ki, kişi onun qızına əl atırdı. Korablyova kameranın starostası idi, həm də ki araq alveri edirdi. O, gözlük taxıb, tikiş tikirdi, özü də öz fəhlə əlində iynəni kəndlisayağı üç barmağı ilə və iti ucunu özünə sarı tutmuşdu. Onunla yanaşı ortaboy, xırda qaragözlü, dikburun, qaraşın, mehriban və çərənci bir qadın oturub, parusindən kışe tikirdi. Bu, dəmiryolu budkasında işləyən keşikçi idi, əlinə bayraq alıb qatırı qarşılamadığı və qatar qəzaya uğradığı üçün, üç ay həbsə məhkum edilmişdi. Tikiş tikən üçüncü qadın Fedosya idi, yoldaşları onu Feniçka çağırdırdılar; ağca, qırmızıyanaq, uşaq kimi parlaq mavi gözlü, uzun qumral qoşa hörüyü xırdaca başına dolamış, çox gənc, çox xoşagələn bir qadın idi; o, ərini zəhərləmək qəsdinə görə həbs edilmişdi. O, on altı yaşında ərə verilmiş, elə ərə gedər-gətməz, onu zəhərləmək istəmişdi. O, zəminə götürüldüyü səkkiz ay müddətində, məhkəmə gözləyə-gözləyə əri ilə nəinki barışmış, hətta onu elə sevmişdi ki, məhkəmə başlananda onunla iki can bir qəlb yaşayırmışlar. Ərinin də, qayınatasının da, xüsusilə onu xoşlamış olan qayınanasının var qüvvələri ilə məhkəmədə ona bəraət qazandıрмаğa çalışdıqlarına baxmayaraq, Sibirə katorqa işlərinə sürgünə məhkum edilmişdi. Mehriban, şən, tez-tez gülümsünən bu Fedosya Maslovanın taxt qonşusu idi və Maslovanı nəinki eləcə xoşlamışdı, həm də onun qayğısına qalması və ona qulluq etməyi özünə borc bilirdi. Taxtlarda iki qadın da işsiz oturmuşdu, bunlardan biri, görünür vaxt ilə

çox gözəl olmuş, indisə arıq, solğun üzülü, qırx yaşlarında bir qadın, qucağında bir körpə tutub ağ, uzunsov məməsini ona əmizdirirdi. Onun cinayəti bundan ibarət idi ki, onların kəndindən, camaatın fikrincə, bir gənci əsgərliyə qanunsuz apardıqlarına görə, kəndlilər nahiyyə pristavının qabağını kəsib, gənci onun əlindən almışdılar. Bu qadın isə, əsgərliyə qanunsuz aparılan gəncin xalası olduğundan, onu apardıqları arabanın atının çilovundan hamıdan əvvəl yapışmış. Taxtın üstündə işsiz oturan bir qadın da ortaboy, bütün üzü qırışmış, saçları ağarmış, beli donqar, mehriban bir qarı idi. Həmin qarı sobanın yanında oturub, özünü elə göstərirdi ki, guya onun yanından qaçan dörd yaşlı, saçları qısa vurulmuş, qəhqəhə ilə gülən oğlanı tutmaq istəyir. Əynində birçə köynək olan oğlan elə hey birçə söz: “Hə, tuta bilmədin!” – deyər-deyər onun yanından o yan-bu yana qaçır. Öz oğlu ilə birlikdə ev yandırmaqda itiham edilən bu qarı dustaqlığı çox xoşhəlləqlə keçirir, yalnız onunla bir vaxtda dustaqxanada olan oğlunun xüsusilə qoca ərinin dərđini çəkirdi, qorxurdu ki, onsuz kişini lap bit basar, çünki gəlini çıxıb getmişdi və qocanı çimdiren yox idi.

Bu yeddi qadından başqa dörd qadın da açıq pəncərələrdən birinin qabağında durub, dəmir barmaqlıqdan yapışaraq, həyətdən keçib gedən və Maslovanın qarı ağzında rastlaşdığı həmin dustaqlarla, işarə edə-ədə, qışqıra-qışqıra danışırdılar. Bu qadınlardan oğurluq üstündə cəza çəkməkdə olan biri yekəpər, ötlü-canlı, bədəni sallaq, kürən, üzünü, qollarını, açıq yaxalığından uzanıb çıxmış yoğun boynunu sarımtıl-ağ çil basmış bir qadın idi. O, xırıltılı səslə pəncərədən ucadan bədab sözlər çıxırırdı. Onunla yan-yana, on yaşlı qız uşağı boyda, qaraşın, bədəni yəndəmsiz, beli uzun, ayaqları lap gödək olan dustaq qadın durmuşdu. Onun üzünü qırmızımtıl ləkələr basmış, qara gözləri bir-birindən çox aralı idi, qalın, qısa dodaqları qabağa çıxmış ağ dişlərinin üstünə çatmışdı. O, həyətdə baş verən hadisələrə baxıb, qırıq-qırıq, cırtlılı bir səslə güldürdü. Bu dustağa bəzəkbaşıqlığına görə Xoroşavka (Qəşəngcə) ad qoymuşdular, o, oğurluq və ev yandırmaq üstündə məhkum edilmişdi. Onların arxasında oğurluq malı gizlətmək üstündə məhkum edilmiş, əynində çox çirklə boz bir köynək, yazıq görkəmli, arıq, qayıqbalıdır, yekəqarın, ikicanlı bir qadın durmuşdu, dinib-danışmır, amma həyətdə baş verən hadisələrə baxdıqca, daim xoşlanır və rəhmətiliklə gülümsünürdü. Pəncərə qabağında durmuş dördüncü

qadın gizlin içki alveri üstündə cəza çəkməkdə olan çox dombalangöz və mehriban sifətli bir kəndli qadın idi. Bu qadın qarı ilə oynayan oğlanın və yeddi yaşlı qızın anası idi; uşaqları saxlayacaq adamı olmadığından, onlar da dustaqxanada anaları ilə qalırdılar; həmin qadın da o biriləri kimi, pəncərədən baxır, amma fasiləsiz corab toxuyur və həyətdən keçən dustaqların sözlərini eşitdikdə xoşlamayıb, gözlərini yumaraq üz-gözünü qırırdı. Onun yeddi yaşlı qızı, əyində birçə köynək, saçları dağınıq halda, küren qadının yanında durub, arıq əli ilə onun tumanından yapışaraq, gözlərini bir nöqtəyə zilləyib qadınlarla dustaq kişilərin bir-birilərinə çıxırdıqları söyləri diqqətlə dinləyə-dinləyə, əzbərləmək istəyirmiş kimi, pıçılı ilə təkrar edirdi. On ikinci dustaq qadın bir keşiş köməkçisinin qızı idi, o öz uşağını quyuya atıb boğmuşdu. Bu, pırtlaşq saçları gödək, qumral hörüyündən kənara çıxan, qabarıq gözləri hərəkətsiz kimi görünən ucaboy, qamətli bir qız idi. O, ətrafındakı hadisələrə əsla fikir vermədən, əyində çirkli bir boz köynək, ayaqyalın, kameranın boş yerində var-gəl edir və divara çatdıqda, cəld və kəskin bir hərəkətlə geri dönürdü.

XXXI

Qapının qıfılı cingildəyib, Maslovanı kameraya saldıqda, hamı dönüb ona baxdı. Hətta keşiş qızı da bir dəqiqə durub, qaşlarını qaldiraraq, kameraya girən Maslovaya baxdı, amma heç bir söz deməyib, yenə də öz iri, qəti addımları ilə gəzməyə başladı. Korablyova iynəni qaba kətana sancıb, gözlüyünün üstündən sualedici nəzərlə Maslovaya baxdı.

– Vay, səni! Gəlib çıxdım! Mən elə əvvəldən bilirdim ki, belə olacaq, – deyərək Korablyova lap kişi səsinə bənzəyən yoğun, xırıltılı səslə dilləndi. – Görünür döşəyiblər.

O, gözlüyünü çıxarıb, tikdiyi parçanı taxtın üstünə qoydu.

Elə həmin saat keşikçi qadın öz nəğməyə bənzər səsi ilə sözbə başladı:

– Əzizim, xalacarla biz elə hey deyirdik ki, bəlkə elə o saat azad edilərdik. Deyirlər axı belə də olur. Hələ üstəlik pul da verirlər, baxır ki, xoş saata, ya bəd saata düşsən. Deməli, bəs belə. Görünür fəlimiz baş tutmayıb. Görünür Allah bildiyini eləyib, əzizim, – deyərək öz mehriban xoş sözlərini fasiləsiz yağdırırdı.

– Doğrudan iş kəsdilər? – deyərək Fedosya öz uşaq gözləri kimi saf, mavi gözlərilə Maslovaya baxa-baxa, rəhmətli bir incəliklə soruşdu və onun şən, cavan sifəti indicə ağlayacaq kimi, bütün-bütün dəyişdi.

Maslova heç bir cavab vermədi, səssiz-səmsiz özünün kənardan ikinci, Korablyova ilə yanaşı yerinə keçdi və taxtın üstünə oturdu.

Fedosya qalxıb Maslovaya yaxınlaşa-yaxınlaşa dedi:

– Mən də heç nə yeməmişəm.

Maslova cavab vermədən, qalacı baş tərəfə qoyub soyunmağa başladı: tozlu xalatını çıxarıb, qıvrırcıq qara saçlarından ləçəyi açıb oturdu.

Taxtların o başında oğlanla oynayan donqar qarı da onlara yaxınlaşmış, o da Maslova ilə qabaq-qabağa durdu.

O yanıqlı-yanıqlı başını yırğalaya-yırğalaya heyifsilənə-heyifsilənə dilini marçıldatdı: – Tç-tç-tç...

Oğlan da qarının ardınca gəlib, gözlərini geniş açaraq, Maslovanın gətirdiyi qalacılara zillədi. Maslova bu mehriban simaları gördükdə, onu ağlamaq tutdu, dodaqları əsdi. Amma özünü ələ alıb saxlamağa çalışdı və qarı ilə oğlan yaxınlaşana qədər özünü saxladı. Ancaq qarının mehriban, yanıqlı marçılısını eşitdikdə, xüsusilə gözləri öz ciddi nəzərlərini qalacdən çəkib ona baxan oğlanın gözləri ilə rastlaşanda, daha özünü ələ ala bilmədi. Bütün sifəti əsdi və o hönkürtü ilə ağladı.

Korablyova dilləndi:

– Axı sənə dedim ki, özünə əsil vəkil tap... Nə oldu, sürgün verdilər? – deyərək soruşdu.

Maslova cavab vermək istədi, amma bacarmayıb, hönkürə-hönkürə, qalacın içindən bir qutu papiros çıxardı, qutunun üstündə saçları çox dik daranmış, sinəsi üçbucaq şəklində açıq görünən alyanaq bir xanım şəkli çəkilmişdi; Maslova qutunu Korablyovaya verdi. Korablyova şəkli baxıb, xüsusən Maslovanın pulu belə pis şeyə israf etdiyinə görə heyifsilənib, bunu pisləyirmiş kimi, başını yırğaladı və bir papiros götürüb qəndildən yandırdı, özü dərin bir qullab vurduqdan Maslovaya ötürdü. Maslova ağlaya-ağlaya, acgözlüklə dalbadal qullab vurub papiros tüstüsünü içəri alıb buraxdı.

– Katorqa, – deyərək o hiçqırın içini çəkə-çəkə dilləndi.

Korablyova deyindi:

– Allahdan qorxuları yoxdur, məlun zalımlar, qaniçənlər... Yazıq qıza nahaqca yerə iş kəsiblər.

Bu zaman pəncərə qabağında qalmış qadınlar bərkədən qəhqəhə ilə gülüşdülər. Qız da gülürdü və onun incə uşaq səsi yaşlıların xırıltılı cır səslərinə qarışırdı. Həyətdəki dustaq, nə işə, elə bir hərəkət göstərmişdi ki, pəncərədən baxanlara belə bərk təsir etmişdi.

– Ax, qırıxq ayğır! Bir gör necləyir, – deyə kürən arvad deyirək, bütün ətli-canlı bədəni tər-pə-nə-tər-pə-nə, üzünü pəncərənin barmaqlığına dirəyib, mənasız biədəb sözlərlə çığırdı.

Korablyova başı ilə kürən qadına tərəf işarə edərək:

– Bir o təbil dərisinə bax, ha! Gör nə gurultu qoparıb! – deyə acıqlandı və yenə Maslovaya döndü: – Bəs nə müddətə, çox deyil ki?

– Dörd il, – Maslova dilləndi və gözələrinin yaşı elə axmağa başladı ki, bir damlası papirosun üstünə düşdü.

Maslova papirosu acıqlı-acıqlı yumurlayıb atdı və yenisini götürdü.

Keşikçi qadın papiros çəkən deyildisə də, ancaq papirosu götürüb, danışıq-danışıq hamarlamağa başladı:

– Görünür ki, əzizim, doğrudan da həqiqəti donuz yeyib. Kəfləri istəyəni eləyirlər. Amma biz ürəyimizdə tutmuşduq ki, azad eləyəcəklər. Matveyevna deyirdi buraxarlar, amma mən deyirdim ki, əzizim, yox, ürəyimə damıb ki, axırına çıxacaqlar; elə də oldu, – deyə danışıqca, görünür öz səsinə dinləməkdən xüsusi ləzzət alırdı.

Bu zaman artıq dustaqlar hamısı həyətdən keçib getdilər və pəncərədən onlarla danışan qadınlar oradan çəkilib, onlar da Maslovaya yaxın gəldilər. İlk olaraq gizlin araq alverçisi olan qadın öz qızı ilə bərabər gəlib Maslova ilə yan-yana oturaraq, əlindəki corabı yeyin-yeyin toxuya-toxuya soruşdu:

– Hə, cəzan ağır oldu?

Korablyova dilləndi:

– Ona görə ağır oldu ki, pulu yoxdur. Pulu olsaydı, bacarıqlı bir hərif tutsaydı, yəqin ki, sifa çıxardardılar. Bax o uzunsaq, yekəburun var ha, o, ay canım-gözüm, lap adamı sudan quru çıxardar.

Gəlib onların yanında oturan Xoroşavka dişlərini ağarda-ağarda dedi:

– Onu necə tutasan? O heç tūpürmək üçün də min manatdan aza razi olmaz.

Ev yandıрмаq üstündə dustaq olan qarı da sözə qoşulub dedi:

– Görünür sənin bəxt ulduzun belə imiş. Asandır bəyəm kişinin arvadını əlindən alasan, özünü də bitlərə yem eləyəsən, mənə də bu qoca vaxtımda elə ora salasan... – deyə o öz macarasını yüzüncü dəfə danışımağa başladı. – Gərək ya pulundan keçəsən, ya da dustaqlığa dözsən. Pulun yoxsa, dustaqa xana var.

– Görünür onların hər işi belədir, – deyə araq alverçisi olan qadın, qızının saçına nəzər yetirib, corabı yanına qoydu, qızını yaxına çəkib, ayaqları arasına aldı və barmaqların cəld hərəkəti ilə saçlarının arasını axtarmağa başladı. – Deyirlər “niyə araq alverci edirsən?” Bəs uşaqları necə saxlayımsa? – danışıq-danışıq o öz alışdığı işə davam etdi.

Araq alverçisinin bu sözləri araq Maslovanın yadına saldı.

O, köynəyinin qolu ilə göz yaşlarını silə-silə və arabilir hiçqıraqa hiçqıraqa Korablyovaya dedi:

– Araq olsaydı...

Korablyova dedi:

– Dərdə çara? Nə olar ki, al gəldi!

XXXII

Maslova elə qalacın içindən pul çıxarıb Korablyovaya bir kağız kupon verdi. Korablyova kuponu alıb baxdı, savadsız olsa da, hər şeyi bilən Xoroşavkaya inandı ki, bu kağız 2 man. 50 qəpik puldur və həmin saat gizlətdiyi araq şüşəsini götürmək üçün sərincəşə dırmaşdı. Bunu görəndə, taxt qonşuları olmayan qadınlar çəkilib, öz yerlərinə getdilər. Bu zaman Maslova ləçək və xalatinin tozunu çirpib, taxta qalxdı və qalac yeməyə başladı.

– Mən sənə çay saxlamışdım, yəqin ki, soyuyub, – deyə Fedosya ləmədən dolağa bürünmüş dəmir çaynik və parç götürdü.

Bu çay lap soyuq idi, özü də çaydan çox dəmir dadırdı, amma Maslova parçı doldurub qalac yeyə-yeyə içdi.

– Finaşka, al, – deyə o bir parça qalac kəsib onun ağzına baxmaqda olan oğlana verdi.

Bu vaxt Korablyova araq şüşəsi ilə parç onu uzatdı. Maslova Korablyova və Xoroşavkaya da təklif etdi. Bu üç dustaq qadın kameranın aristokratları idilər, çünki pulları vardı və hər şeylərinə aralarında bölüşürdülər.

Bir neçə dəqiqədən sonra Maslova dirçəlib məhkəmə barəsində yeyin-yeyin danışa-danışa, prokuror müavini və məhkəmədə ona xüsusi təsir edən hadisələri yamsılayırdı. Ona ən çox təsir edən bu olmuşdu ki, hara gədirdisə, öz müşahidəsinə görə, kişilər onun dalınca düşürmüşlər. Danışdı ki, məhkəmədə hamı ona baxırmış və bunun üçün tez-tez qəsdən dustaq otağına gəlirmişlər.

O gülümsünə-gülümsünə və guya təəccüblənirmiş kimi, başını yırğalaya-yırğalaya danışdı:

– Elə keşikçi soldat da deyirdi ki, bunlar hamısı sənə baxmağa gəlirlər. Gəlib yalandan deyir ki, ona filan kağız lazımdır, amma gözləri ilə az qalır məni yesin. Onlar da artistlik edirdilər.

– Elədir ki var, – deyə keşikçi qadın sözə başladı və onun nəğməvari səsi və söhbəti davam etdi: – Onlar şəkərə yığışan milçək kimidirlər. Onlara başqa iş demə, bu işə qoçaqdırlar. Onlara çörək vermə, amma...

– Elə burda da – deyə Maslova onun sözünü kəsdi, – elə burda da başıma bir iş gəldi. Məni təzəcə gətirmişdilər ki, bu vaxt vağzal-dan bir dəstə dustaq gəldi. Məni elə sıxma-boğmaya saldılar ki, heç bilmədim canımı necə qurtarım. Sağ olsun ki, müavin onları qovdu. Biri elə yapışmışdı ki, lap güclü oğlondan çıxma bildim.

Xoroşavka soruşdu:

– Təhər-tövrü necə idi?

– Qaraşındı, biği da vardı.

– Yəqin ki, odur.

– O, yəni kim?

– Şeqlovdur da. Odur, elə indicə keçib getdi.

– Şeqlovu tanıyırsan? Şeqlov iki dəfə katorqadan qaçıb. İndi tutublar, amma yenə qaçacaq. Nəzarətçilər də ondan qorxurlar, – deyə dustaqlardan bir-birinə kağız ötürən və dustaqxanadakı bütün işlərdən xəbərdar olan Xoroşavka əlavə etdi: – Lap yaqın qaçacaq.

Korablyova dilləndi:

– Qaçacaq qaçsın da, səni, məni ki özü ilə aparmayacaq, – o, Maslovaya müraciətlə soruşdu: – Bir de görüm, o *ablakat*¹ sənə ərizə barəsində bir söz demədi ki, axı indiyə qədər verəsən.

Maslova deddi ki, bu barədə heç nə bilmir.

Bu vaxt kürən qadın hər iki çil basmış əlini öz pırtlaşq kürən saçlarının içinə soxub, dırnaqları ilə başını qaşıya-qaşıya araq içən aristokratlara yanaşdı və sözə başladı:

– Katerina, mən sənə hər şeyi deyim: lap hər şeydən əvvəl yazmalısın ki, məhkəmədən razı deyilsən, sonra da prokurora xəbər verməlisən.

Korablyova yoğun səslə ona acıqlandı:

– Sənə nə var, ey? Bura araq qoxusu deyib. Boş-boş danışma. Sənsiz də bilirlər nə olmaq lazımdır, sənə möhtac deyillər.

– Səninlə danışan yoxdur ki, niyə donquldanırsan?

– Xətrinə araq düşüb? Onunçün yaltaqlanırsan?

Var-yoxunu həmişə hamıya paylayan Maslova deddi:

– Di yaxşı, tök ver içsin.

– Ona mən elə pay verərəm ki...

– Di ver görüm! – deyə kürən qadın deyinə-deyinə Korablyovanın üstünə yeridi. – Səndən qorxub eləmirəm.

– Dustaqxana siltəsi.

– Hər nə desən, özünə!

– Rədd ol, zibilin biri!

– Mənə zibil deyirsən? Ay katorqa dustağı, ay qan içən? – deyə kürən qadın çığırdı.

Korablyova hədəli-hədəli dilləndi:

– Rədd ol, deyirəm!

Amma kürən qadın daha da yaxınlaşırdı, onda Korablyova onun açıq, kök sinəsindən itələdi. Kürən qadın sanki elə bunu gözləyirdi və gözlənilmədən, cəld bir hərəkətlə bir əli ilə Korablyovanı saçlayıb, o biri əli ilə sifətinə bir sille vurmaq istəyəndə, Korablyova onun əlindən yapışdı, Maslova və Xoroşavka kürən qadının qollarını tutdular, onu ayırmağa çalışdılar, amma kürən qadının hörtükdən yapışmış əlini açmaq olmurdu. O bircə anlığa saçı buraxdı, amma cəld onu öz yumruğuna doladı. Korablyova isə, başı əyri qaldığı halda bir əli ilə kürən qadının bədənini yumruqlayıb, qolunu dişləyirdi. Qadınlar dalaşanların dövrəsinə yığışıb, onları ayırmağa çalışır, çığırdılar. Həttə vərəmli qadın da onlara yanaşdı, öskürə-öskürə bir-birinə girişmiş qadınlara baxırdı. Uşaqlar bir-birinə qısılib ağlaşırdılar. Hay-küyə qadın və kişi nəzarətçilər gəldilər. Dalaşanları ayırdılar və Korablyova ağarmış saçlarını açıb arasından yolunmuş çəngə-çəngə saçını ayırırdı, kürən qadın isə, sarı

¹ Advokat – vəkil

köksündə tamam cırılmış köynəyini əli ilə tutub, – hər ikisi çığır-çığır izahat verib şikayətlənirdilər.

Nəzarətçi qadın deyirdi:

– Axı mən bilirəm, bütün bunlar içkidəndir; sabah baş nəzarətçi-yə deyərəm, o sizin dərşinizi verər. Axı qoxusunu duyuram. Bax, hamısını yığıdırın, yoxsa pis olar, sizinlə götür-qoy etməyə vaxtımız yoxdur. Rədd olun yerlərinizə və səsinizi kəsin!

Amma səs-küy xeyli vaxt kəsilmədi. Qadınlar hələ bir xeyli söyüşdülər, işin necə başladığını və kimin təqsirkar olduğunu bir-birinə danışdılar. Axır nəzarətçilər çıxıb getdilər və qadınlar sakitləşib, yır-yığış etməyə başladılar.

Qarı ikonanın qarşısında durub dua etməyə başladı.

– İki katorqa dustağı əlbir olublar, – deyər birdən kürən qadın taxtların o başından deyilməyə və kəlməbaşı əcaib pis-pis söyüşlər yağdırmağa başladı.

– Gözlə ha, yenə payını alarsan ha, – deyər Korablyova həmin saat cavab verib, elə onun kimi söyüşlər yağdırdı. Sonra hər ikisi susdu.

– Görək mənə tutmayaydılar, sənə lap gözlərini çıxarardım... – deyər kürən qadın dilləndi və elə o saat Korablaxa da onun cavabını verdi.

Yenə araya bir qədər uzun sükut çökdü, yenə söyüşdülər. Fasi-lələr get-gedə uzandı, nəhayət tam sakitlik oldu.

Hamı yerində uzanmışdı, bəziləri xoruldayırdı da. Amma həmişə uzun-uzun dua edən qarı hələ də ikonanın qarşısında əyilib-düzəlirdi, keşiş qızı isə, nəzarətçi qadın gedən kimi, ayağa qalxıb, kameranın içində var-gəl etməyə başladı.

Maslova yatmamışdı, o katorqa dustağı olması barəsində heç fikirləşmirdi; onu artıq iki dəfə bu adla çağırmışdılar; bir dəfə Boçkova, bir də ki kürən qadın ona belə çağırmışdı; o, bu fikrə heç cürə öyrəşə bilmirdi. Arxasını ona çevirib uzanmış olan Korablyova ona sarı çevrildi. Maslova yavaşcadan dilləndi:

– Budur da, heç fikrimə, xəyalıma gəlməzdi. Başqaları nələr eləyir, heç bir şey də olmur, ancaq mən heç bir şeyin üstündə görək əzab çəkəm.

– Qəm cləmə, ay qız. Sibirde də adamlar yaşayır. Sən orda da birtəhər dolanarsan, – deyər Korablaxa ona təsəlli verdi.

– Bilirəm ki, dolanacağam, amma axı adama ağır gəlir. Mən elə gözəl bir həyata öyrəşmişdim ki, görək taleyim belə olmayaydı.

– Allahnan ki, bəhs cləmək olmaz, – deyər Korablyova, ah çəkib cavab verdi.

– Bilirəm, xalacan, amma yenə çətin gəlir.

Onlar susdular.

– Eşdirsənmi? O boşboğazdır ey, – deyər Korablyova Maslovanın diqqətini taxtların o başından gələn qərribə səslərə cəlb etdi.

Bu səslər kürən qadının boğuq hıçqırığ səs-ləri idi. Kürən ona görə ağlayırdı ki, bir az əvvəl onun döymüş, söymüş və çox arzula-dığı içkini verməmişdilər. Bir də ona görə ağlayırdı ki, ömründə söyülməkdən, istehzadan, həqarətdən və döyülməkdən başqa bir şey görməmişdi. O, fabrikin işçisi Fedka Molodyonkova olan ilk sev-gisini yadına salıb, təsəlli tapmaq istədi, amma bu məhəbbəti yadına salanda, onun necə qurtardığı da yadına düşdü. Bu məhəbbət belə başa çatmışdı ki, həmin o Molodyonkov sərxoş halda zara-fatca onun ön incə yerinə kuporos sürtüb, sonra onun ağrının şiddətində necə qıvrıldığına tamaşa edə-edə, yoldaşları ilə qəhqəhə çəkib gülmüşdü. Bunu yadına saldıqda, öz-özünə yazığı gəldi və heç kəsin onun səsinə eşitmədiyini güman edib, ürəkdən ağladı, həm də uşaq kimi, ululdaya-ufuldaya, burnunu çəkə-çəkə və acı göz yaşlarını uda-uda ağladı.

Maslova dedi:

– Adamın ona yazığı gəlir.

– Əlbəttə, yazıqdır, amma özünü araya soxmasın!

XXXIII

Nexlyudov ertəsi gün yuxudan oyandıqda, ilk duyğusu bu oldu ki, ona nəşə olub və nə olduğunu xəttə yadına salmazdan əvvəl artıq bildi ki, nəşə çox mühüm və yaxşı bir şey olub: "Katyuşa, məh-kəmə". Bəli, artıq yalançılıqdan əl çəkib, bütün həqiqəti demək lazımdır. Həm də qərribə bir təsadüf kimi, elə həmin səhər Marya Vasilyevnadan, – rəisin arvadından çoxdan gözlədiyi məktub da gəldi; bu, xüsusilə indi ona çox lazım olan bir məktub idi. Qadın ona tam azadlıq verir, qarşadakı evlənməsində ona xoşbəxtlik arzulayırdı.

– Evlənmək! – deyər o istehza ilə dilləndi. – İndi mən bundan da qədər uzağam!

İndi o hər şeyi açıb o qadının ərinə söyləmək, onun qarşısında tövbə etmək və onun hər tələbini təminə hazır olduğunu bildirmək

barəsində öz dünənki niyyətini xatırladı. Amma bu gün səhər bu ona dünən olduğu kimi asan görünməmişdi. "Bir də ki, adamın heç nədən xəbəri yoxdursa, onu niyə bədbəxt edəsən. Əgər soruşsa, onda bəli, deyərəm. Amma qəsdən gedib deməyin nə mənası? Yox, bu lazım deyil".

Bütün həqiqəti Missiyə söyləmək də bu səhər ona çətin gəldi. Yəni birdən-birə danışmağa başlamaq olmaz, – bu həqarət olar. Bir çox məişət münasibətlərində olduğu kimi, nəse, təxmini bir şeyin qalması zəruridir. Bu səhər birçə qərara gəldi: daha onlara gedib-gəlməyəcək, əgər səbəbini soruşsalar, onda həqiqəti deyəcək.

Amma, bunun müqabilində Katyuşa ilə münasibətində heç bir yarımcılıq qalmamalıdır.

O fikirləşirdi: "Dustaqxanaya gedib, ona deyəcəyəm, xahiş edəcəyəm ki, məni bağışlasın. Həm də, lazım gəlsə, bəli, lazım gəlsə, onunla evlənəcəyəm".

Əxlaqi təminat üçün hər şeyi fəda etmək və onunla evlənmək fikri bu səhər onun ürəyini xüsusilə rıqqətə gətirdi.

Çoxdandı ki, o günü belə bir enerji ilə qarşılamamışdı. Onun otağına gələn Aqrafena Petrovnaya elə həmin saat, özünün də gözləmədiyi bir qətiliklə dedi ki, daha bu mənzilə və onun xidmətçilərinə ehtiyacı yoxdur. Bu barədə danışılmamışdısa da, ancaq məlum idi ki, böyük və bahalı bir mənzili burada evlənmək üçün saxlayır. Deməli ki, mənzili təhvil verməyin xüsusi bir mənası vardır. Aqrafena Petrovna dinməz-söyləməz onun üzünə baxdı.

– Aqrafena Petrovna, mənə göstərdiyiniz bütün qayğıkeşliyə görə sizə çox-çox təşəkkür edirəm, ancaq indi mənə belə böyük bir mənzil və bütün xidmətçilər lazım deyil. Əgər mənə kömək etmək istəyirsinizsə, zəhmət olmasa, sərəncam verin, bütün şeyləri hələlik anamın sağlığında olduğu kimi yığıdırsınız. Nataşa gələr, öz istədiyi kimi edər (Nataşa Nexlyudovun bacısı idi).

Aqrafena Petrovna başını yırğalayaraq dedi:

– Bəs niyə yığıdırsınız? Axı lazım olacaq.

Nexlyudov onun başını yırğalamaqla ifadə etdiyi fikrə cavab olaraq dedi:

– Yox, lazım olmayacaq, Aqrafena Petrovna, lap yəqin, lazım olmayacaq. Zəhmət olmasa, Rəmcəyə də deyin ki, iki aylıq mövəqibini əvvəlcədən verərəm, amma o mənə lazım deyil.

Aqrafena Petrovna cavab verdi:

– Nahaq belə edirsiniz, Dmitri İvanoviç. Yaxşı, xaricə getsəniz də, hər halda bina lazım olacaq.

– Elə deyil, Aqrafena Petrovna; mən xaricə getmirəm; getməli olsam, tamam başqa yerə gedəcəyəm.

O birdən-birə qıpqırmızı oldu.

Öz-özünə fikirləşdi: "Bəli, ona demək lazımdır. Gizlətmək lazım deyil. Hər şeyi hamıya danışmalıyam".

– Dünən başıma çox qaribə və mühüm bir iş gəlib. Bibim Marya İvanovnağildəki Katyuşa yadınızdadırmı?

– Bəs necə, mən ona tikiş öyrətdirdim.

– Hə, bax dünən məhkəmədə həmin o Katyuşaya iş kəsdilər, mən də prisyanı idim.

Aqrafena Petrovna:

– Ax, ilahi, yazıq qız! – deyə dilləndi. – Nə üstündə məhkəməyə düşmüşdü ki?

– Qətl üstündə, həm də bütün təqsir məndədir.

– Axı sizdə nə təqsir ola bilər? Çox qaribə söz danışsınız, – deyə Aqrafena Petrovna təəccübləndi və qoca gözlərində qığılcımlar parladı.

– Bəli, əsil səbəbkar mənəm. Bax, elə bu da bütün planlarını alt-üst elədi.

Aqrafena Petrovna təbəssümünü saxlayıb soruşdu:

– Axı bunun sizin işlərinizin dəyişməsinə nə dəxli var?

– O dəxli var ki, onun bu yola düşməsinin səbəbkarı mən olmuşamsa, görə o kömək üçün əlimdən gələni edəm.

– Bu sizin xeyirxahlığınızdan ola bilər, amma sizin burda elə bir günahınız yoxdur. Hamının başına gələn işdir, ağıllı-başlı fikirləşsən, bütün bunlar keçib-gedir, yaddan çıxır, hamı yaşayır, – deyə Aqrafena qəti və ciddi bir ifadə ilə cavab verdi. – Siz də bunu nahaq yerə öz öhdənizə götürməyin. Mən elə əvvəl də eşitmişdim ki, o yolunu azıb, bunun təqsiri kimdə ola bilər?

– Təqsir məndədir. Buna görə də işi düzəltmək istəyirəm.

– Yox, bunu düzəltmək daha çətin işdir.

– Bu mənim öz işimdir. Əgər siz özünüzü düşünürsünüzsə, ona anamın arzu etdiyi...

– Mən özümü düşünmürəm. Rəhmətlik mənə o qədər yaxşılıq edib ki, heç bir təmənnam yoxdur. Məni Lizanka çağırır (bu qadın onun ərdə olan bacısı qızı idi), sizə lazım olmasam, onun yanına

gedərəm. Amma siz nahaq yerə bunu ürəyinizə salırsınız, – hamının başına gələn işdir də.

– Yox, mən bu fikirdə deyiləm. Amma sizdən xahiş edirəm, mənzili təhvil verməkdə və şeyləri yığışdırmaqda mənə kömək edin. Bir də məndən inciməyin. Bütün işlərinizə görə mən sizə çox-çox minnətdaram.

Qərribə işdir: Nexlyudov özünün pis adam olduğunu başa düşüb, özündən zəhləsi getdiyi vaxtdan bəri, başqaları ona xoş görünürdü və Aqrafena Petrovnaya da, Korneyə də mehribanlıq və hörmət duyurdu. O, Korneyin qarşısında da günahını etiraf etmək istəyirdi, amma Korneyin elə bir təsirli-hörmətkar görkəmi vardı ki, buna cürət etmədi.

Həmin küçələrlə, həmin faytonda məhkəməyə gedən yolda Nexlyudov bu gün özünü tamamilə başqa bir adam kimi hiss etdiyinə təəccüblənirdi.

Missi ilə evlənmək məsələsi, hələ dünənə qədər ona çox yaxın göründüyü halda, bu gün tamamilə qeyri-mümkün görünürdü.

Dünən o öz vəziyyətini belə təsəvvür edirdi ki, Missi ona ərə getsə idi, şübhəsiz xoşbəxt olacaqdı; bu gün isə, əksinə, o özünü nəinki onunla evlənməyə, hətta ona yaxınlıq etməyə layiq bilmirdi. "Əgər o mənim kim olduğumu bilsəydi, məni əsla qəbul etməzdi. Mən isə onun həmin cənaba naz cləməsini hələ ona sərki də edirdim. Yox, yox, o hətta indi mənə ərə getməyə razı olsa da, məgər mən o birinin burada dustaqlanada olduğumu və sabah – o biri gün yatabla katorqaya sürgünə göndəcəyini bilə-bilə xoşbəxt nədir, heç sakit ola bilərdimmi? O mənim məhvinə səbəb olduğum o qadın katorqaya getdiyi halda mən burada təbriklər qəbul edib öz gənc arvadımla qonaqlıqlara gedə bilərdimmi? Ya da arvadı ilə birlikdə belə cybəcərcəsinə xəyanət etdiyim həmin o şəhər başçısı ilə iclaslarda, məktəblərin yerli müfəttişliyinin və i.ə. qərarlarının lehinə və əleyhinə verilən sözləri sayıb, sonra da arvadı ilə görüşə gedə bilərəmmi, – (alçaqlığa bir bax!) ya da yaqın ki, heç bir zaman çəkilib tamamlanmayacaq olan şəkil üzərində işi davam etdirə bilərəmmi? Əsla yox! Çünki mənə indi belə boş-boş şeylərlə məşğul olmaq yaramaz, indi mən bunların heç birini edə bilmərəm" – Nexlyudov duyduğu daxili dəyişiklikdən fasiləsiz sevinə-sevinə, öz-özünə belə deyirdi.

O belə düşündü: "İndi hər şeydən əvvəl vəkili görməli və onun qərarını bilməliyəm, sonra isə... sonra onu, o dünənki dustaq qadını görməli və hər şeyi ona danışmalıyam".

O, Katyuşanı görəcəyini, ona hər şeyi danışacağını, onun qarşısında öz günahını boynuna alacağını, onun üçün nələr edə biləcəyini, öz günahını yumaq üçün onunla evlənə biləcəyini yalnız təsəvvürünə gətirdikdə, bütün varlığını xüsusi coşğun bir xoş duyğu bürüdü və gözləri yaşardı.

XXXIV

Məhkəməyə çatdıqda, Nexlyudov hələ döhlizdə dünənki məhkəmə pristavına rast gəlib, ondan dünən məhkəmədə işlərinə baxılıb, məhkum olunmuş dustaqların harada saxlandığını və onlarla görüşmək üçün kimdən icazə almaq lazım gəldiyini soruşdu. Məhkəmə pristavı izah etdi ki, dustaqlar müxtəlif yerlərdə saxlanılırlar və hökm son şəkildə elan edilənə qədər görüşməyə icazə prokurordan asılıdır. "Mən sizə deyərəm ki, özüm iclasdan sonra sizi onun yanına ötürərəm. Prokuror hələ ki, heç burda deyil. İclasdan sonra. İndi isə, buyurun məhkəməyə. Bu saat başlanır".

Nexlyudov bu gün ona daha miskin görünən pristava, məhribanlığına görə təşəkkür edib, prisayjınlar otağına getdi.

O həmin otağa yaxınlaşanda, prisayjınlar artıq iclas salonuna getmək üçün otaqdan çıxdılar. Tacir yenə də şən idi, yenə də dünənki kimi qəlyanaltı edib içmişdi; o, Nexlyudovu köhnə bir dost kimi qarşıladı. Pyotr Gerasimoviç də öz açıq-saçıqlığı və qəhqəhələri ilə Nexlyudova heç bir xoşagəlməz təsir etmədi.

Nexlyudov özünün dünənki müttəhim qadınla münasibətini bütün prisayjınlara açıb danışmaq istəyirdi. O fikirləşirdi: "Görək elə dünən məhkəmə zamanı ayağa qalxıb, öz günahımı həminin qarşısında olduğu kimi elan edə idim". Amma o prisayjınlarla birlikdə salona girdikdə və dünənki mərasim başlandıqda: yenə də "məhkəmə gəlir", yenə də üç nəfər zər yaxalılıq hakim həmin dik yerdə, yenə də sükut, prisayjınların uca söykənəcəkləri stullara oturmaları, jandarm, portret, keşiş... – bütün bunları gördükdə, o hiss etdi ki, bunu etmək lazım idisə də, ancaq bu dəbdəbəni o dünən də poza bilməyəcəkdə.

Məhkəməyə hazırlıq işləri də elə dünənki kimi idi (birçə prisaynılara and içdirmək və sədrin onlara nitq söyləməsi istisna edilmişdi).

Bu gün qıfılı sındırmaqla oğurluq işinə baxılırdı. İki nəfər siyirməqılınc jandarmın qoruduğu müttəhim, arıq, dar çiyinli, əynində boz xalat, qansız sifəti də bomboz görünən iyirmi yaşlarında bir oğlan idi. O, müttəhimlər skamyasında tək oturub, içəri girənlərə altından yuxarı baxırdı. Bu oğlan onda təqsirləndirilirdi ki, yoldaşı ilə birlikdə anbarın qıfılı sındırıb, oradan 3 manat 67 qəpik qiymətində üç köhnə ayaqaltı oğurlayıb. İtihamnamədən məlum olurdu ki, qorodovoy oğlanı, çiyində ayaqaltıları aparən yoldaşı ilə birlikdə tutubmuş. Oğlan və yoldaşı elə həmin saat boyunlarına alıblar, hər ikisi də dustaqxanaya salınıb. Oğlanın yoldaşı çilingər həbsxanada ölüb, budur, oğlan tək mühakimə olunur. Köhnə ayaqaltılar – dəlil əşyası stolunun üstündə idi.

İş elə eynən dünənki kimi bütün isbat dəm-dəsgahı: – dəlillər, şahidlər, onlara and içdirmə, istintaq, ekspertlər və qarışıqlı suallar vasitəsilə aparılırdı. Qorodovoy – şahid sədrin, prokurorun, müdafiəçinin suallarına cansız, qupquru cavablar verirdi: “Elədir ki var”, “bilə bilmərəm”, yenə də “elədir ki var”... ancaq onun soldat qanmazlığına və maşınsayağı ifadələrinə baxmayaraq, görünürdü ki, oğlana rəhmi gəlir və onu tutmağından istəməyə–istəməyə danışıq.

O biri şahid, zərərdidə qoca, ev sahibi və ayaqaltıların yiyəsi, görünür ətiaci bir adamdı; ondan soruşanda ki, öz ayaqaltılarını tanıyırsın, ya yox, – çox həvəssiz olaraq, onların özününkü olduğunu təsdiq etdi; prokuror müavini ondan həmin ayaqaltıları nəyə işlətmək niyyətində olduğunu, onların ona çoxmu lazım olduğunu soruşduqda, o qəzəblənib çığırdı: “Əşşi, o ayaqaltılar yerli–dibli yoxa çıxaydı, həmin o ayaqaltılar mənə heç əsla lazım deyil. Bilseydim ki, onların üstündə bu qədər həngəmə çıxacaq, nəinki heç axtarmazdım, üstəlik bir qızıl onluq da, lap elə ikisini də verərdim ki, mənə bu sorğu–suala çəkməyə idilər. Elə faytona 5 manatacan xərcim çıxıb. Axı özüm də xəstəyəm. Həm qasığım yırtıqdır, həm də yel azarım var”.

Şahidlər belə danışıdılar, müttəhim özü isə, hamısını boynuna aldı və tutulmuş bir vəhşi heyvan kimi, mənasız nəzərlərlə yan-yörəsinə baxa–baxa, titrək səslə hamısını olduğu kimi danışdı.

Məsələ aydın idi, amma prokuror müavini elə dünən də olduğu kimi, çiyinlərini qaldıra–qaldıra, guya hiyləgər cinayətkarın işinin üstünü açan incə, mənalı suallar verirdi.

O öz nitqində sübut edirdi ki, oğurluq yaşayış binasında qıfılı sındırmaqla edilib, buna görə də oğlana ən ağır cəza verilməlidir.

Məhkəmənin təyin etdiyi müdafiəçi isə isbat edirdi ki, oğurluq yaşayış binasında edilməyib, buna görə, cinayəti inkar etmək olmasa da, hər halda, cani cəmiyyət üçün prokuror müavininin iddia etdiyi qədər də təhlükəli deyil.

Sədr də dünən olduğu kimi, özünü qərəzsiz və ədalətli bir adam kimi göstərməyə çalışaraq, prisaynıların çoxdan bildikləri məlum həqiqətləri uzun–uzadı izah və təlqin edirdi. Dünən də olduğu kimi fasiləyə də çıxdılar, papiros da çəkdilər; yenə də məhkəmə pristavı: “Məhkəmə gəlir” – deyib çığırdı, yenə də cinayətkarı hədələyən iki siyirməqılınc jandarm, yatmamağa cəhd edərkən oturmuşdular.

İşdən məlum olurdu ki, bu oğlanı atası uşaqlıqdan bütün fabrikinə şagirdliyə qoyubmuş, uşaq orada beş il yaşayıb. Bu il sahibkarın fəhlələrlə narazılığı olandan sonra ağası oğlanı işdən çıxarıb, işsiz qalan oğlan şəhərdə veyllənməyə başlayıb, var–yoxunu içkiyə xərcləyib. Meyxanada o özü kimi, ondan da əvvəl işdən çıxarılmış və bərk içən bir çilingərlə rastlaşır və onlar, ikisi birlikdə, gecə, sərxoş halda qıfılı sındırıb əllərinə ilk rast gələn şeyləri götürürlər. Onları dustaqxanaya salırlar, çilingər orada məhkəmə gözlədiyi müddətdə ölər. Oğlanı isə, budur, indi cəmiyyəti ondan qorumaq üçün, təhlükəli bir məxluq kimi mühakimə edirdilər.

Nexlyudov qarşısında danışılanları dinlədikcə, öz–özünə düşünürdü: “Bəli, elə bu da dünənki cani qadın kimi təhlükəli bir məxluqdur. Onlar təhlükəlidir, bəs biz təhlükəli deyilikmi?.. Mən əxlaqsız, adam aldadan ola–ola, elə biz hamımız, mənəm necə bir adam olduğumu bilə–bilə, həqarətə baxmayıb, əksinə, mənə hörmət edənlər qorxulu deyilik ki?”

Axı aşkar görünürdü ki, bu oğlan heç də təhlükəli bir cinayətkar deyil, ən adi bir oğrudur, – bunu hamı görürdü, – bu adam yalnız ona görə indiki vəziyyətə düşüb ki, belə adamların törənməsinə bais olan şərait içində qalıb. Buna görə də, aydın görünür ki, belə oğlanların olmaması üçün, belə bədbəxtlərin törəməsinə bais olan

səbəbləri yox etməyə çalışmaq lazımdır. Nexlyudov oğlanın qorxmuş, xəstə sifətinə baxa-baxa düşünürdü, – onu ehtiyaca görə hələ kənddən şəhərə gətirəndə, bir adam ona rəhm etsəydi; və ya hətta o şəhərdə olduqda və fabrikdə on iki saat işlədikdən sonra, yaşlı yoldaşları onu özləri çəkib meyxanaya aparanda, desə idi ki: “Getmə, Vanya, yaxşı deyil” – oğlan da getməzdi, yoldan azmazdı və heç bir pis iş görməzdi.

Amma oğlan öz şagirdlik illərində, şəhərdə yaşadığı zaman, bit basmamaq üçün saçını narın vurdurub, vəhşi bir heyvan balası kimi qaça-qaça bazarlıq etməyə getdiyi vaxtlar, bütün bu müddət ona rəhmi gələn birçə nəfər belə adam tapılmadı; əksinə, şəhərdə yaşadığı müddətdə ustalarından və yoldaşlarından eşitdiyi sözlər bu oldu: qoçaq o adamdır ki, aldatmağı, möhkəm içməyi, söyüş söyməyi, adam döyməyi, oxlaqsızlıq etməyi bacarsın.

İndi isə o, xəstə, ağır işdən yorğun-argın, sərxoşluqdan, əxlaqsızlıqdan ağılınu-huşunu itirmiş bir halda, şəhərdə veyllənə-veyllənə, sərsəmliyindən bir anbara girib, heç kimə lazım olmayan ayaq-altıları götürdükdə, biz nəinki oğlanı bu vəziyyətə salan şərtləri yox etmək qayğısına qalmırıq, əksinə, işi yoluna qoymaq üçün bu oğlanı edam etmək istəyirik!

Dəhşətdir!

Nexlyudov bunları fikirləşdikcə, artıq qabağında danışılanları heç dinləmirdi. Özü də öz təsəvvüründə canlanan mənzərədən heyrətə düşürdü. O təəccüblənirdi, necə olub ki, bütün bunları görməyib, bəs başqaları da bunu niyə görə bilmirlər.

XXXV

Birinci fasilə elan edilən kimi, Nexlyudov ayağa qalxıb dəhlizə çıxdı və qərara aldı ki, daha məhkəməyə qayıtmaz. Qoy ona nə edirlər etsinlər, amma daha bu komediya iştirak edə bilməz.

Nexlyudov prokurorun kabinetinin yerini öyrənib, onun yanına getdi. Kuryer prokurorun indi məşğul olduğunu bildirib, onu içəri buraxmaq istəmədi. Ancaq Nexlyudov ona qulaq asmayıb, qapıdan girdi və onu qarşılayan məmura müraciətlə, xahiş etdi prokurora öz eləsin ki, o prisayjandır və çox mühüm bir iş üçün onu görmək istəyir. Knyaz ləqəbi və yaxşı geyimi Nexlyudova kömək etdi. Məmur prokurora xəbər verdi və onu içəri buraxdılar. Prokuror, görünür

Nexlyudovun qəbul edilməsini təkidlə tələb etməsindən narazı qalıb, onu ayaq üstə qəbul etdi.

Prokuror ciddi bir ifadə ilə soruşdu:

– Nə buyurursunuz?

– Mən prisayjıyam, fəmiliam Nexlyudovdur, mənə müttəhim Maslovanı görmək vacibdir, – deyərək Nexlyudov tələsik və qəti bir ifadə ilə dillənib, qızara-qızara hiss edirdi ki, həyatına qəti təsiri olacaq bir hərəkət edir.

Prokuror ortaboy, qaraşın, ağaran saçları qısa, iri alt çənəsində sıx saçqalı vurulmuş bir adam idi.

– Maslovanı? Bəs necə, tanıyıram, zəhərləməkdə ittiham edilir, – deyərək prokuror sakit-sakit sözbə başladı. – Onu görmək sizin nəyinizə lazımdır? – soruşaraq, sonra sözünü bir az yumşaltmaq istəmiş kimi, əlavə etdi: – Bunun sizə nə üçün lazım olduğunu bilmədən, icazə verə bilmərəm.

Nexlyudov qıpqırmızı olub, cavab verdi:

– Bu mənim üçün çox mühüm bir işə görə lazımdır.

– Bəs belə-ə, – deyərək prokuror gözlərini qaldıraraq Nexlyudovu diqqətlə nəzərdən keçirdi. – Onun işinə baxılıb, yoxsa hələ yox?

– O dünən mühakimə olunub və tamamilə səhv olaraq, dörd il katorqaya məhkum edilib. O müqəssir deyil.

– Bəs belə-ə, – deyərək prokuror Maslovanın müqəssir olmadığını barəsində Nexlyudovun dediklərinə əsla fikir verməyib davam etdi. – O əgər yalnız dünən məhkum edilərsə, hökm qəti şəkildə elan edilənə qədər ilkin dustaq evində qalmalıdır. Məsləhət görürəm, elə ora müraciət edəsiniz.

Nexlyudov qəti dəqiqənin yaxınlaşdığını duyub, alt çənəsi əsə-əsə dedi:

– Axı mən onu mümkün qədər tez görmək istəyirəm.

Prokuror bir qədər narahat halda qaşlarını qaldıraraq soruşdu:

– Bu sizə nə üçün lazımdır?

Nexlyudov titrək bir səslə:

– Onun üçün ki, o müqəssir deyil və katorqaya məhkum edilib, – dedi, eyni zamanda özü də hiss etdi ki, lazım olan sözləri demir.

– Axı nə sayaq? – deyərək prokuror soruşdu.

– Ona görə ki, onu mən aldatmışam və indi düşdüyü vəziyyətə salmışam. Əgər o mənim onu saldıığım vəziyyətdə olmasaydı, boy-nuna belə təqsir də qoyulmazdı.

– Amma yenə bunun görüş ilə nə kimi bir əlaqəsi olduğunu görmürəm.

– Əlaqə budur ki, mən də onun ardınca getmək və... onunla evlənmək istəyirəm, – deyə Nexlyudov çətinliklə cavab verdi və həmişə bu barədə danışanda olduğu kimi, gözləri yaşardı.

– Eləmi? Bəs belə!.. – deyə prokuror davam etdi. – Bu doğrudan da çox müstəsna bir haldır. Siz görək ki, Krasnopyorsk zemstvosunun qısnısınızmı? – deyə prokuror indi belə qəribə qərara gələn həmin bu Nexlyudov barəsində eşitdiklərini yadına salıbmış kimi soruşdu.

– Bağışlayın, elə bilirəm ki, bunun mənim xahişimlə bir əlaqəsi yoxdur, – deyə Nexlyudov qəzəblə cavab verdi.

Prokuror azacıq gülümsünüb, əsla tutulmadan dedi:

– Əlbəttə yox. Amma sizin arzunuz o qədər qeyri-adi və adi qaydalardan o qədər kənara...

– Necə oldu, mən icazə ala bilərəmmi?

– İcazəmi? Bəli, bu saat sizə buraxılış vərəqəsi verərəm. Zəhmət çəkin oturun.

Nexlyudov ayaq üstə dayandı.

Prokuror buraxılış vərəqəsini yazıb, maraqla ona baxa-baxa verdi.

Nexlyudov dedi:

– Bunu da bildirməliydim ki, sessiyada daha iştirak edə bilməyəcəyəm.

– Bildiyiniz kimi, məhkəməyə üzürlü səbəb təqdim etmək lazımdır.

– Səbəbi odur ki, mən hər bir məhkəməni yalnız faydasız deyil, həm də əxlaqsızlıq hesab edirəm.

– Bəs belə, – deyə prokuror elə həmin azacıq təbəssümlə baxa-baxa, göstərmək istəyirdi ki, belə sözlər ona tanışdır və ona məlum olan qəribə bir zümrənin sözləridir. – Bəs belə, amma yaqın siz başa düşürsünüz ki, mən bir məhkəmə prokuroru kimi, sizinlə razılaşa bilmərəm. Buna görə də sizə məsləhət görürəm, bunu məhkəmədə bəyan edəsiniz, onda məhkəmə sizin bəyanatınızı həll edər, onu üzürlü və ya üzürsüz hesab edər və üzürsüz bilse, sizi cərimə edər. Məhkəməyə müraciət edin.

– Mən məlumat verdim və daha heç yerə gedən deyiləm, – deyə Nexlyudov qəzəblə deyindi.

Prokuror, yaqın ki, bu qəribə adamdan yaxasını tezliklə qurtarmaq arzusu ilə baş əyib dedi:

– Hörmətlə.

Nexlyudov çıxan kimi prokuror kabinetinə girən məhkəmə üzvü soruşdu:

– Bu, yanınızda olan adam kimdir?

– Nexlyudov, yadınızdadırımı, hələ Krasnopyorsk qəzasında da cürbəcür qəribə bəyanat verədi. Təsəvvür edin ki, o prisayjnikdir, müttəhimlərin arasında bir qadınımı, qızımı varmış, katorqaya məhkum edilib, deyir ki, həmin qızı o aldadıbmiş, indi isə, onunla evlənmək istəyir.

– Əşşi, ola bilməz!

– Mənə özü belə dedi... Özü də qəribə bir halda coşub...

– İndiki cavanlarda nəşə bir qeyri-normallıq var.

– O ki çox da cavan deyil.

– Of, ay aman! Dad sizin bu məşhur İvaşenkovun əlindən. Adamı acından öldürər: ay danışır, ay danışır ha, ucu-bucağı yox...

XXXVI

Nexlyudov prokurorun yanından çıxıb, düz ilkin dustaq evinə getdi. Ancaq belə məlum oldu ki, orada heç bir Maslova-zad yoxdur və nəzarətçi Nexlyudova məlumat verdi ki, o, görək köhnə köçürmələr dustaqxanasında olsun. Nexlyudov ora getdi.

Doğrudan da Yekaterina Maslova orada idi.

İlkin dustaqlıq evi ilə köçürmə qəsi arasında məsafə çox uzaq idi və Nexlyudov qəsrə ancaq axşamcağı gəlib çıxdı. O nəhəng, tutqun görünüşlü qapısına yaxınlaşmaq istədi, amma növbətçi onu buraxmayıb, yalnız zəngi vurdu. Zəngin səsinə nəzarətçi gəldi. Nexlyudov buraxılış vərəqəsini göstərdi, amma nəzarətçi dedi ki, baş nəzarətçidən icazəsiz buraxa bilməz. Nexlyudov baş nəzarətçinin yanına getdi. O hələ pillələri çıxanda, qapıların ardından fortepianoda çalınan mürekkəb coşqun bir hava eşitdi. Bir sözü sarıqlı, qəzəbli bir ev qulluqçusu ona qapını açanda, bu səslər sanki otaqdan bayıra fişqırıb, onun qulaqlarını batırdı. Bu, Listin, çox çalındığından, zəhlətökən bir rapsodiyası idi ki, yalnız müəyyən bir yerə qədər yaxşı çalınırdı. Həmin bu yerə çatdıqda, həmin şey yenə təkrar

edilirdi. Nexlyudov gözü sarıqlı qulluqçudan baş nəzarətçinin evdə olub-olmadığını soruşdu.

Qulluqçu dedi ki, yoxdur.

– Tezmi gələr?

Rapsodiya yenə kəsildi, yenə də həmin sehrlı yerə qədər partıltı-gurultu ilə təkrar olundu.

– Gedim soruşum.

Belə deyib qulluqçu getdi.

Rapsodiya yenidən qızıışmışdı ki, birdən həmin sehrlı yerə çatmamış kəsildi və bir səs eşidildi:

– Ona de ki, yoxdur və bu gün olmayacaq. Qonaq gedib, niyə yaxamızdan əl çəkmirlər! – Qapının ardından gələn bu səs qadın səsi idi; sonra yenə rapsodiya çalındı, amma yenə kəsildi və yer dəyişdirilən stul səsi gəldi. Görünür ki, qəzəblənmiş pianoçu qız vaxtsız gələn qarayaxa xahişçini özü danlamaq istəyirdi.

Saçları qabarıq, təhər-tövürsüz, üzü solğun, yorğun gözlərinin altı göyürmüş bir qız çıxıb acaqlı-acıqlı dedi:

– Atacanım evdə yoxdur, – ancaq qarşısında yaxşı palto geyimli bir gənc gördükdə yumşalıb, əlavə etdi: – Buyurun içəri... Sizə nə lazımdır?

– Dustaqxanada bir dostağı görməliyəm.

– Yəqin siyasi dustaqdır?

– Yox, siyasi deyil. Mənim prokurordan icazənaməm var.

– Bunu mən bilmərəm, atam yoxdur. Buyurun, içəri gəlin də, – deyər qız onu kiçik giriş otağından içəri çağırırdı. – İstəyirsiniz onun müavininə müraciət edin, o indi kontordadır, bir onunla danışın. Sizin familiyanız nədir?

– Təşəkkür edirəm, – deyər Nexlyudov suala cavab verməyib çıxdı.

Hələ Nexlyudov ardınca qapı bağlanmamış, yenə nə çalındıq-ları yerə, nə də bunları çalib öyrənən o zavallı qızın üzünə yaraşmayan həmin gur, şən səslər ucaldı. Həyətdə Nexlyudov şiş bıqları boyanmış bir zabıtə rast gəlib, baş nəzarətçinin müavinini ondan soruşdu. O özü elə müavin imiş. O, icazənaməni alıb gözəndən keçirdi və dedi ki, ilkin dustaq evinə verilmiş icazənamə ilə bura buraxmağa cürət edə bilmir. Həm də ki, daha gecdir. Sabah buyurun.

– Sabah saat onda hamıya görüşməyə icazə verilir, gələrsiniz, baş nəzarətçi özü də evdə olar. Onda ya ümumi yerdə görüşərsiniz, ya da baş nəzarətçi icazə versə, elə kontorda da olar.

Nexlyudov, beləliklə, bu gün görüşə bilməyib evə qayıtdı. Onunla görüşmək fikrindən həyəcanlanmış olan Nexlyudov küçələrlə gedə-gedə artıq məhkəməni yox, prokuror və nəzarətçilərlə söhbətlərini xatırlayırdı. Onunla görüşməyə çalışması, öz niyyətini prokurora söyləməsi, onu görmək üçün iki dustaqxanaya getməsi onu elə həyəcanlandırmışdı ki, xeyli müddət özünə gələ bilmədi. Evə gələn kimi, o saat çoxdan əl dəymədiyi gündəliyini götürüb bəzi yerlərini oxudu və bu sözləri yazdı: “İki ildirdi ki, gündəlik yazmıram və güman edirdim ki, bir də bu uşaqlıq əyləncəsi ilə məşğul olmayacağam. Amma bu uşaqlıq əyləncəsi deyil, öz-özünə, hər bir insanın daxilində yaşayan öz həqiqi, ilahi mənlisi ilə söhbət deməkdir. Bütün bu müddətdə bu mənlisim yatmışdı və mən heç kimlə söhbət edə bilmirdim. Onu aprelin iyirmi səkkizində, prisayjni olduğum məhkəmədə baş vermiş qeyri-adi bir hadisə yuxudan oyatdı. Mən müttəhimlər skamyasında onu – aldatmış olduğum Katyuşanı dustaq xalatında gördüm. Qərribə bir anlaşılmazlıq və mənim səhvim nəticəsində onu katorqaya məhkum etdilər. Bu saat prokurorun yanında və dustaqxanada idim. Məni onun yanına buraxmadılar, ancaq bu qərara gəlmişəm ki, onu görmək, qarşısında tövbə etmək, lap evlənməklə də olsa, günahımı yumaq üçün əlimdən gələni edəcəyəm. İlahi, özün mənə kömək elə! Özümü çox yaxşı hiss edirəm, ürəyim şadıdır”.

XXXVII

Maslova bu gecə xeyli müddət yata bilməyib, gözləri açıq uzanıb, o baş-bu başa var-gəl edən keşif qızının kölgə saldığı qarıya baxa-baxa fikirləşirdi.

Fikirləşirdi ki, nə olursa olsun, Saxalindəki katorqaya məhkum dustağa ərə getməyəcək, bir başqa cür, rəislərdən biri, dəftərxana işçisi, heç olmasa nəzarətçi, lap elə nəzarətçinin köməkçisi ilə də olsa düzəlişəcək. Onlar hamısı bu işin düşkünüdür. “Allah eləsin arıqlamayım. Yoxsa evim yıxılır”. O məhkəmədə müdafiəçisinin də, sədrin də, rastına çıxan və qəsdən yanından ötən kişilərin də ona necə baxdıqlarını yadına saldı. Dustaqxanada yanına gələn Bertanın sözlərini xatırladı, deyirdi ki, Maslova Kitayevanın ümumxanasında olanda, sevdiyi tələbə onlara gəlib Katyuşanı soruşub və çox heyif-silənibmiş. Kürən qadınla vuruşmasını yadına salıb, ona rəhmi gəldi;

ona artıq bir qalac göndərən çörəkçi yadına düşdü. O çox adamı yadına saldı, bircə Nexlyudovu xatırlamadı. Öz uşaqlığını və gəncliyini, xüsusilə Nexlyudova olan eşqini heç vaxt yadına salmırdı. Bu ona çox ağır gəlirdi. Bu xatirələr hardasa, qəlbinin dərinliklərində yatıb qalmışdı. Nexlyudovu heç vaxt hətta yuxuda da görmürdü. Bu gün məhkəmədə də o Nexlyudovu tanımamışdı, – yalnız ona görə yox ki, onu sonuncu dəfə görəndə o, hərbi, saqqalı qırılmış, bıqları xırdaca, saçları qısa da olsa sıx və qıvrım idi, indi sə köhnəsayaq saqqallı bir adam idi, – daha çox ona görə tanımamışdı ki, heç vaxt onun barəsində fikirləşməmişdi. Onunla keçmiş barəsindəki xatirələri o Nexlyudov ordudan qaçıbdı daha bibilərigilə gəlmədiyi həmin o dəhşətli gecənin zülməti içində dəfn etmişdi.

O gecəyə qədər Katyuşa hələ də onun gələcəyinə ümid bəsləyib dərinliyində gözdirdiyi uşaq üçün nəinki dərd çəkmir, hətta onun öz daxilindəki bəzən yumşaq, bəzən kəskin hərəkətlərdən heyətlə riqqətə gəlirdi. Amma həmin gecədən sonra hər şey başqalaşdı. Və gələcək uşaq ancaq ağır bir əngəl oldu.

Bibisi Nexlyudovu gözləyir, gəlməyini xahiş edirdi, amma o telegram vururdu ki, gələ bilməz, çünki vaxtında Peterburqda olmalıdır. Katyuşa bundan xəbər tutduqda qərara aldı ki, onun görmək üçün stansiyaya getsin. Qatar gecə saat ikidə oradan keçirdi. Katyuşa xanımları yatırılıb, aşpaz qadının qızı Maşkanı özü ilə getməyə razı salıb köhnə çəkmələrini geyib, başına yaylıq bağlayıb qaçaraq stansiyaya getdi.

Qaranlıq, yağışlı, küləkli bir payız gecəsi idi. Yağış gah iri, ilq damcılarla sıldırğı yağır, gah kəsirdi. Çöldə adamın ayağı altında yol-iz görünmür, meşə isə sobanın içi kimi zil qaranlıq idi və Katyuşa, yola yaxşı bələd idisə də, meşədə azıb, gedib kiçik bir stansiyaya çıxmışdı ki, burada qatar üçcə dəqiqə dururdu, həm də o stansiyaya gözlədiyi kimi vaxtında yox, ancaq ikinci zəngəndən sonra çatmışdı. Katyuşa platformaya yüyürüb, elə həmin saat birinci dərəcəli vaqonun pəncərəsindən onu gördü. Bu vaqonun içindəki işıq xüsusilə parlaq idi. Məxmər kreslolarda iki zabıt üz-üzə oturub kart oynayırdılar. Pəncərənin qabağında kiçik mizin üstündə mummaları əriyib axmış iki yoğun şam yanırıd. O, əynində dar reytlə və ağ köynək, kreslonun dirsək yerində oturub, arxasına dirsəklənərək, nəyə isə gülürdü. Katyuşa onu tanıyan kimi, donmuş öli ilə şüşəni döydü. Amma elə bu vaxt üçüncü zəng çalındı və qatar ağır-ağır,

əvvəl geri tərpendi, sonra da vaqonlar bir-birinin ardınca taqqıldaya-taqqıldaya irəli hərəkət etdilər. Oynayanlardan biri, əlində kart, ayağa qalxıb pəncərədən baxmağa başladı. Katyuşa pəncərəyə bir də vurub, üzünü şüşə yapışdırdı. Elə bu vaxt onun qarşısında durduğu vaqon da tərpenib getdi. Katyuşa pəncərəyə baxa-baxa, vaqonun yanınca getməyə başladı. Zabıt pəncərəni açmaq istədi, amma heç cür aç bilmədi. Nexlyudov ayağa qalxıb, zabiti kənara itələyərək, pəncərəni aşağı endirməyə başladı. Qatar sürətini artırırdı, belə ki Katyuşa addımlarını yeyinləşdirməli oldu. Qatar sürətini daha da artırdı və pəncərə açıldı. Elə bu vaxt konduktor onu itələyib, özü vaqona atıldı. Katyuşa geridə qaldı, amma yenə də platformanın yaş taxtalarının üstü ilə yüyürürdü; sonra platforma da qurtardı və Katyuşa yığılmaqdan özünü güclə saxlayıb, pillələrlə qaça-qaça yerə endi. O hələ də yüyürürdü, amma birinci sinif vaqon artıq irəlidi, uzaqda idi. Onun yanından əvvəl sürətlə ikinci sinif vaqonları, sonra daha sürətlə üçüncü sinif vaqonları keçdilər, ancaq o hələ də yüyürürdü. Arxasında fənərlər olan axırıncı vaqon da ötəndə o artıq suvuranı da keçmiş, tamam açığa çıxmışdı və külək var gücü ilə ona şığıyib yaylığını başından qoparıb, yeyin-yeyin qaçan ayaqlarını bir tərəfdən paltarının ətəyinə bürüyürdü. Külək yaylığı onun başından qoparıb apardı, amma o hələ də qaçırdı.

Qızıcığaz arxadan ona güclə çata-çata çığırdı:

– Xalacan, Mixaylovna, yaylığı külək apardı!

Katyuşa durdu və başını geri qanırıb, qızıl əllərindən yapışaraq hönkürtü ilə ağlamağa başladı və çığırdı:

– Getdi!..

Katyuşa öz-özünə fikirləşdi: “O, işıqlı vaqonda, məxmər kreslodada oturub şənlenir, içir, amma mən, budur, burada palçıqın içində, qaranlıqda, yağışın altında, küləyin qabağında durub ağlayıram”. O, yerə oturub elə bərkənd hönkürdü ki, qızıcığaz qorxub, onun islanmış paltarını qucaqladı.

– Xalacan, gedək evə.

Katyuşa bu zaman qıza cavab vermədən fikirləşdi: “İndi bir qatar keçəndə, özümü onun altına ataram ataram, qurtarıb gedər”.

O qərara aldı ki, belə də etsin. Amma həmişə həyəcədən sonra ilk sakit dəqiqədə olduğu kimi, o uşaq, Katyuşanın bətnində olan uşaq, onun uşağı birdən tərpoşdı, çırpındı və aramla gərməşdi, sonra nəsə, incə, zərif və iti bir şeylə içəridən vurdu. Və birdən-birə

birçə dəqiqə bundan qabaq ona yaşamağı imkansız kimi göstərən əzabverici fikirlər, Nexlyudova qarşı bütün kini-qəzəbi, öz həyatı bahasına da olsa, ondan intiqam almaq arzusu, – bütün bunlar hamısı birdən-birə yox olub getdi. O sakitləşə ayağa qalxdı, özünü düzəltdi, yaylığı başına bağlayıb evə getdi.

Əldən düşmüş, islanmış, palçıq içində evə qayıdıb gəldi və bu gündən sonra həmin o mənəvi dönüş başlandı ki, nəticədə onu indiki vəziyyətə saldı. Bu dəhşətli gecədən sonra o, Allaha və xeyrə inanmını itirdi. Əvvəllər o özü də Allaha inanırdı, insanların da Allaha inandıklarına inanırdı, amma bu gecədən sonra başa düşdü ki, buna heç kəs inanmır və Allah barəsində, onun qanunu barəsində nə deyirlərsə, – hamısı yalan və haqsızlıqdır. Onun sevdiyi və onu sevən adam – o buna əmin idi, – onu atmış, hissiyyatını təhqir etmişdi. O isə tanıdığı bütün adamların ən yaxşısı idi. Qalan bütün adamlar daha pis idilər. Və addım-baş rastaşdığı hər şey bunu təsdiq edirdi. O bibilərə, dindar – allahpərəst qanlara daha əvvəlki kimi qulluq edə bilmədikdə, onu qovmuşdular. Onun rast gəldiyi bütün adamlar, – qadınlar onun vasitəsilə pul qazanmağa, kişilər də, qoca pristavdan tutmuş həbsxana nəzarətçilərinə qədər, hamısı ona bir ləzzət vasitəsi kimi baxırdılar. Və dünyada heç bir kəs üçün bunlardan başqa bir şey yox idi. Azad yaşadığı vaxtlarda rastaşdığı qoca yazıçı onun bu fikrini daha da möhkəmləndirdi. O, Katyuşaya elə açıq-aşkar demişdi ki, bütün səadət, – o bunu poeziya və estetika adlandırır, – elə bundadır.

Hamı yalnız özü üçün, öz kefi üçün yaşayırdı və Allah, xeyir barəsindəki bütün sözlər, yalandı. Hərdənbir dünyada bütün işlərin niyə belə pis qurulduğundan; insanların bir-birinə pislik etdiklərindən və hamının bundan əziyyət çəkdiyindən danışılsa da, bu barədə düşünmək lazım deyildi. Darıxdıqda, – papiros çəkər və ya içərsən, ya da ki, daha yaxşısı, kişilərlə kef çəkərsən, hamısı keçib gedər.

XXXVIII

Ertəsi gün, bazar günü, səhər saat beşdə dustaqxananın qadınlar şöbəsinin koridorunda həmişəki fit çalındıqda, oyaq qalan Korablyova Maslovanı oyatdı.

Maslova gözlerini ovuşdura-ovuşdura, öz barəsində dəhşətli "katorqa dustağı" deyər düşündü və səhərə yaxın çox pis, üfunət

qoxuyan havanı qeyri-ixtiyari sinəsinə alıb, yenə də yatmaq və şüursuzluq aləminə dalmaq istəyirdi, amma qorxu vərdişi yuxuya üstün gəldi və o qalxıb, ətrafına boylana-boylana, ayaqlarını altına yığıb oturdu. Qadınlar artıq durmuşdular, yalnız uşaqlar hələ yatırdılar. Dombalangöz araq alverçisi uşaqları oyatmamaq üçün, ehtiyatla onların altından xalatını çəkib çıxardı. Üsyankar qadın uşaq üçün əsgə kimi işlənən cır-cındırı sobanın yanına sərir, körpə isə onu yırğalayan və incə səslə layla çalan Fedosyanın qucağında bərkdən çığıra-çığıra ağlayırdı. Vərəmli qadın əllərini köksünə basıb, üzü qıpqırmızı, dalbadal öskürür, öskürək ara verdikdə, demək olar ki, hiçqıra-hiçqıra köksünü ötürürdü. Kürən qadın yoğun ayaqlarını qatlayıb, arxası üstə uzanmış şən-şən, uca səslə gördüyü yuxunu danışırdı. Ev yandıran qarı yenə ikonanın qarşısında durub, yenə həmin sözləri pıçıldaya-pıçıldaya xaç vurur və əyilib-düzəlirdi. Keşiş qızı taxtın üstündə hərəkətsiz oturub, yuxulu küt nəzərlərlə öz önünə baxırdı. Xoroşavka sət, yağlı, qara saçlarını barmağına dolayırdı.

Koridordan şappıldayan dustaq ayaqqabılarının səsləri eşidildi, qıfil cırlıdadi və əyirlərində gödəkçə, ayaqlarında topuqdan xeyli yuxarı boz şalvar olan çirkəbdəşiyən iki dustaq içəri girdi, onlar ciddi və acıqlı sifətlə, üfunətli çəlləyi xəşəyə qaldırıb, kameradan apardılar. Qadınlar kameradan çıxıb koridorda kranların yanına əl-üzlərini yumağa getdilər. Kranların qabağında kürən qadınla qonşu kameradan olan bir qadın həcətəldi. Yenə də söyüşlər, çığırılar, şikayətlər...

– Könlünüzə karsər düşüb? – deyər nəzarətçi çığırıb, kürən qadının çılpaq kök kürəyinə elə bir şapalaq vurdu ki, şappıltısı bütün koridora yayıldı. – Bir də sənin səsinə eşitməyim!

Kürən qadın bu rəftarı məhrəbanlıq sayıb dilləndi:

– Buna bax ey, qoca qızıb ha!

– Di cəld! Rədd olub gedin ibadətə!

Maslova hələ başını darayıb qurtarmamışdı ki, baş nəzarətçi əlaltılar ilə gəlib çıxdı.

Nəzarətçi çığırdı:

– Haydı, yoxlamaya!

O biri kameradan o biri dustaq qadınlar da çıxdılar, hamı koridorunu iki cərgə düzüldü, bu vaxt dal cərgədəki qadınlar əllərini qabaq cərgədəki qadınların çiyinlərinə qoymalı idilər. Hamını sayıb yoxladılar.

Yoxlamadan sonra qadın nəzarətçi gəlib dustaq qadınları kilsəyə apardı. Maslova ilə Fedosya bütün kameralardan çıxmış olan yüzdən artıq qadından ibarət dəstənin ortasında idilər. Hamının başında ağ ləçək, əynində ağ kofta və tuman vardı, ancaq aralarında tək-tük öz rəngbərəng paltarlarını geymiş qadınlar da vardı. Bunlar ərləri ilə birgə gedən uşaqlı qadınlar idi. Bu dəstə bütün pilləkəni tutmuşdu. Dustaq ayaqqabılarının yumşaq tappıtısı, danışıq, arabir də gülüş səsləri gəlirdi.

Dönüşdə Maslova irəlidi gedən düşməni Boçkovanın kinli üzünü görüb, onu Fedosyaya göstərdi. Aşağı endikdə, qadınlar susdular və xaç vura-vura, baş əyə-əyə, hələ bomboş olan və içərisi zər parıltılı kilsənin açıq qapılarında girməyə başladılar. Onların yeri sağ tərəfdə idi və bir-birini itələyib sıxlaşa-sıxlaşa düzəlməyə başladılar. Qadınların ardınca cəza müddətlərini çəkməkdə olanlar və icmaların qərarı ilə sürgünə göndərilən boz xalathı dustaqlar bərkdən öskürə-öskürə, kilsənin ortasında solda sıx dəstə ilə durdular. Yuxarıda qalereyada isə əvvəlcədən gətirilmiş, – bir yanda başları yarıxırxıq katorqa dustaqları durub, öz varlıqlarını zəncir cingiltisi ilə bürüzə verirdilər, bir tərəfdə də başları qırılmamış, buxovsuz, istintaq altında olan dustaqlar düzəlmüşdülər.

Dustaqxana kilsəsi, bu işə on min manatlarla pul sərf etmiş varlı bir tacir tərəfindən yenidən tikilib bəzədilmiş, süx rənglər və zər-zibə çində par-par parıldayırdı.

Bir müddət kilsədə sükut oldu və yalnız, içini çəkmə, öskürək, körpə çığırtısı və tək-tük zəncir cingiltisi eşidildi. Ancaq, budur, ortadakı dustaqlar çaxnaşdılar, bir-birini sıxışdırıb ortadan yol açdılar və reis bu yol ilə keçib, kilsənin ortasında hamının önündə durdu.

XXXIX

İbadət başlandı.

İbadət bundan ibarətdi ki, əyninə xüsusi, qərribə və çox narahat xara paltar geymiş olan keşiş çörəkdən xırda-xırda parçalar kəşib boşqaba yığır, sonra cürbəcür adlar çəkib dua oxuya-oxuya bunları içində şərab olan bir cama töküdü. Keşiş əlaltısı isə bu vaxt ara vermədən slavyan dualarını əvvəlcə qıraqla, sonra isə avazla, gah özü, gah dustaqlardan ibarət olan xor ilə birlikdə oxuyurdu; – bu dualar öz-özlüyündə az anlaşılan, iti, yeyin-yeyin oxunduğundan,

daha az anlaşılan dualar idi. Duaların məzmunu başlıca olaraq, padşaha – imperatora və onun ailəsinə səhhət və səlamət arzusundan ibarətdi. Bu bərədə dəfələrlə, başqa dualarla birlikdə və ayrılıqda diz çöküb dua edirdilər. Bundan başqa keşiş köməkəsi apostolların fəaliyyəti kitabından bir neçə bəndi elə qərribə və gərgin bir səslə oxudu ki, heç bir şey anlamaq mümkün deyildi; keşiş də Markın İncilindən çox aydın bir ifadə ilə bir parça oxudu; burada deyilirdi ki, Xristos dirildikdən sonra, hələ göyə uçub, atasının sağında oturmadan, əvvəlcə Mariya Maqdalinanın yanına gedib, onun vücudundan yeddi xəbis ruhu qovub çıxarmış, sonra, onun on bir şagirdinin yanına gedib, onlara tapşırırmışdır ki, İncili bütün məxluqat arasına yaysınlar və bildirmişdir ki, hər kim iman götürməsə, məhv olacaq, hər kim iman götürsə, xilas olacaq və bundan əlavə xəbis ruhları qovacaq əllərini xəstələrə toxundurmaqda onları mülalicə edəcək, təzə dillərə danışa biləcək, ilanı əli ilə tutacaq, zəhər içsə də, ölməyib sağ qalacaq.

İbadətin mahiyyəti bundan ibarətdi ki, güman edildiyinə görə, keşiş doğrayıb şərabın içinə tökdüyü çörək qırıntıları, müəyyən əməliyyat və duaların təsiri nəticəsində Allahın vücuduna və qanına çevrilir. Bu əməliyyat bundan ibarətdi ki, keşiş, əyninə geydiyi xara çuvalın mane olduğuna baxmayaraq, hər iki əlini yuxarı qaldırıb saxlayır, sonra dizlərinə endirir və stolun özünü də, üstündəki şeyləri də öpürdü. Ən başlıca hərəkət isə, bundan ibarətdi ki, keşiş hər iki əli ilə dəsmalı götürdükdə, onu müntəzəm surətdə, ağır-ağır boşqabın və qızıl camın üzərində yelləyirdi. Güman edilirdi ki, elə bu vaxt çörək və şərab dönüb vücud və qan olur, buna görə ibadətin bu yeri xüsusi bir təntənə ilə icra olunurdu.

Bundan sonra keşiş arakəsmənin ardından ucadan çağırırdı: “Pak, saf müqəddəs Məryəm anaya nəhayətəsinə minnətdanır” – sonra xor da oxudu, – ismətinə pozmadan, İsanı doğmuş olan bakirə qız Mariyanın şərafinə dua etmək çox yaxşıdır; buna görə o hər cür baş məlakələrdən daha artıq bir şərafətə və hər cür sərafimlərdən daha artıq bir şöhrətə layiqdir. – Bundan sonra, güman edilirdi ki, çevrilmə baş verib və keşiş boşqabdan dəsmalı açıb, çörəyin orta parçasını dörd yerə böldü və əvvəlcə şərabla batırıb, sonra ağzına qoydu. Güman edilirdi ki, guya o, Allahın vücudunun bir parçasını yeyib, qanından bir udum içdi. Bundan sonra keşiş pərdəni çəkib, orta qapını açdı və zərli camı əlinə alıb, orta qapıdan çıxaraq, arzu edənləri Allahın vücudundan yeyib, qanından içməyə dəvət etdi.

Arzu edənlər bir neçə uşağdan ibarət oldu.

Keşiş övvəlcə uşaqların adlarını soruşub, qaşığıla camdan chti-yatla şorəbli çörək parçalarından götürüb bir-bir uşaqların ağzına qoydu, – keşiş köməkçisi isə, bu zaman uşaqların ağızlarını silə-silə, şən bir səsə oxuyurdu ki, uşaqlar Allahın vücudundan yeyib, qanından içirlər. Bundan sonra keşiş camı arakəsmənin o tərəfinə apardı və orada Allahın camdakı bütün qanını içib və vücudunun bütün parçalarını yeyib, bığlarını lezzətlə sora-sora, ağzını və camı silib, kefi kök, damağı çağ, dana gönündən tikilmiş uzunboğaz çək-mələrinin zərif altlarını cırıldada-cırıldada, gümrah addımlarla ara-kəsmənin dalından çıxdı.

Başlıca xristian ibadəti bununla başa çatdı. Amma keşiş yazıq dustaqlara təsəlli vermək arzusu ilə, adi duaya bir də xüsusi ayrıca dua əlavə etdi. Bu xüsusi dua bundan ibarət idi ki, keşiş elə indicə yediyi Allahın təsəvvür edilən – onlarca mum şamın işıqlandırdığı, qızıl suyu verilmiş qabartma surəti (üzü və əlləri qara) qarşısında durub, qərribə və saxta, qondarma bir səsə yarın danışmaq, yarı nəgmə şəklində bu sözləri zikr etməyə başladı: “Ya munis-mehraban, İsa, ya apostolların şən-şərəfi, ya cəfakeşlər pənahı İsa, ya apostolların şən-şərəfi, ya cəfakeşlər pənahı İsa, ya qaim və qadir İsa, xilas eyle məni, mənə nicat ver, ya İsa, ey mənim pənahım İsa, rəhm eyle mənə, ey peyğəmbərlərin xərəfi, ey cənnət nemətlərindən şirin, lütf-kar, rəhmdil, ey bəşərin xilaskarı İsa!”.

Belə deyib keşiş susdu, nəfəsini dərdi, dalbadal xaç vurdu, ikiqat əyildi və hamı onun kimi etdi. Rəis, nəzarətçilər, dustaqlar, hamı əyilib-düzəldi və xüsusən yuxarıda buxovlar tez-tez cingildədi. Keşiş davam etdi: “Ey mələklər amiri, ey qüdrətli Allah, ey ecazkar İsa, ey mələkləri valeh edən ecazkar, ey əcdadımızın xilas-karı, ey qadir İsa, ey ruhanilər rəhbəri, ey hökmdarlar hamisi, pey-ğəmbərlər mürşüdü, cəfakeşlər havadan, ey mərhəmətli İsa, ey acizlər arxası, günahkarlar pənahı, ey Allah oğlu İsa, nicat ver mənə!” – nəhayət, keşiş gəlib duracağına çatdı və getdikcə daha şiddətlə xışıldayan bir səsə İsa sözünü təkrar edə-ədə, bir əli ilə ipək astarlı ridasının otəyini tutub, bir dizi üstə çökərək, yerə əyilib təzim etdi, xor isə, duanın son sözlərini təkrar etdi: “Ey Allah oğlu İsa, nicat ver mənə!” – dustaqlar isə, başlarının yarısında qalmış saçlarını əsdirə-əsdirə və arıq ayaqlarını sürtüb qanatmış buxov-larını cingildədo-cingildədo əyilib düzəldirdilər.

Xeyli uzun müddət belə davam etdi. Övvəlcə təriflər davam edib: “Nicat ver mənə” sözləri ilə qurtarıb, sonra da yeni təriflər: “Aliliyuva” sözünün təkrar edilməsi ilə qurtarırdı. Dustaqlar da hər fasilədə xaç vurur, əyilib-düzəldirdilər, ancaq sonra artıq, bir fasiləni, hərdən iki fasiləni buraxmağa başladılar və bütün təriflər qurtardıqda, hamı bərk sevindi və keşiş əsədə bir nəfəs alıb kitabı örtüb, arakəsmənin dalına keçdi. Axırınıcı hissə qalmışdı, o da bun-dan ibarət idi ki, keşiş böyük stolun üstündən qızıl suyu verilmiş, ucları mina medalyonlu xaçı götürüb kilsənin ortasına çıxdı. Övvəlcə rəis, sonra nəzarətçilər, sonra da dustaqlar bir-birini itələyib, piçilti ilə söyüşə-söyüşə, xaça yaxınlaşıb onu öpməyə başladılar. Keşiş rəis ilə danışa-danışa, xaçı və öz əlini yaxınlaşan dustaqların ağzına soxur, dustaqlar isə, həm xaçı, həm də keşişin əlini öpməyə cəhd edirdilər. Yoldan azmış qardaşlara təsəlli və təskinlik vermək üçün icra edilən xristian ibadəti beləliklə başa çatdı.

XL

Keşiş və rəisdən tutmuş Maslovaya qədər heç kimin ağılna da gəlmirdi ki, keşişin fııldaya-fııldaya adını saysız-hesabsız çəkdiyi və hər cür qərribə sözlərlə təriflədiyi, həmin o İsa, məhz elə burada edilənlərin hamısını qadağan etmişdir; həm də yalnız ustad – keşişlərin çörək və şərəb üzərində belə mənasız boşboğazlıq və təhqiramiz sehrəbazlıq etmələrini deyil, ən aydın-aşkar bir şəkildə adamların bir-birini ustad adlandırmaqlarını da, məbədlərdə dua etməyi də qadağan edib, hərənin özlüyündə dua etməsini tapşırması, ibadətqahların özlərini də qadağan edib, demişdir ki, o, məbədləri uçurtmağa gölibdir və məbədlərdə deyil, mənə və həqiqət ələ-mində dua etmək lazımdır; başlıcası isə, adamları indi edilən kimi, yalnız mühakimə etməyi və dustaq saxlamağı, incitməyi, təhqir və edam etməyi deyil, insan üzərində hər cür zoraklığı qadağan edib demişdir ki, o, əsirləri azad etməyə gəlmişdir.

Burada olanlardan heç birinin ağılna da gəlmirdi ki, burada edilənlərin hamısı həmin o İsanın özüntü təhqir etmək, lağa qoymaq deməkdir, halbuki bunlar hamısı onun adından edilir. Heç kəsin ağılna gəlmirdi ki, keşişin ortaya çıxarıb adamlara öpdürdüyü ucları mina medalyonlu o qızıl suyu verilmiş xaç İsanın üzərində edam edilirdi dar ağacının şəkildən başqa bir şey deyil və o məhz ona

görə edam olunmuşdu ki, indi burada onun ardından edilən həmin bu şeyləri qadağan etmişdi. Heç kəsin ağlına gəlmirdi ki, çörək və şorab şəklində İsanın vücudunu yeyib, qanını içdiklərini güman edən keşişlər, doğrudan da onun vücudunu yeyib, qanını içirlər, amma çörək qırıntıları və şorab halında yox – bunu, İsanın özünü bənzətdiyi “kiçik adamları” yalnız tamahsızlandırmaqla kifayətlənməyib, İsanın insanlara gətirdiyi nemət və səadət xəbərini onlardan gizlədib, onları ən böyük xoşbəxtlikdən məhrum edərək, amansız əzab verməklə edirlər.

Keşiş bütün etdiklərini arxayınca edirdi, çünki uşaqlıqdan belə tərbiyələnilib ki, guya bu, yeganə həqiqi dindir ki, bütün əvvəlki müqəddəs adamlar da buna inanıblar, indi də bütün dini və dünyəvi böyüklər də inanırlar. O inanmırdı ki, guya çörək dönbü vücud olub, guya çox söz danışmağın ruha xeyri var və o guya doğrudan da Allahın bir parçasını yeyib, – yox, buna inanmaq olmaz, – amma inanırdı ki, bu dinə inanmaq lazımdır. Başlıca olaraq isə, bu dinə inandırnan bu idi ki, həmin dinin tələbatını icra etməklə o artıq on səkkiz il idi ki, gəlir qazanır, bununla öz ailəsinə dolandırır, oğlunu gimnaziyada, qızını ruhani məktəbdə oxutdururdu. Keşişin əlaltısı da inanır, hətta keşişin özündən də möhkəm inanırdı, o həmin dinin ehkamının mahiyyətini tamamilə unutmuşdu, yalnız bunu bilirdi ki, qulluq göstərmək üçün, ölənləri yad etmək üçün, kilsə zəngi ilə saatı xəbər vermək üçün, sadə və təntənəli mərasimlə dua etmək üçün, bütün bunların hər biri üçün müəyyən qiymətlər var ki, həqiqi dindar xristianlar bu qiymətləri həvəslə ödəyirlər, buna görə də hey – “rəhm elə, nicat ver” – deyə-deyə çıxırır və adamların odun, un, kartof satdıqları kimi, arxayınca və bunun zəruri olduğuna tam inanma, avazla ya eləcə dua oxuyurdu. Dustaqxana rəisi və nəzarətçilər isə hərçənd bu dinin ehkamının nədən ibarət olduğunu heç vaxt bilməyib, dərk etməmiş və kilsədə bütün edilənlərin mənasını başa düşməsələr də, – inanırdılar ki, bu dinə mütləq inanmaq lazımdır, çünki başda duran böyük rəislər və padşah özü də buna inanırlar. Bundan başqa onlar üstüörtülü də olsa (bunun necə olduğunu onlar heç vaxt izah edə bilmədilər), hiss edirdilər ki, bu din onların xidmətlərinin amansızlığını safa çıxardır. Əgər bu din olmasaydı, onlar üçün bütün güclərini, indi etdikləri kimi tamamilə arxayınca, vicdan rahatlığı ilə insanları incitməyə sərf etmək nəinki çətin olardı, bəlkə də heç mümkün olmazdı. Rəis elə yumşaq ürəkli

bir adam idi ki, əgər bu dinə arxalanmasa idi, belə yaşaya bilməzdi. Buna görə də o, dimdik hərəkətsiz durub “ya məhraban mələklər” duası oxunanda, cidd-cəhdlə öyilib-düzəlir, dalbadal xaç vururdu, uşaqlara priçastiye ayini ediləndə isə irəli çıxıb, üzərində priçastiye edilən uşağı öz əlləri ilə qaldırıb saxlamışdı.

Bu dinə inanan adamlar üzərində icra edilən bütün bu saxtakarlığı aydın-aşkar görəndə və bunlara ürəkdən gülən az miqdarda olan dustaqlardan başqa, çoxu inanırdı ki, bütün bu qızıl suyu verilmiş ikonalar da, şamlar da, camlar da, zərxara geyimlər də, xaçlar da, hey təkrar olunan anlaşılmaz: “Ya ruhəngiz İsa”, “Nicat” sözlərində guya, nəsə, əsrarəngiz bir qüvvə var ki, onun vasitəsilə indiki və gələcək həyatda böyük rahatlıq qazanmaq olarmış. Hərçənd onlardan çoxu bu həyatda dualar, ayinlər, şamlar vasitəsilə rahatlıq qazanmağı bir neçə dəfə təcrübə edib sınımış, ancaq duaları yerinə yetməyib, heç nə qazanmamışdısa da, ancaq onlardan hər biri inanırdı ki, bu müvəffəqiyyətsizlik təsadüfidir və alim adamların və mitropolitlərin qəbul və təsdiq etdikləri bu dini müəssisə çox mühümdür, bu dünyadakı həyat üçün olmasa da, o biri dünyadakı gələcək həyat üçün vacibdir.

Maslova da belə inanırdı. O da o birilər kimi, ibadət zamanı bir pərəstişkarlıq və dərinxma hiss edirdi. Əvvəlcə o arakəsmənin ardınca adamların ortasında durmuşdu və öz yoldaşlarından başqa heç kəsi görmürdü; priçastiye ayini edənlər irəli hərəkət etdikdə, o da Fedosya ilə birgə yerindən tərpənilir irəlilədi, rəisi gördü, onun ardında isə, nəzarətçilərin arasında xırdaca açıq, ağ saqqallı bir kəndli gördü ki bu da Fedosyanın əri idi; o gözlerini zilləyib arvadına baxırdı, – Maslova mədhətmə duası zamanı onu nəzərdən keçirmək və Fedosya ilə pıçılamaqla məşğul olub, yalnız hamı ilə birlikdə xaç vurur və təzim edirdi.

XLI

Nexlyudov evdən səhər erkən çıxmışdı. Döngədə kəndli kişi hələ arabasını sürə-sürə, qərribə bir səslə çıxırdı:

– Ay süd alan! Ay süd alan!

Bir gün əvvəl ilk ilq bahar yağışı yağmışdı. Daş döşənməmiş hər yerdə birdən-birə ot göyərüb yaşillamışdı; bağlarda tozağacıları yaşıl tüklə saçaqlanmış, meşəgiləsi da, qovaqlar da uzunsov

ətirli yarpaqlarını açmış, evlərdə, mağazalarda isə pəncərə-qapıları açıb təmizləyirdilər. Nexlyudovun yanından ötüb-keçməli olduğu ayaqüstü bazarda, qurma çadır-dükənlərin cərgələri arası yığın-yığın adamla dolu idi; üst-başları cır-cındır adamlar, qoltuqlarında uzunboğaz çəkmələr, çiynlərində ütülənmiş şallar və jiletlər gəzirdilər.

Meyxanaların qabağında artıq öz fabriklərindən azad olmuş, əyinlərində təmiz kaftan, ayaqlarında parıldayan uzunboğaz çəkmələr olan kişilər, başlarında sux ipək yaylıqlar, əyinlərində şüşə muncuq bəzəkli paltolar olan qadınlar yığışmışdılar. Tapançalarının sarı bağları sallanan qorodovoylar yerlərində durub, onların canlarını yorucu danıxmaqdan qurtaracaq dava-dalaş axtarırdılar. Bulvarların çıxışlarında və yenicə yaşllaşmış qazonlarda uşaqlar itlərlə oynayıb, şən dayələr də skamyalarda oturub, bir-biri ilə şirin söhbət edirdilər. Sol tərəfi hələ kölgə, nəm və sərin, ortası qurumuş olan daş döşənmis küçələrdə ara vermədən ağır yüklü arabalar gurlayıb, təkətli faytonlar cırıldayıb, konkalar zənglərini cingildədirdilər. Hər tərəfdən hava camaatı, indicə dustaqxanada olduğu kimi, ibadətə çağıran kilsə zənglərinin danqıltı və uğultusundan titrəşirdi.

Faytonçu Nexlyudovu dustaqxananın özünə yox, ora gedən döngənin yanına gətirdi.

Çoxunun əlində bağlama olan bir neçə kişi və qadın dustaqxanadan təxminən yüz addım aralı olan bu döngədə durmuşdular. Sol tərəfdə çox da hündür olmayan taxta tikintilər, solda isə, üstündə nəşə, bir lövhə olan ikimərtəbə bir ev vardı. Dustaqxananın öz yekə daş binası isə irəlində idi və görüşə gələnləri ora yaxın buraxmırdılar. Tüfəngli növbətçi soldat o baş-bu başa gedib-gəlir, yanından ötüb-keçmək istəyənlərə sərt səsle çıxırırdı.

Sağdakı taxta binanın qapısı ağzında növbətçi ilə üzbəüz, əyində baftalı mundir, əlində qeyd dəftəri olan nəzarətçi bir skamyada oturmuşdu. Görüşə gələnlər ona yaxınlaşıb, kimi görmək istediklərini deyirdilər, o da yazırdı. Nexlyudov da ona yaxınlaşıb, Katerina Maslovanın adını dedi. Baftalı nəzarətçi də yazdı.

Nexlyudov soruşdu:

– Bəs niyə hələ buraxmırlar?

– İbadət gedir. İbadət qurtarandan sonra buraxırlar.

Nexlyudov gözləyənlər duran yerə qayıtdı. Yığılanların arasından, əyində cır-cındır paltar, başında əzik-üzük şlyapa,

yalın ayağında yırtıq ayaqqabı, sir-sifəti zolaq-zolaq qırmızı olan bir nəfər çıxıb dustaqxanaya tərəf yönəldi.

Tüfəngli soldat ona çıxırdı:

– Hey, hara soxulursan?

Cır-cındır geyimli adam növbətçinin çıxartısını heç vecinə almayıb:

– Bəs sən niyə böyürsən? – deyə cavab verdi və geri döndü.

– Buraxmırsan, gözlərim. Gör bir nə bağırıb, elə bil general-zaddır.

Yığışanlar xoşlanıb gülsüdülər. Görüşə gələnlərin çoxu pis, hətta cır-cındır geyimli adamlardı, amma yaxşı geyimli kişilər də, qadınlar da vardı. Nexlyudov ilə yan-yanə yaxşı geyimli, üzü tərtemiz qırılmış, dolu bədənli, çəhrayı sifətli, əlində düyünçə olan bir kişi durmuşdu, düyünçədəki, görünür camaşırdı. Nexlyudov ondan bura ilk dəfəmi gəldiyini soruşdu. Əli düyünçəli adam cavab verdi ki, hər bazar günü bura gəlir və onlar söhbətə başladılar. Bu adam bankda işləyən qapıçı idi və saxtakarlıq üstündə məhkəməyə düşmüş qardaşının görüşünə gəlmişdi. Bu xoşqılıq adam bütün başına gələn əhvalatı danışıb onun da əhvalatını soruşmaq istəyirdi ki, bu vaxt, qara at qoşulmuş rezin təkərləri olan təkətli faytonda, üzündə tül olan bir xanımla ora gələn bir tələbə onların diqqətini cəlb etdi. Tələbənin əlində yekə bir bağlama vardı. O, Nexlyudova yaxınlaşıb sədəqə gətirdiyi qalacaları dustaqlara vermək mümkün olub-olmadığını və bunun üçün nə etmək lazım gəldiyini soruşdu: “Bunu mən nişanlımın arzusu ilə edirəm. Bu mənim nişanlımdır. Onun ata-anası bunları dustaqlara verməyi məsləhət görüblər”.

Nexlyudov:

– Mən özüm də birinci dəfədir ki gəlirəm, amma güman edirəm ki, bunu bax, o adamdan soruşmaq lazımdır, – deyə cavab verib sağ tərəfdə, əlində kitabça oturmuş baftalı nəzarətçini göstərdi.

Nexlyudov tələbə ilə danışıdığı zaman dustaqxananın ortada kiçik pəncərəsi olan böyük qapıları açıldı və içəridən mundirli bir zabitlə başqa nəzarətçilər də çıxdılar və əlində kitabça olan nəzarətçi elan etdi ki, görüşə gələnləri içəri buraxmağa başlayırlar. Növbətçi soldat kənara çəkildi və görüşə gələnlər gecikməkdən qorxurlarmış kimi yeyin addımlarla, kimi yüyürə-yüyürə dustaqxananın qapısına sarı axışdılar. Qapıda bir nəzarətçi durub görüşə

gönlər onun yanından ötdükcə uca səslə onları sayırdı: on altı, on yeddi və i.a. Binanın içində olan o biri nəzarətçi o biri qapıdan girən hər adamı əlini vura-vura yoxlayıb sayırdı ki, bayıra buraxanda görüşə gönlərdən heç biri dustaqxanada qalmasın, heç bir dustaq kənara buraxılmasın. Həmin bu hesablayan adam, içeri keçənlərin üzünə baxmadığından əli ilə Nexlyudovun da kürəyine toxundu və nəzarətçinin əlinin ona toxunması ilk dəqiqədə Nexlyudova təhqir kimi gəldi, amma həmin saat bura nə üçün gəldiyini xatırladı və bu narazılıq və həqarət hissindən xəcalət çəkdi.

Qapının ardında birinci bina tağlı və kiçik pəncərələri dəmir barmaqlıqlı böyük bir otaq idi. Yığılma otağı adlanan bu otağın taxtasında Nexlyudov, əsla gözlemədiyi halda, dara çəkilmiş iri bir İsa təsviri gördü.

O, xəyalında İsa təsvirini dustaqlarla deyil, azad edilənlərlə bağlandığından, öz-özünə fikirləşdi: "Bu nə üçündür?"

Nexlyudov tələsənləri qabağa buraxıb, ağır-ağır addımlayır, burada dustaq olan cinayətkarlar qarşısında dəhşət, bura düşmüş olan dünənki oğlan və Katyuşa kimi günahsızlara qarşı mərhəmət və qarşıdakı görüşdən qorxu və rıqət kimi qat-qat duyğular keçirirdi. Birinci otaqdan çıxdıqda, o biri başda nəzarətçi nə isə dedi. Ancaq öz düşüncələri aləminə dalmış olan Nexlyudov buna fikir vermədi və görüşə gönlərin çoxunun getdiyi tərəfə, yəni özünün getməli olduğu qadınlar şöbəsinə deyil, kişilər şöbəsinə tərəf gəlməyə davam etdi.

Tələsənləri qabağa buraxıb, görüş üçün ayrılmış binaya axırıncı daxil oldu. Qapını açıb həmin binaya girdikdə, onu ilk sarsıdan şey yüzlərlə adamın bir-birinə qarışan çığırtısından əmələ gələn qulaq-batıran uğultu oldu. Nexlyudov yalnız otağı ikiyə ayıran dəmir tor arakəsməyə lap şəkərə dolmuş milçəklər kimi yapışmış adamları gördükdə, işin nə yerdə olduğunu başa düşdü. Pəncərələri arxa divarda olan otaq tavandan düşməyəyə qədər bir yox, iki məftil tor ilə iki hissəyə ayrılmışdı. İki tor arasında nəzarətçilər gəzişirdi. Torların o tərəfində dustaqlar, bu tərəfində görüşə gönlər toplaşmışdılar. Onlarla bunların arasında iki tor və üç arşına qədər ara vardı, buna görə nəinki bir-birinə bir şey ötürmək, xüsusən gözləri uzağı görməyənlər üçün adamın üzünü də aydın görmək mümkün deyildi. Danışmaq da çətin idi, görək var gücünlə çağıraydın ki, bəlkə eşit-

mək olardı. Hər iki tərəfdən: arvadlar, ərlər, atalar, analar, uşaqlar üzlerini torlara yapışdırıb bir-birinin üzünü görməyə və lazım olan sözü deməyə can atırdılar. Amma hər biri elə bərkədən danışmağa çalışırdı ki, həmsöhbəti onun səsinə eşitsin, qonşusundakılar da bunu istədiklərindən və onların səsləri bir-birinə mane olduğundan, hər biri o birindən bərk çıxırdı, onun səsinə batırmağa çalışırdı. Bunun nəticəsində arabit çığırtılarla kəsilən elə bir uğultu əmələ gəlmişdi ki, Nexlyudov bu otağa girən kimi, buna mat qalmışdı. Deyilən sözü başa düşməyə heç bir imkan yox idi. Yalnız adamların üzlərindəki ifadədən bilmək olardı ki, onlar nə deyirlər və o danışanlar arasında münasibət necədir. Nexlyudovun yaxınlığında başı yaylıqlı bir qarı vardı ki, arakəsmə tora qısılib, çənəsi əsə-əsə, başının yarısı qırılmış solğun üzlü bir cavan oğlana çığıra-çığıra nəsə deyirdi. Dustaq qaşlarını qaldırıb, alnını qırışdıraraq onu diqqətlə dinləyirdi. Qarı ilə yanaşı, əynində candonu olan bir cavan oğlan özünə bənzəyən, saqqalına dən düşmüş bitab sifətli bir dustağın dediklərini, başını yırgalaya-yırgalaya dinləyirdi. Bir az da aralıda cır-cındır geyimli bir kişi əl-qolunu oynada-oynada, gülə-gülə, nəsə çıxırırdı. Onlarla yanaşı isə başında yaxşı yun şal olan əliuşaqlı bir qadın yerdə oturub hönkür-hönkür ağlıyrdı, o yəqin ki, o tərəfdə, əynində dustaq paltarları olan, başı qırıxıq, ayaqları buxovlu, saç-saqqalı ağarmış bir kişini ilk dəfə görürdü. Bu qadının başı üstündə bir az əvvəl Nexlyudovla danışan şveysar o biri tərəfdəki gözləri parıldayan bir dustağa var gücü ilə nəsə çıxırırdı. Nexlyudov başa düşəndə ki, o da həmin bu şəraitdə danışmalı olacaq, bu vəziyyəti yarananlara və buna riayət edənlərə qarşı qəlbində qəzəb hissi oyandı. Belə dəhşətli bir vəziyyətin və insanların hissiyyəti üzərində belə bir həqarətin heç kəsi təhqir etmədiyi onu təəccübləndirdi. Soldatlar da, nəzarətçi də, görüşə gönlər də, dustaqlar özləri də bunu elə edirdilər ki, guya bütün bunların elə belə də olması lazım gəldiyini təsdiq və etiraf edirdilər.

Nexlyudov bu otaqda beş dəqiqə qədər qalıb, qüssə, öz acizliyi və bütün dünya ilə narazılıq qarışıq qərəb hissiyyəti duydu, gəmi çalxantısından duyulan ürək bulantısına bənzər mənəvi bulantu hissi onu çulğadı.

Nexlyudov öz-özünə ürək-dirək verib dedi: "Hər halda görməyə gəldiyim işi görməliyəm. Bəs indi necə edim?"

O, nəzərləri ilə buranın böyüklərini axtarmağa başladı və camaatın arxasında gəzişməkdə olan bəstəbəy, bıqlı, zabıt paqonlu bir adam görüb, ona müraciət etdi:

– Mərhəmətli cənab, mənə lütfən deyə bilməzsinizmi, – deyə o xeyli gərgin bir nəzakətlə soruşdu, – qadın dustaqları harada saxlayırlar və onlarla görüşə harada icazə verirlər?

– Məgər sizə qadınlar şöbəsi lazımdır?

– Bəli, mən bir dustaq qadını görmək istərdim, – deyə Nexlyudov cyni gərgin nəzakətlə cavab verdi.

– Bunu elə toplanış yerində olanda deyərdiniz də. Bəs siz kimi görmək istəyirsiniz?

– Mən Yekaterina Maslovanı görməliyəm.

Nəzarətçinin köməkçisi soruşdu:

– O, siyasi dustaqdır mı?

– Yox, elə adi...

– Haqqında hökm verilibmi?

– Bəli, üç gün bundan əvvəl hökm verilib, – deyə Nexlyudov özünə xeyirxah kimi bildiyi bu nəzarətçinin kefini pozmaqdan qorxmuş kimi, itaətlə cavab verdi.

– İndi ki qadınlar şöbəsi lazımdır, onda bura buyurun, – deyə nəzarətçi Nexlyudovun zahiri görkəmindən yəqin ki, onun diqqətəlayiq adam olduğunu güman edib, döşü medallı, bıqlı kiçik zabıtə səsəndi: – Sidorov, bu cənabı qadınlar şöbəsinə ötür.

– Oldu.

Bu vaxt çaxçaxın önündən kiminsə ürək parçalayan hönkürtüsü eşidildi.

Nexlyudova hər şey qəribə gəlirdi və hamısından da qəribəsi bu idi ki, o, nəzarətçiyə, dustaqxana rəisinə və bu binada görünən bütün bu insafsız işləri gören adamlara təşəkkür etməli və özünü onlara minnətdar bilməli idi.

Nəzarətçi Nexlyudovu kişilərin görüş şöbəsinə çıxarıb dəhlizə, oradan da həmin saat qarşıda qapıdan qadınlarla görüş otağına apardı.

Bu otaq da elə kişilərinki kimi iki tor arakəsmə ilə üç yere bölünmüşdü, amma bura xeyli kiçik idi, burada görüşə gələnlər də, dustaqlar da az idi, amma çıxırtı və səs-küy elə kişilər şöbəsinə olan kimi idi. Burada da tor arakəsmələr arasında böyüklər gəzişirdilər. Burdakı böyükləri, əynində, qollarının ağzı bafta-taftalı, göy qabartma kənarəli mundir və kişi nəzarətçilərinki kimi, belə kəmərlə qadın nəzarətçi təmsil edirdi. Kişilər şöbəsinə olduğu kimi, burada da hər iki tərəfdə tor arakəsmələrə adamlar yapışmış kimi idilər: bir tərəfdə – bəzilərinin əynində ağ geyim, bəziləri öz paltarlarında olan dustaq qadınlar, bir tərəfdə də cürbəcür geyimli şəhərlilər... Bəziləri başqalarının başları üstündən səslərini eşitdirmək üçün pəncələri üstə qalxmış, bəziləri döşəmədə oturub danışdırlar.

Bütün dustaq qadınlar içərisində həm heyranedicə çıxırtısı, həm də görkəmi ilə ən çox gözə çarpanı cındır geyimli, arıq, qıvrıqcı saçları üzərindən ləçəyi sürüşmüş dustaq qaraçı qadın idi ki, arakəsmənin o tərəfində sütunun yanında, otağın demək olar ki, tən ortasında durub, əynində göy sirtukun üstündən belinə aşağıdan sıx kəmərlə bağlanmış bir qaraçı kişiyə əl-qolunu yeyin-yeyin oynada oynadı, nəso çıxırdı. Qaraçı kişi ilə yan-yanı bir soldat yere oturub, bir dustaq qadınla danışdı, onun yanında da sarışın xırdaca saqqallı, ayağında həsir çarıq olan bir cavan köndli tor arakəsməyə yapışmış durmuş, üzünü qıvrıq qızarmış, görünürdü ki, özünü ağlamaqdan zorla saxlayırdı. Onunla qəşəng bir sarışın dustaq qadın, açıq göy gözləri ilə həmsöhbətinə baxa-baxa danışdı. Bu, öz əri ilə danışan Fedosya idi. Onların yanında cır-cındır paltarlı bir kişi, tör-töküntülü enlisifət bir qadınla söhbət edirdi, sonra iki qadın, bir kişi, yenə hərsinin qarşısında bir dustaq qadın vardı. Onların arasında Maslova yox idi. Amma dustaq qadınların arxasında o biri tərəfdə bir qadın da durmuşdu ki, Nexlyudov bunun Maslova olduğunu həmin saat başa düşüb, elə o anda qəlbinin şiddətlə döyündüyünü və nəfəsinin qısıldığını duydu. Qəti dəqiqə yaxınlaşırdı. O, tor arakəsməyə yaxınlaşıb Katyuşanı tanıdı. O, göy-göz Fedosyanın arxasında durub, gülümsünə-gülümsünə onun danışdıqlarını dinləyirdi. Əynində üç gün əvvəl geydiyi xalat yox idi, o ağ bir kofla geyib, belinə sıx kəmərlə bağlanmış və döşləri dik qalmışdı. Ləçəyin altından, məhkəmədə olduğu kimi qıvrıqcı qara saçları çıxmışdı.

Nexlyudov fikirləşdi: "Bu saat həll olunacaq. Görəsən onu çağırmmı. Bəlkə elə özü gəldi".

Amma Maslova özü gəlmədi. O Klarıni gözləyirdi və heç ağına da gəlmirdi ki, bu kişi onun yanına gəlmişdir.

Tor arakəsmələrin arasında gəzişən nəzarətçi qadın Nexlyudova yanaşdı soruşdu:

– Sizə kim lazımdır?

Nexlyudov zorla dilləndi:

– Katerina Maslova.

Nəzarətçi qadın çığırdı:

– Maslova, sənın yanına gələn var.

Maslova boylanıb başını qaldırdı və döşlərini dik qabağa verib, Nexlyudovla tanış olan itətkarlıqla tor arakəsməyə sarı yönəlib, iki dustaq qadının arasından sivişərək, sualedici – təəccüblü nəzərlərini Nexlyudova zilləyib, onu tanımadı.

Ancaq paltarından onun varlı bir adam olduğunu duyub gülümsündü.

O, qıyqacı baxışlı gülümsünən üzünü tor arakəsməyə yaxınlaşdırıb soruşdu:

– Siz mənim yanımanı gəlibsiz?

– Hə. Mən... – Nexlyudov bilmirdi ki, ona "sən" yoxsa "siz" desin və "siz" deməyi qərara alıb, həmişəki kimi, astadan dedi: – Mən sizi görmək istədim... Mən...

Onun yanındakı cır-cındır geyimli kişi çığırdı:

– Bura bax ey, mənimlə çərən-pərən danışma, de görüm, götürsən, ya yox.

O biri tərəfdən də kimsə çığırdı:

– Sənə deyirlər ki, can üstədir, daha nə istəyirsən?

Maslova Nexlyudovun dediklərini eşidə bilmədi, amma danışıqda, üzünün ifadəsindən birdən-birə onu tanıdı. Amma özü özünə inanmadı. Ancaq üzündən təbəssüm yox oldu və alnı əzabdan qırışmağa başladı.

– Dediynizi eşidə bilmirəm, – deyə o çığırdı və alnındakı qırışlar daha da artdı.

– Gəlmişəm ki...

Nexlyudov öz-özünə fikirləşdi: "Bəli, mən nə lazımsa edirəm, təqsirimi boynuma alıram".

O bunu fikirləşən kimi, gözləri yaşla doldu, boğazı qəhərləndi, barmaqları ilə top arakəsmədən yapışdı, hönkürtü ilə ağılamaqdan özünü zorla saxlamağa cəhd etdi.

Bir tərəfdən çığırdılar:

– Deyirəm ki, lazım olmayan yerə niyə başını soxursan.

O biri tərəfdən dustaq qadın çığırdı:

– İnan Allaha ki, heç xəbərim yoxdur.

Maslova Nexlyudovun həyəcanlandığını görüb, onu tanıdı.

– Oxşadıram, amma yaxşı tanıya bilmirəm, – deyə o Nexlyudovun üzünə baxmadan çığırdı və qızarmış üzü daha da tutqunlaşdı.

Nexlyudov uca səslə, ifadəsiz, əzbər bir dər kimi çığırdı:

– Gəlmişəm ki, səndən üzr istəyirəm.

Bu sözləri çığırdıqdan sonra o utandı və yan-yörəsinə boylandı. Amma həmin saat ağına gəldi ki, əgər utanırsa, daha yaxşı, çünki o elə utanmalıdır da. Və o uca səslə davam etdi:

– Bağışla məni, mən sənın qarşında çox günahkaram... – deyə o bir də çığırdı.

Maslova hərəkətsiz durub, öz qıyqacı baxışını ondan ayırmırdı.

Nexlyudov daha danışa bilmirdi və sinəsini sarsıdan hönkürtünü saxlamağa çalışaraq, arakəsmədən ayrıldı.

Nexlyudovu qadınlar şöbəsinə göndərən həmin nəzarətçi, yəqin ki, onunla maraqlandığından, bu şöbəyə gəlib, Nexlyudovu arakəsmənin qabağında görmədikdə, onun axtardığı qadınla nə üçün danışmadığını soruşdu. Nexlyudov içini arıtlayıb, silkindi, mümkün qədər sakit bir görkəm almağa çalışıb cavab verdi:

– Arakəsmənin ardından danışa bilmirəm, heç nə eşidilmir.

Nəzarətçi azca fikirləşdi.

– Di yaxşı, onu hələlik bura götürmək olar.

– Marya Karlovana, – deyə o, nəzarətçi qadını səslədi. – Maslovanı kənara çıxarın.

XLIII

Bir dəqiqə sonra Maslova yan qapıdan çıxdı. O, yumşaq addımlarla Nexlyudova tamamilə yaxınlaşdı durdu və altın yuxarı ona baxdı. Qara saçları üç gün bundan əvvəlki kimi qıvrım, hələqə-hələqə kənara çıxmışdı, sağlam olmayan şişkin ağ üzü qəşəng və

tamamilə sakit idi; yalnız ışıltılı qara qıyğac gözləri, azacıq şişmiş qapaqların altında ayrıca bir şəkildə parıldayırdı.

Nəzarətçi:

– Burada danışmaq olar, – deyib özü kənara çəkildi.

Nexlyudov divarın dibindəki skamyaya sarı yönəldi.

Maslova sualedici nəzərlərlə rois köməkçisinə baxıb, sonra sanki təəccüb edirmiş kimi, çiyinlərini çəkib, Nexlyudovun ardınca skamyaya sarı gedib, onunla yan-yanə oturaraq, yubkasını düzəltdi.

– Bilirəm ki, məni bağışlamaq sizin üçün çətindir, – deyərək Nexlyudov sözə başlayıb, yenə də göz yaşlarının ona mane olduğunu duyub susdu, – amma keçmiş düzəltmək daha mümkün olmasa da, indi əlimdən gələni eləyəm. Deyin görüm...

Maslova onun sualına cavab vermədən və qıyğacı gözlərilə ona baxıb-baxmadığı bilinmədən:

– Siz məni necə tapdınız? – deyərək soruşdu.

Nexlyudov onun indi belə dəyişib kifirlənmiş üzünə baxa-baxa öz-özünə dedi: “İlahi. Mənə kömək elə. Öyrət görüm mən nə etməliyəm?”

O dedi:

– Üç gün əvvəl sizi mühakimə edəndə, mən prisayjni idim. Bəs məni tanımadınız?

– Yox, tanımadım. Tanımağa macal yox idi. Heç baxmırdım da, – deyərək o cavab verdi.

– Axı uşağ olmuşdu, – deyib Nexlyudov üzünün qızardığını duydu.

– Şükür olsun ki, elə onda da öldü, – deyərək Maslova qısaca və acıqlı-acıqlı cavab verib, nəzərlərini ondan kənara çevirdi.

– Bəs niyə, nədən?

– Özüm də xəstə idim, az qalmışdı ölüm, – deyərək o gözlərini qaldırmadan cavab verdi.

– Bəs necə oldu ki, bibilərim sizi buraxdılar?

– Əliuşaqlı qulluqçunu kim saxlar? İşi başa düşən kimi, o saat qovdular. Eh, nə deyim ey, heç nə yadımda deyil, hamısını unutmuşam. Olan olub qurtarıb.

– Yox, qurtarmayıb. Mən bu işi belə qoya bilmərəm. Lap elə indi də olsa, öz günahımı təmizləmək istəyirəm.

– Nə təmizləmək? Olan oldu, qurtarıb getdi, – deyib o, Nexlyudovun əsla gözləmədiyi halda, birdən ona baxıb, xoşagəlməz, aldadıcı bir əda ilə və yazıq-yazıq gülümsəndi.

Maslova xüsusilə indi və burada onu görə biləcəyini əsla gözləməirdi, buna görə də onun gəlməsi heç bir vaxt xatırlamadığı şeyləri ilk dəqiqədə onun yadına saldı. Elə ilk dəqiqədə vaxtilə onu seven və onun da sevdiyi o gözəl gəncin qarşısında açdığı o yeni sehrlə duyğu və düşüncələr aləmini, sonra da onun anlaşılmaz insafsızlığını və o füsunkar səadət natiçəsində çəkdiyi həqarət və iztirabları tutqun bir halda xatırladı. Və ürəyi ağrıdı. Amma bundan baş çıxarmağa təqəti olmadığından, həmişə belə hallarda etdiyi kimi: bu xatirələri özündən kənara qovub, üstünü pozğun həyatın xüsusi dumanı ilə ört-basdır etməyə çalışdı, indi də eynən belə etdi. İlk dəqiqədə o indi qarşısında durduğu adamı vaxtilə sevdiyi həmin gəncə birləşdirdi, amma sonra, bundan çox əzab duyduğunu görüb, onları bir-birindən ayırdı. İndi bu təmiz geyimli, incə-mincə, saqqalı ətirələnmiş cənab onun üçün artıq vaxtilə sevdiyi Nexlyudov deyil, həmin adamlardan biri idi ki, lazım olanda, onun kimi arvadlardan istifadə edirdilər və onun kimi arvadlar da onlardan öz xeyirlərinə mümkün qədər çox istifadə etməli idilər. Buna görə də ona aldadıcı-cəzibəli təbassümlə gülümsənmüşdü. O susub, Nexlyudovdan necə istifadə etmək barəsində fikirləşirdi.

– Bütün olanlar qurtarıb getdi, – deyərək dilləndi. – İndi, budur katorqaya məhkum ediblər.

O həmin dəhşətli sözü dedikdə, dodaqları əsdi.

Nexlyudov dedi:

– Mən bilirdim, mən əmin idim ki, siz müqəssir deyilsiniz.

– Məlum şeydir ki, müqəssir deyiləm. Bəyəm mən oğru, ya soyğunçuyam? Bizimkilər deyir ki, bütün iş vəkildədir, – deyərək o davam etdi. – Deyirlər ki, gərək ərizə verəsən. Amma deyirlər ki, bunun yaman çox xərci var.

Nexlyudov dedi:

– Gərək pula heyfin gəlməyə, lap bol ola...

– Nə mümkünsə, eləyəm.

Araya sükut çökdü.

Katyuşa yenə də o cür gülümsəndi. Birdən dilləndi:

– Sizdən bir xahişim var... Pul, əgər mümkünsə. Biz az... on manat, artıq lazım deyil.

– Hə, hə, – deyərək Nexlyudov pört halda mızıldana-mızıldana əlini portmanatına apardı.

Maslova cəld kamerada var-gəl edən nəzarətçiyə baxdı.

– Onun yanında verməyin, yoxsa alar.

Nəzarətçi üzünü çevirən kimi, Nexlyudov portmanatı çıxardı, ancaq kağız onluğu ona verməyə macal tapmamış, nəzarətçi yene onlara sarı döndü. Nexlyudov pulu əlində sıxıb gizlətdi.

Nexlyudov vaxtilə sevimli olan, indi isə, murdarlaşmış, pis-pis parıldayan qıyğacı qara gözləri ilə həm nəzarətçini, həm də onun pulu sıxıb gizlətməmiş əlini güdən bu sifətə baxa-baxa fikirləşdi: “Bu ki artıq ölü bir qadındır”. Və bir anlığa tərəddüdə qapıldı.

Nexlyudovun qəlbində dünən gecə dillənən həmin xəbis ruh yene dilə gəlib, həmişə olduğu kimi, onu nə etməli olduğu məsələsindən uzaqlaşdırıb, bu hərəkətlərindən nə çıxacaq və nəyin faydalı olduğu məsələsinə yönəltməyə cəhd etdi.

Bu səs deyirdi: “Sən bu qadını düzəldə bilməyəcəksən, yalnız öz boynuna elə ağır bir daş asacaqsa ki, səni boğacaq və başqalarına faydalı olmaq imkanından məhrum edəcək”. O fikirləşdi: “Gəlsənə elə bütün olan pullarımı ona verim, vidualaşım və həmişəlik qurtarım getsin”.

Amma elə həmin anda duydu ki, bax, elə indi, bu saat qəlbində ən mühüm bir hadisə baş verir, daxili aləmi bu dəqiqə sanki yırğalanan bir tərəzidədir və azacıq bir təkanla bu və ya o biri tərəfə öyilə bilər. Və o həmin təkanı vurdu, dünən öz qəlbində duyduğu həmin Allaha köməyə çağırdı, Allah da onun səsində səs verdi. O elə indicə hər şeyi açıb ona deməyi qərara aldı.

– Katyuşa. Mən sənənin yanına üzr istəməyə gəlmişəm, amma sən mənə cavab vermədin ki, mənə bağışlayırsanmı və ya bir vaxt bağışlayacaqsanmı? – deyərək “sən” ilə danışmağa başladı.

Katya onu dinləmir və gah onun əlinə, gah da nəzarətçiyə baxırdı. Nəzarətçi üzünü çevirən kimi, o cəld əlini uzadıb pulu qapdı və qoynuna soxdu.

– Qəribə söz danışsınız, – deyərək cavab verdi və Nexlyudova elə gəldi ki, həqarətlə gülümsündü.

Nexlyudov duydu ki, bu qadında ona tamamilə zidd olan, onu indi olduğu vəziyyətdə qoruyan və qəlbinə nüfuz etməkdə mane olan, nəsa, bir şey var.

Amma qəribədir ki, bu onu nəinki fikrindən daşıdırmadı, əksinə, yeni xüsusi bir qüvvə ilə daha da ona sarı çəkdi. O hiss elədi

ki, Katyuşanı mənəvi cəhətdən oyatmalıdır və bu həddən artıq çətindir; amma onu elə bu işin çətinliyi cəlb edirdi. O, Katyuşaya indi elə bir cazibə duyurdu ki, bu vaxta qədər nə onun özünə, nə də bir başqasına belə bir hiss duymamışdı, həm də bunda heç bir şəxsi cəhət yox idi: o Katyadan özü üçün heç bir şey ummurdu, yalnız arzu edirdi ki, o indi olduğu vəziyyətdən çıxsın, oyağsın və övvəl-lər olduğu kimi olsun.

– Katyuşa, axı niyə belə danışsın? Axı mən ki səni tanıyıram, o vaxtlar Panovada olduğun kimi xatırlayıram...

– Keçmişə yada salmaq nə lazım, – deyərək o quru-quru cavab verdi.

– Ona görə yada salıram ki, öz günahımı yumşaltmaq, onun əvəzini çıxmaq istəyirəm, Katyuşa, – deyərək o başlayıb, onunla evlənmək istədiyini demək istəyirdi ki, birdən gözləri onun gözlərinə sataşdı və bu gözlərdə elə dəhşətli və qaba bir rədd cavabı oxudu ki, sözünü axıra çatdırma bilmədi.

Bu zaman görüşə gələnlər çıxıb getməyə başladılar. Nəzarətçi Nexlyudova yanaşdı dedi ki, görüş vaxtı qurtarmışdır. Maslova ayağa qalxdı və itaətlə getməyə icazə verilməsinin gözlədi.

– Xudahafız, mənə hələ deməli sözlüm çoxdur, amma görürsünüz ki, indi mümkün deyil, – deyərək Nexlyudov əlini ona uzatdı. – Yene də gələcəyəm.

– Gərək ki, hamısını dediniz...

Katyuşa əl verdi, amma sıxmadı.

Nexlyudov dedi:

– Yox, mən sizinlə danışmaq mümkün olan yerdə yene də görüşməyə çalışsaram və onda sizə deməli olduğum çox mühüm sözü deyərəm.

– Nə olar ki, gəlin də, – deyərək Katyuşa istədiyi kişilərin xoşuna gəlmək üçün gülümsündüyü sayaq gülümsündü.

Nexlyudov dedi:

– Siz mənə üçün bacıdan da yaxınsınız.

– Qəribədir, – deyərək o başını yırğalaya-yırğalaya çaxçaxın ardına keçib getdi.

İlk görüşdə Nexlyudov gözləyirdi ki, Katyuşa artıq onu görüb, özünə kömək etmək niyyətində olduğunu və peşmanlığını bilib sevinəcək, ürəyi yumşalacaq, yenə əvvəlki Katyuşa olacaq, amma dəhşətlə gördü ki, artıq Katyuşa yoxdur, bircə Maslova var. Bu onu təccübləndirdi və qorxutdu.

Onu başlıca təccübləndirən bu idi ki, Maslova öz vəziyyətindən, – dustaq vəziyyətindən yox, (bundan utanırdı), öz fahişə vəziyyətindən – nəinki utanmır, sanki ondan razı idi, hətta, demək olar ki, onunla fəxr edirdi. Əslinə qalsa, bu başqa cür ola da bilməzdi. Hər bir insana fəaliyyətdə olmaq üçün öz fəaliyyətini mühüm və yaxşı hesab etməsi lazımdır. Buna görə də insanın vəziyyəti necə olur olsun, o, ümumiyyətlə, insanların həyatı haqqında özünə mütləq elə bir təsəvvür yaradır ki, öz fəaliyyəti ona mühüm və yaxşı görünür.

Adətən belə güman edirlər ki, oğru, qatil, casus, fahişə öz peşələrinin pisliliyini bilib, ondan utanmalıdırlar. Amma tamamilə tərsinə olur. Tale və öz günah və səhvləri ucbatından məlum vəziyyətə düşmüş insanlar, nə qədər yanlış da olsa, ümumiyyətlə, həyat haqqında özlərinə elə bir təsəvvür yaradırlar ki, öz vəziyyətləri onlara yaxşı və hörmətəlayiq görünür. Belə bir təsəvvürü davam etdirmək üçün isə insanlar instinktiv olaraq elə insanlar mühitində dolanırlar ki, orada onların həyat və öz mövqeləri haqqındakı təsəvvürləri qəbul edilmiş olsun. Söhbət öz zərəklilikləri ilə öyünən oğrulardan, öz əxlaqsızlıqları ilə öyünən fahişələrdən, öz avarlıqları ilə öyünən qatillərdən gəldikdə, bu bizi təccübləndirir. Ancaq bu bizi yalnız ona görə təccübləndirir ki, bu cür adamların mühit-dairələri məhduddur və başlıcası budur ki, biz bu mühitdən kənardayıq, amma öz var-dövlətləri, yəni soyğunçuluqları ilə öyünən varlıqlar, öz qələbələri, yəni qatillikləri ilə lovgalanan sərkərdələr, öz qüdrətləri, yəni zorakılıqları ilə fəxr edən hökəmlər aləmində də vəziyyət eyni deyilmi? Biz bu adamların öz fəaliyyətlərini doğrultmaq üçün həyat, xeyir və şər haqqındakı anlayışı təhrif etdiklərini yalnız ona görə görmürük ki, belə bir təhrif edilmiş anlayış malik adamların mühiti genişdir və biz özümüz də həmin mühitdənik.

Maslovada da öz həyatı və dünyada öz vəziyyəti haqqında belə bir təsəvvür yaranmışdı. O, katorqaya məhkum edilmiş bir fahişə idi, buna baxmayaraq, özünə elə bir dünyagörüşü yaratmışdı ki, onun sayəsində özünü bəyənə bilir, hətta öz vəziyyətinə görə insanların qarşısında öyünə də bilərdi.

Bu dünyagörüşü ondan ibarət idi ki, bütün kişilər, istisnasız olaraq, – qocaların da, cavanların da, gimnazistlərin də, generalların da, oxumuşların da, bisavadların da – hamısının ən başlıca arzuları cazibəli qadınlarla cinsi əlaqədə olmaqdır, buna görə, bütün kişilər özlərini başqa işlərlə məşğul kimi göstərsələr də, əslində yalnız bunu arzulayırlar. O özü isə, cazibəli bir qadın olduğuna görə, onların bu arzusunu ödəyə də bilər, ödəməyə də bilər, buna görə də o mühüm və lazımlı bir adamdır. Onun bütün əvvəlki və indiki həyatı bu görüşün doğruluğunu təsdiq edirdi.

On il müddətində o hər yerdə Nexlyudovdan və qoca mahal pristavından tutmuş, dustaqxana nəzarətçilərinə qədər hamısında görmüşdü ki, bütün kişilər ona möhtacdırlar; ona ehtiyacı olmayan kişiləri o görmür, saymırdı. Buna görə də bütün dünyaya ona hər tərəfdən onu əhatə etmiş və hər cür imkandan – aldatmaq, zorlamaq, pul ilə satın almaq, hiylə və sairədən istifadə ilə ona yiyələnməyə çalışan şəhət düşkünü adamlar yığnağı kimi görünürdü.

Maslova həyatı belə başa düşürdü və həyatı belə başa düşdükdə, o, həyatda nəinki sonuncu deyil, hətta çox mühüm bir adam idi. Buna görə də həyat barəsindəki belə anlayışı dünyada hər şeydən yüksək qiymətləndirirdi, – bunu qiymətləndirməyə bilməzdi, çünki həyat barəsindəki belə anlayışı deyişsə idi, bu anlayışın ona insanlar arasında verdiyi mövqeyi itirmiş olardı. Və həyatda öz mövqeyini itirməmək üçün o, instinktiv olaraq, həyatı onun özü kimi baxan adamlar arasında dolanırdı. Nexlyudovun onu başqa bir aləmə çəkmək istədiyini duyduqda isə onu çəkib aparmaq istədiyi mühitdə o özünə həyatda inam və hörmət imkanı verən mövqeyini itirəcəyini duyub, Nexlyudova müqavimət edirdi. Həmin bu səbəbə görə də o ilk gənclik və Nexlyudovla ilk münasibətlərə aid xatirələri özündən kənar qovurdu. Bu xatirələrlə onun indiki dünyaduyumunu ilə uyuşmurdu, buna görə də xatiratından tamamilə silinib atılmış, ya da ki xatirində toxunulmadan qalıb bərkimişdi. – Necə ki, arılar bütün zəhmətlərini puça çıxara biləcək qurduqları yuvalarını heç bir çıxacaq qoymadan mumluayırlar. Buna görə də indiki Nexlyudov

onun üçün vaxtilə sadə bir məhəbbətlə sevdiyi Nexlyudov deyil, yalnız varlı bir cənab idi ki, ondan mümkün qədər istifadə etməli bir yalnız bütün başqa kişilərlə olan münasibətdə ola bilərdi.

Nexlyudov camaatla birgə çıxışa sarı gedə-gedə belə fikirləşirdi: "Yox, mən ona ən başlıca sözümlə deyə bilmədim. Demədim ki, onunla evlənmək istəyirəm. Demədim, amma bunu edəcəyəm".

Nəzarətçilər qapıların ağzında durub, yenə adamları kənara buraxanda, ikiölli sayırdılar ki, artıq adam çıxmasın və ya dustaq-xanada qalmasın. İndi də Nexlyudovun arxasına əl vurduda, bu onu nəinki təhqir etmədi, hətta bunu heç duymadı da.

XLV

Nexlyudov öz zahirə həyatını dəyişmək: böyük mənzili kirayə verib, xidmətçiləri buraxmaq və mehmanxanaya köçmək istəyirdi. Ancaq Aqrafena Petrovna ona sübut etdi ki, qışa kimi güzəranında hər hansı bir dəyişiklik etməsinin ona heç bir xeyri yoxdur, yayda mənzilə müştəri olmaz, amma hardasa yaşamaq və mebeli saxlamaq lazımdır. Belə ki, Nexlyudovun zahirə həyatını dəyişmək üçün etdiyi bütün cəhdlər bir nəticə vermədi (o sadəcə tələbəsayığı yaşamaq istəyirdi). Hər şey əvvəlki kimi qalmaqdan əlavə, evdə qızğın iş-güc banlandı: evin havasını təmizləməyə, hər cür yun və xəz əşyanı sərməyə, çırpmağa başladılar ki, bu işdə dalandar və köməkçisi, aşpaz qadın və Korney özü də iştirak edirdi. Əvvəlcə heç vaxt və heç kəsin istifadə etmədiyi cürbəcür mundirleri və qoribə xəz əşyanı çıxarıb sərdilər; sonra xalçaları və mebeli çıxarmağa başladılar və dalandarla köməkçisi əzələli qollarını çərməyib, həmin şeyləri müntəzəm zərbələrlə, cidd-cəhdlə çırpdılar və bütün otaqlar naftalin qoxusu ilə doldu. Nexlyudov həyətdən keçdikdə və pəncərədən baxdıqda, bütün bu şeylərin nə qədər çox və hamısının da şübhəsiz ki, lüzumsuz olduğuna təəccüblənirdi. Nexlyudov öz-özünə fikirləşirdi: "Bu şeylər yalnız və yalnız bundan ötürəndir ki, Aqrafena Petrovnaya, Korneyə, dalandara, köməkçisinə və aşpaz qadına əl-qollarını açmağa bəhanə olsun".

Nexlyudov düşündü: "İndi, hələ nə qədər ki, Maslovanın məsələsi həll edilməyib, yaşayış şəklini dəyişmək lazım deyil. Həm də ki bu çox çətin işdir. Hamısı birdir, Maslovanı azad etsələr

və ya sürgünə göndərsələr, mən də onun ardınca gedəndə, hər şey öz-özünə dəyişəcəkdir".

Vəkil Fanarinin təyin etdiyi gün Nexlyudov onun yanına getdi. Onun öz şəxsi evindəki əla mənzilinə girdikdə, yekə-yekə bitkilər, pəncərədəki əcaib pərdələr və ümumiyyətlə, yalnız havayı, yəni zəhmətsiz bol pul qazanan və gözənilmədən varlanmış adamlarda olan zəngin avadanlıqlı qəbul otağında Nexlyudov, hakimlərdə olduğu kimi, müştərilərə təsəlli verməli olan şəkili jurnallar düzülmüş stolların dövrəsində darıxa-darıxa oturub növbə gözləyən adamlar gördü. Vəkilin köməkçisi də oradaca hündür kontor stolu arxasında oturmuşdu; o, Nexlyudovu gördükdə, yaxınlaşıb salamlaşdı və bu saat ağasına xəbər verəcəyini söylədi. Amma köməkçi çatmamış, kabinetin qapısı özü açıldı və ortayaşlı, möhkəm vücudlu, qırmızısifət və qalın bıqlı, təptəzə geyimli bir kişi ilə Fanarinin özünün ucadan və coşqun danışığı səsləri eşidildi. Hər ikisinin üzündə elə bir ifadə vardı ki, bu ifadə indicə qazanlı, amma çox da təmiz olmayan bir iş görmüş adamların üzündə ola bilər.

Fanarin gülümsünə-gülümsünə dedi:

– Təqsir özünüzdədir, atam.

– Behiştə oynaya-oynaya gedərdim, amma günahlarım cıdarlayır.

– Hə, hə, bilirik də..

Və hər ikisi qeyri-təbii bir halda güldü.

– Hə, knyaz, buyurun, – deyərək Fanarin Nexlyudovu görcək diləndi və uzaqlaşan tacirə bir də baş əyib Nexlyudovu öz ciddi üslubda olan iş kabinetinə apardı. – Buyurun, papiros çəkin, – deyərək vəkil indicə gördüyü işdəki müvəffəqiyyətdən doğan təbəssümü saxlayıb Nexlyudovla üzbəüz oturdu.

– Təşəkkür edirəm, mən Maslovanın işi üçün gəlmişəm.

– Hə, hə, bu saat. Of, bu varlı-karlılar nə kələkbaz olurlar, – dedi. – Bu hərif gördünüz də. On iki milyon sərmayəsi var. Amma deyir: "Cıdarlayır". Ancaq sizdən bir iyirmibəşlik qopara bilsə, lap dişi ilə dartıb qopardar.

Nexlyudov bu zaman öz ədəsi ilə guya özünün Nexlyudovla bir mühiyyətdən, – gələcək müştərilər və başqalarının isə onlara yad başqa bir mühiyyətdən olduqlarını göstərməyə çalışan bu sırtıq adama qarşı şiddətli bir nifrət duya-duya, öz-özünə fikirləşdi: "O, "cıdarlayır" deyir, sən də iyirmibəşlikdən dəm vurursan".

Vəkil işdən danışmadığı üçün özünü doğrultmaq istəyirmiş kimi dedi:

– Məni lap tənqə götürüb, yaman bədzətdir, ürəyimi boşaltmaq istədim. – Bəli-i, sizin iş barəsində... Onu diqqətlə oxudum və Turgenevin dediyi kimi “məzmunundan xoşlanmadım”, yəni vəkilciyə lap sarsaqmış, şikayət üçün bütün imkanları əldən verib.

– Bəs nə qərara gəldiniz?

– Bu dəqiqə, – deyib o, içəri girən köməkçisinə müraciət etdi: – Ona deyən ki, necə demişəm, elə də olacaq: bacarır – yaxşı, bacarmır – lazım deyil.

– O razılaşmır.

– Onda heç lazım deyil, – deyə vəkil cavab verdi və üzündəki şən, mehriban ifadə birdən-birə tutqunlaşmış sərtləşdi.

– Budur da, deyirlər ki, vəkillər müftəcə pul qazanırlar, – deyə vəkil üzünə yenə əvvəlki xoş ifadəni verdi. – Mən yoxsul bir borclunu tamamilə haqsız bir ittihamdan qurtarmışam, odur ki, indi hamısı mənim üstümə axışır. Amma hər bir belə iş böyük bir zəhmətlə başa gəlir. Axı biz də, bir yazığın dedi ki, ötimizin bir tikəsini mürəkkəb qabımın içində qoyuruq. Hə-ə, gələk sizin işinizə və ya sizi maraqlandıran işə – deyə o davam etdi, – iş pis aparılıb, şikayət üçün yaxşı dəlil yoxdur, amma hər halda şikayətə təşəbbüs etmək olar, budur, mən belə bir şey yazmışam.

O, bir vərəqə yazılmış kağız götürüb və yeyin-yeyin, bəzi rəsmi sözləri ötür-ötürə və o biri sözləri xüsusi təsirli bir ifadə ilə oxumağa başladı:

“Cinayət işləri şikayət departamentinə və i.a. filan adamdan və i.a. filan bərədə və i.a. şikayət. Filan vaxtda və i.a. baş vermiş və i.a. filan Maslova zəhərləmək vasitəsilə tacir Smelkovu həyatdan məhrum etməkdə müqəssir sayılaraq, Cinayət məəcəlləsinin 1454-cü maddəsinə əsasən və i.a. katorqa işlərinə məhkum edilmişdir və i.a.”

O durdu; görünür ki, çoxdan vərdiş etdiyinə baxmayaraq, hər halda öz əsərini məmnuniyyətlə dinləyirdi.

Vəkil təsirli bir ifadə ilə oxumağa davam etdi:

“Bu hökm o qədər mühüm prosessual nöqsan və yanlışlıqlar nəticəsində çıxarılıb ki, ləğv edilməlidir. Birincisi, məhkəmə istintaqı zamanı Smelkovun daxili orqanlarının yoxlanılması aktının oxunması lap başlanğıcda sədr tərəfindən dayandırılmışdır” – bu, bir.

Nexlyudov təəccüblə dedi:

– Axı onun oxunmasını ittihamçı tələb etmişdi.

– Fərqi yoxdur, müdafiəçi də həmin şeyi tələb edə bilər.

– Axı, bu ki, heç əsla lazım deyildi.

– Hər halda bu bir bəhanədir. Sonra, – o oxumağa davam etdi:

“İkincisi, Maslovanın müdafiəçisi danışdığı zaman Maslovanın şəxsiyyətini xarakterizə etmək məqsədilə, onun pozğunlaşmasının daxili səbəblərini izah etmək istərək, guya müdafiəçinin sözlərinin işə doğrudan-doğruya daxil olmadığına əsaslanaraq, sədr onun sözünü kəsmişdir, halbuki, senat tərəfindən dəfələrlə göstərilirdi ki, cinayət işlərində müttəhimin xarakterinin, ümumiyyətlə, əxlaqi simasının aydınlaşdırılması, heç olmasa məsuliyyət qabiliyyəti məsələsinə düzgün həll etmək üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir, – bu iki, – deyib vəkil Nexlyudova baxdı.

Nexlyudov daha artıq təəccüblənib dedi:

– Axı o çox pis danışırdı, belə ki heç nə başa düşmək olmurdu.

Fanarin gülə-gülə dedi:

– Yazıq, sarsaq uşaq, yəqin ki, heç bir işə yarayan söz deyə bilməzdi, amma hər halda bəhanədir. Bəli-i, sonra. “Üçüncüsü – sədr öz son sözündə Cin. Məhk. Niz-1 b. 801 m.-nin qəti tələbinə baxmayaraq, iclasçı prisayjnlara müqəssirlik anlayışının hansı hüquqi ünsürlərdən təşəkkül etdiyini izah etməyib, deməyib ki, onlar Maslovanın Smelkova zəhər verməsi faktını isbat edilmiş saymaqla bərabər, bu işi öldürmək qəsdilə etmədiyindən, onun üçün təqsir hesab etməyə bilərlər, beləliklə, onu cinayətkarlıqda deyil, yalnız səhlənkarlıqda – ehtiyatsızlıqda təqsirləndirə bilərlər ki, bunun da nəticəsində tacirin ölümü Maslova üçün gözlənilməz bir hadisə olmuşdur”. Bax, başlıca dəlil budur.

– Bunu elə biz özüümüz də başa düşə bilərdik. Bu bizim səhvimizdir.

Vəkil davam etdi: “Nəhayət, dördüncüsü, – iclasçı prisayjnlara Maslovanın müqəssirliyi barəsində məhkəməyə cavab sualı elə bir şəkildə verilmişdir ki, açıq-aşkar ziddiyyətlidir. Maslova Smelkovu ancaq qərəzli məqsədlə qəsdən zəhərləməkdə təqsirləndirilir ki, bu da qətlin yeganə səbəbi idi, prisayjnlar isə öz cavablarında qərətçilik məqsədini və Maslovanın qiymətli şeylərin oğurlanmasında iştirakını inkar edirlər; bundan da aydın görünür ki, onlar müttəhimin qətl etmək qəsdini olmadığını nəzərdə tuturlar və yalnız sədrin son sözünün naqisliyindən doğan anlaşılmazlıq üzündən,

bunu öz cavablarında lazımı şəkildə ifadə edə bilməyiblər; buna görə də prisyaajınların belə cavabları Cin. Məhk. Niz-nin 816 və 808 m.-nin tətbiqini, yəni sadr tərəfindən prisyaajlara səhvlərinin izahını və işin yenidən müşavirəyə qaytarılması və müttəhimin müqəssirliyi məsələsinə yeni cavab verilməsini tələb edir” – sözlərilə Fanarin oxuyub qurtardı.

– Bəs sadr bunu niyə etməyib?

– Bunu elə mən də bilmək istərdim, – deyə Fanarin gülə-gülə cavab verdi.

– Deməli ki, senat bu səhvi düzəldər, eləmi?

– Bu həmin vaxtda orada iclası kimin aparacağından asılıdır. Deməli, belə. Sonra da belə yazırdıq, – deyə o, sürətlə oxumağa davam etdi: “Belə bir vəziyyət məhkəməyə Maslovanı cinayət cəzasına məhkum etməyə haqq vermirdi və ona Cin. Məhk. Niz-3 b. 771 m.-nin tətbiq edilməsi bizim cinayət prosesinin əsas qanunlarının kəskin və mühüm dərəcədə pozulması deməkdir. İfadə olunan əsaslar üzrə, hörmətlə xahiş edirəm ki və i.a. Cin. Məhk. Niz-nin 909, 910, 2. 912 və 298 m.-nə uyğun olaraq, bu hökmün ləğv və işin və i.a. və i.a. yenidən baxılmaq üçün həmin məhkəmənin başqa şöbəsinə verilsin”.

– Bəli, belə, nə mümkünsə edilmişdir. Amma açığını deməliyəm ki, müvəffəqiyyət ehtimalı azdır. Hər halda hər şey senat departamentinin tərkibindən asılıdır. Əgər tanış-biliş varsa, cəhd edin.

– Bəzi tanışların var.

– Həm də, tezliklə edin, yoxsa onlar hamısı babasillərini müalicəyə gedəcəklər, onda üç ay da gözləməli olacaqsınız... Bəli, baş tutmasa, onda əlahəzrətin adına ərizə yazmaq çarəsi qalır. Bu da əlaltı işlərdən asılıdır. Belə olduqda da, yəni əlaltı işlər yox, ərizə tərtibində qulluğunuzda hazırım.

– Təşəkkür edirəm, bəs qonorar?..

– Şikayətin təmiz yazılmış üzünü köməkçim sizə verər və onda deyər.

– Sizdən bir şey də soruşmaq istəyirəm: prokuror mənə həmin şəxsin yanına dustaqxanaya getməyə buraxılış kağızı verib, amma dustaqxanada dedilər ki, müəyyən edilmiş günlər və yerdən konarda görüşmək üçün bir də qubernatorun icazə verməsi lazımdır. Elədimmi?

– Bəli, elə güman edirəm. Ancaq indi qubernator burada yoxdur, vəzifəsini müavini aparır. Amma o elə yekəbaş axmaqdır ki, çətin ondan bir şey əldə edə bilərsiniz.

– O Maslennikovdurmu?

– Bəli.

– Onu tanıyıram, – deyib Nexlyudov getmək üçün ayağa qalxdı.

Bu vaxt bostoboy, yaman kifir, dikburun, çox arıq, sapsarı bir qadın – vəkilin arvadı, görünür öz kifirliyindən əsla xəcalət çəkmədən, yeyin addımlarla qaçaraq içəri girdi. O nəinki qeyri-adi bir orijinalılıqla bəzənib-düzənmişdi, nəsə, həm məxmər, həm ipək, həm şux sarı, həm yaşıl bir şeyə bürünmüşdü, üstəlik, seyrək saçları da buruq-buruq burulmuşdu, – o, qalibiyətli bir yürüslə qəbul otağına cumdu, – yanında da ipək yaxaltıqla sürtük geyib, ağı qalstuk taxmış, torpaq rənginə çalan üzü gülümsünən uzunboy bir adam vardı. Bu, yazıçı idi; Nexlyudov onu üzdən tanıyırdı.

Qadın qapını aç-aça dilləndi:

– Anatol, gedək mənim otağıma. Bax, Semyon İvanoviç vəd edir ki, öz şerini oxuyacaq, sən də mütləq Qarşından oxumalısan.

Nexlyudov çıxıb getmək istəyirdi, amma vəkilin arvadı əri ilə pıçıldayıb, həmin saat ona müraciətlə dedi:

– Buyurun, knyaz, mən sizi tanıyıram və təqdim mərasimini artıq bilirəm, – bizim ədəbi səhərcikdə iştirak edin. Anatol çox gözəl oxuyur.

– Görürsünüz mü, mənim nə qədər cürbəcür işlərim var, – deyə Anatol əllərini yelləyə-yelləyə, gülümsünə-gülümsünə, arvadına sarı işarə edib, bununla bildirmək istəyirdi ki, belə bir cazibədar qadına qarşı durmaq qeyri-mümkündür.

Nexlyudov vəkilin arvadına qəmgin və ciddi bir sifətlə, böyük bir minnətdarlıqla dəvət olunmaq şərafinə görə təşəkkür edib, imkanı olmadığına görə imtina etdi və qəbul otağına çıxdı.

O çıxdıqdan sonra vəkilin arvadı onun barəsində dedi:

– Bir gör nə əzilib-büzülür.

Qəbul otağında vəkilin köməkçisi hazır ərizəni Nexlyudova verdi və qonorar barəsində sualına dedi ki, Anatoli Petroviç min manat təyin edib, – bunu da əlavə etdi ki, əslində Anatoli Petroviç belə işləri öhdəsinə götürmür, bunu ancaq onun xatirinə edir.

Nexlyudov soruşdu:

– Bəs ərizəni kim imzalamalıdır?

– Mütəhəmmim qadın özü də imzalayalar, əgər bu çətin olsa, ondan etimadnamə alıb, Anatoli Petroviç özü imzalayalar.

Nexlyudov Katyuşanı təyin edilmiş gündən əvvəl görmək fürsətinə sevinib dedi:

– Yox, mən özüm gedib ona imzaladaram.

XLVI

Dustaqxanada nəzarətçilərin fitləri həmişəki kimi vaxtında səsləndi, koridor və kameraların dəmir qapıları taqquiltı-gurultu ilə açıldı, yalın ayaqlar və dustaq ayaqqabılarının dabanları şappıldadı, çirkəbtullayanlar havanı iyərncə üfunətlə doldura-doldura keçib-gətdilər, dustaq kişilər, qadınlar yuyunub geyindilər və koridorlara yoxlamaya çıxdılar, yoxlamadan sonra isə çay üçün qaynar su götürməyə gətdilər.

Həmin gün dustaqxananın bütün kameralarında çay içilən vaxt iki dustağa çubuq cəzası veriləcəyi barəsində qızgın söhbət gərdirdi. Bu dustaqlardan biri yaxşı savadlı cavan mağaza xidmətçisi, bərk qısqançlıqdan öz əşnasını öldürmüş olan Vasilyev idi. Kamera yoldaşları onu şənliyinə, əliaçıqlığına və həbsxana başçıları ilə sərt rəftarına görə sevirdilər. O, qanunlara bələd idi və onlara əməl etməyi tələb edirdi. Üç həftə əvvəl bir çirkəbtullayan nəzarətçinin təzə mundirinə şişi axıtacağı üçün, nəzarətçi onu vurmışdu. Vasilyev çirkəbtullayana qahmar çıxmış, demişdi ki, qanunla dustağı vurmaq olmaz. “Mən sənə qanunu göstərəm,” – deyib nəzarətçi Vasilyevi söymüşdü. Vasilyev də ona cəvabı vermişdi. Nəzarətçi onu da vurmaq istəyəndə, Vasilyev onun qolundan yapışıb, üç dəqiqəyə qədər belə saxlamış, sonra qanırub, onu qapıdan bayıra itələmişdi. Nəzarətçi şikayət etmiş və reis müavini Vasilyevi karsərə salmağı əmr etmişdi.

Karsərlər bayırdan qıfıllanan bir cərgə anbarca idi. Qaranlıq, soyuq karsərdə nə çarpayı, nə stol, nə stul vardı; belə ki, karsərə salınan adam çirkli döşəmədə oturmalı və ya uzanmalı idi; burada çox bol olan siçovullar onun üstü ilə və ya hoppantı keçirdilər və o qədər cürətlənmişdilər ki, qaranlıqda çərəyi qorumaq olmurdu. Onlar çərəyi elə dustağın əli altından qapıb yeyir, hətta dustaq hərəkətsiz olduqda, ona hücum da edirdilər. Vasilyev demişdi ki, karsərə gəlməyəcək, çünki müqəssir deyil. Onu zorla apardılar.

O əllərindən çıxmağa çalışdı və iki dustaq nəzarətçilərdən yaxasını qurtarmaqda ona köməyə gəldi. Nəzarətçilər yığışib gəldilər; onlarla birlikdə öz qolunun zoru ilə məşhur olan Petrov da vardı. Dustaqların basmarlayıb karsərlərə soxdular. Qubernatora o saat məlumat verildi ki, nəşə, üsyana bənzər bir hadisə baş vermişdir. Oradan gələn kağızda başlıca müqəssirlər – Vasilyev və sərsəri Nepomnyaşşinə, hərsinə otuz çubuq vurulması yazılmışdı.

Cəza qadın şöbəsinin görüş otağında yerinə yetirilməli idi.

Axşamdan hər şey bütün dustaqlara məlum idi və kameralarda qarşısız cəza barəsində qızgın söhbətlər gərdirdi.

Korablyova, Xoroşavka, Fedosya və Maslova öz guşələrində oturmuş, artıq araçmış olduqlarından, sifətləri qızarmış, özləri də coşqun idilər, – indi daha Maslovanın həmişə aracağı vardı, o da yoldaşlarını səxavətlə içirdirdi, onlar çay içir və həmin barədə söhbət edirdilər.

Korablyova öz sapsağlam dişlərilə qəndi xırda-xırda dişləyə-dişləyə, Vasilyev barəsində deyirdi:

– Bəyəm o dava-dalaş eləyirdi. Ancaq yoldaşına qahmar çıxmışdı da. Axı indi daha adam döyməyə qoymurlar.

Üstünə çaynıq qoyulmuş taxtın qabağında bir odun parçasının üstündə oturmuş, başıaçıq, uzun hürüklü Fedosya əlavə etdi:

– Deyirlər ki, yaxşı oğlandır.

– Mixaylovna, bircə ona çatdırarsanız, – deyər gözətçi arvad Maslova yuraçət etdi, “ona” dedikdə, o Nexlyudovu nəzərdə tuturdu.

– Deyərəm. O mənim üçün nə desəm elər, – deyər Maslova gültümsünərək və başını silkələyib cavab verdi.

Fedosya dedi:

– Hə, amma o havaxt gələcək; deyirlər ki, bu saat onların dalınca gətdilər. – Böyük əzabdır, – deyər o köksünü ötürüb əlavə etdi.

– Bir dəfə mən volostda bir kəndlini döyəndə görmüşəm. Qaynatam mənə starşinanın yanına göndərmişdi, gəlib bir də nə gördüm... – deyər gözətçi arvad uzun bir əhvalat danışmağa başladı.

Yuxarı koridordan gələn səslər və ayaq tappılıtları gözətçi arvadın söhbətini yarıda kəsdi.

Qadınlar sakitləşib dinləməyə başladılar.

Xoroşavka dedi:

– Süriyüb gətirirlər, məlunlar. İndi döyəcəklər. Nəzarətçilər ondan yaman yanıqlıdırlar, axı onlara göz verir, işıq vermir.

Yuxarıda sakitlik oldu, gözətçi arvad da əhvalatı Volostda bir kəndlini anbarda necə döydüklərini və bunu görəndə, onun qorxudan ürəyi bulandığını danışıb qurtardı. Xoroşavka isə danışıdı ki, Şeqlovu qamçı ilə döyəndə, heç cıncırını da çıxarmayıb. Sonra Fedosya çay qab-qacağıni yığışdırdı. Korablyova ilə gözətçi arvad tikiş tikməyə başladılar, Maslova isə taxtin üstündə oturub, darıxdığından, qəmgin-qəmgin dizlərini qaçaqladı. O uzamib yatmaq istəyirdi ki, nəzarətçi qadın onu səsleyib kontora görüşə çağirdi.

Maslova yarıya qədər civəsi qopmuş güzgünün qabağında leçəyini düzəltdiyi zaman Menşova qarı dedi:

– Hələm-hələbət bizim barəməzdə ona danış, de ki, biz yandırmamışıq, o zalım özü yandırıb, muzdru da görüb, o imanımı yandırmaq. Ona deyindən ki, Mitrini çağırtdırısın. Mitya hamısını ovcunun içində görmüş kimi ona danışar, yoxsa, belə də iş olar, heç işdən xəberimiz olmaya-olmaya, bizi salıblar zindana, amma o məlun başqasının arvadı ilə kefini çökür, meyxanalarda oturub-durur.

– Belə qanun olmaz, – deyər Korablyxa da təsdiqlədi.

– Deyərəm, lap yəqin deyərəm, – deyər Maslova cavab verdi. – Qoy cürətlənmək üçün bir də içim, – deyər əlavə edib göz vurdu.

Korablyxa ona yarım fincan tökdü. Maslova içib, ağzını sildi və kefi kök, damağı çəğ, “cürətlənmək” sözlərini təkrar edər-edər, başını yırğalaya-yırğalaya və gülümsünə-gülümsünə, nəzarətçinin ardınca koridorla getdi.

XLVII

Nexlyudov artıq xeyli vaxtdı ki, dəhlizdə gözləyirdi.

O, dustaqxanaya gəlib, giriş qapısının zəngini vurdu və prokurorun icazənaməsini nəzarətçiyə verdi.

– Sizə kim lazımdır?

– Dustaq Maslovanı gözləyirəm.

– İndi olmaz, rəis müavini məşğuldur.

Nexlyudov soruşdu:

– Kontordadırımı?

– Yox, burda, görüş otağındadır, – deyər nəzarətçi cavab verdi;

Nexlyudova elə gəldi ki, o nədənsə tutuldu.

– Məgər bu gün qəbul edirlər?

– Yox, başqa, xüsusi bir iş var, – deyər nəzarətçi cavab verdi.

– Bəs onu necə görmək olar?

– Bir azdan çıxar, onda sözünü dəyərinsiz. Gözləyin.

Bu zaman yan qapıdan bafta-taftası parıldayan, şən üzü işıldayan, bıqları tütün tüstüsündən saralmış bir feldfebel çıxıb nəzarətçiyə acıqlı-acıqlı dedi:

– Bura niyə buraxıbsız? Kontora!

Nexlyudov feldfebelini belə narahat olmasına təəccüblənib dedi:

– Məna dedilər ki, rəis müavini burdadır.

Bu vaxt iç qapı açıldı və tərlənmiş, pörtmüş Petrov çıxdı. O feldfebelə müraciətlə dedi:

– İndi yadında saxlar.

Feldfebel gözlərilə Nexlyudova sarı işarə etdi və Petrov susub qaşqabağını turşutdu və iç qapıya girdi.

Nexlyudov öz-özünə fikirləşdi: “Görəsən kimin yadında qalar. Onlar nə üçün belə təşvişə düşüblər. Feldfebel ona nə üçün elə işarə etdi”.

– Burda gözləmək olmaz, buyurun kontora, – deyər feldfebel yenə Nexlyudova müraciət edir, Nexlyudov getmək istəyirdi ki, rəis müavini öz əlaltıları ilə daha artıq pərt bir halda dal qapıdan çıxdı. O, fasiləsiz tövsüyürdü. Nexlyudovu gördükdə o, nəzarətçiyə müraciətlə dedi:

– Fedotov, beşinci qadın şöbəsindən Maslovanı kontora çağır.

O, Nexlyudova müraciətlə:

– Buyurun, – dedi. Onlar dik bir pilləkənlə, bir pəncərəsi, içərisində bir stol və bir neçə stul olan bir otağa çıxdılar. Rəis müavini oturdu.

– Ağırdır, ağır işdir bizim işimiz, – deyər o, Nexlyudova müraciətlə yenə bir papiros çıxartdı.

Nexlyudov dedi:

– Görünür yorulubsunuz.

– Bütün bu qulluqdan yorulmuşam, vəzifəmiz çox çətin vəzifədir. Onların işini yüngülləşdirmək istəyirsən, tərsinə çıxır, fikrim-zikrim buradan çıxıb getməkdir, ağırdır, çox ağırdır bizim vəzifəmiz...

Nexlyudov rəis müavini üçün xüsusi çətinliyin nədən ibarət olduğunu bilmirdi, ancaq bu gün onun, nəşə, elə miskin, düşkün bir halı vardı ki, adamın ona yazığı gəlirdi.

Nexlyudov dedi:

– Bəli, mənə də elə gəlir ki, çox ağır, çətin vəzifədir. Bəs siz niyə bu vəzifədə işləyirsiniz?

– Dolanacağım yoxdur, ailə sahibiyəm.

– Amma bu vəzifə ağır isə...

– Ancaq, hər halda, öz çəliyim ki, gücüm çatdığı qədər xeyir verirəm, hər halda bacardığım qədər işlərini yüngülləşdirirəm. Mənim yerimdə başqa bir kəs olsa, özünü heç belə aparmazdı. Demək asandır: axı 2000 adamdır, özü də necə adamlar. Görək onları yola verməyi bacarasan. Axı onlar da insandır, rəhmin gəlir. Amma qudurtmaq da olmaz.

Rəis müavinini bu yaxınlarda dustaqlar arasında baş verib, ölümlə nəticələnmiş dalaşma əhvalatını danışmağa başladı.

Nəzarətçinin müşayiəti ilə Maslovanın içəri girməsi onun söhbətini yarıda kəsdi.

Nexlyudov Maslovanı qapının ağzında gördü, onda Maslova hələ rəis müavinini görməmişdi. Katyuşanın üzü qızarmışdı. O, nəzarətçinin ardınca yeyin addımlarla, fasiləsiz gülümsəyə-gülümsəyə, başını yırğalaya-yırğalaya gəlirdi. Rəis müavinini gördükdə, qorxmuş halda gözünü ona zillədi, amma həmin saat özünü düzəldib və oynaq, şən bir əda ilə Nexlyudova müraciət etdi.

– Salam, – deyə o, səsinə uzada-uzada salamlayıb, keçən dəfəkindən xeyli fərqli olaraq, onun əlini bərk sıxıb silkələdi.

Nexlyudov Maslovanın onu bu dəfə belə şən, oynaq bir görkəmlə qarşılamasına bir qədər təəccüblə dedi:

– Budur, ərizəni götürmüşəm ki, imzalayasınız. Bunu vəkil tərtib edib, indi qol çəkmək lazımdır, sonra Peterburqa göndərəcəyik.

– Nə olar ki, imzalamaq da olar. Hər şey olar, – deyə o, gülümsünə-gülümsünə bir gözünü qırpdı.

Nexlyudov qatlanmış vərəqi cibindən çıxarıb stola yaxınlaşdı. O, rəis müavinindən soruşdu:

– Burda imzalamaq olarmı?

Rəis müavinini Maslovaya dedi:

– Gəl bura, otur, bax, bu da sənə qələm. Savadın varmı?

– Bir zaman vardı, – deyə o gülümsünə-gülümsünə yubkasını və koftasının qolunu düzəldə-düzəldə stolun arxasında oturdu, öz xırdaca, zirək əli ilə yəndəmsiz bir tövr ilə qələmi götürdü və gülə-gülə Nexlyudova baxdı.

O hara və nə yazmaq lazım olduğunu göstərdi.

Maslova qələmi soy ilə mürəkkəbə batırıb və silkələyib öz adını yazdı.

O gah Nexlyudova, gah rəis müavininə baxa-baxa və qələmi gah mürəkkəbqabıya, gah kağıza sarı uzada-uzada soruşdu:

– Daha bir şey lazım deyil ki?

Nexlyudov qələmi onun əlindən ala-ala dedi:

– Mənim sizə deməli bəzi sözlərim var.

– Nə olar, deyin də, – deyə o birdən-birə sanki nədənsə fikrə getdi və ya yuxusu gəldi, üzü ciddiləşdi.

Rəis müavinini ayağa qalxıb otaqdan çıxırdı və Nexlyudov onunla üz-üzə, göz-gözə qaldı.

XLVIII

Maslovanı bura gətirən nəzarətçi stoldan aralıda, pəncərənin qırağına oturdu. Nexlyudov üçün qəti dəqiqə gəlib çatdı. O hey özünü danlayırdı ki, ilk görüşdə başlıca məsələni, – ona evlənmək istədiyini deməmişdir, indi qəti qərara gəlmişdi ki, bunu ona deyəcəkdi. Katyuşa stolun o tərəfində oturmuşdu. Nexlyudov onunla üz-üzə o biri tərəfdə oturdu. Otaq işıq idi və Nexlyudov onun üzünün – gözlərinin və dodaqlarının yanlarındakı qırışları, gözlərinin şişkinliyini ilk dəfə yaxından gördü. Ona əvvəlkindən daha artıq yazığı gəldi.

Stola elə dirsəkləndi ki, pəncərənin qabağında oturmuş, bəknəbardları ağarmış yəhudi tipli bir adam olan nəzarətçi onun danışığını eşitməsin, yalnız Katyuşa eşitsin. O dedi:

– Əgər ərizə baş tutmasa, onda əlahəzrətin adına yazacaşıq. Nə mümkünsə elərik.

Katyuşa onun sözünü kəşib dedi:

– Görək əvvəldən belə olaydı, yaxşı bir vəkil olaydı... Mənim o müdafiəçim lap axmağın biri idi. Elə mənə hey kompliment deyirdi, – deyib güldü. – Əgər onda bilsəydilər ki, mən sizin tanışınızam, onda iş başqa cür olardı. Yoxsa bu nədir ey. Elə bilirlər ki, hamı oğrudur.

Nexlyudov öz-özünə fikirləşdi: “Bu gün nə qərəbədir” və öz sözünü demək istəyirdi ki, Katyuşa sözə başladı:

– Bilirsiniz nə var? Bizim yanımızda bir qarı var, elə hamı ona hətta heyran olub. Elə yaxşı bir qarıdır ki, amma heç bir şeyin üstündə dustaqqanada oturur; özü də, oğlu da; hamı da bilir ki, onların heç bir təqsiri-zadı yoxdur, ancaq boyunlarına qoyublar ki, guya onlar yandırblar, buna görə də yatırlar. O qarı, bilirsinizmi, eşidib ki, mən sizinlə tanışam, – deyə Maslova başını o yan–bu yana çevirə–çevirə və ona baxa–baxa davam etdi: – İndi deyir ki, ona de, qoy, deyir, oğlumu çağırın, o hamısını danışar. Familiyaları da Menşovdur. Nə olar, elərsizmi? Bilirsiniz, elə yaxşı qarıdır ki... O saat görünür ki, nahaq yerə tutulub. Hə, əzizim, kömək elərsiz də, – deyib Maslova onun üzünə baxdı və gözlərini endirib gülümsündü.

Nexlyudov onun belə hədsiz sərbəstliyinə daha artıq təəccüblənərək dedi:

– Yaxşı, elərim, xəbər bilərəm... Ancaq mən sizinlə öz işim barəsində danışmaq istəyirdim. Yadımdadır, keçən dəfə sizə nə demişdim?

– Siz çox şey demişdiniz. Nə demişdiniz keçən dəfə? – deyib Maslova fasiləsiz gülümsünüb başını o yan–bu yana çevirirdi.

Nexlyudov dedi:

– demişdim ki, gəlmişəm sizdən məni bağışlamanızı xahiş edəm.

– Bu nə sözdür ey, elə heç bağışlamaq, bağışlamaq, bunun bir mənası yoxdur... Yaxşı olar ki, siz...

– Gəlmişəm ki, öz günahımı təmizləyim, – deyə Nexlyudov davam etdi, – özü də sözlə yox, işlə təmizləyim. Mən qərara gəlmişəm ki, sizinlə evlənim...

Maslovanın üzündə birdən–birə qorxu ifadəsi göründü. Qıyğacı gözləri donub sanki ona həm baxır, həm baxmırdı. O acıqlı bir halda qaşqabağını töküb dilləndi:

– Bəs bu hoqqa hardan çıxdı?

– Mən bilirəm ki, Allahın hüzurunda bu işi etməliyəm.

– Bu Allahı haradan tapıb çıxardınız? Yox, bunlar boş sözdür. Allahımı? Hansı Allah? Bax Allahı görəndə onda yada salaydınız! – deyib Katyuşa ağzı açıla durdu.

Nexlyudov yalnız indi onun ağzından gələn tünd araq qoxusunu duyub belə coşğunluğunun səbəbini başa düşdü. O dedi:

– Sakit olun.

– Heç sakit-zad olmayacağam. Elə bilirəm ki, sərxoşam. Sərxoş olsam da nə dediyimi biliyəm, – deyə Maslova cəld söyləndi və bütün sifəti qıpqırmızı oldu: – Mən katorqa dustağım, mən qəhbəyəm, amma siz ağasız, knyazsız, özünü mənə bulaşdırmağın lazım deyil. Get öz knyaz xanımlarının yanına, mənə qiyəmətin isə, bir qızıl onluqdur.

Nexlyudov bütün vücudu əsə–əsə yavaşcadan dilləndi:

– Sən nə qədər insafsız danışsan da, mənəim duyduqlarımı, çəkdiklərimi duya bilməzsən. Sənin qarşındakı günahımı nə dərəcədə hiss etdiyimi sən heç təsəvvür də edə bilməzsən...

– Günahımı, hiss etdiyimi... – deyə Maslova onu qəzəblə yamsıladı. – Onda hiss eləmədin, bir yüzlük dürtüdü. Budur sənin qiyəmətin...

Nexlyudov dedi:

– Bilirəm, bilirəm, bəs indi nəyləyim? İndi qərara gəlmişəm ki, səndən əl çəkməyim, dediyimi eləyəcəyəm.

– Deyirəm ki, yox, eləməyəcəksən, – deyə o bərkədən qəhqəhə çəkdi.

– Katyuşa! – deyə o başlayıb, əlini onun əlinə uzatdı.

– Rədd ol yanımdan. Mən katorqa dustağı, sən knyaz, bura sənin yerin deyil, – deyə o çıxırdı və qəzəbdən tamam dəyişmiş bir halda, onun əlini rədd elədi. – Mənim vasitəmlə özünü xilas etmək istəyirsən, – deyə o bütün ürəyini boşaltmağa tələsib, davam etdi. – Bu dünyada məndən ləzzətini alıbsan, o dünyada da mənim vasitəmlə xilas olmaq istəyirsən. Sənin özündən də zəhləm gedir, göz-lüyündən də, bütün o piylənmiş murdar sir–sifətindən də. Rədd ol. İtil burdan! – deyə o sərt bir hərəkətlə yerindən sıçrayıb çıxırdı.

Nəzarətçi onlara yaxınlaşdı:

– Niyə küy salırsan? Belə şey olarmı...

Nexlyudov dedi:

– İşiniz olmasın, xahiş edirəm.

– Qoy özündən çıxmasın, – deyə nəzarətçi deyindi.

Nexlyudov yenə dedi:

– Yox, xahiş edirəm, toxunmayın.

Nəzarətçi yenə pəncərənin qabağına çəkildi. Maslova yenə oturdu, gözlərini aşağı endirib, barmaqalarını bir–birinə keçirdiyi xırdaca əllərini bərk sıxdı.

Nexlyudov onun başı üstündə durub, nə edəcəyini bilmirdi. O diləndi:

– Sən mənə inanmırsan.

– O ki evlənmək istəyirsiz ha, o heç vaxt olmayacaq. Lap özümü asaram. Bax bu mənim cavabım!

– Mən hər halda sizə xidmət edəcəyəm.

– O sizin öz işinizdir. Ancaq mənə sizdən heç bir şey lazım deyil. Bu mənim düz sözümdür, – deyib davam etdi və: – Axı onda mən niyə ölmədim! – deyib yazıq-yazıq ağladı.

Nexlyudov danışa bilmirdi, Katyuşanın göz yaşları ona da sirayət etmişdi.

Maslova gözlərini qaldırıb ona baxdı, sanki təəccüb edib, ləçəyi ilə yanağından axan göz yaşlarını silməyə başladı.

Nəzarətçi indi yenə də yaxınlaşıb vaxtın qurtardığını xatırladı.

Maslova ayağa qalxdı.

– Siz indi həyəcanlısınız. Mümkün olsa, sabah gələm. Siz də bir fikirləşin, – deyərək Nexlyudov dilləndi.

Maslova kameraya qayıtdıqda, Korablyova ona dedi:

– Hə, ay qız, indi ağ günə çıxarsan. Görünür sənə yaman bənd olub. Nə qədər ki gəlib-gedir, fürsəti əldən vermə. O sənə qurtarar. Varlılara hər şey mümkündür.

– Elədir ki var, – deyərək gözətçi qadın nəgməyə bənzər bir səslə dilləndi. – Kasıbın evlənməyə də macalı olmaz, varlığın ürəyindən keçən o saat düzələr. Ürəyində nə tutsan, sənin üçün düzəldə bilər. Bizim tərəflərdə, ay mənim göyərçinim, bir abırlı-hörmətli kişi vardı, elə ki istədi...

Qarı soruşdu:

– Necə oldu, mənim işimdən ona bir şey dedinmi bari?

Amma Maslova yoldaşlarına cavab verməyib, qıyğacı gözlərini bir küncə zilləyib, axşama qədər belə uzandı. Onun daxilində qızğın iş gedirdi. Nexlyudovun dedikləri onu, vaxtilə iztirab çəkdiyi, başa düşməyib, nifrətlə tərk etdiyi həmin aləmə çağırırdı. O indi içərisində yaşadığı unuqanlıq itirmişdi, o olmuş əhvalatı aydın-aşkar xatırlaya-xatırlaya yaşamaq çox əzablı idi. Axşam o yenə araq alıb öz yoldaşları ilə birgə bolca içdi.

Nexlyudov dustaqxanadan çıxdıqda: “Bəli, bəs belə. İş belə imiş” – deyərək düşünür, öz günahının əsil mənasını yalnız indi bütünlüyü ilə dərk edirdi. Əgər o öz pis hərəkətini yumşaltmaq və əvəzini çıxmağa təşəbbüs etməsəydi, bu işin nə dərəcədə bir cinayət olduğunu heç bir vaxt duymayacaqdı; bundan əlavə Maslova da ona edilən pisliliyin bütün ağırlığını hiss etməyəcəkdə. Yalnız indi bütün bunlar bütün dəhşəti ilə aşkara çıxmışdı. O yalnız indi görürdü ki, bu qadının qəlbinə, ruhunu nə günə qoymuşdur; Maslova da ona nələr edildiyini indi görüb başa düşmüşdü. Əvvəllər Nexlyudov öz-özünün hissiyyatı ilə oynayıb, peşmançılığından ləzzət alırdı, indi isə onu dəhşət basırdı. O hiss edirdi ki, indi daha Maslovanı ata bilməyəcək, halbuki onunla münasibətdən nə nəticə çıxacağını da təsəvvür edə bilmirdi.

Çıxış qapısının lap ağızında döşü xaç və medallı, üzü xoşagəlməz, yaltaq ifadəli bir nəzarətçi ona yaxınlaşıb, sirli bir əda ilə bir kağız verdi.

O konverti Nexlyudova verəndə dedi:

– Bu kağızı sizə bir xanım göndərib...

– Nə xanım?

– Oxuyarsız, görərsiz. Dustaqdır, siyasi dustaq. Mən o şöbədə qulluq edirəm. O xanım məndən xahiş elədi. Hərçənd icazə yoxsa da, amma insanlıq naminə... – deyərək nəzarətçi qeyri-təbii bir ifadə ilə cavab verdi.

Nexlyudov təəccübləndi, necə olur ki, siyasi dustaqlara təhkim edilmiş bir nəzarətçi özü, elə həbsxananın içində, demək olar ki, hamının gözü qabağında dustaqlardan kağız götürüb verir; o zaman o hələ bilmirdi ki, bu adam həm nəzarətçi, həm də xəfiyyədir, – amma kağızı aldı və dustaqxanadan çıxandan sonra oxudu. Kağızda karandaşla, yeyin xətlə belə yazılmışdı:

“Sizin cinayət üstə tutulmuş bir şəxs ilə maraqlanıb dustaqxanaya gəlib-gətdiyinizdən xəbər tutduqda, sizinlə görüşmək fikrinə düşdüm. Mənimlə görüş tələb edin. Sizə icazə verələr, mən də sizin adamın işi və bizim qrupun işi üçün bir çox mühüm məlumat verərəm. Sizə minnətdar olan Vera Boqoduxovskaya”.

Nexlyudov bütünlüklə Maslova ilə görüşün təəssüratı altında olduğundan, ilk dəqiqələrdə bu ad və xətt ilə əlaqədar heç nə

xatırlaya bilməyib, öz-özünə fikirləşdi: “Boqoduxovskaya. Boqoduxovskaya nə olan şeydir?” Və birdən xatırlayıb dilləndi: “Hə! Ayı ovu vaxtı gördüyüm dyakon qızı”.

Vera Boqoduxovskaya öldən-ayaqdan uzaq Novqorod quberniyasında, Nexlyudovun yoldaşları ilə ova getdiyi uçqar bir kənddə müəllim idi. O müəllim Nexlyudova müraciətlə kursa oxumağa getmək üçün ona pul verməsini xahiş etmişdi. Nexlyudov ona istədiyi pulu verib, sonra onu tamam unutmuşdu. İndi məlum olurdu ki, həmin xanım siyasi cani olub dustaqlanaya düşüb və yaqın ki, onun əhvalatını eşidib, indi, budur, ona öz xidmətini təklif edir. O vaxtlar hər şey necə xoş, sadə idi. İndi isə hər şey nə qədər ağır və mürəkkəbdir. Nexlyudov o vaxtları sevino-sevino canlı bir surətdə xatırladı, Boqoduxovskaya ilə tanışlığı da yadına gəldi. Bu əhvalat pəhriz bayramı ərəfəsində, dəmiryolundan altmış verst aralıda, uçqar bir yerdə baş vermişdi. Ovları yaxşı tutmuş, iki ayı vurmuşdular və geri qayıtmağa hazırlaşaraq, yemək yedikləri vaxt, düşükləri daxmanın sahibi gəlib demişdi ki, dyakonun qızı gəlib knyaz Nexlyudov ilə görüşmək istəyir.

Kimsə dilləndi:

– Qəşəngdirmi?

Nexlyudov üzünə ciddi bir ifadə verib:

– Di bəsdir, – demiş, süfrədən qalxıb ağızını silmiş və görəsən dyakon qızına nə üçün lazım olduğuna təəccüblənərək ev sahibinin daxmasına getmişdi.

Otaqda başında keçə şlyapa, əynində qısa kürk, damarları çıxmış, arıq, xoşagəlməz sifətli bir qız vardı ki, yalnız gözləri və üstündə ucları yuxarı qalxmış qaşları gözəldi.

Ev sahibi qarı qısaca demişdi:

– Vera Yefremovna, sözünü de ona, knyaz elə bu özüdür. Mən gedim.

Nexlyudov demişdi:

– Mənə görə qulluğunuz?

Qız tutula-tutula demişdi:

– Mən... mən... Bilirsinizmi, siz varlı adamsınız, pulunuzu boş-boşuna havaya sovurursunuz, ova xərcləyirsiniz. Ancaq mən bilirəm... mən bircə şey istəyirəm... Mən adamlara faydalı olmaq istəyirəm, amma əlimdən bir iş gəlmir, ona görə ki, heç nə bilmirəm.

Qızın gözləri səmimiliyi, mehribanlığı, qətliyatını da, çəkingənliyinin də bütün ifadəsi o qədər təsirli idi, Nexlyudov çox vaxt olduğu kimi birdən özünü onun vəziyyətində təəvvür etmiş, onu başa düşmüş və rəhmi gəlmişdi.

– Mən nə edə bilərəm ki?!

– Mən müəlliməm, amma kursa getmək istərdim, mənə qoyurlar. Qoyurlar deyil ey, onlar qoyurlar, amma vəsait lazımdır. Siz mənə verin, kursu qurtarıb qaytararam. Mənə elə gəlir ki, varlı adamlar ayı vurmaqla, kəndliləri içirtməklə heç də yaxşı iş tutmurlar. Niyə onlar xeyirli işlər görməsinlər? Mənə elə səksəncə manat kifayətdir. İstəmirsiniz verməyin, mənəimcün hamısı birdir, – deyər qız Nexlyudovun ona zillənmiş inadlı, ciddi baxışını özünə qarşı mənfi əlamət kimi yozub sözlərini acıqlı qurtarmışdı.

– Əksinə, sizə çox minnətdaram ki, mənə fürsət verdiniz.

Qız onun razı olduğunu başa düşdükdə qızarmış və susmuşdu.

Nexlyudov demişdi:

– Bu saat getirim.

O, otaqdan çıxmış və oradaca onların danışığını dinləyən bir yoldaşını görmüşdü. Yoldaşlarının zarafatlarına cavab vermədən çantasından pul götürüb qıza aparmışdı.

– Xahiş edirəm, xahiş edirəm heç təşəkkür etməyin. Mən sizə təşəkkür etməliyəm.

Bütün bunları xatırlamaq indi Nexlyudova xoş gəlirdi. Bunu da xatırlamaq xoş idi ki, bu hadisəni pis mənada zarafata çevirmək istəyən bir zabitlə az qala küsüsməli olmuşdu, amma başqa bir yoldaşı ona kömək etmiş və nəticədə onlar yaxın dostlaşmış, bütün ovları yaxşı tutmuş, şən keçmiş və onlar gecə dəmiryolu stansiyasına qayıtdıqları zaman bu gecə ona ləzzət vermişdi. Qoşa at qoşulmuş bir cərgə kirşə bir-birinin ardınca düzülüb dar meşə yolu ilə üstlərini qar basmış, gah uca, gah alçaq küknar ağacları arası ilə səssiz-səmərsiz gedirdi. Yoldaşlardan kimsə ətirli papiros çəkir, odu qaranlıqda qızarırdı. Bələdçi Osip dizə qədər qara batıb çıxarıcı bu kirşədən-o kirşəyə qaçıb sığınlarını indi dərindən qara bata-bata ağcaqovaq ağaclarının qabıqlarını gəmidikləri barəsində, ayıların uçarlarda öz zağalarında uzanıb nəfəsgahdan isti nəfəslərini pufhapufla buraxdıqlarından danışa-danışa, onları yola salırdı.

Bütün bunlar və hamısından artıq o vaxtlar özünü necə xoşbəxt hiss etdiyi, öz sağlamlıq, qüvvət və qayğısızlığı indi bir-bir Nexlyu-

dovun yadına düşürdü. Ciyərləri qısaca kürkünü qabardaraq şaxtala havanı nəfəsinə alır, kirşələrin əymələrinin toxunduqları budaqlardan qar üzünə səpilir, bədəni isti, üzü sərin, qəlbində nə bir qayğı, nə bir qorxu, nə bir arzu... Nə qədər xoş idi. Bəs indi? İlahi, hər şey nə qədər əzablı-əziyyətli, çətin idi!

Yəqin ki, Vera Yefremovna inqilabçı idi və indi inqilabi işlərinə görə dustaqa xanaya düşmüşdü. Onu görmək lazımdı, xüsusən ona görə ki, Maslovanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün məsləhətlər verməyi vəd etmişdi.

L

Nexlyudov o biri gün səhər oyanıb, dünən bütün olan-bitəni xatırladı və onu dəhşət basdı.

Amma bu dəhşətə baxmayaraq, əvvəlkindən daha möhkəm qərara aldı ki, başladığı işi davam etdirəcəkdi.

O öz vəzifəsinə dərək etmə hissi ilə evdən çıxıb, Maslennikovun yanına getdi ki, ondan dustaqa xanada Maslovadan başqa, onun xahiş edib tapşıracağı qarı Menşova və oğlu ilə görüşməyə icazənamə alsın. Bundan başqa o, Maslovanın işinə köməyi dəyə biləcək Boqoduxovskaya ilə görüşə də icazə almaq istəyirdi.

Nexlyudov Maslennikovu çoxdan hələ polkda xidmət vaxtından tanıyırdı. O zaman o polkun xəzinədarı idi. O xoşxasiyyət, işə yaran bir zabit idi, polkdan və çar ailəsindən başqa dünyada heç nə bilməz və bilmək də istəməzdi. İndi Nexlyudov onu polku quberniya ilə və quberniya idarəsi ilə əvəz etmiş bir inzibatçı kimi görürdü. O, varlı və zirik bir qadınla evlənmişdi; həmin arvad da onun hərbi xidmətdən mülki xidmətə keçməyə məcbur etmişdi.

Arvadı ona gülür və ələ öyrədilmiş bir heyvan kimi tumarlayırdı. Nexlyudov keçən qış bir dəfə onların evində olmuş, amma bu ər-arvad ona o qədər maraqsız görünmüşdü ki, sonralar daha bir dəfə də olsun, onlara ayaq basmamışdı.

Maslennikov Nexlyudovu gördükdə, yaman sevindi. Onun üzünü yənə də əvvəlki kimi, gipgirdə və qıpqırmızı idi, elə həmin şişmanlıq vardı, yənə də, hərbi xidmətdə olduğu kimi, gözəl geyinmişdi. Orada həmişə əynində təmiz, son moda ilə tikilmiş, çiynlərinə və sinəsinə yaxşı yatan mundir və tujurka olardı. İndi bu, son moda ilə tikilmiş, yənə elə o cür dolğun bədəninə yaxşı yatan və gen sinəsini

daha qabarıq göstərən mülki geyim idi. Onun əynində vismundir vardı. Aralarında yaş fərqi baxmayaraq (Maslennikovun yaşı qırxa yaxın idi), onlar bir-birilə "sən" – deyər danışdılar.

– Hə, bax, sağ ol ki, gəlibsən. Gedək arvadımın yanına. Mənim də elə iclasa qədər düz on dəqiqə boş vaxtım var. Axı reis gedib. Quberniyanı mən idarə edirəm, – deyər o, şadlığını gizlədə bilməyib, bürüzə verdi.

– Sənə bir işim düşüb.

– Necə, necə? – deyər Maslennikov birdən-birə diqqət kəsilib, qorxmış və bir qədər ciddi bir ifadə ilə soruşdu.

– Dustaqa xanada mənim çox maraqlandığım bir adam var (dustaqa xana sözünü eşitdikdə Maslennikovun üzünü daha artıq ciddiləşdi) və mən istərdim ki, onunla ümumi görüş yerində yox, kontorda, həm də yalnız müəyyən edilmiş günlərdə yox, tez-tez görüşüm. Mənə deyiblər ki, bu sənənin ixtiyarındadır.

– Əlbəttə, *mon cher*¹, sənənin üçün hər şey etməyə hazırım, – deyər Maslennikov öz böyükliyinə guya nəzər almadığını göstərmək üçün, iki əlini Nexlyudovun dizlərinə toxundurub davam etdi: – bu mümkündür, amma bilirəm ki, mən bir saatlıq xəlifəyəm.

– Deməli, onunla görüşmək üçün mənə kağız verirsən də?

– O qadındır mı?

– Hə.

– Yaxşı, nə üstə tutulub?

– Zəhərləmə üstündə. Ancaq hökm düzgün verilməyib.

– Bax, bu da ədalətli məhkəmə, *ils nen font point d'autres*² – deyər, nədənsə, o fransızcaya keçdi. – Bilirəm ki, sən mənimlə razı deyilsən, amma nə etməli, *c'est mon opinion arretie*³, – deyər bütün il ərzində mürtəce, mühafizəkar qəzətdə, müxtəlif şəkillərdə, oxuduğu rəyi ifadə ilə əlavə etdi. – Bilirəm ki, sən liberalsan.

– Bilirəm liberalam, ya başqa bir şeyəm, – deyər Nexlyudov gülümsündü; – o həmişə təəccüblənirdi ki, hamı onu nədənsə, bir partiya mənsub bilib, liberal adlandırır, yalnız ona görə ki, o insanı mühakimə edəndə, deyirdi ki, hər şeydən əvvəl onun özünü dinləmək lazımdır, məhkəmə qarşısında hamı bərabərdir,

¹ Əzizim

² Onlar başqa cür etmirlər.

³ Bu mənim qəti qənaətimdir.

ümumiyyətlə, insanları, xüsusilə hələ məhkum edilməmiş insanları incitmək və döymək lazımdır. – Bilmirəm liberalam, ya yox, ancaq bunu bilirəm ki, indiki məhkəmələr nə qədər pis olsalar da, hər halda əvvəlkilərdən yaxşıdır.

– Hansı vəkili tutubsunuz?

– Fanarinə müraciət etmişəm.

– Hə, Fanarin, – deyər Maslennikov üz-gözünü turşudu; yadına düşdü ki, keçən il həmin Fanarin məhkəmədə onu şahid kimi din-dirib, böyük bir hörmətlə yarım saat müddətində lağa qoymuşdu. – Mən onunla iş görməyi sənə məsləhət görməzdim. Fanarin *est un hommetare*¹.

– Səndən bir xahişim də var, – deyər Nexlyudov ona cavab verməyib davam etdi. – Lap çoxdan tanıdığım bir qız var, müəllimdir, lap yazığın-fağırın biridir, indi o da dustaqdır, mənimlə görüşmək istəyir. Onun yanına getməyə də mənə icazənamə verə bilərənmə?

Maslennikov başını bir qədər yana əyib fikirləşdi.

– Siyasidirmi?

– Hə, mənə dedilər ki, elədir.

– Bax, bilirənmə, siyasi dustaqlarla görüş yalnız qohum-əqrə-balarına verilir, sənə mən ümumi icazənamə verərəm. *Je sais gue vous n'abuseres pas*²... Sənin o *protegee*-nin adı-zadı nədir? Boqoduxovskaya? *Elle est jolie*?³ *Hideuse*⁴.

Maslennikov narazı halda başını yırğalayıb, stola yanaşdı və çap edilmiş sərflövəsi olan bir kağıza yeyin-yeyin yazdı: “Bunu təqdim edən knyaz Dmitri İvanoviç Nexlyudova dustaqxana kontorunda, dustaq, meşşan qadın Maslova, eləcə də feldşer qadın Boqoduxovskaya ilə görüşə icazə verirəm”. – Yazıb qurtarıqda qol-budaqlı bir qol çəkdi.

– Bax, özün görürsən orada nə nizam-intizam var. Amma orada nizam-intizam gözləmək çox çətinidir, çünki dustaq həddən artıq çoxdur, xüsusilə başqa yerlərdən köçürürlər, amma mən hər halda bu işə ciddi baxıram və bu işi sevirəm. Özün görürsən ki, orada işlər çox yaxşıdır və onlar razıdırlar. Amma onlarla rəftarı bacarmıq lazımdır. Elə bu günlərdə bir əhvalat olmuşdu – itaətsizlik etmiş-

¹ Pis şöhrət qazanmış adam.

² Bilirəm ki, sən sui-istifadə etməzsən.

³ O qadın qəşəngdirmi?

⁴ Kifirdir.

dilər. Başqası olsaydı, bunu üsyan hesab edib, çox adamı bədbəxt edərdi. Amma biz işi çox yaxşı yoluna qoyduq. Bir tərəfdən qayğı-keşlik lazımdır, bir tərəfdən də möhkəm hakimiyyət, – deyib o, qızıl düyməli ağ köynəyinin qolçağından çıxmış, barmağında firuzə qaşlı üzük olan ağ gonbul yumruğunu sıxdı: – Həm qayğıkeşlik, həm də möhkəm zabite.

Nexlyudov dedi:

– Hə, bunu bilirəm, iki dəfə orada olmuşam, mənə yaman ağır gəlib.

– Bilirən nə var? Sən görək qrafinya Passek ilə bir görüşsən, – deyər sözə qızıxmış olan Maslennikov davam etdi: – O bütün varlığı ilə bu işə girişib. *Elle fait blaucour de bein*¹. Onun, bəlkə mənim də sayəmədə, saxta təvazökarlıq etmədən deyim ki, hər şeyi dəyişdirmək mümkün olmuşdur; özü də elə dəyişmişdir ki, əvvəlki dəhşətlər daha yoxdur, onlar üçün isə orada çox yaxşı keçir. Bax, özün görəcəksən. Odur, Fanarin, mən onu şəxsən tanıyıram, bir də ki, mənim ictimai vəziyyətimə görə, bizim yollarımız başqa-başqadır, amma o lap yəqin pis adamdır, bununla bərabər məhkəmədə elə sözlər, elə şeylər danışır ki...

– Hə, çox sağ ol, – deyər Nexlyudov kağızı götürüb, onun sözü-nün ardına qulaq asmayıb, öz keçmiş yoldaşı ilə xudahafizləşdi.

– Bəs arvadımın yanına getmərsən?

– Yox, bağışla, indi vaxtım yoxdur.

– Axı belə olmaz, o məni danlayacaq, – deyər Maslennikov öz keçmiş yoldaşını pilləkənin birinci meydançasına qədər ötürdü, o, birinci dərəcə əhəmiyyətli saydığı adamları buraya qədər ötürürdi; Nexlyudovu da onlardan hesab edirdi. – Yox, sən Allah, heç olmasa bir dəqiqəliyə ona baş çək.

Amma Nexlyudov sözündə möhkəm durdu və lakey ilə qapıçı Nexlyudovun paltosunu əlaqacını vermək üçün ona sarı cumub, bayır tərəfində qorodovoy durmuş qapını açıqda, o dedi ki, indi heç cür bacadırmayacaq.

– De, onda cümə axşamı buyur gəl. Bu gün onun qəbul günüdür. Mən ona deyərəm, – deyər Maslennikov pilləkən başından çığırı.

¹ O çox xeyirli iş görür.

Nexlyudov elə həmin gün Maslennikovun yanından çıxıb, bir-baş dustaqxanaya getdi və rəis müavininin artıq tanıdığı mənzilinə yönəldi. Yənə də, o dəfə olduğu kimi pis fortepiano səsləri eşidildi, ancaq indi rapsodiya deyil, Klementinin etüdləri, yənə də çox bərkədən, çox aydın və iti çalınırdı. Qapını açan, bir gözü sarıqlı qulluqçu dedi ki, kapitan evdədir və Nexlyudovu kiçik qəbul otağına ötürdü: burada bir divan və stol vardı, bir tərəfdə toxunma yun salfet üzərinə qoyulmuş çəhrayı, kağız qalpaqlı iri bir lampa yanırı. Üzü çox yorğun və qaşqabaqlı olan rəis müavini özü onu qarşıladı.

O, mundirinin orta düyməsini düymələyə-düymələyə dedi:

– Acizənə rica edirəm, nə buyurursunuz?

Nexlyudov kağızı ona uzadıb:

– Budur, – dedi, – mən qubernator müavininin yanından gəlirəm, bu da icazənamə, Maslovanı görmək istərdim.

Rəis müavini musiqinin səsinə yaxşı eşitməyib soruşdu:

– Markovanı?

– Maslovanı.

– Hə, hə.

Rəis müavini qalxıb, ardından Klementinin ruladaları gələn qapıya yaxınlaşdı.

– Marusya, heç olmasa bir az ara ver də, – deyə elə bir səslə söyləndi ki, həmin musiqinin onun üçün bir əzab, işgəncə olduğu anlaşılırdı: – Axı heç nə eşitmək olmur.

Fortepiano susdu, narazı addım səsləri eşidildi və kimsə qapıdan baxdı.

Rəis müavini musiqinin kəsilməsindən bir asudəlik hiss etmiş kimi, yüngül tütünlü yoğun bir papiros yandırır, Nexlyudova da təklif etdi. Nexlyudov istəmədi.

– Bəli, mən Maslovanı görmək istərdim.

Rəis müavini dedi:

– Nə olar ki, mümkündür... Hə, nə var? – deyə o içəri gəlmiş beş-altı yaşlı qıza müraciət etdi; uşaq başını döndərərək gözlərini Nexlyudovdan çəkmədən, atasına sarı gedirdi. Qızın öz qabağına baxmadığından, ayağının xırdaca xalçaya ilişib bürdüyörək qaçdığını gören rəis müavini gülümsünərək dedi: – Bax, yıxılırsan ha!..

– Yaxşı, mümkünsə, mən gedim.

Rəis müavini dedi:

– Maslovanı bu gün görmək münasib deyil.

– Niyə ki?

– Belə də, təqsir özünüzdədir, – deyə rəis müavini azacıq gülümsündü. – Knyaz, siz pulu onun özünə verməyin. İstəyirsiniz mənə verin. Hamısı ona çatar. Dünən görünür ona pul veribsiniz, o da araq tapıb, bu bəlanın kökünü heç cür kəsmək olmur; bu gün elə içib ki, hətta ağzınlığa başlayıb.

– Hə, doğrudanmı?

– Bəs necə, hətta ciddi tədbir görməli oldum, onu başqa kame-raya köçürdüm. Beləliklə o sakit qadıdır, amma, xahiş edirəm, onu pul verməyin. Bu camaat belədir...

Nexlyudov dünənkiləri aydın xatırladı və onu yənə dəhşət götürdü.

Nexlyudov bir qədər susub soruşdu:

– Bəs siyasi dustaq Boqoduxovskayamı görmək olarmı?

Rəis müavini hələ də Nexlyudova baxmaqda olan qızı qucaqlayıb:

– Deyəsən olar, – deyə ayağa qalxdı və qızı çimalca ötürüb, giriş otağına keçdi.

Nexlyudov gözü sarıqlı qızın verdiyi paltonu hələ geyib qapıdan çıxmadığı ki, Klementinin ruladaları yənə də ucadan səslənməyə başladı.

Rəis müavini pillələri enə-enə dedi:

– Konservatoriyada oxuyurdu, amma orada nizam-intizam yoxdur. Ancaq yaxşı qabiliyyəti var. Konsertlərdə çalmaq istəyir.

Rəis müavini ilə Nexlyudov dustaqxanaya çatdılar. Rəis müavini yaxınlaşan kimi, darvaza bir qırıqımda açıldı. Nəzarətçilər rəsmi-təzim edib, onu gözləri ilə ötürürdülər. Başlarının yarısı qırıxılmış, nə iləsə dolu çəlləklər daşıyan dörd adam girişdə onlara rast gəlib, rəis müavinini gördükdə, divara qısıldılar. Biri daha çox əyilib, qara gözləri parılda-ya-parılda, qaşqabağını turşutmuşdu.

Rəis müavini bu dustaqlara osla diqqət yetirməyib, başladığı söhbəti davam etdirdi:

– Əlbəttə, istedadı təkmilləşdirmək lazımdır, amma, bilirsizmi, xırdaca mənzildə çox çətin olur, – deyə o, yorğun addımlarla, Nexlyudovla birlikdə görüş otağına keçdi.

Rəis müavini soruşdu:

– Kimi görmək istəyirdiniz?
– Boqoduxovskayanı.
– O qüllədə olanlardandırmı? Onda gərək bir qədər gözləyö-siniz, – deyə o Nexlyudova mürciət etdi.
– Bəs hələlik cv yandırmaqda təqsirləndirilmiş ana-oğul Menşovları görmək olmazmı?
– Onlar iyirmi birinci kamerada olanlardandırmı? Nə olar ki, onları çağırtdırmaq mümkündür.
Mən Menşovları öz olduqları kamerada görə bilərəmmi?
– Görüş otağında sizin üçün daha rahat olar.
– Yox, mənim üçün maraqlıdır.
– Siz də maraqlanmağa şey tapdınız.
Bu vaxt yan qapıdan şıq geyimli köməkçi zabıt çıxdı. Rəis müavini köməkçi zabito dedi:

– Knyazı Menşovun yanına, kameraya ötürün. İyirmi birinci kameraya, sonra da kontora. Onu da özüm çağıraram. Adı nə idi?

– Vera Boqoduxovskaya, – deyə Nexlyudov cavab verdi.

Rəis müavininin köməkçisi sarışın, gənc, bıqları boyanmış, ətrafına çiçək odekolonu qoxusu yayan bir zabıt idi.

O, xoş bir təbəssümlə Nexlyudova mürciətlə dedi:

– Buyurun. Bizim müəssisə ilə maraqlanırsınız, eləmi?

– Bəli, mənə deyilənə görə, əsla təqsiri olmadan bura düşmüş bu adamları maraqlanıram.

Köməkçi zabıt çiyinlərini çəkdi.

– Bəli, olur da, – deyə o sakitcə cavab verib, qonağı hörmətlə özündən irəli buraxıb, geniş, üfunətli bir koridora keçdilər, – hərdən yalan da deyirlər. Buyurun!

Kameraların qapıları açıqdı və koridorda bir neçə dustaq vardı. Köməkçi zabıt nəzarətçilərə yüngülvari baş əyə-əyə və gözləri ilə böyükləri ötürən, divarlara qısılib, öz kameralarına girən və ya sol-datsayağı əllərini yanlarına sıxıb qapıların ağzında mil duran dustaqlara gözücu baxa-baxa, Nexlyudovu dəmir qapısı bağlı olan başqa bir koridora ötürdü.

Bu koridor birincisindən daha dar və daha üfunətli idi. Hər iki tərəfdən koridora qıfıllanmış qapılar çıxırdı. Qapılarda diametri yarım verşok olan göz deyilən dəliklər vardı. Koridorda qırıq üzü kədərli qoca nəzarətçidən başqa heç kəs yoxdu.

Rəis müavininin köməkçisi soruşdu:

– Mənşov hansı kameradadır?

– Soldan səkkizincidə.

Nexlyudov soruşdu:

– Bunlarda da dustaq varmı?

– Biriəndən başqa hamısında var.

LII

Nexlyudov soruşdu:

– Baxmaq olarmı?

– Buyurun, buyurun, – deyə köməkçi zabıt xoş bir təbəssümlə gülümsünüb, nəzarətçidən nəsə soruşmağa başladı. Nexlyudov dəliklərin birindən baxdı: orada, əynində birçə alt paltarları olan, xırdaca qarasaqqallı, ucaboy bir cavan iti addımlarla var-gəl edirdi. Qapıda hənərti çşidib baxdı, üz-gözünü turşudub, yenə gözünməyə davam etdi.

Nexlyudov o biri dəlikdən baxdı: onun gözü başqa bir qorxmş iri gözlə qarşılaşdı, o da dəlikdən baxırdı. Nexlyudov cəld geri çəkildi. Üçüncü dəlikdən baxanda, xalası başına çəkib, çarpayıda büzüşüb yatmış çox xırdaboy bir adam gördü. Dördüncü kamerada enlisifət, rəngi solğun bir adam dirsəklərini dizlərinə dirəyib, başını aşağı sallayıb oturmuşdu. Həmin adam ayaq səsləri çşitdikdə, başını qaldırıb baxdı. Onun bütün simasında, xüsusilə iri gözlərində ümidxiz bir qəmginlik ifadəsi vardı. Görünür ki, kameraya kimin baxması onun maraqlandırmırdı. Kim baxırsa baxsın, görünür o heç kəsdən bir yaxşılıq gözləməirdi. Nexlyudovu dəhşət götürdü.

O daha kameralara baxmaqdan əl çəkib, Mənşovun olduğu iyirmi birinci kameraya yaxınlaşdı. Nəzarətçi qıfılı burub, qapını açdı. Mehriban baxışlı dəyirmigöz, xırdaca saqqallı, uzungərdən, möhkəm özələli bir cavan çarpayının yanında durub, üzündə qorxu ifadəsi, cəld xalasını geyinə-geyinə, içəri girənlərə baxırdı. Nexlyudovu onun mehriban baxışlı dəyirmi gözləri xüsusilə heyran etdi, bu gözlər qorxmş və sualedici bir ifadə ilə tez-tez Nexlyudovdan nəzarətçiyə, ondan köməkçi zabito və geri qayıdıb baxırdı.

– Budur, bu cənab sənin işin barəsində soruşmaq istəyir.

– Canla-başla razıyam.

– Hə, mənə sizin işiniz barəsində danışblar, – deyə Nexlyudov kameranın içərisinə keçib çaxçaxlı, çirklə pəncərənin qabağında durdu, – istərdim ki, sizin özünüzdən bu əhvalatı çşidim.

Mənşov da pəncərəyə yaxınlaşdı, o saat danışmağa başladı; əvvəlcə qorxa-qorxa, baş nəzarətçiyə baxa-baxa, sonra, nəzarətçi nəşə, əmr vermək üçün tamamilə kameradan koridora çıxdıqda isə daha cürətlə danışdı. Bu söhbət həm dil, həm ifadə tərzinə görə ən sadə və yaxşı bir kəndli gəncin danışığı idi və bu söhbəti eynində eycəbər paltar, özü də dustaqqanada olan bir dustağın ağzından eşitmək Nexlyudova çox qoribə gəlirdi. Nexlyudov dinləyir və eyni zamanda saman döşəklə alçaq çarpayını, qalın dəmir çaxçaxlı pəncərəni, çirklə, rütubətli və kobud suvanmış divarları, ayağında dustaqqana ayaqqabısı, eynində xalat olan bu bədbəxt, şikəst edilmiş kəndlinin miskin üzünü və fiqurunu nəzərdən keçirdikcə, onu gətirdicə artan qəm-qüسسə basırdı, bu məhrəban, sadə adamın danışdıqlarının doğru olduğuna adamın inanmağı gölmirdi, – belə düşündə, adamı dəhşət alırdı ki, insanlar heç bir şeyin üstündə, elə onu incitdikləri üçün də, onun özünü tutub, əyninə dustaq paltarı geydirib, bu qorxunc yerə salsınlar. Bununla bərabər bu məhrəban simalı şəxsin danışdığı bu həqiqi əhvalatın yalan və uydurma olduğuna inanmaq daha da dəhşətli idi. Əhvalat bundan ibarət idi ki, o, evləndikdən bir az sonra meyxanaçı onun arvadını əlindən almışdı. O hərdən qanuni kömək axtarmışdı. Hər yerdə meyxanaçı başçıları rüşvətlə ələ almış və ona bəraət vermişdilər. Bir dəfə Mənşov gedib arvadını güclə evinə gətirmiş, amma o biri gün arvad yenə qaçmışdı. Onda gedib arvadını tələb etmişdi. Meyxanaçı demişdi ki, arvadı orada yoxdur (o isə arvadı ora girəndə görmüşdü), çıxıb getsin. O isə əl çəkməmişdi. Onda meyxanaçı öz işçisi ilə birlikdə onu döyüb al-qana bulamışdılar, ertəsi gün isə, meyxanaçının həyəti yanmışdı. Onu anası ilə birlikdə təqsirləndirmişdilər, amma o yandırmamışdı, onda o kirvəsigildə imiş.

– Doğrudan da sən yandırmamışdın?

– Ay ağa, heç o fikirdə olmamışam da. Amma o, mənim qəddar düşmənim, yəqin elə özü yandırır. Deyirlər ki, elə təzəcə siğorta elədiribmiş. Anamla mənim boynuma qoyurlar ki, guya biz onu hədələmişik. Bu düzdür, o dəfə mən onu söyüb yamanlamışdım, ürəyim davam gətirməmişdi. Amma yandırmığına yandırmamışam. Heç yangın baş verəndə orada olmamışam. O bunu qəsdən mənim anamla orada olduğum günə salıb. Siğorta pulu üçün onu yandırır bizim boynumuza atır.

– Doğrudanmı?

– Allahın hüzurunda deyirəm, elədir ki var, ay ağa. Mənə doğma ata olun, – deyib o diz çökmək istədi, amma Nexlyudov tutub qoymadı. – Məni xilas eləyin, nahaqca yerə tələf oluram, – deyə davam etdi. Və birdən yanaqları əsdi, ağlamağa başladı, xalatinin qolunu çirməyib, çirklə köynəyinin qolu ilə gözlərini sildi.

Nəzarətçi soruşdu:

– Qurtardınızımı?

– Hə. Qəm eləməyin, nə mümkünsə elərik, – deyib Nexlyudov bayıra çıxdı. Mənşov qapının içində durmuşdu, belə ki, nəzarətçi qapını örtəndə, qapı onu itələdi. Nəzarətçi qapının qıfılını bağladığı müddətdə, Mənşov qapıdakı dəlikdən baxmaqda idi.

LIII

Nexlyudov geniş koridorla açıq-sarı rəngli xalat, qısa, gen tuman, ayaqlarına dustaq ayaqqabısı geymiş və ona acgöz nəzərlərlə baxan adamların arası ilə geri qayıdanda, qoribə hissələr duyurdu: – Həm burada oturan adamlara ürəyi yanır, həm onları bura salıb saxlayan adamlara qarşı dəhşət və qəzəb duyur, həm də nədənsə, bütün bunlara belə sakitcə baxdığına görə, öz-özündən utanırdı.

Bir koridorda, kimsə, dustaq ayaqqabılarını tappıldada-tappıldada, qaçaraq kameranın qapısından içəri girdi, oradan adamlar çıxıb, Nexlyudovun yolunu kəsdilər və ona təzim etdilər.

– Əmr edin, nəcabətli cənab, bildirmə sizə necə müraciət edim, buyurun bizim işimizi birtəhər həll eləsinlər.

– Mən rəis deyiləm, heç nə edə bilmərəm.

– Fərqi yoxdur, rəislərə, kimə lazımdırsa çatdırın, – deyər narazı bir səs diləndi, – heç bir günahımız olmaya-olmaya, iki aydır əzab çəkirik.

Nexlyudov soruşdu:

– Necə? Nə üçün?

– Budur da, tutub dustaqqanaya salıblar. İki aydır yatırıq, özümüz də bilmirik niyə.

Rəis müavininin köməkçisi dedi:

– Düzdür, bu adamları qeyd olunmadıqlarına görə tutublar, onları öz quberniyalarına göndərmək lazımdır, amma orada dustaqqana yanır və quberniya idarəsi bizə tapşırıb ki, bunları ora göndərməyək.

Odur ki, o biri quberniyalardan olanların hamısını göndərmişik, amma bunları saxlayırıq.

Nexlyudov qapıda durub soruşdu:

– Necə, elə birçə buna görəmi?

Əyinlərində dustaq xalası olan qırx nəfərdən ibarət bir yığın adam Nexlyudovu və köməkçi zabiti araya aldı. Bir neçə səs birgə danışmağa başladı. Köməkçi zabiti onları dayandırdı.

– Aranızdan biriniz danışsın da.

Hamının arasından əlli yaşlarında xoşsima, ucaboy bir kəndli ayrıldı. O Nexlyudova izah etdi ki, onlar hamısı ona görə sürgün edilib dustaqxanaya salınıblar ki, pasportları yox idi. Əslində pasportları vardı, amma yalnız ikicə həftə vaxtı ötürmüş. Hər il belə olur, pasportların vaxtı ötürdü, amma, heç bir cəza vermirdilər, indi isə tutub, budur, ikinci aydır ki, canilər kimi bura salıb saxlayırlar.

– Biz hamımız daş işləri görürük, bir artəldənlik. Deyirlər ki, quberniyada dustaqxana yanib. Axı, bunda ki, bizim bir günahımız yoxdur. Allah xatirinə bizə bir mərhəmət edin.

Nexlyudov bu sözləri dinləyir, amma bu xoşsima adamın danışdıqlarını, demək olar ki, başa düşmürdü, çünki bütün diqqətini bu xoşsima daşyonanın yanağındakı tüklərin arasında sürünən tünd-boz rəngli çoxayaqlı iri bit cəlb etmişdi.

Nexlyudov baş nəzarətçiyə müraciətlə soruşdu:

– Bu necə işdir? Yəni elə birçə buna görə?

– Bəli, onları öz yaşadıkları yerə göndərməli idik, – deyə köməkçi zabiti cavab verdi.

Baş nəzarətçi sözünü qurtarar-qurtarmaz, dəstənin içində, əynində dustaq xalası olan bəstəboy bir adam irəli çıxıb, ağzını qarıb bir şəkildə əyə-əyə deddi ki, onlara burada nahaqca yerə əzab-əziyyət verilir.

– Lap itdən də pis... – deyə o sözə başladı.

– Bura bax, hey, sən də çox artıq-əskik danışma hey, yoxsa, bilirsən!..

– Nəyi biləcəyəm? – deyə bəstəboy adam qəzəblə davam etdi.

– Bəyəm bizim bir günahımız var?

– Kəs səsini! – deyə rəis çığırdı və bəstəboy kişi susdu.

Nexlyudov kameralardan çıxdıqda, rast gəldiyi dustaqların qapılardan baxan yüzlərlə gözləri önündən keçərkən, öz-özünə deyirdi: “Bu nə olan işdir?”

Onlar koridordan çıxdıqdan sonra Nexlyudov soruşdu:

– Doğrudan da belə günahsız adamları tutub saxlayırlar?

– Bəs, buyurun görüm, nə edək? – deyə rəis köməkçisi davam etdi. – Amma çoxu da yalan deyir. Onlara qalsa, elə hamısı günahsızdır.

– Axı bunların ki heç bir günahı yoxdur.

– Tutaq ki, bunlar elədir. Amma, camaat yaman xarab olub. Zabitəşiz mümkündür deyil. Elə delisovları var ki, heç gözə qoymaq olmaz. Elə günü dünən ikisini cəzalandırmalı olduq.

– Necə yəni cəzalandırmalı oldunuz? – deyə Nexlyudov soruşdu.

– Verilən göstərişə görə kətkəklə...

– Axı cismani cəza qadağan edilmişdir!

– Bunun hüquqdan məhrum edilənlərə dəxli yoxdur.

Nexlyudov dünən dəhlizdə gəzərkən bütün gördüklərini xatırladı və başa düşdü ki, cəza onun orada gözlədiyi zaman baş veribmiş; onu maraq, qüسسə, anlaşılmazlıq, demək olar ki, cismani hala keçən ürək bulantısı qarışıq çox şiddətli hissiyyət bürüdü; bunu o əvvəllər də duymuşdu, amma heç vaxt bu dərəcədə şiddətli olmamışdı.

O, rəis müavininin köməkçisinin sözlərini dinləmədən və ətrafına baxmadan, tələsik koridorlardan çıxıb kontora yönəldi. Rəis müavinini koridorda idi; onun başı başqa işlərə qarışdığından, Boqoduxovskayanı çağırtdırmağı unutmuşdu, yalnız Nexlyudov kontora girdikdə, onu çağırtdırmağı vəd etdiyini xatırlayıb dedi:

– Bu saat dalınca adam göndərəm, siz bir azca oturun.

LIV

Kontor iki otaqdan ibarət idi. Birinci otağın rəngi qopub tökülmüş yekə bir sobası, iki çirkli pəncərəsi vardı, bir gündə dustaqların boyunu ölçmək üçün bir ölçü aləti qoyulmuş, o biri gündə də əzab-əziyyət yurdlarının adı ləvazimatından olan – İsanın böyük surəti asılmışdı. Bu birinci otaqda bir neçə nəzarətçi durmuşdu. O biri otaqda isə, divarlar boyunca ayrı-ayrı qruplar halında və ya qoşa-qoşa, iyirmi nəfərə qədər kişi və qadın oturub yavaşcadan söhbət edirdilər. Pəncərənin qabağında bir yazı stolu vardı.

Rəis müavinini yazı stolunun yanında oturub, oradaca bir stul Nexlyudova təklif etdi. Nexlyudov oturub otaqdakı adamları nəzərdən keçirməyə başladı.

Hər şeydən əvvəl onun diqqətini əynində qısa bir jaket olan xoşifət bir cavan cəlb etdi; o artıq çox da cavan olmayan, qaraqaş bir qadının qarşısında durub hərəzlə, əl-qolunu oynada-oynada, ona nəse deyirdi. Onlarla yanaşı göy gözlüklü qoca bir kişi oturub, əynində dustaq paltarları və ona nəse danışan gənc bir qadının əlindən tutub, hərəkətsiz bir halda dinləyirdi. Real məktəbinin şagirdi olan bir oğlan, üzündə qorxu ifadəsi, gözlərini çəkmədən qocaya baxırdı. Onların yaxınlığında, küncdə aşıq-məşuqə bir cüt oturmuşdu: qız – saçları qısa, üzündə zirəklik ifadəsi, sarışın, xoşgörkəm, əynində modalı paltar, lap gənc bir qız idi. Oğlan – üzü zərif, saçları dalğavari, əynində quttaperçdən tikilmiş gödəkce, qəşəng bir gənc idi. Onlar küncdə oturub pıçıldayı, yəqin ki, məhəbbətədən kövrəlmişdilər. Stola hamudan yaxın isə, saçları ağarmış, qarapaltar bir qadın oturmuşdu, o yəqin ki, ana idi. O bütün diqqətə ilə, görkəmindən vərəmliyə bənzəyən və əynində həmin cür gödəkce olan bir cavan oğlana baxır, ona nəse demək istəyir, amma göz yaşları onu boğurdu: danışmağa başlayan kimi susurdu. Cavan oğlan əlində bir kağız tutmuşdu və görünür nə edəcəyini bilmədiyindən, üzündə qəzəb ifadəsə, kağızı bükür, özışdirirdi. Onların yanında ətlıcanlı, alyanaq, gözləri xeyli qabarıq, gözəl bir qız oturmuşdu, əynində boz paltar və pələrin vardı. O, ağlamaqda olan anasının yanında oturub, onun çiyini mehribanca sığallayırdı. Bu qızın hər şeyi gözəldi: iri ağ əlləri də, vurulmuş dalğavari saçları da, möhkəm burnu və dodaqları da... amma üzünün ən başlıca zınotı qoc gözlərinə bənzəyən mehriban, doğruçu qonur gözləri idi. Nexlyudov içəri girdiyi həmin dəqiqədə onun gözəl gözləri anasının üzündən ayrılıb, Nexlyudovun gözlərinə sataşdı. Amma qız həmin saat üzünü çevirib, anasına nəse deməyə başladı. Aşıq-məşuqə cütdən bir qədər aralı cır-cındırlı, qaraqabaq, qarışın bir adam oturub, görüşə gəlmiş, saqqalsız, xadimə bənzər bir nəfərə acıqlı-acıqlı nəse deyirdi. Nexlyudov rəis müavini ilə yan-yanə oturub, gərgin bir maraqla yan-yərəsinə göz gözdirdi. Başu hamar vurulmuş bir balaca oğlanın yanaşub incə bir səslə verdiyi bu sual Nexlyudovun diqqətini cəlb etdi:

– Bəs siz kimi gözləyirsiniz?

Nexlyudov bu suala təəccübləndi, amma oğlana baxıb, onun üzündə ciddi diqqətli və mənalı bir ifadə, gözlərində canlılıq gördükdə, ciddi bir əda ilə cavab verdi ki, tanış bir qadım gözləyir.

Oğlan soruşdu:

– O sizin nəyinizdir, bacınızdırımı?

– Yox, bacım deyil, – deyə Nexlyudov təəccüblə cavab verdi.

– Bəs sən bura kiminlə gəlibən? – deyə oğlandan soruşdu.

– Mən anamla oluram. Siyasi dustaqdır, – deyə oğlan cavab verdi.

Nəzarətçi, yəqin ki, Nexlyudovun oğlanla danışmasını qanun əleyhinə bir iş sayıb diləndi:

– Marya Pavlovna, Kolyanı çağırın.

Marya Pavlovna, Nexlyudovun diqqətini cəlb edən həmin o qocgözlü qəşəng qız, uca qamətlə boylu-boyuna ayağa qalxıb, möhkəm gen və demək olar ki, kişi addımları ilə Nexlyudova və oğlana yaxınlaşdı.

– Necə, yəqin ki, sizdən kim olduğunuzu soruşur, eləmi? – deyə o azacıq gülümsünə-gülümsünə, onun gözlərinə inamla və elə bir sadəliklə baxdı ki, guya onun hamu ilə belə sadə, mehriban, qar-daşca münasibətinə heç bir şübhə ola bilməzdi. – O görək elə hər şeyi bilə, – deyib qız artıq oğlanın üzünə baxa-baxa elə mehriban bir təbəssümlə güldü ki, oğlan da, Nexlyudov da ona baxıb gülümsündülər.

– Hə, soruşurdu ki, kimin yanına gəlmişəm.

Nəzarətçi dedi:

– Marya Pavlovna, kənar adamlarla danışmaq olmaz. Bunu ki bilirsiniz...

– Yaxşı, yaxşı, – deyib qız öz iri ağ əli ilə gözünü ondan çək-məyən Kolyanın əlindən tutub, vərəmli cavanın anasının yanına qayıtdı.

Nexlyudov nəzarətçidən soruşdu:

– Bu oğlan kimdir?

Nəzarətçi öz işlədiyi yerin nadir bir yer olduğunu göstərmək istəyirmiş kimi bir qədər məmnuniyyətlə cavab verdi.

– Bir siyasi dustaq qadımın oğludur, elə dustaqxanada anadan olub.

– Doğrudanmı?

– Bəli, indi də anası ilə Sibiro gedəcək.

– Bəs o qız?

– Sizə cavab verə bilməyəcəyəm, – deyə nəzarətçi çiyinlərini çəkdi. – Budur, Boqoduxovskaya gəldi.

İri, mehriban gözlü, saçları qısa vurulmuş, üzü sarımtıl Vera Yefremovna öz oynaq yerisi ilə arxa qapıdan çıxdı.

O, Nexlyudovun əlini sıxa-sıxa dedi:

– Sağ olun ki, gəlibsiniz. Məni xatırlaya bildinizmi? Gəlin oturaq.

– Sizi belə görəcəyimi güman etməzdim.

– Eh, mənim üçün çox xoşdur! O qədər xoşdur, o qədər xoşdur ki, bundan yaxşısını heç arzulamıram da, – deyə Vera Yefremovna həmişəki kimi öz iri, mehriban, dəyirmi gözlərilə Nexlyudova qorxa-qorxa baxa-baxa və koftasının əzik-üzük, köhnə və çirkli boyunluğundan çıxan sarı, nazik damarlı boynunu o yan-bu yana bura-bura cavab verdi.

Nexlyudov onun bu vəziyyətə necə düşdüyünü soruşmağa başladı. O öz işi barəsində ona böyük bir coşğunluqla danışmağa başladı. O, danışığında bol-bol təbliğət, dezorqanizasiya, qrup, seksiya, yarımseksiya kimi xarici sözlər işlədir və görünür, tamamilə əmin idi ki, bunları hamı bilir, amma Nexlyudov bunları heç yerli-dibli eşitməmişdi.

O narodovolçuluğun bütün sirlərini bilməyin görünür Nexlyudova çox maraqlı və xoş gələcəyinə tamamilə arxayın olduğundan, heç danışırdı. Nexlyudov isə onun cılız boynuna, seyrək və dolaşq saçlarına baxa-baxa, təəcüblənirdi ki, o bütün bunları nə üçün edir və nə üçün danışır. Bu qızın yazıqlığı heç də əlləri və üzü kartof cücartisi kimi ağarmış və heç bir təqsiri olmadan, üfunətli dustaq-xanada oturan o kəndli Mənsövun yazıqlığı kimi deyildi. Bu qıza daha çox ona görə yazığı gəlirdi ki, açıq-aşkar başı qat-qarış, dolaşq fikirlərlə dolmuşdu. Bu qız yazıq ki, özünü qəhrəman hesab edir və onun qarşısında bunu nümayiş etdirirdi, elə buna görə də ona xüsusilə yazığı gəlirdi. Bu nümayişkarlıq əlamətini Nexlyudov həm onda, həm də o otaqdakı adamlardan bəzilərinin də üzündə görürdü. Onun bura gəlməsi onların diqqətini cəlb etmişdi və duyurdu ki, onlar elədikləri hər işi bir qədər başqa cür edirdilər, ona görə ki, o burada idi. Bu əlamət əynində quttaperç gödəkcə olan cavanın da, dustaq xalası geymiş qadının da, hətta aşiq-məşuqə cütündə üzvlərində vardı. Yalnız vərəmli cavanın, qoçgözlü o qəşəng qızın və xədimə bənzəyən arıq saqqalsız adamla danışan o cındırılıq qarışın adamın üzvlərində bu əlamət görünürdü.

Vera Yefremovnanın Nexlyudova danışmaq istədiyi iş bundan ibarət idi ki, rəfiqəsi Şustova, onun ifadəsinə görə, heç onların yarımqruplarına da daxil olmadığı halda, beş ay bundan əvvəl onunla birgə tutulub Petropavlovsk qalasına salınmışdır, – yalnız ona görə ki, evində saxlanmaq üçün ona verilmiş kitab və kağızlar tapılıbmış. Şustovanın tutulmasında Vera Yefremovna özünü qismən müqəssir bilir və böyüklərlə münasibəti olan Nexlyudova yalvarırdı ki, onu qurtarmaq üçün nə mümkünsə etsin. Boqoduxovskayanın xahiş etdiyi o biri iş bundan ibarəti ki, Petropavlovsk qalasında dustaq olan Qureviçə valideyni ilə görüşə və elmi məşğələləri üçün lazım olan elmi kitablar almasına icazə verdirsin.

Nexlyudov dedi ki, o burada çətin ki, bir iş görə bilər, amma söz verdi ki, Peterburqda olduqda, nə mümkünsə edər.

Öz əhvalatını Vera Yefremovna belə danışdı ki, mamalıq kurslarını qurtarıqdan sonra, narodovolçular partiyasına qoşulub, onlarla işləmişdir. Əvvəllər hər şey yaxşı gedirmiş, bəyannamələr yazır, fabriklərdə təbliğət aparırmışlar, amma sonra görkəmli adamlardan birini tutublar, kağızları, ələ keçib, hamını tutmağa başlayıblar.

– Məni də tutdular və budur, indi sürgün edirlər... – deyə o, əhvalatını danışib qurtardı. – Amma bu bir şey deyil. Özümü lap əla hiss edirəm, fəqim lap olimpsayağı kökdür, – deyib o yazıq yazıq gülümsündü.

Nexlyudov ondan qoçgözlü qız barəsində soruşdu; Vera Yefremovna danışdı ki, o bir general qızıdır, çoxdan inqilabi partiyaya mənsubdur və bir jandarmaya güllə atılmasını öz boynuna götürdüü üçün tutulmuşdur. O, gizli bir mənildə yaşayırmış, orada mətbəə dəzgahı varmış. Gecə oranı xatırşə gəldikləri zaman, mən-zildəkilər özlərini müdafiə etmək qərarına gəlib, işığı söndürüb, dəlilləri yox etməyə başlayırlar. Polislər zorla içəri soxulduqda, qəsdçilərdən biri güllə atıb bir jandarmı ağır yaralayır. İstintaq vaxtı gülləni kim atdığını soruşduqda, qız deyir ki, o atıb, – halbuki ömründə əlinə tapança almayıb, heç bir hürümçöyi də öldürə bilməz.

– *Alturist*¹, yaxşı bir şəxsiyyətdir, – deyə Vera Yefremovna onu təriflədi.

Vera Yefremovnanın danışmaq istədiyi üçüncü məsələ Maslovaya aid idi. Dustaqxanada Maslovanın macərasını və Nexlyudo-

¹ Başqaların qeydində qalan, qayğıkeç

vun onunla münasibətini hamı kimi, o da bildirdi və məsləhət gördü ki, onu siyasi dustaqların yanına keçirməyə və ya heç olmasa, xəstəxanaya baxıcılığa təyin etməyə çalışsın; xüsusilə indi orada xəstə çoxdur və işçi lazımdır. Nexlyudov məsləhətinə görə ona təşəkkür edib, dedi ki, ondan istifadə etməyə çalışar.

LVI

Onların söhbətini baş nəzarətçi kəsdirdi; o ayağa qalxıb dedi ki, görüş müddəti başa çatmışdır və ayrılmaq lazımdır. Nexlyudov ayağa qalxıb, Vera Yefremovna ilə xudahafizləşdi və qapıya sarı yönəlib, orada durdu, gözünün qabağında olanları müşahidə etməyə başladı.

Baş nəzarətçi gah ayağa durub, gah oturub təkrar edirdi:

– Cənablar, vaxtdır, vaxtdır!

Nəzarətçinin tələbi otaqda olan dustaqları da, görüşə gələnləri də yalnız hərəkətə gətirdi, amma heç kəs hələ ayrılmaq fikrində deyildi. Bəziləri qalxıb ayaq üstə danışırdı. Bəziləri oturmuş halda söhbəti davam etdirirdi. Bəziləri vidalaşmağa və ağlaşmağa başlandı. Vərəmli oğul ilə ananın vidalaşması xüsusilə təsirli idi. Cavan oğlan əlindəki kağızı hey hərələyirdi, anasının hissiyyatına qapılmaq üçün sərf etdiyi cidd-cəhd o qədər çətindir ki, üzü getdikcə daha gərginləşirdi. Ana isə vidalaşmaq lazım gəldiyini eşitdikdə, oğlunun çiyindən asılıb, tövsüyə-tövsüyə hönkürməyə başladı. Qoçgözlü qız – Nexlyudov qeyri-ixtiyari ona baxmaqda idi, – hönkürən ananın önündə durub, ona nəse, sakitləşdirici sözlər deyirdi. Göy gözlüklü qoca ayaq üstə durub, qızının əlindən tutmuş, onun dediklərini başı ilə təsdiqləyirdi. Gənc aşiq-məşuqə ayağa qalxıb, əl-ələ tutuşaraq, dinməz-söyləməz bir-birinin gözünə baxırdılar.

Nexlyudovun yanında durub, vidalaşanları onun kimi müşahidə edən qısa jaketli cavan oğlan aşiq-məşuqə cütü göstərərək dedi:

– Bax bircə bunların kefi kökdür.

Gənc aşiq-məşuqə, – əynində qutpərc gödəkcə olan cavan oğlan və sarışın qəşəng qız, Nexlyudov ilə cavanın onlara baxdıqlarını duyub, əl-ələ tutuşmuş halda, qollarını açıb geri qanrıdılar və gülə-gülə hərəlməyə başladılar.

Cavan oğlan Nexlyudova dedi:

– Bunlar bu axşam burada dustaqxanada evlənirlər, qız da onunla Sibirə gedir.

– O kimdir ki?

– Katorqalıdır. Heç olmasa onlar bir azca şənlenirlər, yoxsa adamın bağı çatlayır, – deyər jaketli cavan oğlan vərəmliyin anasını hönkürtüsünü dinləyə-dinləyə əlavə etdi.

– Cənablar! Xahiş edirəm, buyurun. Məni ciddi tədbirlər görməyə məcbur etməyin, – deyər baş nəzarətçi cyni sözləri dalbadal təkrar edirdi. – Xahiş edirəm, di törpənin də, xahiş edirəm, – deyər o qəti olmayan zəif əda ilə hey deyindir. – Axı neyləyirsiniz? Vaxt çoxdan keçib axı! Axı belə olmaz, axı! Lap axırıncı dəfə deyirəm, – deyər o tutqun səsle təkrarləyə-təkrarləyə, öz mariland papirosunu gah yandırır, gah söndürürdü.

Başqalarına pislik edib, özlərini bunda məsul bilməmək üçün insanlara imkan verən dəlillərin nə qədər mahirənə, nə qədər qədim və adi bir şey olduğuna baxmayaraq, baş nəzarətçi bu otaqda təzahür edən bu qəm-qüsse üçün özünün də müqəssirlərdən biri olduğunu dərk etməyə bilmədiyi aşkar idi; yəqin ki, özü də bərk əzab çəkirdi.

Nəhayət, görüşə gələnlər və dustaqlar ayrılmağa başladılar: bəziləri bayıra, bəziləri içəri açılan qapılara yönəldilər. Qutpərc gödəkcəli, vərəmli və cır-cındır geyimli kişilər, dustaqxanada doğulmuş oğlanla Marya Pavlovna da getdilər.

Görüşə gələnlər də getməyə başladılar. Göy gözlüklü qoca ağır addımlarla getdi, onun ardınca Nexlyudov da çıxdı.

Söhbətçi cavan oğlan yarımçıq qalmış söhbəti davam etdirirmiş kimi, Nexlyudovla birgə pillələri cənab dilləndi:

– Bəli-i, qəribə qayda-qanunlar var... Yenə sağ olsun kapitan ki, yaxşı adamdır, intizamı güdmür. Hamı danışıb ürəyini boşaldır.

Nexlyudov Medinsəvlə, – söhbətçi cavan özünü belə adlandırmışdı, – söhbət edə-edə dəhlizə endikdə, baş nəzarətçi yorğun bir halda onlara yanaşdı.

O yəqin ki, Nexlyudova mehribanlığını göstərmək arzusu ilə dedi:

– Əgər Maslovanı görmək arzu etsəniz, sabah buyurun.

– Çox yaxşı, – deyib Nexlyudov tələsik çıxdı.

Yəqin ki, Menşovun nahaq yerə çəkdiyi əzablar dəhşətli idi, həm də fiziki əzabdan çox onu səbəbsiz incidən insanların əmansızlığını görüb, duyduğu o naümidlik, keyrə və Allaha inamsızlıq daha dəhşətli idi; yalnız kağızda buraxılan səhvə görə, heç bir təqsiri olmayan bu yüzlərlə insana edilən həqarət və verilən əzablar

dəhşətli idi; öz qardaşlarına özab-əziyyət verməklə məşğul ola-ola, yaxşı, mühüm bir gördüklərinə inanan bu kütəlməmiş nəzarətçilər dəhşət idi. Amma ona hamsından dəhşətli görünən bu idi ki, səhhəti pozulmuş bu qocalan mehriban baş nəzarətçi eynən özü və övladları kimi olan bu adamları – ananı oğuldan, atanı qızdan ayırmağa məcburdur.

Nexlyudov həmişə dustaqxanaya gəldikdə duyduğu cismani ürək bulanmasına keçən mənəvi ürək bulantısını indiki şiddətli bir dərəcədə hiss edər-edər, öz-özündən soruşdu “axı, bu nə üçündür?” və buna cavab tapa bilmədi.

LVII

Ertəsi gün Nexlyudov vəkilin yanına gedib, Menşovların işini ona danışdı və xahiş etdi ki, onları müdafiə etməyi öhdəsinə götürsün. Vəkil onu dinləyib, dedi ki, işi gözədən keçirər və hər şey Nexlyudovun dediyi kimi olsa, çox ehtimal ki, heç bir muzd-filan almadan, müdafiəni öhdəsinə götürər. Nexlyudov sözarası, 130 nəfər adamın anlaşılmazlıq ucbatından dustaq saxlandığını vəkile danışdı, bu işin kimdən asılı və kimin müqəssir olduğunu soruşdu. Vəkil, görünür dəqiq cavab vermək üçün bir qədər susdu.

Sonra o qəti bir ifadə ilə dedi:

– Kim təqsirkardır? Heç kim! Prokurora deyərsiniz, deyər ki, qubernator müqəssirdir, qubernatora deyərsiniz, – deyər ki, təqsir prokurordadır. Heç kəs təqsirkar deyil.

– Mən bu saat Maslennikovun yanına gedirəm. Ona deyərəm.

– Eh, bunun bir faydası yoxdur, – deyər vəkil gülümsünən-gülümsünən qeyd etdi. – O, elə bir... sizin qohumunuz, dostunuz deyil ki?.. O, elə bir kötük, həm də hiyləgər bir heyvandır ki...

Nexlyudov Maslennikovun vəkil barəsində dediklərini xatırlayıb, heç bir cavab vermədən xudahafızlaşdı, Maslennikovun yanına getdi.

Nexlyudov Maslennikovdan iki şey barəsində xahiş etməli idi: Maslovanın xəstəxanaya keçirilməsi və qeyd olunmadıqlarına görə, təqsirləri olmaya-olmaya dustaqxanada saxlanan 130 nəfər haqqında. Hörmət bəsləmədiyi bir adamdan xahiş etmək onun üçün nə qədər ağır olsa da, məqsəddə çatmaq üçün bu, yeganə vasitə idi və buna dözmək lazım idi.

Maslennikovun evinə yaxınlaşanda, Nexlyudov artırmının önündə bir neçə minik vasitəsi: tokatlı, kolyaska və kəpək görüb, yadına düşdü ki, bu gün elə Maslennikovun arvadının həmin o qəbul günüdür ki, onun da gəlməsini xahiş etmişdi. Nexlyudov evə çatmaqda qapının ağzında bir kəpək durmuşdu, başında kokardalı şlyapa və çiyində pələnin olan bir lakey, – artırmının kandarından çıxıb paltarının uzun əyəyini əli ilə tutmuş və tuflı geymiş ayağının altından incə topuğu görünən bir xanımı kəpəyə mindirirdi. Artıq orada durmuş minik vasitələri arasında o, Korçaginlərin qapalı landosunu tanıdı. Saç-saqqalı ağarmış qırmızısiyə sürücü çox yaxından tanıdığı bir ağa kimi, onun qarşısında hörmət və salamla şlyapasını çıxardı. Nexlyudov qapıçıdan Mixail İvanoviçin (Maslennikovun) harada olduğunu soruşmağa macal tapmamış, o özü xalça döşənməmiş pilləkən üstündə göründü; o pilləkənin meydançasına qədər yox, lap aşağıya qədər, – çox böyük, adlı-sanlı qonaqlardan birini ötürürdü. Bu, çox böyük mənsəbli hərbi qonaq, pillələri düşə-düşə, şəhərdə yetimxanaların xeyrinə keçiriləcək lotereya barəsində, fransızca, bunun xanımlar üçün yaxşı bir məşğələ olacağını söyləyirdi: “Həm onlar şən-lənər, həm də pul yığılar”.

– *Qu'elles s'amusentet que lebon Dieu les berris!*¹ Hə, Nexlyudov, salam! Nə var, çoxdan görünürsünüz? – deyər o, Nexlyudovla salamlaşdı. – *Alles presenter vos devoirs a madame*². Korçaginlər də buradadırlar. *Et Nadine Bukchedven. Toutes les jolies femmes de la ville*³, – deyər o öz möhkəm çiyinlərini bir qədər qaldırıb, öz lakeyinin tutduğu əla zər baftalı şinelinin altına verdi. – *Au revor, mon cher!*⁴ – deyər o, Maslennikovun əlini bir də sıxdı.

– Hə, gedək yuxarı, nə qədər şad oldum, – deyər Maslennikov coşğunluqla dillənib, Nexlyudovun qoluna girdi və bədəninin şişmanlığına baxmayaraq, onu sürətlə çəkə-çəkə yuxarı apardı.

Maslennikov xüsusilə şən və coşğun idi, səbəbi də bu idi ki, çox mühüm bir şəxsin ona diqqət yetirməsi Maslennikovu elə coşdurdu, – necə ki yaltaq bir iti sahibi tumarlayıb, əlləşdirib, qulağının ardını qaşıyandan sonra, iş çöşüb-daşar, quyruğunu bular, yumurlanıb, oynaqqlar, qulaqlarını yaturdıb, qaça-qaça dövrə vurur. Maslennikov

¹ Qoy şən-lənəsinlər, Allah köməkləri olsun.

² Gedin xanıma öz hörmətinizi izhar edin.

³ Nadina Buksgeveden. Şəhərin bütün gözəlləri.

⁴ Xudahafız, əzizim.

da bunları etməyə hazır idi. O, Nexlyudovun üzündəki ciddi ifadəni görmür, sözlərini dinləmir, zorla qonaq otağına sürüyürdü, belə ki imtina etmək mümkün deyildi, Nexlyudov da onun ardınca gedirdi.

Maslennikov Nexlyudovla birlikdə salondan keçə-keçə dedi:

– İş barəsində sonra, nə buyursan edəcəyəm. *General xanımına* bildirin ki, knyaz Nexlyudov gəlib, – deyə o gedə-gedə, lakeyə əmr etdi, lakey də yorğalaya-yorğalaya onları ötüb irəli getdi. – *Vous n'avez qu'a ordon*¹. Ancaq arvadımı mütləq gör. Keçən dəfə səni onun yanına aparmadığım üçün də payımı verib.

Onlar daxil olduqda, lakey artıq xəbər vermişdi və Anna İqnatyevna, özü dediyi kimi, qubernator müavini arvadı, general xanımı, divanın qabağında onu əhatə etmiş şlyapalar və başlarının ardından artıq şən bir təbəssümlə Nexlyudova baş əyirdi. Qonaq otağının o biri başında çay stolu dövrəsində ağalar oturmuş, hərbi və mülki qiyafəli kişilər durmuşdular, oradan fasiləsiz kişi və qadın səsləri eşidilirdi.

– *Entin*² bu nə işdir, yoxsa bizi tanımaq istəmirsiniz? Neyləmişik ki, bizdən inciyibsiniz?

Anna İqnatyevna Nexlyudovla aralarında çox səmimi yaxınlıq olduğunu göstərən bu sözlərlə onu qarşıladı, halbuki belə bir münasibət heç vaxt olmamışdı.

– Siz tanışsınız mı? Tanışsınız mı? Madam Belyabskaya, Mixail İvanoviç Çernov. Yaxın oturun.

– Missi, *venez dons a notre table. On vous apporterote thé...*³ Siz də... – deyə o Missi ilə danışan zabitin yəqin ki, adını unutduğundan, ona belə müraciət etdi: – Bura buyurun. Knyaz, çay buyurursunuz mu?

– Əsla, əsla razı ola bilmərəm: o qız onu sadəcə, sevmirmiş, – deyən bir qadın səsi eşidildi.

– Amma pirojki sevirmiş.

– Həmişəki boş zarafatlar, – deyə başında uca şlyapa ipək paltarları, qızılları, daş-qaşları parıldayan başqa bir xanım söhbətə qoşuldu.

– *C'est excellent*⁴, bu vafilər çox zərifdir. Bura yenə gətirin.

– Necə, yaxında gedirsiniz?

¹ Bircə əmrin kifayətdir.

² Nəhayət ki.

³ Bizim stola gəlin, çayınızı bura gətirərlər.

⁴ Bu əladır.

– Hə, bu gün axırıncı gündür. Elə ona görə də gəldik.

– Bahar elə gözəldir ki, indi kənd elə yaxşı olar.

Başında şlyapa, əynində incə belinə yaxşıca yatan (sanki elə əynində bu paltarla doğulmuşdu) tünd zolaqlı saya bir paltar olan Missi çox gözəl idi. O, Nexlyudovu gördükdə qızardı və dedi:

– Mən elə bilirdim ki, siz bir yerə gedibsiniz.

– Elə getməli idim, – deyə Nexlyudov davam etdi, – ancaq işlər ləngidir. Bura da elə iş üçün gəlmişəm.

– Bir mamaya baş çəkin. Sizi çox görmək istəyir, – deyə Missi yalan danışdığını bilib, Nexlyudovun da bunu başa düşdüyünü duyaraq, daha artıq qızardı.

Nexlyudov özünü onun qızardığını görməyibmiş kimi göstərməyə çalışaraq, tutqun halda cavab verdi:

– Çətin müyəssər ola.

Missi acıqlı-acıqlı qaşqabağını tökdü, çiyinlərini çəkdi və şıq zabitə sarı döndü, o, boş fincanı onun əlindən alıb qılınca kreslolara toxuna-toxuna, mərdliklə o biri stola ötürdü.

– Siz də yetimxanaya inan verməlisiniz.

– Mən ki boyun qaçırmıram. Ancaq bütün səxavətimi lotercya gününə saxlamaq istəyirəm. Orada mən özümü var gücümle göstərəm.

– Yaxşı, görürük! – deyən və açıq-aşkar saxta bir gülüşlə gülən bir səs eşidildi.

Qəbul günü parlaq keçirdi və Anna İqnatyevnanın kefi kök idi. O, Nexlyudova dedi:

– Mika mənə deyib ki, siz dustaxanalarla məşğulsunuz. Mikanın (bu onun şışman əri Maslennikov idi) bəlkə başqa nöqsanları ola bilər, amma bilirsinizmi necə məhribandır. Bütün o bədbəxt dustaxan onun övladlarıdır. Onlara başqa gözlə baxa bilmir. *Il est dune bonte...*¹

O, əmri ilə adamları döydürən ərinin *bonté*-sini ifadə üçün söz tapmayıb duruxdu və həmin saat içəri girən qoca, üz-gözü qırış-qırış, ağ bantlı bir qapıya gülümsünə-gülümsünə müraciət etdi.

Nexlyudov lazım gəldiyi qəder və ədəb-ərkanı pozmamaya üçün lazım gəldiyi kimi, mənasız sözlər danışdıqdan sonra, ayağa qalxıb Maslennikova yanaşdı.

¹ O elə məhribandır ki...

– Yaxşı, zəhmət olmasa, məni dinləyə bilərsiniz?
– Hə, hə. Nə olar ki, Gedək bura.
Onlar yapon üslubunda olan kiçik bir kabinetə girdilər və pəncərənin qabağında oturdular.

LVIII

– Bəli-i, *je suis a vous*¹. Papiros çəkmək istəyirsinizmi? Ancaq bir dayan, buraları kormamayaq, – deyib o bir külqabı gətirdi. – Hə-ə!
– Səndən iki xahişim var.

– Belə de!

Maslennikovun üzü tutuldu, qaşqabağı töküldü. Sahibinin qulağının ardını qaşdığı itdəki o coşğunluq tamamilə yox oldu. Qonaq otağından səslər gəlirdi. Bir qadın deyirdi: *jamais, jamais je ne croirais*²; o biri başdan başqa bir kişi səsi nəşə danışıq, tez-tez təkrar edirdi: *la comtesse Voronoff və Vitor Apraksine*. Üçüncü tərəfdən yalnız hay-küy və gülüş eşidilirdi. Maslennikov həm qonaq otağından gələn səsləri eşidir, həm də Nexlyudovu dinləyirdi.

Nexlyudov dedi:

– Mən yenə həmin o qadın bərsində xahişə gəlmişəm.

– Hə, o nahaq məhkum edilən qadın. Bilirəm, bilirəm.

– Xahiş edirdim ki, onu xəstəxanaya qulluqçuluğa keçirsinlər.

Mənə deyiblər ki, bu mümkün olar.

Maslennikov dodaqlarını büzüb fikrə getdi və dedi:

– Çətin mümkün ola. Amma mən məsləhətləşib səne sabah teleqram vuraram.

– Mənə deyiblər ki, orada xəstə çoxdur və köməkçi qadınlar lazımdır.

– Elədir, elədir... Hər halda mən səne xəbər verərəm.

– Zəhmət olmasa...

Qonaq otağından ümumi, hətta ürəkdən gələn gülüş səsləri eşidildi. Maslennikov gülümsünə-gülümsünə dedi:

– Bunlar hamısı Viktorun işidir, o qızıqanda yaman məzəli olur.

Nexlyudov dedi:

– Bir də ki, bu saat 130 adam yalnız pasportlarının vaxtı ötdüyünə görə dustaqxanada yatır. Bir aydan artıqdır ki, onları orada saxlayırlar.

Və onların tutulub buraxılmamasının səbəblərini danışırdı.

– Sən bunları necə öyrənibsen? – Maslennikov soruşdu və üzündə birdən-birə narahatlıq və narazılıq əlamətləri zahir oldu.

– Mən müttəhimin yanına getmişdim, koridorda bu adamlar məni dövrəyə alıb, xahiş etdilər ki...

– Sən hansı müttəhimin yanına getmişdin?

– Nahaq yerə təqsirləndirilən bir kəndlinin yanına, mən onun üçün vəkil də görmüşəm. Ancaq iş bunda deyil. Bəs heç bir təqsiri olmayan bu adamlar yalnız pasportlarının vaxtı ötdüyünə görə dustaqxanada qalacaqlar, axı...

– Bu prokurorun işidir, – deyər Maslennikov narazı halda Nexlyudovun sözünü kəsdi. – Bax, özün deyirsən ki, məhkəmə ədalətli dir. Prokuror müavininin borcudur ki, dustaqxanaya gəlib, dustaqların qanun üzrə saxlanıb-saxlanmadıqlarını yoxlasın. Amma onlar heç nə etmir, elə hey vint oynayırlar.

Nexlyudov qubernatorun təqsiri prokurorun boynuna qoyacağı bərsində vəkilin sözlərini xatırlayıb, tutqun bir ifadə ilə dedi:

– Deməli, sən heç bir şey edə bilməzsən?

– Yox, edəəm. Bu saat xəbər bilərəm.

Qonaq otağından, danışıdığı sözə tamamilə laqeyd olduğu aşkar duyulan bir qadın səsi gəldi:

– Elə onun özü üçün pisdir. *C'est un souffre – douleur*¹.

O biri tərəfdən bir oynaq kişi səsi gəldi:

– Daha yaxşı, mən bunu da götürdüm.

Və ona nəşə verən oynaq bir qadın gülüşü eşidildi.

Bir qadın deyirdi:

– Yox, yox, əsla ola bilməz.

Maslennikov papirosunu barmağında firuzə qaşlı üzüyü olan öz ağ əli ilə söndürə-söndürə təkrar dedi:

– Bax, belə. Hamısını edəəm. İndi gəl gedək xanımların yanına.

Nexlyudov qonaq otağına girməyib, qapının ağzında duraraq dedi:

– Bir də, bilirsən nə var: mənə dedilər ki, dünən dustaqxanada adamlara fiziki cəza veriblər. Bu doğrudurmu?

Maslennikov qızardı.

– Hə, onu deyirsən? Yox, *mon chier*, səni qətiyyənlə ora buraxmaq olmaz, hər işə baş qoşursan. Gedək, gedək, *Annett* bizi çağırır.

¹ Mən qulluğunda hazırım.

² Heç vaxt, heç vaxt unutmaram.

¹ O cəfəqəş qadın.

– deyə Nexlyudovun qoluna girib, yenə də o görkəmli adamın diq-qət yetirməsindən sonra duyduğu şən coşğunluğu göstərmək istədi, amma indi bu şənlik deyil, həyəcan ifadə edirdi.

Nexlyudov öz əlini onun əlindən çəkib, heç kəsə xudahafizləşmədən və heç kəsə bir söz demədən, qaşqabaqlı bir halda qonaq otağından, salondan, yerlərindən sıcrayan lakeylərin yanından ötrək giriş otağına, oradan da küçəyə çıxdı.

Annett ərindən soruşdu:

– Ona nə oldu?

– Bu *à la française*¹ – deyə kimsə dilləndi.

– Bu *à la française* haradan oldu, bu *à la Joulou*²–dür.

– Eh, o elə həmişə belə olub da.

Kimsə yerindən qalxdı, kimsə gəldi və dəyişib-gülüşmə öz qaydası ilə davam etdi: məclisdəkilər Nexlyudov əhvalatından indiki *jaur fix* söhbəti üçün əlverişli bir imkan kimi istifadə etdilər.

Nexlyudov Maslennikov ilə görüşdüyünün ertəsi günü ondan qalın, parlaq, gerbli və möhürlü bir kağızda gözəl, aydın xətlə yazılmış bir məktub aldı; yazırdı ki, Maslovanın xəstəxanaya, həkimin yanına keçirilməsi barədə sərəncam verib; çox ehtimal ki, onun arzusu yerinə yetiriləcək. İmza belə idi: “Səni sevən yaşlı yoldaşın” və “Maslennikov” imzasının altından son dərəcə mahirənə, iri və sət xətlər çəkilmişdi.

Nexlyudov özünü: – Axmaq! – deməkdən saxlaya bilmədi, xüsusən ona görə ki, həmin bu “yoldaşın” sözü ilə Maslennikovun özünü onun səviyyəsinə endirdiyini duyurdu, yəni o, əxlaqca ən çirkin və utandırıcı bir vəzifə sahibi ola-ola, özünü çox mühüm bir sima hesab edir və güman edir ki, yaltaqlanmasa da, hər halda, göstərməlidir ki, öz böyüklüyü ilə çox da öyünmür, özünü ona yoldaş adlandırmır.

LIX

Ən adi və çox yayılmış yanlış inamlardan biri budur ki, guya hər insan özünə xas olan müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir, mehriban, kinli, ağıllı, axmaq, enerjili, bədxasiyyət və i.a. adamlar olur. İnsan-

¹ Fransızsağa

² Zulussayağı

lar belə olurlar. Biz bir insan haqqında deyə bilərik ki, kinli olmaqdan çox mehriban, küt olmaqdan çox ağıllı, laqeyd olmaqdan çox enerjilidir və ya əksinə olur; ancaq bir insan haqqında desək ki, o ağıllı və mehriban, bir başqası isə, kinli və axmaqdır, bu düz olmaz. Amma biz insanları həmişə belə bölürük. Bu da doğru deyil. İnsanlar da çaylar kimidir: bütün çaylarda su eynidir və hamısında həmin sudur, amma hər bir çay gah daralır, gah iti axır, gah genəlir, gah dinc axır, gah təmiz olur, gah soyuyur, gah bulanır, gah ilıq olur. İnsanlar da belədir. Hər bir insanda bütün insan xasiyyətlərinin rüşeymi var və o gah bir cəhəti, gah o biri cəhəti bürüzə verir, əslində həmin adam olub qaldığı halda, çox vaxt da heç özünə bənzəmir. Bəzi adamlarda bu dəyişikliklər çox kəskin olur. Nexlyudov da belə adamlardan idi. Bu dəyişikliklər onda həm cismani, həm də mənəvi səbəblərdən əmələ gəlirdi. İndi də onda belə bir dəyişiklik əmələ gəlmişdi.

Məhkəmədən və Katyuşa ilə ilk görüşdən sonra onda əmələ gələn təntənəli yeniləşmə sevinci tamamilə keçib getmiş və son görüşdən sonra qorxu, hətta ona qarşı nifrətlə əvəz olunmuşdu. Nexlyudov qərara almışdı ki, onu tərk etməyəcək, əgər o istəsə, onunla evlənmək fikrini dəyişməyəcək, amma bu ona ağır və əzablı gəlirdi.

Maslennikovun yanına getdiyi günün səhəri o, Katyuşanı görmək üçün yenə dustaqlanmağa getdi.

Rəis müavini görüşə icazə verdi, amma kontorda və vəkil otağında yox, yalnız qadınlar şöbəsinin ümumi görüş otağında. Rəis müavini mehribanlığına baxmayaraq, Nexlyudovla əvvəlkinə nisbətən ehtiyatla rəftar edirdi, yaqın ki, Maslennikov ilə etdiyi söhbətlər nəticəsində onunla daha çox çühatlı olmaq barəsində tapşırıq verilmişdi.

Rəis müavini dedi:

– Görüşmək olar, amma lütfən, pul barəsində mənim xahişimi nəzərə alın... O ki qaldı cənab-alinin dustağı xəstəxanaya köçürmək barəsindəki buyurduqlarına bu mümkündür, həkim də razıdır. Amma Maslova özü istəmir, deyir ki, oclqların çirkablarını atmaq mənim nəyimə görək... Axı, knyaz, bunlar başqa cür adamlardır, – deyə o əlavə etdi.

Nexlyudov heç bir cavab verməyib xahiş etdi ki, onu görüşə aparsınlar. Rəis müavini nəzarətçini göndərdi və Nexlyudov onun ardınca qadınlar şöbəsinin boş olan görüş otağına girdi.

Maslova artıq orada idi və sakit, qorxmuş bir halda arakəsmənin arından çıxdı. O, Nexlyudova yaxınlaşıb ondan kənara baxa-baxa yavaşcadan dedi:

– Bağışlayın məni, Dmitri İvanoviç, srağagün sizə çox nalayiq sözlər demişdim.

– Mən sizi bağışlamalı, yox... – deyə Nexlyudov sözə başlamaq istədi.

– Hər halda, məndən əl çəkin, – deyə Maslova əlavə etdi və Nexlyudova baxan, dəhşət saçan qıyğacı gözlərində Nexlyudov yenə gərgin, kinli bir ifadə gördü.

– Axı sizdən niyə əl çəkim ki?

– Elə belə!

– Axı niyə?

Maslova, yenə ona elə gəldi ki, kinli bir nəzərlə baxdı.

Maslova dedi:

– Bəli, bilirsiniz nə var, məndən əl çəkin, bu mənim düz sözümdür. Eləyə bilmərəm. Bu fikirdən tamam daşının, – deyə o dodaqları əsə-əsə əlavə edib susdu.

– Düz sözümüdü. Özümü asmaq bundan yaxşıdır!

Nexlyudov duyurdu ki, bu rəddetmədə ona qarşı bəslədiyi kin və bağışlanmamış inciklik ifadəsi var, amma başqa yaxşı və mühüm bir cəhət də var. Belə tamamilə sakit bir vəziyyətdə onun öz əvvəlki rədd cavabını təsdiq etməsi, Nexlyudovun qəlbindəki bütün şübhələri yox edib, Katyuşaya qarşı əvvəlki ciddi, coşqun və rıqqətli səmimi münasibəti canlandırdı.

O xüsusilə ciddi bir ifadə ilə dedi:

– Katyuşa, əvvəlki kimi, yenə də deyirəm: xahiş edirəm mənə ərə gələsən. Əgər istəmirsənsə, nə qədər ki, istəmirsən, mən yenə əvvəlki kimi, harada olsan, orada olacağam, səni hara göndərsələr, ora gedəcəyəm!

– Bu sizin öz işinizdir, mən daha danışmayacağam, – deyə o cavab verdi, yenə də dodaqları əsdi.

Nexlyudov da artıq danışmağa təqəti olmadığını duyub susdu.

Nəhayət, özünə gəlib dedi:

– İndi mən kəndə gedirəm, sonra Peterburqa gedəcəyəm. Sizin bizim öz işimiz üçün çalışacağam və Allahın köməyi ilə hökmü ləğv edərlər.

– Loğv eləməsələr də fərqi yoxdur. Bu iş üçün olmasa da, o biri üçün mən buna layiqəm... – deyə cavab verdi və Nexlyudov gördü ki, o göz yaşlarını saxlamaq üçün böyük çətinlik çəkir. – Bəs necə oldu, Menşovı gördünüzümü? – deyə o öz həyəcanını gizlətmək üçün birdən-birə soruşdu. – Axı düzdür, onlar müqəssir deyil ki?

– Hə, mən də bu fikirdəyəm.

Katyuşa dedi:

– O elə yaxşı qarıdır ki!..

Nexlyudov Menşovdan bütün eşidib öyrəndiklərini Katyuşaya danışdı və ona bir şey lazım olub-olmadığını soruşdu, Katyuşa cavab verdi ki, heç nə lazım deyil.

Onlar yenə susdular.

Birdən Katyuşa öz qıyğacı gözlərilə ona baxıb dilləndi:

– O ki qaldı xəstəxana məsələsi, əgər siz istəyirsinizsə, gedərəm, daha içki də içməərəm...

Nexlyudov dinmədən onun gözlərinin içinə baxdı. Gözləri gülümsəyirdi.

Nexlyudov yalnız:

– Bu çox yaxşıdır! – deyə bildi və onunla xudahafizləşdi.

Əvvəlki şübhələrdən sonra heç bir vaxt duymadığı tamamilə yeni, sevginin yenilməzliyinə inam hissi ilə düşündü: “Bəli, bəli, o tamamilə başqa adamdır”.

Maslova bu görüşdən sonra öz üfunətli kamerasına qayıdıb xalalarını çıxartdı və taxtda öz yerində oturub əllərini dizlərinə qoydu. Kamerada yalnız əliuşaqlı, vladimirskli və rəmli arvad, Menşova qarı, iki uşaq anası – keşikçi arvad vardı. Keşikçi qızının dünən ruhi xəstə olduğunu təsdiq edib, xəstəxanaya köçürmüşdü. Qalan bütün arvadlar isə paltar yuyurdular. Qarı taxtda uzanıb yatmışdı; uşaqlar koridorda idilər, ora çıxan qarı açıq idi. Vladimirskli qadın, qucağında uşaq və əlindəki corabı yeyin hərəkət edən barmaqları ilə ara vermədən toxuyan keşikçi arvad Maslovaya yaxınlaşıb soruşdular:

– Hə, necə oldu, görüşdünüzümü?

Maslova cavab vermədən, hündür taxtın üstündə oturub, döşəməyə çatmayan ayaqlarını yelləyirdi.

Keşikçi arvad soruşdu:

– Nə var qaradınmız olubsan. Hamudan yaxşısı, ruhdan düşmə! Eh, Katyuxa! Hə... – deyə o, barmaqlarını yeyin-yeyin işlədirdi.

Maslova cavab vermədi.

Vladimirski arvad dedi:

– Bizimkilər paltar yumağa gediblər. Deyirlər ki, bu günlər bol sədəqə götürüblər. Çox, lap çox.

– Finaşka! – deyər keşikçi arvad qarıya sarı çığırdı. – Ay haram-zadə, yenə hara qaçdın?

O, millərdən birini çıxarıb yumaqla coraba sancaraq koridora çıxdı.

Bu zaman ayaq tappituları və qadın səsləri eşidildi və yalın ayaqlarına dustaq ayaqqabıları geymiş kamera sakinləri içəri girdilər, hərəsi bir, bəziləri iki-iki qalac gətirdilər. Fedosya o saat Maslovaya yaxınlaşdı.

– Nə olub ki, yoxsa, bəd xəbər var? – deyər o saf, mavi gözlərilə ona məhəbbətlə baxa-baxa soruşdu. – Budur, bizə çayla yeməyə, – deyər o qalacqları ləməyə qoymağa başladı.

Korablyova soruşdu:

– Nə olub, yoxsa evlənmək fikrindən dönüb?

Maslova dedi:

– Yox, o dönməyib, amma mən istəmirəm.

Korablyova öz yoğun səsilə dedi:

– Axmaqsan da!

– Nə olsun ki, bir yerdə yaşaya bilməyəndən sonra evlənməyin nə mənası var? – deyər Fedosya dilləndi.

Keşikçi arvad dedi:

– Bəs sənin ərin ki, səninlə gedir?

– Nə olsun ki, axı biz onunla qanuni ər-arvadıq, – deyər Fedosya cavab verdi. – O kişi ki birgə yaşamayacaq, nahaq yerə niyə qanuna salsun?

– Axmağa bax, ey! Niyə? Axı o evlənsə, Katyuşanı lap qızıla tutar.

Maslova dedi:

– O deyir ki, səni hara göndərsələr, mən də səninlə gedəcəyəm. Gedir getsin, getmir, mən yalvaran deyiləm. İndi o iş barəsində çalışmaq üçün Peterburqa gedir. Orada bütün nazirlər onun qohum-əqrəbasıdır, – deyər o davam etdi. – Amma, yenə də deyirəm ki, mənim ona ehtiyacım yoxdur.

– Məlum şeydir də! – deyər birdən Korablyova öz torbasını səliqəyə sala-sala və yəqin ki, başqa bir şey barəsində fikirləşə-fikirləşər, onunla razılaşırdı. – Yaxşı, araqdan vuraq da!

– Mən içən deyiləm, – deyər Maslova cavab verdi. – İçin özünüz...

İki həftədən sonra işə Senatda baxıla bilirdi, Nexlyudov da o vaxta kimi Peterburqa getmək və Senatda müvəffəqiyyət qazanılmadıqda, orizəni yazan vəkilin məsləhət gördüyü kimi, padşahın adına ərizə vermək niyyətində idi. Təmyiz şikayəti üçün dəlillər çox zəif idi, odur ki, vəkilin fikrincə, şikayətin nəticəsiz qalmasına hazır olmaq lazım idi və belə olardısı, Maslovanın daxil olduğu katorqaya məhkum edilmişlərdən ibarət dəstə iyunun əvvəllərində yola düşə bilirdi, buna görə də Nexlyudovun qəti qərarı aldığı kimi, Maslovanın dalınca Sibirə getməyə hazırlaşmaq üçün indidən kəndləri gəzməli idi; o, kəndlərdə işlərini qaydaya salmaq istəyirdi.

Nexlyudov, hər şeydən əvvəl, ən yaxında olan qara torpaqlı böyük Kuzminskoye malikanəsinə getdi; onun başlıca gəliri bu malikanədən idi. Nexlyudov uşaqlıq və gənclik dövrünü burada keçirmişdi, sonralar, artıq yaşa dolduğu zaman bu malikanədə iki dəfə olmuş, bir dəfə də anasının xahişi ilə bir alman təsərrüfat müdirini buraya gətirib onunla birlikdə vəziyyəti yoxlamışdı; həmin alman malikanənin vəziyyətinə və kəndlilərin kontora, yəni torpaq sahibinə olan münasibətinə çoxdan bələd idi. Kəndlilərlə torpaq sahibi arasında münasibət isə belə idi ki, onlar, nəzakətlə desək, kontordan tamamilə asılı bir vəziyyətdə idilər, sadə sözlə desək, kontorun köləsi idilər. Bu, 61-ci ildə aradan qaldırılan canlı köləlikəşayağı bir köləlik deyildi, müəyyən şəxslərin bir ağaya kölə olması deyildi; bu köləlik bütün torpaqsız və ya aztorpaqlı kəndlilərin, ümumiyyətlə və əsasən torpaq sahiblərinə, bəzən də kəndlilərin bir yerdə yaşadıkları torpaq sahiblərinə kölə olması demək idi. Nexlyudov bunu bilirdi, bunu bilməyə də bilməzdi, onun bütün təsərrüfatı belə bir köləlik üzərində qurulmuşdu, o özü də bu təsərrüfatın qurulmasına kömək edirdi. Lakin bunu bilməkdən başqa, Nexlyudov bunun ədalətsizlik və vəhşilik olduğunu da bilirdi, həm də hələ tələbə olduğu, Henri Corcun nəzəriyyəsinə inanıb, onu təbliğ etdiyi vaxtdan bilirdi; atasından qalmış torpağı da bu nəzəriyyə əsasında kəndlilərə vermişdi; onun fikrincə, əlli il bundan qabaq təhkimilərə sahib olmaq necə bir günah idisə, zəmanəmizdə torpaq sahibi olmaq da elə bir günah idi. Doğrudur, hərbi xidmətdən sonra, ildə

təqribən iyirmi min xərcləməyə adət etdikdə onun bütün bilikləri həyatı üçün daha vacib olmayıb unuduldu və o öz mülkiyyətinə münasibəti haqqında, anasının ona verdiyi pulların haradan əldə edildiyi haqqında özünə nəinki heç bir zaman sual vermir, həm də bu barədə düşünməməyə çalışırdı. Lakin anasının ölümü, miras və öz mülkünü, yəni torpağını idarə etmək zərurəti onun torpaq mülkiyyətinə münasibəti məsələsini yenidən qaldırdı. Nexlyudov bir ay bundan əvvəl özünə deyə bilirdi ki, o qoyulmuş qayda-qanunu dəyişmək iqtidarında deyildir, malikanəni o idarə etmir; bununla da malikanədən uzaqda yaşayıb ondan gəlir əldə edərək az-çox sakit ola bilirdi. İndi isə o qət etmişdi ki, Sibirə getməlidir və pul tələb edən dəstaqxana ələmi ilə mürəkkəb və çətin bir münasibətə girişməli olsa da, hər halda, işi əvvəlki vəziyyətində qoya bilməz, öz zərərini olaraq onu dəyişməyə məcburdur. Bunun üçün o, torpağı becərməklə özü məşğul olmayıb, onu ucuz qiymətə kəndlilərə verməyi və ümumiyyətlə, onların torpaq sahibkarlarından asılı olmasına imkan yaratmağı qərara almışdı. Nexlyudov, torpaq sahibinin vəziyyətini təhkimli kəndliləri olan sahibkarın vəziyyəti ilə dəfələrlə müqayisə edərək, torpağın muzdurlar tərəfindən becərilməsi əvəzinə, onun kəndlilərə verilməsini qul sahiblərinin kəndliləri biyardan töycüyə keçirərək gördükləri işə bərabər tuturdu. Bu, məsələnin həlli olmasa da, məsələnin həllinə doğru bir addım idi; bu, zorakılığın daha kobud şəkildən nisbətən az kobud şəklinə bir keçid idi. O da beləcə hərəkət etmək niyyətində idi.

Nexlyudov Kuzminskoyeyə günortaya yaxın çatdı. O hər şeydə öz həyatını sadələşdirdiyi üçün teleqram vurmamışdı, odur ki, stansiyada ikiqatlı bir minik arabası tutdu. Sürücü cavan bir oğlan idi, oymində uzun belinin aşağısındakı büzmələri kəmərlə bağlanmış qədək cübbə var idi, poçt sürücüləri kimi qozlada yanakı oturmuşdu və ağa ilə şirin söhbətə girişmişdi; onlar danışıarkən dişləyə qoşulmuş yorğun, axsaq ağ at və toza bulaşmış arıq yan at yavaş-yavaş gedə bilirdilər, belə getmək həmişə atların ürəyindən olurdu.

Sürücü ağanı apardığını bilmədən Kuzminskoyedəki təsərrüfat müdirindən söhbət edirdi. Nexlyudov özünün kim olduğunu qəsdən ona söyləməmişdi.

Şəhərdə yaşamış və romanlar oxumuş sürücü deyirdi:

– Güzəl almandır. – O, üzünü azca Nexlyudova tərəf çevirib oturaraq uzun qamçısının gah aşağısından, gah da yuxarisından

yapışdı və görünür, özünün təhsil görmüş olması ilə öyünürdü. – Səmənd rəngli üçatlı minik arabası düzəldib, elə ki, öz xanımı ilə gözməyə çıxır, hamını kölgədə qoyur, – deyər o, sözüünə davam etdi, – qışda milad bayramında böyük evdə yolka bəzəmişdi, mən də qonaqları daşıyırdım; elektrik işığı yanırıdı. Heç qubemiyada belə işiq görməzsən. Altına yaman pul yığımışdır. Onun nə vecinə: bütün ixtiyar əlindədir. Deyirlər ki, yaxşı bir malikanə almışdır.

Nexlyudov bu fikirdə idi ki, onun malikanəsini almanın necə idarə və istifadə etməsinə o tamamilə laqeyddir. Lakin uzunbelli sürücünün dedikləri onun xoşuna gəlmədi. O, gözəl gündüzü, bəzən günəşin qabağını örtən qara kəşif buludları, hər yerində kəndlilərin kotan dalınca gedib yulaf əkinini yenidən şumladığıları və üzərində torağaylar uçuşan yamyaşıl yazlıq taxıl zəmilərini, yarpaqları saralmış palıd ağacından savayı gömgöy yaşıllıqla örtülmüş meşələri, ala-bəzək sürülərin və atların otladığı çəmənliəri, əkinçilərin gördüyü tarlaları seyr edirdisə də, nə isə bir şeyin ona xoş gəlmədiyini xatırlayırdı və bu şeyin nə olduğunu özü özündən soruşduqda almanın Kuzminskoyedə necə ağılıq etməsi haqqında sürücünün dedikləri yadına düşürdü.

Nexlyudov Kuzminskoyeyə gəlib başı işlərə qarışdıqdan sonra bu hissi unuttu.

Kontor kitablarını nəzərdən keçirməsi, kəndlilərin az torpağa malik olmalarının və onların ağa torpağı ilə əhatə olunduqlarının xeyrini sadələşməsinə sübut edən darğa ilə söhbəti Nexlyudovun öz təsərrüfatını ləğv edib, bütün torpağı kəndlilərə vermək niyyətini daha da möhkəmləndirdi. O, kontor kitablarından və darğa ilə olan söhbətindən bildi ki, əvvəllər olduğu kimi, şumlanan ən yaxşı torpağın üçdə iki hissəsini onun muzdurları təkmilləşdirilmiş alətlərlə becərirlər, qalan üçdə bir hissəsinin isə hər desyatınınə beş manat qiymət qoyulub kəndlilər tərəfindən icarə ilə becərilirdi, yəni kəndli beş manata üç dəfə şumlamağı, üç dəfə dırımlamağı və bir desyatını əkməyi, sonra biçməyi, dərz bağlayıb və ya taxılı bir yerə yığıb xırmana aparmağı, yəni könüllü olaraq ucuz icarə ilə ən azı hər desyatını on manata başa gələn işləri görməyi boynuna götürmüşdü. Kəndlilər özlərinə lazım olan hər şeyi kontordan alıb ən baha qiymətə işlə ödəyirdilər. Onlar çəməndən, meşədən kartof yarpağından istifadə etdikləri üçün işləyirdilər və demək olar ki, hamısı kontora borclu idi. Beləliklə, kəndlilərdən icarəyə verilən,

öldən-ayaqdan uzaq torpağın hər desyatinə üçün onun beş faiz hesabı ilə vəə biləcəyindən dörd dəfə çox gəlir əldə edilirdi.

Nexlyudov bunları övvəllər də bilirdi, lakin indi bu ona yeni bir şey kimi görünürdü və onunla eyni vəziyyətdə olan adamların belə bir münasibətin nə dərəcədə qeyri-normal olduğunu görə bilməmələrinə yalnız təəccüb edirdi. Torpağı kəndlilərə verdikdə bütün ələtlərin heç nədən korlanacağı, sonra bunları heç dördə bir qiymətə də satmaq mümkün olmayacağı, kəndlilərin torpağı xarab edəcəkləri, torpağı bu şəkildə kəndlilərə verməklə Nexlyudovun, ümumiyyətlə, çox şey itirəcəyi haqqında təsərrüfat müdirinin gətirdiyi dəlillər Nexlyudovun bu fikrini daha da möhkəmləndirdi ki, torpağı kəndlilərə verməklə və özünü gəlirin böyük bir hissəsindən məhrum etməklə o, yaxşı hərəkət edir. O bu işi elə indi, özünün bu səfərində qurtarmağı qərara aldı. Əkilmiş taxılı yığıb satmağa, ələtləri və lazım olmayan tikintiləri satmağa gəldikdə isə bu işləri təsərrüfat müdiri o getdikdən sonra görməli idi. İndi isə o öz niyyətini bildirmək və icarəyə veriləcək torpağın qiymətini şərtləşmək üçün Kuzminskoye torpağının əhatə etdiyi üç kəndin kəndlilərini sabah bir yerə yığmağı təsərrüfat müdirindən xahiş etdi.

Nexlyudov təsərrüfat müdirinin gətirdiyi dəlillər müqabilində özünün möhkəm dayandığını, kəndlilərin yolunda öz malından keçməyə hazır olduğunu dərk edib xoşallanaraq kontordan çıxdı, qarşıda duran işi götür-qoy edərək evin ətrafını, bu il başlı-başına buraxılmış çiçəkliyi (çiçəklik təsərrüfat müdirinin evinin qabağında salınmışdı), hindiba basmış *lawn-tennis*-u və cökə ağacları xiyabana bənzər gözdü, Nexlyudov adətən sıqırını çəkmək üçün bu xiyabana gəlirdi, üç il bundan əvvəl anasına qonaq gəlmiş qəşəng Kirimova da bu xiyabanda onunla işvəkarlıq etmişdi. Nexlyudov sabah kəndlilərə söyləyəcəyi nitqini qısaca fikirləşdikdən sonra təsərrüfat müdirinin yanına gəldi və çay içə-çə bütün təsərrüfatı necə ləğv etmək məsələsini onunla bir daha müzakirə edərək, tamamilə məmnun halda, böyük evdə onun üçün hazırlanmış otağa girdi; bu otaq həmişə qonaqları qəbul etmək üçün ayrılırdı.

Divarlarına Venesiya mənzərələri asılmış və iki pəncərəsi güzgü olan bu kiçik, təmiz otağa par-par parıldayan yaylı bir çarpayı və kiçik masa qoyulmuşdu. Masanın üzərində bir qrafın su, kibrit və külqabı var idi. Güzgünün yanında böyük masanın üstündə Nexlyudovun ağzı açıq çamadanı qoyulmuşdu. Onun tərəf çantası

və özü ilə götürdüyü kitablar açıq çamadanından görünürdü. Bunlar rus dilində cinayət qanunlarını tədqiq etmək təcrübəsi kitabından və eyni məzmununda olan bir almanca, bir də ingiliscə kitablardan ibarət idi. O bu kitabları kəndləri gəzərkən boş vaxtlarında oxumaq istəyirdi, lakin bu gün vaxtı yox idi və kəndlilərə izahat verməyə səhər tezdən hazırlaşmaq üçün yatmaq istədi.

Otağın bir küncünə qırmızı ağacdan hazırlanmış, sədəf naxışları olan qədim bir kreslo qoyulmuşdu. Hələ anasının yataq otağında bu kreslonu görmüş olduğu xatırlayan Nexlyudovun qəlbində birdən-birə tamamilə gözlənilməz bir hissə doğdu. Birdən-birə onun həm uçuş dağılacaq evə, həm başlı-başına qalacaq bağa, həm kəsiləcək meşələrə və onun tərəfindən olmasa da, bu qəder səylə düzəldilib saxlanan bütün mal-qara həyətlərinə, tövlələrə, alət yığılan anbarlara, maşınlara, atlara, inəklərə heyfi gəldi. Övvəllər ona elə gəlirdi ki, bütün bunlardan əl çəkmək asandır, lakin indi nöinki bunlara, torpağa və indi onun işinə çox yaraya biləcək gəlirin yarısına da heyfisləndi. Dərhal onun başında doğan mülahizələrdən belə çıxırdı ki, torpağı kəndlilərə vermək və öz təsərrüfatını məhv etmək ağıllı bir iş olmadığı kimi, lazım da deyildir.

Bir səs ona deyirdi: "Mən torpaq sahibkarı olmalıyam. Torpağım olmasa isə, mən bütün təsərrüfatı saxlaya bilmərəm. Bundan əlavə, indi mən Sibirə gedəcəyəm və buna görə də mənə nə ev lazımdır, nə də malikanə". Başqa bir səs də belə deyirdi: "Bunlar hamısı doğrudur, lakin əvvələn, sən bütün ömrünü Sibirdə keçirməyəcəksən. Evlənsən, uşaqların ola bilər. Malikanəni saz bir halda miras aldığın kimi, bu şəkildə də təhvil verməlisən. Torpaq qarşısında boynunda vəzifə var. Hər şeyi vermək, məhv etmək çox asandır, bütün bunları qurub düzəltmək isə çox çətinidir. Başlıcası isə sən öz həyatın haqqında fikirləşib özün üçün nə edəcəyini qərara almalı və buna müvafiq olaraq öz mülkiyyətinə sərəncam çəkməlisən. Bir də sən möhkəmmi qərara gəlmisən? Sonra, sən belə bir hərəkətlə öz vicdanın qarşısında səmimiyyəti, yoxsa bunu adamlar üçün, onların qarşısında öyünmək üçün edirsən?" – deyə öz-özündən soruşan Nexlyudov burasını etiraf etməyə bilmirdi ki, barəsində adamların nə deyəcəkləri onun qərarına təsir göstərəcəkdə. O çox düşündükcə, daha çox sual meydana çıxır və bu suallar daha çox həllənilməz olurdu. Bu düşüncələrdən yaxa qurtarmaq üçün o, təmiz yatağa uzanaraq indi dolaylı qaldığı məsələləri sabah

ayıq başla həll etmək məqsədi ilə yuxuya getmək istədi. Lakin uzun müddət yata bilmədi; sərin hava və Ay işığı ilə birlikdə qurbağaların qurultusu açıq pəncərədən içəriyə dolurdu, uzaqdan, parkdan və bir də yaxından, pəncərənin altındakı sıx yasəmən kolundan gələn bülbül səsləri qurbağaların qurultusuna qarışırdı. Nexlyudov bülbülləri və qurbağaları dinlərkən həbsxana rəisinin qızının çaldığı musiqini xatırladı; rəis yadına düşəndə Maslova da yadına düşdü. Maslova: "Siz məndən tamam əl çəkin" deyərsən, qurbağaların qurultusu kimi, onun dodaqları da titrəyirdi. Sonra alman təsərrüfat müdiri qurbağalar quruldayan yerə doğru enməyə başladı. Onu tutub saxlamaq lazım idi, lakin o nəinki endi, həm də dönüb Maslova oldu və onu məzəmmət etməyə başladı: "Mən katorqaya məhkum edilmiş bir adamam, siz isə knyazsınız". "Yox təslim olmayacağam" – Nexlyudov düşündü və ayılıb özündən soruşdu: "Görəsən mən yaxşı, yoxsa pis hərəkət edirəm? Bilmiyəm, əslində bunun mənim üçün fərqi də yoxdur. Hamısı birdir. Yalnız yatmaq lazımdır". Və o, təsərrüfat müdiri ilə Maslovanın endiyi yerə düşməyə başladı və burada hər şey bitdi.

II

Ertəsi günü Nexlyudov səhər saat 9-da yuxudan oyandı. Ağaya xidmət edən cavan kontor işçisi onun yerində tərpəşdiyini çətinlək hələ indiyədək bu cür işlənməmiş par-par parıldayan çəkmələrini və tərtemiz soyuq bulaq suyu gətirib kəndlilərin yığılmaqda olduqlarını bildirdi. Nexlyudov yatağından sıçrayıb fikrini topladı. Torpağı kəndlilərə verib təsərrüfatı ləğv edəcəyi üçün dünən onda əmələ gəlmiş təəssüf hissindən indiki əsər belə qalmamışdı. İndi o bu hisslərini təəccüblə xatırlayırdı. İndi o, qarşıda onu gözləyən işə sevinir və ixtiyarsız olaraq bu işlə fəxr edirdi. Onun otağının pəncərəsindən hindiba basmış *lawn-tennis* meydançası görünürdü. Təsərrüfat müdirinin göstərişi ilə kəndlilər bu meydançaya toplaşmışdılar. Qurbağalar dünən həvə quruldamışlar. Hava tutqun idi. Külək əsmirdi və səhərdən sakit, ilıq yağış yağırı, yağışın damlları yarpaqlardan, bulaqlardan və otlardan asılmışdı. Ot ətrindən əlavə, yağışa susamış torpağın qoxusu da pəncərədən içəri dolurdu. Nexlyudov geyinərkən bir neçə dəfə pəncərədən boylanıb kəndlilərin meydançaya necə yığışdıqlarına baxdı. Onlar bir-birinin

dalınca gəlir, şapkalarnı və kartuzlarını bir-birinin qarşısında çıxarıb əl ağaclarına söykənərək dairə vururdular. Dolğun, əzələli və qüvvətli bir gənc olan təsərrüfat müdirinin əynində dik dayanan yaxalığı və iri düymələri olan yaşıl rəngli qısa pəncək var idi; o, Nexlyudova xəbər verməyə gəldi ki, hamı toplaşmışdır, lakin onlar gözləyə bilirdilər, – qoy əvvəlcə Nexlyudov qəhvə və çay içsin, qəhvə də, çay da hazırdır.

Nexlyudov:

– Yox, yaxşısı budur qoy mən onların yanına gedim, – dedi və kəndlilərə edəcəyi söhbəti fikrinə gətirərək, heç gözləmədiyi halda sıxıntı və xəcalət hissi duydu.

O, kəndlilərin yerinə yetəcəyini ağıllarına belə gətirməyə cəsarət etmədikləri arzularını həyata keçirmək – torpağı ucuz qiymətə onlara vermək üçün gedirdi, yəni onlara yaxşılıq etmək üçün gedirdi, eyni zamanda nədən isə xəcalət çəkirdi. Nexlyudov meydançaya yığılmiş kəndlilərə yaxınlaşarkən və sarışın, qıvrım, daz, çal başlar açılarkən özünü elə itirdi ki, uzun müddət heç bir şey deyə bilmədi. Narın yağış yağmaqda davam edirdi və düşüb saçlarda, saqqallarda, kəndlilərin kaftanlarının xovunda qalırdı. Kəndlilər gözlərini ağaya dikərək onun nə deyəcəyini gözləyirdilər. Nexlyudov isə elə kərkəmişdi ki, heç bir şey deyə bilmirdi. Üzüntülü sükutu özünü rus kəndlisini yaxşı tanıyan hesab edən və rusca gözəl, düzgün danışan, sakit, özünə inanan alman təsərrüfat müdiri pozdu. Nexlyudovun özü kimi qüvvətli və otli-canlı olan bu adam kəndlilərin arıq, qırıqmiş üzvləri və kaftanları altından görünən arıq kürəkləri ilə qoribə bir ziddiyyət təşkil edirdi.

Təsərrüfat müdiri dedi:

– Budur, knyaz sizə yaxşılıq etmək – torpaq vermək istəyir, ancaq siz buna dəyməzsiz.

– Niyə dəymərik, Vasili Karlıç, məgər biz sənə üçün işləməmişik? Allah rəhmət eləsin, biz rəhmətlik xanımdan çox-çox razıyıq, sağ olsun, cavan knyaz da bizdən üz döndərmir, – uzuncu kürən bir kəndli sözə başladı.

– Mən sizi ona görə çağırıram ki, əgər arzu eləsəniz, bütün torpağı sizə verim, – Nexlyudov dilləndi.

Kəndlilər dinməzəcə dayanmışdılar, sanki deyiləni başa düşmür və ya inanmırdılar.

Əynində cübbə olan orta yaşlı bir kəndli:

- Demək, nə mənadı torpağı verirsiniz? – səsəndi.
- İcazəyə verirəm ki, ucuz qiymətlə istifadə edəsiniz.

Bir qoca dedi:

- Güzəl işdir.

Başqa birisi:

- Ancaq elə olsun ki, pulunu verməyə gücümüz çatsın, – dedi.

- Torpağı niyə götürməyəkdir!

- Adət etdiyimiz işdir, bizi yedirdən torpaqdır.

- Sizə nə var, onu bilirsiniz ki, pulu alarsınız, amma fikirləşmirsiniz ki, bu işlər tamam günahdır! – deyər səsler eşidildi.

Alman:

- Günah əməllər tutan siz özünüzsünüz, – dedi, – əgər işləsəydiniz və qayda-qanuna əməl etsəydiniz...

Sümsüburun arıq bir qoca danışmağa başladı:

- Vasili Karlıç, biz bacara bilmirik. Deyirsən ki, atı niyə taxıla buraxırsan, kim buraxır: bütün günü dəryay vururam, bir gün isə bir il kimi görünür, görürsən ki, gecə çəməndə yığılıb yatıram, at da dəryaya girir, sən isə mənim dərimi soyursan.

- Sizə deyirlər ki, qayda-qanuna əməl edin.

- Demək asandır, qayda-qanuna əməl etməyə gücümüz çatmır, – ucaboylu, qarasaçlı, üz-gözünü tük basmış cavan bir kəndli cavab qaytarı.

- Axı mən sizə demişəm ki, hasar çəkin.

- Onda taxta ver, – alçaqboy, görkəmsiz bir kəndli arxadan irəli çıxdı. – Mən elə yayda hasar çəkmək istəyirdim, sənə boynuna xalta salıb üç ay məni dolandırdın. Ay hasar çəkdim ha!

- O nə deyir? – Nexlyudov təsərrüfat müdirindən soruşdu.

Təsərrüfat müdiri almanca dedi:

- *Dererste Dieb im Dorfe*¹. Hər il meşədə ələ keçmişən. Özgo malına hörmət etməyi öyrən.

Qoca dedi:

- Məgər biz sənə hörmət etmirik? Biz sənə hörmət etməyə bilmərik: çünki biz sənənin öləndəyik; sən bizimlə istədiyini kimi rəftar edirsən.

- Canım, sizə dil yetirmək olmaz, heç olmazsa siz dilinizi kəsin.

- Yetirərsən! Yayda vurub çənəmi özün, elə-belə keçdi. Görünür dövlətlilərlə tutaşmaq olmaz.

¹ Kənddə birinci oğrudur.

- Onda qanunla iş gör.

Aydın idi ki, söz güləşdirirdilər, həm də bu söz güləşdirməkdə iştirak edənlər nə üçün və nə danışıqlarını yaxşı anlamırdılar. Yalnız bir tərəfdə qorxu gücünə sıxılıb qalan bir kin, digər tərəfdə öz gücünü və hakimiyyətini dərk etmək hissi duyulurdu. Bunları eşitmək Nexlyudovu sıxdığı üçün o, əsas məsələyə qayıtmağa: qiyməti və pulların verilməsi vaxtını müəyyən etməyə çalışdı.

- Torpaq barəsində nə deyirsiniz? İstəyirsinizmi? Bütün torpağı versəm, nə qədər qiymət kəsərsiniz?

- Mal sizindir, qiyməti də siz kəsin.

Nexlyudov qiymət təyin etdi. Nexlyudov tərəfindən təyin edilmiş qiymətin hər yerdə verilən qiymətdən çox-çox aşağı olmasına baxmayaraq, kəndlilər həmişə olduğu kimi sövdələşməyə başladılar və qiyməti yüksək hesab etdilər. Nexlyudov elə güman edirdi ki, onun təklifi sevinclə qəbul ediləcəkdir, lakin heç bir razılıq əlaməti sezilmirdi. Nexlyudov öz təklifinin onlar üçün ölverişli olduğunu yalnız torpağı kimin – bütün cəmiyyətinmi və ya şirkətinmi götürdüyü haqqında söhbət getdikdə bildi; zəif və pulu vaxtında ödəməyənləri torpaqda iştirak etməkdən sıxışdırıb çıxarmaq istəyən kəndlilərlə sıxışdırılıb çıxarılanlar arasında amansız mübahisə başladı. Nəhayət, təsərrüfat müdirinin köməyiylə qiyməti və pulun verilməsi vaxtını müəyyən etdilər və kəndlilər ucadan danışıq-danışığa dağın ətinə, kəndə tərəf getdilər. Nexlyudov isə təsərrüfat müdiri ilə birlikdə şərtlərin layihəsini tərtib etmək üçün kontora getdi.

Hər şey Nexlyudovun istədiyi və gözlədiyi kimi düzəlmişdi: kəndlilər torpağın o ətrafdakı qiymətindən 30 faiz ucuz qiymətə torpaq almışdılar; onun torpaqdan gələn qazancı, demək olar ki, yarıbayarı azalmışdısa da, satılmış meşədən aldığı və ələtlərin satılmasından alacağı məbləğ də əlavə edilərsə, Nexlyudov üçün bol-bol kifayət idi. Baxanda hər şey çox gözəl idi, Nexlyudov isə elə hey nədənsə xəcalət çəkirdi. O gücündə ki, kəndlilərdən bəzilərinə ona minnətdarlıq etmələrinə baxmayaraq, onlar məmnun deyillər və nə isə daha böyük bir şey gözləyirdilər. Elə çıxırdı ki, o özünü çox şeydən məhrum etdiyi halda, kəndlilərin gözlədiklərini etməmişdir.

Ertəsi günü sövdə şərtləri imza edildi və seçilib gəlmiş ağsaqqallar tərəfindən müşayiət edilən Nexlyudov başa çatdırılmamış bir işin doğurduğu pis hisslə, stansiyadakı sürücünün dediyi, təsərrüfat

müdirinin üçatlı qəşəng kolyaskasına minib, başlarını heyrətlə və narazılıqla bulayan kəndlilərlə salamatlaşdıqdan sonra stansiyaya yollandı. Nexlyudov özündən məmnun deyildi. Nədən məmnun olmadığını özü də bilmirdi, lakin hey nəyinsə qüssəsini edir və nədənsə xəcalət çəkirdi.

III

Nexlyudov Kuzminskoyedən bibilərinədən ona miras qalmış malikanəsinə – Katyuşa ilə tanış olduğu həmin malikanəyə getdi. O bu malikanəsində də torpaq məsələsini Kuzminskoyedə həll etdiyi kimi, qaydasına qoymaq istəyirdi; bundan əlavə Katyuşa haqqında, onun və özünün uşağı haqqında hələ öyrənilməsi mümkün olan hər şeyi öyrənmək istəyirdi: bilmək istəyirdi ki, uşaq doğrudanmı ölmüşdür və necə ölmüşdür? O, Panovaya sübh tezdən çatdı və həyəte girdikdə onu heyrətə salan ilk şey burada bütün tikintilərin və xüsusilə evin xaraba və köhnə görünüşü oldu. Evin vaxtilə yaşıl olan tənəkə damı çoxdan rənglənmədiyi üçün pasdan qırmızıya çalırdı və yəqin ki, yuxarıdakı bir neçə tənəkəni tufan qoparıb qaldırmışdı; evin divarlarına vurulmuş nazik taxtaları asan qopa bilən yerlərdə paslı mıxları əyərək, oradan–buradan qoparmışdılar. Hər iki eyvan – qabaq və ona xüsusilə, əziz olan arxa eyvan çürüyüb sınımışdı, onlardan yalnız nişanələr qalmışdı; pəncərələrin bəzilərinə şüşə əvəzinə taxta vurulmuşdu, darğanın yaşadığı yan bina da, mətbəx də, tövlə də – hər şey köhnə və görkəmsiz idi. Yalnız bağ nəinki saralıb solmamışdı, hətta pöhrələnmiş, qol–budaq atmışdı və indi tamam gül–çiçək içərisində idi; hasardan ağ buluda oxşar çiçəklər açmış albalı, alma və gavalı ağacları görünürdü. Yasəmən kollarının ömələ gətirdiyi hasar isə sanki o il, on dörd il bundan əvvəl Nexlyudov bu yasəmən kolunun arxasında on səkkiz yaşlı Katyuşa ilə gizlənpaç oynayıb yuxırlaraq gicikənlə dalandığı zaman olduğu kimi çiçəkləmişdi. Sofya İvanovnanın evin yanında əkdirdi, paya kimi nazik qara şam ağacı indi dirək üçün yarayan böyük sarıyaşıl, zərif və yumşaq iynə yarpaqlarla bəzənmiş bir ağac olmuşdu. Çay daşmışdı və dəyirmanə tökülüb çağlayırdı. Çayın o tayındakı çəməndə kəndlilərin ala–bözək, qarışıq naxırı otlayırdı. Vaxtilə seminariya şagirdi olub təhsilini başa çatdırmayan darğa Nexlyudovu həyətdə gülə–gülə qarşıladı və gülümsəməsinə davam edərək onu kontora dəvət etdi, beləcə gülümsəyə–gülümsəyə və bu təbəss-

sümü ilə xüsusi bir şey vəd etməmiş kimi arakəsmənin dalına keçdi. Arakəsmənin arxasında pıçıladaşdılar və susdular. Sürücü öz payını artıqlamasilə aldıqdan sonra zınqırovları səsləndirə–səsləndirə kolyaskasını sürüb həyətdən çıxdı və ara tamamilə sakitləşdi. Bunun arxasınca işləməli köynək geymiş və qulaqlarına pərqu sırğa taxmış ayaqyalın bir qız pəncərənin yanından qaçıb keçdi, qızdan sonra bir kəndli kişi qalın uzunboğaz çəkmələrinin mıxlarını daş kimi bərkimiş cığıra vurub səsləndirərək ötdü.

Nexlyudov pəncərənin qabağında oturub bağa tamaşa edir və qulaq asırdı. Onun tərlənmiş alnındakı saçlarını və bıçaqla kəsik–kəsik edilmiş pəncərəaltı taxtanın üzərindəki qeyd vərəqələrini xəfif–xəfif yellədən sərən yaz havası və şumlanmış torpağın ətri kiçik pəncərədən içəri dolurdu. Çayda arvadlar bir–birinin həvəsinə ağacla “tarappatap, tarappatap” nəyi isə döyəcləyib yuyur və bu səslər qabağı kəsilməmiş çayın günəşdə par–par pərildayan dayaz yerinin səthi ilə ətrafa dağılır, dəyirmanə tökülən suyun ahəngdar səsi eşidilirdi; qorxmş bir milçək bərkədən vızıldayaraq onun qulağının dibindən ötdü.

Birdən Nexlyudov xatırladı ki, vaxtilə, çox–çox bundan əvvəl, hələ məsum bir gənc olduğu zaman da çay kənarından dəyirmanın ahəngdar səsi içərisindən yaş paltara dəyən ağacların tappılısını eşitmiş və yaz nəsimi onun yaş alnındakı saçlarını, bıçaqla kəsik–kəsik edilmiş pəncərəaltı taxtanın üzərindəki kağızları beləcə tərpətmiş, qorxmş milçək də beləcə onun qulağının dibindən uçub keçmişdi. Nexlyudov özünü nəinki o zamankı, on səkkiz yaşlı uşaq kimi xatırladı, eyni zamanda özünü tərəvətili, təmiz və gələcəyin ən böyük imkanlarına əmin bir adam kimi hiss etdisə də, yuxudakı sayaq, bunların artıq olmadığını bildiyi üçün, onu dərin qüسسə biürdü.

– Yeməyə nə vaxt buyuracaqsınız? – darğa gülümsəyərək soruşdu.

– Nə vaxt istəyirsiniz, mən ac deyiləm. Gedib kəndi gözəcəyəm.

– Bəlkə evi gəzdiniz, içəridə hər şey öz qaydasındadır. Buyurun baxın, eşiyə fikir verməyin...

– Yox, sonra, indi zəhmət çəkib dəyin görün, burada Matryona Xarina adlı bir qadın varmı?

Bu, Katyuşanın xalası idi.

– Əlbəttə var, kənddə olur, heç vaxt onun öhdəsində gələ bilmirəm. Meyxana saxlayır. Bilirəm, xəbərim var, danlayıram, ancaq akt tərtib etməyə yazığım gəlir: qocadır, nəvələri var, – darğa

həm ağaya xoş gölmək arzusunu, həm də onun kimi, Nexlyudovun da cynilə hər şeyi bacardığını əmin olduğunu ifadə edən bir ödə ilə gülümsəyərək danışdı.

– O harada yaşayır? Mən onun yanına getmək istərdim.

Darğa sevinclə gülümsəyərək deyirdi:

– Kəndin axırında, o tərəfdən üçüncü daxma. Sol əldə körpindən tikilmiş bir daxma var, körpindən tikilmiş daxmanın dalında onun koması yerləşir. Yaxşısı budur, qoyun mən sizi ötürüm.

Nexlyudov:

– Yox, çox razıyam, özüm taparam, siz isə zəhmət çəkiş tapşırıq verin, kəndliləri xəbərdir etsinlər ki, toplaşsınlar: mən torpaq bərəsində onlarla danışmalıyam, – dedi; o, mümkün olsa, elə bu axşam, Kuzminskoyədə olduğu kimi, kəndlilərlə məsələni qurtarmaq istəyirdi.

IV

Nexlyudov darvazadan çıxanda bağayarpağı basmış və torpağı bərkiyib daşa dönmüş cığırda yoğun və yalın ayaqlarını tez-tez atan bir kəndli qızına rast gəldi, qızın başında ala-bözək çarqat vardı, qulaqlarına pərqu sırğa taxmışdı. Qız artıq geri qayıdırdı, o tək sol əlini getdiyi istiqamətin köndələnində olaraq tez-tez yelləyirdi, sağ əli ilə də qırmızı bir xoruzu bərk-bərk qarnına sıxmışdı. Qırmızı pipiyi yırğalanan xoruz tamamilə sakit görünürdü, onun yalnız gözləri kumarlanırdı, qara ayaqlarının birini uzadıb, birini yığaraq caynaqlarını qızın çarqatına ilişdirirdi. Qız ağaya yaxınlaşmağa başlayanda əvvəlcə sürətini yavaşıtı, yüyürməyib yeriməyə başladı, ağanın bərabərinə çatdıqda isə dayandı və başını geri ataraq ona təzim etdi və yalnız ağa keçib getdikdən sonra xoruzla birlikdə yoluna davam etdi. Nexlyudov quyuya tərəf endikdə bir qarıya da rast gəldi. Qarı çirkli və cod köynəklə örtülmüş donqar çiyində ağzına qəder su ilə dolu iki ağır vedrə aparırdı. Qarı vedrələri ehmalcə yerə qoyub cynən qız kimi başını geri ataraq ona təzim etdi.

Quyudan o tərəfə kənd başlanırdı. Aydın və isti bir gün idi. Saat on olmasına baxmayaraq günəş artıq yandırdı. Göyün üzünə toplanmış buludlar hərdən bir günəşin qabağını tuturdu. Həm parıldayan hamar yol ilə dağa qalxan arabalardan, həm də açıq darvazaların yanından Nexlyudovun ötüb keçdiyi həyətlərdəki peyindən gələn

kəskin, burnu acıyırdan, lakin pis olmayan çoxu bütün küçəni basmışdı. Arabaların dalınca dağa qalxan ayaqyalın, şəltələri və köynəkləri peyin suyuna bulaşmış kəndlilər dönüb hündürboy və yoğun ağaya baxırdılar. Ağanın boz şlyapasındakı ipək lent günəşdə parıldayırdı. O, başı işıldayan diş-diş əl ağacını addımbaşı yerə toxunduraraq kəndin içərisi ilə yuxarı qalxırdı. Boş arabaların کنارında oturub silkələnmək tarladan qayıdan kəndlilər şapkalarnı çıxarıb onların küçəsi ilə gedən bu qeyri-adi adamı təəccüblə izləyirdilər; arvadlar darvazaya və cyvana çıxıb ağanı bir-birlərinə göstərərək onu gözlərlə müşayiət edirdilər.

Nexlyudov ötüb keçdiyi darvazalardan dördüncüsünün ağzına çatdıqda oradan cırıltı ilə çıxan arabalar onu dayandırdı; arabalar ağzına qəder yararlı peyinlə doldurulmuşdu, oturmaq üçün də peyinin üzərinə həsir salınmışdı. Arabada gəzməyə həvəslənib, gözləməkdən həyəcanlanmış altı yaşlı bir uşaq arabanın dalınca gedirdi. Ayaqlarında həsir çarışan cavan bir kəndli iri addımlarla yeriyir, atı darvazadan bayıra qovurdu. Uzun ayaqlı səmənd dayca darvazadan sıçrayıb çıxdısa da, Nexlyudovdan ürəkək arabaya sıxıldı və ayaqlarını təkərlərə vura-vura ağır arabanı dartıb darvazadan çıxaran, narahat olmuş və xəfifcə kişnəyən anasından qabağa sıçradı. Yenə də ayaqyalın olan, zol-zol tuman, uzun və çirkli köynək geymiş, belinin sümükləri köynəyinin altından çıxmış arıq və gümrəh bir qoca da başqa bir atı çıxartdı.

Atlar boz, sanki yandırılmış peyinin adda-budda səpələndiyi hamar yola çıxdıqda qoca darvazanın yanına qayıdıb Nexlyudova təzim etdi.

– Bizim xanımların qardaşı oğlusanmı?

– Bəli, onların qardaşı oğluyam.

– Xoş gölmisən. Yoxsa bizə baş çəkməyə gəlmisən? – qoca danışmağa başladı.

Nə deyəcəyini bilməyən Nexlyudov:

– Bəli, bəli. Hə, necə dolanırsınız? – dedi.

– Necə dolanacaqıq?! Güzəranımız çox pis keçir, – söhbətçil qoca sanki oxuyurmuş və bundan ləzzət almış kimi səsinə uzada-uzada cavab verdi.

Nexlyudov darvazanın yanına gəlib:

– Niyə pisdir? – dedi.

Qoca:

– Bu nə güzərandır ki? Günümüz çox pis keçir, – dedi və Nexlyudovun dalınca gedib talvarın altında təmizlənmiş yerə gəldi.

Nexlyudov onun dalınca talvarın altına girdi.

Qoca yaylıqları sürüşüb başlarından düşmüş, tərlı, açıq baldırları yarıya qədər peyinə bulaşmış, əllərində şana olan və hələ təmizlənməmiş peyin yığınının üstündə dayanan iki qadını göstərək davam etdi:

– Budur, on iki baş külfət saxlayıram. Hər ay altı pud taxıl almaq lazımdır, haradan alasan?

– Məgər öz taxılın çatmır?

Qoca həqarətlə gülümsündü:

– Öz taxılım?! Mənim torpağım üç adamlıqdır, bu il cəmişi səkkiz dərz yığmışdıq. Milad bayramına qədər çatmadı.

– Bəs onda necə dolanırsınız?

– Dolanıraq da; birini nökrəçiliyə vermişəm, sizdən də bir az pul almışam. Pəhriz bayramındək hamısı qurtardı, vergini isə verməmişəm.

– Vergin nə qədərdir?

– Bizim həyət üç ayda on yeddi manat verir. Eh, Allah kəssin belə günü, özün də bilmirsən ki, necə dolanırsan.

Nexlyudov:

– Otağa keçmək olarmı? – dedi və həyət ilə irəliləyib təmizlənmiş yerdən hələ yığılmayıb şana ilə yayılmış sarı-zəfəran rəngli və bərk qoxu verən peyin təbəqəsinə ayaq basdı.

Qoca:

– Niyə olmaz ki, gəl, – dedi və yalın ayaqlarını tez-tez atıb, peyin suyunu barmaqları arasından fırıldadıb çıxararaq Nexlyudovu qabaqladı və daxmanın qapısını onun üzünə açdı.

Arvadlar baş yaylıqlarını düzəldərək və tumanlarını salaraq qollarında qızıl düymələri olan və onların evinə girən tərtemiz geyinmiş ağaya həm maraq, həm də dəhşətlə baxırdılar.

Əyinlərində təkçə köynək olan iki qızcığaz daxmadan eşiyə sıçradı. Nexlyudov əyilərək və şlyapasını çıxararaq əvvəlcə dəhlizə, sonra da iki taxt qoyulmuş, turşumuş yemək iyi verən çirkli və dənşqal daxmaya girdi. Otaqda, sobanın yanında bir qarı dayanmışdı; arıq, damarlı və gündən yanmış qollarını çirmalamışdı.

Qoca dedi:

– Budur, ağamız bizə qonaq gəlmişdir.

Qarı çirmalanmış qollarını salaraq mehribanlıqla dedi:

– Nə olar, gözümüz üstə gəlib.

Nexlyudov:

– Necə dolandığınıza baxmaq istəyirəm, – dedi.

Gümrah qarı başını əsəbiliklə dartaraq deyirdi:

– Görmürsən də necə yaşayıraq. Daxma az qalır uçsun, günün birində uçub birimizi öldürəcək. Amma qoca deyir ki, bu da yaxşıdır. Budur, dolanacağımız belə keçir. İndicə camaatı nahara yığacam. İşçiləri yedirməyə başlayacağam.

– Nahara nə yeyəcəksiniz?

Qarı:

– Nə yeyəcəyik? Yeməyimiz yaxşıdır. Əvvəlcə çörək ilə kvas, sonra kvasla çörək yeyəcəyik, – dedi və yarısına qədər yeyilmiş dişlərini ağırdı.

– Yox, zarafatsız, mənə göstərin görüm, bu gün nə yeyəcəksiniz?

Qoca gülərək dedi:

– Yeməyimiz? Yeməyimiz sadəcədir. Qarı, yeməyimizi ona göstər.

Qarı başını buladı.

– Bizim kəndli yeməyimizə baxmaq mı istəyirsən? Ağa, görürəm ki, çox məzəlisən. Hər şeyi bilmək istəyirsən: dedim ki, çörəklə kvas, bir də ki, göyörti şorbası, dünən arvadlar göyörti gətirmişdilər, bu da şorba, sonra da – kartof.

– Elə bu?

Qarı:

– Daha nə olacaq, üstündən süd içəcəyik, – dedi və gülərək qarıya baxdı.

Qarı açıq idi, dəhliz adamla dolmuşdu; oğlan və qız uşaqları, qucaqlarında südəmər körpələri olan arvadlar qarıya sıxılıb kəndli yeməyi ilə maraqlanan qərribə ağaya baxırdılar. Qarı, görünür, özünün ağa ilə söhbət etmək hünəri ilə öyünürdü.

Qoca dedi:

– Bəli, ağa, nə söz ola bilər, güzəranımız çox pisdir. Hara dolursunuz? – deyərək o, qapının ağzında dayanmış adamlara qışqırdı.

Nexlyudov nə isə bir sıxıntı və xəcalət hiss edib bunun səbəbi ilə maraqlanmadan:

– Yaxşı, salamat qalın, – dedi.

Qoca dedi:

– Bizlərdən əhval tutduğunuz üçün çox təşəkkür edirik.

Dəhlizdə bir-birini sıxışdıran camaat ona yol verdi və Nexlyudov küçəyə çıxıb baş yuxarı getməyə üz qoydu. Onun dalınca ayaqyalın iki oğlan uşağı dəhlizdən çıxdı: onlardan az yaşlısının əynində vaxtilə ağ olmuş çirklə bir köynək, o birisi arıq oğlanın əynində rəngi getmiş çəhrayı köynək var idi. Nexlyudov dönüb onlara baxdı.

Ağ köynəkli oğlan:

– İndi haraya gedəcəksən? – dedi.

Nexlyudov:

– Matryona Xarinanın yanına, – dedi. – Taniyirsinizmi?

Çəhrayı köynəkli oğlan nəyə isə güldü, ondan yaşlı olan oğlan isə ciddiyyətlə soruşdu:

– Hansı Matryona? Qocadır mı?

– Bəli, qocadır.

– Paho, – deyərək o, səsinə uzatdı. – Semenixanı deyir, kəndin ayağında olur. Biz səni ötürürük. Fedka, gəl gedək onu ötürək.

– Bəs atlar necə olsun?

– Heç nə olmaz!

Fedka razılıq verdi və onlar üçlükdə kəndin içərişi ilə yuxarı getdilər.

V

Nexlyudov böyüklərdənsə, uşaqların yanında özünü daha sərbəst hiss etdiyindən yolda onlarla söhbətə girişdi. Çəhrayı köynək geymiş kiçik oğlan daha gülmürdü və ondan yaşlı oğlan kimi eləcə ağıllı və ətraflı danışdı.

– Deyin görüm, sizlərdə ən yoxsul kimdir? – deyərək Nexlyudov soruşdu.

– Yoxsul kimdir? Mixaylo yoxsuldur, Semyon Makarov yoxsuldur, bunlardan lar yoxsulu Marfadır.

Balaca Fedka dedi:

– Bəs Anisiya – o ki lap yoxsuldur. Anisiyanın heç inəyi də yoxdur – dilənçilik edir.

– Onun inəyi yoxdursa da, əvəzində cəmisi üç başdırlar, amma Marfa özü beşincidir, – böyük oğlan etiraz etdi.

– Nə təhər olsa, o duldur, – çəhrayı köynəkli oğlan Anisiyanın tərəfini saxladı.

– Deyirsən ki, Anisiya duldur, elə Marfa da dul kimi bir şeydir, – deyərək böyük oğlan davam etdi. – Hamısı birdir – əri yoxdur.

– Bəs əri haradadır? – Nexlyudov soruşdu.

Böyük oğlan hamının işlətdiyi bir ifadəni işlədərək:

– Dustaqxanada bitləri yedirir, – dedi.

Çəhrayı köynəkli kiçik oğlan tələsik:

– Yayda ağanın meşəsindən iki qoz ağacı kəsdiyi üçün dustaqxanaya salıblar, – dedi. – İndi altıncı aydır ki, yatır, arvadı isə dilənir, üç uşağıdır, bir də əlsiz-ayaqsız bir qarı, – deyərək ətraflı başa saldı.

Nexlyudov dedi:

– Harada olur?

– Elə bu həyəət onlarındır, – oğlan bir evi göstərdi. Evin qabağında, Nexlyudovun getdiyi çıxırda dizləri qabağa çıxmış, əyri ayaqları üzərində güclə dayanıb yırğalanan sarışın saçlı xırdaca bir uşaq durmuşdu.

Əynində çirklə, elə bil külə bulaşmış boz köynəyi olan bir qadın qaça-qaça daxmadan çıxırdı:

– Vaska, ay dəcəl, hara qaçırsan? – qışqırdı və üzündə bir dəhşət ifadəsi ilə Nexlyudovun qabağına sıçrayıb, onun uşağa bir şey edəcəyindən qorxmuş kimi, uşağı tutub daxmaya apardı.

Bu, Nexlyudovun meşəsində qoz ağacı kəsdiyi üçün indi dustaqxanada yatan kişinin arvadı idi.

Onlar artıq Matryonanın daxmasına yaxınlaşanda Nexlyudov soruşdu:

– Bəs Matryona, o da yoxsuldur?

– Yoxsula bax: o, çaxır satır, – çəhrayı köynəkli arıq oğlan qətiyyətlə cavab verdi.

Matryonanın daxmasına çatdıqda Nexlyudov uşaqları buraxıb əvvəlcə dəhlizə, sonra da otağa girdi. Matryona qarının daxması altı arşın idi, belə ki, sobanın dalında qoyulmuş çarpayıda böyük bir adam ayaqlarını uzadıb yata bilməzdi. “Katyuşa həmin bu çarpayıda uşağı doğmuş, sonra da xəstə yatmışdır”, – deyərək düşündü. Demək olar ki, bütün daxmanı uzun bir taxta tutmuşdu. Başı alçaq qarıya dəyən Nexlyudov içəri girəndə qarı özünün böyük qız nəvəsi ilə taxtın üstünü qaydaya salırdı. Ağanın dalınca qarının daha iki nəvəsi

qaçaraq otağa girib elləri ilə qapının tirindən tutaraq onun dalında, qapının ağzında dayandılar.

Taxtı qaydaya sala bilmədiyi üçün acıqlanmış qarı:

– Kimi istəyirsən? – qəzəblə soruşdu. Bundan əlavə o, gizlin çaxır alveri etdiyi üçün hər cür naməlum adamdan qorxurdu.

– Mən mülkədaram. Sizinlə danışmaq istəyirdim.

Qarın dinmədən diqqətlə baxdı, sonra birdən-birə tamamilə dəyişildi. O saxta, nəvazişkar səsle danışmağa başladı:

– Ah, bu sən sən, gözəlim, mən axmaq isə tanımadım: elə bildim bəs yoldan ötəndir. Ax, sən mənim qoçaq tərlandı...
Nexlyudov açıq qarıya baxıb:

– Mən təklikdə danışmaq istəyirəm, – dedi.

Qapının ağzında uşaqlar, uşaqların dalında isə arıq bir qadın dayanmışdı; qadının qucağında zəif, xəstəlikdən rəngi solmuş, başında qurama papaq olan və həmişə gülümsəyən bir uşaq var idi.

– Adam görməmişiniz, bu saat sizə göstərərəm, qoltuq ağacını mənə ver görüm! – qarı qapıda dayananların üstünə qışqırdı. – Qapını örtün.

Uşaqlar çəkildilər, qucağında körpəsi olan qadın isə qapını örtüdü.

Qarı deyirdi:

– Mən də deyirəm bəs gələn kimdir? Demə, ağa özü imiş, gözümün işığı, mənim gözəlim. İyrənməyib buraya gəlmisən. Ah, mənim brilyantım. Mənim ağam, burada oturun, piştaxtanın üstündə.

Qarı pərdə ilə piştaxtanı silərək deyirdi:

– Mən də deyirəm bəs kimdir içəri soxulur, demə, ağanın özü imiş, mənim yaxşı ağam, xeyirxah ağam, başımızın sahibi. Sən bu axmaq qarını bağışla, gözəlim görmür.

Nexlyudov oturdu, qarı onun qarşısında dayanıb sol əli ilə sağ dirsəyindən tutaraq sağ əlini çənəsinə dayaq verdi və səsinə uzaduzada danışmağa başladı:

– Ağam, amma qocalmışan: onda turp kimi qıpqırmızı idin, ancaq indi gör nə olmusan! Görünür, sən də fikir çəkirsən.

– Mən gəldim soruşam ki, Katyuşa Maslova yadımdadırmı?

– Katerinamı? Necə ki yadımda deyil, o mənim bacım qızıdır. Necə ki yadımda deyil; onun dalınca nə qədər göz yaş axıtmışam. Axı mənim hər şeydən xəbərim var. Atam, Allahın yanında kimin günahı yoxdur, padşahın qabağında kim müqəssir deyil, cavan-

lıqdır, biz də cavan olmuşduq, gün keçirmişik, hər şeyi dolandıran iblisdir, axı o da güclüdür. Çarə nədir! Sən onu boş-boşuna atmadın ki, yüz manat bağışladın. Amma əvəzində gör nə elədi. Ağlını başına yıga bilmədi. Mənə qulaq assa idi, dolana bilərdi. Bacım qızı olsa da, düzünü deməliyəm ki, fərsiz qızıdır. Səndən sonra mən onu yaxşı bir yerə düzəldim; yola getmədi, ağanı söyüb yamanladı. Məgər biz ağaları söyə bilərikmi? Odur ki, qovdular. Sonra yenə də məşəbəyinin yanında yaşamaq olardı, di gəl ki, istəmədi.

– Mən uşağın barəsində soruşmaq istəyirdim. Axı Katyuşa sizin evdə doğmuşdur, elə deyilmi? Uşaq haradadır?

– Uşağımı, atam, o zaman mən yaxşıca götür-qoy elədim. Anasının halı çox pis idi, ağaya qalxmağa təqəti yox idi. Mən də uşağı lazım olduğu kimi xaç suyuna çəkib tərbiyə evinə verdim. Bir halda ki, anası ölürdü, onun mələk ruhunu niyə sıxa idik. Görürsən, bəziləri körpəsini atıb süd vermir, – uşaq da keçinir, amma mən fikirləşdim ki, niyə belə olsun, yaxşısı budur əziyyət çəkib onu tərbiyə evinə göndərim. Pul var idi, odur ki, uşağı verdim apardılar.

– Nömrəsi var idi?

– Nömrəsi var idi, ancaq elə o vaxt öldü. O arvad deyirdi ki, gətirən kimi keçindi.

– Arvad kimdir?

– O arvad da, Skorodnoyedə yaşayırdı. Bu işlə məşğul idi. Adı Malanya idi, indi ölüb. Ağılı arvad idi, gör bir nə edirdi! Görürsən ki, yanına bir uşaq gətirirdilər, o da uşağı götürüb öz evində saxlayır, bəsləyirdi. Uşağı lap aparacağı günə qədər bəsləyirdi, atam üçünü-dördünü yığan kimi aparırdı. Evində yaxşı qayda qoymuşdu: iki-adamlıq böyük bir beşiyi var idi, hər iki başına da uşaq qoymaq olardı. Dəstəyi də var idi. Bir-birinə dəyməsin deyə, uşaqların başlarını ayrı-ayrı, ayaqlarını isə bir yerdə dördünü də beşiyə qoyub hamısını birdən aparırdı. Ağızlarına ömzik verirdi, balalar da dinmirdilər.

– Axırı necə oldu?

– Axırı bu oldu ki, Katerinanın uşağını apardı. İki həftə öz yanında saxladı. Uşaq hələ onun evində ikən xəstələnmişdi.

– Yaxşı uşaq idi? – Nexlyudov soruşdu.

– Bir uşaq idi ki, söz ola bilməzdi. Lap sonin özünə oxşayırdı, – qarın göz vurub əlavə etdi.

– Bəs nədən zəif düşmüşdü? Yəqin ki, yeməyi pis imiş, eləmi?

– Nə yemək olacaq! Elə-belə göstəriş üçün, məlum şeydir, öz uşağı deyildi ki. Sağ-salamat aparmaq istəyirdi. Danışdı ki, elə Moskva-yə çatan kimi keçindi. Necə ki lazım idi, şəhadətnamə də götürmüşdü. Ağılı arvad idi.

Nexlyudov öz uşağı haqqında yalnız bunları öyrənə bildi.

VI

Nexlyudovun başı həm daxmada, həm də dəhlizdə bir daha hər iki qapıya deydi və o, küçəyə çıxdı. Kül rənginə çalan ağ və çəhrayı köynəkli uşaqlar onu gözləyirdilər. Bir neçə təzə uşaq da onlara qoşulmuşdu. Südəmə körpəli bir neçə qadın da onu gözləyirdi, başında qurama papağı olan qansız körpəsini qucağında tutmuş arıq qadın da onların içərisində idi. Körpə özünün qoca üzünə oxşayan bütün sifəti ilə qərribə tərdə hey gülümsəyir və öyilməş baş barmaqlarını çətinliklə tərpedirdi. Nexlyudov bu təbəssümün iztirabdan doğan təbəssüm olduğunu bilirdi. O bu qadının kim olduğunu soruşdu.

Böyük oğlan:

– Sənə dediyim Anisiya bu özüdür, – dedi.

Nexlyudov Anisiyaya müraciət etdi:

– Necə dolanırsan? – deyərək soruşdu. – Yeyib-içdiyin nədir?

Anisiya:

– Necə dolanıram? Dilənçilik edirəm, – dedi və ağladı.

Üzü qoca sifətinə bənzəyən uşaq isə soxulcan kimi nazik ayaqlarını əyərək gülümsədi.

Nexlyudov pul qabını çıxarıb qadına on manat verdi. Heç iki addım atmağa macal tapmamışdı ki, körpəsi olan bir qadın, sonra bir qarı, sonra daha bir qadın özlərini ona yetirdilər. Hamısı yoxsul olduqlarını deyib ondan kömək istəyirdi. Nexlyudov pul qabında olan altmış manat xırda kağız pulunu payladı və qəlbində dəhşətli bir kədərlə evə, yəni darğanın yaşadığı yan binaya qayıtdı. Darğa Nexlyudovu təbəssümlə qarşılayıb, kəndlilərin axşamüstü toplaşacaqlarını xəbər verdi. Nexlyudov ona razılıq elədi və otağa girməyib bütün gördüklərini fikirleşə-fikirleşə əlaqə bəsməsi və alma ağacının ağ budaqları ilə örtülmüş yolla bağrı gözəməyə getdi.

Əvvəlcə yan binanın ətrafında sakitlik idi, lakin sonra Nexlyudov darğanın yaşadığı binada bir-birinə aman verməyən iki

qəzəbli qadın səsi eşitdi. Bu səslər içərisində gülümsəyən darğanın sakit səsi yalnız hərdən bir eşidilirdi. Nexlyudov qulaq verdi.

Qəzəbli qadın səslərindən biri deyirdi:

– Daha mənə təqət yoxdur, yoxdur, belə zülm olmaz ki, elə-yirsən.

Başqa bir səs:

– Elə gözümdən yenəcə qoymuşdum, – deyirdi. – Sənə deyirəm, qaytar. Yoxsa bu nədir, həm heyvana əziyyət verirsən, həm də uşaqları südsüz qoyub incidirən.

– Ya pulu ver, ya da əvəzində işlə, – deyərək darğanın sakit səsi cavab verirdi.

Nexlyudov bağdan çıxıb evinə yaxınlaşdı. Evinin yanında sacları pırtlaşmış iki qadın dayanmışdı, onlardan birinin hamilə olduğu aydın idi. Darğa əllərini kətan paltosunun ciblərinə qoyub evinin pilləsində dayanmışdı. Arvadlar ağanı gördükdə susdular və çiyinlərinə düşmüş yaylıqlarını başlarına çəkməyə başladılar, darğa isə əllərini ciblərindən çıxarıb gülümsədi.

Məsələ burasında idi ki, darğanın dediyinə görə, kəndlilər öz danalarını, hətta inəklərini qəsdən ağanın çəməninə buraxırdılar. Bu arvadların iki inəyi çəməndə tutulub saxlanmışdı. Darğa arvadlardan hər inəyə otuz çəpək pul və ya əvəzində iki gün işləməyi tələb edirdi. Arvadlar isə iddia edirdilər ki, əvvəllən, onların inəkləri çəməndə təzəcə giribmiş, ikincisi, pulları yoxdur, üçüncüsü də, işləyəcəklərini vəd etdiklərinə görə səhərdən bəri zəncirlənib yeməksiz qalaraq yazıq-yazıq mələyən inəklərinin dərhal geri qaytarılmasını tələb edirdilər.

Gülümsəyən darğa Nexlyudovu şahid çağırılmış kimi ona baxaraq deyirdi:

– Sizə neçə dəfə adam kimi deyib başa salmışam ki, otarmağa çıxarılanda gözüünüz heyvanlarınızın üstündə olsun?

– Körpənin yanına təzəcə gəlmişdim, onlar isə yayınıblar.

– Madam ki, keşiyini çəkməyə boyun olmusan, getmə.

– Bəs körpəni kim yedirdəcəksən? Sən ki ona əmiz verməyə-cəksən.

O birisi qadın deyirdi:

– Otlayıb, doğrudan da, çəməni tələf etsə idi, acından qarnı ağrımazdı, elə təzəcə giribmiş.

– Bütün çəməni tələf ediblər, – darğa Nexlyudova müraciət etdi: – Cərimə almasaq, çəməndə ot qalmaz.

– Hey, günaha batma, – hamilə qadın qışqırdı. – Mənimkilər heç vaxt çəmənə girməyib.

– İndi ki giriblər, ya pul ver, ya da əvəzində işlə.

– İşlərəm də, inəyi burax, acından öldürmə, – qadın qəzəblə qışqırdı. – Onsuz da nə gecə dincliyimiz var, nə də gündüz. Qayınanam xəstədir. Ərim çıxıb getmişdir. Tək güclə yetirirəm, taqətim isə yoxdur. Görüm iş sənin başını yesin.

Nexlyudov inəkləri buraxmağı darğadan xahiş edib, fikirləşməklə üçün təkrar bağa getdisə də, indi daha fikirləşməli bir şey yox idi. İndi hər şey Nexlyudova o qədər aydın idi ki, büsbütün göz qabağında olan bir şeyi adamların və onun özünün nə üçün belə uzun müddət görə bilmədiklərini heyrət edib qaldı.

“Xalq tələf olub gedir, o özünün tələf olmasına adət etmişdir, xalqın içərisində tələf olmağa xas olan həyat vərdisləri – uşaqların ölməsi, qadınların həddindən artıq işləmələri, hamı üçün, xüsusilə qocalar üçün yeməyin çatmaması möhkəm kök salmışdır. Xalq bu vəziyyətə tədricən düşdüyündən bu vəziyyətin bütün dəhşətini özü görmür və ondan şikayət etmir. Buna görə də biz elə hesab edirik ki, bu vəziyyət təbiidir və belə də olmalıdır”. İndi ona gün kimi aydın idi ki, xalqın ümumi ehtiyacının başlıca səbəbi torpaq sahibkarlarının torpağı onun əlindən almasıdır; xalq bunu dərk edir və daim bu səbəbi irəli sürürdü, xalq yalnız torpaqla dolana bilirdi. Burası da tamamilə aydın idi ki, uşaqlar və qocalar süd içmədikləri üçün ölürlülər, süd isə ona görə yox idi ki, mal-qaranı otarmaq, taxıl və otu yığmaq üçün torpaq yox idi. Tamamilə aydındır ki, xalqın bütün fəlakəti və ya heç olmazsa xalq fəlakətinin başlıca və ümdə səbəbi xalqı yedirdən torpağın onun əlində deyil, torpaq hüququndan istifadə edərək bu xalqın zəhməti ilə yaşayan adamların əllərində olması idi. Adamlar torpaqsız qalıb ölürlülər, onlara bu qədər zəruri olan torpağı isə ehtiyacın son dərəcəsinə çatdırılmış bu adamlar ona görə becərdirdilər ki, bu torpaqdan yığılan taxıl xarici ölkədə satılsın və torpaq sahibləri özlərinə şlyapa, əsa, kolayaska, tuncdan bəzək şeyləri və sairə ala bilsinlər. Çöpər arxasına qovulub ayaqlarının altındakı bütün otu yeyən atların arıqlayacaqları və özlərinə yemək tapmaq üçün torpaqdan istifadə etmələrinə imkan verilməsə, acından öləcəkləri aydın olduğu kimi, indi bu da

ona aydın idi... Bu dəhşətli idi, bu heç vəchlə ola bilməzdi və olmamalı idi. Bunun olmaması üçün və ya heç olmazsa özünün bunda iştirak etməməsi üçün vasitələr tapmaq lazım idi. Nexlyudov yaxındakı toz ağacı xiyabanında var-gəl edərək düşüncəyə: “Mən bu yolları hökmən tapacağam. Elmi cəmiyyətlərdə, hökumət idarələrində və qəzetlərdə xalqın fəlakətinin səbəblərindən və onun güzəranını yaxşılaşdırmaq vasitələrindən hey danışıyıq, yazırıq, xalqın güzəranını yaxşılaşdıracaq olan və xalqa zəruri olan torpağı daha onun əlindən almamaq kimi yeganə vasitənin isə heç adını çəkmirik. (O dərhal Henri Corcun əsas nəzəriyyələrini, özünün bu nəzəriyyələrlə maraqlandığını xatırlayıb bütün bunları necə unuduğuna təəccüb etdi.) Torpaq şəxsi mülkiyyət ola bilməz, su, hava, Günəşin şüaları kimi, torpaq da satılıb-alınan bir şey ola bilməz. Torpağa və onun insanlara verdiyi bütün üstünlüklərə hamının eyni hüququ vardır”.

İndi o, Kuzminskoyədə öz işlərini yoluna qoyduğunu xatırlayırkən nə üçün xəcalət çəkdiyini anlayırdı. O öz-özünü aldadırdı. O bilirdi ki, insan torpaq hüququna malik ola bilməz, bunu bildiyi halda, özünün bu hüquqa malik olduğunu qəbul edib, qəlbinin dərinliyində buna haqqı olmadığını duyduğu bir şeyin müəyyən qismini kəndlilərə bağışlamışdı. İndi o belə etməyəcək və Kuzminskoyədə etdiyini dəyişəcəkdi. O, başında öz layihəsini hazırlamışdı. Bu layihə torpağı faizlə kəndlilərə icarəyə verməkdən, faizi isə yenə də kəndlilərin özlərini hesab etməkdən ibarət idi, bu şərtlə ki, kəndlilər həmin pulları vergiyə və ictimai işə xərcləsinlər. Bu, *Single-tax*¹ deyildisə də, indiki şəraitdə buna mümkün qədər yaxınlaşmaq demək idi. Başlıcası bu idi ki, o, torpaq mülkiyyəti hüququndan istifadə etməkdən imtina edirdi.

Nexlyudov evə gəldikdə darğa xüsusi bir sevinclə gülümsəyərkən nahar etməyi ona təklif etdi, qulaqlarına pərqu sırğa taxmış qızın köməyi ilə arvadının hazırladığı naharın ötməməsi və qızın yanmaması üçün əl-ayağa düşdüyü görünürdü.

Masanın üstünə qaba bir süfrə salınmışdı, salfet əvəzinə işləməli məhrəbə qoyulmuşdu, masanın üzərində qulpu sınımış *Vieux-Saxe*² şorba qabına kartof şorbası tökülmüşdü. Şorba qara

¹ Vahid vergi.

² Qədim Saksoniya çinisi.

ayaqlarının gah birini, gah da o birisini uzadan və indi kəsilmiş, parça-parça edilmiş və bir çox yerində tükü qalmış xoruzdan bişirilmişdi. Şorbadan sonra demək olar tüklü-tüklü qızardılmış həmin xoruzu, çoxlu yağ və şəkərlə bişirilmiş pendirli qutab yedilər. Bu yeməklər nə qədər dadsız olsa da, Nexlyudov nə yediyni hiss etmədən yeyirdi; çünki kənddən gələrkən qəlbindəki qüssəni dərhal dağıtmış olan fikir onu yaman məşğul etmişdi.

Darğanın arvadı qapıdan boylanıb baxır, qulaqlarına pərqu sığa taxmış ürkək qız nahar paylayırdı, darğanın özü isə arvadının məharəti ilə lovğalanaq getdikcə daha fərəhlə gülümsəyirdi.

Nahardan sonra Nexlyudov darğanı güclə oturtdu, özünü yoxlamaq və eyni zamanda özünü məşğul edən şeyi bir adama söyləmək üçün torpağı kəndlilərə vermək haqqındakı layihəsini ona danışdı və bu barədə onun fikrini soruşdu. Darğa gülümsəyib özünü elə göstərdi ki, o bu barədə çoxdan fikirləşmişdir və bunu eşitdiyinə çox şadlıq, lakin əslində heç bir şey anlamırdı, əlbəttə, ona görə yox ki, Nexlyudov aydın danışmırdı, ona görə ki, bu layihəyə görə Nexlyudov başqalarının xeyri üçün öz mənfəətindən əl çəkirdi; halbuki hər bir adamın başqalarının zərərinə olaraq yalnız öz mənfəətini güdməsi kimi bir həqiqət darğanın şüurunda çox dərin kök saldıqı üçün, o elə güman edirdi ki, torpaqdan gələn bütün qazancın kəndlilərin ümumi kapitalına keçməli olduğu haqqında Nexlyudovun dediklərini eşidərkən o nəyi isə başa düşmür.

Darğa irişərək dedi:

– Başa düşdüm. Deməli, siz bu kapitaldan faiz alacaqsınız?

– Yox, canım, başa düşün ki, torpaq ayrı-ayrı şəxslərin xüsusi malı ola bilməz.

– Burası doğrudur!

– Buna görə də torpağın verdiyi hər şey hamıya aiddir.

Darğa gülümsəməsini saxlayaraq soruşdu:

– Demək, artıq sizin gəliriniz olmayacaq?

– Bəli, mən imtina edirəm.

Darğa içini dəridən çəkdikdən sonra, yenə də gülümsəməyə başladı. İndi o başa düşmüşdü. Başa düşmüşdü ki, Nexlyudov tamamilə ağıl başında olan adam deyildir və buna görə də torpaqdan əl çəkən Nexlyudovun layihəsində dərhal şəxsi mənfəət imkanı axtarmağa başlayıb, layihəni mütləq elə anlamağa çalışdı ki, kəndlilərə verilən torpaqdan özü istifadə edə bilsin.

Bunun mümkün olmadığını anladıqda isə məyus olub daha layihə ilə maraqlanmadı və yalnız ağasına yaranmaq üçün gülümsəməkdə davam etdi. Nexlyudov darğanın onu anlamadığını görüb getməsinə icazə verdi, özü isə bıçaqla kəsilmiş və mürəkkəb tökülmüş masanın arxasında oturaraq layihəsini kağız üzərində yazmağa başladı.

Günəş yenidən çiçəkləmiş cökə ağaclarının arxasında endi. Ağcaqanadlar dəstə-dəstə otağa uçub Nexlyudovu sancırdılar. Nexlyudov yazısını qurtarıb kənddən gələn sürü mələşməsini, açılan darvazaların cırıltısını və yığıncağa toplaşan kəndlilərin danışq səslərini eşitcək darğaya dedi ki, kəndliləri kontora çağırmaq lazım deyil, o özü kəndə, onları toplaşacağı həyəətə gedəcək. Nexlyudov darğanın təklif etdiyi bir stəkan çayı tələsik içib kəndə getdi.

VII

Kəndxudanın həyəətində toplaşmış izdihamın başı üzərində danışq səsləri yayılırdı, lakin Nexlyudov yaxınlaşdıqda səs-küy kəsildi. Kuzminkoyədə olduğu kimi, kəndlilər şapkalarnı bir-bir çıxartdılar. Buradakı adamlar Kuzminkoyədəki kəndlilərdən daha avam idilər; qızlar və arvadlar qulaqlarına pərqu sığa taxdıqları kimi, kəndlilərin də demək olar ki, hamısının ayağında həsir çarxq, evdə tikilmiş köynək və kaftan var idi. Bəziləri ayaqyalın idi və işdən evə qayıdıb elə oyinlərində alt köynəyi gəlmişdilər.

Nexlyudov özünü topladı, nitqinə başlayıb torpağı həmişəlik olaraq kəndlilərə vermək niyyətində olduğunu bildirdilər. Kəndlilər dinmirdilər və onların üzlərinin ifadəsində heç bir dəyişiklik əmələ gəlmirdi. Nexlyudov qızara-qızara deyirdi:

– Çünki mən elə hesab edirəm ki, torpağı becərməyən adam ona sahib olmamalıdır və torpaqdan istifadə etməyə hər kəsin haqqı vardır.

– Məlum şeydir. Elə belədir ki, var, – kəndlilərin səsi eşidildi.

Nexlyudov sözüne davam edib dedi ki, torpaqdan alınan gəlir hamının arasında bölüşdürülməlidir və buna görə də o, torpağı götürüb təyin edəcəkləri qiyməti ödəyərək, bunu ümumi kapital hesab etməyi kəndlilərə təklif edir, bu ümumi kapitaldan isə onlar özləri istifadə edəcəklər. Təqdir və razılıq sözləri eşidildisə də, kəndlilərin ciddi sifətləri getdikcə daha da ciddiləşirdi, əvvəlcə

ağaya baxan gözlər aşağı dikilib, sanki ağanı utandırmaq istəmirdi ki, onun kələyini hamı anlayır və o heç kəsi aldada bilməyəcəkdir.

Nexlyudov çox aydın danışdı, kəndlilər də başa düşən adamlar idilər; lakin darğanın Nexlyudovu uzun müddət anlamadığı eyni səbəb üzündən onu anlamırdılar və anlaya bilməzdilər. Kəndlilər qəti olaraq yəqin eləmişdilər ki, öz xeyrini güdmək hər bir adama xas olan sifətdir. Bir neçə nəslin əldə etmiş olduğu təcürədən mülkədarlar haqqında onlar artıq bunu çoxdan bilirdilər ki, mülkədar kəndlilərin zərərinə olaraq həmişə öz xeyrini güdür. Buna görə də mülkədar onları çağırır yeni bir şey təklif edərsə, aydındır ki, bunu kəndliləri daha ustalıqla aldatmaq üçün edir.

– Hə, torpağa nə kimi qiymət qoymaq fikrindəsiniz? – deyər Nexlyudov soruşdu.

– Biz nə qiymət qoyacağıq, biz bunu bacarmırıq. Torpaq da sizindir, ixtiyar da, – deyər izdiham içərisindən cavab verdilər.

– Yox, canım, cəmiyyətin ehtiyacı üçün bu pullardan siz özünüzdə istifadə edə bilərsiniz.

– Hər bunu edə bilmərik. Cəmiyyət özü üçün, bu da yenə özü üçün.

Nexlyudovun dalınca gəlmiş darğa məsələni aydınlaşdırmaq istəyərək gülümsəyib dedi:

– Canım, başa düşün ki, knyaz torpağı sizə pul ilə verir, bu pullar isə sizin kapitalınız olub cəmiyyətin ixtiyarına verilir.

Mırıq və acıqlı bir qoca gözlərini qaldırmadan dedi:

– Biz çox yaxşı başa düşürük. Bankda olduğu kimi, ancaq biz pulu vaxtında verməliyik. Biz bunu istəmirik, onsuz da güzəranımız ağırdır, belə olsa, lap əldən düşərik.

Narazı və həтта qaba səslər eşidildi:

– Nəyə lazımdır. Elə əvvəlki kimi yaxşıdır.

Nexlyudov həm özünün imzalayacağı, həm də kəndlilərin qol çəkməli olduğu şərtlər tərtib edəcəyini söylədikdə, onlar daha qətiyyətlə boyun qaçırmağa başladılar.

– Qol çəkmək nəyə lazımdır? Necə işləmişik, o cür də işləyəcəyik. Daha bu nəyə lazımdır? Biz avam adamlarıq.

– Razı deyilik, ona görə ki, belə şeyə öyrəşməmişik. Necə var idi, qoy o cür də qalsın. Ancaq toxumu üstümüzdən götürün, – deyər səslər eşidildi.

Toxumu götürmək o demək idi ki, indiki qaydaya görə əkin üçün toxumun yarısını kəndlilər verirdilər, onlar isə toxumun hamısını ağanın verməsini xahiş edirdilər.

Nexlyudov gülürüzlü, ayaqyalın, əyninə cırıq kaftan geymiş cavab bir kəndliyə üzünü tutaraq:

– Deməli, siz imtina edirsiniz, torpağı götürmək istəmirsiniz? – soruşdu.

Soldatlar şapkalarnı komanda üzrə çıxarıb tutduqları kimi, özünün cırıq şapkasını bükülü sol dirsəyinin üstündə tutub dübbədüz dayanan bu kəndli, görünür, hələ də soldatlıq vərdişindən canını qurtarmamışdı, o:

– Elədir ki, var, – deyər dilləndi.

Nexlyudov dedi:

– Deməli, sizin kifayət qədər torpağınız var?

Öz cırıq şapkasını qarşısında səliqə ilə tutub, elə bil ondan istifadə etmək istəyən hər bir adama təklif edən keçmiş soldat süni bir şadlıqla:

– Heç də yox, – deyər cavab verdi.

Təəccüblənmiş Nexlyudov:

– Hər halda sizə dediklərimi fikirləşin, – deyərək öz təklifini təkrar etdi.

– Nəyi fikirləşəcəyik: necə demişik, o cür də olacaqdır, – mırıq, qaşqabaqlı qoca acıqlı halda dilləndi.

– Mən səhə bütünü günü burada olacağam, əgər fikriniz dəyişərsə, yanıma adam göndərin, desin.

Kəndlilər heç bir cavab vermədilər.

Beləliklə də Nexlyudov heç bir şey əldə edə bilməyib kontora qayıtdı. Onlar evə qayıtdıqda darğa dedi:

– Knyaz, sizə ərz etməliyəm ki, siz onları başa sala bilməzsiniz, yaman inad camaatdır. Bir yerə yığışan kimi dirənib durur və yerindən tərpədə bilmərsən. Çünki hər şeydən qorxur. Elə o çalsaçlı və ya razılıq verməyən o qarabuğdayı kəndlini götürək – ağıllı kəndlilərdir. Kontora gələndə oturub çay verirsən, – darğa gülümsəyər-gülümsəyə nəğil edirdi, – söhbətə tutursan. Görürsən ki, ağıl dəryasıdır, nazir kimi danışır, hər şeyi lazım olduğu kimi fikirləşir. Amma yığıncağa toplaşanda tamamilə başqa adam olur, bir şeydən ki, yapışdı...

Nexlyudov dedi:

– Ən qanacaqlılarından bir neçəsini buraya çağırmaq olmazmı?
Mən onları ətraflı başa salardım.

Gülümsəyən darğa:

– Niyə olmur ki, olar, – dedi.

– Onda zəhmət çəkib sabaha çağırın.

Darğa:

– Olar, düzələr, sabaha yığaram, – dedi və daha şadlıqla gülüm-sədi.

Kök madyanın üzərində yırgalanan və pırtlaşq saqqalına heç bir zaman daraq dəyməmiş qarabuğdayı kəndli onunla yanaşı gedib dömür buxovları cingildədən, əyninə cırıq kaftan geymiş qoca və arıq kəndliyə deyirdi:

– Görürsən nə bicidir!

Mujiklər atlarını gecə böyük yolda və ağa meşəsində gizlicə otarmaq üçün gedirdilər.

– Torpağı müftə verirəm, ancaq qol çək. Bizi az aldatmayıblar.

Yox, dostum, dinc dayanmışsan, indi biz özümüz də anlamağa başlamışıq, – deyə kəndli əlavə etdi və geri qalmış dayçanı çağırmağa başladı.

O, atını əyləyib geri baxaraq qışqırdı:

– Ay at, ay at!

– Lakin dayça arxa tərəfdə olmayıb yan tərəfdə idi, çəmənliyə girmişdi.

Pırtlaşq saqqalı olan qarabuğdayı kəndli at turşənginin xışl-tısını eşidib:

– Görürsən, heyvan özünü ağa çəmənliyinə verib, – dedi.

Geridə qalmış dayça kişnəyə–kişnəyə gözəl bataqlıq qoxusu verən şehli çəməndən turşəngin üstü ilə çapırdı.

Əynində cırıq kaftanı olan arıq kəndli dedi:

– Görürsən, çəmənliyə alağ basır. Bayram günü arvadları göndərmək lazımdır, yarlığa alağ eləsinlər, yoxsa vaxtı çatanda heç otu çalmaq olmaz, dəryayın ağzı kütləşər.

Pırtlaşq saqqalı kəndli hələ də ağanın dedikləri haqqında fikir yeridirdi:

– Deyir, qol çək. Qol çək, o da səni diri–diri udsun.

– Elədir ki var, – qoca kəndli cavab verdi.

Onlar daha bir şey danışmadılar. Bərkimiş yola dəyən at ayaqlarının tappılısından başqa bir səs eşidilmirdi.

Nexlyudov evə qayıtdıqda kontorda onun gecə qalması üçün hazırlanmış, qu tükündən qalın bir döşək, yastıq, üzəri narın naxışla işlənmiş qatlanmayan tünd qırmızı rəngli ikiadamlıq ipək bir yorğan gördü – bunlar, yaqın ki, darğanın arvadının çehizi idi. Darğa naharın qalanını yeməyi Nexlyudova təklif etdisə də rədd cavabı aldı, onu yaxşı qarşılaya bilmədiyinə görə üzr istəyib gedərək, Nexlyudovu tək buraxdı.

Kəndlilərin imtina etmələri Nexlyudovu zərrə qədər də pərt etməmişdi, əksinə, Kuzminskoyədə onun təklifinin qəbul olunmasına və ona həmişə təşəkkür etmələrinə, burada isə ona inanmayıb, hətta düşmənçilik göstərmələrinə baxmayaraq, Nexlyudov özünü rahat və şad hiss edirdi. Kontor bürkü və cirkli idi. Nexlyudov həyəətə çıxıb bağa getmək istədisə də, o gecəni, qulluqçu qızlara məxsus otağın pəncərəsini, arxa evyanı yadına saldı və cinayətkar xatirələrlə murdarlanmış yerləri gözəmək ürəyinə yatmadı. O yenə də evyanda oturub isti havaya yayılmış cavan toz ağacı yarpaqlarının tünd ətrini ciyərlərinə çəkərək qaralan bağa uzun–uzadı tamaşa etdi və dəyirmanın səsinə, bülbüllərə və evyanın yanındakı kolda yeknəsəq bir ahənglə fit çalan daha hansı bir quşa isə qulaq verdi. Darğanın pəncərəsində işıq söndü, şərqdə, anbarın dalında olan Ayın şəfəqi alışı, qol–budaq atmış çiçəkli bağı və uçulan evi şimşək daha aydın işıqlara qərş etdi, uzaqdan göy gurultusu eşidildi və göyün üçdəbir hissəsini qara buludlar aldı. Bülbüllər və quşlar susdular. Dəyirmanın tökülən suyun şırlıtı içərisindən qızların qaqqılı-tısı eşidildi, sonra isə kənddə və darğanın həyəətində xoruzlar banlamağa başladı, isti və tufanlı gecələrdə xoruzlar adətən beləcə vaxtsiz banlar. Atalar sözüdür: şən gecə ərəfəsində xoruzlar tez banlar. Nexlyudov üçün bu gecə şəndən də şən gecə idi. Bu gecə onun üçün həm fərəhli, həm də xoşbəxt bir gecə idi. Hələ məsum gənc ikən burada keçirdiyi o xoşbəxt yayın buraxdığı təəssürat onun xəyalında canlandı və o indi özünü yalnız o zaman hiss etdiyi kimi deyil, həm də həyatının ən gözəl dəqiqələrində olduğu kimi hiss etdi. O özünü nəinki on dörd yaşlı uşaq ikən həqiqəti ona açması üçün Allaha dua etdiyi, anasının dizləri üzərində ağlayıb ondan ayrılırkən və həmişə mərhəmətli olacağını, anasını heç bir zaman kədərləndirməyəcəyini ona vəd edərkən olduğu kimi xatırlayır, həm

də özünü Nikolenco İrtenev ilə həyatda məhrəban dolanıb həmişə bir-birlərinə kömək edəcəklərini və bütün insanları xoşbəxt etməyə çalışacaqlarını qərara aldıkları zaman olduğu kimi hiss edirdi.

İndi o, Kuzminskoyedə necə aldandığını xatırlayıb evə də, meşəyə də, təsərrüfata da, torpağa da heyifsilənərək özündən soruşdu ki: görəsən heyifsilənirəmmi? Heyifsilənə bilməsi ona hətta qərībə gəlirdi. Bu gün gördüklərinin hamısını: onun, Nexlyudovun meşəsində ağac qırdığı üçün dustaqxanaya salınmış ərimi itirən uşaqlı qadını, o vəziyyətdə qadınların ağalarla əşnalıq etməli olduqlarını düşünən və ya düşünməyə də bunu deyən dəhşətli Matryonanı xatırladı, Matryonanın uşaqlara olan münasibəti, uşaqların təbiyə evinə aparılmaları, başında qurama papağı olan, sifəti qoca adamların üzü kimi büzişmiş, gülümsəyən və yeməməzlikdən ölməkdə olan o bədbəxt körpə yadına düşdü; o, hamilə və zəif qadını xatırladı, zəhmət çəkib taqətdən düşərək ac inəyinə baxa bilməyinə görə bu qadını Nexlyudov üçün işləməyə vadar edəcəkdilər. Bunları fikirləşən kimi həbsxanana, qırılmış başları, ürəkbulanıran qoxunu, zəncirləri və bunlarla yanaşı, özünün və səhərdə paytaxtda yaşayan ağaların çılğın zinətini xatırladı. Hər şey tamamilə aydın və şübhəsiz idi.

Parlaq, demək olar ki, bədirlənmiş Ay anbarın dalından çıxdı və həyətdə qara kölgələr düşdü, uçmaqda olan evin damındakı tənəkə parıldadı.

Susmuş bülbül bu işiğə əldən buraxmaq istəmiş kimi bağda fit çalıb ötdü.

Nexlyudov Kuzminskoyedə öz həyatı barədə düşünməyə, hansı işi necə və nə edəcəyi haqqındakı məsələləri qət etməyə başladığını xatırladıqda, bu məsələlər içərisində necə dolayıb qaldığı və onları həll edə bilmədiyini də yadına düşdü; çünki hər bir məsələ haqqında ən müxtəlif mülahizələr yeritmişdi. İndi bu sualları özünə verərkən, hər şeyin nə qədər sadə olduğuna təəccüb etdi. Hər şey ona görə sadə idi ki, indi o öz başına nələr gələcəyini fikirləşmirdi və bu hətta onu maraqlandırmırdı. Nexlyudov yalnız nə etməli olduğunu düşünürdü. Qərībəsi bu idi ki, özünə nə lazım olduğunu o heç bir vəchlə qət edə bilmədiyini halda, başqaları üçün nə etmək lazım gəldiyini yəqin bilirdi. İndi o yəqin bilirdi ki, torpağı kəndlilərə vermək lazımdır; çünki torpağı saxlamaq pis iş idi. Bunu da yəqin bilirdi ki, Katyuşanı tək buraxmamaq, ona kömək etmək,

onun qarşısında öz günahını yumaq üçün hər şeyə hazır olmaq lazımdır. Yəne də yəqin bilirdi ki, bütün bu möhkəmə işlərini və cəzaları öyrənmək, onlardan baş çıxarmaq, onları aydınlaşdırmaq və anlamaq lazımdır; çünki o hiss edirdi ki, bu cəzalarda o başqalarının görmədiyini nə isə bir şey görür. Bunların hamısından nə çıxacağını o bilməsə də, bunu yəqin bilirdi ki, həm birinci, həm ikinci, həm də üçüncü işi görmək ona zəruridir. Özündəki bu möhkəm inam onu sevindirirdi.

Qara bulud tamamilə yaxınlaşmışdı və artıq şimşək deyil, bütün həyat, cyvanları, sınıb tökülmüş və uçulmaqda olan evi işıqlandıran ildırımlar çaxır və göy gurultusu artıq onun başı üzərində eşidilirdi. Quşların hamısı səsini kəsmişdisə də, əvəzində yarpaqlar xışıldayır və küllək Nexlyudovun oturmuş olduğu cyvana qədər gələrkən onun saclarını oynadırdı. Bir-birinin dalınca düşən iki damladan sonra yağış ayı pəncəsini, tənəkə damı döyəcləməyə başladı, bütün hava işıqlandı. Hər şey susdu və Nexlyudov üç deyə saymağa macal tapmamışdı ki, lap başının üzərində nə isə dəhşətli bir səs qoparıb, bütün göy üzünə gurultu saldı.

Nexlyudov evə girdi.

“Bəli, bəli, – o düşündü. – Bizim həyatımızın törətdiyi işlər, bütün işlər, bu işin bütün mənası mənim üçün aydın deyil və aydın olma bilməz: bibilərim nə üçün dünyaya gəlmişdilər; Nikolenco İrtenev niyə öldü, amma mən yaşayıram, Katyuşa niyə var idi? Mən niyə dəlicəsinə vuruldum? Bu müharibə niyə oldu? Mənim sonrakı pozğun həyatım nə üçün idi? Bütün bunları anlamağa, sahibimizin bütün işlərini anlamağa mənim iqtidarım yoxdur. Lakin onun mənim vicdanıma həkk olunmuş iradəsini yerinə yetirməyə mənim iqtidarım var, mən bunu yəqin bilirəm. Bu işi görən zaman hökmən sakitləşirəm”.

Yağış artıq göydən sel kimi tökülüb sınıldayaraq damdan çəlləyə axırdı; ildırım həyatı və evi getdikcə daha seyrək işıqlandırdı. Nexlyudov otağa qaayıb soyundu və taxtabitilərinə onu sancaqları qorxusu ilə yatağına uzandı; divarlardakı qorpmuş çirkli kağızlar burada taxtabitilə olduğuna şübhə qoymurdu.

“Bəli, özünü bir ağa yox, nökrə hiss etmək” – deyərək düşündü və bu fikrinə sevindi.

Onu qorxudan şey doğru çıxdı. Şamı yenicə söndürmüşdü ki, həşərat ona hər tərəfdən hücum edib sancağa başladı.

“Torpağı vermək, Sibirə getmək, – birələr, taxtabitilər, natəmizlik... Nə olsun, buna dözmək lazımdırsa, – dözməliyəm”. Lakin özünün bu arzularına baxmayaraq buna dözə bilmədi və açıq pəncərənin qabağında oturub göyün üzü ilə sürünməkdə olan buludun və yenə də buludlar arasından çıxan Ayın seyrinə daldı.

IX

Nexlyudov yalnız səhərə yaxın yata bildi və buna görə də ertəsi gün yuxudan gec oyandı.

Günortaüstü darğa tərəfindən dəvət edilmiş və camaatın seçdiyi yeddi nəfər kəndli alma bağındakı alma ağacının altına gəldi; burada yerə basdırılmış kiçik dirəklər üzərində darğa balaca bir masa və taxt düzəltmişdi. Şapkalarnı başlarına qoymaq və taxtda oturmaq üçün kəndliləri uzun müddət yola gətirdilər. Bu gün həsirdən toxunmuş təmiz çarıq geymiş keçmiş soldat özünün cırıq şapkasını “dəfn mərasimində”ki kimi qarşısında xüsusilə inadla tapmışdu. Onlardan təmkinli görünüşü olan, kürəkləri enli, yarısı çallaşmış saqqallı, Mikel-Anjelonun yaratdığı Musa surətinin saqqalı kimi buruq-buruq və gündən yanmış, qəhvəyi, açıq alının ətrafında çal və sıx qıvrım tükərləri olan qoca şapkasını başına qoydu, köhnə dəb ilə tikilmiş yeni kaftanını yığışdıraraq taxta çıxıb oturdu, qalanları da onun kimi etdilər.

Hamı oturandan sonra Nexlyudov onlarla üz-büzə əyləşib masaya, layihəsinin konspektini yazmış olduğu kağız üzərində dirsəkləndi və onu izah etməyə başladı.

Kəndlilər az olduğu üçün mü və ya Nexlyudov özü ilə yox, iş ilə məşğul olduğu üçün mü, nədənsə bu dəfə heç bir sıxıntı hiss etmədi. O çox vaxt biixtiyar qıvrım ağ saqqalı olan, kürəkləri enli qocaya üzünü tutur, ondan təqdir və ya etiraz gözləyirdi. Lakin onun haqqında Nexlyudovda əmələ gəlmiş təsəvvür səhv bir təsəvvür idi. Nəcib görünüşlü qoca, başqaları etiraz etdikdə qaşqabağını töküb özünün gözəl patriarxal başını, bəyənmək əlaməti olaraq yırğalayır və ya tərpedirdisə də, Nexlyudovun dediklərini, yəqin ki, çox çətin başa düşürdü, həm də ancaq başqa kəndlilər bunu öz dillərilə təkrar etdikdə başa düşürdü. Nexlyudovun sözlərini patriarxal qoca ilə yanaşı oturmış kiçik, bir gözü çəp, yamaqlı qədək cübbə, köhnə və dabani getmiş uzunboğaz çəkmə geymiş, demək olar ki, saqqalsız

qoca – Nexlyudovun sonradan öyrəndiyinə görə sobadüzəldən kəndli daha çox anlayırdı. Bu adam diqqətini toplayaraq qaşlarını tez-tez oynadır və Nexlyudovun dediklərini dərhal öz sözləri ilə yanındakılara nağıl edirdi. Parlaq zəkali gözlləri və ağ saqqalı olan alçaqboylu, enlikürəkli qoca da Nexlyudovun sözlərini tez başa düşür, Nexlyudovun dediklərinə cavab olaraq zarafatyana, istehzalı iradlar tutmaq üçün hər bir fürsətdən istifadə edirdi və görünür ki, bundan ləzzət alırdı. Soldatlıq həyatı nəticəsində gicəlməmiş olsa idi və vərdis elədiyi mənasız soldat sözləri ilə mətləbi dolaşmaq salmasa idi, keçmiş soldat da, yəqin ki, məsələni anlaya bilərdi. Qalın səslə danışan sümsüburun, kiçik saqqalı olan, köhnə dəbdə təmiz paltar və təzə həsir çarıq geyinmiş hündürboylu adam məsələyə hamıdan ciddi yanaşırdı. Bu adam hər şeyi başa düşürdü və yalnız lazım olduqda danışdı. Qalan iki qoca – dünən yığıncıcaqda Nexlyudovun bütün təkliflərinə qəti rədd cavabı verib qışqıran həmin mırıq və məhraban sifətli, nazik ayaqlarına bərk-bərk ağ dolaq sarımsız qoca – diqqətlə qulaq assalar da, demək olar ki, həmişə susurdular.

Nexlyudov, hər şeydən əvvəl, özünün torpaq mülkiyyətinə münasibətini söylədi. O dedi:

– Məncə torpağı nə satmaq olar, nə də almaq; çünki torpağı satmaq mümkün olarsa, o zaman pulu olanlar bütün torpağı alarlar və belə olduqda torpaqdan istifadə etmək hüququ üçün torpağı olmayanlardan istədiklərini alarlar. Hətta torpağın üzərində ayaq üstə durmaq üçün pul alarlar, – Nexlyudov Spenserin bir ifadəsini işlətdi.

Gülər gözlü və ağ saqqalı qoca:

– Bircə çarə var – qanad bağlayıb uçmaq lazımdır, – dedi.

Sümsüburun kəndli yoğun səslə:

– Bu doğrudur, – dedi.

Keçmiş soldat:

– Elədir ki var, – dedi.

Gülərlü axsaq qoca dedi:

– Arvad inək üçün ot yığanda tutub dama basdılar.

– Öz torpağımız beş verst uzaqdadır, icarə etməyə isə gücümüz yoxdur, qiyməti elə qaldırıblar ki, verdiyini pulu çıxara bilmirsən, – deyər mırıq və acıqlı qoca əlavə etdi, – başımıza nə oyun istəyirlər açırlar, bu, biyardan daha pisdir.

Nexlyudov:

– Mən də sizin kimi düşünürəm, – dedi, – və torpağa sahib olmağı günah hesab edirəm. Buna görə də torpağı paylamaq istəyirəm.

Musanın saqqalı kimi burma–burma saqqalı olan qoca, görünür, Nexlyudovun torpağı icarəyə vermək istədiyini düşünürək:

– Nə olar, yaxşı işdir, – dedi.

– Mən elə bunun üçün gəlmişəm: mən daha torpaq sahibi olmaq istəmirəm; buna görə də torpaqdan necə yaxa qurtarmaq məsələsini düşünmək lazımdır.

Mırıq və acıqlı qoca dedi:

– Kəndlilərə ver, vəssalam.

Nexlyudov bu sözlərdə öz niyyətinin səmimi olduğuna şübhə doğduğunu duyaraq ilk dəqiqədə çaşıb qaldı. Lakin o dərhal özünü topladı və demək istədiyini açıb demək üçün qocanın bu sözlərindən istifadə etdi. O dedi:

– Mən torpağı verməklə çox şad oldım, ancaq kimə və necə verim, hansı kəndlilərə verim? Nə üçün Deminskoye camaatına verməyib, sizin camaata verim? (Deminskoye qonşuluqdakı yoxsul kənd idi).

Heç kəs dinmədi. Yalnız keçmiş soldat dedi:

– Elədir ki, var.

Nexlyudov dedi:

– Məsələn, çar torpağı mülkədarlardan alıb kəndlilərə paylamağı buyursa, onda deyin görüm...

– Yoxsa bir xəbər var? – həmin qoca soruşdu.

– Yox, çar heç bir söz deməmişdir. Mən bunu elə-belə, özümdən deyirəm: əgər çar torpağı mülkədarlardan alıb kəndlilərə verməyi buyursa, onda siz necə edərdiniz?

Sobadüzəldən kəndli qaşını cəld qaldırıb endirərək:

– Necə edərdik? Bütün torpağı adambaşına bərabər bölərdik, kəndliyə də, ağaya da bir bərabərdə verərdik, – dedi.

– Bəs necə? Adambaşına bölmək lazımdır, – deyərək ayaqlarına dolq sarımsıq mehriban, axsaq qoca təsdiq etdi.

Hamı bu qərarı düzgün hesab edib təsdiqlədi.

– Necə yəni adambaşına? – deyərək Nexlyudov soruşdu. – Nökrələrə də mi torpaq verək?

Keçmiş soldat sifətinə şən bir gümrahlıq ifadəsi verməyə çalışaraq dedi:

– Heç də yox.

Lakin dərəkəli, hündürboy kəndli onunla razılaşmadı. O bir qədər düşündükdən sonra yoğun səsi ilə:

– Bölmək bölməkdir, hamıya bir bərabərdə bölməliyik, – deyərək cavab verdi.

Buna artıq qabaqcadan etiraz etməyə hazırlanmış Nexlyudov dedi:

– Olmaz. Əgər bir bərabərdə bölsək, o zaman özü işləməyən, özü şum etməyən bütün ağalar, lakeylər, aşpazlar, çinovniklər, mirzələr, bütün şəhər əhli öz paylarını götürüb varlılara satarlar. Varlılar da torpağı təzədən öz əllərinə yığarlar. Öz torpaq payını beca-rənlərin işə əhli-əyalı artacaqdır, amma torpaq tamam paylanmış olacaqdır. Varlılar yenə də torpağa ehtiyacı olanları öz əllərinə alacaqlar.

– Elədir ki var, – deyərək soldat tələsik təsdiq etdi.

Sobadüzəldən soldatın sözünü kəsərək acıqlı-acıqlı dedi:

– Torpaq satmaq qadağan edilsin, yalnız özü əkib-biçənə verilsin. Nexlyudov etiraz etdi ki, torpağı kimin özü üçün və ya bir başqası üçün əkəcəyini qabaqcadan bilmək olmaz.

Belə olduqda hündürboy, dərəkəli kəndli işi elə qurmağı təklif etdi ki, torpağı hamı birlikdə şumlasın.

O özünün ötkəm və yoğun səsi ilə dedi:

– Kim şumlayır, ona da məhsul verilsin. Kim şumlamırsa, ona heç bir şey verilməsin.

Bu layihəyə qarşı da Nexlyudovun dəlilləri hazır olduğundan o etiraz edib dedi ki, bunun üçün hamısının kotanı, eyni qüvvədə atı olmalı və heç kəs bir-birindən geri qalmamalıdır və ya hər şey – atlar da, kotanlar da, taxıldöyən maşınlar da – bütün təsərrüfat ümumi olmalıdır, bunu düzəltmək üçün işə bütün adamların razılıq verməsi lazımdır.

Acıqlı qoca dedi:

– Bizim camaatı ömründə yola getirə bilməzsən.

Ağ saqqalı və gülər gözlü qoca:

– Bir qayımət qopar ki, – dedi. – Arvadlar bir-birinin gözlerini çıxarırlar.

Nexlyudov dedi:

– Bir də torpağı keyfiyyətinə görə necə bölək? Niyə birisinə qaratorpaq, o birisinə gil və qum torpaq verilsin?

Sobadüzəldən dedi:

– Elə bələk ki, hamıya hər növbədən bir bərabərdə düşsün.

Nexlyudov buna etiraz edib dedi ki, məsələ torpağı bir cəmiyyətdə bölmək üzərində olmayıb, torpağı müxtəlif quberniyalarda, ümumiyyətlə bölmək haqqındadır. Əgər torpaq kəndlilərə müftə verilsə, o zaman nə üçün bəziləri yaxşı torpağa, bəziləri isə pis torpağa sahib olmalıdırlar? Hamı yaxşı torpaq istəyəcəkdir.

Soldat dedi:

– Elədir ki, var.

Qalanları dinmədilər.

Nexlyudov dedi:

– Odur ki, bu məsələ göründüyü qədər də sadə deyildir. Bu barədə bir biz yox, çox adam düşünür. Corc adlı bir amerikalı var, bir görün o nə fikirləşib. Mən də onun fikr ilə şərikəm.

Acıqlı qoca dedi:

– Ağa sənə, sən də torpağı ver. Sənə nə var ki? İxtiyar sənindir.

Sözünü kəsdikləri üçün Nexlyudov pərt oldu; lakin o, məmnuniyyətlə sezdi ki, sözünün yarımçıq qalması təkcə onu narazı salmayıb.

Dərrakəli kəndli amirənə səsilə dedi:

– Semyon əmi, toxta, qoy sözünü desin.

Bu, Nexlyudovu sevindirdi və o, Henri Corcun vahid vergi layihəsinə onlara izah etməyə başladı.

– Torpaq heç kəsin deyildir, Allahındır, – deyə o sözü başladı.

– Burası belədir. Elədir ki, var, – deyə bir neçə səs cavab verdi.

– Torpağın hamısı ümumdür, hamının torpağa bərabər hüququ vardır. Lakin torpağın yaxşısı və pisi var. Özü də hər kəs yaxşı torpağı götürmək istəyir. Bəs bərabər olmaq üçün necə etməli? Elə etmək lazımdır ki, torpağın yaxşısını götürmüş adam torpağının dəyəri miqdarında torpağı olmayana pul versin, – deyə Nexlyudov öz-özünə cavab verdi. – Kimin kimə pul verməli olduğunu bölüşdürmək çətin olduğundan və ictimai ehtiyaclar üçün pul yığmaq lazım gəldiyindən belə etmək lazımdır ki, torpağı olan adam öz torpağının dəyəri miqdarında hər bir ehtiyac üçün cəmiyyətə pul versin. Beləliklə, hamıya bir bərabərdə düşər. Torpaq sahibi olmaq istəyirsənsə, yaxşı torpaq üçün çox, pis torpaq üçün az pul ver. Torpaq sahibi olmaq istəmirsənsə, heç bir şey vermirsən, ictimai ehtiyac üçün vergini sənəin əvəzinə torpağı olan adam verəcəkdir.

Sobadüzəldən qaşlarını oynadaraq dedi:

– Bu doğrudur. Yaxşı torpağı olan çox verməlidir.

Burma saqqallı, enlikürək qoca dedi:

– Bu Corc yaman kəllə imiş.

Hündürboy kəndli, yaqın ki, məsələnin nə yerdə olduğunu qabaqcadan duyduğu üçün yoğun səsilə dedi:

– Ancaq elə olsun ki, pulu verməyə gücümüz çatsın.

– Qiymət elə olmalıdır ki, torpaq nə baha olsun, nə də ucuz...

Əgər baha olsa, o zaman torpağın pulunu ödəyə bilməzlər və o zərər verər, ucuz olarsa, hamı bir-birindən torpaq alar, torpaq alveri edər. Bax, siziz kənddə mənim görmək istədiyim iş budur.

Kəndlilər:

– Bu doğrudur, bu düzdür. Nə olar, bu bəd deyil, – dedilər.

– Corcun kəlləsi yaman kəllədir! – deyə enlikürək və burma saqqallı qoca təkrar etdi. – Gör bir nə fikirləşib.

Darğa gülümşəyərək dedi:

– Bəs mən torpaq götürmək arzusunda olsam necə?

Nexlyudov dedi:

– Boş torpaq sahəsi varsa, götürüb becərin.

Gülər gözlü qoca dedi:

– Sənin nəyinə gərəkdir? Sən onsuz da toxsan.

Bununla da müşavirə qurtardı.

Nexlyudov öz təklifini bir daha təkrar etdisə də, indi cavab tələb etməyib camaatla danışımağı və bundan sonra gəlib ona cavab verməyi məsləhət gördü.

Kəndlilər camaatla danışıqdan sonra cavab verəcəklərini dedilər və salamatlaşıb həyəcanlı bir halda getdilər. Yoldan onların uzaqlaşmaqda olan danışıq səsləri uzun müddət eşidildi. Onların səsləri axşamdan xeyli keçənə qədər uğuldayıb kənddən çayın səhinə yayılırdı.

Ertəsi günü kəndlilər işləməyib ağanın təklifini müzakirə edirdilər. Camaat iki dəstəyə bölünmüşdü: bir dəstə ağanın təklifini xeyirli və təhlükəsiz hesab edirdi, ikinci dəstə bu təklifdə mahiyyətinə bilmədiyini və buna görə də bərk qorxduğu bir hiylə görürdü. Bununla belə üçüncü günü təklif olunan şərti qəbul etməyə hamı razılıq verdi və bütün camaatın qərarını bildirmək üçün Nexlyudovun yanına gəldilər. Bu razılığa, bir qatının qocalar tərəfindən

qəbul edilərək ağanın hərəkətlərindəki hər cür hiyləgərlik qorxusunu məhv edən izahatının təsiri olmuşdu; qarının izahatı belə idi ki, ağa öz ruhu haqqında düşünməyə başlamışdır və ruhunu xilas etmək üçün belə hərəkət edir. Bu izahatı Nexlyudovun Panovoda olarkən payladığı böyük pul sədəqəsi təsdiq edirdi. Nexlyudov burada ona görə pul paylamışdı ki, kəndlilərin yoxsulluğunun və həyatın amansızlığını dərəcəsinə burada birinci dəfə olaraq öyrənmışdi və bu yoxsulluqdan həyrətə gələrək ağıllı bir iş görmədiyini bilsə də, indi xüsusilə çoxalmaq pullarını verməyə bilməzdi; pulu isə ona görə çox idi ki, hələ keçən il Kuzminskoyedəki meşəsini satmışdı və alətlərin satılması üçün də beh almışdı.

Ağanın sədəqə istəyənlərə pul verdiyindən xəbər tutan kimi çox hissəsi arvadlardan ibarət izdiham bütün ətrafın onun yanına gələrək kömək diləyirdi. Nexlyudov onlarla necə rəftar edəcəyini, məsələnin həllində nəyi rəhbər tutacağını, kimə və nə qədər vermək lazım gəldiyini əsla bilmirdi. O hiss edirdi ki, sədəqə diləyənlərə və şübhəsiz, yoxsul olan adamlara özünün çoxlu pulundan verməyə bilməzdi. Sədəqə istəyənlərə qarısına pul verməyin isə mənası yox idi. Bu vəziyyətdə bircə çarə çıxıb getməkdən ibarət idi. Nexlyudov da belə etməyə tələsdi.

Panovoda olduğu axırıncı gün Nexlyudov evə gəlib buradakı şeyləri götür–qoy etməklə məşğul oldu. Şeyləri götür–qoy edərkən bibisinin qızılağacdən düzəldilmiş və üzərindəki şirlərin başına bürünc halqalar salınmış köhnə, tutumlu paltar dolabında çoxlu məktub və onların arasından bir şəkil tapdı. Burada Sofya İvanovnanın, Marya İvanovnanın, tələbə ikən onun özünün və təmiz, tərvətli, gözəl gümrah Katyuşanın şəkli var idi. Nexlyudov evdə olan şeylərdən ancaq məktublara və bu şəkli götürdü. Qalan hər şeyi, gülümsəyən dərğani vasitəci salan və Panovodakı evi bütün məbəlilərlə onda bir qiymətinə satın alan dəyirmançıya qoydu.

Nexlyudov mülkiyyətini itirdiyi üçün hələ Kuzminskoyedə ikən onda əmələ gəlmiş təəssüf hissini xatırlayaraq bu hissə təəcüb etdi; indi o, azad olmasından doğan sonsuz bir sevinc və yenilik hissi, yeni torpaqlar kəşf edən səyyahın duymalı olduğu hissə bənzər bir yenilik hissi duyurdu.

Budəfəki səfərində şəhər Nexlyudovu xüsusilə qəribə və yeni bir şəkildə həyrətə gətirdi. O, axşam, fənərlərin işığı altında vağzaldan öz mənzilinə gəldi. Bütün otaqlardan hələ də naftalin qoxusu gəlirdi; Aqrafena Petrovna və Korney – hər ikisi özlərini yorgun, narazı hiss edirdilər və şeyləri yığışdırmaq üstündə, yəni yalnız asmaq, qurutmaq və gizlətmək üstündə hətta küsülmüşdülər. Nexlyudovun otağı tutulmamışdısa da, yığışdırılmamışdı və sandıqlar yolu kəsmişdi, belə ki, Nexlyudovun gəlişi, görünür, hansı bir qəribə qüvvənin hökmü ilə bu mənzildə görülən işlərə mane olmuşdu. Kənddə şahidi olduğu çətiyyəcin onda buraxdığı təəssüratdan sonra, bütün bunlar vaxtilə özünün də iştirakçısı olduğu Nexlyudova elə iyrenc göründü ki, ertəsi günü mehmanxanaya köçüb şeyləri lazım bildiyi kimi yığışdırmağı Aqrafena Petrovnanın öz ixtiyarına buraxmaq qərarına gəldi; bacısı gəldikdən sonra isə evdə olan hər şeyi tamam–kamal özü qaydaya saldı.

Nexlyudov evdən şəhər təzədən çıxıb dostuaxananın yaxınlığında qabağına birinci rast gələn sadə və çirkli, məbəlilərlə bərabər icarəyə verilən otaqlarda özü üçün iki nömrədən ibarət bir mənzil seçdi və evdə ayırmaq qoymuş olduğu şeylərin buraya gətirilməsini tapşırıqdan sonra vəkilin yanına getdi.

Bayıra hava soyuq idi. Tufandan və yağışdan sonra adətən yaz zamanı olan soyuqluq başlamışdı. Elə soyuq idi və külək adamın canına elə işləyirdi ki, Nexlyudov nazik paltosunda donduğunu üçün addımlarını yeyinləyib qızımaq istəyirdi.

Kənddəki adamlar: qadınlar, uşaqlar, qocalar, sanki indi birinci dəfə gördüyü yoxsulluq və yorgunluq, xüsusilə üzü qoca adamların üzünə bənzəyən və gülümsəyən, arıq ayaqlarını oynadan körpə onun xatirindən çıxmamışdı, o, şəhərdə olanları bixtiyar onlarla müqayisə etdi, ət, baltıq və hazır paltar satılan dükənlərin yanından keçərkən bunları birinci dəfə görmüş kimi, bu qədər çox, təmiz geyimli və piy bağlanmış dükəncilərin toxluğu onu həyrətə gətirdi, halbuki belə adamlardan kənddə bir nəfər də yox idi. Görünür, bu adamlar möhkəm inanmışdılar ki, onların satdıqları maldan baş çıxarmayan adamları aldatmaq üçün göstərdikləri sözlər boş sözlər olmayıb, çox mənfəətli bir məşğələdir. İri sağrıları və dallarında düymələri olan sürücülər də, başlarına baftalı papaqlar qoymuş

qapıçılar da, önlük taxmış qıvrımsaçlı otaq qulluqçuları da, xüsusilə, peysələri qırılmış, öz minik arabalarında yanakı oturub yoldan keçənlərə saymazayana və pis niyyətlə baxan yeyin atlı sürücülər də dükançılar kimi kök idilər. Nexlyudov indi biixtiyar bu adamların simasında torpaqdan məhrum edilmiş və bu məhrumliyyətin şəhərə qovmuş olduğu kənd adamlarını görürdü. Bu adamlardan bəziləri şəhərdəki şəraitdən istifadə etməyi bacarıb ağasaşağı dolanırdılar və öz vəziyyətlərindən çox razı idilər; bəziləri isə şəhərdə kənddəkindən daha pis vəziyyətə düşmüşdülər və daha miskin olmuşdular. Bir zirzəminin pəncərəsinə qısılib işləyən çəkməçilər Nexlyudova bu cür miskin göründülər; sabun buxarı çıxan açıq pəncərələrin qarşısında arıq və çılpaq əlləri ilə ütü çəkən camaşırçı qadınlar da beləcə arıq, solğun və pərişan saçlı idilər. Nexlyudovun rast gəldiyi önlüklü və yalnız ayaqlarına yırtıq başmaq keçirmiş olan, başdan-ayağa qədər rəngə bulaşmış rəngsəzlər də beləcə idilər. Onlar dirsekdən yuxarıya qədər çırmalanmış və gündən yamıxı damarlı zəif əllərində rəng vedrələri daşıyır və hey deyindirilər. Sifətləri yorğun və qəzəbli idi. Öz arabalarında atılıb-düşərək yük daşıyan toz basmış qara üzlü sürücülərin də sifətləri beləcə idi. Qucaqlarında körpə tinlərdə dayanıb sədəqə istəyən qadınların, cırıq-cındır içərisində olan şişmiş kişilərin də sifətləri beləcə idi. Nexlyudovun, yanından keçməli olduğu meyxanaların açıq pəncərələrindən də beləcə sifətlər görünürdü. Çirkli, üstünə şüşələr və çay qab-qacağı düzülmiş kiçik masaların ətrafında axmaq sifəti almış, tərli, qıpqırmızı qızarmış adamlar oturub qışqırır və oxuyurdular. Ağ önlüklü nöqərlər bu masaların arasında yırğalana-yırğalana gəzişirdilər. Bu adamlardan birisi pəncərənin qabağında oturub qaşlarını dartmış, damqlarını büzmüşdü, bir şeyi xatırlamağa çalışmış kimi qabağına baxırdı.

Nexlyudov soyuq küləyin qovub gətirdiyi tozla birlikdə təzə rəngin verdiyi və hər yərə yayılmış yanq yağ qoxusunu ciyərlərinə çəkərək biixtiyar düşündü: "Görəsən bütün bu adamlar nə üçün buraya toplaşmışlar?"

Küçələrdən birində dəmir daşıyan bir araba onunla bərabərleşdi. Kələ-kötür daş yol ilə gedən arabanın içərisindəki dəmir elə bərk səş salırdı ki, onun qulaqları və başı ağrımağa başladı. Nexlyudov arabadan qabağa keçmək üçün addımlarını yeyinlətmişdi ki, birdən dəmir danqılısı içindən öz adını eşitdi. O dayandı və özün-

dən bir qədər irəlində şeşə bığılı və gülümsəyən bir hərbiiyyəçi gördü. Hərbiiyyəçi yeyin atlı faytonda oturub əli ilə onu salamlayıb və gülümsəyərək qeyri-adi dərəcədə ağ dişlərini göstərirdi.

– Nexlyudov! Sənsənmi?

Nexlyudovun birinci hissi məmnuniyyət hissi oldu. O sevinclə: – Baho! Şənbok, – dedisə də, sevinməli heç bir şey olmadığını dərhal anladı.

Bu o zaman Nexlyudovun bibiləriligilə gəlmiş həmin Şənbok idi. O, Nexlyudovun gözünə çoxdan dəymirdisə də, onun haqqında eşitmişdi ki, Şənbok polkdan çıxıb süvari hissəsinə keçmişdi və borclarına baxmayaraq, nə yollasa varlı adamların arasında gözib-dolanırdı. Bunu onun məmnun və şən görünüşü təsdiq edirdi.

O, təkatlı faytondan düşüb çiynlərini düzəldə-düzəldə deyirdi:

– Yaxşı oldu ki, əlimə keçdin! Yoxsa şəhərdə heç kəs yoxdur. Ancaq, dostum, qocalmısan, səni yalnız yerindən tanıdım. Hə, birlikdə nahar edərikmi? Şəhərinizdə adamı ağıllı-başlı harada yedirirlər?

Yoldaşını incitmədən birtəhər ondan yaxa qurtarmağı düşünsən Nexlyudov:

– Bilmirəm vaxtım olacaqmı, – cavab verdi və soruşdu: – Bəs sən niyə buradasan?

O xüsusi bir lovgalıqla:

– İşim var, dostum, – dedi. – Qəyyumluq işi. Axı mən qəyyumam. Samanovun işlərini idarə edirəm. Varlı Samanovu tanıyırsan ki, iflic olub, 54 min desyatin torpağı var, – o elə lovgalandı ki, guya bütün bu desyatinləri özü yaratmışdı. – İşləri yaman başlı-başına buraxmışdılar. Torpaq tamam kəndlilərin əlində idi. Kəndlilər bir qəpik də vermirdilər, 80 mindən çox vergi qalığı var idi. Mən bir ilin içərisində hər şeyi dəyişdim və qəyyumluq hesabına 70 faizdən çox verdim. – O, məğrur bir əda ilə: – Necədir? – soruşdu.

Nexlyudov xatırladı ki, Şənbok özünün bütün sərvətini puça çıxardığı və ödəyə bilmədiyi, borca düşdüyü üçün xüsusi himayə sayəsində var-yoxunu göy sovurmuş qoca bir varlının sərvətinə qəyyum təyin edildiyini və indi, görünür, bununla dolandığını eşitmişdir.

Nexlyudov onun parıldayan dolğun sifətinə və burma bığlarına baxıb harada yaxşı nahar verildiyi barədə məhrimbancasına və yoldaşcasına söylədiyi lağlağı sözlərə və qəyyumluq işini necə

düzəltməsi barəsindəki gopuna qulaq asaraq: "Onu incitmədən, ondan necə yaxa qurtarım?" – deyə düşünürdü.

– Hə, harada nahar edəcəyik?

Nexlyudov saatına baxaraq dedi:

– Mənim vaxtım yoxdur.

– Onda belə olsun. Bu gün axşamüstü cıdırır. Sən gələcək-sənmi?

– Yox, gəlməyəcəyəm.

– Gəl. Mənim öz atlarım yoxdur. Lakin mən Qrişanın atlarına mərc bağlamışam. Yadımdadır? Onun yaxşı atları var. Gəl bərabər şam eləyək.

Nexlyudov gülümsəyərək:

– Şam eləməyə də macalım yoxdur, – dedi.

– Bu nə deməkdir? İndi hara gedirsən? İstəyirsən, səni öz faytonumda aparım.

Nexlyudov dedi:

– Vəkilin yanına gedirəm. O bu tində olur.

Şənbok gülərək dedi:

– Aha, axı sən deyəsən həbsxanada nə işə bir iş görürsən? Həbsxana minnətçisi olmusan? Mənə Korçağınlar dedilər. Onlar çıxıb gediblər. Nə olub? Danış görək.

– Bəli, bəli, hamısı doğrudur, – Nexlyudov cavab verdi, – küçədə nə danışım!

– Elədir, elədir, axı sən həmişə qərribə xasiyyətli olmusan. Hə, cıdırı gələcək-sənmi?

– Yox, həm vaxtım yoxdur, həm də istəmirəm. Xahiş edirəm, mənə acığın tutmasın.

– Acığım niyə tutur. Sən harada dayanmışsan? – deyə o soruşdu və birdən onun üzünü ciddiləşdi, gözləri bir nöqtəyə zilləndi, qaşlarını dartdı. Görünür, nəyisə xatırlamaq istəyirdi. Nexlyudov onun üzündə qaşlarını dartmış, dodaqlarını büzmüş və meyxananın pəncərəsi qabağında oturub onu heyrətə salmış adamın sifətindəki eyni ifadəni gördü.

– Yaman soyuqdur! Hə?

– Bəli, bəli.

– Aldığım şeylər səndədirmi? – Şənbok üzünü sürücüyə tutaraq xəbər aldı. Sonra da:

– Yaxşı, salamat qal, səni gördüyümə çox-çox şadam, – dedi və Nexlyudovun əlini bərk-bərk sıxaraq faytona sıçrayıb yeni, ağ zəmşə əlcəyin içindəki enli əlini parıldayan üzünün qabığında oynatdı və adət üzrə gülümsəyərək qeyri-adi dərəcədə ağ dişlərini göstərdi.

Nexlyudov vəkilin yanına gedə-gedə fikirləşirdi: "Görəsən mən də belə olmuşam? Tamamilə belə olmasa da, belə olmaq istəmişəm və belə ömrü sürəcəyimi düşünmüşəm".

XI

Vəkil Nexlyudovu növbəsinə qəbul edib dərhal Mənşovların işindən danışmağa başladı; vəkil bu işi oxumuş və ittihamın əsassız olmasından hiddətlənmişdi. O deyirdi:

– Bu, ürekbəlandırıcı bir işdir. Yəqin ki, sığorta mükafatını almaq üçün sahibkar özü yanğın törədib: lakin məsələ burasındadır ki, Mənşovların müqəssir olduğu heç də sübut edilməmişdir. Əldə heç bir dəlil yoxdur. Bu, müstəntiqin xüsusi söyi və prokuror müavininin etinasızlığıdır. Kaş işə qəzada yox, burada baxa idilər, onda işi udacağıma boyun oluram, özü də heç bir qonorar istəmirəm. Keçək o biri işə – Fedosya Biryukovanın əlahəzrətin adına ərizəsi yazılmışdır; Peterburqa getməli olsanız, ərizəni özünüzlə götürüb verin və xahiş edin. Yoxsa ədliyyə nazirliyindən soruşarlar, onlar da başlarından eləmək, yəni rədd etmək üçün cavab verərlər və bir şey çıxmaz. Siz yüksək rütbəli adamlarla görüşməyə¹ çalışın.

– Əlahəzrətləmi? – Nexlyudov soruşdu.

Vəkil güldü:

– Bu ən yüksək, ən ali dərəcədir. Yüksək rütbəli işə ərizələrə baxan komisiyonun katibi və ya müdiri deməkdir. Qurtardıqımı?

Nexlyudov təriqətçilərin məktubunu cibindən çıxararaq dedi:

– Yox, budur, təriqətçilər də mənə yazırlar. Əgər onlar doğru yazırlarsa, bu təəccüblü işdir. Mən bu gün onları görməyə çalışıb məsələnin nə yerdə olduğunu öyrənərəm.

Vəkil gülümsəyərək dedi:

¹ Sənura tərəfindən korrekturada çıxarılmış "yüksək rütbəli adamlar" əvəzinə, Tolstoy "ərizələrə baxan komissiyada nüfuzə olan şəxslər" yazılmış.

– Mən görürəm ki, siz dönüb bir qıf olmusunuz, həbsxananın bütün şikayətləri bu qıfa tökülür. Şikayətlər həddindən çoxdur, gücünüz çatmaz.

Nexlyudov:

– Yox, bu qəribə işdir, – dedi və məsələnin mahiyyətini qısaca nağıl elədi; kənddə adamlar İncil oxumağa toplaşmışlar, hökumət adamları gəlib onları qovmuşlar. Gələn bazar günü təkrar toplaşdılar, belə olduqda uryadniki çağıraraq akt bağlamışlar və onları məhkəməyə vermişlər¹. Məhkəmə müstəntiqi istintaq etmiş, prokurorun müavinini ittihamnamə tərtib etmiş, məhkəmə palatası ittihamnaməni təsdiq etmiş və onları məhkəməyə vermişlər. Məsinin üstündə maddi dəlil olaraq İncil varmış; prokuror müavinini ittiham nitqi söyləmiş və onları sürgünə məhkum etmişlər.

Nexlyudov deyirdi:

– Bu, dəhşətli bir şeydir. Doğrudanmı, bu həqiqətdir?

– Sizi təəccübləndirən nədir ki?

– Hər şey: mən ömr almış uryadnikin hərəkətini anlayıram, bəs akt tərtib etmiş prokuror müavinini, axı o təhsil görmüş adamdır...

– Elə səhv də burasındadır ki, biz ümumiyyətlə prokurorluq və məhkəmə adamlarının yeni liberal adamlar olduğunu düşünməyə adət etmişik. Onlar vaxtilə belə adamlar olublar da, lakin indi tamamilə başqa adamlardır. Onlar yalnız ayın 20-si ilə maraqlanan çinovniklərdir. O, maaş alır, ona daha çox pul lazımdır, onun bütün prinsipləri də bundan ibarətdir. O kimi istəyirsə ittiham edir, məhkəməyə verib cəzalandırır.

– Doğrudanmı başqaları ilə birlikdə İncil oxuduğu üçün insanı sürgün etməyə icazə verən qanunlar vardır?

– İncili oxuyaraq onu başqalarına ömr edildiyi kimi izah etməyib, kilsənin verdiyi izahı pislədiyi sübut olunarsa, adamı nəinki o qədər də uzaq olmayan yerlərə, hətta katorqaya da göndərirlər. Pravoslav məzhəbini təhqir edənlər 196-cı maddəyə əsasən sürgün olunurlar.

– Canım, bu ola bilməz.

– Sizə söz deyirəm, – deyərək vəkil davam etdi. – Mən cənab hakimlərə həmişə deyirəm ki, onları gördükdə təşəkkür etməyə bil-

¹ Sənura tərəfindən korrekturada çıxarılması: "kənddə adamlar" sözlərindən başlayaraq onları məhkəməyə vermişlər "sözlərlə qırtaran cümlo yerinə, Tolstoy yazıbmiş: "Kənddə bir savadlı kəndli İncili oxuyub onu öz dostlarına izah etməyə başlamışdır. Ruhanilər bunu cinayət hesab etmişlər. Onu şeytanlamışlar".

mirəm, çünki mən də, siz də, biz hamımız yalnız onların mərhəməti üzündən həbsxanada deyilik. Bizlərdən hər birimizi xüsusi hüquqlardan məhrum etmək və o qədər də uzaq olmayan yerlərə göndərmək ən asan bir işdir.

– Əgər belədirsə və hər şey prokurorun və qanunu tətbiq edib etməmək iqtidarında olan adamların özbaşınalığından asılıdırsa, o zaman məhkəmə nəyə lazımdır?

Vəkil şəh qəhqəhə ilə güldü. O:

– Gör bir necə suallar verirsiniz! Atam, bu fəlsəfədir. Nə olar, bu barədə də danışmaq mümkündür. Şənbə günü gələrsiniz. Mənim yanımda alimlər, ədəbiyyatşünaslar, rəssamlar olacaqdır. Onda ümumi məsələlər haqqında danışarım, – deyərək vəkil "ümumi məsələlər" sözlərini kinayəli bir coşğunluqla tələffüz etdi. – Arvadımla tanışsınız. Gəlin.

– Çalışaram, – Nexlyudov cavab verirdi də, yalan danışdığını hiss etdi. Onun çalışacağı bir şey olacaqdısa, bu da yalnız axşam vəkilin yanına gəlib onun evinə toplaşacaq alimlərin, ədəbiyyatşünasların və rəssamların içərisinə düşməməkdən ibarət idi. Məhkəmə adamları qanunu özbaşınalıqla tətbiq edib-ətməmək iqtidarındadırlarsa, o zaman məhkəmənin mənası yoxdur, – deyərək Nexlyudovun etirazına cavab olaraq vəkilin gülməsi, "fəlsəfə" və "ümumi məsələlər" sözlərini deyərək onun səsinə duyulan abəng Nexlyudova özünün və vəkilin, habelə, yəqin ki, vəkilin dostlarının məsələyə tamamilə başqa nöqtəyi-nəzərdən baxdıqlarını, Şənbok kimi köhnə dostlarından indi uzaq olduğuna baxmayaraq, özünü vəkilədən və onu əhatə edən adamlardan daha uzaq hiss etdiyini göstərdi.

XII

Həbsxanaya hələ çox qalmışdı və gec olduğu üçün Nexlyudov fayton tutub minərək həbsxanaya getdi. Ortayaşlı, zəkali və mehriban sifətli sürücü küçələrdən birində Nexlyudova üzünü tutaraq tikilməkdə olan böyük bir evi göstərdi, bu tikintidə onun da əli varmış kimi:

– Gör bir nə yekə ev tikirlər, – dedi və elə bil qürreləndi.

Doğrudan da, böyük bir ev tikilirdi, özü də müəkkəb və qeyri-adi üslubda tikilirdi. Tikintinin dövrəsinə küknar ağacından yonulmuş, dəmir qarmaqlarla bir-birinə bənd edilmiş şalbanlar basdırıl-

mışdı və taxtabənd çəpərlə küçədən ayrılmışdı. Üst-başları əbəngə bulaşmış fəhlələr bu taxtabəndin o yan-bu yanında qarışqa kimi işləyirdilər: bəziləri daş qoyur, bəziləri daş yonur, bəziləri də ağır xərəkləri və çəlləkləri yuxarıya aparıb boşaldaraq yenə də doldurmaq üçün aşağı düşürdülər.

Yəqin ki, memar olan yoğun və gözəl geyinmiş bir cənab taxtabənd yanında dayanıb yuxarını göstərərək, onu ehtiramla dinləyən vladimirli icarədarla danışdı. Memarla icarədarın yanındakı darvazadan boş arabalar çıxır və yüklü arabalar içəri girirdi.

Nexlyudov bu evə baxaraq düşündü: "Gör onların hamısı: işləyənlər də, onları işləməyə vadar edənlər də nə qədər əmindirlər ki, bu belə də olmalıdır! Halbuki evdə onların qarnı şmiş arvadları ən ağır işlər görürlər, qurama papaqlı körpələri ac qalıb yaxın ölüm qarşısında çıqlarını gerərək qocalar kimi gülümsünürlər, ancaq onlar bu axmaq, heç kəsə lazım olmayan sarayı hansı bir səfəh və lazımsız adam üçün, onları soyub qarət edən adamlardan biri üçün tikirlər".

Nexlyudov öz fikrini bərkənd dedi:

– Bəli, axmaq evdir.

– Necə yəni axmaq evdir? – sürücü inciyərək etiraz etdi. – Axmaq ev deyil, sağ olsun ki, camaata iş verir.

– Axı iş lazımsız işdir.

– Bir halda ki tikirlər, demək, lazımlıdır, – sürücü etiraz etdi, – camaat bir parça çörək qazanır.

Nexlyudov susdu, onsuz da təkərlərin gurultusundan danışmaq çətin idi. Həbsxanaya bir az qalmış sürücü faytonu daş döşənməmiş küçədən çıxarıb şose yola saldı. İndi danışmaq asan olduğu üçün o yenə də Nexlyudova müraciət etdi:

– Bu il adamlar, hey şəhərə axışib gəlir, – deyər sürücü qozlarda dönüb, yarımkürk geymiş, əllərində mişar, balta, çiyinlərində kisa qabaqdan gələn bir dəstə kəndli fəhləni Nexlyudova göstərdi.

– Keçən illərdəkindən çoxmu gəlirlər? – Nexlyudov soruşdu.

– Hara gəlirlər? Bu il gəlib hər yerə doluşublar. Ağalar onlara istədiklərini buyururlar. Hər yer doludur.

– Bunun səbəbi nədir?

– Camaat çoxalıb. Getməyə yer yoxdur.

– Nə olsun ki, camaat çoxalıb, çoxalıbsa, kənddə niyə qalmır?

– Kənddə iş yoxdur. Torpaq yoxdur.

Elə bil ki, Nexlyudovun yaralı yerinə dəyirdilər. Sanki qəsdən həmişə yaralı yerin bir şeyə toxunur, özü də elə bil yalnız ona görə ki, ancaq yaralı yerə dəyən zərbələr hiss edilir.

"Doğrudanmı hər yerdə bir cürdür?" – o düşündü və sürücünün onların kəndində nə qədər torpaq olduğunu, sürücünün özünün nə qədər torpağı olduğunu və nə üçün şəhərdə yaşadığını soruşmağa başladı.

– Ağa, cana bir desyatın yerimiz var. Üç başıq, – sürücü həvəslə danışmağa başladı. – Evdə atam, bir də qardaşımdır, o biri qardaşım soldatdır. Evi onlar doladırlar, yəni doldurulmalı bir şey də yoxdur. Qardaşım Moskvaya getmək istəyir.

– Torpaq icarəyə götürmək olmazmı?

– Haradan götürəcəksən? Keçmiş ağalarımız öz torpaqlarını satdılar. Hamısını tacirlər qamarlayıblar. Onlardan torpaq almaq olmaz, özləri işləyirlər. Bizdə torpaq bir fransızın əlindədir, köhnə ağadan almışdır. İcarəyə vermir, vəssalam.

– Nə fransız?

– Fransız Düfar, bəlkə çitmisiniz. Böyük teatrda aktyorlara parik qayırır. Yaxşı işdir, altını doldurub. Bizim xanımın bütün malikanəsinə almışdır. İndi bizim sahibimiz odur. Bizi cilovlayıb, hara istəyir sürür. Sağ olsun, özü yaxşı adamdır. Ancaq bir rus arvadı var, Allah göstərməsin, itin biridir. Camaatı soyub talayır. Bir bələdir. Budur, həbsxanaya çatdıq. Sizi alaqaşının ağzınıma sürüm? Deyəsən buraxmırlar.

XIII

Maslovanı bu gün nə vəziyyətdə görəyini, həm qızın, həm də həbsxanadakı adamların onun üçün necə bir sirt olduğunu düşünərək, Nexlyudov ürək döyüntüsü və dəhşətlə alaqaşının zəngini çaldı və qabağına çıxan nəzarətçidən Maslovanı soruşdu. Nəzarətçi xəbər tutub Maslovanın xəstəxanada olduğunu bildirdi. Nexlyudov xəstəxanaya getdi. Xəstəxana gözətçisi, mehriban qoca Nexlyudovun kimi görməli olduğunu bildikdə onu içəri buraxaraq uşaqlara məxsus şöbəyə göndərdi.

Başdan-ayağa karbol turşusu qoxusu verən gənc bir həkim dəhlizdə Nexlyudovun qabağına çıxıb, ona nə lazım olduğunu ciddi bir əda ilə soruşdu. Bu həkim dustaqlarla yumşaq rəftar etdiyindən həbsxana rəisi və hətta baş həkim ilə həmişə üz-göz olurdu.

O, Nexlyudovun qeyri-qanuni bir şey tələb edəcəyindən qorxaraq və bundan əlavə, heç kəsə fərq qoymadığını göstərmək niyyətilə acıqlı görünməyə çalışıb:

– Burada qadın yoxdur, bura uşaq palatasıdır, – dedi.

– Bilirəm, lakin burada həbsxanadan köçürülmüş bir xidmətçi qadın var.

– Bəli, iki xidmətçi qadın var. Sizə nə lazımdır?

Nexlyudov dedi:

– Mən onlardan birinin, Maslovanın yaxın adamıyam, onu görmək istərdim; onun işi haqqında təmyiz şikayəti vermək üçün Peterburqa gedirəm. Bunu ona vermək istərdim. – Nexlyudov cibindən bir məktub çıxarıb dedi: – Bu yalnız şəkildir.

Həkim yumşalaraq:

– Nə olar, bu mümkündür, – dedi və ağönlüklü qarıya müra-ciətlə xidmətçi-dustaq Maslovanı çağırmağı tapşırırdı. – Oturmaq, heç olmasa qəbul otağına keçmək istəmirsinizmi?

Nexlyudov:

– Təşəkkür edirəm, – dedi və həkimdə onun xeyrinə olaraq əmələ gəlmiş dəyişiklikdən istifadə edib, Maslovadan xəstəxanada razı qalıb-qalmadıklarını soruşdu.

Həkim dedi:

– Bəd deyil, onun olduğu şəraiti nəzərə alsaq, pis işləmir. Budur, özü gəlir.

Qapılardan birindən xidmətçi qarı və onun arxasınca Maslova çıxdı. O, zol-zol paltarının üstündən ağ önlük taxmışdı; saçlarını başına bağlamış olduğu ləçəyin altına yığmışdı. Nexlyudovu gördükdə qızardı, sanki tərəddüd edib dayandı, sonra qaşqabağını tüküb gözlərini yerə dikərək yeyin addımlarla dəhlizə salınmış xalçanın üstü ilə ona tərəf irəlilədi. Nexlyudova yaxınlaşdıqda ona əl vermək istəmədi, sonra əl verib daha çox qızardı. Nexlyudov Maslovanı o danışıqdan sonra görməmişdi, o zaman Maslova əsəbiləşdiyi üçün ondan üzr istəmişdi. Nexlyudov onu indi də belə bir vəziyyətdə görəcəyini güman edirdi. Lakin bu gün o, tamamilə başqa bir adam idi və üzünün ifadəsində nə isə yeni bir şey: təmkinlik, xəcalət və Nexlyudova göründüyü kimi, ona qarşı ədavət var idi. Həkimə dediyini, yəni Peterburqa getdiyini ona da söyləyib Panovodan götürdiyi şəkli qoymuş olduğu zərfi Katyuşaya verdi.

– Bunu Panovoda tapmışam, köhnə şəkildir, bəlkə xoşunuza gəldi. Alın.

Katyuşa qara qaşlarını təəccüblə qaldıraraq qıyğacı gözlərilə ona baxıb, sanki bunun nəyə görə olduğunu soruşdu və dinmədən zərfi alıb önlüyünə qoydu.

Nexlyudov dedi:

– Mən orada xalanızı gördüm.

Katyuşa laqeyd bir halda:

– Gördünüz? – dedi.

– Burada sizin üçün pis keçmir ki? – Nexlyudov soruşdu.

Katyuşa:

– Pis deyil, yaxşıdır, – dedi.

– Çox çətin deyil ki?

– Yox, pis deyil. Hələ alışmamışam.

– Sizin üçün çox şadam. Oradan bura yaxşıdır.

Katyuşa:

– Haradan? – dedi və onun üzünü qızardı.

Nexlyudov tələsik:

– Həbsxanadan, – dedi.

– Nəyi yaxşıdır? – Katyuşa soruşdu.

– Məncə buradakı adamlar oradakılardan yaxşıdır. Burada elələri yoxdur.

Katyuşa dedi:

– Orada yaxşı adam çoxdur.

Nexlyudov:

– Mənşövlərin işi üçün çalışmışam, ümidvaram ki, onları azad edəcəklər, – dedi.

– Allah eləsin, çox gözəl qarıdır, – deyər Katyuşa qarıya verdiyi tərifini təkrar etdi və xəfifcə gülümsədi.

– Mən bu gün Peterburqa gedirəm. Tezliklə sizin işinizə baxacaqlar, ümidvaram ki, hökmü ləğv edərlər.

Katyuşa dedi:

– Elədilər, eləmədilər, indi hamısı birdir.

– Bəs niyə indi?

Katyuşa:

– Elə-belə, – dedi və sualedici nəzərlərlə gözucu onun üzünə baxdı.

Nexlyudov bu sözdən və bu baxışdan belə bir nəticəyə gəldi ki, Katyuşa onun öz qərarında möhkəm olub-olmadığını və ya onu rədd cavabını qəbul edərək, bu qərarını dəyişib-dəyişmədiyini öyrənmək istəyir.

Nexlyudov dedi:

– Niyə sizin üçün hamısı birdir, bunu bilmirəm. Lakin mənim üçün doğrudan da sizə bəraət qazandırıb-qazandırmayacaqlarının fərqi yoxdur. – O, qətiyyətlə dedi: – Hər halda mən dediyimi etməyə hazırım.

Katyuşa başını qaldırdı və xam baxan qara gözləri ilə gah onun üzünə, gah da yana baxdı, bütün sifətinə xoş bir təbəssüm qondu. Lakin Katyuşanın dediyi sözlər heç də gözlərindən oxunan sözlər deyildi:

– Bunu əbəs deyirsiniz.

– Deyirəm ki, bilirsiniz.

Katyuşa təbəssümünü güclə saxlayaraq:

– Bu barədə hər şey deyilmişdir və danışmalı bir söz yoxdur, – dedi.

Palatadan səs-küy gəldi. Ağlayan uşaq səsi eşidildi.

Katyuşa ətrafına nigran nəzərlərlə baxıb:

– Deyəsən, məni çağırırlar, – dedi.

Nexlyudov:

– Yaxşı, onda salamat qalın, – dedi.

Katyuşa özünü elə göstərdi ki, ona uzadılmış əli görmür və bu əli sıxmadan öz təntənəsini gizlətməyə çalışaraq çevrilib dəhlizə salınmış palatın üstü ilə yeyin addımlarla gedib uzaqlaşdı.

“Onun daxilində nə baş verir? O necə düşünür? O necə duyur? O məni sınımaqımı istəyir və ya doğrudan da bağışlaya bilmir? Düşüncülərinin və hiss etdiklərinin hamısını deyə bilmir, yoxsa demək istəmir? O yumşalmış, yoxsa qəzəblənmişdir?” – Nexlyudov öz-özündən soruşur və heç vaxtla özünə cavab verə bilmirdi. O yalnız bir şey bilirdi – bunu bilirdi ki, Katyuşa dəyişmişdir və onun ruhi aləmində mühüm bir dəyişiklik əmələ gəlmişdir; bu dəyişiklik Nexlyudovu təkcə Katyuşa ilə deyil, bu dəyişikliyi yaradan qüvvə ilə də birləşdirmişdi. Və bu birləşdirmə onda həyəcanlı sevinc, rıqqət doğururdu.

Maslova səkkiz uşaq çarpayısı qoyulmuş palataya qayıtdı və səfət bacısının əmri ilə yorğan-döşəyi səliqəyə salmağa başladı, əlindəki döşəkağını salmaq üçün həddindən çox əyildiyindən, ayağı sürüşüb az qaldı yıxılsın. Sağalmaqda olan boynu sarıqlı və ona baxan oğlan uşağı güldü. Maslova da özünü saxlaya bilməyib çarpayısı oturaraq elə bərkədən və elə ürəkədən güldü ki, bir neçə uşaq da qəhqəhə çəkdi, səfət bacısı isə acıqlı-acıqlı ona qışqırdı:

– Nə hırıldayırsan? Elə bilirənsən bura da oradır! Get yemək dalınca.

Maslova dinmədən qab götürüb göndərdiyi yerə yollandı, lakin gülməsinə icazə verilməyən boynusarıqlı uşaqla gözləşib yenə də hirtıldadı. Maslova tək qalan kimi axşama qədər şəkli bir neçə dəfə zərfin içindən çəkib tamaşa elədi; lakin axşamüstü, növbəsi qurtardıqdan sonra, digər xidmətçi qadınla bərabər yatdıqları otaqda tək qaldıqda şəkli zərfdən tamamilə çıxardıb həm oradakı üzlerin, həm geyimlərin, həm eyvanın pilləkənlərinin, kolların fonunda, həm onun, həm özünün, həm də bibilərin çəkilmiş əksini nöqtəbənəqtə gözləri ilə oxşayaraq uzun müddət qımıldanmadan saralmış şəkllə baxdı, ələlxüsus da özünə, gənc, gözəl çöhrəsinə, alnının ətrafındakı qıvrım saçlarına baxmaqdan doymadı. O şəkllə elə dalmışdı ki, yoldaşı xidmətçi qadının otağa girdiyini sezmədi.

Yoğun və məhrəban xidmətçi qadın şəklin üzərinə əylilərək:

– Bu nədir? O sənə verdi? – dedi. – Olmaya bu sənənsən?

Maslova yoldaşının üzünə baxıb gülümsəyərək alçaqdan:

– Bəs kimdir? – dedi.

– Bəs bu kimdir? O özüdür? Bu da onun anasıdır?

– Bibisidir. Yaxşı, məni tanıya bilərdinmi? – Maslova soruşdu.

– Haradan tanıyacaqdım? Ömrümdə tanımazdım. Üzün tamamilə ayrı cürdür. Axı o zamandan on il keçmişdir.

Maslova:

– İllər yox, bütün bir ömür keçmişdir, – dedi və onun sevinci bircən-birə yox oldu. Üzünü qüssə bürtüdü və qaşlarının arasını qırışdı.

– Yəqin ki, orada yaxşı dolanırmışsan.

– Bəli, yaxşı dolanırdım, – Maslova gözlərini yumaraq və başını bulayaraq təkrar etdi. – Katorqadan pis idi.

– Bəs niyə belə?

– Onun üçün. Axşam saat 8-dən səhər saat 4-ə qədər, özü də hər gün.

– Onda bəs niyə çıxıb getmirlər?

Maslova alçaq bir səslə:

– Getmək istəyirlər, ancaq olmaz. Canım, danışmağına dəyməz, – dedi, ayağa sıçrayıb şəkli masanın siyirtməsinə tullayaraq qəzəbli göz yaşlarını güclə saxlayıb, qapını dalınca çırpdı və dəhlizə qaçdı. Şəklə baxarkən özünü oradakı kimi hiss edib, o zaman nə qədər xoşbəxt olduğunu və indi onunla birlikdə yenə də xoşbəxt ola

biləcəyini xəyalına gətirmişdi. Xidmətçi yoldaşının sözləri indiki vəziyyətini və orada nə ilə məşğul olduğunu ona xatırladı, – çoxdan dumanlı şəkildə hiss etdiyi və özünün dərk etməsinə özü imkan vermədiyi o həyatın bütün dəhşətini ona xatırladı. Bütün o dəhşətli gecələri, xüsusilə pəhriz bayramındakı gecəni Maslova yalnız indi xəyalına gətirdi, həmin gecə pul verib onu fahişəxanadan çıxarmağı vəd edən tələbəni gözləmişdi. Dolasıq saçlarına qırmızı bant, eynində şərab tökülmüş qırmızı rəngli açıq ipək paltar, yorğun, zəifləmiş və sərxoş halda gecə saat ikiyə yaxın qonaqları yola saldıqdan sonra, rəqs ara verərkən, skripka çalını müşayiət edən arıq, sümükləri çıxmış və üzü sızanaqlı qadının yanında oturub öz ağır həyatından necə şikayət etdiyini, bu qadının da öz vəziyyətindən tənqə gəldiyi üçün onu dəyişmək istədiyini söylədiyini, Klaranın onlara yaxınlaşdığını və hər üçünün də birdən bu həyatı tərk etmək qərarına gəldiyini yadına saldı. Onlar bu gecənin sona çatdığını zənn etməşdilər və dağılımaq istəyirdilər ki, birdən dəhlizdən sərxoş qonaqların səsi eşidildi. Skripkaçı rituel çaldı, müşayiətçi qadın pianoda kadril rəqsinin birinci fiqurasını sən və rus mahnısı ilə müşayiət etdi; ağ qalstuklu və frak geymiş balaca, tərlı, çaxır qoxusu verən və hiçqıran bir adam ikinci fiqurada frakını çıxarıb ondan, yenə əyninə beləcə frak geymiş saqqallı bir yöğun kişi (onlar buraya birbaşa qonaqlıqdan çıxıb gəlmişdilər) Klaradan yapışdı və onlar uzun müddət fırlandılar, rəqs etdilər, qışqırdılar, içdilər...Beləliklə bir il, iki il, üç il keçdi. Heç dəyişməmək olardı? Özü də bunların bəisi Nexlyudov idi. Və birdən əvvəlki kin yenə də Maslovanın qəlbində coşdu, onu danlamaq, məzəmmətləmək istədi. Maslova onu tanıdığını və ona təslim olmayacağını, bədəninəndən istifadə etdiyi kimi, mənəviyyatından istifadə etməsinə, onu öz alicənablığının oyuncağı etməsinə icazə verməyəcəyini bu gün ona bir daha demək üçün fürsəti əldən buraxdığına təəssüf edirdi. Özüne yazığı gəlmək hissini və onu əbəs yerə məzəmmət etmək istəyindən doğan iztirab duyğusunu birtəhər boğmaq üçün onun ürəyi içmək istədi. Əgər həbsxanada olsaydı, öz sözünün üstündə durmayıb şərab içərdi də. Burada isə fəldşərdən savayı heç kəsdə çaxır tapmaq olmazdı, di gəl ki, fəldşer ona sataşdığı üçün ondan qorxurdu. Kişilərlə münasibətdə olmaq isə onun ürəyini bulandırır. Dəhlizdəki skamyada bir qədər oturdudan sonra öz danışqal otağına qayıtdı və xidmətçi yoldaşına cavab vermədən özünün puç olmuş həyatına uzun-uzadı ağıladı.

Peterburqda Nexlyudovun üç işi var idi: Senatda Maslovanın təmyiz ərizəsi, ərizələrə baxan komisyonda Fedosya Biryukovanın işi, Vera Boqoduxovskayanın tapşırığı ilə Şustovanın azad edilməsi, qalada saxlanılan oğul ilə ananın görüşü haqqında jandarm idarəsində və ya üçüncü şöbədə iş; bunu Vera Boqoduxovskaya məktub yazıb ondan xahiş etmişdi. O axırını iki işi bir üçüncü iş hesab edirdi. Dördüncü işi isə İncili oxuyub şərh etdiklərinə görə ailələrindən ayrı salınıb Qafqaza sürgün edilən təriqətçilərin işi idi. Nexlyudov bu işi aydınlaşdırmaq üçün mümkün olan hər bir şeyi etməyi onlardan daha artıq özüne vəd etmişdi.

Nexlyudov qubernator Maslennikovla son görüşündən, xüsusilə, kəndə olan səfərindən sonra, indiyədək içərisində yaşadığı mühitə, sayca az adamların rahatlığı və zövqünü təmin etmək üçün milyonlarla adamın çəkdiyi əzabın səylə gizlədildiyi mühitə ürək-dən nifrət bəslədiyini duymaqla bərabər, bu qərara gəlmişdi ki, həmin mühitədən olan adamlar bu iztirabları görmədikləri üçün öz həyatlarında etdikləri amansızlığı və cinayətləri də görmürlər. İndi Nexlyudov bu mühitədən olan adamlar arasında sıxılmadan və özü özünü danlamadan yaşaya bilmirdi. Halbuki keçmiş həyatının vərdişləri, qohumluq və dostluq münasibətləri, başlıcası isə indi onu məşğul edən yeganə işi görmək üçün, yəni həm Maslovanın, həm də iztirab bütün adamların köməyinə çatmaq üçün bu mühitədən olan, nəinki hörmət bəsləmədiyi, hətta çox vaxt onda hiddət və ikrah hissi doğuran adamlardan yardım istəməli olması onu bu mühitə sürükləyirdi.

Nexlyudov Peterburqa gəlib, keçmiş nazir arvadı olan xalası qrafinya Çarskayagildə əyləndi və dərhal ona bu qədər yad olmuş aristokratlar cəmiyyətinin lap mərkəzinə düşdü. Bu onun ürəyinə yatmasa da, başqa cür hərəkət etmək olmazdı. Xalasının yanında əylənməyib, mehmanxanaya düşsə idi, onu rəncidə sala bilərdi, bir də xalasının böyük adamlarla tanışlığı olduğu üçün çalışıb düzəltmək istədiyi bütün işlərdə xalası ona son dərəcə xeyir verə bilərdi.

Gələn kimi ona qəhvə içirən qrafinya Katerina İvanovna deyirdi:

– Sənin barəndə nələr çşidirəm? Məcəzələr törədirsən. *Vous posez pour in Howard!*¹ Canilərə kömək edirsən. Həbsxanaları gəzirsən. İş düzəldirsən.

– Yox, canım, bunlar heç ağılıma da gəlmir.

– Nə olar, bu yaxşı işdir. Lakin burada nə işə bir sevgi macərəsi var. Danış görüm.

Nexlyudov Maslova ilə münasibətini olduğu kimi danışdı.

– Yadımdadır, yadımdadır, sən o qarlıların yanında yaşayarkən zavallı Elen mənə nə işə demişdi: deyəsən, onlar səni özlərinin tərbiyə etdikləri qızla evləndirmək istəyirmişlər (qrafinya Katerina İvanovna Nexlyudovun bibilərinə həmişə alçaq nəzərlə baxırdı)... Demək bu həmin qızıdır. *Elle est encore jolie?*²

Nexlyudovun xalası Katerina İvanovna altmış yaşlı sağlam, şən, gümrəh və çərənci bir qadın idi. Boyca hündür və çox kök idi, üst dodağında qara bıqları görünürdü. Nexlyudov onun xatirini istəyirdi, xalasının gümrəhliyi və şənliyi hələ uşaqlığından həmişə ona sirayət edirdi.

– Yox, *ma tante*³, bunlar hamısı qurtarmışdır. Mən yalnız ona kömək etmək istəyirəm, birincisi ona görə ki, qız təşiri olmadan cəzalandırılmışdır və bunda, habelə onun bütün müqəddəratında mən müqəssirəm. Onun yolunda əlimdən gələni etməyə borclu olduğumu hiss edirəm.

– Bəs mənə deyirdilər ki, sən onunla evlənmək istəyirsən?

– İstəyirdim, lakin o istəmir.

Katerina İvanovna alnını irəli verib bəbəklərini endirərək təcübülə və dinmədən bacısı oğluna baxdı. Birdən onun üzü dəyişdi və bu üzdə məmnuniyyət ifadəsi görünürdü.

– Deməliyəm ki, o səndən ağıllıdır. Ah, gör necə axmaqsan! İstəsəydi, onunla evlənərdinmi?

– Hökmən.

– Orada olduqdan sonramı?

– Elə buna görə. Axı bəiskar mənəm.

Nexlyudovun xalası təbəssümünü saxlayaraq dedi:

– Yox, sən axmaq adamsan. Yaman gicsən, elə mən də səni məhz belə yaman gic olduğun üçün istəyirəm, – deyə qrafinya

¹ Sən özünü Hovard kimi göstərsən!

² O yenə də gözəldirmi?

³ Xala

görünür, bacısı oğlunun zəhni və əxlaqi vəziyyətini onun fikrinə düzgün ifadə edən bu sözü çox xoşuna gəldiyi üçün təkrar etdi. O sözü davam edərək dedi: – Bilirsənmi, bu lap yerinə düşmüşdür. *Aline*-nin maqdalinalar üçün qoribə bir evi vardır. Mən bir dəfə orada olmuşam. Bu maqdalinalar çox iyirəndirlər. Oradan qayıdıandan sonra hey yuyunurdum. Lakin *Aline corps it!* bununla məşğuldur. Biz sənin o qızını ona verərik. *Aline*-dən başqa heç kəs onu düzəldə bilməz.

– Axı o, katorqaya məhkum edilmişdir. Elə mən bu hökmü ləğv etdirmək üçün gəlmişəm. Bu mənim sizə düşən birinci işimdir.

– Belə de. Onun işi haradadır?

– Senatda.

– Senatda? Əzizim, *couisin* Lyovuşka Senatdadır. Hə, o, axı axmaqlar – carçılar departamentindədir. Ancaq əsil işlə əlaqədar olanlardan heç kəsi tanıyıram. Onlar hamısı Allah bilir kimlərdir – ya Ge, Fe, De, – *tout l'alphabet*-dən² olan almanlar və ya müxtəlif İvanovlar, Semyonovlar, Nikitinlər, ya da İvanenko, Simonenko, Nikitenko, *pour varier. Des gens de l'autre mande*³. Ancaq hər halda ərimə deyərəm. Ərim onları tanıyır. O hər cür adamı tanıyır. Mən ona deyərəm. Sən işə onu başa sal, yoxsa o heç zaman məni anlamır, nə deyirməyə, heç bir şey anlamadığını söyləyir. *C'est un parti pris*⁴. Hamı anlayır, ancaq o anlamır.

Bu zaman ayaqlarında uzun corab olan lakey gümüş podnosda bir məktub gətirdi.

– Lap yerinə düşdü, *Aline*-dəndir. Kizeveterə də qulaq asarsan.

– Kizeveter kimdir?

– Kizevetermi? Onda bu axşam gəl. Onun kim olduğunu görürsən. O elə danışır ki, ən qəddar canilər belə diz çöküb ağlayır və tövbə edirlər.

Qrafinya Katerina İvanovna, nə qədər qoribə olsa da, onun xasiyyətinə nə qədər az uyğun gəlsə də, xristianlığın mahiyyətinin günahın bağışlanmamasına etiqad etməkdən ibarət olduğunu təbliğ edən nəzəriyyənin qızının tərəfdarı idi. Qrafinya o zaman dəbdə olan bu nəzəriyyənin təbliğ edildiyi yığıncaqlara gedib etiqad edənləri

¹ Bütün varlığı ilə

² Bütün əlifba

³ Müxtəliflik üçün. Başqa cəmiyyətin adamlarıdır.

⁴ O bunu əvvəlcədən qət etmişdir.

öz başına toplardı. Bu nəzəriyyəyə görə bütün ayinlərin, ikonaların, dini sirlərin rədd edilməsinə baxmayaraq, qrafinya Katerina İvanovnanın bütün otaqlarında, hətta yatağının başı üstündə ikonalar var idi və o, kilsənin bütün tələb etdiklərini icra edir, bunda heç bir ziddiyyət görmürdü.

Qrafinya dedi:

– Sənin Maqdalinan ona qulaq assaydı, düz yola dönərdi. Sən isə axşam hökmən evdə ol. Ona qulaq asarsan. Çox qəribə adamdır.

– Bu məni maraqlandırmır, *ma tante*.

– Mənsə sənə deyirəm ki, maraqlandıracaqdır. Yəqin gələrsən. Yaxşı, de görüm məndən daha nə istəyirsən? *Videz votre sac*¹.

– Bir də qaladakı iş.

– Qaladakı? Onda baron Kriqsmutun üstünə kağız verə bilərəm. *C'est un tres brave homme*². Onu sən özün də tanıyırsan. Atanın yoldaşdır. *Il donne dans le spiritisme*³. Bunun eybi yoxdur. Yaxşı adamdır. Orada nə işin var?

– Orada dustaq olan oğulun anası ilə görüşməsinə icazə vermələri xahiş etmək lazımdır. Ancaq mənə deyiblər ki, bu Kriqsmutdan yox, Çervyanskidən aslıdır.

– Çervyanskidən xoşum gəlmir, ancaq o, *Mariette*-nin əridir. Ondan xahiş etmək olar. O bunu mənim üçün edə. *Elle est tres gentille*⁴.

– Bir qadın haqqında da xahiş etmək lazımdır. O bir neçə aydır ki, həbsxanada yatır, nə üçün yatdığını da heç kəs bilmir.

– Yox, nə üçün yatdığını özü bilir. Onlar çox yaxşı bilirlər. Bu başıqırıqların əcirləridir, qoy çəksinlər.

– Əcirləri olub-olmadığını biz bilmirik. Ancaq onlar iztirab çəkirlər. Siz xristian bir qadınısınız və İncilə inandığınızı halda belə rəhimsizsiniz...

– Bu heç bir şeyə mane olmur. İncil incilliyində qalır, iyronç olan şey isə iyronçdur. Özümü elə göstərsəm ki, bu nihilistləri, başlıcası isə başıqırıxqı nihilistləri sevirəm, daha pis olardı, halbuki onları görməyə gözüm yoxdur.

– Sizin onları nə üçün görməyə gözünüz yoxdur?

¹ Ürəyini boşalt.

² Çox ləyaqətli adamdır.

³ Spiritizm əludədir.

⁴ O çox sevimlidir.

– Martın birindən sonra, soruşursan ki, nə üçün?

– Axı martın birində bu qadınların hamısı iştirak etməyib.

– Fərqi yoxdur, niyə öz işlərlə məşğul olurlar? Bu arvad işi deyil.

Nexlyudov dedi:

– Elə *Mariette*-ni götürək, siz bu fikirdəsiniz ki, o, bu işlə məşğul ola bilər.

– *Mariette? Mariette – Mariette*-dir. O isə Allah bilir kimdir. Hansı bir Xaltyupkinasa hamıya dərs vermək istəyir.

– Dərs vermək yox, sadəcə olaraq kömək etmək istəyirlər.

– Kimə kömək etmək lazım olub-olmadığını onlarsız da bilirlər.

– Axı xalqın həyatı çox ağır keçir. Budur, mən kənddən təzəcə gəlmişəm. Bu da işdir ki, kəndlilər taqətdən düşsənə qədər işlədikləri halda doyunca yeməsinlər, biz isə belə bir zinət içərisində yaşayaq?! – Nexlyudov xalasının xoş təbiətindən biixtiyar vəcdə gələrək düşüdüklərinin hamısını söyləmək arzusu ilə danışdı.

– Bəs sən nə istəyirsən? İstəyirsən ki, mən də işləyim və ac qalım?

– Yox, mən istəmirəm ki, siz ac qalasınsız, – Nexlyudov biixtiyar gülümsəyərək cavab verdi, – mən yalnız bunu istəyirəm ki, hamımız işləyə, hamımız da yeyək.

Nexlyudovun xalası alını və bəbəklərini təkrar endirərək göz-lərini maraqla ona zillədi.

O:

– *Mon sher vous finirez mal*¹, – dedi.

– Axı niyə?

Bu zaman hündürboy və enlikürək bir general otağa girdi. Bu, qrafinya Çarskayanın istefaya çıxmış əri idi. O:

– Baho, salam, Dmitri, – təzəcə qırılmış yanağını öpmək üçün ona yaxınlaşdı. – Nə vaxt gəlmisən?

Sonra general dinnməzəcə arvadının alından öpdü.

– *Non, il est impayable*², – deyər qrafinya Katerina İvanovna ərinə müraciət etdi. – O buyurur ki, çaya gedib paltar suya çəkimi və təkçə kartof yeyib dolanım. Yaman axmaqdır, ancaq səndən

¹ Mənim əzizim, sən axırın pis olacaq.

² Ondan yoxdur.

xahiş edəcəyi şeyi yerinə yetir. Çox gicdir, – deyib qrafinya sözünü düzəltdi və ərinə müraciətlə dedi: – Eşitmisən: deyirlər, Kamen-skayanın halı elə xarabdır ki, öləcəyindən qorxurlar. Bəlkə onun yanına gedəsən?

Qrafinyanın əri:

– Bəli, bu dəhşətdir, – dedi.

– Yaxşı, gedin onunla danışın, mənə məktub yazmalıyam.

Nexlyudov qonaq otağının yanındakı otağa təzəcə girmişdi ki, qrafinya onun dalınca qışqırdı:

– *Mariette*-yə məktub yazımmı?

– Lütfən, *ma tante*.

– Başqırxıq haqqında sənə lazım olanı yazmaq üçün *en dlanç*¹ qoyub yazaram, o isə ərinə əmr edir. Əri də yerinə yetirər. Sən elə bilmə ki, mən kinliyəm. Onlar, sənin *proregées*-lərinin hamısı iyrendir, lakin *je ne leur veux pas de mal*². Allah imdadlarına çatsın! İndi get, öz işinlə məşğul ol. Axşam isə hökmən evdə ol. Kizeveterə qulaq asarsan və dua edərlik. Sən tərsliyə başlamasan, *Ga vous fera bean coup de bien*³. Axı mən bilirəm, Elen də, sizin hamınız da bu cəhətdən çox geridə qalmısınız. Di salamat qal.

XV

Qraf İvan Mixayloviç istefaya çıxmış nazir və çox möhkəm əqidəli bir adam idi.

Gənc yaşlarından başlayaraq qraf İvan Mixayloviçin əqidəsi bundan ibarət idi ki, soxulcanla qidalanmaq, lələk və tüklə örtülü olub havada uçmaq quşa xas olduğu kimi, mahir əspazlar tərəfindən hazırlanmış bahalı xörəklər yemək, ən rahat və bahalı paltar geymək, ən rahat və yeyin gedən atlar minmək də ona xasdır və buna görə də hər şey onun üçün hazır olmalı idi. Bundan əlavə, qraf İvan Mixayloviç belə hesab edirdi ki, xəzinədən nə qədər çox pul alsın, almaz nişanlar da daxil olmaqla, nə qədər çox orden alsın, saray əhli olan kişi və qadınlarla nə qədər tez-tez görüşüb danışsa, bir o qədər yaxşı olar. Qraf İvan Mixayloviç qalan hər şeyi bunlarla müqayə-

sədə mənasız və maraqsız hesab edirdi. Başqa hər şey ya belə, ya da tamamilə əksinə ola bilərdi. Qraf İvan Mixayloviç Peterburqda qırx il bu əqidəylə yaşayıb hərəkət etmiş və qırx il keçəndən sonra nazirlik vəzifəsinə çatmışdı.

Qraf İvan Mixayloviçə bunları əldə etdirən başlıca xassələr bundan ibarət idi ki, o, əvvələn, yazılı kağızların və qanunların mənasını anlaya bilərdi və sölis olmasa da, asan başa düşülən kağızlar tərtib edib onları orfoqrafik səhv buraxmadan yazmağı bacarırdı; ikincisi, son dərəcə görkəmli idi, lazım olan yerdə özünü nəinki məğrur, həm də yenilməz və özəmətli göstərə bilər, lazım olan yerdə isə ediləşli ola bilər və alçaqlığa qədər enib yaltaqlıq edə bilərdi; üçüncüsü onun özünün nə mənəvi, nə də dövlət prinsipləri və qanun-qaydaları yox idi və buna görə də lazım gəldikdə hər kəslə razılaşa bilərdi, lazım gəldikdə isə heç kəslə razılaşmırdı. O belə hərəkət edərkən yalnız ümumi ahəngin pozulmamasına, öz-özünə açıqdan-açığa zidd getməməyə çalışırdı, bununla belə, hərəkətlərinin özlüyündə əxlaqi və ya əxlaqsız olub-olmamasına, Rusiya imperiyasına, bütün dünyaya böyük xeyir və ya böyük zərər verib-verməyəcəyinə tamamilə laqəyd idi.

O, nazir olduğu və nəinki ondan asılı olan bütün adamlar – ondan isə çox adam və tanış-bilişi asılı idi, – həm də bütün kənar şəxslər və onun özü əmin idilər ki, o çox ağıllı dövlət adamıdır. Lakin məlum bir müddət keçdikdə və yaşamaq uğrunda mübarizə qanununa görə, kağız yazmağı, oxuyub anlamayı eynən onun kimi öyrənmiş, tanınmış, prinsipsiz çinovniklər onu sıxışdırıb aradan çıxartdıqda və o, istefa verməli olduqda, hamıya aydın oldu ki, o təkcə o qədər də ağıllı və dərin düşüncəli adam olmayıb, nöqtəyi-nəzəri etibarilə ən bayağı mühafizəkar qəzetlərin baş məqalələri səviyyəsinə güclə qalxa biləndi, özündən çox bədgüman olsa da, çox məhdud və əzsavvadlı bir adamdır. Məlum olmuşdu ki, qrafda onu başqalarından, yəni nazirlikdən sıxışdırılıb çıxarılış əzsavvadlı, özündən bədgüman çinovniklərdən fərqləndirən heç bir şey yox imiş, bunu o özü də anlamışdısa da, bu hər il dövlətin külli miqdarda pulunu və özünün bəzəkli geyimi üçün yeni-yeni zinətlər almağı olduğuna əqidəsinə zərər qədər də sarsıtmamışdı. Ondakı bu əqidə o qədər qüvvətli idi ki, bunu rədd etməyə heç kəs cəsarət göstərə bilmədiyi üçün, ali dövlət idarəsinin üzvü, müxtəlif komissiyaların, komitələrin nümayəndəsi olduğuna görə hər il on minlərlə manat pul alır, bundan əlavə, çiyinlərinə və şalvarlarına hər il yeni baftalar tikmək, frakının

¹ Boş yer

² Mən onların pisliyini istəmirəm.

³ Bu sənə böyük xeyir verə bilər.

altından yeni lentlər və minahı ulduzlar taxmaq üçün çox qiymət-
ləndirdiyi yeni imtiyazlar alırdı. Buna görə də qraf İvan Mixaylo-
viçin çoxlu tanışları var idi.

Qraf İvan Mixayloviç işlər müdirinin məruzələrini dinlədiyi
kimi, Nexlyudova da eləcə qulaq asdı və qulaq asıb qurtarıqdan
sonra dedi ki, ona iki məktub verəcək, bu məktublardan biri senəton
Volfun, yəni təmyiz departamentinin adına olacaqdır. O dedi:

– Onun haqqında cürbəcür şeylər danışirlar, lakin *dans tous les
cas c'estin homme tres comme il faut!*¹ O mənə minnətdar olduğu
üçün öləndən gələnə edər.

Qraf İvan Mixayloviç ikinci məktubu ərizələrə baxan komis-
yonda nüfuzlu bir şəxsin üstünə yazdı. Fedosya Biryukovanın işini
Nexlyudov ona nağıl etdikdə, bu, qrafı çox maraqlandırdı. Nexlyu-
dov imperatriçəyə məktub yazmaq istədiyini ona dedikdə, qraf bu
işin doğrudan da çox təsirli olduğunu və münasibət düşərsə, bu
əhvalatı orada danışa biləcəyini söylədi. Lakin bir şey vəd edə
bilməz. Qoy ərizə öz yolu ilə getsin. Qraf düşündü ki, münasibət
düşərsə və ya onu cümə axşamı *petit comite*²-yə çağırırlarsa, bəlkə
də o bu barədə danışar.

Nexlyudov qrafın yazdığı iki məktubu və xalasınnın *Mariette*-nin
üstünə yazdığı məktubu aldıqdan sonra, dərhal bu yerlərə yollandı.

Hər şeydən əvvəl, *Mariette*-nin yanına getdi. Nexlyudov onu
kasib aristokrat ailəsindən olan yeniyetmə qız vaxtından tanıyırdı
və bildirdi ki, özünə mənəbət qazanmış bir adama ərə getmişdir; bu
adam haqqında onun qulağına pis şeylər dəymişdi, başlıcası isə yüz-
lərlə və minlərlə siyasi dustağa qarşı rəhmsiz olduğunu eşitmişdi;
siyasi dustaqlara əzab vermək onun xüsusi vəzifəsi idi, buna görə
də Nexlyudova çox ağır gəlirdi ki, zülm edənlərə kömək etməkdən
ötür zalımların tərəfinə keçməli olmuş, beləliklə də, heç olmazsa,
tanınmış şəxslərə qarşı özlərinin adı və ehtimal ki, heç sezmədik-
ləri amansızlıqlarından bir qədər əl çəkmələri xahişi ilə onlara
müraciət etməklə sanki onların fəaliyyətini qanuni bir fəaliyyət
hesab etmişdir³. Belə hallarda o həmişə daxili bir ixtilaf, özündən

¹ Hər halda o çox abırılı adamdır.

² Kiçik, səmimi bir məclisə

³ Korrektura vərəqələrində senzura tərəfindən çıxarılmış "zülm görənlərə" söz-
lərindən başlayaraq "əl çəkmələri" sözlərinə qədər olan yeri Tolstoy dəyişdirib belə
yazmışdır: "Hörmət elmədiyi bir adama müraciət etməklə".

narazılıq və tərəddüd hiss edirdi: xahiş etsin, yoxsa etməsin; həmişə
də xahiş etmək lazım olduğu qərarına gəlirdi. Məsələ burasında idi
ki, *Mariette* və onun ərinin yanında sıxılacaqdı, utanıb özünü pis
hiss edəcəkdə, lakin bunun əvəzində bəlkə də həbsdə təklikdən
əzab çəkən qadın buraxılacaq, həm o qadın, həm də onun qohumları
daha iztirab çəkməyəcəkdilər. O artıq özünü külər hesab etmədiyi,
lakin onu özlərininki hesab edən adamların içərisində bir iltimasçı
kimi öz vəziyyətinin qeyri-təbii olduğunu hiss etməkdən əlavə,
əvvəlki adı yoluna qədəm basdığını və bu mühiyyət hökm sürən
yüngüllük və əxlaqsızlıq əhənginə bixitiray uduğunu da duyurdu.
O bunu artıq xalası Katerina İvanovnağında hiss etmişdi. O hələ bu
gün səhər xalası ilə ən ciddi şeylər barəsində danışarkən belə zara-
fətəyə bir ahəngə qapılmışdı.

Çoxdan olmadığı Peterburq, ümumiyyətlə, ona özünün adı, insanı
bədəncə gümrahlaşdırən və mənəviyyətcə kütləşdirən təsirini
göstərmişdi: hər şey təmiz, münasib, səliqəli idi, başlıcası isə, insan-
lar mənəvi mənada çox tələbkar olmadıqlarından həyat xüsusilə
asan görünürdü.

Qəşəng, təmiz, nəzakətli sürücü onu küçənin qəşəng, təmiz
yuyulmuş döşəməsilə qəşəng, nəzakətli və təmiz qorodovoyların,
qəşəng və təmiz evlərin yanından keçirib *Mariette*-nin yaşadığı
kanal kənarındaki evə apardı.

Qapı ağzında qoşumlu iki ingilis atı dayanmışdı, yanaqlarının
yarısına qədər bakenbardı olan, ingilise oxşayan sürücü əyində
livreya və əlində qamçı məğrur tərəzdə qozlada oturmuşdu.

Qeyri-adi dərəcədə təmiz mundir geyinmiş qapıçı dəhlizin
qapısını açdı, dəhlizdə daha təmiz və baftalı livreya geyinmiş baken-
bardını səliqə ilə darıtmış lakey, bir də əyində təzə mundiri olan
növbətcisi soldat əlində süngü dayanmışdı.

– General qəbul etmir. Generalın xanımı da. Onlar bu saat təşrif
aparacaqlar.

Nexlyudov qrafına Katerina İvanovnanın məktubunu verdik-
dən sonra vizit vərəqəsini çıxarıb, üzərinə gələnlərin qeydi üçün
dəftər qoyulmuş masaya yaxınlaşdı və onları evdə tapmadığı üçün
çox təəssüf etdiyini yazmağa başlamışdı ki, lakey pilləkənə tərəf
yönəldi, qapıçı səkiyə çıxıb "qapı ağzına sür!" – deyər qışqırdı, növ-
bətcisi isə öllərini yanına salıb dik duraraq yerində dondu və təşəx-
xüslü görkəminə uyşmayan yeyin addımlarla pilləkənləri enən,
alçaqboylu zəif xanımı nəzərlərilə qarşılayıb müşayiət etdi.

Mariette başına lələkli böyük şlyapa qoymuşdu, əyninə qara paltar geymiş, çiynlərinə qara örtük salmış, əllərinə qara ölcək taxmışdı: üzü tül rübəndlə örtülü idi.

Nexlyudovu gördükdə rübəndini qaldırıb sevimli çöhrəsini, nur yağan gözlərini açdı və sualedici nəzərlərlə ona baxdı.

O xoş və sevimli bir səslə dedi:

– Aha, knyaz Dmitri İvanoviç. Mən sizi...

– Necə, hətta mənim adım da sizin yadıңызdadır?

O, fransızca danışmağa başlayıb:

– Bəs necə, bacımla mən hətta bir zaman sizə vurulmuşduq, – dedi. – Ancaq siz nə yaman dəyişmişiniz. Ah, çox təəssüf ki, mən gedirəm. – O tərəddüd içərisində dayandı: – Eybi yoxdur, gedək yuxarı.

Sonra dönüb divar saatına baxdı.

– Yox, olmaz. Mən Kamenskayagilə yasa gedirəm. Halı yaman pisdir.

– Kamenskaya nə olub?

– Məgər eşitməmişiniz?.. Oğlu dueldə öldürülmüşdür. Pozenlə atışmışlar. Yeganə oğludu. Dəhşətdir. Anasının halı çox xarabdır.

– Bəli, eşitmişəm.

– Yox, yaxşısı budur mən gedim, siz isə səhər və ya bu gün axşam gəlin, – deyib *Mariette* yeyin və xəlif addımlarla küçə qapısına doğru getdi.

Nexlyudov onunla birlikdə səkiyə çıxaraq:

– Bu gün axşam gələ bilmərəm, – cavab verdi və səkiyə yaxınlaşan bir cüt kürən ata baxaraq dedi: – Axı mənim sizə işim düşüb.

– Nə iş?

Nexlyudov üzərində böyük venzel olan ensiz məktubu ona uzadaraq dedi:

– Budur, bu barədə xalam sizə məktub yazmışdır. Orada hamısını oxuyarsınız.

– Bilirəm: qrafinya *Katerina İvanovna* elə güman edir ki, iş bərasində mən ərimə təsir edə bilərəm. O səhv edir. Mən heç bir şey xahiş edə bilmərəm və etmək də istəmirəm. Lakin, şübhəsiz, qrafinya və sizin üçün öz adətimdən geri çəkilməyə hazırım. Nə olmuşdur? – O, qara ölcəkli əli ilə hey cibini axtarırdı.

– Bir qız qalaya salınıb, həm xəstədir, həm də təqsiri yoxdur.

– Familiası nədir?

– Şustova. *Lidiya Şustova*. Məktubda yazılmışdır.

– Yaxşı, çalışaram, – deyə o, xəlif addımlarla yeriyib qanadlarının lakı güneşdə parlayan yumşaq kolyaskaya minərək çətirini açdı. Lakey qozlaya çıxıb tərpənmək üçün sürücüyə işarə elədi. Kolyaska hərəkət etdi, lakin elə o dəqiqə o, çətirini sürücünün çiyninə toxundurdu və ingilis qaydasınca öyrədilmiş incəyaqlı madyanlar, yüzənləri dartıldığından qəşəng başlarını yığaraq əyləndilər və nazik ayaqlarını götürüb qoymağa başladılar.

O, cazibə gücünü yaxşı bildiyi bir təbəssümlə gülümsəyərkən:

– Siz bizə gəlin, ancaq lütfən təmənnasız gəlin, – dedi və sanki bununla tamaşanı bitirib pərdəni, tül rübəndini saldı, – getdik, – deyə o, çətirini təkrar sürücüyə toxundurdu.

Nexlyudov şlyapasını qaldırdı. Cins kürən madyanlar isə fıxıraraq nallarını küçənin döşəməsinə vurdular və kolyaska yalnız yolun kələ-kötür yerlərində öz yeni şinləri üzərində atılıb-düşərək sürətlə getdi.

XVI

Mariette-nin təbəssümünə cavab olaraq gülümsədiyini xatırlayan Nexlyudov başını buladı.

Nexlyudov hörmət etmədiyi adamlardan mərhəmət diləmək zərurətinin onda doğurduğu bir qərarlılıq və tərəddüd duyaraq: “Göz açmağa macal tapmamış, yenə də bu həyata sürüklənirsən” – düşündü. Geri qayıtmamaq üçün əvvəlcə hara, sonra hara getməli olduğunu kəsdirib, hər şeydən əvvəl, Senata yollandı. Onu dəftərxanaya apardılar, gözəl binada yerləşən dəftərxanada o, külli miqdarda olduqca nəzakətli və təmiz geyinmiş çinovnik gördü.

Çinovniklər Nexlyudova dedilər ki, Maslovanın ərizəsi alınmışdır, baxılmaq və məruzə üçün senator *Volfa* verilmişdir. Nexlyudovun xalası əri də məktubu elə *Volfun* üstünə yazmışdı.

Çinovniklərdən biri Nexlyudova dedi:

– Senatın iclası bu həftə olacaqdır. Maslovanın ərizəsinə bu iclasda çətin ki, baxılsın. Əgər xahiş etsəniz, ümid etmək olar ki, elə bu həftə, çərşənbə günü baxınsınlar.

Nexlyudov bir xəbər bilmək üçün oturub gözləyərkən Senatın dəftərxanasında duel və gənc *Kamenskinin* necə öldürüldüyü haqqında təkrar ətraflı söhbətlər eşitdi. Bütün *Peterburqu* məşğul edən

Əhvalatın təfsilatını birinci dəfə burada öyrəndi. Əhvalat belə olmuşdu: zabitlər dükanda istirdiyə yemiş və həmişə olduğu kimi çox içmişdilər. Zabitlərdən biri Kamenskinin xidmət etdiyi polk haqqında pis bir söz söyləmişdi; Kamenski onu yalançı adlandırmışdı. Zabit Kamenskini vurmuşdu. Ertəsi gün onlar duələ çıxmış, güllə Kamenskinin qamından dəymiş və o iki saatdan sonra ölmüşdü. Qatil və duel şahidləri tutulmuşlar, lakin deyildiyinə görə, onları hərbi həbsxanaya salmışlarsa da, iki həftədən sonra buraxacaqdılar.

Nexlyudov Senatın dəftərxanasından ərizələrə baxan komisyona, bu komisyonda nüfuzlu olub hökumət evində gözəl bir mənzil tutmuş çinovnik baron Vorobyovun yanına getdi. Qapıçı və lakey Nexlyudova ciddiyyətlə bildirdilər ki, qəbul günlərindən başqa günlərdə baronu görmək olmaz, o bu gün əlahəzrət imperatorun yanındadır və sabah yenə məruzəçi vardır. Nexlyudov məktubu verdikdən sonra, senator Volfun yanına getdi.

Volf səhər yeməyini yenicə yemişdi və adəti üzrə yeməkdən sonra siqar çəki b otaqda gəzinirdi, belə bir vəziyyətdə də Nexlyudovu qəbul etdi. Vladimir Vasilyeviç Volf, doğrudan da, *un homme très comme il faut* idi və özünün bu xüsusiyyətini hər şeydən yüksək tutub, bütün başqa adamlara bu zirvədən baxır, özünün bu xüsusiyyətinə yüksək qiymət verməyə bilmirdi, çünki yalnız bunun sayəsində arzu etdiyi gözəl mənsəbə çatmışdı, yəni evlənmək yolu ilə on səkkiz min manat qazanc verən bir mövqə və öz zəhməti sayəsində senator yeri əldə etmişdi. O özünü yalnız *un homme très comme il faut* hesab etməyib, həm də mərd, cəngavərlərsayağı namuslu bir adam hesab edirdi. Ona görə namuslu olmaq – xüsusi adamlardan xəlvətə rüşvət almamaq demək idi. Özünə hər növ ezamiyyət, yol xərci və xəzinədən icarə pulu istəyib bunların əvəzində hökumətin tələb etdiyi hər işi kölə kimi yerinə yetirməyi isə o, namussuzluq hesab etmirdi. Polşa çarlığı quberniyalarından birində qubernator olduğu zaman etdiyi kimi, öz xalqına və atalarının dininə bağlı olduqlarına görə yüzlərlə günahsız adamı məhv etməyi, talaмаğı, onların sürgünə göndərilmələrinə və həbs edilmələrinə bais olmağı o nəinki namussuzluq hesab etmirdi, bəlkə də alicənablıq, igidlik və vətənpərvərlik hissindən doğan bir hünər hesab edirdi; habelə onu sevən arvadını və baldızını soyub talaмаğı da namussuzluq hesab etmirdi; əksinə, bununla öz ailə həyatını ağılla qurmuş hesab edirdi.

Vladimir Vasilyeviçin ailə həyatını təşkil edənlər simasız arvadından, malikanəsini satıb, pullarını öz adına qoymaqla sərvətini öz əlinə keçirdiyi baldızından, tənha və ağır həyat sürən mülayim, ürək və çirkin qızından ibarət idi. Qızının son zamanlar bu həyatda tapmış olduğu əyləncə İncilə qapılmaqdan, *Alina* və qrafinya Kate-rina İvanovnanın məclislərinə getməkdən ibarət idi.

Vladimir Vasilyeviçin xoş təbiətli, on beş yaşından saqqalı çıxmış və o zamandan bəri içib pozğunluq etməyə başlayaraq iyirmi yaşına qədər həyatını beləcə davam etdirən oğlu isə heç bir məktub qurtarmadığı, pis adamlarla oturub durduğu və borca düşdüüyü, atasını biabır etdiyi üçün evdən qovulmuşdu: atası oğlunun bir dəfə 230 manat, bir dəfə də 600 manat borcunu ödədi; lakin oğluna bildirdi ki, bu axırncı dəfədir və özünü düzəltməsə, evdən qovub onunla əlaqəni kəsəcək. Oğlu nəinki düzəlmədi, daha min manat da borc edib evdə yaşamağın onsuz da əzablı olduğunu atasına deməyə cəsarət etdi. Belə olduqda, Vladimir Vasilyeviç oğluna bildirdi ki, ürəyi istədiyi yerə gedə bilər və artıq onun oğlu deyildir. O zamandan bəri Vladimir Vasilyeviç özünü elə göstərirdi ki, guya onun oğlu yoxdur və evdəkilər oğlu haqqında ona bir söz deməyə cəsarət etmədiklərindən, Vladimir Vasilyeviç öz ailə həyatını ən yaxşı tərzdə qurduğuna tamamilə əmin idi.

Volf kabinetdə gəzməsini dayandırmaq nəvazişlə və bir qədər də istehzalı təbəssümlə (bu təbəssüm adamların əksəriyyətinin yanında öz üstünlüyünü dərk etdiyini biixtiyar ifadə edən bir təbəssüm idi) Nexlyudovla salamlaşdı və məktubu oxudu:

O:

– Lütfən xahiş edirəm, əyləşin, məni isə bağışlayın, icazənilə gəzinəcəyəm, – dedi və əllərini gödəkcəsinin ciblərinə qoyub ciddi üslubda tikilmiş böyük kabinetində xəlif və yumşaq addımlarla bu küncdən o küncə gəzişməyə başladı. – Sizinlə tanış olduğuma, həm də qraf İvan Mixayloviçə yaradığıma çox şadam. – O, ağzından ətirli və göyümsov tüstü buraxır və külünü tökməmək üçün siqarını ehmalca ağzından çıxarıb kənara tuturdu.

Nexlyudov dedi:

– Mən sizdən yalnız işə mümkün qədər tez baxılmasını xahiş edirəm, çünki müttəhim Sibiro getməli olsa, qoy tez çıxıb getsin.

Ona deməyə başladığıları şeyi həmişə ovvəlcüdən bilən Volf böyük bir iltifat göstərmiş kimi gülümsəyərək dedi:

– Bəli, bilirəm. Nijnidən çıxan ilk gəmilərlə. Mütəhəminin fəmi-
liyəsi nədir?

– Maslova...

Volf masaya yaxınlaşmış içində işlər olan qovluq üzərində qoyul-
muş kağıza baxdı.

– Hə, hə, Maslova, yaxşı, mən yoldaşlarımdan xahiş edərdəm.
Biz işə çərşənbə günü baxacağıq.

– Bu barədə vəkilə teleqram vura bilərəmmi?

– Sizin vəkiliğiniz də var? Nəyə lazımdır? Madam ki, istəyirsiniz
vurun.

Nexlyudov dedi:

– Təmyiz şikayətindəki dəlillər kifayət etməyə bilər. Lakin
mənə, işdən görünür, ittiham anlaşılmazlıq üzündən verilmişdir.

Vladimir Vasilyeviç külə baxaraq ciddiyyətlə dedi:

– Bəli, bəli, bu ola bilər, lakin Senat işə baxa bilməz. Senat
yalnız qanunun düzgün tətbiq və izah edilməsini izləyir.

– Mənə elə gəlir ki, bu müstəsna bir haldır.

– Bilirəm, bilirəm, bütün hallar müstəsnaadır. Biz lazım olanı
edirik. Vəssalam. – Kül siqardan qopub düşməmişdisə də, artıq çat-
lamışdı və yerə düşmək təhlükəsi var idi.

Volf:

– Siz Peterburqda az-az olursunuz? – deyə siqarı elə tutdu ki,
külü yerə düşməsin. Buna baxmayaraq kül titrədi və Volf siqarı
ehmalca külqabına tərəf apardı, kül də bura düşdü. O: – Kamenski-
gilə yaman bədbəxtlik üz verib, – dedi. – Gözəl oğlan idi. Ata-
anasının birçə oğlu idi. Xüsusilə, anasının vəziyyəti, – deyə Peter-
burqda Kamenski haqqında deyilənləri, demək olar ki, hərfbəhərf
təkrar etdi.

Vladimir Vasilyeviç qrafinya Katerina İvanovnadən,
qrafinyanın yeni dini cərəyana (o bu cərəyanı nə pisləyir, nə də
bəyəndirdi, lakin aydın idi ki, həmin cərəyan bu kübar adam üçün
artıq bir şey idi) aludə olmasından danışaraq zəngi basdı.

Nexlyudov salamatlaşdı.

Volf əlini ona uzadaraq:

– Əgər sizə münasibdirsə, nahara gəlin, lap elə çərşənbə günü.
Mən o günü sizə müsəbət cavab verərəm.

Artıq gec olduğu üçün Nexlyudov evə, yəni xalasıgilə getdi.

Qrafinya Katerina İvanovnadə saat səkkizin yarısında nahar
edirdilər və nahar yeni, Nexlyudovun hələ görmədiyi bir üsulla
verildi. Yeməklər masanın üzərinə qoyulurdu və lakeylər dərhal
çıxıb getdiklərindən nahar edənlər yeməyi özləri götürürdülər. Kişi-
lər qadınların artıq hərəkətlərlə özlərini zəhmətə salmalarına razı
olmayıb, kişi cinsi olduqları üçün qadınlara, habelə özlərinə yemək
qoymağın və içki tökməyin bütün ağırlığını mərdliklə öz üzərlərinə
götürürdülər. Bir xörək yeyilib qurtardıqda, qrafinya masadakı elek-
trik zənginin düyməyini basdı və lakeylər səssizcə içəri girib
yeməyi cəld yığışdırır, qab-qacağı dəyişdirir və o biri yeməyi gətir-
rirdilər. Şərablar kimi, yeməklər də incə zövqün məhsulu idi. Böyük
və işıqlı mətbəxdə fransız baş aşpaz özünün iki köməkçisi ilə
işləyirdi. Nahar edənlər altı nəfər idi: qraf və qrafinya, onların oğlu,
dirşəyini masanın üstünə qoyan qaşqabaqlı qvardiya zabiti, Nex-
lyudov, oxucu fransız qadın və qrafın kənddən gəlmiş baş təsərrüfat
müdiri.

Burada da söhbət duədən gedirdi. Əlahəzrətin bu işə necə yanaş-
dığı haqqında fikir yeridirdilər. Öldürülənin anası üçün əlahəzrətin
çox kədərəndiyi və ana üçün hamının kədərəndiyi məlum idi.
Lakin əlahəzrət kədərənsə də, zabitlik şərfəfini qorumuş caniyə qarşı
amansız olmaq istəmədiyi də məlum idi, odur ki, zabitlik şərfəfini
qorumuş caniyə hamının rəhmi gəlirdi. Təkcə qrafinya Katerina
İvanovna azad yelbeyinliyinə salıb canını qınayırdı.

O dedi:

– Sərxəşluq edib abırlı gəncləri öldürəcəkmışlər, – mən bunu
heç bir zaman əfv etməzdim.

Qrafinya üzünü Nexlyudova tutaraq danışmağa başladı:

– Bilirəm ki, monim dediklərimi sən heç bir zaman anlamırsan.
Mənim dediklərimi hamı anlayır, ancaq ərim yox. Mən deyirəm ki,
anasına yazığım gəlir. İstəmirəm ki, biri götürüb adam öldürsün və
bundan da çox razı qalsın.

Belə olduqda, qrafinyanın indiyədək susub dinməyən oğlu canını
müdafiyə qalxıb, anasının üstünə düşərək ona çox qaba şəkildə
sübut etdi ki, zabit başqa cür hərəkət edə bilməzdi, əgər belə hərəkət
etməsə idi, zabitlər məhkəməsi onu alaydan qovardı. Nexlyu-
dov söhbətə qarışmadan qulaq asır və gənc Çarskinin gətirdiyi

dəlillərlə razı olmasa da, onları anlayırdı, bununla belə, bir başqasını öldürmüş zabitlə həbsxanada gördüyü və savaş zamanı adam öldürdüyü üçün sürgünə məhkum edilmiş o gözəl və gənc məhbüsün bixittiyar müqayisə edirdi. Hər ikisi sərxoşluq üzündən canı olmuşdu. O, kəndli, qəzəbli olduğu bir anda vurub öldürmüşdü və onu arvadından, ailəsindən, qohum-əqrəbasından ayıraraq zəncirlənmişdilər, başını qırıxıb sürgünə göndərirdilər, bu isə hərbi həbsxanada gözəl bir otaqda oturub yaxşı xörəklər yeyir, yaxşı sorəblər içir, kitab oxuyurdu, səbah, birigün buraxılacaqdı və əvvəlki kimi yaşayacaqdı, üstəlik də özünə xüsusi maraq oyandırmışdı.

O düşüdüklərinin hamısını dedi. Qrafinya Katerina İvanovna əvvəlcə bacısı oğlu ilə razılaşmaq istədisə də, sonra susdu. Hamı kimi Nexlyudov da hiss etdi ki, bu sözlərlə o nə isə bir nəzakət-sizlik etmişdir.

Axşam, nahardan azca sonra böyük salona yığınaçağa toplaşmağa başladılar. Mühazirə oxunanda edildiyi kimi, salona cərgə ilə hündür söykənəcəkli kürsülər, bir masa, masanın qarşısında isə vəz üçün kreslo və üzərində bir qrafın su duran kiçik bir mis qoyulmuşdu. Bu yığınaqda təzə gəlmiş Kizeveter moizə eləməli idi.

Qapının ağzında dəbdəbəli minik arabaları dayanmışdı. Salonla ipəkdən, məxmərdən və krujevadan bahalı paltarlar geymiş xanımlar əyləşmişdilər; onlar başlarına qondarma saç qoymuş, bəziləri bəllərini kip dartıb bağlamışdılar. Kişilər qadınların arasında oturmuşdular. Bunlar hərbi və mülki mənəb sahiblərindən və qara camaat sayılan beş nəfərdən – iki dalandardan, dükancıdan, bir lakey və sürücüdən ibarət idi.

Saçları tamamilə çəllənmiş Kizeveter ingiliscə danışır, gözlərinə *pince-ner* taxmış gənc və arıq bir qız isə onun dediklərini yaxşı və cəld tərcümə edirdi.

Kizeveter günahlarımızın böyük olmasından, bu günəhlər üçün böyük cəzanın ləbüdüylündən danışaraq deyirdi ki, bu cəzanı göz-ləyərək yaşamaq olmaz.

O, titrək və ağlamsınan səslə deyirdi:

– Sevimli bacılar və qardaşlar, özümüz öz həyatımız haqqında, nə etdiyimiz, necə yaşadığımız, mərhəmətli Allahı necə qəzəbləndirdiyimiz, İsanı necə iztirab çəkməyə məcbur etdiyimiz haqqında düşünsək, bağışlanmayacağımızı, çarə və xilas yolumuz olmadığını, hamımızın məhvə məhkum olduğumuzu anlarıq. Bizi dəhşətli

ölüm və əbədi əzab gözləyir. Bəs necə xilas olmalı? Qardaşlar, bu dəhşətli yangından canımızı necə qurtarmalı? Bu yangın artıq evi бүürmüşdür və çıxışı yolu yoxdur.

O susdu, onun yanaqlarından həqiqi göz yaşları süzülürdü. Artıq səkkiz il idi ki, sevdiyi nitqinin bu yerinə çatan kimi hər dəfə hökmən boğazının tutulduğunu, burnunun gicşdiyini hiss edirdi və gözlərindən yaş axırdı. Bu göz yaşları onu daha çox mütəəssir edirdi. Otaqda hönkürdü eşidildi. Qrafinya Katerina İvanovna mozaika üslubunda düzəldilmiş mizin arxasında oturub başını hər iki ovcu içərisinə almışdı, onun ətli çiyinləri titrəyirdi. Sürücü təəcübülə və qorxmuş halda almana baxırdı, elə bil alman arabasının dişləsinə birbaşa onun üstünə sürmüşdü, o isə geri çəkilmirdi. Salondakıların əksəriyyəti qrafinya Katerina İvanovnanın aldığı vəziyyətdə əyləşmişdi. Volfun son dəbdə paltar geymiş özünə oxşayan qızı diz çöküb əlləri ilə üzünü örtmüşdü.

Birdən-birə natiqin çöhrəsi açıldı və sifətində aktyorların sevinc ifadə edən doğruca təbəssümünə bənzəyən bir təbəssüm yaradılıb, məlahətli və həzin bir səslə danışımağa başladı:

– Xilas yolu isə vardır. Asan və sevincli xilas yolu. Bu xilas yolu – bizim üçün özünü əzablara atmış Allahın yeganə oğlunun bizə görə axıtdığı qandır. Onun çəkdiyi əzab, onun qanı bizi xilas edir. – O, təkrar ağlayan bir səslə dedi: – Qardaşlar və bacılar, insan nəslinin günahını bağışlatmaq üçün özünün yeganə oğlunu qurban vermiş Allaha həmd-səna edək. Onun müqəddəs qanı...

Bütün bunlardan Nexlyudovun ürəyi o qədər bulandı ki, yavaşca ayağa qalxdı, üz-gözünü turşudaraq və çəkdiyi xəcaləti hiss etdirməmək üçün səs çıxarmamağa çalışaraq pəncələri üzərində salonu tərk edib öz otağına getdi.

XVIII

Ertəsi günü Nexlyudov yenicə geyinin aşağı düşmək istəyirdi ki, lakey Moskva vəkilinin vizit vərəqəsini ona gətirdi. Vəkil öz işlərinin dalınca və eyni zamanda Maslovanın işinə Senatda təz baxılacağı təqdirdə orada iştirak etmək üçün gəlmişdi. Nexlyudovun göndərmiş olduğu teleqraf ona çatmamışdı. Nexlyudovdan Maslovanın işinə nə vaxt baxılacağını və senatorların kimlər olduğunu öyrəndikdə gülümsədi. O:

– Hər üç tipdən senatorlar var, – dedi. – Volf Peterburq çinovnikidi, Skvorodnikov – alim vəkilidir, Be isə əməli işlər vəkili olduğu üçün hamıdan daha cəlddir. Ona daha çox bel bağlamaq olar. Yaxşı, bes ərizələrə baxan komisyonda işlər necədir?

– Bu gün baron Vorobyovun yanına gedəcəyəm; dünən onunla görüşmək müyəssər olmadı.

Nexlyudov bu əcnəbi titulu belə bir rus familiası ilə qoşa deyərək vəkil onun səsinə duyulan bir qədər istehzal əhəngə cavab olaraq:

– Bilirsinizmi, o niyə baron Vorobyovdur? – dedi. – Pavel onun, deyəsən, kamer-lakey olan babasına nə üçünsə bu ləqəbi vermişdir. Nə ilə isə ona çox yararlıbmış. Qoy o, baron olsun, kefi belə istəyib. O zamanlar da baron Vorobyov olmuşdur. Özü də bununla çox qürrelənir. Amma yaman fırıldaqçidir.

Nexlyudov dedi:

– Budur, indi onun yanına gedirəm.

– Çox əcəb, elə isə birlikdə gedək. Mən sizi öz faytonumda apararam.

Getməyə hazırlaşmışdılar ki, *Mariette*-nin yazmış olduğu məktubu ona götürən lakey dehlizdə Nexlyudovun qabağına çıxdı.

"Pour vous faire plaisir, j'ai agi tout à fait contre mes principes, et j'ai intercédé auprès de mon mari pour votre protégée. Il se trouve que cette personne peut être relâchée immédiatement. Mon mari a écrit au commandant. Venez donc t'embrasser. Je vous attend".

M."

Nexlyudov vəkilə dedi:

– Bu nədir? Axı bu dəhşətdir. Yeddi ay həbsxanada təkadamlıq kamerada saxladığı qadının demə heç bir təqsiri yox imiş və onu buraxmaq üçün yalnız bircə söz demək lazım imiş.

– Bu həmişə belədir, hər halda, heç olmazsa arzunuz çatdınız.

– Elədir, lakin bu müvəffəqiyyət məni kədərləndirir. Gör bir orada nələrlə olur? O qadını nə üçün orada saxlayıblar?

Onlar qapıya çıxdıqda və vəkilin tutmuş olduğu qəşəng fayton qapıya yaxınlaşdıqda vəkil dedi:

– Bəli, belə işlər də olur, ancaq yaxşısı budur, çox da dərinə getməyin. Buyurun, faytona minin. Axı siz baron Vorobyovun yanına getməlisiniz.

Vəkil hara sürmək lazım olduğunu sürücüyə dedi və qəşəng atlar tezliklə Nexlyudovu götürüb baronun yaşadığı evə çıxartdı. Baron evdə idi. Birinci otaqda əyninə vismundir geymiş, boğazı həddindən artıq uzun və qırtlağı çıxmış, qeyri-adi dərəcədə yüngül yerili gənc bir çinovnik və iki qadın var idi.

Qırtlağı çıxmış gənc çinovnik qeyri-adi dərəcədə yüngül və zərif yerilə qadınlardan ayrılıb Nexlyudovun yanına gələrək soruşdu:

– Sizin familianız?

Nexlyudov familiasını dedi.

– Baron sizin barənizdə tapşırıq. Bu saat!

Gənc çinovnik örtülü qapıdan içəri girdi və yas paltarlı, gözləri yaşlı bir qadının qolundan tutaraq oradan çıxdı. Qadın göz yaşlarını gizlətmək üçün dolanmış tül rübəndini sümükləri çıxmış barmaqları ilə üzünə saldı.

Gənc çinovnik xəfif addımlarla kabinetin qapısına yaxınlaşıb onu açdı və qapının ağzında dayanaraq:

– Buyurun, – deyərək Nexlyudova müraciət etdi.

Nexlyudov kabinetə girdikdə qarşısında sürtük geymiş orta-boylu, kürəkləri enli, saçlarını qısa vurdurmuş bir adam gördü. O, böyük yazı masasının dalındakı kreslodə oturub kefi kök halda qabağına baxırdı. Nexlyudovu gördükdə ağ bığlarının və saqqalının arasından qırmızılığı xüsusilə gözə çarpan açıq sifətini mehriban bir təbəssüm bürüdü.

– Sizi gördüyümə çox şadam, sizin ananızla mən köhnədən tanışdıq və dost idik. Sizi uşaq, sonra da zabit olduğunuz zaman görmüşəm. Əyləşin, söyləyin, sizə nə kimi xidmət göstərə bilərəm? – Nexlyudov Fedosyanın əhvalatını danışdıqca baron qırxılmış çal başını yırğalayaraq deyirdi: – Bəli, bəli. Danışın, danışın, mən hamısını anlamıram: bəli, bəli, bu doğrudan da təsirli bir əhvalatdır. Siz ərizə vermisinizmi?

Nexlyudov ərizəni cibindən çıxararaq:

– Mən ərizəni hazırlamışam, – dedi. – Bu iş xüsusi diqqət yetirəcəkləri ümidilə sizdən xahiş etmək istədim.

¹ Sizi məmnun etmək üçün mən öz adətimə zidd hərəkət etdim, sizin himayəniz altında olan adam üçün oriməndən xahiş etdim. Demə, bu qadın dərhal azad edilə bilirmiş. Ərim komendantə yazdı. Beləliklə, təmənnsiz bizə gəlin. Sizi gözləyirəm.

Şən sifətində başqasının halına ürəyi yandığını heç də inandırıcı şəkildə ifadə edə bilməyən baron:

– Çox acəb etmişiniz. Bu barədə hökmən mən özüm məlumat verərəm, – dedi. – Çox təsirli əhvalatdır. Aydınır ki, o uşaq olmuşdur, əri onunla pis rəftar etmişdir, bu onda nifrət oyatmışdır, sonra isə elə vaxt gəlmişdir ki, bir-birini sevmişlər... Bəli, mən özüm bu barədə məlumat verərəm.

– Qraf İvan Mixayloviç dedi ki, imperatriçədən xahiş etmək istəyir.

Nexlyudov bu sözləri deyib qurtarmamış baronun sifətinin ifadəsi dəyişildi.

O, Nexlyudova dedi:

– Siz ərizəni dəftərxanaya verin, mən əlimdən gələni edəyəm.

Bu zaman, öz yerişilə öyünən gənc çinovnik içəri girdi.

– O qadının daha iki kəlmə sözü var.

– Çağırın gəlsin. Ah, *mon cher*, nə qədər göz yaşının şahidi olursan, di gəl ki, hamısını silmək mümkün olmur. Əlindən gələni edirsen.

Qadın içəri girdi.

– Sizdən xahiş etməyi unuttum ki, qızın getməsinə yol verməsin, yoxsa o...

– Canım, sizə dedim ki, edəyəm.

– Baron, Allah xatirinə, siz bir anam xilas etmiş olarsınız.

Qadın onun əlindən yapışıb öpməyə başladı.

– Hər şey əməl olunacaqdır.

Qadın otaqdan çıxdıqda Nexlyudov da vidalaşmağa başladı.

– Əlimizdən gələni edirik. Ədliyyə nazirliyi ilə əlaqəyə giririk. Onlar bizə cavab verələr və biz də mümkün olanı edirik.

Nexlyudov kabinetdən çıxıb dəftərxanaya getdi. Senatda olduğu kimi, buradakı gözəl binada da geyimlərdən başlamış danışıqlarına qədər təmiz, nəzakətli, ədəbli, aydın danışan və ciddi ədalətli gözəl çinovniklər gördü.

“Onlar nə qədər çoxdurlar, yaman çoxdurlar, özləri də gör necə kökdürlər, gör köynəkləri, əlləri necə təmizdir, hamısının çəkməsi gör necə parıldayır, görəsən bunların hamısını kim edir? Nəinki dustaqlarla, hətta kənd camaatı ilə də müqayisə edəndə, bunlar necə də yaxşı dolanırlar” – deyər Nexlyudov yenə də biixtiyar düşündü.

Peterburqda dustaqların aqibətini yüngülləşdirə biləcək adam ordenlərlə təltif edilmişdisə də, döşünə taxılmış ağ xaçdan başqa heç birini gəzdirmirdi; alman baronlarından olan bu qoca general vaxtilə böyük xidmətlər göstərmiş olsa da, onun barəsində deyilənlərə görə, indi ağılı itirmişdi. O, Qafqazda qulluq etmişdi. Burada onun başçılığı ilə öz azadlığını, öz evini və ailəsini qoruyan mindən artıq adam başları qırılmış, mundir geyindirilmiş, süngülü tüfənglərlə silahlandırılmış rus kəndliləri tərəfindən öldürüldüyü üçün fəxr etdiyi bu xaçı almışdı. Sonra o, Polşada qulluq etmişdi. Burada da rus kəndlilərini çoxlu müxtəlif cinayətlər işləməyə məcbur etmiş və bunun üçün də ordenlər və mundirə yeni bəzəklər almışdı; sonra daha harada isə olmuşdu və indi qocalıb əldən düşdüyü üçün ona yaxşı bina, güzəran və hörmət qazandıran indiki yerinə təyin edilmişdi. O, yuxarıdan gələn tapşırıqlara ciddi əməl edir və bu tapşırıqların yerinə yetirilməsinə xüsusi say göstərirdi. Yuxarıdan gələn tapşırıqlara xüsusi əhəmiyyət verdiyi üçün belə hesab edirdi ki, yuxarının bu tapşırıqlarından savayı hər şeyə xain çıxmaq olar. Onun vəzifəsi kişi və qadın siyasi dustaqları qazamatlarda, təkadamlıq zindanlarda saxlamaqdan ibarət idi, özü də elə saxlamaqdan ibarət idi ki, on ilin ərzində bu dustaqların yarısı məhv olsun: doğrudan da, onların bir qismi dəli olur, bir qismi vərəmədən ölür, bir qismi də özünü öldürürdü (bəzisi acından, bəzisi şüşə ilə damarını kəsmək, bəzisi özünü asmaq və bəzisi də özünü yandırmaq yolu ilə).

Qoca general bunların hamısını bilirdi, bunların hamısı onun gözünün qabağında baş verirdisə də, tufan, daşqın və sair bu kimi bədbəxt hadisələr onun vicdanına təsir etmədiyi kimi, belə hallar da onun vicdanına təsir etmirdi. Bu hadisələr yuxarıdan, əlahəzrət imperatorun adı ilə gələn tapşırıqlara əməl etmək üzündən baş verirdi. Bu tapşırıqlar isə ləbub olaraq yerinə yetirilməli olduğundan, belə tapşırıqların verdiyi nəticələri haqqında düşünmək təna-milə mənasız idi. Qoca general belə hesab edirdi ki, özünün bu çox mühüm vəzifəsini yerinə yetirməkdə zəiflik göstərməmək üçün düşünməmək – vətənpərvərlik və soldatlıq borcudur. Odur ki, belə işlər haqqında fikirləşməyi özünə layiq bilmirdi də.

Qoca general, vəzifəsinin tələb etdiyinə görə, həftədə bir dəfə bütün qazamatları gəzir, xahişləri olub-olmadığını dustaqlardan

soruşurdu. Dustaqlar müxtəlif xahişləri ona müraciət edirdilər. O dustaqları sakitcə, bir kəlmə də danışmadan dinləyirdisə də, heç zaman heç bir şeyə əməl etmirdi, çünki xahişlərin heç biri qanuna uyğun deyildi.

Nexlyudov faytonla qoca generalın yaşadığı yərə gəlib çatdıqda, qüllədəki saatın zəngləri incə səslə "Allah mərhəmətlidir" havasını çaldıqdan sonra saat ikini vurdu. Nexlyudov saatın zənglərinə qulaq asarkən saatdan-saata təkrar olunan bu şirin musiqinin əbədi olaraq həbsə məhkum edilmiş dustaqların qəlbində nə kimi əks-səda buraxdığı haqqında dekabristlərin qeydlərində oxuduqlarını bixtiyar xatırladı. Nexlyudov qoca generalın yaşadığı mənzilin qapısına çatdığı zaman general qaranlıq qonaq otağında, naxışlı kiçik bir masa arxasında oturub cavan bir rəssamla birlikdə bir vərəq kağız üzərində nəlbəkini hərlədir; rəssam ona tabe olan adamlardan birinin qardaşı idi. Rəssam incə, nəm, zəif barmaqalarını qoca generalın bərk, qırıq və bükümləri quruyub sümüyə dönmüş barmaqalarının üzərinə qoymuşdu və bu əllər əlifbanın bütün hərfləri yazılmış kağız vərəqəsi üzərindəki ağzı üstə çevrilmiş nəlbəkini birlikdə dartırdı. Nəlbəki generalın verdiyi suala: öldükdən sonra ruhların bir-birini necə tanıyacaqları sualına cavab verirdi.

Denşiklərdən kamerdiner vəzifəsini yerinə yetirən birisi Nexlyudovun vizit vərəqəsilə içəri girərkən İoanna d'Arkın ruhu hərlərə görə danışır. İoanna d'Arkın ruhu hərlərə görə artıq: "bir-birini tanıyacaqlar" sözlərini demişdi və bu sözlər yazılmışdı. Denşik içəri girəndə bir dəfə "s", bir dəfə "o" hərfi üzərində dayanmış nəlbəki "n" hərfinə çatdıqda bu hərfin üzərində dayanıb, ora-bura dartınmağa başladı. Nəlbəki ona görə dartinirdi ki, generalın fikrinə sonrakı hərflər "l" olmalı idi, yəni generala görə İoanna d'Ark deməli idi ki, ruhlar yalnız qeyri-ilahi və ya da buna bənzər şeylərdən təmizləndikdən sonra bir-birini tanıyacaqlar, buna görə də o biri hərflər "l" hərfləri olmalıdır, rəssama görə isə o biri hərflər "v" olacaq idi və ruh deyəcək idi ki, ruhlar bir-birini ilahi vücudlardan saçılan nurla son vasitə olaraq tanıyacaqlar.

General çallaşmış qalın qaşlarını çatıb qaşqabağını tökərək diqqətlə əlinə baxırdı və nəlbəkinin özü özünə hərəkət etdiyini təəvvür edərək onu "l" hərfinə doğru dartırdı. Seyrək saçlarını geri darıtmış, solğun cöhrəli gənc rəssam isə cansız, mavi gözlərilə qonaq otağının qaranlıq küncünə baxır və dodaqlarını əsəbiliklə

təpədən nəlbəkini "v" hərfinə doğru dartırdı. Onu məşğələsindən ayırırdı çünki general öz-gözünü turşutdu və bir dəqiqəlik sükutdan sonra vizit vərəqəsini aldı, *pince-nez*-ni taxdı və enli belinin ağrısından hıçqıldaya-hıçqıldaya yerindən qalxıb uca qaməti ilə dikələrək keyimiş barmaqalarını ovxaladı.

– Kabinetə dəvət et.

Rəssam ayağa qalxaraq dedi:

– General həzrətləri, icazə verin, mən tək qurtarım. Mənə elə gəlir ki, ruh cavab verəcək.

General qəti və ciddi bir səslə:

– Yaxşı, qurtarın, – deyib əyri ayaqları ilə iri addımlar ataraq ötkəm və səlis yerləşlə kabinetə tərəf getdi. Yazı masasının yanındakı kreslonu Nexlyudova göstərərək qaba səsilə nəvazişli sözlər dedi: – Xoş gördük, Peterburqa çoxdanmı gəlmisiniz?

Nexlyudov bu yaxınlarda gəldiyini bildirdi.

– Ananız knyaginya salamattırımı?

– Anam vəfat etmişdir.

– Bağışlayın, çox təəssüf etdim. Oğlum sizi gördüyünü mənə demişdi.

Generalın oğlu da atası kimi hərəkət edərək, özünə mənəb qazanmışdı, o hərbi akademiyanı qurtardıqdan sonra kəşfiyyat bürosunda xidmət edirdi və orada özünə tapşırılan işlərlə çox qürrelənirdi. Onun sənəti casuslara başçılıq etməkdən ibarət idi.

– Axı mən atanızla birlikdə işləmişəm. Dost, yoldaş olmuşuq. Hə, orduda xidmət edirsinizmi?

– Yox, etmirəm.

General narazılıqla başını aşağı saldı.

Nexlyudov dedi:

– General, sizdən bir xahişim var.

– Ço-o-o-x şadam. Nə buyurursunuz?

– Əgər xahişim yersizdirsə, lütfən, məni əfv edin. Lakin mən sizdən bu xahişi etməliyəm.

– Nə olmuşdur?

– Sizdə, həbsxanada Qurkeviç adlı birisi dustaqdır. Onun anası oğlu ilə görüşməyi, ya heç olmazsa ona kitab verməyi xahiş edir.

Nexlyudov bunları deyərək general nə razılıq, nə də narazılıq ifadə etməyib başını yana əydi və fikrə getmiş kimi gözlərini süzdü. O elə bir şey düşünmürdü və Nexlyudova qanun əsasında

cavab verəcəyini yaxşı bildiyi üçün onun sözləri ilə də maraqlanırdı. O, əslində heç bir şey düşünməyib sadəcə olaraq zehnon istirahət edirdi.

Bir qədər dincəldikdən sonra dedi:

– Bilirsiniz, bu məndən asılı deyildir. Görüş üçün əlahəzrət tərəfindən təsdiq edilmiş qanun vardır və bu qanunda nəyə icazə verilir, biz də ona icazə veririk. Kitablara gəldikdə, bizim kitabxanamız vardır və oxunmasına icazə verilən kitablar onlara buraxılır.

– Belədir, lakin ona elmi kitablar lazımdır: o, məşğul olmaq istəyir.

– Onun dediklərinə inanmayın, – deyib general bir qədər susdu.

– Bu kitablar məşğələ üçün deyil. Yalnız iğtişaş salır.

Nexlyudov dedi:

– Bəs necə olsun, ağır vəziyyətdə olan bu adamlar axı vaxtlarını bir şeylə keçirməlidirlər?

General dedi:

– Onlar həmişə şikayət edirlər. Axı biz onları tanıyırdıq. – General dustaqlar barəsində ümumiyyətlə xüsusi və pis bir insan cinsi kimi danışdı. O, sözüne davam edərək dedi: – Burada onlara elə bir rahatlıq yaradılmışdır ki, həbs yerlərində belə rahatlığa az-az təsadüf etmək olar.

General bunları deyib özünə bəraət qazandırılmış kimi dustaqlar üçün yaradılan rahatlığı ətraflı təsvir etməyə başladı, sanki bu idarənin vəzifəsi həbsdə olan şəxslər üçün xoş bir məskən düzəltməkdən ibarət imiş.

– Əvvəllər – düzdür, şərait çox ağır idi, lakin indi onları burada çox yaxşı saxlayırlar. Onlara üç cür yemək verirlər, özü də biri həmişə ot xörəyi, ya bitki, ya da kətdir. Bazar günləri onlara üstelik şirin şeylər də verirlər. Təki bütün ruslar bu cür yeyə bilsinlər.

Bütün köhnə adamlar kimi, görünür, general da dediyindən dönməyib, dustaqların tələbkarlığını və nankorluğunu sübut etmək üçün dəfələrlə təkrar etmiş olduğu şeylərdən danışdı.

– Onlara həm dini məzmununda kitablar, həm də köhnə jurnallar verilir. Bizim müvafiq kitablardan ibarət kitabxanamız var. Ancaq onlar nadir hallarda oxuyurlar. Əvvəlcə onlar elə bil bu kitablarla maraqlanırlar, sonra isə yeni kitabların vərəqlərinin yarısı kəsilməmiş qalır, köhnə kitabları isə heç vərəqləmir, – deyər general təbəssümə çox az oxşayan bir gülümlə dedi: – Biz hətta sınaq üçün

qəsdən kitabın arasına ağ kağız qoyuruq, kağızı kitabın arasından heç götürmürlər də. Yazmaq da onlara qadağan edilmir, – deyib general sözüne davam etdi. – Daş lövhə və daş karandaş verilir, əylənmək üçün nə qədər istəyirlər, yaza bilirlər. Pozub yenə də yaza bilirlər. Di gəl ki, yazmırlar. Yox, onlar çox çəkmədən tamamilə dinc adam olurlar. Yalnız əvvəlcə tələs edirlər, sonra isə hətta kökəllirlər və çox sakitləşirlər, – deyər general öz sözlərinin döşətliliyinə varmadan danışdı.

Nexlyudov onun qocalıqdan xırıldayan səsinə dinləyir, sümüyü çıxmış əzasına, çallaşmış qaşları altındakı odu sönmüş gözlərinə, qocalıqdan sallanan və hərbi yaxalığının dik saxladığı qırıqlımsı yanaqlarına, bir çox adamı hədsiz amansızlıqla öldürdüyünə görə alib fəxrli təxdiği ağ xaça baxır və anlayırdı ki, bu sözlərin mənasına öz etirazını bildirmək, onları şərh etmək mənasızdır. Buna baxmayaraq, özünü toplayıb başqa bir iş, dustaq qadın Şustova barəsində soruşdu. Bu gün aldığı məlumata görə Şustovanın buraxılması üçün əmr verilmişdi.

General:

– Şustova? Şustova... hamısını adından tanıyamam. O qədər çoxdular ki, – dedi və görünür, çox olduqları üçün dustaqları məzəmmət etdi. O, zəngi çaldı və katibi çağırmasını əmr etdi.

Katib gəlib çıxana qədər general Nexlyudovu dilə tuturdu ki, hərbi qulluğa girsin, o özünü namuslu və nəci adamlar sırasına qoyaraq deyirdi ki, belə adamlar çara... “və vətənə” xüsusilə lazımdırlar, – “vətənə” sözünü, görünür, cümləsinin gözəlliyi üçün əlavə etmişdi. – Bax, mən qocayam, amma gücüm çatdıqca qulluq edirəm.

Qaynar, ağıllı gözləri olan sısqı və ariq katib gəlib dedi ki, Şustova qərribə bir istehkamda saxlanılır və onun haqqında kağız alınmamışdır.

General heç bir məna ifadə etməyən, onun qoca uzununu ancaq əyən oynaq bir təbəssümlə təkrar gülümsəməyə çalışaraq dedi:

– Kağızı alan kimi göndərərik. Biz onları saxlamırıq, onların gəlişindən də o qədər şad olmuruz.

Nexlyudov ayağa qalxıb bu döşətliliyinə qocadan həm ikrah etdiyini, həm də ona acıdığına deməkdən özünü güclə saxladı. Qoca isə belə hesab edirdi ki, öz yoldaşının yelbeyin və görünür, yolunu azmış oğluna qarşı həddindən artıq ciddi olmaq və onu öyüdnəsihətsiz yola salmaq lazım deyil.

– Salamət qalın, əzizim, məndən inciməyin, mən sizi istədiyim-dən deyirəm. Bizdə dustaq olan adamlarla əlaqə saxlamayın. Günahsız adam yoxdur. Bu adamların hamısı əxlaqca pozulmuş adamlardır. Biz onları yaxşı tanıyıraq, – o, şübhəyə imkan vermə-yən bir əda ilə səsləndi. O sanki buna kübhə də etməirdi, ona görə yox ki, bu əslində belə idi, ona görə ki bu belə olmasa idi, onda özünü, gözəl ömrünü ləyaqətlə başa vuran hörmətli bir qəhrəman yox, öz vicdanını satmış və qoca yaşlarında da satmaqda davam edən bir alçaq hesab etməli idi. O, sözünə davam edib: – Yaxşısı budur hərbi qulluğa girin, – dedi. – Çara namuslu adamlar lazımdır... Vətənə də... – deyə o, əlavə etdi. – Mən və sizin kimiləri qul-luq eləməseydilər, nə olardı? Onda kim qalardı? Budur, biz qayda-qanunu qınayıraq, amma özümüz hökumətə kömək etmək istəmirik.

Nexlyudov dərinəndən içini çəkdi, alçaqdan təzim etdi, ona mərhəmətlə uzadılmış arıq, böyük əli sıxıb otaqdan çıxdı.

General narazılıqla başını buladı və belini ovuşdurub təkrar qonaq otağına keçdi. Qonaq otağında onu gözləyən rəssam İoanna d'Arkun ruhundan almış olduğu cavabı yazmışdı. General *pince-nez*-ini taxaraq cavabı oxudu: “Bir-birini son vasitə olaraq ilahi vücdlardan saçılan işıqla tanıyacaqlar”.

General razılıqla gözlərini yumaraq: – Aha, – dedi. Sonra da: – Bəs hamının vücudundan saçılan işıq bir olarsa, – soruşdu və bar-maqlarını təkrar rəssamın barmaqlarına keçirərək kiçik masanın arxasında oturdu.

Nexlyudovun sürücüsü darvazadan çıxdı. O, Nexlyudova mürə-ciətlə:

– Ağa, amma burada adamın ürəyi yaman sıxılır, – dedi. – İstə-dim sizi gözləməyib gedim.

– Elədir, adamın ürəyi sıxılır, – Nexlyudov onunla razılışdı və köks dolusu nəfəs alıb gözlərini göydə üzən bozuntul buludlara, Nevada hərəkət edən qayıq və gəmilərin suyun səthində əmələ gətirdiyi parlaq, zərif ləpələrə dikdi.

XX

Ertəsi günü Maslovanın işinə baxılmalı idi, buna görə də Nexlyudov Senata getdi. Senat binasının nəhəng qapısı ağzında vəkile rast gəldi, burada artıq bir neçə fayton dayanmışdı. Bütün yolları taniyan vəkil iri və dəbdəbəli pilləkənlərlə ikinci mərtə-

bəyə çıxıb, soldakı qapıya tərəf getdi; bu qapıda məhkəmə nizam-namələrinin tərtib edildiyi ilin rəqəmi yazılmışdı. Fanarin birinci uzun otaqda paltosunu çıxardı, senatorların hamısının gəldiyini və axırncı senatorun indicə içəri keçdiyini qapıçıdan öyrəndikdən sonra, əynində ağ frak və ağ yaxasında ağ qalstuk inamla, şən halda o biri otağa keçdi. Bu otağın sağ tərəfində böyük bir şkaaf, sonra bir masa, sol tərəfdə isə burma pilləkən var idi. O, otağa girərkən qol-tuğunda portfel tutmuş şıq bir çinovnik pilləkənlə aşağı düşürdü. Bu otaqda əyninə pencək və boz rəngli şalvar geymiş, uzun, ağ saçları olan patriarxal görünüşlü bir qoca diqqəti cəlb edirdi. İki xidmətçi xüsusi bir ehtiramla onun yanında dayanmışdı.

Ağ saçlı qoca şkafa girib orada yox oldu. Bu zaman Fanarin özü kimi vəkil olan və ağ qalstuk taxıb frak geymiş yoldaşını görərək dərhal onunla qızgın söhbətə girişdi; Nexlyudov isə otaqdakı adamları nəzərdən keçirirdi. Otaqda on beşə qədər adam var idi, bunlardan ikisi qadın idi, gözünə *pince-ner* taxmış qadın cavan idi, o birisinin isə saçları çallaşmışdı. Bu gün baxılacaq iş mətbuat vasitəsilə böhtan atmaq məsələsi idi, odur ki, həmişəkindən xeyli çox adam gəlmişdi, əksəriyyəti də mətbuat aləmindən olanlar idi.

Əyninə gözəl mundir geyib, əlində kağız tutmuş alyanaqlı, yaraşlıq məhkəmə pristavı Fanarinə yaxınlaşıb ondan hansı iş üçün gəldiyini soruşdu və Maslovanın işi üçün gəldiyini öyrəndikdə nə isə yazıb uzaqlaşdı. Bu zaman şkafin qapısı açıldı və patriarxal görünüşlü qoca oradan çıxdı, lakin indi pencək geyməmişdi, əynində onu quşa oxşadan bafталı və yaxasına parıldayan dəmirlər taxılmış paltar vardı.

Görünür, bu ala-bəzək paltardan qoca özü də xəcalət çəkdiyi üçün, adətən yeridiyindən daha sürətli addımlarla gedib üzvbüz qapıdan içəri girdi.

Fanarin Nexlyudova:

– Bu *Be*-dir, çox hörmətli adamdır, – dedi və onu öz vəkil yol-daşı ilə tanış etdikdən sonra, bu gün baxılacaq işin, onun fikrincə, çox maraqlı bir iş olduğunu söylədi.

Çox çəkmədən işə baxmağa başladılar və Nexlyudov camaatla birlikdə sol tərəfdəki iclas salonuna getdi. Fanarin də daxil olmaqla, onlar hamısı camaat üçün qəfəs arxasındakı yerə girdi. Yalnız Peterburq vəkili qəfəsinin qabağındakı kantorkanın dalında öz yerinə keçdi.

Senatın iclas salonu mahal məhkəməsinin salonundan kiçik və öz quruluşu etibarilə sadə idi, mahal məhkəməsinin salonundan yalnız bununla fərqlənirdi ki, senatorların oturduqları masaya yaşıl mahud yox, zərbafta ilə işlənmiş qırmızı məxmər salınmışdı, ədalət məhkəməsinin işə baxdığı yerin həmişəki əlamətləri isə eyni olub güzgüdə, ikonadan və padşahın şəkildən ibarət idi. Pristav da eləcə təntənə ilə "məhkəmə gəlir" deyər elan edirdi. Hamı da eləcə ayağa qalxırdı, mundir geyinmiş senatorlar da eləcə daxil olurdular, hündür söykənəckli kürsülərdə eləcə əyləşirdilər, masaya eləcə dirsəklənib təbii görünüş almağa çalışırdılar.

Senatorlar dörd nəfər idi. Sədrlik edən Nikitin ensiz üzünü tərtəmiz qırxdırmış və donuq gözlü bir adam idi; Volf dodaqlarını mənalı-mənalı büzmüşdü və ağ əlləri ilə işi vərəqləyirdi; üçüncü – yoğun, ağır, çöpur bir adam olan alim vəkil Skovorodnikov, dördüncü – hamıdan axırda gələn həmin patriarxal qoca Be idi. Senatorlarla birlikdə baş katib və baş prokurorun müavini də salona çıxdılar: baş prokurorun müavini ortaboylu, arıq və üzü tərəf olunmuş bir gənc idi, üzünün rəngi qaraya çalır, qara gözləri qüسسə ilə baxırdı. Qərribə mundirinə və altı il görmədiyinə baxmayaraq, Nexlyudov onu dərhal tanıdı. Bu onun ən yaxşı tələbə yoldaşlarından biri idi.

– Baş prokurorun müavini Selenindirmi? – o, vəkildən soruşdu.

– Bəli, nə var ki?

– Mən onu yaxşı tanıyıram, o, gözəl adamdır...

Fanarin dedi:

– Özü də yaxşı baş prokuror müavini, işgüzdür. Bax, ondan xahiş etmək lazım idi.

Nexlyudov Seleninlə olan yaxın münasibətini və dostluğunu, sözün ən yaxşı mənasında onun təmiz, namuslu və abırlı gözəl sifətlərini xatırlayaraq dedi:

– Hər halda o, vicdanla hərəkət edəcəkdir.

– İndi daha gecdir, xahiş etməyə daha vaxt yoxdur, – Fanarin pıçıldadı və haqqında danışılan işə qulaq asmağa başladı.

Mahal məhkəməsinin qərarını dəyişməyən məhkəmə palatasının çıxardığı hökm barəsində verilən şikayət işinə baxılırdı.

Nexlyudov dinləməyə başlayıb, onun qarşısında baş verənlərin mənasını anlamağa çalışdı, lakin mahal məhkəməsində olduğu kimi, burada da məsələnin anlaşılmasına çətinlik törədən başlıca

səbəb o idi ki, söylənilən nitq təbii olaraq hamının ən ümdə hesab etdiyi şeyə deyil, tamamilə kənar bir şeyə aid idi. Qəzətdə çap olunmuş bir məqalə haqqında işə baxırdılar; bu məqalədə səhmdarlar cəmiyyətinin bir sədrinin fırıldaqı ifşa edilirdi. Adama elə gəlirdi ki, mühüm məsələ səhmdarlar cəmiyyəti sədrinin ona etibar etmiş adamları doğrudanmı soyub talaması və onları bir daha soymamaq üçün nə etmək lazım gəlməsi məsələsi ola bilərdi. Lakin bu barədə bir kəlmə də olsun danışılmırdı. Yalnız qanuna görə, felyetonçunun məqaləsini nəşirin çap etməyə ixtiyarı olub-olmaması və bu məqaləni dərc etməklə necə bir cinayət işlətməsi, – rüsvay etdiyi və ya böhtan atdığı, rüsvayçı məqalədə nə qədər böhtan və ya böhtanda nə qədər rüsvayçılıq olduğu barəsində, bir də sadə adamlar üçün o qədər də aydın olmayan, müxtəlif mədələrdən və hansısa ümumi bir departamentin qərarlarından söhbət gedirdi.

Nexlyudovun anladığı bir şey vardısı, o da bu idi ki, iş haqqında məruzə edən Volfun dünən ona çox ciddi bir əda ilə "Senat işə mahiyyət etibarilə baxa bilməz" – dediyi halda, bu işdə görünür, tərəf saxlayaraq, palatanın çıxarmış olduğu hökmün ləğv edilməsi xeyrinə danışdı və Selenin ona xas olan təmkinliliyin tamamilə ziddinə olaraq, özünün əks fikrini gözəlilməz bir çilgünlüqlə söyləyirdi. Həmişə təminli olan Seleninin Nexlyudovu təəccübləndirən çilgünlüğunun səbəbi bu idi ki, o, səhmdarlar cəmiyyətinin sədrini pul işində fırıldaqçı bir adam kimi tanıyırdı, bundan əlavə işə, təsədüfən xəbər tutmuşdu ki, işə baxılmamışdan təxminən bir gün əvvəl Volf bu kələkbazin verdiyi gözəl nəharda olmuşdu. İndi, Volf çox ehtiyatla olsa da, iş haqqında açıqdan-açıq birtərəfli danışarkən Selenin qızıxdı və adi bir iş üçün həddindən artıq əsəbiliklə öz rəyini söylədi. Görünür, onun nitqi Volfu təhqir etmişdi: o qızardı, dartındı, dinmədən təəccübünü andıran hərəkətlər etdi və ləyaqətli, incimmiş bir görkəm alaraq, digər senatorlarla birlikdə müşavirə otağına getdi.

Senatorlar gedən kimi məhkəmə pristavı təkrar Fanarindən soruşdu:

– Siz hansı iş üçün gəlmisiniz?

Fanarin dedi:

– Bayağ sizə orz etdim ki, Maslovanın işi üçün.

– Çox əcəb. İşə bu gün baxılacaqdır. Lakin...

- Nə olmuşdur ki? - vəkil soruşdu.
- Bilirsinizmi, bu işə tərəflər olmadan baxılacağı güman edildirdi, odur ki, cənab senatorlar qərarı elan etdikdən sonra, çətin ki, çıxsınlar. Ancaq mən deyərəm...
- Nə demək istəyirsiniz?..
- Mən deyərəm, deyərəm, - pristav öz kağızında nə işə qeyd etdi.

Senatorlar böhtan işi haqqında qərarı elan etdikdən sonra qalan işləri, o cümlədən Maslovanın işini doğrudan da müşavirə otağından çıxmadan, çay içə-çə və papiros çəkə-çəkə qurtarmaq fikrinde idilər.

XXI

Senatorlar müşavirə otağındakı masanın dövrəsində əyləşən kimi, Volf işə bəraət qazandırmalı olan dəlilləri həyəcanla saymağa başladı.

Həmişə bədxah olan sədrin bu gün xüsusilə kefi yox idi. İclas zamanı işə qulaq asarkən o artıq öz rəyini hazırlamışdı və indi fikrə gətdiyi üçün Volfu dinləmirdi. Onun yadına çoxdan bəri həsrətində olduğu mühüm vəzifəyə onu yox, Vilyanovu təyin etmələri münasibəti ilə dünən öz xatirə dəftərinə yazdıqları düşmüşdü. Sədrlik edən Nikitin tam əmin idi ki, iş zamanı təmasda olduğu hər iki dərəcədən olan müxtəlif çinovniklər haqqında mülahizələri çox mühüm tarixi materialdan ibarətdir. Dünən yazmış olduğu fəsilə hər iki dərəcədən olan bəzi çinovnikləri, özünün dediyinə görə, indiki hökumət adamlarının sürüklədiyi ölümdən Rusiyanı xilas etməkdə ona mane olduqları üçün - həqiqətdə isə indikindən daha çox məaş almaqda ona əngəl yaratdıqları üçün bərk söymüşdü və indi oturub bütün bunların gələcək nəsil üçün tamamilə başqa bir mənə kəsb edəcəyini düşünürdü.

Onlara qulaq asmayan Nikitin ona müraciət edən Volfun sözlərinə cavab olaraq:

- Bəli, aydındır, - dedi.

Be isə Volfu qüssəli bir ifadə ilə dinləyib, qarşısındakı kağızda zəncirvari naxışlar çəkirdi. Be ən qatı liberallardan idi. O, altmışıncı illərin ənənələrini müqəddəs tuturdu və ciddi ədalət gözləməkdən geri çəkilmək halları olurdusa da, bunu ancaq liberallığın xeyrinə

olaraq edirdi. İndiki halda isə böhtançılıqdan şikayət ərizəsi vermish səhmdar cəmiyyətinəndəki fırıldaqçının haramzadə bir adam olmasından əlavə, Be şikayətin nəticəsiz qalmasına bir də ona görə tərəfdar idi ki, jurnalistin böhtançıılıqda ittiham edilməsi mətbuat azadlığını sıxışdırmaq demək idi. Volf öz dəlillərini sayıb qurtardıqda Bu çəkdiyi zəncirvari naxışları yarımqıç qoyub kədərlə - hamiyə məlum olan şeyləri sübut etməli olduğundan kədərlənmişdi, - mülayim və xoş bir səsle şikayətin əsaslı olmadığını qısaca, sadə və inandırıcı surətdə göstərmiş, ağsaçlı başını yerə dikərək yenə də zəncirvari naxışlarını çəkməyə başladı.

Volf qabaq-qabağa oturmuş, saqqalını və bığını yoğun barmaqları ilə hey ağzına soxan Skovorodnikov, Be danışmış qurtaran kimi, saqqalını çəynəməkdən əl çəkib hündür və cırıltılı bir səsle dedi ki, səhmdarlar cəmiyyəti sədrinin əclaf bir adam olmasına baxmayaraq, əgər qanuni əsaslar olsa idi, hökmün ləğv edilməsi tərəfdarı olardı, lakin belə əsaslar olmadığı üçün İvan Semyonoviçin (Be-nin) fikrinə şərik olur. Bunu deyib Volfu sancdığına sevindi. Sədr, Skovorodnikovun fikrinə şərik oldu və iş haqqında mənfə qərar çıxarıldı.

Volf sanki vicdansızcasına tərəfgirlik etməkdə işə olunduğu üçün xüsusilə narazı idi, o özünü laqeyd kimi göstərərək, mürüzə üçün ortalıqda qoyulmuş Maslovanın işini açub oxumağa başladı. Bu arada senatorlar zəngi basıb çay istədilər və bu zaman Kamenskinin dueli məsələsilə birlikdə bütün peterburqluların maraqlandıran başqa bir əhvalatdan söhbət saldılar.

Bu, 995-ci maddədə nəzərə alınan cinayətdə tutulmuş və işə edilmiş departament direktorunun işi idi.

Be ikrahla dedi:

- Bu əclaflıqdır.

Skovorodnikov barmaqları arasında ovcuna yaxın tutmuş olduğu əzilmiş papirosunu acgözlüklə ciyərlərinə çəkib:

- Burada nə pis bir iş var? Mən ədəbiyyatımızda bir alman yazıçısının layihəsini sizə göstərə bilərəm. Bu yazıçı belə şeylərin cinayət hesab edilməməsinə və kişinin kişi ilə evlənməsinə yol verilməsinə təklif edir, - dedi və qəhəqəhə çəkib güldü.

Be dedi:

- Canım, belə şey ola bilməz.

Skovorodnikov:

– Mən sizə sübut edərdəm, – dedi və əsərin tamam-kamal adını, hətta çap edildiyi ili və yeri göstərdi.

Nikitin dedi:

– Deyirlər ki, onu Sibirin hansı bir şəhərinə isə qubernator təyin edirlər.

Skovorodnikov:

– Əcəb eləyirlər... Baş keşiş onu xaçla qarşılayacaq, birbaş keşiş də lazımdır. Mən onlara beləsini tövsiyə edərdim, – dedi və papirosonun kötüyünü nələkiyə tulladıqdan sonra, demək olar ki, bütün saqqal və bığını ağzına soxub çeynəməyə başladı.

Bu zaman içəri girən pristav Maslovanın işinə baxılarkən vəkillə Nexlyudovun də iştirak etmək istədiklərini bildirdi.

Volf:

– İş budur, tam bir roman əhvalatıdır, – dedikdən sonra Nexlyudovla Maslova arasındakı münasibət haqqında bildiyini danışdı.

Senatorlar bu barədə danışdıqdan, papiroslarını çəkib çaylarını içdikdən sonra iclas salonuna gəldilər və bundan əvvəlki iş haqqında çıxarılmış qərarı elan edib, Maslovanın işinə baxmağa başladılar.

Volf təkrar tərəf saxlayaraq və məhkəmənin qərarının ləğv olunmasını arzu etdiyini bürüzə verərək özünün nazik səsilə Maslovanın təmyiz şikayətindən ətraflı məlumat verdi.

– Əlavə etməyə bir sözünüz varmı? – deyərək Fanarinə müraciət etdi.

Fanarin ayağa qalxdı və ağ, geniş sinəsini qabağa verərək məhkəmənin altı bənddə qanunun dəqiq mənasından kənara çıxdığını nöqtəbənəqətə, çox təsirli və dəqiq ifadələrlə sübut etməkdən əlavə, mahiyyət etibarilə, işin özünə və işin baxılmasında yol verilən hədsiz ədalətsizliyə müxtəsər olsa da, toxunmağı lazım bildi. Fanarinin qısa, lakin qüvvətli nitqinin ahəngindən belə çıxırdı ki, qanuna dərindən və yaxşı belədlilikləri sayəsində cənab senatorların ondan daha yaxşı gördükləri və daha yaxşı anladıqları şey üstündə israr elədiyi üçün Fanarin üzr istəyir və yalnız öhdəsinə götürmüş olduğu vəzifə tələb etdiyinə görə belə israr edir. Fanarinin nitqindən sonra məhkəmənin çıxardığı qərarı senatın ləğv edəcəyinə sanki zərrə qədər də şübhə ola bilməzdi. Fanarin nitqini qurtardıqdan sonra qalibyyətlə gülümsədi. Nexlyudov öz vəkilinə

baxıb onun üzündəki təbəssümü gördükdə işin qələbə ilə qurtardığına əmin oldu. Lakin senatorlara baxdıqda, o, təkcə Fanarinin gülümsəyib şadlandığını gördü. Senatorlar və baş prokurorun müavinini nə gülümsəyir, nə də sevinirdilər; onların görkəmi darıxan və: “sizin kimilərin çox dinləmişik, bunların ki, mətləbə daxil yoxdur” deyən adamların görünüşünü xatırladırdı. Onlar yəqin ki, yalnız vəkil sözünü qurtarıb onları mənasız yerə burada saxlamaqdan əl çəkəndən sonra razı qaldılar. Vəkil öz nitqini qurtaran kimi sədr baş prokurorun müavininə müraciət etdi. Selenin təmyiz şikayətindəki dəlilləri əsasız hesab edərək qısa, lakin aydın və düzgün ifadələrlə qərarın olduğu kimi qalmasına tərəfdar çıxdığını söylədi. Bundan sonra senatorlar ayağa qalxıb müşavirə etmək üçün getdilər. Müşavirə otağında səslər iki yerə bölündü. Volf işin ləğv edilməsi tərəfdarı idi; məsələnin nə yerdə olduğunu anlayan Be məhkəmənin və andlı iclasçılar arasındakı anlaşılmazlığın mənzərəsinə yoldaşlarına canlı şəkildə təsvir edərək, məsələni tamamilə düzgün başa düşdüyünü bürüzə verdi və işin ləğv edilməsinin qızgın tərəfdarı olduğunu söylədi; həmişəki kimi, ümumiyyətlə, ciddilik və ciddi rəsmiyyətçilik tərəfdarı olan Nikitin bunun əleyhinə idi. Hər şeyi Skovorodnikovun səsi həll edirdi. O isə hökmün ləğv edilməsi əleyhinə səs verdi, başlıcası ona görə ki, əxlaq tələbləri naminə Nexlyudovun bu qızla evlənməyi qərara alması onun yaman acığına gəlmişdi.

Materialist və darvinist olan Skovorodnikov mücərrəd əxlaq və ya bundan daha pis, mücərrəd dindarlığın hər cür təzahürünü nifrətəlayiq bir ağılsızlıq hesab etməklə bərabər, şəxsən özü üçün də bir təhqir hesab edirdi. Bu fahişə ilə olan əhvalat, onu müdafiə edən məşhur vəkilin və Nexlyudovun özünün burada, senatda olmaları onun yaman acığına gəlirdi. O, saqqalını ağzına soxaraq üz-gözünü turşutdu, təmyiz şikayətində dəlillərin kifayət olmadığını, bu iş haqqında başqa heç bir şey bilmədiyini çox təbii surətdə bəhanə edib şikayətin nəticəsiz buraxılması barədə sədrin rəyinə şərək olduğunu söylədi.

Şikayət rədd edildi.

Nexlyudov portfelini bağlayan vəkillə qəbul otağına çıx-açıxa ona deyirdi:

– Dəhşətdir! Ən aşkar bir işdə formaya irad tutub rədd edirlər.

Dəhşətdir!

Vəkil dedi:

– İşi məhkəmədə korlayıblar.

– Selenin də şikayətin rədd edilməsi tərəfdarıdır. Dəhşətdir, dəhşət! – Nexlyudov elə hey təkrar edirdi. – İndi nə edək?

– Əlahəzrətin adına ərizə verək. Nə qədər buradasınız, özünüz verin. Ərizəni mən yazaram.

Bu zaman ulduzlar taxması və mundir geymiş Volf qəbul otağına girib Nexlyudova yanaşdı.

– Nə etmək olar, əziz knyaz. Kifayət qədər dəlil yox idi, – ensiz çiyinlərini çəkib gözlərini yumdu və ona lazım olan yerə getdi.

Volfun arxasınca, köhnə dostu Nexlyudovun burada olduğunu senatorlardan xəbər tutmuş Selenin də qəbul otağına gəldi. O, dodaqlarında təbəssüm, lakin gözlərində kədər olduğu halda Nexlyudova yaxınlaşaraq dedi:

– Səni burada görəcəyimi güman etmirdim. Sənin Peterburqda olduğunu bilmirdim.

– Mən də sənin baş prokuror olduğunu bilmirdim...

– Baş prokurorun müavini, – Selenin onun səhvini düzəltdi və dostuna kədərli, tutqun nəzərlə baxıb soruşdu: – Necə olub Senatə gəlmisən? Peterburqda olduğunu bildirdim. Lakin necə olub ki, buraya gəlmisən?

– Mən buraya ədalət dalınca və heç bir şey üstündə həbs edilmiş bir qadını xilas etmək ümidilə gəlmişdim.

– Hansı qadını?

– İndicə işi haqqında qərar çıxardığınız qadını.

– Aha, Maslovanın işi, – Selenin xatırladı. – Şikayət tamamilə əsassızdır.

– Məsələ şikayətdə deyil, təqsiri olmadan cəza çəkən qadındadır.

Selenin nəfəsini dərdi.

– Çox mümkündür, lakin...

– Çox mümkün deyil, yəqin belədir.

– Sən haradan bilirsen?

– Çünki mən iclasçı idim. Nədə səhv etdiyimizi mən bilirəm.

Selenin fikrə getdi. O:

– Elə o zaman bildirmək lazım idi, – dedi.

– Mən bildirdim.

– Protokola yazmaq lazım idi. Əgər bu, təmyiz şikayətində olsaydı...

Selenin həmişə məşğul olub kübarlar məclisinə az-az getdiyindən, görünür, Nexlyudovun sevgi macərası haqqında heç bir şey eşitməmişdi; Nexlyudov isə bunu sezərək Maslova ilə olan münasibətlərini ona söyləməyi lazım bilmədi. O dedi:

– Axı indi də tamamilə aydın idi ki, qərar axmaq qərardır.

– Bunu deməyə Senatın ixtiyarı yoxdur. Əgər Senat məhkəmələrin çıxardıqları qərarları, bu qərarların ədalətli olub-olmamasını öz nöqtəyi-nəzəri əsasında ləğv edərdisə, o zaman Senatın hər cür dəyərli nəqəsinə itirməsi, ədaləti bərpa etmək əvəzinə onu pozmaq təhlükəsi qarşısında qalması bir tərəfə dursun, iclasların qərarı özünün bütün əhəmiyyətini itirərdi.

– Mən yalnız bunu bilirəm ki, bu qadının heç bir təqsiri yoxdur və layiq olmadığı cəzadan onu xilas etmək üçün son ümid itirilmişdir. Ali idarə qanunsuzluğu təsdiq etmişdir.

Selenin gözlərini qıyaraq dedi:

– Ali idarə təsdiq etməmişdir, çünki əsil işə baxmamışdır və baxa da bilməz. Yəqin ki, sən xalangiylə öylənmişən, – o, görünür, söhbəti dəyişmək üçün əlavə etdi. – Sənin burada olduğunu dünən xalandan xəbər tutdum. – Selenin dodaqları ilə gülümsəyərək dedi: – Qrafinya məni səninlə birlikdə təzə gəlmiş vaizin yığıncığında iştirak etməyə çağırmışdı.

Nexlyudov Seleninin söhbəti dəyişməsindən hiddətlənərək gözəblə dedi:

– Bəli, mən getmişdim, ancaq oradan ürəyim bulanmış halda çıxdım.

Selenin dedi:

– Bəs niyə ürəyi bulanmış halda? Bu, birtərəfli və tərziqətçiliyə yaxın olsa da, hər halda dini hissin təzahürüdür.

Nexlyudov dedi:

– Bu lap mənasız bir cəfəngiyatdır.

Selenin sanki özünün yeni nöqteyi-nəzərini keçmiş dostuna söyləməyə tələsirmiş kimi dedi:

– Yox, canım. Burada qərribə olan yalnız budur ki, biz kilsəmin təlimini az bilirik, əsas ehkamlarımızı yeni bir kəşf kimi qəbul edirik.

Nexlyudov təəccüb və diqqətlə Seleninə baxdı. Selenin həm qüssə, həm də bədxahlıq ifadə edən gözlərini endirmədi.

– Məgər sən kilsə ehkamlarına inanırsan? – Nexlyudov soruşdu.

Selenin Nexlyudovun düz gözlərinin içinə donuq bir nəzərlə baxaraq:

– Əlbəttə, inanıram, – cavab verdi.

Nexlyudov köks ötürdü. O:

– Təəccüblüdür, – dedi.

Selenin dedi:

– Bu barədə sonra danışarıq. Gəlirəm, – deyər hörmətlə ona yanaşan məhkəmə pristavina müraciət etdi və içini çəkrək əlavə etdi: – Biz hökmən görüşməliyik, ancaq səni tapmaq mümkündürmü? Məni həmişə saat yeddidə, nahar zamanı taparsan. Nadejdinskayada oluram, – o, evinin nömrəsini söylədi və gedə-gedə yenə də yalnız dodaqları ilə gülümsəyib əlavə etdi: – O zaman illər ötüb keçib.

Nexlyudov:

– Vaxtım olsa gələrəm, – dedi və vaxtilə ona yaxın, sevimli olan Seleninin birdən-birə ona yad, uzaq, anlaşılmaz, bəlkə də düşmən bir adam olduğunu bu qısa söhbətdə hiss etdi.

XXIII

Nexlyudov Selenini tələbə kimi tanıdığı zamanlar o yaxşı bir oğul, sədaqətli bir yoldaş və öz yaşına görə çox nəzakətli, həmişə şüq geyinən qəşəng, cəmi zamanda, olduqca doğrucu, namuslu, savadlı, yüksək cəmiyyətdə mənsub bir adam idi. O çox da çətinlik çəkmədən və zərrə qədər də olsun, xırdaçılıq etmədən yaxşı oxuyar, əsərləri üçün qızıl medallar alardı.

O tək sözdə deyil, həqiqətdə də öz gənc həyatının məqsədini insanlara xidmət etməkdə görürdü. O bu xidməti yalnız dövlətə qulluq etməkdə təsəvvür etdiyi üçün darülfünunu qurtaran kimi qüvvələrini həsr etmək iqtidarında olduğu bütün işləri müntəzəm

nəzərdən keçirdi və padşah dəftərxanasının ikinci şöbəsində qanunlar tərtib edən müdir vəzifəsində işləməklə daha çox xeyir verəcəyini qərara alıb, buraya işə girdi. Lakin ondan tələb olunanları dürüst və vicdanla yerinə yetirməsinə baxmayaraq, bu qulluqda xeyirli bir adam olmaq tələbini ödəyə biləcək bir şey görmədi və lazım olan işi gördüyünə özünü inandırma bilmədi. Çox xırdaçı və lovğa olan müdiri ilə üz-üzə gəlmək nəticəsində onun bu narazılığı çox qüvvələndiyindən ikinci şöbədən çıxıb Senata keçdi. Senatda onun üçün yaxşı idi, lakin icra etdiyi işdən narazı qalmaq hissi onu yenə də izleyirdi.

O daim hiss edirdi ki, onun gözlədiyi və baş verəcək şey heç də bu deyildir. Burada, Senatda qulluq etdiyi zaman qohum-əqrəbası çalışıb onu kamer-yunker təyin etdirdilər və Selenin işləməli mündir geyib ağ kətan önlük taxaraq karetdə gəzməli, onu lakey vəzifəsinə keçirdikləri üçün müxtəlif adamlara təşəkkür etməli oldu. O nə qədər səy edirdisə, bu vəzifəsində bir məna tapa bilmirdi. Selenin qulluq zamanı olduğundan indi daha çox duyurdu ki, “o deyən deyildir”, bununla belə, bu işə təyin etməklə onu məmnun etdiklərinə əmin olan adamları məyus etməmək üçün bir tərəfdən, bu təyinatdan boyun qaçırma bilmirdi, digər tərəfdən isə, bu təyinatın onun təbiətinin alçaq meyillərini oxşayır, güzgü qarşısında özünü zər işləməli mündirdə gördükdə və bu təyinatın bir sıra adamlarda doğurduğu hörmətdən istifadə etdiyi zaman o, razı qalırdı.

Evlənməsi də lap beləcə oldu. Kübar cəmiyyəti nöqteyi-nəzərincə ona çox əla bir toy ələdilər. Selenin başlıcası ona görə evlənməmişdi ki, evlənməkdən boyun qaçırsa idi, həm bunu arzu edən nişanlısını, həm də onları evləndirənləri təhqir etmiş olardı, onların ürəyinə dəyər, bir də ona görə evlənməmişdi ki, gənc, sevimli, adlısanlı bir qızı almaq izzət-nəfsini oxşayır, ona zövq verirdi. Lakin çox tezliklə məlum oldu ki, qulluğu və saraydakı vəzifəsi kimi evlənmək də “o deyən deyildir”, bəlkə daha pisdir. Birinci uşaqdan sonra arvadı daha doğmaq istəmədi, tomtoraqlı kübar həyatı sürməyə başladı, istər-istəməz o özü də bu həyata qoşulmalı idi. Arvadı o qədər gözəl olmasa da, ona sədaqətli idi və sanki bununla onun həyatını zəhərləməsi bir kənardə dursun, belə yaşayış nəticəsində özünün də əzab-əziyyətdən, yorğunluqdan əlavə bir şey görmədiyinə baxmayaraq, yenə də beləcə yaşamağa can atırdı. Bu həyatı dəyişmək üçün Seleninin göstərdiyi hər cür təşəbbüs

sanki qayaya və arvadının inamına dəyib parçalanırdı. Arvadının qohum-əqrəbası və tanışları da belə lazım olduğunu söyləyib bu inamı müdafiə edərdilər.

Qızılı uzunsaçlı, ayaqları çılpaq qızı atasına tamamilə yad bir xilqət idi, xüsusilə ona görə ki, bu xilqət heç də atasının istədiyi kimi tərbiyə almırdı. Ər-avad arasında adı bir hal olmuş anlaşılmaqlıq əmələ gəlmişdi və onlar bir-birini anlamaq da istəmədilər. Özgələrdən gizlin saxlanan və nəzakət qaydalarına əməl etməklə özündən yumşaldılan sakit, sessiz-küysüz bir mübarizə onun həyatını çox ağırlaşdırmışdı. Beləliklə, ailə həyatı, qulluğu və saray təyinatı kimi "heç də o deyən deyildi".

Hər şeydən çox dinə olan münasibəti "istədiyi tək deyildi". Onun mühitindən olan və onunla bir zamanda yaşayan bütün insanlar kimi, tərbiyə aldığı şəraiti dini mövhumat buxovlarından zərrə qədər də çətinlik çəkmədən, öz ağıllığın yetkinliyi sayəsində xilas olmuşdu, nə zaman xilas olduğunu özü də bilmirdi: ciddi və namuslu bir adam olduğu üçün ilk gəncliyində, tələbəlik vaxtı və Nexlyudovla yaxın olduğu zaman rəsmi dinin mövhumatından azad olduğunu gizlətmirdi. Lakin yaşa dolduqca, qulluğu böyüdükcə və cəmiyyəti bürüyən mürtəce mühafizəkarlıq nəticəsində bu mənəvi azadlıq ona mane olmağa başladı. Xüsusilə, atası ölənlə vaxt evdəki münasibətləri, atasının yası, onun pəhriz saxlamasını anasının arzu etməsi və bunun qismən cəmiyyət tərəfindən tələb olunması bir yana dursun, qulluğuna görə dua oxunmasında, ibadət mərasimlərində, minnətdarlıq və bu kimi dualarda daim iştirak etməsi lazım idi: elə bir gün olmurdu ki, dinin yaxa qurtarmaq mümkün olmayan hər hansı bir zahir formasına öz münasibətini göstərməsin. Bu mərasimlərdə iştirak edərkən iki şeydən birini etmək lazım idi: ya özünü elə göstərməli idi ki (haqiqəti sevən bir adam olduğu üçün bunu heç bir zaman edə bilmirdi), inanmadığı şeyə inanır və ya bütün bu zahir formaların yalan olduğunu etiraf edib həyatını elə qurmamalı idi ki, yalan hesab etdiyi şeydə iştirak etmək məcburiyyəti qarşısında qalmasın. Lakin o qədər də çətin görünməyən bu işi etmək üçün çox şey lazım idi: ona yaxın olan adamların hamısı ilə daim mübarizə aparmaqdan əlavə, özünün bütün vəziyyətini dəyişməli, qulluğunu atmalı, onun fikrincə artıq indi, bu qulluğu zamanı insanlara verdiyi və gələcəkdə daha çox vermək ümidində olduğu xeyirdən əl çəkməli idi. Bunu etmək üçün, özünün haqlı oldu-

ğuna möhkəm əmin olmalı idi. Zəmanəmizdə tarixdən azca xəbərdar olan, ümumiyyətlə dinin mənsəyini, kilsə-xristian dininin necə əmələ gəldiyini və parçalandığını bilən sağlam düşüncəli və təhsil görmüş hər bir adam özünü haqlı hesab edəcəyi kimi, o da doğru hərəkət etdiyinə tamamilə əmin idi. Kilsə təliminin haqiqi olduğunu qəbul etməklə, o, haqlı olduğunu bilməmiş deyildi.

Lakin həyat şəraitinin təzyiqi altında bu haqiqətpərəst adam kiçik bir yalan satmalı oldu. Bu yalan ondan ibarət idi ki, o, özünə belə demişdi: ağıllı olmayan şeyi təsdiq etmək ağılsızlıqdır, ən əvvəl, ağıllı olmayan bu şeyi öyrənmək lazımdır. Bu kiçik bir yalan olsa da, onu indi batub qalmış olduğu böyük yalana gətirib çıxarmışdı.

O özünə belə bir sual verdi: içərisində doğulub tərbiyə aldığı, onu əhatə edənlərin hamısının ondan tələb etdiyi pravoslavlıq ədalətliymi? O bildirdi ki, bunu təsdiq etmədən insanlar üçün xeyirli olan fəaliyyətini davam etdirə bilməzdi, o, sualı belə bir şəkildə öz qarşısında qoymaqla onun cavabını da qabaqcandan müəyyən etmiş olurdu. Bu sualın cavabını aydınlaşdırmaq üçün o, Volteri, Şopenhaueri, Spenseri, Kontu deyil, Hegelin fəlsəfi kitablarını, *Vinert*-in, Xomyakovun dini əsərlərini oxudu və təbii ki, bu kitablarda ona lazım olan şeyi tapdı. Bu şey onu sakitləşdirən və içərisində tərbiyə aldığı dini təlim bəraət qazandıran bir şeyə bənzəyirdi. Onun idrakı bu dini təlimi artıq çoxdan qəbul etməsə də onsuz bütün həyatı xoşagəlməz hadisələrlə dolur, onu etiraf etdikdə isə bütün bu hadisələr dərhal ondan uzaqlaşdı. Selenin belə adı bir sofizmi mənimsədi ki, insanın idrakı təkbaşına haqiqəti dərk edə bilməz, haqiqət yalnız beşər cəmiyyətinin üzünə açılır, haqiqəti dərk etmək üçün yeganə bir vasitə varsa, o da vəhy qüvvəsidir, bu vəhy qüvvəsi kilsədedir və sairə; o zamandan bəri sakit halda, içərisində batub qaldığı yalanları dərk etmədən ibadətdə, yaslarda, günorta duasında iştirak edə bildirdi, pəhriz saxlaya və İsanın təsvirinə xaç çevirə bildirdi, verdiyi xeyri ona dərk etdirən xidməti fəaliyyətini davam etdirə bildirdi, fərhətsiz ailə həyatında təsəlli tapa bildirdi. O, dinə etiqad etdiyini düşünürdüsə də, bununla bərabər, həmişəkindən daha çox bütün varlığı ilə dərk edirdi ki, özünün dinə olan bu etiqadı əsla "o deyən deyil".

Ona görə də onun gözləri həmişə kədərli idi. Buna görə hələ bu yalanlar onun varlığında kök salmamışdan əvvəl tanıdığı Nexlyudovu gördükdə, özünün o zamankı vəziyyətini xatırlamışdı; xüsusilə

öz dini nöqtəyi-nəzərini Nexlyudova işarə ilə anlatmağa tələsdikdə, bütün bu "o deyən olmayanları" həmişəkindən daha çox hiss etmiş və həddindən artıq kədərələnmişdi. Köhnə dostu görmək sevinci kimi ilk təəssüratdan sonra, bu kədəri Nexlyudov da hiss etdi.

Buna görə, hər ikisi görüşməclərini bir-birinə vəd etdisə də, heç biri görüşməyə can atmadı və Nexlyudovun budəfəki Peterburq səfərində bir daha görüşmədilər.

XXIV

Senatdan çıxdıqdan sonra Nexlyudov vəkillə birlikdə səki ilə getdilər. Vəkil karetinin onun dalınca gəlməsini tapşırırdı və yol gedə-gedə departament direktorunun əhvalatını Nexlyudova danışdı. Senatorların dediyinə görə, işfə olunmuş və qanun üzrə sürgün cəzasına məhkum edilməli olan bu adamı Sibirə qubernator təyin edirdilər. Vəkil bu əhvalatı, bu əhvalatın bütün iyərənciyyəni axıra qədər söylədikdən sonra, hələ də tikilməkdə olan, bu gün səhər yanından ötüb keçərkən abidə üçün toplanmış pulların ali mənəbə sahibləri tərəfindən necə oğurlanmasından və hansı bir oynasınsa birjada milyonlar ələ keçirməsindən, hansı bir adamınsa arvadını satmasından və bir başqasının bu arvadı almasından xüsusi məmnunluq hissillə danışdıqdan sonra, həbsxanada oturmaq əvəzinə müxtəlif idarələrdə sədr kürsüsündə əyləşmiş ali dövlət çinovniklərinin firıldaqları və müxtəlif cinayətləri haqqında daha bir yeni hekayət nəgill etməyə başladı. Görünür, tükənmək bilməyən bu hekayətlər vəkilə böyük zövq verirdi və özünə pul qazanmaq üçün vəkilin işlətdiyi vasitələrin həmin məqsəd üçün Peterburqun ali mənəbə sahibləri tərəfindən işlədilən vasitələrlə müqayisədə tamamilə düzgün və məsum olduğunu tam aydınlığı ilə göstərirdi. Buna görə də, Nexlyudov ali mənəbə sahiblərinin cinayətləri haqqında onun söylədiyi son əhvalata axıra qədər qulaq asmayıb onunla vidalaşaraq, karettə tutub sahiləki evinə getdikdə vəkil çox təəccübləndi.

Nexlyudov çox qüssəli idi. Başlıcası, ona görə belə qüssəli idi ki, Senatın rədd cavabı məsum Maslovanın çəkdiyi mənasız əzabın davam etməsi demək idi və bu rədd cavabı öz müqəddəratını onun müqəddəratı ilə bağlamaq kimi möhkəm qərarını daha da çətinləşdirirdi. Bu kədəri bir də vəkilin ağız dolusu söylədiyi, hökm sürən alçaqlığın törətdiyi dəhşətli əhvalatlar qüvvətləndirirdi,

bundan əlavə, vaxtilə sevimli olan açıq danışan və nəcib Seleninin kinli, soyuq və ikrah dolu nəzərini aramsız olaraq xatırlayırdı.

Nexlyudov evə qayıtdıqda qarışıq bir qədər iyərəncə-iyərəncə ona bir məktub verib dedi ki, məktubu bir qadın dəhlizdə yazmışdır. Məktubu Şustovanın anası yazmışdı. O yazırdı ki, qızının xilaskarı olan xeyirxah adama təşəkkür etmək üçün gəlmişdi və bundan əlavə, qızı ondan Vasilyev adasındakı beşinci xətdə filan mənzilə gəlməsinə yalvarıb xahiş edir. O yazırdı ki, bu, Vera Yefremovna üçün olduqca vacibdir. Qoy Nexlyudov təşəkkürlə onu darıxdıracağılarından qorxmasın: minnətdarlıq haqqında danışmayıb, sadəcə olaraq, onu gördüklərinə şad olacaqlar və əgər mümkünürsə, səhər səhər gəlsin.

İkinci məktub Nexlyudovun keçmiş yoldaşı, saray yavəri Boqatiryovdan idi. Nexlyudov təriqətçilərin adından yazmış olduğu məktubu şəxsən padşaha verməyi ondan xahiş etmişdi. Boqatiryov özünün iri və qəti xəttillə yazırdı ki, vəd etdiyi kimi, məktubu birbaşa padşahın özüinə verəcəkdir, lakin onun ağılna belə bir fikir gəlməmişdir: Nexlyudov əvvəlcə bu işin kimdən asılı olduğunu öyrənib, o şəxsə müraciət eləsə və ondan xahiş etsə, daha yaxşı olmazmı?

Peterburqda olduğu son günlərin buraxdığı ağır təəssüratdan sonra Nexlyudov bir şey edə biləcəyinə əsla ümid bəsləməirdi. Moskva da tərtib etmiş olduğu planları ona gənclik xəyalları kimi görürdü; həyata qədəm qoyduqdan sonra insan bu gənclik xəyallarının əsassız olduğunu yəqin edib, bu gənclik xəyallarının əsassız olduğunu yəqin edib, labüd surətdə mayus olur. Buna baxmayaraq indi, Peterburqda olduğu zaman niyyətinə tutduğu hər şeyi etməyi özünə borc bilirdi və buna görə də səhər Boqatiryova dəydikdən sonra onun məsləhətini yerinə yetirib, təriqətçilərin işinin asılı olduğu şəxsin yanına getməyi qərara aldı.

O indi təriqətçilərin ərizəsini portfelindən çıxarıb təkrar oxuyurdu ki, qrafinya Katerina İvanovnanın göndərdiyi lakey qapını döyüb içəri girərək onu yuxarıya, çay içməyə dəvət etdi.

Nexlyudov bu saat gələcəyini deyərək kağızı büküb portfelə qoyduqdan sonra xalasının yanına getdi. Yuxarı çıxarkən pəncərədən küçəyə baxdı və *Mariette*-nin bir cüt kürən atını gördükdə birdən-birə ürəyi sevinclə doldu və gülümsəmək istədi.

Başına indi qara yox, açıq rəngli şlyapa qoymuş, güllü paltar geymiş *Mariette* əlində fincan qrafinyanın oturduğu kreslonun

yanında öyləşərək qəşəng və gülümsəyən gözlərini parıldada-parıldada nə isə deyirdi. Nexlyudov otağa girərək *Mariette* gülməli – həm gülməli, həm də ədəbsiz (Nexlyudov bunu gülüşün ahəngindən gördü) bir əhvalatı yenicə danışib qurtarmışdı və mehriban, bıqlı qrafinya *Katerina İvanovna* bütün yoğun bədənini əsdirərək gülməkdən uğunur, *Mariette* isə gülümsəyən ağzını azca əyərək şux və şən üzünü yana döndərüb xüsusi bir *mischi evous*-lə¹ öz həmsöhbətinə tamaşa edirdi.

Nexlyudov bir neçə sözdən anladı ki, onlar o zaman Peterburqdakı ikinci yenilikdən, Sibirin yeni qubernatorunun başına gələn əhvalatdan danışmışlar və *Mariette* bu barədə elə gülməli bir şey söyləmişdi ki, qrafinya qəşş edib özünü uzun müddət gülməkdən saxlaya bilmirdi.

Qrafinya öskürə-öskürə deyirdi:

– Sən məni gülməkdən öldürdün.

Nexlyudov salam verib onların yanında öyləşdi. O, yelbeyinliyi üçün *Mariette*-ni qınamaq istəyirdi ki, *Mariette* onun üzündəki ciddi və bir qədər narazı ifadəni sezərək ona xoş gəlmək məqsədilə (Nexlyudovu gördüyü zamandan bəri ona xoş gəlmək istəyirdi) nəinki üzünün ifadəsini, həm də özünün bütün əhvali-ruhiyyəsini dəyişdi. O birdən-birə ciddiləşdi, öz həyatından narazı, nəyi isə axtaran, nəyə isə can atan bir adam kimi görünməyə başladı, həm də hiyləgərlik etməyib, bu dəqiqədə Nexlyudovun varlığında ki həmin əhvali-ruhiyyəni – bu əhvali-ruhiyyənin nədən ibarət olduğunu sözlə heç cürə ifadə edə bilməsə də – doğrudan da, eynilə mənimsədi.

O, Nexlyudovdan işlərinə necə əncam çəkdiyini soruşdu, Nexlyudov Senatda müvəffəqiyyət qazanmadığından, Seleninlə görüşündən danışdı.

– Ah! Onun necə təmiz ürəyi var! Əsil *chevalier sans peur et sans reproche*² odur. Təmiz adamdır! – Hər iki qadın cəmiyyət içərisində daimi ləqəblə tanınan Seleninin ləqəbini təkrarladı.

– Onun arvadı necə adamdır? – deyər Nexlyudov soruşdu.

– Arvadı? Mən onu qınamıram. Lakin arvadı onu anlamır. Nə oldu, Selenin də rədd cavabına tərəfdar çıxdı? – *Mariette* ürəkdən

¹ Dəcəlliklə

² Qorxu bilməz, qüsuruz qəhrəman

onun halına yanırımsa kimi soruşdu və içini çəkərək əlavə etdi: – Bu dəhşətdir, o qadına mən çox acıyıram.

Nexlyudov qaşlarını çatdı və söhbəti dəyişmək istədiyindən qalada saxlanan və onun xahişilə buraxılan Şustovadan danışmağa başladı. Ərindən xahiş etdiyi üçün *Mariette*-yə minnətdar olduğunu bildirdi, bu qadının və bütün ailəsinin yalnız heç kəsin yadına düşmədikləri üçün iztirab çökdiklərini demək istədizə də, *Mariette* ona sözünü qurtarmağa macal verməyib biddəltəndiyini bildirdi. O dedi:

– Bunu mənə deməyin. Ərim “o qadını buraxmaq olar” dedikdə, məhz bu fikir məni heyrətə saldı. Əgər o qadın müqəssir deyilsə, bəs onu nə üçün qalada saxlayırdılar, – deyər o, Nexlyudovun demək istədiyini söylədi. – Bu biabırçılıqdır, biabırçılıqdır!

Qrafinya *Katerina İvanovna Mariette*-nin bacısı oğlu ilə işvəkarlıq etdiyini gördü və bu onu öyləndirdi.

Onlar susduqda qrafinya:

– Bilirsən nə var? – dedi, – sabah axşam *Aline*-gilə gəl, Kizevter onlarda olacaq. Sən də gəl, – o, *Mariette*-yə müraciət etdi.

Sonra, bacısı oğluna dedi:

– *Il vous a remarque*¹. O mənə söylədi ki, sənin dediklərinin hamısı – bunları ona mən danışmışam – çox yaxşı əlamətdir və sən mütləq İsayə qovuşacaqsan. Mütləq gəl. *Mariette*, ona da ki, gəlsin. Sən özü də gəl.

– Qrafinya, əvvələn, knyaza məsləhət verməyə mənim heç bir ixtiyarım yoxdur, ikincisi, sizə məlum olduğuna görə, mən o qədər sevmirəm ki... – deyər *Mariette* Nexlyudova baxdı və bu baxış onların arasında qrafinyanın sözlərinə və ümumiyyətlə, incilpə-rəstliyə olan münasibətlərində tam bir razılıq yaratdı.

– Sən həmişə hər işi tərsinə və öz bildiyin kimi görürsən.

Mariette gülümsəyərək dedi:

– Necə yəni öz bildiyim kimi? Mən ən sadə bir qadın kimi inanıram. Üçüncüsü, – o sözünə davam etdi, – mən sabah fransız teatrına gedəcəyəm...

Katerina İvanovna:

– Ah! Sən onu gördünmü... adı nədir? – dedi.

Mariette məşhur fransız aktrisasının adını dedi. – Mütləq gəl, möcüzədir.

¹ O səni görmüşdür.

Nexlyudov gülümsədi:

– *Ma tante*, əvvəlcə kimə? Aktrisyaya, yoxsa vaizə baxaq?

– Xahiş edirəm, mənim sözlərimə irad tutmayan!

Nexlyudov dedi:

– Məncə, əvvəlcə vaizə, sonra fransız aktrisasına baxmaq lazımdır, yoxsa moizələrlə olan zövqümüzü tamamilə itiririk.

Mariette dedi:

– Yox, yaxşısı budur əvvəlcə fransız teatrına gedib, sonra tövbə edək.

– Yaxşı, siz məni məsxərəyə qoymayın. Vaiz öz yerində, teatr da öz yerində. Günahlardan xilas olmaq üçün sifətimizi uzadıb ağlamaq lazım deyildir. Etiqad etmək lazımdır, etiqad edən adamın günü xoş keçər.

– *Ma tante*, siz hər cür vaizdən daha yaxşı moizə edirsiniz.

Mariette bir qədər düşündükdən sonra dedi:

– Bilirsinizmi nə var, sabah mənim lojama gəlin.

– Qorxuram gələ bilməyim...

Kiminsə gəldiyini bildirmək üçün içəri girmiş lakey söhbəti kəsdi. Gələn xeyriyyə cəmiyyətinin katibi idi, qrafinya bu cəmiyyətə sədrlik edirdi.

Qrafinya yeyin addımlarla salona gedərkən dedi:

– Çox cansıxıcı cənabdır. Yaxşısı budur, orada qəbul edim. Sonra sizin yanınıza gələm. *Mariette*, ona çay süzün.

Mariette əlcəyini çıxartdı, adsız barmağında çoxlu üzük olan qüvvətli və yastı əli göründü.

– İstəyirsinizmi? – deyə o, spirt piləsinin üstündəki gümüş çaydandan yapışdı və çəçələ barmağını qoribə bir tərzdə qanırdı.

Onun sifəti ciddiyyət və kədər ifadə edirdi.

– Fikirlərini çox qiymətləndirdiyim adamlar mənə indi tutduğum mövqe nöqtəyi-nəzərindən danışdığını düşündükdə həmişə ürəyim yaman ağrıyır.

Son sözləri deyərkən, o az qala ağlayacaqdı. Bu sözlərin əslində heç bir mənası olmadığına və ya olduqca qeyri-müəyyən bir mənə ifadə etməsinə baxmayaraq, onlar Nexlyudova qeyri-adi dərəcədə dərin, səmimi və xoş göründü: gənc, gözəl və yaxşı geyinmiş bu qadının həmin sözləri, sonra parlaq gözlərindəki o baxış, Nexlyudovu özünə yaman cəlb etmişdi.

Nexlyudov ona dinmədən baxır və gözlərini onun üzündən ayıra bilmirdi.

– Siz elə güman edirsiniz ki, mən sizi və sizin daxili aləminizdə baş verənləri anlamıram? Axı sizin etdikləriniz hamıya məlumdur. *C'est le secret de polichinelle*¹. Mən buna valch olmuşam və sizin hərəkətinizi bəyənirəm.

– Doğrusu, sizi valch edəcək bir şey yoxdur, mən hələ o qədər az iş görmüşəm ki!

– Hamısı birdir, sizin hissinizi və o qadını anlayıram, – *Mariette* onun üzündəki narazılığı sezərək: – Yaxşı, bu barədə danışmaya-cağam, – deyə sözünün dalını demədi. – Lakin mən bunu da anlayıram ki, həbsxanalarda olan bütün iztirabları, bütün dəhşətləri gördükdən sonra siz, iztirab çəkənlərə, özü də insanların əlindən, laqeydlərdən və amansızlıqdan bu qədər iztirab çəkənlərə kömək etmək istəyirsiniz, – *Mariette* öz qadın həssaslığı ilə Nexlyudov üçün mühüm və əziz olan şeyi duyaraq, bunları deməklə yalnız bir şeyin – onu özünə cəlb etmək arzusunda idi. – Mən bunun üçün həyatı qurban verməyin mümkün olduğunu anlayıram, mən özüm də həyatımı buna qurban edərdim. Lakin hər kəsin öz taleyi var...

– Məgər siz öz taleyinizdən razı deyilsiniz?

Mariette sanki bu barədə soruşmağın mümkün olmasından heyrətə gələrək:

– Mənni? – soruşdu. – Mən razı olmalıyam da. Lakin içəridə elə bir qurd vardır ki, o, adamı gəmirir.

Nexlyudov onun hiyləsinə tamamilə uyaq dedi:

– Bu qurdu yatmağa qoymaq lazım deyildir, ona inanmaq lazımdır.

Nexlyudov sonralar onunla olan bütün söhbətini bir neçə dəfə xəcalətlə xatırlamışdı; *Mariette*-nin yalan olmaqdan daha çox əhvali-ruhiyyəsinə uyğunlaşaraq dediyi saxta sözlərini və üzünün ifadəsini yadına salırdı; Nexlyudov həbsxananın dəhşətlərindən, kənddə aldığı təəssüratdan danışarkən *Mariette* onun həyəcanla dinləyərək üzünə gərgin bir diqqət ifadəsi vermişdi.

Qrafinya qayıtdıqda, onlar yalnız köhnə dostlar kimi yox, onları anlamayan izdiham içərisində bir-birini başa düşən on yaxın dostlar kimi danışdılar.

¹ Bu ki çoxdan hamıya məlum olan bir sirdir.

Onlar hökumətin ədalətsizliyindən, bədboxt insanların çəkdiqləri iztirablardan, xalqın yoxsulluğundan danışdırlarsa da, əslində söhbətin səs-küyü altında bir-birinə baxan gözləri aramsız olaraq “məni sevə bilərsənmi?” soruşur və “sevə bilərəm” deyər cavab verir, cinsi duyğu ən gözlənilməz və ən müxtəlif şəkildə onları bir-birinə cəlb edirdi.

Mariette gedərkən əlindən gələni köməyi həmişə ona etməyə hazır olduğunu bildirib, səhər axşam heç olmazsa bir dəqiqəliyə mütləq teatra onun yanına gəlməsini xahiş etdi, mühüm bir məsələ haqqında onunla bir daha danışmalı olduğunu söylədi.

Mariette üçün çəkərkən:

– Mən sizi bir də nə vaxt görəcəyəm ki? – əlavə etdikdən sonra əlcəyini üzüklərlə dolu əlinə ehməlcə taxmağa başladı, – deyin ki, gələcəyəm.

Nexlyudov gələcəyini vəd etdi.

O gecə Nexlyudov öz otağında tək qalıb yatağına uzandıqdan və şamı söndürdükdən sonra uzun zaman yuxuya gedə bilmədi. Maslovanı, Senatın qərarını, bütün bunlara baxmayaraq onun dalınca gedəcəyinə verdiyi qərarı, torpaq hüququndan əl çəkdiyini xatırlayarkən sanki bunlara cavab olaraq *Mariette*-nin üzü, onun köks ötürməsi, “mən sizi bir də nə vaxt görəcəyəm ki?” deyərək gözlərindəki ifadə və təbəssümü birdən-birə Nexlyudova elə aydın göründü ki, sanki doğrudan da onu görürdü, buna görə də gülümsədi. “Sibirə getməklə mən yaxşımı iş görürəm? Özümü sərvətdən məhrum etməklə, yaxşımı iş görürəm?” – deyər öz-özündən soruşdu.

Kip bağlanmış pərdənin arasından görünən işıqlı Peterburq gecəsində bu suallara verilən cavablar müəyyən deyildi. Onun başında hər şey bir-birinə qarışıq idi. O özündə əvvəlki əhvali-ruhiyyəni yaratdı və əvvəlki fikirlərini xatırladı, lakin bu fikirlər artıq əvvəlki inandırıcı qüvvəyə malik deyildi.

O öz-özünə: “Birdən mən bunların hamısını uydurmuş oldum və bununla yaşamaq iqtidarında olmadım, yəni yaxşı hərəkət etdiyimi peşman oldum” dedi və bu suallara cavab tapa bilmədiyini üçün çoxdan bəri duymadığı kədər və məyusluq hissi duydu. Bu suallardan baş çıxara bilmədiyini üçün, o, ağır bir yuxuya getdi; vaxtilə qumarda çox uduzduqdan sonra beləcə yatardı.

Ertəsi gün səhər yuxudan oyananda Nexlyudovun duyduğu birinci hiss – dünyanın iyrenc bir iş gördüyünü fikrinə gətirməsi idi.

O xatırlamağa başladı: iyrenc bir şey yox idi, pis bir hərəkət də etməmişdi, lakin fikirlər, Katyuşa ilə evlənmək və torpağı kendilərə vermək barəsində indiki bütün niyyətlərinin xam bir xəyal olması, bütün bunlara dözə bilməyəcəyi, bütün bunların süni, qeyri-təbii olub əvvəllər yaşadığı kimi yaşamaq lazım gəldiyi haqqında pis fikirlər var idi.

Pis bir hərəkət etməmişdisə də, belə bir hərəkətdən qat-qat pis olan bir şey var idi: bütün pis hərəkətlərə səbəb olan fikrə düşmüşdü. Pis hərəkəti təkrar etməmək və peşmanlıq çəkmək olar, pis fikirlər isə getdikcə daha çox pis əməllər törədir.

Pis əməl yalnız başqa bir pis əmələ yol açır: pis fikirlər isə insanı dönmədən bu yola sürükləyir.

Nexlyudov səhər özünün dünyanın fikirlərini təkrar edərkən, bu fikirlərə bir dəqiqəliyə olsa da, necə inandığına təəccüb etdi. Görmək niyyətində olduğu iş nə qədər yeni və çətin olsa da, o bilirdi ki, bu indi onun üçün mümkün olan yeganə həyatdır, əvvəlki həyata qayıtmaq nə qədər adi və asan olsa da, o bunun ölüm olduğunu bilirdi. Dünənki aldığı işi indi ona, çox yatıb yuxudan doydudan sonra onu gözləyən mühüm və fərəhli bir iş üçün yataqdan qalxmaq vaxtı çatdığını bilməsə baxmayaraq, yatmaq istəməsə də, yorğan-döşəkdə bir az daha uzanmaq və nazlanmaq istəyən adamdakı əhvali-ruhiyyə kimi göründü.

Bu gün Peterburqda axırını günü idi, odur ki, səhər tezdən Vasilyev adasına, Şustovagilə getdi.

Şustovanın mənzili ikinci mərtəbədə idi. Nexlyudov dalandarın göstərişi ilə dal qapıdan içəri girib, düz və dik pilləkənlə qalxaraq kəşif etmək qoxusu verən isti mətbəxə girdi. Qollarını çırmalamış, önlük geymiş və gözlərinə eynək taxmış yaşlı bir qadın pillənin qabağında dayanıb buxarlanan qazanda nə işə qarışırdı.

Qadın eynəyinin üstündən içəri girən adama ciddiyyətlə baxıb soruşdu:

– Kimi istəyirsiniz?

Nexlyudov adını demək üçün ağzını açan kimi qadının üzü ürkək və sevincli bir ifadə aldı.

– Ah, knyaz! – deyə qadın əllərini önlüyünə silərək qışqırdı. – Bəs nə üçün dal qapıdakı pilləkənlə qalxmısınız? Bizim xeyrixahimiz! Mən qızın anasıyam. Az qalmışdı qızı məhv etsinlər. Siz bizim xilaskarımızsınız, – qadın Nexlyudovun əlindən yapışıb öpməyə çalışaraq danışdı. – Dünən sizə gəlmişdim. Buna məndən bacım bərk xahiş etdi. Bacım buradadır. – Şustovanın anası Nexlyudovu dar qapıdan və qaranlıq dəhlizdən aparıb gedə-gedə gah rəngi solmuş paltarını, gah da saçlarını düzəldərək danışdı. Qapının ağzında dayanaraq pıçıltı ilə əlavə etdi: – Bacımın familiyası Komilovadır, yəqin çitmisiniz. O, siyasi işlərə qarışmışdı. Çox ağıllı qadındır.

Şustovanın anası dəhlizdəki qapını açıb Nexlyudovu kiçik bir otağa saldı. Otaqda, masanın qabağındakı kiçik bir divanda alçaq-boylu, dolğun bir qız oturmuşdu, onun əynində zol-zol çit kofta var idi. Qıvrım, sarışın saçları, anasının üzünə oxşayan dəyirmi və çox solğun sifətini bir haşiyə kimi dövrəyə almışdı. Qızın qabağında kresloda qara bığları və saqqalı olan bir cavan oğlan ikiqat əyilib oturmuşdu. Onun əynində yaxası işləməli rus köynəyi var idi. Hər ikisi, görünür, söhbətə elə qızıxmışdı ki, Nexlyudov yalnız qapıdan içəri girdikdən sonra dönüb ona baxdılar.

– Lida, knyaz Nexlyudov. Həmin...

Rəngi qaçmış qız əsəbi halda ayağa sıçrayıb qulağının dalından çıxan telini düzəltdi və iri, qonur gözlərini ürkək-ürkək içəri girmiş Nexlyudova zillədi.

Nexlyudov gülümsəyərək və əlini qıza uzadaraq dedi:

– Demək, siz Vera Yefremovnanın dediyi həmin təhlükəli qadınınsınız?

Lidiya:

– Bəli, mənəm, – dedi və ağzını açıb cərgə ilə düzülmüş qəşəng dişlərini göstərərək mehriban bir uşaq təbəssümü ilə gülümsədi. – Xalam sizi çox görmək istəyirdi. Xala! – qız üzünü qapıya döndərüb xoş və incə səsi ilə çağırdı.

Nexlyudov dedi:

– Sizin həbs olunmağınız Vera Yefremovnanı çox məyus etmişdi.

Lidiya oğlanın indicə qalxmış olduğu sınıq yumşaq kreslonu göstərərək deyirdi:

– Burada yox, yaxşısı budur, burada əyləşin. – Qız Nexlyudovun oğlana baxdığını sezərək dedi: – Xalam oğlu Zaxarovdur.

Oğlan da Lidiya kimi mehribancasına gülümsəyərək qonaqla salamlaşdı və Nexlyudov onun yerində oturandan sonra pəncərənin yanındakı kürsünü götürüb onunla yanaşı əyləşdi. Başqa bir qapıdan qızdan daha çox sarışın olan on altı yaşlı bir gimnazist çıxıb dinnməzəcə pəncərədə oturdu.

Lidiya dedi:

– Vera Yefremovna xalamla bərk dostdur, mənse demək olar ki, onu tanımıram.

Bu zaman qonşu otaqdan nurani və ağıllı simalı bir qadın çıxdı. Onun əynində ağ kofta var idi, koftanın üstündən meşin kəmərlə bağlanmışdı. Divanda Lidiyanın yanında əyləşən kimi:

– Salam, sağ olun ki, gəldiniz, – deyə sözə başladı. – Verocəka necədir? Siz onu görmüsünüzmü? Öz vəziyyətinə necə tab gətirir?

Nexlyudov dedi:

– Şikayət etmir, deyir ki, qətiyyətlə ruhdan düşmürəm.

Lidiyanın xalası gülümsədi, başını yırğalayıb:

– Ah, Verocəka, ona bələdəm, – dedi. – Onu tanımaq lazımdır. O, gözəl şəxsiyyətdir. Hər şeyi özgələri üçün edir. Özü üçün heç bir şey etmir.

– Elədir, o özü üçün heç bir şey istəməzdi, yalnız sizin bacınız qızının dərdini çəkirdi. Özünün dediyinə görə, ona başlıca olaraq, bacınız qızının heç bir şey üstündə həbs edilməsi əzab verirdi.

Lidiyanın xalası dedi:

– Elədir, bu dəhşətli bir işdir. Əslində, o mənim üstümdə əzab çəkmişdir.

Lidiya dedi:

– Heç də yox, xala. Siz olmasaydınız da, mən kağızları götürəcək idim.

– İcazə ver, mən səndən yaxşı bilirəm, – deyə Lidiyanın xalası Nexlyudova müraciətlə davam etdi: – Bilirsinizmi, məsələ belə olub ki, bir adam özünün kağızlarını müvəqqəti olaraq saxlamağı mənədən xahiş etmişdi, mənim isə mənzilim olmadığından kağızları buraya gətirdim. O gecə isə burada axtarış aparıb həm kağızları, həm də bacım qızını apararaq indiyə kimi saxlamış və kağızları kimdən aldığıni deməsini ondan tələb etmişlər.

Lidiya ona mane olmayan telini əsəbliklə dartışdıraraq cəld dedi:

– Kimdən aldığımı demədim ki.

– Mən bəyəm deyirəm ki, sən bu barədə bir şey demisən, – xalası etiraz etdi.

Lidiya qızaranaq nigarən baxışlarla ətrafını seyr edib dedi:

– Onlar Mitini heç də mənim üstümdə aparmayıblar!

Lidiyanın anası dedi:

– Lidoçka, bu barədə danışma.

Lidiya artıq gülüsməyib qızaranaq və telini daha düzəltməyib barmağına dolayaraq ətrafına baxa-baxa:

– Nə üçün danışmayım, mən əhvalatı nağil etmək istəyirəm, – dedi.

– Sən dünən bu barədə danışmağa başlayanda gördün nə oldu?!

– Heç də yox... Anacan, məndən əl çəkin. Mən bir şey deməyib yalnız susurdum. O, xalam və Mitin haqqında məni iki dəfə istintaq etdikdə, mən heç bir şey demədim və bildirdim ki, heç bir cavab verməyəcəyəm. Belə olduqda... Petrov...

Lidiyanın xalası:

– Petrov xəfiyyədir, jandarmdır və alçağın biridir, – bacısı qızının sözlərini Nexlyudova izah etdi.

Lidiya həyəcanla və tələsik:

– Belə olduqda, o məni dilə tutmağa başladı, – deyə sözüne davam etdi. – “Hey deyirdi ki, sizin söyləyəcəklərinizin hamısı heç kəsə zərər verə bilməz, əksinə... Əgər siz desəniz, bəlkə də bizim burada əbəs yerə əzab verdiyimiz günahsız adamları xilas etmiş olarsınız”. Mənsə söylədim ki, deməyəcəyəm. Belə olduqda o dedi: “Yaxşı, heç bir şey söyləməyin, yalnız mənim dediklərimi inkar etməyin”. Bundan sonra o, adları saymağa başlayıb Mitinin adını çəkdi.

Lidiyanın xalası dedi:

– Bəsdir danışdığım.

– Ah, xala, mane olmayın... – Lidiya ara vermədən hörüklerini dartır və hey ətrafına boylanıb baxırdı. – Təəssüvür edirsiniz, ertəsi günü divarı döyərək, birdən mənə Mitinin həbs olduğunu bildirdilər. Düşündüm ki, onu mən ələ vermişəm. Bu mənə ələ əzab, ələ əzab verdi ki, az qaldı dəli olam.

Lidiyanın xalası dedi:

– Məlum oldu ki, onu heç də sənün üstündə həbs etməmişlər.

– Axı mən bunu bilmirdim. Elə bilirdim, bəs mən ələ verməşəm. Hey bu divardan o divara gedib gəlir, düşünməyə bilmirdim. Elə fikirləşirdim ki, mən ələ verməşəm. Utanırdım, üzümü örtürdüm, kiminsə qulağıma: Mitini ələ vermisən, ələ vermisən. Mitini ələ vermisən, – pıçıldadığını eşidirdim. Məni qara basdığını bilsəm də, bu pıçiltıya qulaq asmaya bilmirdim. Yatmaq istəyirdim – bacarmırdım, düşünmək istəyirdim – bunu da bacarmırdım. Bax bu, dəhşət idi! – Lidiya getdikcə daha çox həyəcanlanır, telini barmağına dolayır və təkrar açaraq ətrafına boylanırdı.

Anası onun çiyinə toxunaraq:

– Lidoçka, sakit ol, – təkrar etdi.

Lakin Lidoçka artıq özünü saxlaya bilmirdi.

– Bu ona görə dəhşətlidir ki... – daha nə isə söyləmək istədisə də, sözünü yarımcıq qoyub hiçqırdı, divandan sıçradı və kresloya ilişərək otaqdan qaçıb çıxdı. Anası onun dalınca getdi.

Pəncərədə oturmuş gimnazist:

– O alçaqları asmaq lazımdır, – dedi.

– Nə danışsan? – deyə anası soruşdu.

– Heç... ələ-belə dedim, – gimnazist cavab verib, masa üzərindəki papirosu götürdü və yandırb çəkməyə başladı.

XXVI

Lidiyanın xalası da başını yırğaladı, o da papirosunu yandıraraq dedi:

– Bəli, gənclər üçün təkadamlıq zindan dəhşətlidir.

Nexlyudov dedi:

– Məncə, hamı üçün dəhşətlidir.

– Xeyr, hamı üçün yox, – Lidiyanın xalası cavab verdi. – Mənə söyləmişlər ki, əsil inqilabçılar üçün təkadamlıq zindan istirahətdir, dinclikdir. Gizli şəraitdə o həmişə tələş içərisində olur, maddi məhnumiyyətlərə dözür, həm özü, həm başqaları, həm də işi üçün qorxur və nəhayət, onu tuturlar, hər şey bununla bitir, bütün məsuliyyət üzərindən götürülür: otur, dincəl. Mənə danışblar ki, inqilabçılar tutulanda açıqdan-açığa sevinirlər. Lakin gənclər və günahı olmayanlar üçün – həmişə də əvvəlcə Lidoçka kimi günahsızları tutub

aparırlar – ilk sarsıntı dəhşətli olur. Azadlıqdan məhrum edilməyə, qaba rəftara, pis yeməyə, pis havaya, ümumiyyətlə hər cür məhrumiyətə dözmək mümkündür. Qoy məhrumiyət üçqat artıq olsun, bunlara dözmək asandır, ancaq qoy birinci dəfə həbsxanaya düşər-kən keçirdiyin sarsıntı olmasın.

– Məgər siz bunu hiss etmisiniz? – Lidiyanın xalası kədərli, lakin xoş bir təbəssümlə dedi.

– Mənmi? Həbsxanaya iki dəfə düşmüşəm. Birinci dəfə heç bir şey üstündə həbs edilən zaman, – deyə o, sözüünə davam etdi, – mənim iyirmi iki yaşım var idi. Həm əliuşaqlı idim, həm də hamilə. O zaman azadlıqdan məhrum olmaq, uşağımdan və ərindən ayrılmaq mənə nə qədər ağır gəlsə də, artıq insan deyil, dönüb əşya olduğumu anladığımda duyduqlarımın müqabilində bunlar bir şey deyildi. Mən qızımın vidalaşmaq istəyirdim, mənə isə gedib minik arabasına min deyirdilər. Məni haraya apardıqlarını soruşurdum, cavab verirdilər ki, gəlib çatdıqdan sonra bilərsən. Nədə müqəssir olduğumu soruşurdum, cavab vermirdilər. İstintaqdan sonra məni soyundurub öynimə nömrəli həbsxana paltarını geyindirərək tağların altı ilə aparanda, qapını açıb məni içəri itələyəndə, qapını üzümə bağlayanda, onlar getdikdən sonra mən və bir də dinmədən gözi-nərək arabir qapımın deşiyindən boylanıb baxan əlisilahlı keşikçi qalanda dəhşətli iztirab keçirirdim. Yardımadır, məni istintaq edərkən jandarm zabitanın mənə papiros təklif etməsi məni hər şeydən çox heyretə gətirdi. Demək o, insanların papiros çəkməyi necə sevdiyini bildiyi kimi, onların azadlığı, işığı da necə sevdiklərini, anaların öz uşaqlarını, uşaqların öz analarını necə sevdiyini də bilir. Bəs belə isə niyə onlar məni, mənə əziz olan hər şeydən ayırıb, vəhşi bir heyvan kimi qapını üzümə bağladılar? Bunu cəzasız buraxmaq olmaz. Allaha və insanlara, insanların bir-birini sevdiklərinə hər kəs bundan sonra daha inanmaz. O zamandan bəri mən daha insanlara inanmıram və onlara qəzəbliyəm, – deyə o, sözünü qurtarıb gülümsədi.

Lidiyanın çıxdığı qapıdan anası içəri girib Lidoçkanın çox pəri-şan olduğunu və içəri gəlməyəcəyini bildirdi.

Lidiyanın xalası dedi:

– Gənc bir qız nə üstündə məhv olmuşdur? Mən, istər-istəməz bəskər olduğum üçün xüsusilə iztirab çəkirəm.

Qızın anası dedi:

– Allah kərimdir, kənd havası ona düşər, sağalar, göndərərək atasının yanına.

Lidiyanın xalası dedi:

– Əgər siz olmasaydınız, qız tamamilə məhv olardı. Sağ olun. Mən sizi ona görə görmək istəyirdim ki, bu məktubu Vera Yefremovnaya verməyi sizdən xahiş edim, – deyə o, cibindən bir məktub çıxardı. – Məktubun ağzı bağlı deyildir, onu oxuyub, əqiddənizə görə, onu ya cıvarsınız, ya da yetirərsiniz. Məktubda sizi ləkələyəcək heç bir şey yoxdur.

Nexlyudov məktubu aldı və yiyəsinə verməyi vəd etdikdən sonra ayağa qalxıb vidalaşaraq küçəyə çıxdı.

O, məktubu oxumadan ağzını yapışdırdı və yiyəsinə verməyi qət etdi.

XXVII

Nexlyudovu Peterburqda yubanmağa vadar edən axırını iş tər-i-qəçlərin işi idi. Onların çarın adına yazılmış ərizəsini keçmiş polk yoldaşı, saray yavəri Boqatryov vasitəsilə yetirmək fikrində idi. Səhər Boqatryovgilə gəlib onu evdə tapdı; getməyə hazırlaşan Boqatryov səhər yeməyini yeyirdi. Boqatryov alçaqboylu, enli-kürək, nalı ovcunda basıb əyon çox güclü, məhraban, namuslu, sözü açıq deyən və hətta liberal bir adam idi. Bu xüsusiyyətlərinə bax-mayaraq, o, saraya yaxın bir adam olub, çarı və onun ailəsini sevdi, bu ali mühitdə yaşayaraq hansı bir təəccüblü üsul sayəsində isə bu mühitdə yalnız yaxşını görməyi, pis və yaramaz hərəkətlərdə iştirak etməməyi bacardı. O heç bir zaman nə insanları, nə də görü-lən tədbirləri pisləmədi, ya heç dinməz, ya da lazım olan şey haq-qında qışqırır kimi cəsarətli, hündür səslə danışar və çox vaxt danışarkən eləcə bərkədən gülərdi, bunu fənd işlətmək üçün elə-mirdi, xasiyyəti belə idi.

– Yaxşı oldu ki, gəldin. Yemək istəyirsənmi? İstəyirsən, otur. Qiyamət biftəksdir. Mən həmişə əsil mətləbdən başlayıb bununla da qurtarıram, ha-ha-ha. Yaxşı, onda şərab iç, – deyə o, qırmızı şərabla dolu qrafını göstərdi. – Mən sənə haqqında fikirləşmişəm. Ərizəni verəcəyəm. Söz yoxdur ki, lap özünü verəcəyəm: ancaq başıma bir fikir gəlmişdir: qabaqca Toporovun yanına gətsən, yaxşı olmazmı?

Toporovun adı çəkildə Nexlyudov üz-gözünü turşutdu.

– Hər şey ondan asılıdır. Axı hər halda, ondan soruşacaqlar. Bəlkə də o özü səni razı saldı.

– Məsləhət bilirsənsə, gedərəm.

– Çox gözəl. Hə, Piter necədir, sənə necə təsir bağışladı?

– Boqatryov qışqırdı. – Danışsana?

Nexlyudov dedi:

– Hiss edirəm ki, mənə hipnoz edir.

– Hipnoz edir? – Boqatryov təkrar edib bərkənd qəhqəhə çəkdi. – Yemək istəmirsən, kef sənidir. – O, salfet ilə bığlarını sildi. Qışqıra-qışqıra: – Gedirsənmi? Hə? Hərgah o bir şey eləməsə, məktubu mənə ver, mən elə sabah verərəm, – deyib masanın arxasından qalxaraq ağzını sövq-təbib sildiyi kimi, eləcə də xaç çevirdi, sonra da qılıncını bağladı. – İndi isə salamat qal, mən getməliyəm.

– Bərabər çıxmaq, – Nexlyudov Boqatryovun qüvvətli və yekə əlini məmnuniyyətlə sıxdıqdan sonra, həmişə olduğu kimi, nə isə sağlam, şüursuz və təzə bir hissini xoş təsirilə evvanda ondan ayrıldı.

Toporovun yanına getməkdən yaxşı bir şey gözləməsə də, Boqatryovun məsləhətilə onun yanına getdi.

Toporovun tutduğu vəzifə, mahiyyəti etibarilə, daxili bir ziddiyyət təşkil edirdi; bu ziddiyyəti yalnız küt və mənəvi hissədən məhrum olan adamlar görməyə bilirdilər. Bu iki sifətin ikisi də Toporovda var idi. Onun vəzifəsindəki ziddiyyət bundan ibarət idi ki, bu vəzifədə olan adam, zorakılıq da daxil olmaqla, xarici vəsi-tələrə kilsəyə kömək göstərən bir müdafiə etməli idi; halbuki kilsənin özünlün öyrətdiyinə görə, onu Allah bərqərar etmişdi, ona nə cəhənnəm qapıları üstün gələ bilirdi, nə də insan heç bir vəchlə onu məğlub edə bilirdi. Heç bir şeylə məğlub edilməyən bu ilahi müəssisəyə isə öz çinovnikləri ilə birlikdə Toporovun başçılıq etdiyi, insanlar tərəfindən qurulmuş idarə kömək göstərən onun müdafiəsinə qalxmalı idi. Toporov bu ziddiyyəti görmürdü və ya onu görmək istəməirdi, odur ki, cəhənnəm qapılarının məğlub edə bilmədiyini kilsəni hər hansı bir katolik keşişin, pastorun və ya tər-iqətçinin dağıtmamasının ciddi surətdə qeydinə qalırdı. Əsas din-darlıq hissindən, insanların bərabərliyi və qardaşlığını dərk etmək-dən məhrum edilmiş bütün adamlar kimi, Toporov da möhkəm vəqin eləmişdi ki, xalq onun özünə oxşamayan tamamilə başqa

şəxslərdən ibarətdir və xalq üçün zəruri hesab etdiyi şey olmadan da, o özü çox yaxşı dolana bilirdi. O özü qəlbinin dərinliyində heç nəyə inanmırdı, belə bir vəziyyəti çox münasib və xoş hesab etsə də, xalqın da bu vəziyyətə gəlib çatacağından qorxduğu üçün, özünün dediyinə görə, onu bundan xilas etməyi müqəddəs borcu bilirdi.

Bu əpşazlıq kitabında deyilir ki, xərcənglər diri-diri qaynar suda bişirilməyi xoşlayır; həmin ifadə kitabda məcazi mənada işlə-dilmiş olduğu halda, Toporov bunu məcazi mənada deyil, açıqdan-açıq vəqin eləmişdi və həmişə belə düşünür, deyirdi ki, xalq möv-humatı sevir.

O, müdafiə etdiyi dinə toyuqçunun öz toyuqlarına verdiyi çürün-tüyü bəsləyən münasibət kimi bir münasibət bəsləyirdi: çürüntü çox iyrenc olsa da, toyuqlar onu sevə-sevə yeyirlər, buna görə də onlara cəmdək yedirtmək lazımdır.

Aydındır ki, bütün bu İver, Kazan və Smolensk məbədlərində çox qatı büt-pərəstlik hökm sürür, lakin xalq sevdiyi və inandığı üçün bu mövhumatı müdafiə etmək lazımdır. Belə düşünən Toporov dərk etmirdi ki, xalq mövhumatı yalnız ona görə sevir ki, Toporov kimi rəhimsiz adamlar həmişə olmuşdur və indi də vardır. Belə adamlar maarifləndikdən sonra öz biliklərini işlətməyə məcbur olduqları şeyə, yəni cəhalət zülmətindən çırpınıb çıxan xalqa kömək eləmək yolunda yox, yalnız xalqı bu cəhalətdə möhkəm tutub saxlamaq üçün sərf edirlər.

Nexlyudov Toporovun qəbul otağına girərkən o öz kabinetində monastır rəisi bir rahibə ilə söhbət edirdi. Gümrəh bir zadəgan olan bu rahibə Qərb ölkəsində pravoslavlıqı zor gücünə qəbul etmiş uariatlar içərisində pravoslavlığı yayıb onu müdafiə edirdi.

Xüsusi tapşırıqları icra edən çinovnik qəbul otağında növbə çəkirdi. Nexlyudovdan onun işi barəsində soruşub, tər-iqətçilərin ərizəsini padşaha vermək fikrində olduğunu öyrəndikdə, ərizəyə baxmağa ondan icazə istədi. Nexlyudov ərizəni verdikdən sonra çinovnik ərizəni alıb kabinetə getdi. Başına hündür rahib papağı qoymuş, üzündəki tül rübəndi yellənən və qara şeyfini arxasına sürüyən rahibə zəbərəcəd təsbəh tutmuş və dirnaqları təmizlənmiş ağ əllərini döşündə çarpazlayaraq kabinetdən çıxıb qapıya tərəf getdi. Nexlyudovu hələ də içəriyə dəvət etmirdilər. Toporov ərizəni oxuyub başını bulayırdı. Açıq və kəskin yazılmış ərizəni oxuduqca xoşuna gəlmir, təəccüblənirdi.

Ərizəni oxuyub qurtardıqda: “Əgər bu ərizə çarın əlinə düşsə, xoşagəlməz şeylərə və anlaşılmazlığa səbəb olar”, – deyə düşündü. Ərizəni məsənin üzərinə qoyduqdan sonra zəngi basıb Nexlyudovu dəvət etmələrini əmr etdi.

O, tərqiyyətçilərin işini xatırlayırdı, onların ərizəsi bir dəfə gəlib onun əlindən keçmişdi. Məsələ bundan ibarət idi ki, pravoslavlıqdan dönmüş xristianları danladıqdan sonra məhkəməyə verməmişdilər, məhkəmə isə onlara bəraət qazandırmışdı. Belə olduqda arxiyerey qubernatorla birlikdə köbinin qanunsuz olduğunu əsas tutaraq kişilərin, arvadların, uşaqların həərəsini bir tərəfə sürgün etməyi qərara almışdılar. İndi bu atalar və arvadlar onları bir-birindən ayırmamağı xahiş edirdilər. Toporov bu işin birinci dəfə onun üstünə gəlmişdi vaxtı xatırladı. Hələ o vaxt bu işi dayandırır-bayandırmaq üzərində tərəddüd etmişdi. Lakin bu kəndlilərin ailə üzvlərinin həərəsini bir tərəfə göndərmək haqqındakı sərəncamı təsdiq etməkdən heç bir zərər gələ bilməzdi; onları öz yerlərində saxlamaq isə pravoslavlıqdan üz döndərmək mənasında, qalan əhaliyə pis təsir göstərə bilərdi, bundan əlavə, bu iş arxiyereyin ciddi-cəhdini göstərdiyi üçün işin əvvəlki istiqamətini dəyişməmişdi.

İndi isə Peterburqda tanış-bilişi olan Nexlyudov kimi bir müdafiəçi məsələyə qarışdıqda bu iş çərə amansız bir tədbir kimi göstərilə bilər və ya xarici qəzətlərin əlinə keçə bilərdi, buna görə də o dərhal gözlənilməz bir qərara gəldi.

O özünü çox məşğul bir adam kimi göstərərək, Nexlyudovu ayaq üstə qarşılayıb:

– Salam, – dedi və dərhal mətləbə keçdi.

– Bu işdən xəbərdaram. Adlara baxan kimi bu yazıqların işi yadıma düşdü, – o, ərizəni əlinə alıb Nexlyudova göstərdi. – Bu işi yadıma saldığınız üçün sizə çox minnətdaram. Bu quberniya idarələri həddindən artıq səy göstərirlər... – Nexlyudov dinmədən onun solğun, həərətsiz üzünə ikrah hissi ilə baxırdı. – Bu təbiri nəğv edilməsi və bu adamların əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılmasını üçün mən sərəncam verərəm.

Nexlyudov dedi:

– Demək, ərizəni yuxarılara vermək lazım deyildir?

– Qətiyyəq. Mən bunu sizə vəd edəirəm, – o “mən” sözünü xüsusi vurğu ilə söylədi, görünür o öz namusunun, öz sözünün ən

yaqşı zəmanət olduğuna tamamilə əmin idi. – Yaxşısı budur, mən elə indi yazıram. Zəhmət olmasa, əyləşin.

O, masaya yaxınlaşıb yazmağa başladı. Nexlyudov oturmadan bu ensiz daz kəlləyə, qələmi tez-tez hərəkət etdirən qalın göy damarlı ələ yuxarıdan baxıb, görünür, hər şeyə laqeyd olan bu adamın bu işi nə üçün gördüyünə, həm də belə qayğı ilə gördüyünə təəccüb edirdi.

Toporov konvertin ağzını yapışdıraraq:

– Buyurun, – dedi və dodaqlarını gülümsəyirmiş kimi büzərək əlavə etdi: – Bunu sizi minnətçi salan adamlara bildirin.

Nexlyudov konverti alaraq dedi:

– Axı bu adamlar nə üçün iztirab çəkiblər?

Toporov başını qaldırıb gülümsədi, sanki Nexlyudovun verdiyi sual onu məmnun etmişdi.

– Mən bunu deyə bilmərəm. Yalnız bunu deyə bilərəm ki, xalqın biz tərəfdən müdafiə edilən mənafeyi çox mühüm olduğundan etiqad məsələlərində göstərilən həddindən artıq səy, indi etiqada qarşı yayılmaqda olan həddindən artıq laqeydlikdən dəhşətli və zərərli deyildir.

– Axı necə olur ki, yaxşılığın ən birinci tələbləri din naminə pozulur, yəni ailələr bir-birindən ayrı salınır...

Görünür, Toporov Nexlyudovun dediklərini mənalı hesab etdiyi üçün eyni mərhəmətli təbəssümlə gülümsədi. Toporov elə düşünürdü ki, o, böyük dövlət mövqeyi tutur və bu mövqedən Nexlyudovun dediklərinin hamısını mənalı, lakin birtərəfli hesab etməlidir.

O:

– Ayrı-ayrı adamlar nöqtəyi-nəzərindən bu belə görünə bilər, lakin dövlət nöqtəyi-nəzərindən bu bir qədər başqa cürdür. Nə isə, salamat qalın, – deyib Toporov əlini uzadaraq təzim etdi.

Nexlyudov onun əlini sıxıb, bu əli sıxdığına peşman olaraq dinmədən tələsik çıxdı.

O, Toporovun yanından çıxarkən: “Xalqın mənafeyi, – deyə onun sözlərini təkrar etdi və belə düşündü, – sənin, yalnız sənin mənafeyindir”.

Nexlyudov ədaləti bərpa edən, dini etiqadın müdafiəsinə qalxan və patentsiz olaraq şərab alveri etdiyi üçün cəzalandırılmış qadından başlayaraq oğurluq edən uşağa, səfilik edən səfilə,

yanğın törədənə, israfçılıq edən bankirə, lazımı məlumat almaq mümkün olduğu üçün o bədbəxt Lidiyaya, pravoslavlığa zidd etdikləri üçün tərqiyyətçilərə və konstitusiyaya arzu etdiyi üçün Qurkeviç qədər cəzalandırılmış bütün xalq tərbiyə edən idarələrin fəaliyyətini təcəssüm etdirən şəxsləri xəyalında bir-bir canlandırdı və son dərəcə aydın şəkildə belə bir fikrə gəldi ki, bu adamların hamısını heç də haqsızlıq etdikləri və ya qanunsuz işlər gördükləri üçün deyil, xalqdan yığdıqları sərvətə sahib olmaqda məmurlara və varlılara maneçilik törətdikləri üçün tutur, həbs edir və ya sürgünə göndərirdilər.

Patentsiz ticarət edən qadın, şəhəri avara-avara gəzən oğru, bəyannamə paylayan Lidiya, mövhumata zidd gedən tərqiyyətçilər və konstitusiyaya istəyən Qurkeviç isə buna mane olurdular. Buna görə də Nexlyudova elə gəlirdi ki, onun xalasının öridən, senatorlardan və Toporovdan başlamış nazirliklərdə masa dalında olan bütün kiçik, təmiz və nəzakətli ağalaradək məmurların hamısı günahsız adamların iztirab çəkməsindən zərər qədər də utanmır; onların fikri-zikri təhlükəli adamların hamısını aradan götürməkdir.

Beləliklə, günahı olmayan birisini təqsirləndirməmək üçün nəinki on müqəssiri bağışlamaq qaydasına riayət edilmirdi, əksinə, çürümüş şeyi kökündən üzmək üçün yeni bir şeydən yapışmaq lazım olduğu kimi, cəza vermək yolu ilə həqiqətən təhlükəli olan birisini aradan qaldırmaq məqsədi ilə on təhlükəsiz adam aradan qaldırılırdı.

Baş verən hadisələrin belə izahı Nexlyudova çox sadə və aydın görünsə də, bunun doğrudan da belə olduğuna inanmaqda Nexlyudovu təəddüdə salan da məhz bu sadəlik və aydınlıq idi. Belə mürəkkəb bir hadisənin bu qədər sadə və dəhşətli izahı ola bilməzdi, ədalət, yaxşılıq, qanun, etiqad, Allah və sairə haqqında deyilən bütün bu sözlər yalnız söz olub, ön qaba tamahkarlıq və amansızlığın üstünü örtə bilməzdi.

XXVIII

Nexlyudov elə o günün axşamı çıxıb gedərdi, lakin teatra getməyi vəd etmişdi və bunu etmək lazım gəlmədiyini bildiyi halda, verdiyi sözə görə özünü borclu bildiyi üçün öz-özünü aldadaraq teatra getdi.

“Mən bu şirikdirmələrdən üz döndərə bilərəmmi? – deyər o çox da səmimi olmayaraq düşündü. – Gedib axırıncı dəfə baxacağam”.

Paltarını soyunub frak geyindikdən sonra həmişə göstərilən *Dame aux camélias*¹-in ikinci pərdəsinə gəlib çatdı. Gəlmə bir aktrisa vəromli qadınların necə öldüklərini indi yeni bir şəkildə göstərirdi.

Teatr ağzına qədər dolu idi və *Mariette*-nin bənuarını bu bənuarı soruşan şəxsə göstərilən ehtiramla dərhal Nexlyudova nişan verdilər.

Foyədə dayanmış zərbaftalı lakey Nexlyudova, tanıdığı bir adam kimi baş əyib qapını açdı.

Üzbəzəddəki lojaların bütün cərgələrində oturanlar və oturanların arxasından dayanmış fiqurlar, parterdə oturanların kürəkləri, çal, yarımçal, daz, keçəl başlar, pomadalanmış və burulmuş saçlar, bir sözlə, bütün tamaşaçılar ipək və krujevalarla bəzənmiş, əzilib-büzülən, qeyri-təbii səslə monoloq söyləyən ariq və sısq aktrisanın tamaşasına dalmışdılar. Qapı açıldıqda kimsə “sus!” dedi, soyuq və isti hava cərəyanı Nexlyudovun üzünə dəyib keçdi.

Lojada *Mariette*-dən əlavə çiyininə qırmızı örtük salmış, uzun və ağır saçlarını başının dalına yığmış tanımadığı bir qadın və iki kişi var idi. Kişilərdən general olan *Mariette*-nin əri idi, o gözəl və hündürboylu bir adam idi, burnu donqar, üzü ciddi və qətiyyətli idi, əynindəki hərbi paltarına içəridən qaba kətan parça çəkilib pambıq qoyulduğu üçün döşü dik görünürdü, o birisi sarışın və daz bir adam idi, qəşəng bakenbardları arasından qırıxıq çənəsi görünürdü. Qəşəng, incə və zəif *Mariette*-nin əynində sinəsi açıq paltar var idi, möhkəm əzələli çiyinləri boynundan maili olaraq enir, boynu ilə çiyinlərinin birləşdiyi yerdə bir xal qaralırdı. Nexlyudov daxil olduqda o dərhal dönüb baxdı və yelpiklə arxasındakı kürsünü ona göstərərək həm salam, həm də minnətdarlıq ifadə edən və Nexlyudova göründüyü kimi, mənalı bir əda ilə ona gülümsədi. *Mariette*-nin əri hər zaman olduğu kimi, sakit nəzərlərlə Nexlyudova baxıb təzim etdi. Onun bütün zahirindən, oturuşundan, arvadı ilə baxışarkən gözlərindən zabitəli olduğu və gözəl qadınını öz xüsusi malı hesab etdiyi görünürdü.

¹ “Kameliyalı xanım”

Monoloq qurtardıqda teatr alqış səsinə titrədi. *Mariette* ayağa qalxdı, xışıldayan ipək yubkasından yapışaraq lojanın arxa hissəsinə keçdi və ərini Nexlyudovla tanış etdi. Gözləri aramsız olaraq gülümsəyən general çox şad olduğunu bildirdikdən sonra sakitləşib qaradınmaz oldu.

Nexlyudov *Mariette*-yə müraciət edərək:

– Mən bu gün getməli idim, – dedi, – lakin sizə vəd etmişdim.

Mariette onun sözlərindəki mənağa cavab olaraq dedi:

– Əgər məni görmək istəmirsinizsə, gözəl aktrisanı görürsünüz, axırncı səhnədə necə qəşəng idi, elə deyil? – deyə o, ərinə müraciət etdi.

Mariette-nin əri başını əydi.

Nexlyudov dedi:

– Bunlar mənə təsir etmir. Bu gün mən o qədər əsil fəlakətin şahidi olmuşam ki...

– Əyləşin, nağıl edin.

Mariette-nin əri qulaq verib gözləri ilə getdikcə daha çox istehzal–istehzal gülümsəyirdi.

– Uzun müddət həbsdə saxlanıldıqdan sonra buraxılmış o qadının yanına getmişdim; halı çox yamandır.

Mariette ərinə sarı dönərək:

– Sənə söylədiyim həmin qadımdır, – dedi.

Mariette-nin əri başını əyərək, Nexlyudova göründüyü kimi biglannın altundan açıq-aydın istehzal–istehzal gülümsəyib:

– Bəli, onu həbsdən azad etmək mümkün olduğu üçün mən çox şadam, – dedi. – Mən gedim bir papiroş çəkim.

Nexlyudov əyləşib *Mariette*-nin ona deyəcəyi o sözü söyləyəcəyini gözləyirdi, lakin *Mariette* ona heç bir söz demədi; o, hətta deməyə təşəbbüs belə göstərməyib zarafat edir və pyes haqqında danışırdı, onun fikrincə bu pyes Nexlyudovu çox mütəəssir etməli idi.

Nexlyudov gördü ki, *Mariette*-nin ona deməli sözü yox imiş, o yalnız özünün axşam bəzək–düzəyinin gözəlliyini, çiynlərini və xalını ona göstərmək istəyirmiş; bu, Nexlyudova eyni zamanda həm xoş, həm də iyrənc görünür.

Qabaqlar bütün bunların üzünə çəkilmiş gözəllik pərdəsi Nexlyudov üçün indi nəinki götürülmüşdü, həm də o bu pərdənin altındakıları görürdü. *Mariette*-yə baxmaqdan zövq alırdısa da, bilirdi ki, o, yüzrlərlə insanın göz yaşları və həyatı bahasına özünə

mənsəb qazanmış əri ilə yaşayan bir yalancıdır, həm də bu iztirabları vecinə almır. Dünyon dediklərinin də hamısı yalan imiş və *Mariette* özünü ona sevdirmək istəyirmiş. Nə üçün sevdirmək istədiyini Nexlyudov bilmədiyi kimi, onun özü də bilmirdi. Nexlyudov bir neçə dəfə getməyə hazırlaşmış şlyapasına əl atırsa da, yenə də getməyib qaldı. Nəhayət, *Mariette*-nin əri qalın biglannın tütünü qoxusu saça-saçə lojaya qayıdib Nexlyudovu tanıdırmış kimi himayəkar və ikrah dolu bir nəzərlə ona baxdıqdan sonra Nexlyudov qapını örtülməyə qoymayıb dahlizə çıxdı və öz paltosunu tapıb teatrdan getdi.

O, Nevski küçəsi ilə evə qayıdarkən qarşısında gedən hündür-boy, qədd-qamətli və nəzəri cəlb edəcək dərəcədə qəşəng geyinmiş bir qadın biixtiyar gözlərinə sataşdı. Gen səkinin asfaltı ilə gedən bu qadının həm üzündən, həm də bütün görünüşündən bilirdi ki, o, başqalarını yoldan çıxarmaq qüvvəsinə malik olduğunu dərk edir. Onunla üz-üzə gələnlərin və onu ötür keçənlərin hamısı dönüb bu qadına baxırdı. Nexlyudov ondan daha yeyin getdiyi üçün o da biixtiyar dönüb bu qadının üzünə baxdı. Görünür, qadının rənglənmiş üzü gözəl idi və qadın gözlərini parıldadaraq Nexlyudova gülümsədi. Qərübə işirdi, Nexlyudov dərhal *Mariette*-ni xatırladı, çünki teatrdakı eyni marağ və nifrət hissini duydu. Nexlyudov öz-özünə qəzəblənib onu tələsik ötür keçdi və Morskaya küçəsinə dönərək sahilə çıxdıqdan sonra var-gəl etməyə başladı və bununla da qorodovoyu təəccübləndirdi.

“Mən içəri girəndə o da teatrdə mənə beləcə gülümsədi, – deyə o düşündürdü, – həm o təbəssümdə, həm də bu təbəssümdə eyni məna var idi. Fərqi yalnız burasındadır ki, bu qadın sadəcə açıq olaraq “sənə lazımamsa – məni apar, lazım deyilməmə – keç get” deyir, o biri qadın isə özünü elə göstərir ki, guya bu barədə fikirləşmir, yüksək nəci b hissələrlə yaşayır, amma əslində ikisi də birdir. Bu qadın heç olmasa doğru danışıq, o biri isə yalan söyləyir. Bundan əlavə, onu bu vəziyyətə ehtiyac salmışdır, o biri qadın isə bu gözəl, murdar və dəhşətli ehtirasla oynayib əylənir. Bu küçə qadını üfunət verən çirkli bir sudur, bu yangısı nifrətdən qüvvətli olanlara təklif olunur: teatrdakı qadın isə düşüdüğü hər şeyi sezmədən zəhərliyəyən bir zəhərdir. Nexlyudov zadəganlar nümayəndəsinin arvadı ilə olan əlaqəsinin yadına saldı və varlığını çirkin xatirələr çulğaladı. – İnsan-dakı heyvani hiss murdardır, – o düşündü, – lakin bu heyvani hiss

təmiz olduqda, son ona mənəvi həyatının zirvosindən həqarətlə baxaraq bu hissə, təslim olsan da, olmasan da, cyni adam olaraq qalrsan, lakin bu heyvani hiss yalançı-estetik, şairanə bir pərdənin altında gizlənilib ona pərəstiş edilməsini tələb etdikdə sən bu heyvani hissə getdikcə daha çox uyaracaq yaxşını pisdən seçmirsən. Bax o zaman dəhşətli olur”.

Nexlyudov indi bunu sarayları, keşikçiləri, qalası, çayı, qayıqları və birjanı gördüyü kimi aydın görürdü.

Bu gecə ətrafa insanı sakitləşdirən, ona dinclik verən bir qaralıq çökməyib, mənəviyi görünməyən tutqun, kədərli və qeyri-təbii bir işıq hər yanı bürüdüyü kimi, Nexlyudovun da qəlbində artıq naməlumluğun rahatlıq gətirən zülməti yox idi. Hər şey aydın idi. Aydın idi ki, mühüm və yaxşı hesab edilən hər şey mənasız və ya iyrencidir, bütün bu parlıt, bütün bu zinət köhnə və hamının adət etdiyi, nəinki cəzalandırılmayan, həm də hökm sürən və insanların uydura bildikləri gözəlliyin bütün əlamətləri ilə bəzədilmiş cinayətləri ört-basdır edir.

Nexlyudov bunu unutmaq, görməmək istəyirdi, lakin indi artıq bunları görməyə bilməzdi. Nexlyudov ona hər şeyi bəyan edən işıq mənəviyi Peterburq üzərinə düşən işıq kimi görməsə də, bu işıq ona tutqun, kədərli və qeyri-təbii görünməyə də, onun gözləri qarşısında açılan mənəviyi bu işıqda görməyə bilmirdi, bu zaman o həm sevinc, həm də həyəcan duyurdu.

XXIX

Nexlyudov Moskvaya gəldikdə birinci işi həbsxana xəstəxanasına getmək oldu; o, məhkəmənin qərarını Senatın təsdiq etdiyini və Sibirə yola düşmək üçün hazırlıqda başlamaq lazım gəldiyi haqqında kədərli xəbəri Maslovaya bildirmək istəyirdi.

Əlahəzrətin adına vəkili yazdığı və imza etməmək üçün həbsxanaya, Maslovaya apardığı ərizəyə Nexlyudovun ümidi az idi. Qərribədir ki, indi o, müvəffəqiyyət qazanmaq istəmirdi də. O, Sibirə getmək, sürgünə və katorqaya məhkum olunmuşların içərisində yaşamaq fikrini barışdırırdı və Maslova bəraət qazanarsa, özünün və onun həyatını necə quracağını təsəvvür etməkdə çətinlik çəkirdi. Nexlyudov Amerika yazıçısı Toronun sözlərini xatırladı. Amerikada köləlik zamanı o demişdi ki, köləliyin qanuna salındığı və

himayə edildiyi ölkədə namuslu vətəndaş üçün yeganə abırlı yer həbsxanadır. Xüsusilə, Peterburq səfərindən və orada görüb öyrəndiklərindən sonra Nexlyudov da cynon belə düşünürdü.

“Bəli, indiki zamanda Rusiyada namuslu adam üçün yeganə abırlı yer həbsxanadır” – deyə o düşünürdü. O, həbsxanaya yaxınlaşanda və içəri girəndə də bunu hiss edirdi.

Xəstəxanadakı qapıçı Nexlyudovu tanıdıqda Maslovanın artıq burada olmadığını dərhal ona xəbər verdi.

– Bəs haradadır?

– Yənə də qalada.

– Niyə ora köçürdülər? – Nexlyudov soruşdu.

Qapıçı həqarətlə gülümsəyərək dedi:

– Knyaz həzrətləri, bu tayfa belə tayfadır, feldşerlə mazaqlaşdı, baş həkim də qalaya göndərdi.

Nexlyudov heç vaxtlə güman etməzdi ki, Maslova və onun mənəvi ələmi ona bu qədər yaxın ola bilər. Bu xəbər ona yaman təsir elədi. O, gözənilməz böyük bir fəlakətdən xəbər tutan adamların duyduğu cyni hissi duydu. Bu onu çox ağrıtdı. Bu xəbəri eşidərkən duyduğu birinci hiss xəcalət hissi oldu. O, Maslovanın mənəvi ələminin guya dəyişməkdə olduğuna dair əvvəlki fərəhli təsəvvürü ilə özü-özünə gülünc göründü. Nexlyudovun fikrindən keçdi ki, onun fədakarlığını qəbul etmək istəmədiyi haqqında Maslovanın dediyi sözlər, onun məzəmmətləri və göz yaşları – bütün bunlar ondan daha yaxşı istifadə etmək arzusunda olan pozğun bir qadının hiyləgərliyindən başqa bir şey deyilməmiş. İndi Nexlyudova elə gəlirdi ki, son dəfə Maslovanın yanında olanda indi meydana çıxmış islahatçılıq əlamətlərini görmüşdü. Bütün bu fikirlər onun ürəyinə şlyapasını vərmiş elədiyi bir hərəkətlə başına qoyub xəstəxanadan çıxdığı zaman gəlmişdi.

“İndi nə edim? – deyə özü-özündən soruşdu. – Mən ona bağlanımmı? Onun bu hərəkəti məni azad etmirmi?”

Lakin bu sualı özüne verən kimi dərhal anladı ki, özünü azad hesab edib Maslovanı tərks etməklə ürəyindən onu cəzalandırmaq keçdiyi halda, özünü cəzalandırmış olardı, bu fikir Nexlyudovu dəhşətə saldı.

“Yox! Baş verən hadisə mənim qərarımı dəyişə bilməyib, yalnız onu məhkəmləndirə bilər. Qoy o öz mənəvi ələmindən irəli gələnləri etsin, – feldşerlə mazaqlaşsın, qoy mazaqlaşsın, – bu onun

öz işidir... Mənim işim isə vicdanımın məndən tələb etdiyini yerinə yetirməkdir. Vicdanım günahımı yumaq üçün öz azadlığımı qurban verməyi tələb edir, saxta yol ilə olsa da, onunla evlənmək, onu hara göndərilərsə, onun dalınca getmək haqqındakı qərarıma gəldikdə, bu qərarım dəyişilmədən qalır". Nexlyudov xəstəxanadan çıxdıqda kinli bir inadla öz-özünə belə söyləndi və qəti addımlarla həbsxananın böyük darvazasına doğru addımladı.

Darvazaya yaxınlaşdıqda Maslovanı görmək istədiyini rəisə bildirməyi növbətdən xahiş etdi. Növbətçi Nexlyudovu tanıdığından həbsxananın mühüm bir yeniliyini, yeni kapitanın işdən çıxdığını və onun yerinə başqa bir ciddi rəisin gəldiyini bir tanış kimi ona xəbər verdi.

Nəzarətçi:

– İndi işlər yaman ciddidir, – dedi. – O buradadır, bu saat xəbər apararlar.

Doğrudan da rəis həbsxanada idi və çox çəkmədən Nexlyudovun yanına gəldi. Yeni rəis hündürboylu və arıq bir adam idi, yanaqlarının üstündə almacıq sümüyü qabağa çıxmışdı, çox yavaş tərpənirdi, yaman da qaşqabaqlı idi.

O, Nexlyudova baxmadan:

– Görüşmə müəyyən günlərdə, özü də qonaq otağında icazə verilir, – dedi.

– Axı mən əlahəzrətin adına yazılmış ərizəyə qol çəkdirməliyəm.

– Ərizəni mənə verə bilərsiniz.

– Mən dustaq qadının özünü görməliyəm. Qabaqlar həmişə mənə icazə verirdilər.

Rəis Nexlyudova ötəri bir nəzər salaraq:

– O qabaqlar idi, – dedi.

– Mənim qubernatordan icazəm vardır, – Nexlyudov israr etdi və portmanatını çıxartdı.

Rəis yenə də onun gözlərinə baxmadan:

– İcazə verin, – dedi və uzun, arıq ağ barmaqları ilə (şəhadət barmağında qızıl üzük var idi) Nexlyudovun uzatdığı kağızı alıb yavaş-yavaş oxuduqdan sonra: – Buyurun dəftərxanaya, – dedi.

Bu dəfə dəftərxanada heç kəs yox idi. Rəis masanın arxasında əyləşib, görünür, görüşdə iştirak etmək niyyətilə masa üzərindəki kağızları qurdalamağa başladı. Nexlyudov: "Siyasi dustaq

Boqoduxovskayanı görmək olarmı?" soruşduqda rəis qısaca: "Olmaz" – cavab verdi. O:

– Siyasi dustaqlarla görüşməyə icazə verilmir, – dedikdən sonra yenə də kağızları oxumağa girişdi.

Nexlyudovun cibində Boqoduxovskayaya yazılmış məktub olduğu üçün özünü niyyəti işə və alt-üst edilmiş günahkar bir adam vəziyyətində hiss etdi.

Maslova dəftərxanaya girdikdə rəis başını qaldırdı və nə Maslovaya, nə də Nexlyudova baxmadan: – Buyurun! – dedikdən sonra öz kağızları ilə məşğul olmaqda davam etdi.

Maslovanın əynində əvvəlki kimi yenə də ağ kofta və başında ləçək var idi. Nexlyudova yaxınlaşdı onun soyuq və qəzəbli üzünü gördükdə qıpqırmızı qızardı, əli ilə koftasının ötəyini dartışdıraraq gözlərini yerə dikdi. Onun özünü itirməsi Nexlyudov üçün xəstəxana qapısının dediyi sözləri təsdiq edirdi.

Nexlyudov onunla əvvəlki kimi rəftar edərək əl vermək istədisə də, bacarmadı, çünki indi Maslovaya nifrət edirdi.

Nexlyudov ona baxmadan və əl vermədən sakit bir səsle:

– Mən sizə pis xəbər gətirmişəm, – dedi. – Senat rədd etdi.

Maslova boğulmuş kimi qərribə bir səsle:

– Mən belə də bilirdim, – dedi.

Nexlyudov əvvəlki halında olsaydı, "belə də bilirdim" deməsinin səbəbini ondan soruşardı; indi isə ona baxmaq kifayətləndi. Maslovanın gözləri yaşla dolu idi.

Lakin bu nöinki Nexlyudovun ürəyini yumşaltmadı, əksinə, ona qarşı daha çox qəzəbləndirdi.

Rəis ayağa qalxıb otağı o baş-bu başa gəzirməyə başladı.

İndi Maslovaya olan bütün nifrətinə baxmayaraq Nexlyudov Senatın rədd cavabına təəssüf etdiyini ona söyləməyi lazım bildi.

O:

– Məyus olmayın, – dedi, – əlahəzrətin adına yazılmış ərizədən bəlkə də bir şey çıxsın, mən ümidvaram ki...

Maslova nəmli və xam baxan gözlərilə ona nəzər salıb, şikayətli bir səsle:

– Mən buna görə ağlamıram... – dedi.

– Bəs nəyə görə?

– Siz xəstəxanaya getmişsiniz və yəqin ki, mənim haqqımda sizə deyiblər.

Nexlyudov üz-gözünü turşudaraq, etinasızlıqla dedi:

– Nə olsun ki, bu sizin öz işinizdir.

Maslova xəstəxananı xatırlayan kimi, Nexlyudovun sakitləşməkdə olan təhqir edilmiş amansız qürur hissi varlığında yeni bir qüvvə ilə baş qaldırdı. Nexlyudov nifrətlə ona baxaraq düşündürdü: "Yüksək cəmiyyətdən olan hər bir qız onun kimi kübar bir adama ərə getməyi özü üçün xoşbəxtlik hesab edərdi, bu adam bu qadının əri olmaq istədi, lakin o səbir edə bilməyib feldşerə mazaqlaşmışdır". Sonra da:

– Siz ərəzəyə imza atın, – deyib cibindəki böyük bir zərf çıxararaq onu masanın üstünə qoydu. Maslova ləçəyinin ucu ilə göz yaşlarını sildikdən sonra masa arxasında əyləşib harada və nə yazmalı olduğunu soruşdu.

Nexlyudov nə və harada yazmaq lazım gəldiyini ona göstərdi. Maslova masanın arxasına əyləşərək sol əli ilə koftasının sağ qolunu düzəltti; Nexlyudov isə onun başının üstündə dayanıb masanın üstünə əylmiş və hönkürməkdən özünü güclə saxladığı üçün hərdən bir titrəyən çiyinlərinə baxır, onun ürəyində iki hiss – kin və mərhəmət, təhqir edilmiş qürur və iztirab çəkən bu qadına mərhəmət hissi mübarizə edirdi, nəhayət, son hiss qalib gəldi.

Nəyin – Maslovaya ürəkdən acımaq hissini, yoxsa özünü, öz günahlarını, öz mürdarlığını məhz indi, bu qadına qarşı töhmət olaraq irəli sürdüklərini xatırlamasının əvvəlcə baş verdiyi onun yadında deyildi. Lakin o, birdən-birə özünü, eyni zamanda həm müqəssir hiss etdi, həm də ona acıdığını duydu.

Maslova ərəzəni imza etdikdən və mürəkkəbə bulaşmış əlini yubkasına sildikdən sonra ayağa qalxıb ona baxdı.

Nexlyudov dedi:

– Nə olur olsun, mənim qərarımı heç bir şey dəyişməyəcəkdir.

Nexlyudov Maslovanın günahından keçdiyini düşündükcə ona daha çox acıyır, ona qarşı daha çox məhəbbət duyurdu, odur ki, ona təsəlli vermək istədi.

– Mən dediyimi yerinə yetirəcəyəm. Sizi hara göndərsələr, mən də sizin yanınızda olacağam.

– Əbəs yerə, – deyərək Maslova tələsik onun sözünü kəsdi və üzünü təbəssüm bürüdü.

– Yadıma salın görün yola sizə nə lazımdır?

– Deyəsən elə bir şey lazım deyil. Təşəkkür edirəm.

Rəis onlara yaxınlaşdı və Nexlyudov onun irad tutmasını gözləmədən Maslova ilə salamlaşdı otaqdan çıxdı; indi o, qabaqlar heç bir zaman hiss etmədiyi sakit sevinc, asudəlik və bütün insanlara məhəbbət duyurdu. Ona qarşı bəslədiyi məhəbbəti, Maslovanın heç bir hərəkətinin dəyişə bilməyəcəyini dərk etməsi Nexlyudovu indiyədək duymadığı bir zirvəyə qaldırmışdı. Qoy o, feldşerlə mazaqlaşsın, bu onun işidir: o, Maslovanı özü üçün yox, onun özü üçün və Allahı üçün sevir.

Maslovanın xəstəxanadan qovulmasına səbəb olan və həqiqət olduğuna Nexlyudovun inandığı feldşerlə mazaqlaşmaq əhvalatı yalnız bundan ibarət idi ki, Maslova feldşer qadının əmri ilə sinə-yumşaldan dərman almaqdan ötrü dəhlizin başında yerləşən aptekə gərdəkan orada bir feldşerə, hündürbov və üzü sızanaqlı Ustinova rast gəlmişdi. Ustinov çoxdan idi ki, Maslovaya satışla onun zəhləsini aparmışdı. Maslova onun qolları arasından çıxmağa çalışaraq elə qüvvətlə itələmişdi ki, Ustinov rəfə dəymiş və iki şüşə qabı salıb sındırmışdı.

Bu zaman dəhlizdən keçən baş həkim sındırılmış qabın cin-giltisini eşidərək və qıpqırması qızarmış Maslovanın çıxıb qaçdığını görürək qəzəblə ona qışqırırdı:

– Bu olmadı, anam, əgər sən burada mazaqlaşmağa başlasan, mən sənin yerini dəyişərəm. Nə olub? – deyərək, feldşerə müraciət edib gözlüyünün üstündən ona ciddiyyətə baxmışdı.

Feldşer gülməyə ocaq özünü təmizə çıxarmağa başlamışdı. Həkim onun sözlərinə axıradək qulaq asmayıb başını qaldırmış və gözlüyünün altından baxmağa başlamışdı, sonra da palatalara baş çəkməyə getmiş və elə o günü rəisə demişdi ki, Maslovanın yerinə bir qədər abırılı olan başqa köməkçi göndərsinlər. Maslovanın feldşerlə mazaqlaşmaq əhvalatı yalnız bundan ibarət idi. Kişilərlə aranı sazladığını bəhanə edərək onu xəstəxanadan qovmaları Maslovanı ona görə bərk ağrıdırdı ki, kişilərlə əlaqədə olmaq artıq onu çoxdan iyəndirmişdi və Nexlyudovla görüşəndən sonra bu əlaqəyə daha çox nifrət edirdi. Onun keçmiş və indiki vəziyyətini nəzərə alaraq hər bir adamın, bu sızanaqlı feldşerin də onu təhqir etməyə və onun rədd cavabına təəccüblənməyə haqlı olduğunu hesab etməsi qızı dedikcə incitməmişdi, onun özü-özünə acımasına və göz yaşlarına səbəb olmuşdu. İndi Nexlyudovun qabağına çıxarkən yəqin ki, ondan eşidəcəyi haqsız ittihamı üzərindən atmaq istəmişdi. Lakin

özünə bəraət qazandırmaya başladığıda hiss etmişdi ki, o, buna inanmır, onun özünə bəraət qazandırması Nexlyudovun şübhəsini təsdiq edir, buna görə də o qəhərlənmiş və susmuşdu.

Maslova hələ də bu fikirdə idi və özünü inandırmaqda davam edirdi ki, Nexlyudovla ikinci dəfə görüşərkən dediyi kimi, onu bağışlamamışdı və ona nifrət edirdi, lakin Nexlyudovun artıq çoxdan idi ki, yenə də sevirdi və elə sevirdi ki, onun istədiklərinin hamısını biixtiyar yerinə yetirirdi: daha içmir, papiros çəkmir, naz satmırdı və xidmətçi sifətilə xəstəxanada işləməyə girmişdi. Bunların hamısını ona görə etmişdi ki, bunları Nexlyudovun arzu etdiyini bilirdi. Nexlyudov fədakarlıq göstərərək onunla evlənmək istədiyini hər dəfə xatırlatdığıda o, qəti olaraq imtina edirdisə, bunu həm bir dəfə ona söyləmiş olduğu məğrur sözləri təkrar etmək istədiyini üçün, həm də ən başlıcası, onunla evlənmək nəticəsində Nexlyudovun bədbəxt olacağını bildiyi üçün edirdi. Nexlyudova ərə getməyəcəyini qəti olaraq qərara almasına baxmayaraq, Nexlyudovun ona nifrət etdiyini, onun yenə də əvvəlki Maslova olaraq qaldığını zənn etdiyini, onun varlığında baş vermiş dəyişikliyi görmədiyini fikirləşəndə əzab çəkməyə başlayırdı. İndi Nexlyudov belə düşünə bilirdi ki, o, xəstəxanada pis bir iş görmüşdür, bu işə Maslovanı qəti olaraq katorqa cəzasına məhkum edilmək xəbərindən daha çox əzirdi.

XXX

Yola düşməkdə olan birinci dəstə ilə Maslovanı göndərə bilərdilər, buna görə də Nexlyudov yola hazırlanırdı. Lakin dedikcə çox işi olduğundan hiss edirdi ki, nə qədər boş vaxtı olursa olsun, işlərini heç vaxt qurtara bilməyəcəkdir. Keçmişdə olanın tamamilə əksi baş verirdi. Qabaqlar bir iş uydurub tapmaq lazım gəlir və işin bütün məği həmişə eyni idi – Dmitri İvanoviç Nexlyudov. O zaman həyatın bütün maraqlı cəhətləri Dmitri İvanoviçin ətrafında cəmləşməsinə baxmayaraq, bütün bu işlər cansız idi. İndi bütün işlər Dmitri İvanoviçə deyil, başqa adamlara aid idi, bununla belə, hər iş maraqlı və cəlbədicə, eyni zamanda həddindən çox idi.

Bundan əlavə, qabaqlar Dmitri İvanoviçin bir işlə məşğul olması həmişə onda qüssə və qəzəb doğururdu; indi, özgə adamların işi isə çox vaxt sevinçək bir əhvali-ruhiyyəyə səbəb olurdu.

Bu zaman Nexlyudov məşğul edən işlər üç hissəyə bölünürdü; hər şeydə səliqə-sahman gözləməyə adət etmiş Nexlyudov öz işlərini belə bölmüşdü və buna müvafiq olaraq üç portfelə ayırmaq olmuşdu.

Birinci iş Maslovaya və ona göstəriləcək köməyə aid idi. İndi bu iş əlahəzrətin adına verilmis ərizəyə kömək göstərilməsini xahiş etməkdən və Sibir səyahətinə hazırlaşmaqdan ibarət idi.

İkinci iş malikanələrin qaydaya salınmasından ibarət idi. Pano-voda kəndlilərin ümumi ehtiyaclarına sərflənməyə üçün faiz vermələri şərtilə, torpaq onların arasında bölüşdürülmüşdü. Lakin bu sazişi qüvvəyə mindirmək üçün şərtlər və vəsiyyətnamə tərtib edib imzalamaq lazım idi. Kuzminskoyədə isə iş onun düzəltməyi kimi qalmaqda idi, yəni torpaq üçün pulu o almaldı idi, lakin vaxtı, dolanmaq üçün bu puldan nə qədər götürməyi və kəndlilərin xeyrinə nə qədər ayırmağı müəyyən etmək lazım idi. Nexlyudov Sibir səfərinin nə qədər pul tələb edəcəyini bilmədiyindən gəlirinin yarısını azaltsa da, bu gəlirdən özünü tamamilə məhrum etməyə cəsarəti çatmırdı.

Üçüncü iş ona getdikcə daha tez-tez müraciət edən dustaqlara kömək etmək məsələsi idi.

Əvvəllər kömək üçün ona müraciət edən dustaqlarla əlaqəyə girərək Nexlyudov dərhal onlar üçün xahiş edib aqibətlərini yüngülləşdirməyə çalışırdı; lakin sonralar xahiş edənlərin sayı o qədər artdı ki, bu dustaqlardan hər birinə kömək etmək mümkün olmadığını hiss etdi və buna görə də biixtiyar son zamanlar onu başqa işlərdən daha çox məşğul edən dördüncü işə girişdi.

Dördüncü sayılan bu iş cinayət məhkəməsi adlandırılan qərribə idarənin nə demək olması, nə üçün və haradan meydana çıxması məsələsinin həllindən ibarət idi; cinayət məhkəməsi, nəticə etibarilə, dustaqları ilə Nexlyudovun qismət tanış olduğu həmin bu həbsxanadan və Petropavlovsk qalasından başlamış Saxalinə qədər bütün dustaqaqanalardan ibarət idi ki, onu təəccübləndirən cinayət qanununun yüzlərlə və minlərlə qurbanı bu yerlərdə iztirab çəkirdi.

Dustaqlarla şəxsi münasibətdən, vəkilin, həbsxana ruhanisinin və rəisinin sorğu-suallarından və dustaqların siyahılarından Nexlyudov belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, canı adlandırılan bu dustaqların beş dərəcəyə bölmək olar.

Birinci dərəcədə guya yanğın törədən Menšov, Maslova və digərləri kimi məhkəmə səhvlərinin qurbanı olan tamamilə günahsız adamlar idi. Bu dərəcədə olan adamlar ruhaninin apardığı müşahidəyə görə, o qədər də çox olmayıb təqribən yeddi faiz təşkil edirdisə də, onların vəziyyəti xüsusən maraqlı idi.

İkinci dərəcədə olanlar qəzəb, qısqıncılıq, sərxoşluq və bu kimi müstəsna hallarda baş vermiş hərəkətlər üstündə məhkum edilən adamlardan ibarət idi. Bunlar elə hərəkətlər idi ki, bunlar belə bir şəraitdə mühakimə edib cəza verənlərin, demək olar, hamısının ölindən çıxma bilirdi. Nexlyudovun müşahidəsinə görə, bu dərəcədə olan adamlar bütün canilərin yazısını güclə təşkil edirdilər.

Üçüncü dərəcədə olanlar, özlərinin anladıklarına görə, ən adi və hətta yaxşı hərəkətlər, lakin onlara yad olan qanun yazanların anlayışına görə cinayət hesab edilən hərəkətlər üstündə cəzalandırılmış adamlar idilər. Gizli şərab alveri edən, qaçaq mal gətirən, ot yolan, sahibkarların və dövlətin böyük meşələrində odun yığan adamlar üçüncü dərəcəli adamlar dərəcəsinə mənsub idilər. Oğurluq edən dağlılar və dinə etiqad etməyib kilsoni qarət edənlər də belə adamlar idilər.

Dördüncü dərəcədə olanlar mənəvi cəhətdən cəmiyyətin orta səviyyəsindən yuxarıda durduqları üçün canilər sırasına daxil edilmiş adamlar idilər. Təriqətçilər, öz istiqlalyyətləri üçün qiyam etmiş polyaklar və çərkəzlər, hökumət nümayəndələrinə müqavimət göstərdikləri üçün məhkum edilmiş siyasi canilər, yəni sosialistlər və tətillilər belə adamlardan idilər. Nexlyudovun müşahidəsinə görə, cəmiyyətin ən yaxşı adamları olan bu adamların faizi olduqca çox idi.

Nəhayət, beşinci dərəcədə olanlar idilər ki, cəmiyyət bu adamların qarşısında, onların cəmiyyət qarşısında olduqlarından daha çox müqəssir idi. Bunlar, Nexlyudovun həbsxanada və həbsxanadan kənarında gördüyü, ölində ayaqaltılar olan uşaq və onun kimi yüzlərlə digər tərkd edilmiş, daimi əziyyət və azdırmalardan başlanı itirmiş adamlar idilər, həyat şəraiti sanki həmişə bu adamları cinayət adlandırılan bir hərəkəti etmək zərurətinə gətirib çıxarırdı. Nexlyudovun müşahidəsinə görə, çoxlu oğru və cani də bu adamlar sırasına mənsub idi. Nexlyudov bu müddətdə onlardan bəziləri ilə əlaqəyə girə bilmişdi. Nexlyudov onları yaxından tanıdıqdan sonra pozulmuş və əxlaqsız adamları da bunların sırasına daxil etmişdi.

Yeni məktəb bu adamları cinayətkar tiplər adlandırır və cəmiyyətdə belə tiplərin olması cinayət barəsindəki qanunun və cəzanın zəruri olduğunu sübut edən başlıca dəlil sayılırdı. Nexlyudova görə pozğun, cani və dəli adlandırılan bu tiplər, cənnət o adamlardan idilər ki, cəmiyyət onların qarşısında həmin adamların cəmiyyət qarşısında müqəssir olduğundan daha çox müqəssir idi, həm də cəmiyyət bilavasitə bu adamların özlərinin qarşısında yox, qabaqlar da hələ onların ata-anaları və babaları qarşısında müqəssir olmuşdur.

Belə adamlardan dəfələrlə cinayət işləmiş oğru Oxotin bu cəhətdən Nexlyudovu xüsusilə heyrətə salmışdı. Bir fahişənin qanunsuz oğlu olan və ümumi yataqxanada tərbiyə almış bu oğru, görünürdü ki, otuz yaşına qədər qorodovoylardan yüksək əxlaqlı adam görməmişdi və gəncliyindən oğrular dəstəsi içərisinə düşmüşdü, bununla bərabər, bu oğru qeyri-adi dərəcədə məzali danışmaq istedadına malik idi və bununla da adamları özünə cəlb edirdi. Bu oğru Nexlyudovun onu müdafiə etməsinə xahiş etməmişdəcə, həm özünü, həm hakimləri, həm həbsxanayı, həm də nəinki cinayət barəsindəki qanunu, hətta ilahi qanunları da lağa qoyurdu. Belə adamlardan biri də gözəl Fyodorov idi, o, başçılıq etdiyi quldur dəstəsi ilə birlikdə qoca bir çinovniki öldürüb qarət etmişdi. O, kəndli oğlu idi, atasının mülkünü tamamilə qeyri-qanuni olaraq əlindən almışdılar və sonralar atası soldatlıq edərək bir zabitin aşnasına vurulduğu üçün onu dolaşdırmışdılar. Fyodorov cazibədar və ehtiraslı bir şəxs idi, nə olursa olsun, kef çəkmək arzusu ilə yaşayan bu adam başqa bir şey xatirində öz nəşəsindən əl çəkməyən bir adama rast gəlməmişdi və həyatda nəşədən əlavə hər hansı başqa bir məqsədin olduğu haqqında heç zaman bir kəlmə də eşitməmişdi. Nexlyudov üçün aydın idi, zəngin təbiətli bu adamlar baxımsız qalıb özbaşına buraxılaraq, tapdınmış bitkilər kimi, başlı-başına ayaq altında qalıb eybəcərləşmişlər. O bir səfil ilə bir qadına da rast gəlmişdi, öz kütlüyü və bir qədər amansızlıqları ilə onlar insanda ikrah doğururdular, lakin Nexlyudov italyan məktəbinin iddia etdiyi cinayətkar tipi onların simasında görməyib, azad gəzən fraklı, epoletli və krujevalı adamlardan zəhləsi getdiyi kimi, onları da şəxsən özünün zəhləsi getdiyi adamlar hesab edirdi.

Nexlyudovu məşğul edən dördüncü iş bu qədər müxtəlif olan adamların nə üçün zindana salındıqlarını və cənnət bu kimi adamlarınsa nə üçün azad gəzdiklərini və hətta bu insanları mühakimə etdiklərini tədqiq etmək məsələsindən ibarət idi.

Əvvəlcə Nexlyudov bu sualların cavabını kitablarda tapacağını güman edərkən, bu məsələyə aid olan bütün kitabları aldı. O Lombrozonun, Qarofalonun, Ferrinin, Listin, Maudsleyin və Tardın kitablarını alıb onları diqqətlə oxudu. Lakin bu kitabları oxuduqca daha çox məyus oldu. O, elə yazmaq, mübahisə etmək və öyrənməklə elmdə rol oynamaq üçün mürciət edən adamların vəziyyətinə deyil, açıq, sadə və həyatı suallarla elmə mürciət edən adamların həmişə düşdükləri vəziyyətə düşdü; elm cinayət bərəsindəki qanuna aid çox, minlərlə hiyləgər və qəliz suala cavab verirdisə də, onun axtardığı cavabı vermirdi. O çox sadə bir şey soruşurdu; o soruşurdu: niyə və hansı hüquqa görə insanların bir qismi başqalarını zindana salır, onlara əzab verir, sürgün edir, döyüb öldürür, halbuki bu adamların özləri əzab verdikləri, döyüb öldürdükləri adamlardan heç də fərqlənmirlər? Ona isə belə mülahizələrlə cavab verirdilər ki, insanda iradə azadlığı varmı? İnsanın kəlləsinə və sairəni ölçmək ilə onu cani hesab edib-etməmək olarmı? İrsiyyətin cinayətdə nə kimi rolu var? Fitri əxlaqsızlıq varmı? Əxlaq nə deməkdir? Dəlillik nədir? Nəslin pozulması nə deməkdir? Qızgınlıq nədir? İqlim, qida, cəhalət, təqlid, hipnotizm, ehtiras cinayətdə necə təsir edir? Cəmiyyət nə deməkdir? Cəmiyyətin vəzifəsi nədir? Və sairə və sairə.

Bu mülahizələr Nexlyudova məktəbdən qayıdan bir uşağın bir dəfə ona verdiyi cavabı xatırladırdı. Nexlyudov uşağdan hallandırmanın öyrənilib-öyrənmədiyini soruşmuşdu. Uşaq "öyrənmişəm" – deyə cavab vermişdi. "Onda pəncə sözünü hallandır". – "Hansı pəncəni, iti pəncəsini?" – deyə uşaq fəndgir bir əda ilə cavab vermişdi. Nexlyudov özünün yeganə əsas sualına elmi kitablarda beləcə sualsayağı cavablar tapmışdı.

Bu kitablarda ağıllı, elmi, maraqlı çox şey vardısı da, ümdə sualın cavabı yox idi: hansı hüquqa görə insanların bir qismi digərini cəzalandırır? Bu sualların nəinki cavabı yox idi, əksinə, bütün mülahizələr zəruriliyi bir aksioma hesab edilən cəzanı izah etməyə və ona bəraət qazandırmaya çalışırdı. Nexlyudov çox oxusa da, parça-parça oxuyurdu və cavabın olmamasını səthi tədqiqatla izah edib, nəhayət, bu cavabı tapacağına ümid bağladığı üçün son zamanlar daha tez-tez qarşısına çıxan bir cavabın doğruluğuna hələ inanmağa cəsarət etmirdi.

Maslovanın daxil olduğu dəstə iyulun beşində yola salınacaqdı. Nexlyudov da həmin gün Maslovanın dalınca getməyə hazırlaşmışdı. Yola düşməzdən bir gün əvvəl Nexlyudovun bacısı əri ilə birlikdə onu görməyə gəldi.

Nexlyudovun bacısı Natalya İvanovna Raqojinskaya qardaşından on yaş böyük idi. O, qismən bacısının təsiri altında böyümüşdü. O hələ uşaq ikən bacısı onu çox sevirdi, sonra, bacısının əgərməyinə az qalmış onlar bir yaşda olan adamlar kimi dostlaşdılar, o, iyirmi beş yaşlı qız, Nexlyudov isə on beş yaşlı bir oğlan idi. O zaman Natalya İvanovna qardaşının indi ölmüş dostu Nikolenka İrtənyevə vurulmuşdu. Hər ikisi Nikolenkani sevirdi, həm də onun və özlərinin varlığında yaxşı və insanları birləşdirən cəhəti sevirdilər.

O zamandan hər ikisi pozuldu: Nexlyudovu hərbi qulluq, əxlaqsız həyat, Natalya İvanovnanı isə ehtirasla sevdiyi bir adama əgərməsi pozmuşdu. Bu adam Natalya İvanovnaya və Dmitriyə vaxtilə ən müqəddəs, ən əziz olan şeyləri nəinki sevmirdi, hətta bunların nə olduğunu anlamırdı, bir zamanlar Natalyanın can atdığı əxlaq kamilliyini və insanlara xidmət etmək söylərini isə yalnız özünün yaxşı başa düşdüyü bir arzuya – mənliliyi bürüzə vermək və insanların qarşısına lovgalanmaq arzusuna uymaq kimi izah edirdi.

Adı-sanı, sərvəti olmasa da, Raqojinski çox bacarıqlı qulluqçu idi; liberalizm ilə mühafizəkarlıq arasında məharətlə baş gırılaraq iki istiqamətdən müəyyən zamanda və müəyyən halda öz həyatı üçün ən yaxşı nəticələr verən istiqaməti seçməklə, başlıcası isə, onu qadınlara bəyəndirən xüsusi bir keyfiyyəti ilə məhkəmədə özünə görə yaxşı mənsəb qazanmışdı. O, artıq gəncliyini keçirmiş bir adam ikən xarici ölkədə nexlyudovlarla tanış olub Nataşanı, özü kimi yaşlı ötmüş bu qızı özünə məftun etmiş, sonra da onların evlənməsini *me'salliance*¹ hesab edən anasının demək olar ki, arzusu xilafına onunla evlənmişdi. Nexlyudov bunu özündən gizlətsə də, bu hiss ilə mübarizə etsə də, yəznəsinə nifrət bəsləyirdi. Yəznəsi kobud, özünə qürrələnən dayaz bir adam idi, buna görə də Nexlyudovun ondan zöhləsi gedirdi, başlıcası isə bu miskin adamı belə

¹ Bərabər olmayan nikah

ehtirasla, xudpəsəndliklə ürekdən sevən və onun xeyrinə olaraq varlığında bütün yaxşı cəhətləri boğmuş olan bacısının üstündə yəznəsinə nifrət edirdi. Nexlyudov düşünəndə ki, Nataşa bu tüklü, daz kəlləsi parıldayan və özündən bədgüman olan adamın arvadıdır, həmişə əzab çəkirdi. Nexlyudov hətta onun uşaqlarına olan nifrətinin qabağını da saxlaya bilmirdi. Bacısının ana olmağa hazırlaşdığını hər dəfə eşitdikdə, hamıya yad olan bu adamdan bacısının yenə də sanki pis bir xəstəlik tutduğuna təəssüfə bənzər bir hiss duyurdu.

Raqojniskilər uşaqlarını götürməmişdilər – onların bir oğlu və bir qızı var idi, – gəlib ən yaxşı mehmanxananın ən yaxşı nömrəsində öylənmişdilər. Natalya İvanovna dərhal anasının köhnə mənzilinə getdisə də, qardaşını orada tapmadı. Aqrafena Petrovnadan onun kirayə ilə otaq tutub köçdüyünü öyrəndikdə oraya yollandı. Onu qaranlıq, ağır qoxu saçan və gündüz işıq yandırılan dəhlizdə çirkli xidmətçi qarşılayıb knyazın evdə olmadığını söylədi.

Natalya İvanovna qardaşına məktub yazıb qoymaq üçün onun mənzilinə girmək istədi. Xidmətçi onu evə apardı.

Natalya İvanovna qardaşının iki balaca otaqdan ibarət mənzilinə girib otaqları diqqətlə nəzərdən keçirdi. O burada hər şeydə özünə tanış olan təmizlik və səliqə ilə birlikdə, avadanlığın xeyli sadə olduğunu da gördü; onun üçün tamamilə yeni olan bu sadəlik Natalya İvanovnanı heyretə saldı. Yazı masasında, üzərində tuncdan tökülmüş it olan tanış press-papyeni, yenə də ona tanış olan səliqə ilə qoyulmuş portfəlləri və kağızları, yazı ləvazimatını, cəza haqqındaki qanun kitablarını, Henri Corcun ingilis dilində və Tardin fransız dilindəki kitabını, bu kitabın içindəki fil sümüyündən düzəldilmiş tanış əyri və iri biçəgi gördü.

Masanın arxasına öyləşərək qardaşına məktub yazdı, bu məktubda bu gün mütləq onlara gəlməsini xahiş edirdi. Sonra da gördüklərindən təəccübə gəlib başını yırğalayaraq mehmanxanaya, öz mənzilinə qayıtdı.

Qardaşı ilə əlaqədar, indi Natalya İvanovnanı iki məsələ maraqlandırır; bu məsələlərdən biri onun Katyuşa ilə evlənməsi idi, həmin məsələ barədə hamı danışdığından bu xəbəri öz şəhərlərində eşitmişdi, ikinci məsələ torpağın kəndlilərə verilməsi məsələsi idi ki, bu hamıya məlum idi və bir çoxları buna siyasi və təhlükəli bir məsələ kimi baxırdılar. Natalya İvanovna qardaşının Katyuşa

ilə evlənməsini bir cəhətdən bəyəndirdi. O bu qətiyyəti xoşlayır və bu qətiyyətdə həm qardaşını, həm də özünü görürdü, ərə getməzdən əvvəlki o yaxşı günlərdə hər ikisi belə adamlar idi; eyni zamanda qardaşının belə bir pis qadınla evlənəcəyini fikirləşdikdə dəhşətə gəlirdi. Son hiss daha qüvvətli olduğu üçün mümkün qədər qardaşına təsir göstərərək, çətin olduğunu bilsə də, onu bu yoldan döndərməyi qərara almışdı.

İkinci məsələ, torpağın kəndlilərə verilməsi məsələsi onu o qədər də incitmirdi; lakin əri çox hiddətlənmişdi və qardaşına təsir göstərməsini ondan tələb edirdi. İqnati Nikiforoviç deyirdi ki, belə bir hərəkət həddindən artıq əsassız hərəkətdir, yelbeyinlikdir, lovğalıqdır və belə bir hərəkəti yalnız özgələrindən seçilmək, öyünmək, özü haqqında danışılara səbəb olmaq arzusu ilə izah etmək olar.

O deyirdi:

– Pul ilə kəndlilərə torpaq verib, pulu da onların özlərinə qaytarmağın nə mənası var? Əgər belə etmək istəyirdisə, kəndli bankı vasitəsilə öz torpağını onlara sata bilərdi. Bunun bir mənası da olardı. Ümumiyyətlə, bu hərəkət dəliliyə yaxın olan bir hərəkətdir, – deyərək İqnati Nikiforoviç indidən qəyyumluq fikrinə düşərək, qardaşının bu qəribə niyyəti haqqında onunla ciddi danışmağı arvadından tələb edirdi.

XXXII

Nexlyudov evə qayıdıb bacısının qoymuş olduğu məktubu masanın üstündə tapıb dərhal onu görməyə getdi. Axsamçağı idi. İqnati Nikiforoviç o biri otaqda istirahət etdiyindən Natalya İvanovna qardaşını tək qarşıladı. Natalya İvanovna əyninə kip qara ipək paltar geymişdi, döşünə qırmızı bant vurmuşdu, saçlarını qabardıb, son dəb ilə daramışdı. Görünür, həmyaşlı olduğu ərinə yaxşı görünmək üçün söylə bəzənmişdi. Qardaşını gördükdə divandan sıçrayıb ipək yubkasını xışıldada-xışıldada yeyin addımlarla onun qabağına gəldi. Onlar öpüşdülər və gülümsəyərək bir-birinə baxdılar. Əsra-rəngiz, sözlə ifadə edilməyən elə mənalı nəzərlərlə baxdılar ki, bu nəzərlərdə hər şey həqiqi idi; sonra danışmağa başladılar, bu danışmada artıq o həqiqət yox idi. Anaları öldükdən sonra onlar görüşməmişdilər.

Nexlyudov dedi:

– Sən həm kökəlmisən, həm də cavanlaşmısan.

Məmnuniyyətdən bacısının dodaqları büzüşdü:

– Sənsə ariqlamısan.

– İqnati Nikiforoviç necədir? – Nexlyudov soruşdu.

– O dincəlidir. Gecəni yatmamışdır.

Burada çox şey demək olardı, lakin sözlər heç bir mənə vermədisə də, baxışlar söylədi ki, deyilməli olan şey deyilirdi.

– Mən sənin yanına gəlmişdim.

– Bilirəm, evdən çıxıb getmişdim. Hər yerdə ürəyim sıxılır.

Mənə heç bir şey lazım deyil, odur ki, hamısını, yəni mebeli, bütün avadanlığı götür.

– Hə, mənə Aqrafena Petrovna dedi. Mən oraya getmişdim.

Sənə çox minnətdaram. Lakin...

Bu zaman mehmanxana lakeyi gümüş çay servizini gətirdi.

Lakey çay servizini düzüb qurtaranadək onlar dinnədilər.

Natalya İvanovna keçib balaca masanın qabağındakı kreslodə əyləşdi və dinnədən çay süzdü. Nexlyudov susurdu.

Nataşa ona baxaraq qətiyyətlə dedi:

– Nə etmək, Dmitri, mən hamısını bilirəm.

– Nə olar, çox şadam ki, bilirsən.

Natalya İvanovna dedi:

– Məgər belə bir həyatdan sonra o qadını islah etməyə ümidin var?

Kiçik kürsüdə dirsəklənmədən düz oturmuş Nexlyudov bacısını diqqətlə dinləyərək onu yaxşı anlamağa və ona yaxşı cavab verməyə say edirdi. Maslova ilə olan son görüşün onda doğurduğu əhvali-ruhiyyə qəlbini hələ də sakit bir sevincə və bütün insanlara qarşı xeyirxahlıqla doldurmaqda idi.

– Mən onu islah etmək yox, özümü islah etmək istəyirəm, – Nexlyudov cavab verdi.

Natalya İvanovna içini çəkdi.

– Evlənməkdən əlavə, başqa vasitələr var.

– Mənsə belə fikirdəyəm ki, bu yaxşıdır; bundan əlavə, evlənmək məni lazımlı ola biləcəyim bir aləmə daxil edir.

Natalya İvanovna dedi:

– Güman etmirəm ki, xoşbəxt ola biləsən.

– Məsələ mənim xoşbəxtliyimdə deyildir.

– Aydınır, lakin o qadının ürəyi varsa, xoşbəxt ola bilməz, hətta bunu arzu belə edə bilməz.

– O arzu da etmir.

– Anlayıram, lakin həyat...

– Həyat neyləyir?

– Həyat başqa şey tələb edir.

– Biz neyləyiriksə eləyək, həyat olacaq şeydən əlavə bir şey tələb etmir, – Nexlyudov gözlərinin və ağızının ətrafında narın qırıqlar əmələ gəlsə də, bacısının hələ gözəl olan sifətinə baxdı.

Natalya İvanovna içini çəkərək:

– Anlamıram, – dedi.

Nexlyudov Nataşanı ərə getməzdən əvvəl olduğu kimi xatırlayaraq: “Yazıq, sevimli bacım! Necə olub ki, o bu qədər dəyişmişdir” – deyə düşündü və qəlbində bacısına saysız-hesabsız uşaqlıq xatirələrindən əmələ gəlmiş bir nəvaziş duydu.

Bu zaman həmişə olduğu kimi başını dik tutmuş və geniş döşünü irəli vermiş İqnati Nikiforoviç gözlüyü, daz başı və qarasıq qalı parıldaya-parıldaya içəri girdi, o, yumşaq və xəfif addımlarla yeriyə-yeriyə gülümsəyirdi. O, qəsdən qeyri-təbii vurğularla:

– Salam, sizi xoş gördük, – deyə səsləndi.

(Evləndikdən sonra onlar ilk vaxtlar bir-birinə “sən” deməyə çalışmışdılarsa da, yenə də “siz” deyə müraciət edirdilər.)

Onlar bir-birinin əlini sıxdıqdan sonra İqnati Nikiforoviç xəfif bir hərəkətlə kresloya əyləşdi.

– Söhbətinizə mane olmuram ki?

– Yox, mən danışdıqlarımı və əladiklərimi heç kəsdən gizləmirəm.

Nexlyudov bu sifəti, bu tükü əlləri görüb, bu himayəkar və lovğa səsi eşidən kimi onun mülayim əhvali-ruhiyyəsi bir anda yox oldu.

Natalya İvanovna dedi:

– Biz onun niyyəti haqqında danışırıq. Çay süzümü? – deyə o, əlavə edib çaynikdən yapışdı.

– Bəli, buyur; hansı niyyətdən danışırınsınız?

Nexlyudov dedi:

– Dustaqlar dəstəsi ilə Sibirə getmək niyyətindən; qarşısında özümü müqəssir hesab etdiyim qadın bu dəstənin içərisindədir.

– Eşitdiyimə görə, onu nəinki müşayiət etmək, bəlkə də daha böyük bir iş görmək istəyirsiniz.

- Elədir, qadının könü olsa, onunla evlənmək istəyirəm.
- Belə deyin! Əgər sizə ağır gəlmirsə, dəlillərinizi mənə izah edin, mən onları anlamıram.

Nexlyudov:

- Dəlillərim budur ki, bu qadın... onun əxlaqsızlıq yolunda atdığı ilk addım... - dedi və söz tapa bilmədiyi üçün özünə acığı tutdu. - Dəlillərim budur ki, müqəssir mən olduğum halda, onu cəzalandırılmışlar.

- Cəzalandırılmışsa, deməli, onun da təqsiri vardır.

- Onun heç bir təqsiri yoxdur.

Bunu deyib Nexlyudov yersiz bir həyəcanla bütün əhvalatı danışdı.

- Bəli, bu məhkəmə sədrinin səhvidir və buna görə də, iclasçı-lar öz cavablarını fikirləşməmişlər. Lakin belə hallarda Senat vardır.

- Senat rədd etdi.

İqnati Nikiforoviç, görünür, həqiqətən dəlilləri məhkəməyə şifahi arz etmək nəticəsi olması haqqındakı fikrə şərik olduğu üçün dedi:

- Rədd etmişsə, demək, təmyiz şikayəti üçün əsaslı dəlillər yox imiş. Senat mahiyyət etibarilə işə baxa bilməz. Əgər məhkəmə doğrudan da səhv etmişsə, o zaman əlahəzrətin adına ərizə vermək lazımdır.

- Ərizə verilmişdir, lakin müvəffəqiyyətə heç bir güman yoxdur. Nazirlikdən arayış istəyəcəklər, nazirlik Senatdan soruşacaq. Senat öz qərarını təkrar edəcək və həmişəki kimi günahsız adam cəzalandırılacaq.

İqnati Nikiforoviç ona ürəyi yanırıms kimi təbəssümlə dedi:

- Əvvələn, nazirlik Senatdan soruşmayacaq, əsil işi məhkəmə-dən tələb edəcək və səhv taparsa, bu mənada öz qərarını verəcək, ikincisi, günahı olmayan adamlar heç bir zaman və ya ən çoxu nadir halda cəzalandırılmış olurlar. Cəzalandırılanlar müqəssir olurlar, - deyə İqnati Nikiforoviç tələsə-tələsə və özündən razı halda gülümsəyib danışdı.

Nexlyudov yəznəsinə nifrət hissi ilə:

- Mən isə bunun əksini yəqin etmişəm, - deyə etiraz etdi, - mən yəqin etmişəm ki, məhkəmələrin məhkum etdiyi adamların yarısından çoxunun təqsiri yoxdur.

- Bu necə olan işdir?

- Sözü əsil mənasında günahsızdırlar, necə ki, adam zəhər-ləməkdə ittiham edilən o qadın, etmədiyi qətdə təqsirləndirilən və indi tanıdığım o kəndli, sahibkarın özü tərəfindən törədilmiş yan-ğından az qala cəzalandırılacaq ana ilə oğul müqəssir deyil.

- Bəli, əlbəttə, məhkəmələrin işində səhv həmişə olub və olacaq. İnsanların yaratdığı idarələr kamil ola bilməz.

- Bir də dustaqların böyük bir qismi ona görə günahsızdır ki, bir mühihdə təbiiyə aldıkları üçün öz hərəkətlərini cinayət hesab etmirlər.

İqnati Nikiforoviç:

- Üz istəyirəm, bu haqsızlıqdır; hər bir oğru bilir ki, oğurluq yaxşı iş deyil, oğurluq etmək olmaz, oğurluq - əxlaqsızlıqdır, - dedi və Nexlyudovu xüsusilə hiddətləndirən sakit lovğalıqla və bir qədər həqarətlə gülümsədi.

- Yox, oğru bunu bilmir; ona deyirlər ki, oğurlama, amma o görür və bilir ki, fabrik sahibləri onun əmək haqqını tutaraq əmə-yin oğurlayırlar, hökumət və onun bütün çinovnikləri vergi vasitə-silə hey onu qarət edirlər.

- Bu anarxizmdir, - deyə İqnati Nikiforoviç sakit səsle qaynının sözlərini müəyyənləşdirdi.

- Mən bunun nə olduğunu bilmirəm, mən olanı deyirəm, - deyə Nexlyudov sözüne davam etdi, - oğru bilir ki, hökumət onu qarət edir; bilir ki, biz torpaq sahibkarları əlliyyə çatacaq torpağı onun əlin-dən almaqla onu artıq çoxdan qarət etmişik, sonra o, bu oğurlanmış torpaqdan öz sobasını yandırmaq üçün çır-çırçı topladıqda biz onu həbsxanaya salırıq və inandırmağa çalışırıq ki, sən oğrusan. Axı o bilir ki, oğru o deyildir, oğru torpağı onun əlindən alan adamdır və oğurlananın hər növü *restitution*¹ öz ailəsi qarşısında onun borcudur.

- Anlamıram, anlasam da, sizinlə razı deyiləm. Torpaq bir adamın mülkiyyəti olmaya bilməz. Əgər siz onu bölüşdürsəniz, - İqnati Nikiforoviç Nexlyudovun sosialist olduğuna, sosializm nəzəriyyəsinin bütün torpaqları bərabər bölməyi tələb etdiyinə və torpağın belə bölünməsinin çox axmaq bir iş olduğu üçün Nexlyu-dovun dediklərini asanlıqla rədd edə biləcəyinə tam və sakit bir əmniyyətlə sözbə başladı, - əgər siz bu gün torpağı bərabər olaraq bölşəniz, sabah yenə də daha çox zəhmət sevon və daha bacarıqlı adamların əlinə keçəcəkdir.

¹ Əvəzini çıxmaq

– Heç kəs torpağı bərabər olaraq bölmək fikrində deyildir, torpaq heç kəsin xüsusi malı olmamalıdır, torpaq nə alınmalı, nə satılmalı, nə də bərc verilməlidir.

– Xüsusi mülkiyyət hüququ insanda fitri bir hüquqdur. Xüsusi mülkiyyət hüququ olmadan torpağı becərməkdə heç bir marağ ola bilməz. Xüsusi mülkiyyət hüququnu məhv etsəniz, biz vəhşilik dövrünə qayıtmış olarıq, – İqnati Nikiforoviç torpaq mülkiyyəti hüququnun xeyrinə olan adi dəlili mötəbər bir adam kimi təkrar etdi. Rəddedilməz hesab olunan bu dəlil ondan ibarətdir ki, torpaq mülkiyyətinə olan hərislik bu mülkiyyətin zəruri olmasının əlamətidir.

– Əksinə, yalnız belə olduqda torpaq indiki kimi boş qalmayacaq, indi torpaq sahibkarları nə özü yeyib, nə də başqasına verməyənlər kimi, iş bacaran adamları torpağa yaxın buraxmırlar, özlərinə gəldikdə isə torpaqdan istifadə edə bilmirlər.

– Bura baxın. Dmitri İvanoviç, axı bu lap ağılsızlıqdır! Məgər bizim zəmanəmizdə torpaq mülkiyyətini ləğv etmək mümkündür? Mən bilirəm ki, bu sizin köhnə *dada*¹-nızdır. Lakin icazə verin sizə açıq deyim ki... – İqnati Nikiforoviçin rəngi ağardı və səsi titrədi: görünür, bu məsələ ona çox təsir etmişdi. – Məsələni əməlli olaraq həll etməyə başlamazdan əvvəl, bu barədə yaxşı-yaxşı fikirləşməyi məsləhət görürdüm.

– Siz mənim şəxsi işlərim haqqında danışırsınız?

– Bəli. Güman edirəm ki, biz hamımız müəyyən bir mövqe tutduğumuz üçün bu mövqedən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməliyik, içərisində doğduğumuz, babalarımızdan bizə miras qalan və sonrakı nəsələ keçirməyə borclu olduğumuz məişət şərtlərini müdafiə etməliyik.

– Mən belə hesab edirəm ki, mənim borcum...

– İcazə verin, – deyər İqnati Nikiforoviç sözünü kəsməyə imkan verməyib davam etdi, – mən özüm üçün və öz uşaqlarım üçün danışıram. Mənim uşaqlarım təmin edilmişlər, mən o qədər qazanıram ki, dolana bilirəm və uşaqlarımızın da yoxsulluq içərisində yaşamayacaqlarını güman edirəm, buna görə də icazə verin deyim ki, sizin çox da düşünülməmiş hərəkətlərinizə qarşı mənim etirazım şəxsi mənafeyimdən irəli gəlmir, mən prinsip etibarilə sizinlə razılaşa bilmərəm. Odur ki, sizə daha çox düşünməyi və oxumağı məsləhət görürdüm...

¹ Dəlilinizdir.

Nexlyudovun rəngi qaçdı, o:

– İcazə verin öz işlərimi mən özüm həll edim, nə oxumaq lazım gəldiyini və nə oxumaq lazım olmadığını mən özüm bilirəm, – dedikdən sonra əllərinin soyuduğunu və özünü saxlaya bilmədiyini hiss edib susdu və çayını içməyə başladı.

XXXIII

Nexlyudov bir qədər sakitləşdikdən sonra:

– Uşaqlar necədir? – deyər bacısından soruşdu.

Bacısı uşaqlar haqqında dedi ki, onlar nənələrinin, yəni ərinin anasının yanında qalmışlar, sonra da əri ilə onun arasındakı mübahisənin qurtarmasından çox məmnun bir halda nağıl etdi ki, uşaqları səyahət oyunu oynamağı xoşlayırlar, həm də qardaşı uşaqlığında iki kukla: biri ərəb, o biri fransız qızı adlandırdığı kuklları ilə necə oynayırdısa, eləcə səyahət oyunu oynayırlar.

Nexlyudov gülümsəyərək:

– Doğrudan bunlar yadımdadır? – dedi.

– Təsəvvür et ki, uşaqlarım lap eləcə oynayırlar.

Cansızıcı söhbət qurtarmışdı. Nataşa sakitləşmişdisə də, ərinin yanında yalnız qardaşının başa düşə biləcəyi şey haqqında danışmaq istəmirdi və ümumi söhbətə başlamadı; onları qulağına çatmış Peterburq yeniliyindən, yəni dueldə öldürülmüş təkə oğlunu itirən Kamenskayanın kədərindən söz saldı.

İqnati Nikiforoviç dueldə adam öldürülməsini bütün başqa cinayətlərdən ayrı tutan qaydanı bəyənmediyini bildirdi.

Onun bu iradə Nexlyudovun etirazına səbəb olduğundan yenə də həmin mövzu ətrafında mübahisə qızıdı; bu mübahisədə çox şey açıq deyilmədi və tərəflər öz fikirlərini axıra qədər söyləməyib bir-birini qarşılıqlı surətdə təhmətləndirən əqidələrində qaldılar.

İqnati Nikiforoviç hiss edirdi ki, Nexlyudov onun bütün fəaliyyətinə nifrət bəsləyərək onu məzəmmətleyir, buna görə də Nexlyudovun mülahizələrinin doğru olmadığını ona sübut etmək istəyirdi. Nexlyudov isə, yəznəsinin torpaq məsələsinə qarışmasına görə (qəlbinin dərinliyində hiss edirdi ki, varis olmaq etibarilə yəznəsinin, bacısının və onların uşaqlarının buna haqqı var idi) durduğu inciklikdən əlavə, indi ona şübhəsiz ağılsızlıq və cinayət kimi görünən bir işi bu məhdud adamın tam inamla, tam sakitliklə

düzgün və qanuni hesab etməsinə ürəyində hiddətlənirdi. Yeznəsinin özünə belə qürrələnməsi onu qəzəbləndirirdi.

– Məhkəmənin olından nə gələrdi? – deyə Nexlyudov soruşdu.

– Duələ çıxmış iki adamdan birisini adı cani kimi katorqaya məhkum edərdi.

Nexlyudovun əlləri yenə də soyudu və o, hərərlə danışmağa başladı.

– Yaxşı, axırı nə olsun? – deyə soruşdu.

– Onda ədalətli olardı.

Nexlyudov dedi:

– Guya məhkəmə fəaliyyətinin məqsədi ədalət imiş.

– Bəs məhkəmənin başqa nə məqsədi ola bilər?

– Müəyyən təbəqənin mənafeyini qorumaq. Məncə məhkəmə bizim təbəqəmiz üçün xeyirli olan mövcud qayda-qanunu müdafiə etməkdə yalnız inzibati bir əltdir.

İqnati Nikiforoviç sakit bir təbəssümlə:

– Bu tamamilə yeni bir nöqtəyi-nəzərdir. Adətən məhkəməyə bir qədər başqa mənə verirlər, – dedi.

– Mənim müşahidə etdiyimə görə, əməlli olaraq yox, nəzəri olaraq başqa mənə verirlər. Məhkəmənin məqsədi cəmiyyəti indiki vəziyyətində saxlamaqdan ibarət olduğu üçün həm ümumi səviyyədən yuxarıda durub cəmiyyəti qaldırmaq istəyən və siyasi canilər adlanan adamları, həm də cəmiyyətdən aşağı olub, cani tiplər adlandırılanları təqib və edam edir.

– Əvvələ, bununla razılaşa bilmərəm ki, siyasi adlandırılan canilər yalnız orta səviyyədən yüksəkdə durduqları üçün edam edirlər. Onların böyük bir qismi sizin orta səviyyədən aşağı hesab etdiyiniz cinayətkar tiplərdən bir qədər fərqli olsa da, cəmiyyətin tör-töküntüləri olub, onlar kimi pozğun adamlardır.

– Mənsə elə adamlar tanıyıram ki, bunlar məhkəmə hakimlərindən müqayisədəilməz dərəcədə yüksəkdə dururlar; bütün tərqiçilər əxlaqlı və səbathı adamlardır...

Lakin İqnati Nikiforoviç sözünün kəsilməsinə imkan verməyə adət etmədiyi üçün Nexlyudovun dediklərinə qulaq asmırdı, bununla da onu daha artıq hiddətləndirərək o danışa-danışa sözünü davam etdirirdi:

– Bununla razılaşa bilmərəm ki, məhkəmənin məqsədi mövcud qayda-qanunu müdafiə etməkdir. Məhkəmənin özünün məqsədləri vardır: ya islah etmək...

– Həbsxanalar cəzə islah yeri imiş, – Nexlyudov öz fikrini bildirdi.

– ...və ya mövcud cəmiyyəti hədələyən pozğun və heyvan simalı adamları kənar etmək, – deyə İqnati Nikiforoviç inadla sözünə davam etdi.

– Elə iş də burasındadır ki, cəmiyyət nə bunu edir, nə də onu. Bunu etmək üçün cəmiyyət acizdir.

– Bu nə deməkdir? Mən anlamıram, – İqnati Nikiforoviç zorla gülümsəyərək soruşdu.

Nexlyudov dedi:

– Mən demək istəyirəm ki, əslində iki növ ağıllı cəza vardır, – bunlar qədimdə işlənən bədən cəzası və edam cəzasıdır, lakin xarakterlərin yumşalması nəticəsində bu cəzaların hər ikisi get-gedə daha az işlədir.

– Bax, bu yeni bir şeydir və bunu sizdən eşitmək təəccüblüdür.

– Bəli, insanı incitmək ağıllı işdir, bu cəzaya səbəb olan hərəkəti bir də təkrar etməsin deyə onu incitmək lazımdır, cəmiyyət üçün zərərli və təhlükəli olan adamın başını kəsmək tamamilə ağıllı bir işdir. Hər iki cəzanın dərin mənası var. Lakin avaralıq və pis hərəkətlər nəticəsində pozulmuş bir adamı zindana salmağın, ən pozğun adamlarla birlikdə labud və məcburi avaralıq şəraitində saxlamağın nə mənası var? Və ya dövlət hesabına hərəsinə beş yüz manatdan çox xərc çəkib Tula quberniyasından İrkutsk quberniyasına aparmağın, ya da Kursk quberniyasından...

– Lakin adamlar dövlət hesabına olan bu səyahətdən qorxurlar və bu səyahətlər, bu həbsxanalar olmasa idi, biz sizinlə birlikdə burada oturduğumuz kimi əyləşə bilməzdik.

– Bu həbsxanalar bizim təhlükəsizliyimizi təmin edə bilməz, çünki bu adamlar həbsxanada əbədi olaraq otururlar, onları buraxırlar. Əksinə, həbsxanalarda bu adamları qəbahət və əxlaqsızlığın son dərəcəsinə çatdırırlar, yəni təhlükəni artırırlar.

– Siz demək istəyirsiniz ki, islah sistemi təkmilləşdirilməlidir.

– Təkmilləşdirmək olmaz. Təkmilləşdirilmiş həbsxanalar, xalq maarifinə xərcləndiyindən daha baha başa gələrdi və xalqın özü üçün yeni, ağır bir yük olardı.

– Lakin islah sisteminin qüsurları məhkəmənin əhəmiyyətini azalda bilməz, – deyə İqnati Nikiforoviç qaynına qulaq asmadan yenə də sözünə davam etdi.

Nexlyudov səsinə qaldıraraq deyirdi:

– Bu qüsurları islah etmək olmaz.

İqnati Nikiforoviç müzəffər bir təbəssümlə:

– Bəs onda nə olsun? Öldürmək lazımdır? Və ya bir dövlət adamının təklif etdiyi kimi, insanların gözlərini çıxarmaq lazımdır? – dedi.

– Bəli, bu amansızlıq olsa da, məqsədəuyğun olardı. İndi edilənlər həm amansızlıqdır, həm də məqsədəuyğun olmayıb o dərəcədə səfəhdir ki, ağı başında olan adamların cinayət məhkəməsi kimi axmaq və amansız bir işdə necə iştirak etdiklərini anlamaq olmur.

İqnati Nikiforoviç rəngi qaçmış halda:

– Mənsə, bax, iştirak edirəm, – dedi.

– Bu sizin işinizdir. Lakin mən bunu anlaya bilmirəm.

İqnati Nikiforoviç titrək səslə:

– Məncə, siz bir çox şeyləri anlaya bilmirsiniz, – dedi.

– Mən məhkəmədə prokuror müavininin bədbəxt bir uşağı mü-təhim etməyə necə canfəşanlıqla çalışdığını görmüşəm. Bu uşaq hər bir abırılı adamda yalnız mərhəmət hissi oyada bilərdi; bunu da bilərəm ki, başqa bir prokuror bir təriqətçini istintaq edib, İncil oxumağı cinayət qanununa tətbiiq edirdi; əslində məhkəmələrin bütün fəaliyyəti yalnız bu kimi mənasız və amansız hərəkətlərdən ibarətdir.

– Mən belə düşünsəydim, məhkəmədə xidmət etməzdim, – deyər İqnati Nikiforoviç ayağa qalxdı.

Nexlyudov yeznəsinin gözlüyü arxasında xüsusi bir parıltı gördü. "Olmaya, bu göz yaşlarıdır?" – deyər Nexlyudov düşündü. Bu, doğrudan da, təhqirdən doğan göz yaşları idi. İqnati Nikiforoviç pəncərəyə yaxınlaşdı, yaylığını çıxarıb, öskürərək gözlüyünü silməyə başladı, sonra gözlüyünü əlində tutub gözlərini sildi. İqnati Nikiforoviç divanın yanına qayıdıb siqar yandırdı və daha heç bir şey demədi. Nexlyudov yeznəsinə və bacısına bu dərəcədə kədərliyə gətirdiyi üçün əzab və xəcalət çəkməyə başladı; Nexlyudova xüsusilə təsir edən o idi ki, səhər yola düşüb gedirdi və onlarla bir daha görüşməyəcəkdi. O sıxıla-sıxıla yeznəsi və bacısı ilə vidalaşmış evə getdi.

"Ola bilsin, mənim dediklərim həqiqətdir, – hər halda, o mənə əsla etiraz etmədi. Lakin belə danışmaq lazım deyildi. Mən belə pis bir hissə uyub onu təhqir etmiş və zavallı Nataşanı kədərliyə gətirmişəm, demək, heç dəyişməmişəm", – deyər düşündü.

Maslovanın daxil olduğu dəstə saat üçdə vəğzala yola düşəcəyindən bəri dəstənin həbsxanadan çıxdığını görmək və onunla birlikdə dəmiryolu vəğzalına qədər getmək üçün Nexlyudov saat on ikidən tez özünü həbsxanaya yetirmək niyyətində idi.

Nexlyudov şeylərini və kağızlarını yığırdırkən gündəliyi əlinə keçdi. Gündəliyin bəzi yerlərini və axırncı yazdıqlarını oxudu. Peterburqa yola düşməzdən əvvəl, axırncı dəfə bunu yazmışdı: "Katyuşa mənim fədakarlıq etməyimi istəmir, özü fəda olmaq istəyir. O da qalib gəlmişdir, mən də qalib gəlmişəm. Katyuşa məni deyəsən – buna inanmağa qorxuram – varlığında baş verməkdə olan daxili dəyişikliklə sevindirir. Buna inanmağa qorxuramsa da, mənə elə gəlir ki, Katyuşa dirçəlidir". Buradaca bu sözlərdən sonra belə yazılmışdı: "Çox ağır və çox sevincli hallar keçirdim. Xəstəxanada onun sözünü yaxşı aparmadığını öyrəndim. Birdən-birə ürəyim yaman ağrıdı. Bunun məni belə ağrıdığını gözləməyirdim. Mən onunla ikrah və nifrətlə danışdım, sonra birdən-birə xatırladım ki, ona nifrət bəsləməyimə səbəb olan şeydə dəfələrlə müqəssir olmuşam və indinin özündə, xəyalən də olsa müqəssirəm, bunu xatırlayan kimi həm öz-özümdən ikrah etdim, həm də ona acıdım, bundan sonra özümü çox yaxşı hiss etdim. İnsan öz gözündəki tiri vaxtında görürsə, hamı nə qədər mərhəmətli olar". Bu gün isə belə yazmışdı: "Nataşagilə getmişdim və məhz özümdən razı olduğum üçün hiddətli və qəzəbli idim; bu gedişim mənə ağır təsir buraxdı. Bəs yaxşı, olacım nədir? Səhərdən mənim üçün yeni bir həyat başlanır. Köhnə həyata əlvida, həmişəlik əlvida. Təəssüratım çoxdur, lakin hamısının başını bir yerə yığa bilmirəm".

Ertəsi günü səhər yuxudan oyanarkən Nexlyudovun varlığını bürüyən birinci hissə yeznəsi ilə olan əhvalatdan çəkdiyi peşmançılıq hissi idi.

"Belə qoyub getmək olmaz, – deyər o düşündü, – onlara gedib könüllərini almalyam".

Lakin saata baxdıqda indi vaxtı olmadığını və dəstənin həbsxanadan çıxmasına özünü yetirmək üçün tələsmək lazım gəldiyini gördü. Tələsik yığışib, şeylərini qapıçı və Fedosyanın onunla bərabər gedən ərini Tarasla birbaşa vəğzala göndərdikdən sonra özü birinci rast gələn faytonu tutub həbsxanaya getdi. Dustaqlara məxsus qatar

Nexlyudov getdiyi poçt qatarından ikicə saat qabaq yola düşürdü; odur ki, Nexlyudov bir daha qayıtmamaq niyyəti ilə qaldığı nömrənin haqqını verdi.

İyulun ağır isti günləri idi. Bürkü gecədən sonra küçələrin və evlərin daşları, damların demirləri soyumamışdı və öz hərəratini od kimi isti, hərəketsiz havaya verirdi. Külək əsmirdi, əssə də, toz və yağlı rəng iyi ilə dolu üfunətli və isti hava gətirirdi. Küçələrdə adam az idi, küçədə olanlar da evlərin kölgəsi ilə getməyə çalışırdılar. Küçənin ortasında yalnız gündən yanmış və ayaqlarına həsir çarığ geymiş daş döşəyə kendilər oturub çəkilərini qızğın quma qoyduqları qənbər daşlara vururdular. Ağardılmamış kətandan kitel geyinmiş və tapançalarından narıncı qaytanlar sallanan qaşqabaqlı qorodovoylar da tənbel-tənbel küçənin ortasında dayanmışdılar. Gün düşən tərəfinə pərdə asılmış və ağ başlıqlarının dəşiklərindən qulaqları çıxan atlar qoşulmuş konkilər zıncırovlarını səsləndirərək küçəni o baş-bu başa gədirdilər.

Nexlyudov həbsxanaya yaxınlaşdıqda dəstə hələ küçəyə çıxmamışdı və göndərilən dustaqları təhvil verib, təhvil almaq üçün həbsxananın içərisində səhər saat dördən başlamış qızğın iş hələ də davam edirdi. Göndərilən dəstədə altı yüz iyirmi üç kişi və altmış dörd qadın var idi: bunların hamısını siyahı ilə yoxlamaq, xəstələri və zəifləri seçmək, keşikçilərə təhvil vermək lazım idi. Yeni reis, onun iki müavini, həkim, feldşer, keşikçi zabıt və kargüzər həyətdə, divarın kölgəsində qoyulub üzərində kağızlar və dəftərxana ləvazimatı olan masanın ətrafında oturaraq, bir-birinin ardınca gələn dustaqları bir-bir çağırır, nəzərdən keçirir, sorğu-sual edir və qeydə alırdılar.

İndi günəş şüaları masanın yarısını işıqlandırır, külək əsmədiyindən və yaxında dayanmış dustaqların nəfəsindən hava xüsusilə isti və bürkü idi.

Qalxıq çiyinləri, gödək qolları olan hündürboy, yoğun, yanaqlarından qan daman keşikçilər reisi ciyərlərinə çəkdiyi papiros tüstüsünü ağzını örtmüş bığları arasından üfləyərək deyirdi:

– Bu nədir, bunun axırını yoxdur? Bizi lap öldən saldılar. Bunları bu qədər haradan yığmışınız? Hələ çoxdur?

Kargüzər:

– Qadınlardan əlavə, hələ iyirmi dörd nəfər var, – deyər məlumət verdi.

Keşikçi hələ yoxlanmayıb bir-birinin arxasında dayanmış dustaqlara qışqırdı:

– Niyə dayanmışınız, yaxın gəlin!..

Dustaqlar artıq üç saatdan çox idi ki, cərgələrdə, özü də kölgədə yox, günəşin altında dayanıb növbə gözləyirdilər.

Bu iş həbsxananın içərisində davam edirdi, bayırda, darvazanın ağzında isə, həmişə olduğu kimi, əli tufəngli növbətçi, dustaqların şeylərini və bədəncə zəif olanları aparacaq iymiyə qədər araba, bir küncdə isə dustaqların qohumları və dostları dayanmışdılar. Onlar dustaqlarla görüşmək və mümkün olarsa danışib, göndərilənlərə bəzi şeylər vermək üçün gözləyirdilər. Nexlyudov da bu camaata qarışıdı.

Nexlyudov burada bir saata yaxın dayandı. Bir saat axıra çatanda darvazanın arxasından zəncirlərin cingiltisi, addım səsləri, ucadan verilən əmrlər, öskürmə, böyük izdihamın pıçıldaması eşidildi. Bu hay-küy beş dəqiqə davam etdi. Bu müddət ərzində nəzarətçilər darvazanın kiçik qapısından girib çıxırdılar. Nəhayət, komanda eşidildi.

Darvaza gurultu ilə açıldı, zəncirlərin cingiltisi daha bərkdən eşidildi və ağ kitel geyinmiş əli tufəngli keşikçilər küçəyə çıxıb, görünür, adət etdikləri tanış bir hərəkətlə darvazanın ağzında gen bir dövrə vurdular. Onlar dövrə vurub qurtardıqdan sonra yeni bir komanda eşidildi və qırxıq başlarına girdə şapkalər qoymuş, kisələrini dallarına atmış dustaqlar iki-iki darvazadan çıxmağa başladılar; hamısının bir əli boş idi, onlar boş əllərini tovlayır, o biri əlləri ilə çiyinlərindəki kisələrdən yapışmışdılar. Əvvəlcə katorqaya məhkum edilmiş kişilər keçib getdilər. Onların hamısının əyində eyni cür boz rəngli şalvar və xalat var idi, xalatin dalında tuz şəkli çəkilmişdi. Bütün cavan, qoca, arıq, kök, solğun, qırmızı, qara, bığlı, saqqallı, saqqalsız, rus, tatar və yəhudi dustaqlar buxovlarını cingildəyərk darvazadan çıxır və piyada uzaq bir yolla getməyə yığışmış kimi, boş qollarını tez-tez tovlayırdılar, lakin onca addım getdikdən sonra, dayanıb bir-birinin arxasında cərgəyə düzülür, itaətlə dörd-dörd dayanırdılar. Onların arxasınca yenə də başları qırılmış dustaqlar ara vermədən darvazadan çıxırdılar, bu dustaqlar da eyni paltar geyinmişdilər də, ayaqlarına buxov vurulmamışdı, ancaq biləklərinə halqalar keçirilmişdi. Bunlar sürgünə gedənlər idilər... Onlar da darvazadan cəld çıxıb dayandılar və həmçinin dörd-dörd bir cərgəyə düzülürdülər. Sonra icmaçılar, daha

sonra, beləcə nizamla qadınlar gəlib keçdilər, əvvəlcə əyinlərində boz həbsxana kaftanı olan və başlarına ləçək bağlanmış katorqaya məhkum edilən qadınlar, sonra – şəhər və kənd paltarlarını əyinlərdən çıxarmamış sürgün edilən və könüllü gedən qadınlar gəldilər. Qadınlardan bəzilərinin qucağında körpə uşaqlar var idi, onlar uşaqlarını boz kaftanlarının ətəyi ilə bürgələmişdilər.

Qadınlarla birlikdə piyada qız və oğlan uşaqları da gəldirdilər. Bu uşaqlar at ilxısındakı daycaqlar kimi, dustaq qadınların arasına sıxılmışdılar. Kişilər dinnməzcə dayanıb yalnız hərdənbir öskürür və ya kəsik-kəsik sözlər atırdılar. Qadınlardan isə susmaq bilməyən danışıq səsi eşidilirdi. Nexlyudova elə gəldi ki, Maslova darvazadan çıxarkən onu gördü; lakin sonra Maslova sayızsız-hesabsız adamların içərisində itdi, Nexlyudov yalnız boz izdihamı gördü, bu izdiham sanki insanlıq və xüsusilə, qadınlıq sifətlərini itirmiş əliuşaqlı və kişə yüklənmiş məxluqlardan ibarət idi. Onlar gəlib kişilərin arxasında düzülürdülər.

Həbsxananın özündə bütün dustaqları saysalar da, keşikçilər onları yenə də saymağa və əvvəlki sayla yoxlamağa başladılar. Dustaqları uzun müddət saydılar; bu iş xüsusən ona görə çox vaxt apardı ki, onların bəziləri hərəkət edib yerlərini dəyişdikləri üçün keşikçilərin hesabını dolaşdırırdılar. Keşikçilər söyüş söyür, itaət-karcasına, lakin qəzəblə onlara tabe olan dustaqları itələyərək yenidən sayırdılar. Yenidən hamını sayıb qurtardıqdan sonra, keşikçi zabıt nə isə bir komanda verdi və izdihamda qarışıqlıq əmələ gəldi. Bədəncə zəif qadınlar və uşaqlar bir-birini qovaraq arabalara doğru gedib, əvvəlcə kisələrini arabalara qoydular, sonra özləri minməyə başladılar. Arabalara südəmər körpələri çığırışan analar, yer üstündə mübahisə edən şəh uşaqlar, kədərlə və qaşqabaqlı dustaq qadınlar dırmaşmış mindilər.

Bir neçə dustaq şapkasını çıxarıb keşikçi zabıtə yaxınlaşaraq ondan nə isə xahiş etdi. Sonradan, Nexlyudovun öyrəndiyi kimi, onlar zabıtdən arabaya minməyə icazə istəyirmişlər. Nexlyudov keşikçi zabıtın dinnmədən və ondan xahiş edən dustaqlara baxmadan papirosunun tüstüsünü ciyərlərinə çəkdiyini və sonra gödək qolunu dustağın üstünə necə qaldırdığını, dustağın isə qırılmış başını çiyinlərinə sıxaraq zərbə gözləyib, zabıtdən necə kənara sıçradığını gördü.

– Mən səndən bir zadəgan çıxararam ki, ömrün boyu unutmazsan! Piyada gedəcəksən! – deyərək zabıt qışqırdı.

Zabıt yalnız ayaqları buxovlu və səndələyən uzun bir qocanın arabaya minməsinə icazə verdi və Nexlyudov bu qocanın öz girdə şapkasını çıxararaq, xaç çəka-çəka necə arabaya doğru getdiyini, sonra buxovlar mane olduğu üçün zəif və taqətdən düşmüş ayaqlarını uzun müddət qaldıraraq arabaya minmə bilmədiyini və artıq arabaya minmiş bir qadının onun əlindən yapışaraq qocaya kömək etdiyini gördü.

Arabaların hamısı kisələrlə dolmuşdu və icazələri olanlar kisələrin üstündə oturdudan sonra keşikçi zabıt furajkasını çıxartdı, yaylığı ilə alını, daz başını, qırmızı və yoğun boynunu silib xaç çevirdi.

– Dəstə, marş! – deyərək, komanda verdi.

Soldatlar tüfənglərini qaldırdılar, dustaqlar şapkasını çıxardılar, onlardan bəziləri sol əlləri ilə xaç çevirməyə başladılar, yola salanlar nə isə qışqırdılar, cavab olaraq dustaqlar nə isə bağırtdılar, qadınların içərisindən bir uluşma eşidildi və ağ kitəli soldatlarla əhatə edilmiş dəstə zəncirlənmiş ayaqları ilə toz qaldıra-qaldıra yola düşdü. Qabaqda soldatlar, onların dalınca zəncirlərini səsləndirərək hər cərgədə dörd nəfər şərtilə buxovlu dustaqlar, onların arxasınca sürgünə gedənlər, sonra biləklərinə halqa keçirilmiş icmalçılar, daha sonra qadınlar yeriyirdi. Bunlardan sonra kisələrlə yüklənmiş və zəif dustaqların mindiyi arabalar hərəkət edirdi. Arabalardan birinin üstündə bürünüb oturmış qadın hey çığırır və hiçqırmırdı.

XXXV

Dəstə o qədər uzun idi ki, qabaqdakılar gözdən itəndən sonra kisələrlə yüklənmiş və zəif dustaqların mindiyi arabalar yenidən hərəkət etməyə başlamışdı. Arabalar hərəkətə gələndə Nexlyudov onu gözləyən faytona əyləşdi, dəstənin yanına ilə sürüb qabağa getməyi sürücüyə əmr etdi. Nexlyudov dəstədə gedən kişilərin içərisində tanış bir dustaq olub-olmadığını görmək, sonra isə Maslovanı qadınların arasında taparaq ona göndərdiyi şeyləri alıb-almadığını soruşmaq istəyirdi. Hava çox istiləşmişdi. Külək əsmədiyini üçün minlərlə ayağın altından qalxan toz küçənin ortası ilə hərəkət edən dustaqların başı üzərindən çökilmirdi. Onlar yeyin-yeyin getdikləri üçün Nexlyudovun əyləşdiyi təkətli faytonu çəkən ağır yerlişli at dustaqlar dəstəsini çətinliklə ötürür keçə bilirdi. Tanış olmayan qərribə və müdhiş görünüşlü insanlar cərgə-cərgə yeriyir, eyni ayaq-

qabı geymiş minlərlə ayaq addımlayır və bu insanlar özlərini ruhlandırılmış kimi, qollarını addımlarının ahənginə uyğun olaraq tovlayırdılar. Onlar o qədər çox, o qədər yeknəsəq və elə qəribə vəziyyətə salınmışdılar ki, Nexlyudov bunların insan yox, nə isə xüsusi, müdhiş məxluqlar olduğunu zənn edirdi. Ancaq katorqaya məhkum edilmişlərin dəstəsi içərisində Fyodorovun qatili olan bir dustağı, sürgünə gedənlər içərisində məzhəkəçi Oxotini və vaxtilə ona mürciət etmiş bir səfili tanıdıqdan sonra onun bu təsvürü pozuldu. Demək olar ki, bütün dustaqlar onları ötüb keçən faytona və faytonun içərisində oturub onlara baxan cənaba çəp-çəp nəzər salırdılar. Fyodorov başını yuxarı qaldırıb Nexlyudovu tanıdığını işarə ilə bildirdi; Oxotin göz vurdu, nə Fyodorov, nə də Oxotin təzim etmədilər, onlar belə hesab edirdilər ki, buna icazə yoxdur. Nexlyudov qadınlarla bərabərleşəndə Maslovanı dərhal gördü. Maslova qadınların ikinci cərgəsində gedirdi. Kənarda xalətini belinə keçirmiş, qıpqırmızı qızarmış, ayaqları gödək, qaragöz və çirkin bir qadın yeriyirdi, – bu Xoroşavka idi. Sonra ayaqlarını güclə çəkən bir hamilə qadın gedirdi. Üçüncüsü Maslova idi. Onun çiyində kişə var idi, o, düz qabağına baxırdı. Onun siması sakit və qətiyyətli idi. Cərgədəki dördüncü adam gümrəh yeriyən gənc və gözəl bir qadın idi, əynində qısa bir xalat var idi, başına kəndli arvadları kimi ləçək bağlamışdı, bu qadın Fedosya idi. Nexlyudov faytondan düşüb, addımlayan qadınlara yaxınlaşdı. O, Maslovadan göndərdiyi şeylər haqqında və onun özünü necə hiss etdiyini soruşmaq istəyirdi, lakin dəstənin bu tərəfilə gedən kiçik zabıt qadınlara yaxınlaşan adamı dərhal görərək ona sarı qaçdı. O yaxın gəlib:

– Cənab, dəstəyə yaxınlaşmaq olmaz, icazə verilmir, – deyərək qışqırdı.

Yaxınlaşmış Nexlyudovu tanıdıqda (həbsxanada Nexlyudovu artıq hamı tanıyırdı) iki barmağını aparıb furajkasına qoydu və Nexlyudovun yanında dayanıb dedi:

– İndi olmaz. Vağzalda görə bilərsiniz, burada isə icazə verilmir. Geri qalma, marş! – deyərək, o, dustaqlara qışqırdı və isti olmasın baxmayaraq təzə və qəşəng uzunboğaz çəkmələrini parıldada-parıldada cəld öz yerinə yüyürdü.

Nexlyudov səkiyə qayıtdı və sürücüyə onun dalınca gəlməsini tapşırırdıqdan sonra dəstənin gözü qabağına yeriməyə başladı. Dəstə haradan keçirdisə keçsin, hər yerdə özünə təəssüf qarışıq dəhşət

diqqəti cəlb edirdi. Yoldan ötən minik arabalarındakı yolçular boylanaraq dustaqlara baxır, tamam uzaqlaşana kimi gözlərini onlardan çəkmirdilər. Piyadalar dayanıb bu dəhşətli mənzərəyə təəccüb və qorxu ilə baxırdılar. Bəziləri yaxınlaşmış dustaqlara sədəqə verirdilər. Sədəqəni keşikçilər alırdılar. Bəziləri hipnoz edilmiş kimi dəstənin dalınca gedir, lakin sonra dayanıb başlarını yırğalayaraq dəstəni yalnız nəzərləri ilə müşayiət edirdilər. Adamlar bir-birini çağıraraq qapı və darvazalardan çıxır, pəncərələrdən boylanaraq qumıldanmadan və dinmədən bu dəhşətli nümayişə tamaşa edirdilər. Bir yol ayrıncında dəstə zəngin bir kolyaskanın keçib getməsinə mane oldu. Qozlada üzü işıldayan və dalınca cərgə ilə düymələr tikilmiş, sağnsı yekə sürücü oturmuşdu, kolyaskanın dal hissəsində ər-ərvad öyləşmişdi: arıq və solğun bənizli arvadın başında açıq rəngli şlyapa, əlində parlaq günlük var idi, kişi isə başına silindr qoyub, açıq rəngli qəşəng palto geymişdi. Onlarla üzbəüz uşaqları oturmuşdular: bəzənmiş və çiçək kimi tərəvətili olan qızın sarışın saçları çiyinlərinə tökülmüşdü, o da əlində ala-bəzək günlük tutmuşdu; uzun lentli matros papağı qoymuş səkkiz yaşlı oğlanın uzun və arıq boynu var idi, cınaqları çıxmışdı. Uşaqların atası onların yolunu kəsmiş dəstənin qabağından vaxtında keçib getmədiyi üçün qəzəblənib sürücünü məzəmmət edirdi, anaları isə gözlərini ikrahla qıyıb üz-gözünü turşudaraq, ipək günlüyü ilə sifətini tamamilə örtüb günəşdən və tozdan qorunurdu. Sağnsı yekə sürücü bu küçədən keçib getməyi özü əmr etmiş ağasının haqsız məzəmmətlərini dinləyərək acıqlı-acıqlı qaşqabağını tökür və yol istəyən atların başını güclə dartıb saxlayırdı. Günəşdə işıldayan kəhər atların boyundan və qantarğanın altından köpük axırdı.

Qorodovoy bu zəngin kolyaskanın sahibinə bütün varlığı ilə xidmət etmək və dustaqları dayandıraraq kolyaskanı buraxmaq istəyirdisə də, hiss edirdi ki, bu yürüşdə qəmgin bir təntənə var və bu təntənəni belə varlı bir ağanın xatirinə də pozmaq mümkün deyildir. Sərvətə ehtiram əlaməti olaraq, o, yalnız əlini şapkasının günlüyünə qoyub, dustaqlara ciddiyətlə baxdı, sanki bununla kolyas-kada oturmuş adamları dustaqlardan qorumağı vəd edirdi. Beləliklə, bütün dəstənin keçib getməsinə gözləməli olan kolyaska yalnız kisələr yüklənmiş və kisələrin də üstündə dustaq qadınlar oturmuş axırıncı araba gurultu ilə keçdikdən sonra yerindən tərpəndi; arabadakı qadınların arasında oturmuş əsəbi qadın deyərək

sən sakitləşmişdi, lakin tömtəraqlı kolyaskanı gördükdə təkrar hıçqırmağa və çığırmağa başladı. Bu araba da keçib getdikdən sonra sürücü yüyənləri azca tərpətdi və kəhər atlar nallarını taqqıldada-taqqıldada rezin şinlər üzərində xəfif-xəfif yırğalanan kolyaskanı yaylağa apardılar. Ər, arvad, qız və nazik boyunlu, cınaqları çıxmış oğlan yaylağa şənlənməyə gədirdilər.

Nə ata, nə də ana gördükləri haqqında qıza və oğlana izahat vermədilər. Beləliklə, uşaqlar bu mənzərənin nə demək olduğu haqqındakı sualı özləri həll etməli idilər.

Qız atası ilə anasının üzündəki ifadəyə diqqət yetirib bu məsələni belə yekunlaşdırdı ki, həmin adamlar onun valideynlərindən və tanışlarından fərqlənən tamamilə başqa cür adamlardır, pis adamlardır, buna görə də onlarla məhz indi rəftar edildiyi kimi rəftar etmək lazımdır. Odur ki, qız yalnız qorxmışdı və bu adamlar artıq görünmədikdə, o sevinmişdi.

Lakin kirpik vurmada və gözlərini çəkmədən dustaqların dəstəsinə baxmaqda olan uzun və nazik boyunlu oğlan uşağı bu məsələni başqa cür həll etdi. O, lap elə Allahın özündən qəti və şübhəsiz olaraq bildirdi ki, bu adamlar da onun özü və başqaları kimi adamlarıdır, kim isə bu adamlara pislik etmişdir, elə pislik ki, bunu etmək lazım deyildi; bunun üçün də dustaqlara yazdığı gəldi, həm buxovlanmış, başları qırılmış, həm də onları buxovlayıb başlarını qırxdırmiş adamların qarşısında bir dəhşət duydu. Buna görə də uşağın dodaqları getdikcə daha çox şişdi və o, ağıllamaq üçün bərk səy göstərdi. Belə hallarda ağlamanın cyib olduğunu güman edirdi.

XXXVI

Nexlyudov da dustaqlar kimi yeyin addımlarla gedirdi, lakin yüngül geyinsə də, əynində yüngül palto olsa da, ona çox isti idi, başlıcası isə tozdan və küçələrdəki durgun qızmar havadan boğulurdu. Dördü bir verst getdikdən sonra faytona əyləşib qabağa keçdisə də, yolun ortasına çatanda faytonun daha isti olduğunu gördü. Dünən yeznəsi ilə olan söhbətini xatırlamaq istədi, lakin bu fikirlər indi onu artıq səhərki kimi həyəcandırırırdı. Dəstənin həbsxanadan çıxmasından və yürüşündən aldığı təəssürat bu fikirlərin üzərinə bir pərdə çəkmişdi. Başlıcası isə isti onu öldən salmışdı. Hasarın yanında, ağacların kölgəsi altında real məktəbdə oxuyan və papaqlarını əllə-

rində tutan iki uşaq onların qabağında diz çöküb oturmuş dondurmasatının qarşısında dayanmışdı. Uşaqlardan biri sümkük qaşığı yalayaraq nəşələnməkdə idi, o birisi isə dondurmanın üzərinə nə isə sarı bir şey qoyulan stəkanın verilməsini gözləyirdi.

Nexlyudov susuzluqdan yandığını hiss edərək:

– Burada harada su içmək olar? – deyə sürücüdən soruşdu.

Sürücü:

– İndicə yaxşı bir meyxanaya çatacağıq, – dedi və atları döngəyə döndərərək Nexlyudovu üzərində böyük lövhə vurulmuş bir qapıya apardı.

Piştaxtanın dalında köynək geymiş bufcı və müştəri olmadığından masaların arxasında oturmuş, vaxtilə ağ rəngdə olan köynək geymiş xidmətçilər bu qeyri-adi qonağa maraqla baxıb onun qulluğunda durdular. Nexlyudov seltər suyu istədi və ponçerədən kənarında qoyulmuş, üstünə çirkli süfrə salınmış kiçik masanın başında əyləşdi.

Bir masanın dalında əyləşib çay və ağ şüşədəki araqdan içən iki adam alınlarından tökülən təri silib sakitcə nəyi isə hesablayırdılar. Onlardan biri qara və daz idi, peysərində İqnatı Nikiforoviçin saçları kimi, qara saçlardan bir haşiyə əmələ gəlmişdi. Nexlyudovun aldığı bu təəssürat dünən yeznəsi ilə olan söhbəti və yola düşməzdən əvvəl həm onunla, həm də bacısı ilə vidalaşmaq arzusunun təkrar ona xatırlatdı. “Qatar yola düşüncəyə qədər, çətin ki, onlarla salamatlaşa bilim, – deyə o düşündü. – Yaxşısı budur, məktub yazım”. O, kağız, zərf və marka istədikdən sonra fişıldayan təzə sudan içə-içə nə yazacağını fikirləşməyə başladı. Lakin fikirlərini bir yere toplaya bilmədiyindən məktubunu heç cür tərtib edə bilmədi.

“Əzizim Nataşa, İqnatı Nikiforoviçlə dünənki söhbətimizin ağır təsiri ilə gedə bilmərəm...” – deyə yazmağa başladı. “Bəs nə olsun? Dünən dediklərim üçün üzr istəyim? Lakin mən düşüncələrimi söyləmişəm. O elə bilər ki, mən peşman olmuşam. Bir də onun mənim işlərimə qarışması... Yox, bacarmıram” – deyə Nexlyudov düşündü və bu yad, özündən bədgüman, onu anlamayan insana qarşı yenə də varlığında qaynayan bir nifrət hiss edərək, yarımçıq məktubu cibinə qoyduqdan sonra suyun pulunu verib küçəyə çıxdı və dəstənin dalınca getdi.

İsti daha da şiddətlənmişdi. Divarlardan və daşlardan od tökülürdü. Küçənin qızmar daş döşəməsi az qala adamın ayağını

yandırırdı, Nexlyudov ölcüksüz əlini faytonun lak çəkilmis qanadına toxunduranda ona elə gəldi ki, əli yandı.

At tənbel-tənbel yortub nallarını eyni ahəngə tozlu və hamar olmayan yola vurub səsləndirərək küçələrdən ötürdü; sürücü hey mürgüleyirdi. Nexlyudov isə heç bir şey haqqında fikirləşmədən oturub laqeydliklə qabağına baxırdı. Küçənin enişində, böyük bir evin darvazası ilə üzbəüz bir dəstə camaat toplaşmışdı, yanlarında əli tufəngli bir keşikçi vardı. Nexlyudov sürücüyə dayanmağı əmr etdi.

– Nə olmuşdur? – deyə o, dalandardan soruşdu.

– Bir məhbusa nə isə olmuşdur.

Nexlyudov faytondan enib camaata yaxınlaşdı. Küçənin səkisi yanında eniş yerin kələ-kötür daşları üzərində kürekləri enli və yaşlı bir məhbüs başı aşağı uzanmışdı. Onun kürən saqqalı, qırmızı üzü və yastı burmu var idi, əyninə boz xalat və boz şalvar geyinmişdi. O, dalı üstə uzanaraq çil-çil əllərinin ovucalarını yerə qoymuşdu, hər dəfə xeyli fasilədən sonra onun hündür və enli sinəsi müntəzəm surətdə qalxıb enirdi, donuq və qanla dolmuş gözlərini göyə zilləyərək hıçqırırdı. Qaşqabağını tökmüş bir qorodovoy, çərçi, poçtalyon, dükən xidmətçisi, əlində günlük tutmuş bir qoca qadın və əlində boş səbət olan saçları qırılmış bir uşaq onun başı üzərində dayanmışdılar.

Dükən xidmətçisi yaxınlaşmaqda olan Nexlyudova müraciətə:

– Zəifləmişdir, qalada oturmaqdan zəif düşmüşdür, – deyə deyiniirdi, – amma onları lap cəhənnəmin özünə aparırlar.

Əlində günlük tutmuş qadın ağlamsınan bir səslə deyirdi:

– Qalxmaz, ölər.

Poçtalyon:

– Köynəyini açmaq lazımdır, – dedi.

Qorodovoy titrəyən yoğun barmaqları ilə məhbusun damarları çıxmış qırmızı boynundakı qaytanı birtəhər açmağa başladı. Görünür, həyəcanlanmış və özünü itirmişdi, buna baxmayaraq izdihama müraciət etməyi lazım bildi.

– Nə yığışmısınız? Onsuz da istidir. Küləyin qabağını kəsməyin.

Dükən xidmətçisi, yəqin ki, qayda-qanunu bilməsi ilə loğalanaraq deyirdi:

– Həkim baxmalıdır. Zəif olanları saxlamalıdır. Yoxsa canverənləri də aparırlar.

Qorodovoy məhbusun köynəyindəki qaytanı açıqdan sonra, dikəlib ətrafına boylandı. O, kömək üçün Nexlyudova müraciətə:

– Deyirəm dağılışın, baxıblar, baxmayıblar, sizə nə dəxli var? – dedisə də, onun gözlərində rəğbət görməyib keşikçiyə baxdı.

Bir tərəfdə dayanmış keşikçi qopmuş dabanına baxırdı və qorodovoyun çətinliyə düşdüyünə tamamilə laqeyd idi.

– Dəxli olanlar qeydə qalmırlar. İnsanları öldürmək məgər qanundur?

İzdiham içərisindən kimsə dedi:

– Məhbüs olanda nə olar, o da adamdır.

Nexlyudov dedi:

– Başını yuxarı qaldırın, su verin.

– Su dalınca adam gedib, – deyə qorodovoy cavab verdi və məhbusun qoltuqlarından yapışıb güc-bəla onun bədənini bir az yuxarı qaldırdı.

– Bu nə yığıncadır? – deyə birdən qəti və amirənə bir səs eşidildi, olduqca təmiz və gözəl kitel, bundan da gözəl uzunboğaz çəkmə geymiş məhəllə polis rəisi yeyin addımlarla dustağın başına toplaşmış adamlara yaxınlaşdı. O, izdihamin nə üçün yığıldığını bilməyə-bilməyə çısqırdı:

– Dağılışın! Nə dayanmısınız!

O, izdihama lap yaxın gəlib can verməkdə olan dustağı gördükdə isə, belə bir şey gözləyirmiş kimi, başını təsdiq əlaməti olaraq yırğaladı və qorodovoya müraciət etdi:

– Nə olmuşdur?

Qorodovoy bildirdi ki, dəstə keçəndə bu dustaq yerə yıxılıb, keşikçi də tapşırıb ki, həlölük burada qalsın.

– Nə olsun ki, polis məntəqəsinə aparmaq lazımdır. Fayton çağırın!

Qorodovoy əlini şapkasının günlüyünə qoyub:

– Dalandar fayton dalınca gedib, – dedi.

Bufetçi isti barəsində nə isə demək istədi.

Məhəllə polis rəisi:

– Sənə nə dəxli var? Hə? Öz yolunla get, – dedi və elə ciddi-yətlə baxdı ki, bufetçi susdu.

Nexlyudov dedi:

– Su verin içsin.

Məhəllə polis rəisi Nexlyudova da ciddiyyətə baxdısı da, bir söz demədi. Dalandar parçada su gətirdikdə polis rəisi suyu dustağa

verməyi qorodovoya əmr etdi. Qorodovoy dustağın bir yerdə durmayan başını qaldırdı və suyu onun ağzına tökməyə çalışdısa da, dustağ suyu ağzına almadı; su onun saqqalından axaraq gödəkçəsinin yaxasını və tozlu təlis köynəyini islatdı.

– Başına tök! – polis rəisi əmr etdi və qorodovoy dustağın girdə şapkasını çıxarıb, suyu onun həm qıvrım, kürən saçlarına, həm də qırılmış kəlləsinə tökdü.

Dustağın gözləri, qorxmuş kimi daha geniş açıldısa da, vəziyyəti dəyişilmədi. Onun başından üzəsağı çirkli su axırdı, lakin ağzından yenə də müntəzəm hıçqırıqlar qopur və bütün bədəni əsirdi.

Məhəllə polis rəisi Nexlyudovun faytonunu göstərib:

– Bəs bu nədir? Onu sür bura, – deyə qorodovoya müraciət etdi. – Sürsənə! Hey, səninləyəm!

Sürücü:

– Müştərim var, – deyə gözlərini qaldırmadan qaşqabağını tökərək cavab verdi.

Nexlyudov dedi:

– O mənim sürücüdür, eyib yoxdur, onu götürün. Pulunu mən verəcəyəm, – deyə o, sürücüyə müraciətlə əlavə etdi.

– Hə, nə dayanmışsınız? – deyə polis rəisi qışqırdı. – Götürün!

Qorodovoy, dalandar və keşikçi can verməkdə olan dustağı qaldırıb faytona oturdular. Lakin dustağ özü otura bilmirdi: onun başı geri düşmüşdü və bədəni faytondan sürüşüb düşürdü.

– Uzandırın! – deyə polis rəisi əmr etdi.

Qorodovoy:

– Eyib etməz, cənab rəis, belə də apararam, – dedi və can verməkdə olan dustağın yanında məhkəmə oturaraq qüvvətli sağ əlini onun qoltuğunun altından sahib qucaqladı.

Keşikçi dustağın çəkməli patavasız ayaqlarını qaldırıb qozlanın altına uzatdı.

Polis rəisi ətrafına boylandı və dustağın girdə şapkasını küçənin düşməsində gördükdə yerdən götürüb onun geri qanılmış yaş başına geyindirdi.

– Marş! – deyə komanda verdi.

Sürücü acıqlı-acıqlı ətrafına baxdı, başını yırğaladı və keşikçinin müşayiətilə atını addım-addım polis məntəqəsinə tərəf sürdü. Dustaqla yanaşı oturmuş qorodovoy hey onun sallanan başından və dörd bir tərəfə yırğalanan bədənindən yapışır, yanaşı gedən keşikçi ayaqlarını düzəldirdi. Nexlyudov onların dalınca getdi.

İçərisində dustağ olan fayton yanğın qülləsinin yanındakı məhəllə polis məntəqəsinə yaxınlaşıb onun həyotinə girdi və qapılardan birinin ağzında dayandı.

Qollarını çırmalamış yanğınsöndürənlər həyətdə bərkədən danışıb gülərək bir arabani yuyurdular.

Fayton dayanan kimi bir neçə qorodovoy onu dövrəyə aldı və cansız dustağın qoltuqlarından və ayaqlarından yapışaraq onu cırıldayan faytondan götürdü.

Dustağı götürmüş qorodovoy faytondan düşüb keyimmiş əlini oynatdı, furajkasını çıxarıb xaç çəkdi. Meyiti isə qarıya sarı aparıb pilləkənlə yuxarı qaldırdılar. Nexlyudov onların dalınca getdi. Meyitin aparıldığı kiçik, çirkli otaqda dörd çarpayı var idi. Çarpayılardan ikisinin üzərində əyinlərində xalat olan iki xəstə oturmuşdu, onlardan birisinin ağzı əyri və boynu sarıqlı idi, ikincisi vərəm xəstəliyində tutulmuşdu. Qalan iki çarpayı boş idi. Dustağı bu çarpayılardan birinə uzandırdılar. Gözləri alışıb yanan və qaşları aramsız olaraq oynayan, əyninə yalnız alt paltar və corab geymiş kiçik bir adam yeyin, xəfif addımlarla gəlib dustağa yaxınlaşdı, əvvəlcə ona, sonra da Nexlyudova baxaraq bərkədən qəhqəhə çəkdi. Bu, ən ağır xəstələrə məxsus otaqda saxlanan dəli idi.

– Məni qorxutmaq istəyirlər, – deyə o danışmağa başladı. – Ancaq baş tutmayacaq.

Meyiti götürmüş qorodovoylardan sonra məhəllə polis rəisi və feldşer içəri girdilər.

Feldşer meyitə yaxınlaşaraq dustağın çil-çil, sarı, hələ yumşaq olsa da, qanı qaçmış solğun əlindən yapışdı, sonra buraxdı. Dustağın əli qarnına düşüb hərəkətsiz qaldı.

Feldşer:

– Ölmüşdür, – deyib başını yırğaladı, lakin görünür, qayda-qanuna riayət etmək üçün meyitin qalın yaş köynəyinin yaxasını açdı və öz qıvrım saçlarının qulağının üstündən yığışdıraraq dustağın sarı, hərəkətsiz və hündür sinəsinə dayadı. Heç kəs dinmirdi. Feldşer qalxıb bir daha başını yırğaladı və barmaqlarını dustağın yumulmayıb bir nöqtəyə zillənmiş mavi gözlərinin əvvəlcə bir qapağına, sonra o birisi qapağına toxundurdu.

Dəli aramsız olaraq feldşərə tərəf tüpürüb:

– Qorxuda bilməzsəniz, qorxuda bilməzsəniz, – deyirdi.
– Fikriniz nədir? – polis rəisi soruşdu.
– Fikrim nədir? – feldşer onun sualını təkrar etdi. – Meyitxanaya aparmaq lazımdır.

– Baxın, doğrudan ölmüşdür? – polis rəisi soruşdu.
Feldşer nə üçünsə meyitin açıq sinəsini örtərək:
– Çoxdan ölüb! – dedi. – Qoy Matvey İvanoviçin dalınca adam göndərim, gəlib baxsın. Petrov, get çağır, – deyər feldşer meyitdən uzaqlaşdı.

Polis rəisi:
– Meyitxanaya aparın, – dedi, – sənə sonra dəftərxanaya gəlib qol çəkərsən, – deyər dustağın yanından əl çəkməyən keşikçiyə müraciətlə əlavə etdi.

– Baş üstə, – keşikçi cavab verdi.
Qorodovoylar meyiti qucaqlarına alıb təkrar pilləkənlə aşağı apardılar. Nexlyudov onların dalınca getmək istədisə də, dəli onu tutub saxladı. O dedi:

– Siz ki onlarla sözləşməmişiniz, bir papiros verin.
Nexlyudov portsiqarının çıxarıb ona papiros verdi. Dəli qaşlarını oynada-oynada çox tez-tez danışıb, onu burada təlqinlərlə necə incitdiklərini söyləməyə başladı.

– Axı onlar hamısı mənim əleyhimə sözləşiblər, öz vasitəçiləri ilə məni incidir, mənə əzab verirlər...

Nexlyudov:
– Məni bağışlayın, – dedi və dəlinin sözlərinə axıra qədər qulaq asmayıb, ölünü hara aparacaqlarını öyrənmək arzusu ilə həyəət çıxdı.

Qorodovoylar əllərində meyit bütün həyəti dolanıb zirzəminin qarısından içəri girdilər. Nexlyudov onlara yaxınlaşmaq istədisə də, polis rəisi onu saxladı.

– Nə istəyirsiniz?
– Heç bir şey, – Nexlyudov cavab verdi.
– Madam ki, heç bir şey, yolunuzla gedin.

Nexlyudov tabe olub öz sürücüsünün yanına getdi. Sürücü mürgüleyirdi. Nexlyudov onu oyadıb faytona mindi və təkrar vəğzalə getdi.

Heç yüz addım getməmişdi ki, yenə əlitüfəngli keşikçinin müşayiətilə gələn bir araba ilə üzleşdi. Bu arabada da, görünür, ölmüş başqa bir dustağ uzanmışdı. Dustağ arabada dalı üstə uzanmışdı,

girdə şapkası sürüşüb burnuna qədər üzünü örtmüşdü. Onun qara saqqalı, qırxıq başı silkələnin və araba hər dəfə təkən verdikcə orabura dəyirdi. Arabanı ayaqlarına uzunboğaz çəkmə geymiş və atın yanını ilə piyada gedən arabacı sürürdü. Arxadan qorodovoy gəlirdi. Nexlyudov əlini öz sürücüsünün çiyinə toxundurdu.

Sürücü atın başını saxlayaraq:
– Adamların başına nə oyun açılar! – dedi.

Nexlyudov faytondan düşdü və yanğın qülləsinin yanından ötüb polis məntəqəsinin həyətinə girdi. İndi yanğınsöndürənlər həyətdə arabanı yuyub qurtarmışdılar və onların yerində hündürboy, arıq, şalvarının kənarı göy qaytanlı yanğın dəstəsinin rəisi dayanmışdı. O, əllərini cibinə qoyaraq boynunu sürtülmüş səmənd ayğıra ciddi nəzərlərlə baxırdı. Yanğınsöndürənlərdən biri atı onun qabağında gəzdirdirdi. Ayğır qabaq ayağı üstündə axsayırdı, yanğınsöndürənlər dəstəsinin rəisi yanındaca dayanmış baytara nə isə deyirdi.

Məhəllə polis rəisi də burada dayanmışdı. Başqa bir meyiti gördükdə arabaya yaxınlaşdı. O, başını narazılıqla bulayaraq:

– Haradan gotirirsiniz? – soruşdu.
– Staraya Qorbatovskayadan, – qorodovoy cavab verdi.
– Dustaqdır? – deyər yanğınsöndürənlər dəstəsinin rəisi soruşdu.
– Elədir ki var.

Polis rəisi dedi:
– Bu gün ikincisidir.

Yanğınsöndürənlər dəstəsinin rəisi:
– Qərribə işlər olur. Yaman istidir, – dedi və axsaq səmənd atı gəzdirən yanğınsöndürənə müraciət etdi: – Kündəki çardağa bağla. Köpəkoğlu, mən sənə göstərərəm, atı şikəst etmək necə olar, ay əclaf, bilmirsən ki, at səndən qat-qat qiymətlidir.

Birinci meyit kimi, ikinci meyiti də qorodovoylar arabadan düşürüb qəbul otağına apardılar. Nexlyudov hipnoz edilmiş kimi onların dalınca getdi.

– Nə istəyirsiniz? – qorodovoylardan biri soruşdu.
Nexlyudov cavab vermədən qorodovoyların meyiti apardıqları otağa getdi.

Dəli, çarpayıda oturub Nexlyudovun verdiyi papirosu hərisliklə çəkirdi. O:

– Aha, qayıtdınız! – dedi və qəhqəhə çəkdi. Meyiti gördükdə üz-gözünü qırırdı və: – Yəno də mi? – dedi. – Cana gətirdiniz,

axı mən uşaq deyiləm, düz deyirəm? – o, sualedici əda ilə gülüm-sünərək Nexlyudova müraciət etdi.

Bu aralıq Nexlyudov meyitə nəzər saldı. İndi heç kəs meyitin qabağını kəsmədiyindən onun bir az əvvəl şapka ilə örtülmüş üzünü aydın görünürdü. Bundan əvvəlki dustaq nə qədər çirkin idisə, bu həm sifətə, həm də bədənə olduqca gözəl idi. Bu, gənc və qüvvətli bir adam idi. Başının yarı hissəsinin ülgüclə qırxılıb eybəcər-ləşdirilməsinə baxmayaraq, indi donuq qara gözlərinin üstündəki ensiz və dik alnı, həmçinin nazik qara bığının üstündəki kiçik don-qar burnu çox gözəl idi. İndi göyormiş dodaqlarında təbassüm görünürdü: kiçik saqqalı yalnız alt çənəsini dövrəyə almışdı və kəlləsinin qırxılmış tərəfində kiçik, möhkəm, qəşəng qulağı görünürdü. Üzü sakitlik, ciddiyyət və mehribanlıq ifadə edirdi. Onun sifətindən bu insanda nə kimi mənəvi həyat imkanlarının möhv edildiyi görünürdü, bu hələ bir tərəfə dursun, əllərinin və buxovlanmış ayaqlarının zərif sümüklərindən, mütənəşib olan bütün bədən üzvlərinin qüvvətli əzələlərindən onun nə qədər gözəl, nə qədər qüvvətli və nə qədər çevik bir məxluq olduğu görünürdü, halbuki şikəst edildiyi üçün yanğınsöndürənlər dəstəsi rəisinin bərk qəzəblənməsinə səbəb olan bu məxluq səmənd ayğurdan xeyli kamil idi. Bununla belə onu öldürmüşdülər və ona heç kəs nəinki bir insan kimi, heç əbəs yerə möhv edilmiş işlək heyvan kimi də acımırdı. Onun ölümünün bütün insanlarda doğurduğu yeganə hiss çürümək qorxusu yaradan bu bədəni rədd etmək zərurətindən irəli gələn əzab-əziyyət üçün hiddət hissi idi.

Həkimlə feldşer və məhəllə polisinin həkimi qəbul otağına girdilər. Həkim möhkəm və elnikürəkli bir adam idi, əyində çesunça pencək və sağlam yançaqlarına yapışmış eyni parçadan dar şalvar var idi. Məhəllə polis həkimi balaca və yağun bir adam idi, girdə qırmızı üzünü havanı ordlarına doldurub tədricən buraxmağa adət etdiyi üçün daha dəyirmi görünürdü, həkim də eynən feldşer kimi ölünün qoyulduğu çarpayıda əyləşib onun nəbzini yoxladı, ürəyinə qulaq asdı və ayağa qalxıb şalvarını çəkdi. O:

– Çoxdan keçinmişdir, – dedi.

Məhəllə polis həkimi ağzını hava ilə doldurub tədricən buraxdı.

– Hansı qaladandır? – deyərək o, keşikçiyə müraciət etdi. Keşikçi cavab verib meyitin ayaqlarındakı buxovları çıxartmağı xatırladı.

Məhəllə polis həkim:

– Əmr edərəm çıxardalar, Allaha şükür, dəmirçi vardır, – dedi və təkrar ordlarını şişirdib havanı tədricən buraxa-buraxa qapıya tərəf getdi.

– Bu niyə belə olur? – Nexlyudov həkimə müraciət etdi.

Həkim gözlüyünün üstündən ona baxdı.

– Nə niyə belə olur? Gün vurub ölmələrini deyirsiniz? Bütün qışı hərəkətsiz və işıq görmədən oturdudan sonra, birdən-birə günəş işığına, özü də bugünkü kimi bir gündə günəş işığına çıxıb hava çatışmayan izdiham içərisində gedirlər. Buna görə də gün onları vurur.

– Bəs onda niyə onları göndərirlər?

– Bunu siz onlardan soruşun. Bir də axı siz kimsiniz?

– Mən kənar adamam.

Həkim:

– Aha... Əntiqə işdir, mənim vaxtım yoxdur, – dedi və hiddətlə şalvarını çəkib xəstələrin çarpayısına doğru getdi.

– Sənin işlərin necədir? – o, boynunu sarıqlı, ağzı əyri və rəngi qaçmış adama müraciət etdi.

Bu aralıq öz çarpayısında oturmuş və daha papiros çəkməyənlə, həkimə tərəf tüpürürdü.

Nexlyudov həyəətə endi, yanğın atlarının, toyuqların və başına mis dəbilqə qoymuş keşikçinin yanından keçib darvazaya sarı yönəldi, yenə də mürğüləyən sürücünün faytonuna minib vağzala yollandı.

XXXVIII

Nexlyudov vağzala çatanda dustaqların hamısı artıq vaqonlarda, qəfəsli pəncərələr arxasında əyləşmişdi. Platformada dustaqlar yola salan bir neçə nəfər dayanmışdı: onları vaqonlara yaxın buraxmırdılar. Keşikçilər bu gün xüsusilə qayğılı görünürdülər. Həbsxanadan vağzala qədər olan yolda Nexlyudovun gördüyü o iki nəfərdən əlavə, daha üç adam istədən yıxılıb ölmüşdü: onlardan birini əvvəlki iki dustaq kimi yaxındakı məhəllə polis məntəqəsinə aparmışdılar, ikisi isə elə burada, vağzalda yıxılıb ölmüşdü¹. Keşikçilər

¹ 80-ci illərin əvvəllərində dustaqları Butirka qalasından Nijni-Novqorod dəmir-yol vağzalına apararkən gün vurduğu üçün beşi bir gündə ölmüşdü.

heç də ona görə qayğılı deyildilər ki, onların mühafizəsi altında olan beş nəfər ölmüşdü, halbuki bunlar yaşaya bilərdilər. Bu onları maraqlandırmırdı, onları maraqlandıran yalnız belə hallarda qanunun tələb etdiyi şeyi icra etmək: meyitləri, ölmüş dustaqların kağızlarını və şeylərini təhvil vermək idi, onların adı Nijniyə aparılmalı olanlar hesabından çıxarılmalı idi, bu işə belə bir isti gündə çox əziyyətli idi.

Keşikçilər bu işlərlə məşğul idilər və bunlar tamamilə görülüb qurtarmadığı üçün Nexlyudovu və başqa iltimasçıları vaqonlara yaxın buraxmırdılar. Bununla belə, Nexlyudov keşikçilərin kiçik zabitinə pul basdığı üçün onu buraxdılar. Kiçik zabit Nexlyudovu buraxıb, "rəis görməsin!" deyərək tez danışaraq geri çəkilməyi ondan xahiş etdi. Cəmişi on səkkiz vaqon idi, rəislərə məxsus olan vaqondan əlavə bütün vaqonlar dustaqlarla ağına qədər dolu idi. Nexlyudov vaqonların pəncərəsi yanından keçərək, vaqonlarda baş verənlərə qulaq asırdı. Bütün vaqonlardan zəncir səsləri, vurmuxma, mənasız söyüşlərlə dolu danışmaq eşidilirdisə də, Nexlyudovun gözlədiyi kimi, yolda yığılıb ölmüş yoldaşları haqqında dustaqlar heç bir yerdə danışmırdılar. Söhbət ən çoxu kisələrdən, içməli sudan və yer seçməkdən gedirdi. Nexlyudov vaqonlardan birinin pəncərəsindən baxıb vaqonun ortasında dustaqların biləklərindən halqaları çıxaran keşikçiləri gördü. Dustaqlar qollarını irəli uzadı və keşikçilərdən biri halqaların qıfılını açaraq onları çıxarırdı, digər keşikçi halqaları yığışdırırdı. Nexlyudov kişilərin olduğu vaqonların hamısının yanından keçdikdən sonra, qadınlara məxsus vaqonlara yanaşdı. İkinci vaqondan yanıqlı bir qadın səsinin eyni ahəngə təkrar etdiyi "Of-f-f! Atacan! Of-f-f! Atacan!" sözləri eşidilirdi.

Nexlyudov bu vaqonun yanından ötürüb keşikçinin göstərişi ilə üçüncü vaqonun pəncərəsinə yaxınlaşdı. Nexlyudov başını pəncərəyə yaxınlaşdıraraq kimi oradan üzünə kəşif tər qoxusu qarışıq isti vurdu və cır qadın səsləri aydın eşidildi. Vaqonun bütün skamyalarında xalat, kofta geymiş və qızarmış tərlil arvadlar oturub ucadan danışmırdılar. Nexlyudovun qəfəsəyə yaxınlaşan üzü onların diqqətini cəlb etdi. Yaxındakı arvadlar susub ona təvəzül gəldilər. Əyində təkə kofta olan və saçlarına ləçək bağlamamış Maslova üzbuzdəki pəncərənin yanında öyləşmişdi. Ağ və gülümsəyən Fedosya daha yaxın oturmuşdu. O, Nexlyudovu tanıyıb Maslovanı dümsüklədi və əli ilə ona pəncərəni göstərdi. Maslovanı tələsik ayağa

qalxdı, başına ləçək salıb qara saçlarını ördü və canlanmış qırmızı, tərlil üzündə təbəssüm pəncərəyə yaxınlaşaraq qəfəsədən yapışdı.

O, fərəhlə gülümsəyərk:

– Yaman istidir, – dedi.

– Şeyləri aldınızmı?

– Aldım, təşəkkür edirəm.

Nexlyudov qızmış vaqonun soba kimi isti buraxdığını hiss edərək:

– Daha bir şey lazım deyil ki? – soruşdu.

– Heç bir şey lazım deyil, təşəkkür edirəm.

Fedosya dedi:

– Su olsaydı, pis olmazdı.

– Hə, su olsaydı, pis olmazdı, – Maslova təkrar etdi.

– Yoxsa, suyunuz yoxdur?

– Verirlər, ancaq hamısını içmişik.

Nexlyudov dedi:

– Bu saat keşikçidən xahiş edərdim. Daha Nijniyə qədər görüşməyəcəyik.

Maslova:

– Məgər siz də gedirsiniz? – dedi və bundan xəbəri yox imiş kimi sevinclə Nexlyudova baxdı.

– Daldakı qatarla gəlirəm.

Maslova heç bir söz demədi, yalnız bir neçə saniyədən sonra dəridən köks ötürdü.

Köhnə dustaqlardan acıqlı bir qadın kişi səsi ilə dedi:

– Cənab, doğrudurmu ki, on iki nəfər dustağı acından öldürmüşlər?

Bunu deyən Korablyova idi.

Nexlyudov dedi:

– Mən on iki nəfər eşitməmişəm. Mən ikisini görmüşəm.

– Deyirlər ki, on iki nəfərdir. Doğrudanmı bunun üstündə onlara bir şey etməyəcəklər? Zalımlar.

– Qadınlardan heç kəs xəstələnməmişdir ki? – deyərək Nexlyudov soruşdu.

Alaşq boylu başqa bir dustaq qadın gülərək dedi:

– Arvadların canı bərk olur. Ancaq budur, birisinin ağına uşaq doğmaq gəlib. Budur, qışqırır, – deyərək o, inilti səsi eşidilən qonşu vaqonu göstərdi.

Maslova dodaqlarının fərəhli təbəssümünü gizlətməyə çalışaraq dedi:

– Soruşursunuz, bir şey lazım deyil ki; bu qadını saxlamaq olmazmı, yoxsa əzab çəkir. Rəisə desəyiniz, pis olmaz.

– Yaxşı, deyərəm.

– Hə, bir də o, əri Tarası görə bilməzmi? – deyə Maslova gülümsəyən Fedosyanı gözləri ilə göstərdi. – Axı onun əri sizinlə bərabər gedir.

– Cənab, danışmaq olmaz, – deyə keşikçilərin kiçik zabitinin səsi eşidildi. Bu zabit Nexlyudova icazə vermiş zabit deyil, başqası idi.

Nexlyudov vaqondan aralandı, doğmaqda olan qadın və Taras barəsində xahiş etmək üçün rəisi axtarmağa getdisə də, onu uzun müddət tapa bilmədi və keşikçilərdən bir cavab ala bilmədi. Keşikçilər ora-bura qaçırdılar: bəziləri bir dustağı hara işə aparır, digərləri özlərinə ərzaq almaq üçün qaçırsız və şeylərini vaqonlara yerləşdirir, bəziləri də keşikçi zabitlə bərabər gedən xanıma qulluq edir və Nexlyudovun suallarına könülsüz cavab verirdilər.

Nexlyudov keşikçi zabitini yalnız ikinci zəngdən sonra görə bildi. Zabit ağzına girən bığlarını qısa əli ilə yığaraq və çiyinlərini dartaraq feldfəbeli nə üçünsə danlayırdı.

– Sizə nə lazımdır? – o, Nexlyudovdan soruşdu.

– Vaqonda bir qadın doğur, mənəcə, yaxşı olardı ki...

– Qoy doğsun. Sonra baxarıq, – deyə keşikçi zabit qısa qollarını tez-tez yırğalaya-yırğalaya öz vaqonuna keçdi.

Bu zaman konduktor əlində fit gəlib keçdi; axırıncı zəng və fit səsi eşidildi, platformada dustaqları yola salanlar arasından və qadınlara məxsus vaqondan ağlamaq səsi eşidildi. Nexlyudov Tarasla birlikdə platformada dayanıb pəncərələri qəfəsəli vaqonların onun yanından necə keçib getməsinə baxırdı, pəncərələrdən qırıxıq başlı kişilər görünürdü. Sonra qadınlara məxsus birinci vaqon onunla bərabərleşdi, bu vaqonun pəncərəsindən qadınlara açıq və ləçəkli başları görünürdü; sonra hələ də cəmi qadın iniltisinin eşidildiyi vaqon, daha sonra Maslovanın olduğu vaqon ötüb keçdi. O, digər qadınlarla bərabər pəncərənin qabağında dayanıb Nexlyudova baxır və qəmgin-qəmgin ona gülümsəyirdi.

Nexlyudovun gedəcəyi sərnəşin qatarının yola düşməsinə iki saat qalmışdı. Nexlyudov bu arada yenə də bacarıqla getmək istədisə də, indi, bu səhər aldığı təəssüratdan sonra, özünü yaman həyəcanlı və əzgin hiss edirdi, odur ki, birinci dərəcəli salonda, kiçik bir divanın üstündə oturan kimi, birdən-birə bərk yuxusu gəldi, yanı üstə çevrilib yanağını ovcuna qoyaraq dərhal yuxuya getdi.

Onu frak geyinmiş, döşündə nişan və əlində salfet olan lakey yuxudan oyatdı.

– Cənab, cənab, knyaz Nexlyudov siz deyilsiniz ki? Bir xanım sizi axtarır.

Nexlyudov ayağa sıçrayıb gözlərini ovuşdurdu, harada olduğunu və səhəri bütün əhvalatı yadına saldı.

Dustaqlardan ibarət dəstə, meyitlər, qapılarında qıfıl vurulmuş qəfəsəli vaqonlar və buraya salınmış qadınlara, doğmaq ayağında köməksiz qalıb əzab çəkən qadın, qəfəsədən ona şikayətlə gülümsəyən o biri qadın onun xatirindən silinməmişdi. Həqiqətdə işə onun qarşısında başqa bir mənzərə: üzünə şorab şüşələri, vazalar, şamdanlar və çəngəl-bıçaq düzülmiş masa, masanın dövrəsində hərhlənən diribaş lakeylərdən ibarət bir mənzərə açılmışdı. Salonun o başında, dolabın qarşısında, içərisi meyvələrlə dolu vazaların və şorab şüşələrinin o tərəfində bufetçi və bufetə gələn yolçuların arxa hissələri görünürdü.

Nexlyudov uzandığı yerdən qalxıb oturduqdan və bir az özünü gəldikdən sonra utaqda olanların hamısının qarşı ağzında baş verməmiş nəyə işə maraqla baxdıqlarını sezdi. Nexlyudov da oraya baxıb bir dəstə adam gördü, onlar başı tül qarçaqla örtülmüş və kreslodə oturmış bir qadını gətirirdilər. Qabaqda gələn lakey idi və o, Nexlyudova tanış görünürdü. Daldə gələn, şapkası qaytanlı adam da tanış qarışıq idi. Kreslonun dalınca qəşəng bir qaravaş gəlirdi. Onun əynində önlük var idi, saçları qıvrımdı, əlində bir bağlama, meşin üzülü girde bir əşya və günlük gətirirdi. Onun arxasınca üst dodağı sallaq, boynu daim əsən knyaz Korçagin, başında yol fırajkası döşünü irəli verərək gəlirdi, lap daldə Missi, onun xalası oğlu Mişə və Nexlyudovun tanış, həmişə şən əhvali-ruhiyyəli, boğazı uzun və qırtlağı çıxmış diplomat Osten gəlirdilər. O, gülümsəyən Missiyə ciddi bir ədə ilə, lakin, görünür, məzəli bir şey nağıl edib qurtarmaqda idi. Arxadan papirosunu hirsələ tüstülədən həkim gəlirdi.

Korçağınlör şəhər ətrafındakı malikanələrindən knyaginyanın bacısının Nijeqorodsk yolu üzərindəki malikanəsinə gədirtilər.

Lakey və qapıçı, qaravaş və həkim tərəfindən müşayiət edilən knyaginyanı qadınlara məxsus otağa apardılar, bu dəstə orada olanların arxasında marağ və hörmət oyatmışdı. Qoca knyaz isə masanın arxasına oturub dərhal lakeyi çağırdı və ona nə isə sifariş etməyə başladı. Missi ilə Osten də aşxanada dayandılar, onlar ele oturmaq istəyirdilər ki, qapıda tanış bir qadın görüb qabağına gətdilər. Bu tanış qadın Natalya İvanovna idi. Aqrafena Petrovnanın müşayiətilə gələn Natalya İvanovna dörd bir tərəfinə baxa-baxa aşxanaya daxil olurdu. O demək olar ki, eyni zamanda Missi və qardaşını gördü. Natalya İvanovna əvvəlcə Missiyə yaxınlaşıb, Nexlyudova yalnız başı ilə salam verdi; lakin Missi ilə öpüşdükdən sonra dərhal Nexlyudova müraciət edərək:

– Axır ki səni tapdım, – dedi.

Nexlyudova ayağa qalxaraq Missi, Mişa və Osten ilə görüşdükdən sonra dayanıb söhbətə başladı. Missi kənddəki evlərinin yanmasından və buna görə də xalasıgilə köçməyə məcbur olmalarından danışdı. Osten bu münasibətlə yanğın haqqında gülməli bir lətifə söyləməyə başladı.

Nexlyudov Ostənə qulaq vermədən bacısına müraciət edib:

– Sənin gəlməyinə çox şadam, – dedi.

Natalya İvanovna:

– Mən çoxdan gəlmişəm, – dedi. – Aqrafena Petrovna ilə gəlmişəm. – O, Aqrafena Petrovnanı göstərdi. Başında şlyapa, əynində yağmurluq olan Aqrafena Petrovna uzaqda ləyaqətlə və utanatanu Nexlyudova təzim etdi, ona mane olmaq istəmədi. – Səni hər yerdə axtarmışım.

– Mənsə burda yuxulamışdım. Sənin gəlməyinə çox şadam, – Nexlyudov təkrar etdi və dedi: – Sənə məktub yazmağa başlamışdım.

Natalya İvanovna qorxaraq:

– Doğrudanmı? – dedi. – Nə barədə?

Missi və onun kavalərləri, qardaş ilə bacı arasında xüsusi söhbət başladığını sezib kənara çəkildilər. Nexlyudovla bacısı isə pəncərənin qabağındakı məxmər divanda kiminsə şeyləri: bürüncəyi və kardonu yanında əyləşdilər.

Nexlyudov dedi:

– Dünən sizdən gətdikdən sonra geri qayıdıb üzr istəmək fikrinə düşdüm sə də, onun məni necə qəbul edəcəyini bilmirdim. Mən sənin ərinlə yaxşı danışmadım, bu mənə əzab verir.

Bacısı dedi:

– Mən bilirdim, mən əmin idim ki, sən istəmərdin. Axı sən bilirsen ki...

Onun gözləri yaşardı və o, Nexlyudovun əllərindən yapışdı. İfade aydın olmasa da, Nexlyudov cümləni tamamilə başa düşdü və onun mənasından mütəəssir oldu. Natalya İvanovnanın sözləri bu mənanı verirdi ki, onun bütün varlığına hakim kəsilmiş məhəbbətindən – ərinə olan məhəbbətindən əlavə, ona, qardaşına olan məhəbbəti də mühüm və qiymətlidir, qardaşı ilə hər cür inciklik onun üçün ağır bir iztirabdır.

Nexlyudov birdən yolda ölmüş ikinci dustağı xatırlayaraq:

– Sağ ol, çox sağ ol... – dedi. – Ah, bilsən bu gün mən nələr görmüşəm. İki dustaq öldürülmüşdür.

– Necə yəni öldürülmüşdür?

– Eləcə öldürülmüşdür. Onları bu istidə aparırdılar. Günəş vurduğu üçün iki nəfər öldü.

– Ola bilməz! Necə? Bu gün? İndi?

– Bəli, indi. Mən onların meyitini gördüm.

Natalya İvanovna dedi:

– Axı nə üçün öldürdülər? Kim öldürdü?

Nexlyudov bacısının da bu işə əri kimi baxdığını hiss edərək hiddətlə:

– Onları güclə aparırlar öldürdülər, – dedi.

Onlara yaxınlaşmış Aqrafena Petrovna:

– Ah, pərvərdigara! – dedi.

– Bəli, bu bədbəxtlərin başına nələr gəlmişdi haqqında bizim zərrə qədr də təəvvürümüz yoxdur, – Nexlyudov əlavə etdi və qoca knyaza baxdı. Knyaz boynunda salfet masa arxasında oturub kryuşon içirdi və elə bu zaman dönüb Nexlyudova baxdı.

– Nexlyudov! – deyə o səsləndi. – Sərinlənmək istəyirsinizmi? Yol üstündə qiyamətdir!

Nexlyudov boyunca qaçıraraq üzünü çevirdi.

– Axı sən nə edəcəksən? – deyə Natalya İvanovna sözlərdə davam etdi.

– Əlimdən gələni. Mən bilmirəm, lakin hiss edirəm ki, bir şey etməliyəm. Əlimdən gələni edəcəyəm.

– Bəli, bəli, mən bunu anlayıram.

Natalya İvanovna gülümsədi və gözləri ilə Korçağını göstərib dedi:

– Bəs bunlarla doğrudanmı hər şey bitmişdir?

– Hər şey və mən elə güman edirəm ki, hər iki tərəfin təəssüfünə olmadan bitmişdir.

– Təəssüf. Mən təəssüf edirəm. Mən o qızı sevirəm. Yaxşı, tutaq ki, bu belədir. Lakin sən nə üçün əl-ayağını bağlamaq istəyirsən?

– Natalya İvanovna ehtiyatla əlavə etdi. – Sən nə üçün gedirsən?

Nexlyudov bu söhbətə son qoymaq istəyirmiş kimi ciddi və həvəssiz:

– Ona görə gedirəm ki, belə olmalıdır, – dedi.

Lakin bacısına göstərdiyi bu soyuqluq üçün həmin saat xəcalət çəkdi. “Düşüdüklərimin hamısını nə üçün ona söyləməyim?”

– deyə o düşündü və qoca qaravaşa baxaraq öz-özünə dedi: “Qoy Aqrafena Petrovna da eşitsin”. Aqrafena Petrovnanın burada olması öz qərarını bacısına təkrar etmək üçün onu daha da həvəsləndirdi.

O:

– Sən mənim Katyuşa ilə evlənmək niyyətimdənmi danışırsan? Bilirsən, mən onunla evlənməyi qərara almışam, lakin o, qəti və möhkəm surətdə imtina edir, – dedi və Nexlyudovun səsi həmişə bu barədə danışarkən titrədiyi kimi titrədi. – O mənim özümü fəda etməyimi istəməyib, bu vəziyyətdə çox şeyi mənə qurban edir və bu fədakarlıq müvəqqətidir, mən onu qəbul edə bilmərəm. Budur, mən onun dalınca gedirəm, o harada olsa, mən də orada olacağam, əlimdən gələnlə qədər ona kömək edib aqibətini yüngülləşdirəcəyəm.

Natalya İvanovna heç bir şey demədi. Aqrafena Petrovna suale-dici nəzərlə Natalya İvanovnaya baxıb başını yırğaladı. Bu zaman dəstə təkrar qadınlara məxsus otaqdan çıxdı. Həmin yaraşlıq lakey, Filip və qapıçı knyaginyanı gətirirdilər. Knyaginya onları dayandırdı. Nexlyudovu yanına çağırıb şikayətlə inildəyərək üzüklərlə dolu ağ əlini ona verdi və əlini bərk-bərk sıxılacağını dəhşətlə gözlədi.

– *Epouvantable*¹, – dedi. – Mən buna dözə bilmirəm. *Ce climat me tue*². – Knyaginya rus iqliminin dəhşətlərindən danışdı və Nexlyudovu onlara gölməyə dəvət etdikdən sonra Filiple qapıçıya

¹ Dəhşətdir.

² Bu iqlim məni öldürür.

yollarına davam etmələrini işarə etdi. – Mütləq gəlin, – əlavə edib gedə-gedə uzun sifətini Nexlyudova tərəf çevirdi.

Nexlyudov platformaya çıxdı. Knyaginyanı aparən dəstə sağa, birinci dərəcəli salona döndü. Nexlyudov isə onun şeylərini gətirən hambal və öz yükünü daşıyan Tarasla birlikdə sol tərəfə getdi.

Nexlyudov bacısına:

– Bu mənim yoldaşımdır, – dedi və Tarası göstərdi. Tarasın başına gələnləri artıq bacısına söyləmişdi.

Nexlyudov üçüncü dərəcəli vaqonun qarşısında dayandıqda və şeyləri gətirən hamballa Taras vaqona girdikdə:

– Yoxsa üçüncü dərəcəli vaqonda gedirsən? – Natalya İvanovna soruşdu.

Nexlyudov dedi:

– Mənim üçün belə rahatdır. Tarasla bir yerdə olacağam. Hə, bunu da deyim ki, – o əlavə etdi, – mən Kuzminskoyedəki torpağı inidiyəcək hələ kəndlilərə verməmişəm, əgər ölsəm, varisim qoy sənin uşaqların olsunlar.

Natalya İvanovna:

– Dmitri, bəsdir, – dedi.

– Əgər torpağı kəndlilərə versəm də, bunu yəqin deyə bilərəm ki, qalan bütün əmlakım sənə uşaqlarının olacaqdır, çünki mən çətin evlənim, evlənsəm də uşaqlarım olmayacaq... Odur ki...

Natalya İvanovna:

– Dmitri, xahiş edirəm, belə sözlər danışmayasan, – deyirdisə də, Nexlyudov onun sözlərinin bacısını sevindiriyini görürdü.

Qabaqda, birinci dərəcəli vaqonun qarşısında yalnız bir neçə adam dayanıb hələ knyaginya Korçağının mindirildiyi vaqona baxırdı. Qalan camaat artıq öz yerlərini tutmuşdu. Gecikmiş səmşi-nlər tələsə-tələsə yeriyib platformanın taxtasını uqıldadır, konduktorlar qapıları bağlayır, gedənləri vaqonlara minməyə, yola salanları isə vaqonlardan çıxmağa dəvət edirdilər.

Nexlyudov günəşin qızdırdığı isti və üfunətli vaqona girdikdən sonra dərhal tormoz olan yerə çıxdı.

Natalya İvanovna başında son dəbdə şlyapa və çiyində örtük Aqrafena Petrovna ilə birlikdə vaqonla üzübüz dayanmışdı və görünür, danışmaq üçün bir söz axtarılırsa da tapa bilmirdi, hətta “*ecrivez*”¹ demək belə olmurdu, çünki yola çıxanların bu adı cüm-

¹ Məktub yazın.

ləsini həm o, həm də qardaşı çoxdan idi ki, məsxərəyə qoyurdular. Pul və irs haqqındakı qısa söhbət onların arasında yenincə yaranmış məhriban bacı-qardaşlıq münasibətini dərhal pozmuşdu. İndi onlar yenə də bir-birlərinə yad olduqlarını hiss edirdilər. Odur ki, qatar yola düşəndə Natalya İvanovna sevindi, indi o yalnız başını yırğalayıb kədərli, nəvazişli bir sifətlə: “Əlvida, əlvida, Dmitri!” – deyə bilirdi. Lakin vaqon yola düşər-düşməz, Natalya İvanovna qardaşı ilə olan söhbətini ərinə necə söyləyəcəyini düşündü, onun sifəti ciddi və qayğılı bir ifadə aldı.

Bacısına yalnız məhriban münasibət bəslədiyinə, ondan heç bir şey gizlətmədiyinə baxmayaraq, Nexlyudov indi bacısının yanında sıxıldığını hiss edir və buna görə də ondan tezliklə yaxa qurtarmaq istəyirdi. Nexlyudov hiss edirdi ki, vaxtilə ona çox yaxın olan Nataşa artıq yox idi, indi yalnız Nexlyudova yad olan və onun bəyənmədiyi qara tükü ərinə köləlik edən Nataşa var idi. O bunu aydın görürdü, çünki Nexlyudov bacısının ərini məşğul edən şeydən, – torpağın kəndlilərə verilməsi məsələsindən və mirasdan danışdıqda bacısının üzündə xüsusi bir canlanma görmüşdü. Bu işə Nexlyudovu kədərləndirmişdi.

XL

Günəşin bütün günü qızdırdığı və camaatla ağzına qədər dolu olan üçüncü dərəcəli böyük vaqon o qədər bürkü idi ki, Nexlyudov içəri getməyib tormoz olan yerdə qaldı. Lakin burada da nəfəs almaq üçün hava yox idi və Nexlyudov yalnız vaqonlar evlərin arasında çıxanda və hər iki tərəfdən yel əsəndə köksdolusu nəfəs aldı. Bacısına demiş olduğu “bəli, öldürdülər” sözlərini təkrar etdi. Ölmüş ikinci dustağın qəşəng siması, dodaqlarındakı təbəssüm, alınının ciddi ifadəsi, göyermiş qırxıq kəlləsi, kiçik, möhkəm qulağı onun xəyalında bu gün aldığı bütün təəssürlər içərisindən qeyri-adi bir qüvvə ilə canlandı. Ən dəhşətli budur ki, onu öldürmüşlər və kim tərəfindən öldürüldüyünü heç kəs bilmir. Amma öldürmüşlər. Maslennikovun əmri ilə onu da bütün başqa dustaqlar kimi aparırdılar. Yəqin ki, Maslennikov özünün adı əmrini verib basma başlıqlı kağızda axmaq xətti ilə imza atmışdır və əlbəttə, özünü heç vəchlə müqəssir hesab etmir. Dustaqlara baxan həbsxana həkimi özünü daha az müqəssir hesab edə bilər. O öz vəzifəsini səlhiqə ilə yerinə yetirib zəif dustaqları ayırırmışdı, nə bu dəhşətli istini, nə də dus-

taqları belə gec və belə izdiham halında bir yerə yığaraq aparacaqlarını qabaqcadan heç bir vəchlə görə bilməzdi. Bəs həbsxana rəisi? Lakin rəis ancaq katorçaya məhkum edilmiş, sürgünə göndərilən filan qədər kişi və qadını filan gün göndərmək haqqındakı əmri yerinə yetirmişdir. Vəzifəsi filan yerdə filan qədər dustağı təhvil alıb, təhvil verməkdən ibarət olan gözətçi də müqəssir ola bilməz. Gözətçi bu dəstəni adətən olduğu kimi lazımı qaydada aparır və Nexlyudovun gördüyü o iki qüvvətli adamın dözə bilməyib öləcəyini qabaqcadan bilə bilməzdi. Heç kəs müqəssir deyildir, ancaq insanlar öldürülmüşlər, həm də onların ölümündə müqəssir olmayan həmin adamlar tərəfindən öldürülmüşlər.

“Bunlar hamısı ona görə baş vermişdir ki, – Nexlyudov düşüncürdü, – bütün bu adamların – qubernatorların, həbsxana müdirlərinin, məhəllə polis rəislərinin, qorodovoyların zənnincə, dünyada insana insan kimi münasibət göstərməyi məcburi hesab etməyən qayda-qanunlar vardır. Axı bütün bu insanlar – həm Maslennikov, həm həbsxana müdiri, həm də gözətçi, – bütün bu adamlar qubernator, müdir, zabıt olmasaydılar, o zaman adamları belə bir istidə və bir yerə yığaraq göndərmək mümkün olub-olmaması üzərində iyirmi dəfə düşünürdülər, insanın zəifliyini, boğulduğunu görərək, yolda iyirmi dəfə dayanıb onu izdiham içərisindən çıxarar, onu kölgə bir yerə aparar, ona su verər, onu dincəlməyə qoyardılar və bədbəxtlik üz verdikdə müttəəssir olardılar. Onlar bunu etmədilər, hətta başqalarının da etməsinə mane oldular. Ona görə ki, onlar öz qarşılarında insanları və bu insanlar qarşısında öz vəzifələrini yox, qulluqlarını və qulluqlarının tələblərini görürdülər ki, bu tələbləri insan münasibətləri tələbindən yüksək tuturdular. Hər şeyin səbəbi budur, – deyə Nexlyudov düşünürdü. – Əgər heç olmasa, bir saatlığa və heç olmazsa, müstəsna hallarda insana məhəbbət hissindən daha mühüm bir şey olduğunu qəbul etmək mümkün olsa, o zaman insanlara qarşı hər cür cinayət işləyib özünü müqəssir hesab etməyə bilərdin”.

Nexlyudov elə bərk fikrə getmişdi ki, havanın necə dəyişdiyini də sezməmişdi: günəş qarşısındakı alçaq və parça-parça olmuş buludların dalında gizlənmişdi və qorb tərəfdə üfqudən açıq-sarı rəngli bütöv bir bulud hərəkət edib gəlirdi. Artıq orada, harada işə uzaqda, bu buluddan tarlalara, meşələrə çöpəki çiskin yağış səpəlölüyürdü. Buluddan nəm yağış qoxusu gəlirdi. Bəzən şimşək buludu parçalayıb və şimşəyin gurultusu vaqonların gurultusuna getdikcə daha çox qarışırdı. Bulud getdikcə daha da yaxınlaşırdı, küləyin qovub

gətirdiyi yağış damlarını tormoz olan yeri və Nexlyudovun paltonu islatmağa başlamışdı. Nexlyudov o biri tərəfə keçib nəm, təmiz havanı və çoxdan bəri yağış gözləyən torpağın saçdığı taxıl qoxusunu ciyərlərinə çəkərək, yamından ötən bağlara, meşələrə, sarı çovdar tarlalarına, hələ yaşıl olan vələmir zolaqlarına və çiçəklənmiş tünd-yaşıl kartof əkininin qara sırımlarına baxırdı. Elə bil hər şeyin üzərinə lak çəkilmişdi: yaşıl rənglər daha da yaşıllaşır, sarı rənglər daha da saralır, qara rənglər daha da qaralırdı...

Nexlyudov bərəkətli yağışın altında cana gələn tarlalara, bağlara və bostanlara baxıb sevinərək:

– Yağ, yenə də yağ, – deyirdi.

Şiddətli yağış uzun müddət davam etmədi. Bulud suyunu qismən boşaltdı, qismən keçib getdi, indi nəm torpağa tez-tez axırını narn yağış damlarını düşürdü. Günəş yenə göründü, hər şey parıladı. Şərq tərəfdə isə bonövşəyi-rəngə çalan parlaq, çox da hündür olmayan yalnız bir ucu kəsik qalmış göy qurşağı üfük üzərinə əyildi.

Təbiətdəki bütün bu dəyişikliklər qurtarandan və qatar hər iki tərəfi hündür yamac olan bir çuxura girəndən sonra Nexlyudov öz-özündən: “Mən nə barədə düşünürdüm?” – deyərək soruşdu. – Hə, mən düşünürdüm ki, bütün bu adamlar: əksəriyyəti mülayim və mehriban olan həbsxana müdirləri və gözətçilər, bütün bu qulluqçular yalnız qulluq etdikləri üçün qəddar olmuşlar”.

Nexlyudov, həbsxanada nələr baş verdiyindən danışarkən Maslennikovun göstərdiyi laqeydliyi, həbsxana rəisinin ciddiliyini, dustaqları arabalara minməyə qoymayan və qatarda ağrı çəkən qadına əhəmiyyət verməyən keşikçi zabitinin amansızlığını xatırladı. “Aydındır ki, bütün bu adamlar ən adi müəssir olmaq hissəsinə yalnız ona görə yad, ona görə laqeyddilər ki, onlar xidməti vəzifələrini icra edirdilər. – Nexlyudov yağış suyunun hopmayıb, bulaq kimi axdığı dərənin əlvan daşlarla döşənməmiş kənarına baxaraq düşünürdü: – Daşla döşənməmiş bu torpaq yağış suyunu canına çəkmədiyi kimi, onlar da qulluq etdikləri üçün insanı sevmək duyğusuna biganə idilər. Bəlkə də bu dərəyə daş döşəmək lazımdır, lakin bitkidən məhrum olan bu torpağa tamaşa etmək insanı qüssələndirir, halbuki dərənin yuxarısındakı torpaq kimi bu torpaq da taxıl, ot, kol-kos, ağac yetişdirə bilərdi. İnsanlar da bunun kimi, – deyərək Nexlyudov fikirləşirdi, – bəlkə də bu qubernatorlar, həbsxana müdirləri, qorodovoylar həzmədər, lakin insani sifətdən, yəni bir-birinə məhəbbət və mərhəmət göstərməkdən məhrum olan adamları görmək dəhşətlidir”.

“Bütün məsələ bundadır ki, – Nexlyudov düşünürdü, – bu adamlar qanuni olmayan şeyi qanuni hesab etdikləri halda, insanların ürəyinə Allahın özü tərəfindən yazılmış əbədi, dəyişilməz, təxirəsalınmaz şeyi qanuni saymırlar. Buna görə də bu insanlar mənə ağır təsir bağışlayırlar, – deyərək Nexlyudov fikirləşirdi. – Mən sadəcə olaraq onlardan qorxuram. Doğrudan da, bu adamlar qorxuncdurlar. Quldurdan, daha qorxuncdurlar. Quldurun, hər halda, insana yazığı gələ bilər – onlar isə insana acıya bilmirlər: bu daşlar bitkidən məhrum olduğu kimi, onlar da mərhəmət hissindən məhrumdurlar. Bax, buna görə də onlar qorxuncdurlar. Deyirlər ki, puqaçovlar, razinlər qorxuncdurlar. Bunlar onlardan min dəfə qorxuncdurlar, – deyərək o fikirləşməkdə davam edirdi. – Nəccə olsun ki, zəmanəmizin adamları, xristianlar, insanpərvər və sadəcə olaraq mərhəmətli adamlar ən dəhşətli zülmətlər edərək özlərini müqəssir saymasınlar, deyərək qarşıya psixoloji bir məsələ qoyularsa, bunu yalnız birçə yolla həll etmək olar: olan şeyin olması lazımdır, bu adamların qubernator, həbsxana rəisi, zabit, polis olmaları, yəni birincisi, insanlara bəşəri və qardaşlıq münasibəti göstərmədən onlarla əşya kimi rəftar etməyə yol verən dövlət qulluğu adlandırılan işin olduğuna inanmaları lazımdır, ikincisi, dövlət qulluğu vəsi-təsilə bu adamlar bir-birləri ilə elə bağlı olmalıdırlar ki, insanlarla etdikləri rəftarın nəticəsindən doğan məsuliyyət ayrı-ayrılıqda heç kəsin üzərinə düşməsin. Bizim zəmanəmizdə bu şərtlər olmadan bu gün gördüyüm dəhşətli işlərin baş verməsinə heç cür imkan olmazdı. Bütün məsələ bundadır ki, adamlar, insanla ona məhəbbət bəsləmədən rəftar etməyə yol verən qaydaların olduğunu güman edirlər, halbuki belə qaydalar yoxdur. Əşya ilə ona məhəbbət bəsləmədən rəftar etmək olar: məhəbbət duymadan ağacı kəsmək, kərpic qayırmaq, dəmiri döymək mümkündür; lakin arılarla ehtiyatsız rəftar etmək mümkündür, lakin insanlarla da onlara məhəbbət bəsləmədən rəftar etmək olmaz. Arıların belə bir xasiyyəti var: arı ilə ehtiyatsız rəftar etsən, özünə zərər vurmuş olarsan. İnsanlar da belədir. Başqa cür ola da bilməz, çünki insanlar arasındakı qarşılıqlı məhəbbət insan həyatının əsas qanunudur: doğrudur, insan özünü işləməyə məcbur edə bildiyi kimi, sevməyə məcbur edə bilməz, lakin bu heç də o demək deyildir ki, insanlarla, xüsusən onlardan bir şey tələb etdikdə, onlara məhəbbət göstərmədən rəftar etmək olar. – Nexlyudov öz-özünə müraciət edərək düşünürdü:

– Bir halda ki, qəlbində insanlara məhəbbət yoxdur, sakit otur, öz-özünü, əyşylarla, nə ilə istəyirsen, məşğul ol, ancaq insanlarla məşğul olma. Yalnız ürəyin yemək istəyəndə və bu sənə zərər gətirməyəndə olduğu kimi, insanlarla da yalnız onları sevdikdə zərərsiz rəftar etmək mümkündür. Ancaq dünən sən öz yeznənlə rəftar etdiyin kimi, insanlarla onlara məhəbbət bəsləmədən rəftar etməyə yol verdinmi, özgə adamlara göstərilən zülm və vəhşiliyin həddi-hüdudu olmayacaq, özümün bütün həyatımdan öyrəndiyim kimi, öz iztirablarımdan da nəhayəti olmayacaq. Bəli, bəli, belədir, – deyə Nexlyudov düşünürdü. – Belə yaxşıdır, yaxşıdır!” – o hey öz-özünə təkrar edir və ikiqat ləzzət: həm özabverici istidən sonra başlanan sərirləkdən, həm də onu çoxdan məşğul edən məsələni tamamilə aydınlaşdırdığını dərk etməkdən ləzzət alırdı.

XLI

Nexlyudovun mindiyi vaqon yarisına qədər camaatla dolu idi. Bu vaqonda qaravaşlar, ustalar, fabrik fəhlələri, qəssablar, yəhudilər, dükən xidmətçiləri, qadınlar, fəhlələrin arvadları, bir soldat, iki xanım var idi. Bu qadınlardan biri gənc, o birisi yaşlı idi, yaşlı qadın çılpaq qoluna biləzlik salmışdı. Burada qara fərjəkəndə kokarda olan ciddi görkəmli bir cənab da var idi. Öz yerlərini tutduqdan sonra sakitləşmiş bu adamlar arxayınca oturmuşdular, kimisi tum çırtlayır, kimisi papiros çəkir, kimisi də qonşusu ilə qızğın söhbət edirdi.

Taras şən halda vaqonun ortasındakı yolun sağında oturub Nexlyudova yer saxlamışdı və onunla üzbəüz əyləşmiş sağlambədənli birisi ilə söhbət edirdi. Bu adamın əynində yaxası açıq pencək var idi, sonralar Nexlyudov öyrəndi ki, bu adam iş yerinə yollanan bağban imiş. Nexlyudov Tarasın yanına gəlib çatmamış vaqonun ortasında nəcib görünüşlü bir qocanın yanında dayandı. Bu ağsaqqal qocanın əynində qədək cübbə var idi, o kəndli paltarı geymiş gənc bir qadınla söhbət edirdi. Qadının yanında ayaqları döşəməyə çatmayan yeddi yaşlı qız uşağı əyləşmişdi. Əyninə sarafan geymiş, demək olar ki, ağsaçlı bu qız aramsız olaraq tum çırtlayırdı. Qoca Nexlyudova nəzər salıb, tək oturmuş olduğu işıldayan skamyadan cübbəsinin etəklərini yığışdırdı və nəvazişlə dedi:

– Buyurun, əyləşin.

Nexlyudov təşəkkür edib ona göstərilən yerdə oturdu. Nexlyudov oturan kimi qadın yarımçıq qalmış söhbətini davam etdirdi. Qadın ərinin yanından qayıdırdı və şəhərdə ərinin onu necə qəbul etməsindən danışırdı. O deyirdi:

– Pəhriz bayramı idi, Allah elə etdi ki, gedib dəydim. İndi görə Allah milad bayramında nə göstərəcəkdir.

Qoca, Nexlyudova nəzər salaraq dedi:

– Yaxşı işdir, döymək lazımdır, yoxsa cavan adam şəhərdə yaşayıb xarab ola bilər.

Qadın gülümsəyərək dedi:

– Yox, babacan, mənimki elələrimdə deyildir. Pis-pis işlə görməz, qız kimi utancaqdır. Pullarını qəpiyəndək evə göndərir. Qızığızı gördüyünə isə elə sevindi, elə sevindi ki, daha nə deyim.

Çırtladığı tumu tüpürən və anasına qulaq verən qız anasının sözlərini təsdiq edirmiş kimi sakit və ağıllı gözlərini qoca ilə Nexlyudovun üzünə zilləmişdi.

Qoca dedi:

– Demək ağıllıdır, lap yaxşı. – Qoca o biri tərəfdə oturmuş, təhəllərindən fabrik işçilərinə oxşayan ər-arvada gözü ilə işarə edərək: – Belə şeylər eləmir ki? – deyə olava etdi.

Fabrikdə işləyən kişi içi araqla dolu şüşəni ağzına dirəyərək başını geri atıb içir, arvadı isə araqla şüşəsinin çıxarıldığı kisoni əlində tutub diqqətlə ərinə baxırdı.

Qocanın həmsöhbəti olan qadın, ərinin bir daha tərifləmək fürsətindən istifadə edib dedi:

– Yox, mənimki nə içir, nə də papiros çəkir. Babacan, belə adamlar çox az olur. – Qadın Nexlyudova müraciət edib: – O, qiymət adamdır, – dedi.

Fabrikdə işləyən kişidən gözlərini ayırmayan qoca:

– Lap yaxşı, – təkrar etdi.

Fabrikdə işləyən kişi şüşədəki araqla içdikdən sonra onu arvadına ötürdü. Arvadı şüşəni alıb gülürək və başını yırğalayaraq ağzına dirədi. Fabrikdə işləyən kişi Nexlyudovun və qocanın ona baxdığını görüb onlara müraciət etdi:

– Nə var, cənab? İcməyimizə baxırınsız? İşləyəndə heç kəs görmür, amma içəndə hamı görür. Qazanmışam – içirəm, arvadımı da qonaqla eləyirəm. Vəssalam.

Nexlyudov nə cavab verəcəyini bilməyib:

– Bəli, bəli, – dedi.

– Elə deyilmi, cənab? Mənim arvadım möhkəm qadıdır. Arvadımdan razıyam, çünki mənim halıma yana bilir. Mavra, düz demirməm?

– Yaxşı, al, – deyər arvad araq şüşəsini ərinə verdi və əlavə etdi: – Boş-boş nə danışırsan?!

– Bax belə, gah yaxşı olur, gah da yağlanmamış araba təkəri kimi cırıldayır. Mavra, düz deyirməm?

Mavra gülümsəyib əli ilə sorxoş bir hərəkət etdi.

– Bəli, başladı...

– Bax belə, bir müddət yaxşı olur, amma cilovunu buraxdınımı, bir oyun çıxarır ki, baş açmazsan... Düzünü deyirəm. Cənab, məni bağışlayın. Mən içmişəm, hə. Nə olsun ki?.. – deyər fabrikin işçisi başını gülümsəyən arvadının dizinə qoyub yatmağa hazırlaşdı.

Nexlyudov bir müddət qoca ilə əyləşdi. Qoca özündən danışib sobadüzəldən olduğunu, əlli üç il işlədiyini və ömründə saysız-hesabsız soba düzəltdiyini, indi isə dincəlmək fikrində olduğunu və heç cür vaxt tapmadığını söylədi. Şəhərə gedib uşaqları işə qoymuşdu, indi kəndə evdəkiləri yoxlamağa gəlirdi. Nexlyudov qocanın dediklərinə qulaq asdıqdan sonra ayağa qalxıb, Tarasın onun üçün saxladığı yerə getdi.

Tarasın qabağında oturan bağban aşağıdan yuxarı Nexlyudovun üzünə baxıb dedi:

– Cənab, əyləşin. Kəsəni buraya qoyarıq.

Taras gülümsəyərək məlahətli bir səslə:

– Mehriban əyləşək, – dedi və özünün ikipudluq kisəsini qüvvətli əlləri ilə qu tükü kimi qaldırıb pəncərənin yanına qoydu. Onun üzündən mehribanlıq və nəvəsi yağır, o deyirdi: – Yer çoxdur, yer olmaz, ayaq üstə durarıq, taxtın altına da girmək olar. Elə ora da rahatdır. Yer üstə dalaşmayacağıq ki!

Taras özü haqqında danışib deyirdi ki, içməyəndə dilsiz-ağızsız olur, ancaq şərab içdikdə yaxşı sözlər tapır və hər şeydən danışa bilir. Doğrudan da, ayıq olanda Taras danışmaqdan çox susurdu; nadir və yalnız xüsusi hallarda içəndə isə yaxşı həmsöhbət olurdu. İçəndə çox sadə danışar, sözün düzünü deyirdi, başlıcası isə mehriban, mavi gözlərində parlayan bir nəvəsi ilə və dodaqlarından çəkilməyən qəşəng bir təbəssümlə həm uzun, həm də şirin danışardı.

Bu gün Taras belə bir vəziyyətdə idi. Nexlyudov yaxınlaşdıqda sözünü bir dəqiqəliyə kəsdi. Lakin kəsəyə yer elədikdən sonra yenə də əvvəlki kimi oturdu və qüvvətli əllərini dizlərinə qoyub düz bağbanın gözlərinin içinə baxa-baxa söhbətinə davam etdi. O özünün yeni tanışına arvadının başına gələnləri, onun nə üçün sürgün edildiyini və indi arvadının dalınca nə üçün Sibiro getdiyini bütün təfərrüatı ilə nəğil edirdi.

Nexlyudov onun arvadının başına gələnləri təfərrüatı ilə heç bir zaman eşitmədiyi üçün Tarasa maraqla qulaq asırdı. Nexlyudov söhbətin o yerinə çatdı ki, Taras zəhərlənmə əhvalatını və baskıran Fedosya olduğunun ailəyə məlum olduğunu danışdı qurtarmışdı.

Taras səmimi bir mehribanlıqla Nexlyudova müraciət edərək:

– Dərdimi danışırım, – dedi. – Bu mehriban adam rastıma gəldi, söhbətimiz tutdu, mən də hamısını nəğil edirəm.

Nexlyudov:

– Bəli, bəli, – dedi.

– Hə, qardaş beləliklə iş aşkar oldu. Anam həmin qoğalı götürüb dedi ki, “uryadnikin yanına gedirəm”. Atam hal-əhval bilən adamdır. Dedi ki, “qarı, qız – uşaqdır, nə etdiyindən heç xəbəri də yox imiş, ona yazığın gəlsin. Bəlkə ağıla gəldi”. Kimə deyirsən, heç bir sözə baxmadı. Dedi ki, “biz bu qızı yanımızda saxlasaq, tarakanları qıran kimi hamımızı qırar”. Qardaş, anam uryadnikin yanına getdi. Uryadnik o saat yüyürüb bizim üstümüzə gəldi... Şahidləri danışdırmağa başladı.

– Bəs sən neylədin? – bağban soruşdu.

– Mənsə, qardaş, qarnımın ağırsından qalxa bilmirdim, hey qusurdum. Ürəyim ağzıma gəlirdi, dilim söz tutmurdu. Atam tez arabana qoşdu, Fedosyanı arabaya mindirib birbaşa qəza polis idarəsinə, oradan da müstəntiqin yanına apardı. Qardaş, Fedosya əvvəldən hamısını boynuna alıb, hər şeyi necə var, öz qaydası ilə müstəntiqə danışır. Mərgüşü haradan tapdığını, necə qoğal bəşirdiyini söyləyir. Müstəntiq ona deyir ki, “niyə belə etmişən? – Deyir, ona görə etmişəm ki, o məni cana götürmüşdür. – Deyir, onunla yaşamaqdansa, Sibiro getmək yaxşıdır, yəni mənimlə yaşamaqdan demək istəyir. Taras gülümsədi. – Demək, hər şeyi boynuna aldı. Məlum işdir ki, qalaya saldılar. Atam tək qayıdıb gəldi. Bir tərəfdən də iş vaxtı gəlib çatmışdı, bizim evdə isə arvadlardan birçox anam qalmışdı, o da ki, daha qocalmışdı. Fikirləşdik ki, nə edək, görəsən qızı zamına

götürmək olar? Atam bir rəisin yanına getdi – bir şey çıxmadı, o başqa bir rəisin yanına göndərdi. Düz beş rəisə deydi. Elə bu işdən əl çəkmək istəyirdik ki, bir qulluq adamı rastımıza gəldi. Tayı-bərabəri olmayan bir fırlaççı idi. Deyir, “bir beşlik ver, işini düzəldim”. Üç manata razılaşdıq. Qardaş, mən Fedosyanın kətanını girov qoyub verdim. Taras güllə atmaqdan danışmış kimi səsinə uzadaraq dedi: “Kağızı yazan kimi iş düzəldi. Mən artıq xəstəlikdən qalxmışdım, Fedosyanın dalınca özüm şəhərə getdim. Qardaş, gəlib şəhərə çıxdım. Mədiyani o saat karvansaranın həyətinə bağladım, kağızı götürüb qalaya gəldim. “Nə istəyirsən?” – dedilər. Dedim ki, belə-belə, arvadımı qalaya salıblar. Dedi: “Kağızın varmı?” O saat kağızı verdim. Kağıza baxdı. Dedi: “Gözlə”. Skamyanın üstündə oturdum. Gün günortanı keçmişdi. Rəis çıxıb gəldi. Dedi: “Varquşov sənsənmi?” “Mənəm”, “Təhvil al”, – dedi. O saat darvazanı açdılar. Fedosyanı lazımı qaydada, öz paltarında bayıra çıxartdılar. “Hə, gedək”. – “Sən piyada gəlmisən?” – “Yox, arabada gəlmişəm”. Karvansaraya gəldik, qalmaq pulunu verdim, atı qoşub çuvalda qalmış otu arabaya qoydum. Fedosya oturub yaylığına büründü. Yola düşdük. O dinmirdi, mən də dinmirdim. Ancaq evə yaxınlaşanda dedi: “Qayınanam sağdırımı?” Dedim ki, sağdır. “Qayınanam da sağdır? – Sağdır”. – Dedi: “Səfəliyim üçün məni bağışla, Taras. Nə etdiyimi özüm də bilmirdim”. Mənsə dedim: “Bu barədə nə danışmaq, çoxdan bağışlamışam”. Daha heç bir şey danışmadım. Evə gələrkən kimi anamın ayaqlarına düşdü. Anam dedi ki, “Allah bağışlasın”. Atam isə görüşüb dedi: “Keçmişini niyə yada salaq. Sənin üçün necə yaxşıdır, o cür də dolan. Deyir, indi əkin-biçin vaxtıdır. Malalanmış, peyinlənmiş yerdə Allahın köməkliliyi ilə bir çovdar yetişib ki, gəl görəsən, sünbüllər baş-başa verib yataq kimi yerə döşənmişdir. Biçmək lazımdır. Sabah səni Tarasla bərabər gedib biçinə başla”. Qardaş, elə o gündən işə girişdi. Elə işləyirdi ki, atam mat qalırdı. O zaman biz üç desyatin yer icarəyə götürmüşdük. Allahın köməyi ilə elə çovdar, vələmir bitmişdi ki, gəl görəsən. Mən biçirdim, o da dərz bağlayırdı. Hər dəm bir ikimiz də biçirdik. Mən işləməyə cəldəm, işi həmişə axıra çatdırıram, o isə işdən yapışırdısa, məndən də cəld görüş qurtarırdı. Özü də qüvvətli və cavan idi. Canı sulu idi. Qardaş, işdən elə şövq ilə yapışmışdı ki, mən onu danlamağa başladım. Evə gələndə gördüm ki, barmaq-larımız şişib, əlimiz gizildəyir, istirahət etmək lazımdır, o isə axşam

yeməyini yemədən anbara qaçıb şəhərə bəndəm qayıdırdı. Qiymət olmuşdu!

– Sənə necə, məhrəbən olmuşdu? – deyə bağban soruşdu.

– Bu nə sözdür, mənə elə yalmanırdı ki, elə bil var-yoxu mən idim. Ürəyimdən keçənlərin hamısını başa düşürdüm. Əlindən yanıqlı olan anam da deyirdi: “Elə bil, bizim Fedosyanı dəyişiblər, tamam başqa bir arvad olmuşdur”. Bir dəfə ikimiz də arabanın qabağında oturub dərz dalınca gedirdik. Ona dedim: “Fedosya, bu nə iş idi ağlına gəlmişdi?” Dedi: “Gəlmişdi də, sənənlə yaşamaq istəmirdim. Düşünürdüm ki, sənənlə yaşamaqdansa, ölmək yaxşıdır”. Dedim: “Bəs indi necə?” Dedi: “İndi sən mənim ürəyimdəsən”. – Taras dayandı və sevinclə gülümsəyərək başını təəccüblə yırğaladı. Bir qədər susduqdan sonra davam etdi: – Tarla işlərini təzəcə qurtarıb kətanı islatmaq üçün evə gəlmişdim. Bir də gördüm, məhkəmədən kağız gəlib. Biz isə nə üstündə mühakimə edilə biləcəyimizi yadırmızdan belə çıxarmışdıq.

Bağban dedi:

– Bu, şeytan əməlidir, yoxsa insan da öz-özünü məhv edərmidi? Bizlərdə biri var idi... – deyə bağban söhbətə başlamış istədisə də, qatar sürətini yavaşladı. O:

– Stansiyadır, gedib su içmək lazımdır, – dedi.

Söhbət kəsilirdi və Nexlyudov bağbanın arxasınca vaqondan platformanın nəm taxtaları üzərinə düşdü.

XLII

Nexlyudov hələ vaqondan çıxmamış stansiyanın həyətinə bir neçə bəzəkli fayton gördü. Faytonlara silkələnilib zınqırovlarını cingildədən dörd və ya üç kök at qoşulmuşdu; yağışdan qaralmış yaş platformaya çıxdıqda isə birinci dərəcəli vaqonun qabağında bir yıqın adam gördü; başındakı şlyapasına bahalı lələklər taxmış, əyində yay paltosu olan boylu-buxunlu yağın bir qadın, velosipedçilərə məxsus kostyum geyinmiş, yanınca boynuna qiymətli qayıq keçirilmiş böyük və kök bir it gəzdirən nazik ayaqlı uzunboylu bir gənc bu adamlardan fərqlənirdi. Onların arxasında plaş geyib əllərində günlük tutmuş lakeylər və onları qarşılamış gəlmış sürücü dayanmışdı. Yağın xanından başlamış uzun kaftanının otroyindən yapışan sürücüyədək bütün bu adamların üzündən sakit bir

xudbinlik və toxluq saçılırdı. Maraqlanan və sərvət sahibləri qarşısında yaltaqlananlar: başına qırmızı furajka qoymuş stansiya rəisi, jandarm, rus kostyumu geyib mıncıq taxmış və yayda həmişə qatarları stansiyada qarşılayan arıq qız, teleqrafçı və bir neçə kişi ilə qadın ibarət səmişinlər bu adamları dərhal dövrəyə aldılar.

Nexlyudov yanınca it gözdiren cavan oğlanın gimnaziya oxuyan gənc Korçağın olduğunu tanıdı. Yoğun xanım isə knyaginyanın həmin bacısı idi ki, korçağın onun malikanəsinə köçmüşdü. Parlaq baftalı və uzunboğaz çəkmələri olan baş konduktor vaqonun qapısını açdı və hörmət əlaməti olaraq, o vaxtdək açıq saxladı ki, Filip və ağ önlük taxmış hambal unzunsifət knyaginyanı onun açılıb-bükülən kreslosunda vaqondan çıxardılar; bacılar görüşdülər, knyaginyanın karədəmi və ya faytondamı gedəcəyi haqqında fransızca cümlələr eşidildi və dəstə stansiyanın qapısına doğru hərəkət etdi; hamıdan daldə əlində günlük və futlyar tutmuş qıvrım saçlı xidmətçi qız gərdi.

Nexlyudov onlarla görüşüb bir də vidalaşmaq istəmədiyi üçün stansiyanın qapısına çatmamış dayandı və bütün dəstənin keçib getməsinə gözlədi. Knyaginya ilə oğlu, Missi, doktor və xidmətçi qız qabaqda gedirdilər, qoca knyaz isə baldızı ilə daldə dayanmışdılar; Nexlyudov onlara yaxın gəlmədiyi üçün onların söhbətindən yalnız kəsik-kəsik fransız kəlmələrini eşidirdi. Nədənə, knyazın dediyi fransız cümlələrindən biri, adətən olduğu kimi, bütün ahəngi və ədaləti ilə Nexlyudovun hafizəsində çox vaxt olduğu kimi dərin iz buraxdı. Knyaz özünə qürərlənən bir adam ədəsi ilə ucadan kimin haqqında:

– *Oh! Il est du vrai grand monde, du vrai grand monde*¹, – dedi və ona ehtiramla yanaşan konduktor və hambalların müşayiəti altında baldızı ilə bərabər stansiyanın qapısından içəri girdi.

Elə bu zaman, stansiya binasının tindən ayaqlarında həlir çarq, əyinlərində yarım kürk, çiyinlərində kisé olan bir dəstə fəhlə plattformada göründü. Fəhlələr qəti və yumşaq addımlarla birinci vaqona yaxınlaşdı, içəri girmək istədilərə də, konduktor dərhal onları vaqondan kənara qovdu. Fəhlələr dayanmayıb, tələsik və bir-birinin ayağını basdalayaraq qonşu vaqona tərəf gətdilər, onlar kiselərinə künc-bucağa və vaqonun qapısına ilişdirə-ilişdirə içəri

¹ Ah, o əsil kübar adamdır, əsil kübar adamdır.

girməyə başlamışdılar ki, stansiyanın qapısı ağızında dayanmış konduktor onların niyyətini başa düşüb ciddiyyətə onlara qışqırdı. İçəri girmiş fəhlələr elə o saat vaqondan düşdülər və yenə eyni yumşaq və qəti addımlarla o birisi, Nexlyudovun mindiyi vaqona tərəf gətdilər. Konduktor onları yenə də dayandırdı. Fəhlələr dayanıb başqa vaqonlara tərəf gətmək istəyirdilər ki, Nexlyudov onlara vaqonda yer olduğunu və içəri girmələrini söylədi. Onlar Nexlyudovun sözüənə baxdılar. Nexlyudov da onların arxasınca içəri girdi. Fəhlələr təzəcə yerləşmək istəyirdilər ki, kokardalı cəvab və hər iki xanım onların bu vaqonda yerləşmək niyyətini özləri üçün başlı təhqir sayaraq, buna qəti surətdə etiraz edib, onları qovmağa başladılar. Qoca kişilərdən və büsbütün gənclərdən ibarət, yorğun, gənəşdən yanmış, arıq sifətli fəhlələr – onlar iyirmi nəfər idilər – dərhal kiselərini skamyalara, vaqonun divarlarına və qapılarına ilişdirə-ilişdirə və görünür, özlərini tamamilə müqəssir hesab edərək, vaqonun o başına tərəf gətdilər, ehtimal ki, onlar dünyanın lap o başına gətməyə və harada əmr olunarsa, orada, hətta mix üzərində oturmağa hazır idilər.

– Hara soxulursunuz, qanmazlar? Burada yerləşin, – deyən onların qabağına çıxan başqa bir konduktor qışqırdı.

Xanımlardan cavan olanı:

– *Voilà encore des nouvelles!*¹ – dedi. O tamamilə əmin idi ki, fransızca yaxşı danışmağıyla Nexlyudovun diqqətini özünə cəlb edəcəkdir. Bilərziklik qadına nəyi isə iyləyib üz-gözünü qırışdırırdı və üfunət saçan mujiklərlə oturmağın ləzzətindən nə isə söyləyirdi.

Böyük bir təhlükədən yaxa qurtarmış adamlar kimi sevinən və sakit olan fəhlələr isə dayandılar, çiyinlərinin hərəkəti ilə ağır kiseləri bellərindən yerə atıb onları skamyanın altına itələyəndən sonra yerləşməyə başladılar.

Yerində oturmayıb, Tarasla söhbətə qızıxmış bağban öz yerinə gətdi, beləliklə Tarasın həm yanında, həm də üzbəüzündə üç yer boşaldı. Üç fəhlə bu boş yerlərdə oturdularsa da, Nexlyudov onlara yaxınlaşanda onun ağılara moxsus paltarı fəhlələri elə utandırdı ki, onlar ayağa qalxıb gətmək istədilər, lakin Nexlyudov onlardan qalmalarını xahiş etdi, özü isə skamyanın kənarında, yolun ağızında oturdu.

¹ Bu da təzə çıxıdı.

İki fəhlədən əlli yaşlarında olanı heyrət və hətta qorxu ilə cavan fəhləyə baxdı, ağalar kimi onları söyüb qovmaq əvəzinə Nexlyudovun onlara yer verməsi fəhlələri çox təəccübə gətirmiş və düşündürmüşdü. Fəhlələr, hətta bundan onlar üçün pis bir iş çıxacağından qorxurdular. Lakin burada heç bir hiylə olmadığını və Nexlyudovun sadəcə olaraq Tarasla söhbət etdiyini gördükdə onlar sakitləşdilər, cavan fəhləyə kisonin üstündə oturmağı ömr etdikdən sonra Nexlyudovdan yerində oturmağı tələb etdilər. Nexlyudovun qarşısında oturmuş yaşlı fəhlə ağaya toxunmamaq üçün əvvəlcə çarılıq ayaqlarını söylə altına yığıb büzüşmüşdü, lakin sonra Nexlyudov və Tarasla elə mehriban-mehriban söhbət etməyə başladı ki, söhbətin bəzi yerlərində Nexlyudovun diqqətini xüsusi cəlb etmək üçün əlinin tərs üzü ilə onun dizinə vururdu. Yaşlı fəhlə öz vəziyyətindən və torf bataqlıqlarındakı işindən danışdı, deyirdi ki, onlar torf bataqlıqlarında iki ay yarım işlədikdən sonra, indi evlərinə qayıdırlar, hər biri evə ancaq on manat aparır, çünki qazanclarının bir hissəsi mizdu işə durduqları zaman qabaqca verilmişdi. Fəhlənin söylədiyinə görə, onlar gün çıxandan gün batana kimi dizlərinə qədər suyun içərisində işləyib, nahar vaxtı yalnız iki saat dincəlirdilər. O deyirdi:

– Məlumdur ki, vərdis etməyənlər üçün çətindir, öyrəşəndə pis keçmir. Təki yemək yaxşı olsun. Əvvəlcə pis yemək verirdilər. Sonra camaat incidi, yemək yaxşılaşdı, işləmək də asan oldu.

Sonra fəhlə iyirmi səkkiz il aramsız olaraq qazanc dalınca getdiyini və özünün bütün qazancını əvvəlcə atasına, sonra böyük qardaşına, indi də təsərrüfatı dolandıran qardaşı oğluna göndərdiyini, özü isə ildə qazandığı əlli-altmış manatın iki-üç manatını şıltaqlıq edib bütün və kibrinə xərclədiyindən danışdı.

– Hərdən bir günah edib, əlimdə qalmış pula arağ da içirəm, – deyərək o, günahkarcasına gülümsəyib əlavə etdi.

Qoca fəhlə evdə, onların əvəzinə qadınlarının necə işləmələrindən, evə getməzdən əvvəl podratçının onları yarım vedrə arağ necə qonaq etməsindən, onlardan birinin öldüyündən, digərini isə xəstə halda evə aparmalarından da danışdı. Onun dediyi xəstə elə bu vaxtda bir küncdə oturmuşdu. Bu, rəngi bozarıb solmuş, dodaqları göyərmiş bir oğlan idi. Görünür, isitmə onu əldən salmışdı. Nexlyudov oğlana yaxınlaşdısa da, oğlan Nexlyudova elə ciddi və elə yanıqlı nəzərlə baxdı ki, o, sualları ilə oğlanı narahat etməyib, qoca fəhləyə xinin almağı məsləhət gördü və dərmanın adını

kağıza yazıb ona verdi. Nexlyudov pul vermək istədisə də, qoca fəhlə dedi ki, lazım deyil, öz pulu ilə alar.

O, Tarasa müraciət edərək:

– Nə qədər görmüşəm, belə ağa görməmişəm. Səni boynundan vurub qovmaq əvəzinə, hələ bir öz yerini də sənə verir. Demək, atalar cürbəcür olurmuş, – deyərək sözünü bitirdi.

Nexlyudov fəhlələrin damarlı və əzələli bədənlərinə, qaba və köhnə geyimlərinə, gündən yanmış, sevimli və yorğun sifətlərinə baxıb: “Bəli, tamamilə yeni, başqa, yeni bir aləmdir” – deyərək düşündü və özünün hər tərəfdən bütövlüklə yeni adamlarla, ciddi mənafeyi, öz sevinci, kədəri olan əsil zəhmətkeş insanlarla əhatə olduğunu hiss etdi.

Nexlyudov: “Bu da *le vrai grand monde*” – deyərək düşündü, knyaz Korçağın tərəfindən deyilmiş cümləni, korçağınların bütün bu bərbəzəklilik avarachılıq aləmi və onların murdar, miskin mənafeələrini xatırladı.

Nexlyudov yeni, məchul və gözəl bir dünyanı kəşf etmiş və səyyahın hiss etdiyi sevinci hissi duydu.

ÜÇÜNCÜ HISSƏ

I

Maslovanın daxil olduğu dəstə təxminən beş min verst yol qət etmişdi. Maslova Permə qədər canilərlə birlikdə dəmiryolla və gəmidə gəlmişdi. Həmin dəstə ilə gələn Boqoduxovskayanın məsləhəti ilə Nexlyudov yalnız bu şəhərdə Maslovanın siyasi dustaqların yanına köçürülməsinə nail olmuşdu.

Permə çatana qədər olan yol Maslova üçün həm cismani, həm də mənəvi cəhətdən çox ağır keçdi, cismani cəhətdən – hər yer dərisqal, natəmiz və adamı rahat qoymayan iyrenc həşəratla dolu olduğu üçün, mənəvi isə – hər yatabda dəyişilmələrinə baxmayaraq həşərat kimi hər yerdə cəyni dərəcədə zəhlətökən, insana yapışb qopmayan və dinclik verməyən mürdar kişilərin üzündən ağır keçdi. Dustaq qadınlarla dustaq kişilər, nəzarətçilər və gözetçilər arasında elə çirkin bir əxlaqsızlıq adət olmuşdu ki, hər bir qadın, xüsusilə gənc olanı, özünün qadın olmasından istifadə etmək istəməsə idi, daim ehtiyatlı gəzib-dolanmalı idi. Bu daimi qorxu və mübarizə vəziyyətində isə dolanmaq çox ağır idi. Maslovaya gəldikdə, həm zahiri qəşəngliyi, həm də həmiyə məlum olan keçmiş üzündən ona qarşı belə hücumlar xüsusilə çox olurdu. İndi ona sataşan kişilərə göstərdiyi qəti müqavimət onlara təhqiredici görünür, ürəklərində bu qadına qarşı daha çox qəzəb doğururdu. Onun vəziyyətini yüngülləşdirən bir şey vardısı, o da Fedosya və Tarasla yaxınlığı idi; Taras öz arvadının məruz qaldığı hücumlardan xəbər tutduqda, arvadını müdafiə etmək üçün həbs olunmasını arzu etmiş və Nijnidən başlayaraq həbs olunanlarla birlikdə dustaq kimi yol getməyə başlamışdı.

Siyasi dustaqların olduğu şöbəyə keçirilməsi Maslovanın vəziyyətini hər cəhətdən yaxşılaşdırmışdı. Siyasi dustaqların həm yaxşı binada saxlanmaları, həm yaxşı yedirilmələri, həm də onlarla nisbətən az kobud rəftar edilməsi bir tərəfə dursun, Maslovanın siyasi dustaqların yanına köçürülməsi onun vəziyyətini bununla da yaxşılaşdırmışdı ki, kişilərin təqiblərinin arası kəsilməmişdi və indi tama-

milə unutmaq istədiyi keçmiş hər dəqiqə üzünə vurulmadan yaşaya bilirdi. Siyasi dustaqların yanına köçürülməsinin başlıca üstünlüyü isə bundan ibarət idi ki, Maslova ona yaxşı təsir göstərən bəzi adamlarla tanış olmuşdu.

Düşərgələrdə Maslovaya siyasi dustaqların yanında yerləşməyə icazə verilmişdisə də, sağlam qadın olduğu üçün yolu canilərlə birlikdə getməli idi. Beləliklə, o, Tomskun özünədək həmişə belə yol getmişdi. Onunla birlikdə həmcinin iki siyasi dustaq piyada yol gərdirdi. Bunlardan biri qoçgözlü Marya Pavlovna Şetinina idi. Nexlyudov Boqoduxovskaya ilə görüşərkən bu qız onu məftun etmişdi. İkincisi Yakutsk vilayətinə sürgün edilən Simonson adlı birisi idi. Bu, Boqoduxovskaya ilə görüşü zamanı Nexlyudovun gözüne dəymiş, qara və gözləri çuxura düşmüş həmin vızbaş adam idi. Marya Pavlovna arabadakı yerini canilər dəstəsindəki hamilə qadına güzəşt etdiyi üçün piyada gərdirdi; Simonson isə ona görə piyada gərdirdi ki, sinfi üstünlükdən istifadə etməyi ədalətsizlik hesab edirdi. Bu üç nəfər sonradan arabalarda yola düşməli olan digər siyasi dustaqlardan ayrılaraq səhər tezdən canilər dəstəsi ilə birlikdə piyada yola çıxırdılar. Son yatabda, böyük bir səhərə çatmadan əvvəl də belə olmuşdu, bu şəhərdə dəstənin gözetçiliyini yeni zabit qəbul etdi.

Tutqun sentyabr səhəri idi. Gah qar yağırdı, gah da yağış; soyuq külək əsirdi. Dörd yüz kişidən və təqribən əlli qadından ibarət olan dustaqlar dəstəsi artıq yatabın həyatında idilər, onların bir qismi dustaqların başçılarına ikigünlük yemək pulu paylayan baş gözetçinin başına toplaşmışdı; bir qismi də yatabın həyatına buraxılmış alverçi qadınlardan yeməli şeylər alırdı. Pullarını sayan, yemək alan dustaqların səsləri və alverçi qadınlardan çıxartıları eşidilirdi.

Katyuşa ilə Marya Pavlovna yatabın binasından həyətə çıxıb alverçi arvadlara tərəf gətdilər; hər ikisinin ayaqlarında uzunboğaz çəkmə, əynində yarımkürk var idi, başlarını yaylıq bağlamışdılar. Alverçi qadınlar arxaları küləyə şimal divarın dibində üzbuüz oturub öz mallarını: taze bişirilmiş yağlı kətəni, balığı, əriştəni, sıyığı, bişmiş qara ciyəri, mal ətinə, yumurta və südü işə verirdilər; onlardan birinin əlində hətta qızardılmış çuşqa da var idi.

Əyninə gödəkcə və ayaqlarına rezin qaloz geyib yun corablarını boğazını iplə sarımsıq Simonson da (o, ot yeməyən olduğu üçün

öldürülmüş heyvan derisindən ayaqqabı geyməzdi) həyətdə idi və dustaqların yola düşməsinə gözləyirdi. O, səkinin yanında dayanıb beyninə gəlmiş bir fikri qeyd dəftərcəsinə yazırdı. Beyninə gələn fikir bundan ibarət idi:

“Əgər bakteriya insanın dırnağını nəzərdən keçirib tədqiq edə bilsəydi, – yazırdı, – o zaman dırnağı qeyri-üzvi bir varlıq hesab edərdi. Beləcə də biz Yer kürəsinin qabığını müşahidə edib onu qeyri-üzvi varlıq hesab edirik. Bu doğru deyildir”.

Maslova yumurta, bir bağlama bublik, balıq və təzə buğda çörəyi aldıqdan sonra, bütün bu şeyləri kisəsinə qoydu, Marya Pavlovna isə alverçi qadınlarla haqq-hesablaşdı ki, elə bu zaman dustaqlar hərəkətə gəldilər. Birdən-birə hamı susdu və adamlar sıraya düzül-məyə başladılar. Zabit həyətdə çıxıb yola düşməzdən əvvəl, axırını sərəncamını verdi.

Həmişəki qayda ilə dustaqları saydılar, buxovların bütöv olub-olmadığını nəzərdən keçirdilər və əllərində qandal gedəcək dustaqları cüt-cüt düzdülər. Lakin birdən-birə zabitin amirənə qəzəbli çığırtısı, bədənə dəyən zərbə və uşaq ağlaması eşidildi. Bir anlığa hamı susdu, sonra isə bütün izdihamı boğuc uğultu səsləri бүrdü. Maslova ilə Marya Pavlovna səs gələn tərəfə yeridilər.

II

Marya Pavlovna ilə Katyuşa səs gələn tərəfə yaxınlaşdıqda belə bir mənzərə gördülər; uzun sarışın bıqları olan kök zabit qaşqabağın tökərək sol əli ilə ovcunu ovuşdururdu. O, sağ əli ilə bu dustağın üzündən vurmuşdu və indi ara vermədən nəzakətsiz, qaba söyüşlər söyürdü. Onun qabağında durmuş arıq və başının yarısı ülgüclə qırılmış dustağın öyündə gödək bir önlük və bundan daha gödək şalvar var idi, o bir əli ilə zabitin vurub qanatdığı üzünü ovuşdurdu, o biri əlində isə yaylığa бүrünmüş və qulaqbatırıcı səsle qışqıran qızçıqazı tutmuşdu.

Zabit çığırdı:

– Mən sənə göstərərəm (pis bir söyüş) söz güleşdirmək nədir (yəne də söyüş), qızı arvadlara verəcəksən. Qandalı tax.

Zabit tələb edirdi ki, sürgünə gedən və Tomska yatalaqlardan ölmüş arvadının qoyub getdiyi qızçıqazı bütün yol uzununu qucağında gətirmiş icmaçı dustağın qoluna qandal taxılsın. Dustağın qoluna

qandal vurularsa, uşağı apara bilməyəcəyini deməsi qanı qaralmış zabitə qəzəbləndirmişdi və o dərhal itaət göstərməyən dustağı vurmuşdu¹.

Döyülmüş dustağın qabağında gözətçi soldat və qarasaqqal bir dustaq dayanmışdı. Dustağın bir biləyinə qandal keçirilmişdi, o, göz-lərinin altından qaşqabaqla gah zabitə, gah da qucağında qızçıqaz olan şillələnmiş dustağa baxırdı. Zabit qızı dustağın qucağından almaq üçün əmrini gözətçiyə bir də təkrar etdi. Dustaqlar arasında uğultu getdikcə daha hündürdən eşidilməyə başladı.

– Tomskdan buraya qədər gəlmişik, taxmayıblar, – deyə arxa-dakı cərgələrdən xırıltılı səslər eşidildi.

– Axı küçük deyil, uşaqdır.

– Qızçıqazı kimə versin?

Daha kim isə dedi:

– Qanunda belə şey yoxdur.

Zabit ilan vurmuş adam kimi qışqırıb izdihamın içərisinə atıldı.

– Bunu deyən kimdir? Mən sənə göstərərəm qanun nədir! Bunu kim dedi? Sənmi? Sənmi?

Enli sifət, bəstəboy bir dustaq:

– Hamı deyir, çünki... – dedi.

Onun sözü ağzında yarıncıq qaldı. Zabit iki əli ilə birdən onun üzünü döyücləməyə başladı.

– Qiyam edirsiniz! Qiyam etməyin nə olduğunu mən sizə göstərəm. İt kimi güllələrim. Bunun üçün rəisim mənə yalnız sağ ol deyər. Qızı ondan al!

İzdiham sakitləşdi. Gözətçilərdən biri bar-bar bağıraraq qızçıqazı dartıb aldı, o birisi isə əlini itaətlə irəli uzatmış dustağın biləyinə qandal keçirməyə başladı.

– Apar arvadlara ver, – zabit gözətçinin üstünə qışqırdı və qılın-cının qayığını düzəltdi.

Qızçıqaz kiçik əlini бүküldüyü yaylıqdan çıxarmağa çalışaraq, arası kəsilmədən qışqırırdı, üzü qıpqırmızı qızarmışdı. Marya Pavlovna izdihamın içərisindən irəli çıxıb gözətçiyə yaxınlaşdı.

– Cənab zabit, icazə verin qızı mən aparım.

Qızı aparan gözətçi soldat dayandı.

– Sən kimson? – zabit soruşdu.

¹ D.A. Linevin “Yatabda” kitabında təsvir edilmiş hadisə.

– Mən siyasi məhbusam.

Görünür Marya Pavlovnanın gözəl üzü və irəli çıxmış qəşəng gözləri zabitə (o, qəbul zamanı Marya Pavlovnanı artıq görmüşdü) təsir elədi. Zabit nəyi isə ölçüb-biçirmiş kimi dinməzəcə ona baxırdı.

– Mənim üçün hamısı birdir, istəyirsiniz, aparın. Doğrudur, sizin bu adamlara yazığınız gəlir, bəs birdən o qaçsa, kim cavabdehdir?

Marya Pavlovna dedi:

– Qızını qoyub hara qaçacaq.

– Sizinlə danışmağa vaxtım yoxdur. İndi ki istəyirsiniz, götürün.

– Əmr edirsiniz verim? – deyə gözetçi soruşdu.

– Ver.

Marya Pavlovna qızıcığazı qucağına almağa çalışaraq deyirdi:

– Gəl mənə.

Lakin gözetçinin qucağından atasına doğru uzanan qızıcığaz çıxırmaqdan əl çəkmir, Marya Pavlovna gəlmək istəmirdi.

Maslova kisədən bir bublik çıxarıb dedi:

– Dayanın, Marya Pavlovna, o mənim qucağıma gələr.

Qızıcığaz Maslovanı tanıyırdı, onun üzünü və bublikini gördükdə Maslovanın qucağına getdi.

Hər şey sakitləşdi. Darvazanı açdılar, dustaqlar eşiye çıxıb sıraya düzüldülər, gözetçilər dustaqları bir də saydılar; şeyləri qablaşdırdılar, kisələri bağladılar, zəifləri arabalara mindirdilər. Maslova qucağında uşaq, arvadların içərisində Fedosya ilə yanaşı dayandı. Əhvalatı lap başdan izləyən Simonson iri, qəti addımlarla bütün əmrləri verib qurtarmış və artıq öz arabasına öyləşməkdə olan zabitə yaxınlaşdı.

O dedi:

– Cənab zabit, siz pis hərəkət etdiniz.

– Rədd olun yerinizə, sizin işiniz deyil.

Simonson qalın qaşları altından zabitin üzünə diqqətlə baxıb dedi:

– Mənim borcum sizə deməkdir və deyirəm ki, siz pis hərəkət etdiniz.

Zabit Simonsona əhəmiyyət vermədən:

– Hazır oldular? Dəstə, irəli! – deyə qışqırdı və arabacı soldatın çiyindən yapışib arabaya çıxdı.

Dustaqlar dəstəsi hərəkətə gəldi və qatarla hər iki tərəfindən xəndək qazılmış və qalın meşədən keçən palçıqlı yola çıxdı.

III

Axırıncı altı ildə şəhərdə keçirdiyi əxlaqsız, bərbəzəklilik və tən-bəl həyatdan, həbsxanada canilərlə sürdüyü iki aylıq yaşayışdan sonra siyasi dustaqların olduğu şəraitin bütün ağırlığına baxmayaraq, indi onlarla keçən həyatı Katyuşaya çox yaxşı görünürdü. İki gün yol getdikdən sonra yaxşı yemək gəndüz dincəlməklə iyirmidən otuz verstedək məsafəni piyada qət etmək onun bədənini möhkəmləndirmişdi; yeni yoldaşlarla tanış olması isə onda elə şeylərə maraqla oyatmışdı ki, vaxtilə bunların haqqında heç təsəvvürü belə yox idi. Maslovanın dediyi kimi, indi bərabər yol getdiyi belə gözəl adamları o nəinki tanıyırdı, həm də təsəvvürünə belə gətirə bilməzdi.

O deyirdi:

– Ağlayırdım ki, mənə cəza veriblər. Mən ömrüm boyu Allaha minnətdar olmalıyam. Bütün ömrüm boyu öyrənə bilməyəcəyim şeyi öyrəndim.

Maslova bu insanların əldə rəhbər tutduğu səbəbləri çox asanlıqla və çətinlik çəkmədən anlamışdı və xalq içərisindən çıxmış bir adam olduğu üçün onlara tam rəğbət bəsləyirdi. O anlayırdı ki, bu adamlar xalq üçün ağaların öleyhinə çıxmamışdılar; özləri ağa olan bu adamların öz üstünlüklerini, azadlıq və həyatlarını xalq yolunda qurban etmələri bu insanları xüsusilə qiymətləndirməyə və onlara heyran qalmağı məcbur edirdi.

Maslova özünün bütün yeni dustaq yoldaşlarına heyran qalmışdı; lakin Marya Pavlovna hamıdan çox valeh olmuşdu. Maslova ona nəinki valeh olmuşdu, həm də Marya Pavlovnanın xüsusi, hörmətə və coşqun bir məhəbbətlə sevirdi. Onu heyratə salan bu idi ki, varlı general ailəsindən olan, üç dildə danışan bu gözəl qız özünü ən sadə xidmətçi kimi apararaq, dövlətli qardaşının göndərdiyi hər şeyi başqalarına paylayır, əyninə və ayaqlarına nəinki sadə, bəlkə də ən yoxsul paltar və ayaqqabı geyib öz xarici görkəminə heç bir əhəmiyyət vermirdi. Onun bu xasiyyəti – əsla naz satmaması – Maslovanı xüsusilə təəccübləndirir və buna görə də onu heyran edirdi. Maslova görürdü ki, Marya Pavlovna gözəl olduğunu bilir və bunu bilmək hətta onun üçün xoşdur, lakin xarici görkəminin kişilərə buraxdığı təsire nəinki sevinmirdi, əksinə bundan dənəşməyə gəlir, sevimləyə tam bir ikrah və qorxu ilə yanaşırdı.

Onun bu xasiyyətindən xəbərdar olan kişi yoldaşları ona vurulduqlarını hiss etsələr də, bunu ona sezdirməyib, onunla öz kişi yoldaşları kimi rəftar edirdilər. Lakin Marya Pavlovnanı tanımayan adamlar ona tez-tez sataşır və özünün söylədiyi kimi, onu bunların əlindən xüsusilə fəxr etdiyi böyük cismani qüvvəsi xilas edirdi. O gülürək söyləyirdi: "Bir dəfə küçədə bir cənab mənə sataşdı, ona bir divan tutdum ki, qorxub məndən qaçdı".

Özünün söylədiyinə görə, ona görə inqilabçı olmuşdu ki, hələ uşaqlıqdan ağaların sürdüüyü həyata nifrət duyub sadə adamların həyat tərzini sevmiş və qonaq otağında deyil, qulluqçu otağında, mətbəxdə, tövlədə gəzib-dolanması üstündə onu məzəmmət etməmiş.

O nağıl edirdi:

– Qaravaşlar və arabaçılarla günüm şən keçirdi, bizim ağalar və xanımların yanında isə ürəyim sızılırdı. Sonralar, ağla dolanda gördüm ki, keçirdiyimiz həyat tamamilə axmaq bir həyatdır. Mənim anam yox idi, atamı isə çox istəmərdim, buna görə də on doqquz yaşında ikən bir rəfiqəmə qoşulub evdən getdim və fabrikdə işə girdim.

O, fabrikdən sonra kənddə yaşamış, daha sonra şəhərə gəlmiş və gizli mətbəə yerləşən mənzildə həbs olunaraq katorqa cəzasına məhkum edilmişdi. Marya Pavlovna özü bunu heç vaxt nağıl etməsə də, Katyuşa özgələrindən bilirdi ki, axtarış zamanı qaranlıqda inqilabçılardan biri tərəfindən atılmış güllənin təqsirini o öz boynuna götürdüüyü üçün katorqaya məhkum edilmişdi.

Katyuşa onu tanıyandan bəri göürdü ki, Marya Pavlovna harada və hansı şəraitdə olursa olsun, heç bir zaman özü haqqında düşünməyib, kiçik və ya böyük işlərdə hamışə yalnız başqa birisinə xidmət və kömək etmək qeydinə qalır. İndiki yoldaşlarından biri – Novodvorov onun haqqında zarafatla deyirdi ki, o özünü xeyir-xahlıq idmanına həsr etmişdir. Bu doğrudan da belə idi. Ovçunun həyat məqsədi ov tapmaqdan ibarət olduğu kimi, onun da bütün həyatının məqsədi başqalarına xidmət etmək üçün fürsət tapmaqdan ibarət idi. Bu idman onun üçün bir adət, həyat işi olmuşdu. O bu işlə elə töbii şəkildə məşğul olurdu ki, onu tanıyanların hamısı Marya Pavlovnanın bu köməyini nəinki qiymətləndirir, hətta ondan tələb edirdi.

Maslovanı onların yanına köçürəndə Marya Pavlovna ona qarşı ikrah hissi duyub iyrendi. Katyuşa bunu sezdi, lakin sonra bunu da

sezdi ki, Marya Pavlovna özünü məcbur edərək onunla xüsusi nəvaziş və məhrabanlıqla rəftar edir. Belə qeyri-adi bir varlığın göstərdiyi nəvaziş və məhrabanlıq Maslovanı elə mütəəssir etdi ki, bütün qəlbi ilə ona bağlanıb, şüursuz olaraq onun baxışlarını izləyir, bütün hərəkətlərini biixtiyar təqlid edirdi. Katyuşanın bu sədaqətli məhəbbəti Marya Pavlovnanı mütəəssir etdi və o da Katyuşanı sevdi.

Bu qadınları bir-birinə həmçinin hər ikisinin cinsi məhəbbətə bəslədiyi ikrah hissi də yaxınlaşdırırdı. Bu qadınlardan birisi bu məhəbbətə ona görə nifrət edirdi ki, onun bütün dəhşətlərini artıq dadmışdı; ikincisi ona görə nifrət edirdi ki, bu məhəbbəti duymamış olsa da, ona anlaşılmaz və bununla bərabər, insan ləyaqəti üçün iyrenc və alçaldıcı bir şey kimi baxırdı.

IV

Marya Pavlovnanın göstərdiyi təsir Maslovanı özünə tabe edən bir təsir idi. Bu təsir ondan irəli gəlmişdi ki, Maslova Marya Pavlovnanı sevirdi. İkinci təsir Simonsonun təsiri idi. Bu təsir də ondan irəli gəlirdi ki, Simonson Maslovanı sevirdi.

Bütün insanlar qismən öz fikirləri, qismən başqalarının fikri ilə oturub-dururlar. İnsanlar arasındakı başlıca təfəvütlərdən biri onların nə dərəcədə öz fikirləri və nə dərəcədə də başqalarının fikirləri əsasında yaşamalarından ibarətdir. Bəzi adamlar öz düşüncələrindən çox vaxt bir ağıl oyunu kimi istifadə edirlər, onlar öz ağıllarını işə salmır və onunla hərlədicə qayıyı çıxarılmış çarx tək rəftar edirlər, öz hərəkətlərində isə başqalarının düşüncələrinə – adət-ənənəyə və qanuna tabe olurlar; digərləri isə öz düşüncələrini özlərinin bütün fəaliyyətinin başlıca mənbəyi hesab edərək, demək olar ki, həmişə öz ağıllarının tələblərinə qulaq asıb, ona tabe olub, yalnız nadir hallarda, o da tənqid olunanda, başqalarının qərara aldıkları kimi hərəkət edirlər. Simonson belə adamlardan idi. O hər şeyi yoxlayıb ağılı ilə həll edir, həll etdiyinə də əməl edirdi.

O hələ gimnaziyada oxuyarkən keçmiş intendant məmurunu olan atasının yığdığı var-dövlətin namusla əldə edilmədiyini qərara alaraq atasına bildirmişdi ki, bu sorvotı xalqa vermək lazımdır. Atası onun sözüne qulaq asmayıb, onu danladıqda isə Simonson evdən çıxıb getdi və daha atasının var-dövlətindən istifadə etmədi. Simonson həyatda mövcud olan bütün pis işlərin xalqın nadanlığından

irəli gəldiyini qərara alaraq, universiteti bitirdikdən sonra xalqçılara qoşuldu, konddə müəllimlik etməyə başlayaraq ədalətli saydığı hər şeyi həm şagirdlərinə, həm də kəndlilərə cəsarətlə təbliğ və yalan saydıqlarını inkar etdi.

Onu həbs edib məhkəməyə verdilər.

Məhkəmə zamanı o belə qərara gəldi ki, hakimlərin onu müəhkimə etməyə ixtiyarı yoxdur və bu fikrini bildirdi. Hakimlər onunla razılaşmayıb məhkəməni davam etdirdikdə isə, o belə qərara gəldi ki, cavab verməyəcək, buna görə də onların bütün suallarını sükutla qarşıladı. Onu Arxangelsk quberniyasına sürgün etdilər. Burada Simonson özü üçün, onun bütün fəaliyyətini müəyyən edən dini bir nəzəriyyə düzəltdi. Bu dini nəzəriyyə ondan ibarət idi ki, kainatda hər şey canlıdır, ölü bir şey yoxdur. Bizim ölü və qeyri-üzvi saydığımız hər nə varsa, hamısı bizim qavraya bilmədiyimiz böyük üzvi cismnin yalnız bir hissəsidir, odur ki, böyük orqanizmin bir hissəsi olan insanın vəzifəsi bu orqanizmin və onun bütün canlı hissələrinin həyatını qorumaqdan ibarətdir. Buna görə də o, canlıları məhv etməyi cinayət hesab edirdi: müharibə, edam və nəinki insanların, həm də heyvanların hər cür öldürülməsi əleyhinə idi. Nikah haqqında da onun öz nəzəriyyəsi var idi, bu nəzəriyyə ondan ibarət idi ki, adamların sayını artırmaq insanın yalnız kiçik vəzifəsidir, insanın böyük vəzifəsi isə artıq yaşamaqda olan canlılara xidmət etməkdən ibarətdir. O özünün bu fikrinin qanun tərkibində faqositlərin olması ilə təsdiq edirdi. Onun rəyincə, subay adamlar eynən faqositlər kimi idilər, onların vəzifəsi orqanizmin zəif və xəstə hissələrinə kömək etməkdən ibarət idi. Gəncliyində pozğunluğa uyğun olsa da bu qərara gəldikdən bəri, beləcə yaşayırdı. İndi o həm özünü, həm də Marya Pavlovnanı böyük faqositlər hesab edirdi.

Katyuşaya olan məhəbbəti onun bu nəzəriyyəsinə zidd deyildi; çünki onun məhəbbəti platonik bir məhəbbət idi və elə güman edirdi ki, belə bir məhəbbət faqositlərin zəiflərə xidmət etmək fəaliyyətinə nəinki mane olur, hətta bu fəaliyyətə onu daha çox ruhlandırır.

Əxlaq məsələlərini özünəməxsus bir şəkildə həll etməsindən əlavə, əməli məsələlərin böyük bir qismini də bildiyi kimi həll edirdi. Bütün əməli işlər üçün onun öz nəzəriyyələri: neçə saat işləmək, nə qədər dincəlmək, necə yemək, necə geyinmək, sobanı necə qalamaq və çırağı necə yandımaq qaydaları var idi.

Bununla bərabər, Simonson insanlarla rəftarında həddindən artıq qorxaq və təvəzökar idi. Lakin bir qərara gəldimi, daha heç kəs onu dayandıra bilməzdi.

Bax, həmin bu adam Maslovanı sevməklə ona həlledici təsir göstərmişdi. Maslova qadın həssaslığı ilə bunu çox tez sezdi və belə qeyri-adi bir adamda məhəbbət oyada biləcəyini dərk etməsi öz ələmində onu yüksəklərə qaldırdı. Nexlyudov alicənablıq üzündən və əvvəlki vəziyyətində baş verməşləri nəzərə alaraq ona evlənmələrini təklif etmişdi; lakin Simonson onu indiki vəziyyətində sevirdi, özü də sadəcə olaraq ona görə sevirdi ki, ona məhəbbət yetirmişdi. Bundan əlavə, Maslova hiss edirdi ki, Simonson onu qeyri-adi, bütün qadınlardan fərqlənən, xüsusi yüksək mənəvi xassələri olan bir qadın hesab edirdi. Simonsonun onda nə kimi xassələr gördüyünü yaxşı bilməsə də, onu aldatmamaq üçün, hər halda, təsəvvür edə bildiyi bütün ən yaxşı xassələri özündə yaratmağa var qüvvəsi ilə soy edirdi və bu soy Maslovanı bacara biləcəyi dərəcədə yaxşı olmaq üçün çalışmağa vadar edirdi.

Bu əhvalat hələ həbsxanada, siyasi dustaqların ümumi görüşü zamanı olmuşdu, onda Maslova Simonsonun sallaq alın və çatılmış qaşları altından məsum, məhraban tünd-göy gözlərinin xüsusi inadkarlıqla özünə zilləndiyini sezməmişdi. Maslova hələ onda sezməmişdi ki, bu adam xüsusi bir adamdır və ona xüsusi nəzərlərlə baxır, həmçinin pırlaşmış saçlarının və çatılmış qaşlarının ömələ gətirdiyi sərtliklə uşaq məhrabanlığı və məsum baxışlarının bir üzdə insanı ixtiyarsız olaraq heyrətə salan vəhdətini də sezməmişdi. Sonra Tomskda, Maslovanı siyasi dustaqların yanına keçirərkən o, Simonsonu yenidən görmüşdü. Aralarında bir kəlmə də olsun danışmadıqları halda, baxışları ilə onlar bir-birini xatırladıqlarını və bir-birinə lazım olduqlarını etiraf etmişdilər. Onların arasında sonralar da elə əhəmiyyətli danışmaq olmasa da, Maslova hiss edirdi ki, Simonson onun yanında danışdıqda ona müraciət edir və sözlərini mümkün qədər aydın ifadə etməyə çalışaraq onun üçün danışır. Simonson cani dustaqlarla piyada gətirdiyi zamandan onlar xüsusən yaxınlaşmışdılar.

Nijnidən Permə qədər olan yolda Nexlyudov Katyuşa ilə yalnız iki dəfə görüşə bilmişdi: bir dəfə Nijnida, dustaqlar torla dövrəyə alınmış barja mindiriləndə, bir dəfə də Permədə həbsxana idarəsində. Hər iki görüş zamanı Katyuşa ürəyini ondan gizlətməmiş və ona mehribanlıq göstərməmişdi. Nexlyudovun: Yaxşısanımı, sənə bir şey lazım deyil ki? – deyə verdiyi suallara Katyuşa tərəddüdlə, sıxılaxılıla və Nexlyudova göründüyü kimi, onda qabaqlar da özünü göstərən düşmənçilik qarışıq məzəmmət hissi ilə cavab vermişdi. Yalnız kişilərin təqiblərinə məruz qaldığı üçün onda əmələ gəlmiş bu tutqun əhvali-ruhiyyə Nexlyudova əzab verirdi. O qorxurdu ki, səfər-zamanı olduğu ağır və pozucu şəraitin təsiri altında Katyuşa yenə də qabaqlardakı kimi öz-özündən zəhləsi gedib həyatdan küssün, belə hallarda Katyuşa ona qəzəblənin və dərclərinı unutmaq üçün çox papiros çəkir, şərab içirdi. Lakin Nexlyudov ona heç cür kömək edə bilmirdi, ona görə ki, səfərin başlanğıcında onunla görüşməyə imkan tapmırdı. Katyuşa yalnız siyasi dustaqların yanına keçirildikdə Nexlyudov nəinki əbəz yerə qorxuya düşdüyünü yəqin etdi, həm də əksinə, hər dəfə görüşərkən Katyuşanın varlığında arzu etdiyi, getdikcə daha çox müəyyənlaşan mənəvi dəyişikliyi sezməyə başladı. Tomskada birinci görüş zamanı isə Katyuşa yenə də yola çıxmazdan əvvəl olduğu kimi idi. Nexlyudovu gördükdə qaş-qabağını tökmədi, özünü itirmədi, əksinə, onu sevinclə və səmimi qarşıladı, etdiyi yaxşılıqlar üçün, xüsusilə indi bir arada olduğu adamların yanına keçirilməsinə nail olduğu üçün ona öz razılığını bildirdi.

Yatıqla iki ay yol getdikdən sonra Katyuşanın varlığında əmələ gəlmiş dəyişiklik onun zahiri görkəmində də əks olundu. Katyuşa arıqlamış, gündən yanmış, sanki qocalmışdı; gicgahlarında və ağzının ətrafında qırışlar əmələ gəlmişdi, saçlarını alnına tökməyib, başını yayıqla bağlayırdı; nə geyimində, nə saçını daramasında, nə də rəftarında əvvəlki işvəkarlıq əlamətləri yox idi. Onun varlığında əmələ gəlmiş və əmələ gəlməkdə olan bu dəyişiklik Nexlyudovda onu getdikcə fərhləndirən bir hiss oyadırdı.

İndi Nexlyudov ona qarşı əvvəllər heç zaman duymadığı bir hiss duyurdu. Bu hiss ilk zamanlar ürəyində yer tutmuş sairənə maraqla əlaqəsi olmayan bir hiss idi, bu sənralar duyduğu məhəbbət hissində də qətiyyətlə oxşamırdı, hətta məhkəmədən sonra Katyuşa

ilə evlənməyi qərara almaqla öz borcunu yerinə yetirdiyini düşünməsindən və buna görə də öz hərəkətini yüksək qiymətləndirməsindən tamamilə fərqli bir hiss idi. Bu hiss həbsxanada onunla ilk dəfə görüşərkən və bir qədər sonra Katyuşa xəstəxanadan qovulduqdan sonra öz nifrətinə üstün gəlib feldşerlə olan qondarma əhvalat üçün (bu əhvalatın doğru olmadığını sonradan meydana çıxmışdı) onu bağışlarkən yeni bir qüvvə ilə duyduğu həmin sadə rıq-qət və mərhəmət hissi idi; indiki hiss də eynilə o hiss idi, lakin fərq yalnız burasında idi ki, o zaman bu hiss müvəqqəti idi, indi isə bu hiss daimi olmuşdu. İndi o nə haqqında düşünürsə-düşünsün, nə iş görürsə-görsün, onun ümumi əhvali-ruhiyyəsi nöinki təkcə Katyuşaya, həm də bütün insanlara bəslədiyi mərhəmət və rıq-qət hissindən ibarət idi.

Bu hiss sanki Nexlyudovun qəlbində əvvəllər özünə yol tapmayan, indi isə təsadüf etdiyi bütün insanlara doğru istiqamət alan məhəbbət selinə yol açmışdı.

Nexlyudov səfər boyu özünün həyəcanlı olduğunu görürdü, belə bir vəziyyətdə o, sürücüdən və gözətçi soldatdan başlamış, əlaqədar olduğu həbsxana rəisi ilə qubernatoradək biixtiyar hamının halına qalardı və hamıya qarşı diqqətli idi.

Maslovanın siyasi dustaqların yanına köçürüldüyü müddət ərzində Nexlyudov bir çox siyasi dustaqla, əvvəlcə, dustaqların birlikdə böyük bir kamerada çox azad saxlanıldığı Yekaterinburqda, sonra isə yolda, Maslovanın qoşulduğu beş kişi və dörd qadın siyasi dustaqla tanış ola bilmişdi. Nexlyudovun sürgünə göndərilən siyasi dustaqlarla yaxınlığı onlara olan nöqtəyi-nəzərini tamamilə dəyişmişdi.

Nexlyudov Rusiyada inqilabi hərəkətin lap əvvəlindən və xüsusilə 1 martdan sonra inqilabçılara ikrah və nifrət bəsləyirdi. Onu inqilabçılardan, hər şeydən əvvəl, hökumətə qarşı mübarizədə bu inqilabçıların işlətdiyi üsulların amansızlığı və məxfiliyi, başlıcası isə onlar tərəfindən edilən cinayətlərin amansızlığı iyrendirirdi, bundan əlavə o, inqilabçıların hamısına xas olan xudbinliyə də nifrət edirdi. Lakin onları yaxından tanıdıqdan və çox vaxt hökumətin əlindən təqsirsiz olaraq əzab-əziyyət çökdiklərini bildikdən sonra gördü ki, bu inqilabçılar başqa cür ola bilməzdilər, onlar elə belə də olmalı idilər.

Cinayətəkar adlananların məruz qaldıqları əziyyətlər nə qədər mənasız olsa da, hər halda onlara cəza verilənədək və cəza veril-

dikdən sonra qanunçuluğa müəyyən qədər riayət edilirdi; lakin siyasi dustaqların işlərində qanunçuluğa heç yaxın da durmurdular. Nexlyudov bunu Şustovanın və sonralar özünün bir çox yeni tanışlarının işlərindən görmüşdü. Bu adamlarla torla balıq tutanda hərə-kət edildiyi kimi rəftar edilirdi: tora düşmüş nə varsa, dartıb sahilə çıxarırlar və sonra lazım olan iri balıqları seçib götürərək sahilə qalıb məhv olan xırda balıqların qeydinə qalmırlar. Beləliklə, görünür, nəinki təqsiri olmayan, hətta hökumətə zərər vurmağa qabil olmayan yüzlərlə bu kimi adamları tutub bəzən illərlə həbsxanalarda saxlayırdılar. Həbsxanada onlar vərəm xəstəliyinə tutulur, dəli olur və ya özlərini öldürürdülər; özü də onları həbsxanada yalnız ona görə saxlayırdılar ki, buraxmağa bir səbəb olmurdu, halbuki həbsxanada öllərinin altında olduqda bu dustaqlar istintaq zamanı hər hansı bir məsələnin izahı üçün lazım ola bilərdilər. Çox vaxt hətta hökumət nöqtəyi-nəzərindən təqsiri olmayan bütün bu adamların müqəddəratı, jandarmların, polis zabitanın, casusun, prokurorun, məhkəmə müstəntiqinin, qubernatorun, nazirin özbaşınalığından, onların işi ilə məşğul olmağa vaxt tapıb tapmamağından və əhvali-ruhiyyəsiindən asılı olurdu. Bir məmur darıxdımı və ya özünü göstərmək istədimi – adamları həbs edir, özünün və ya rəisinin əhvali-ruhiyyəsiindən asılı olaraq, onu ya həbsxanada saxlayır, ya da buraxırdı. Ali rəis də özünün işdə fərqlənməli olub-olmamasından və ya nazirlə nə kimi münasibətdə olmasından asılı surətdə, ya dustaqları dünyanın o başına sürgün edir, ya təkadamlıq zindanda saxlayır, ya sürgünə, katorqaya, ölümə məhkum edir və ya bir xanımın xahişi ilə həbsdən buraxırdı.

Bu adamlarla müharibədə olduğu kimi rəftar edirdilər və təbii ki, bu adamlar da özlərinə qarşı işlədilən cyni vasitələrə əl atırdılar. Hərbi xidmətdə olanlar həmişə tutduqları hərəkətlərin cinayət-kar hərəkət olduğunu nəinki onlardan gizlədən, hətta bu hərəkətləri qəhrəmanlıq adına qələmə verən ictimai fikir şəraitində yaşadıqları kimi, siyasi dustaqlar üçün də öz mühitləri həmişə onları təqib edən belə bir ictimai fikir şəraiti yaratmışdı ki, azadlığı, həyatı və insana qiymətli olan hər şeyi itirmək qorxusuna baxmayaraq, bu şərait üzündən amansız hərəkətlər onlara heç də pis hərəkətlər kimi yox, igidlik kimi görünürdü. Belə təəccüblü hadisəni Nexlyudov onunla izah edirdi ki, canlı varlıqlara nəinki bir ziyan

vurmağı, hətta onların iztirab çəkmələrini görməyə belə qabil olmayan, xasiyyət etibarilə ən mülayim adamlar insanları sakitcə öldürməyə hazırlayırdılar və məlum hallarda, demək olar, hamısı elə hesab edirdi ki, cinayət özünümüdafənin və ümumi mənafeyin ali məqsədinə nail olmaq üçün qanuni və ədalətli bir vasitədir. Onların öz işlərinə, bunun nəticəsində isə özlərinə verdikləri yüksək qiymət təbii ki, hökumətin onları qiymətləndirməsindən və onları məhkum etdiyi cəzanın amansızlığından irəli gəlirdi. Dözdükləri əziyyətlərə davam gətirə bilmək üçün bu adamlar özləri haqqında yüksək rəy sahibi olmalı idilər.

Nexlyudov onları yaxından tanıdıqdan sonra bu fikrə gəldi ki, bəzilərinin təsəvvür etdikləri kimi, bu adamlar başdan-başa zalım adamlar deyillər və bəzilərinin də hesab etdiyi kimi, başdan-başa qəhrəmanlar olmayıb adi adamlardır, hər yerdə olduğu kimi, bunların da arasında həm yaxşı, həm pis və həm də orta adamlar vardır. Onların arasında elələri də vardır ki, mövcud şərtlə mübarizə etməyi həqiqətən özlərinə vəzifə bildikləri üçün inqilabçı olmuşdular; lakin elələri də vardır ki, bu fəaliyyəti xudbinlik və şöhrət üzündən seçmişdilər; əksəriyyəti isə, inqilaba hərbi xidmətdə ikən Nexlyudovun belə olduğu təhlükə ilə hesablaşmaq, cəsarətli addımlar atmaq, öz həyatı ilə oynamaqdan zövq almaq arzusu kimi ön adi, diribaş gənclərə xas olan hissələr üzündən cəlb edilmişdi. Onların adi adamlardan müsbət mənada fərqi bundan ibarətdir ki, mənəviyyat tələbləri onların arasında adi insanlar mühitində qəbul edildiyindən daha yüksək idi. Onların içərisində nəinki nəfsini saxlamaq, sərt həyat keçirmək, doğruluq, şəxsi mənfəəti güdməmək, həm də ümumi iş üçün hər şeyi, hətta öz həyatlarını belə qurban verməyə hazır olmaq qanun sayılırdı. Buna görə də bu adamlardan orta səviyyədən yüksəkdə olanları Nexlyudovdan xeyli yüksək olub, nadir mənəvi yüksəklik nümunəsi idilər; orta səviyyədən aşağıda duranlar isə ondan xeyli aşağı olub, çox vaxt yalançı, riyakar və bununla bərabər, özünə qürrələnən, lovğa adamları təmsil edirdilər. Odur ki, Nexlyudov özünün yeni tanışlarından bəzilərinə yalnız hörmət bəsləməyib, həm də onları bütün qəlbi ilə sevirdi, digərlərinə isə olduqca laqeyd idi.

Nexlyudov Katyuşanın qoşulduğu dəstə ilə gedən və katorqaya sürgün edilmiş vərəmli gənc Krlitsovu xüsusilə sevmişdi. Nexlyudov onunla hələ Yekaterinburqda tanış olmuşdu və sonra yol getdikləri zaman onunla bir neçə dəfə görüşüb söhbət etmişdi. Bir dəfə yayda, gündüz düşərgədə dostları dincələrkən Nexlyudov demək olar ki, bütün gününü onunla keçirmişdi və söhbətə qızıqmış Krlitsov öz başına gələnləri və necə inqilabçı olduğunu ona danışmışdı. Onun həbsxanaya qədər olan tarixçəsi çox qısa idi. Cənub quberniyalarından birində varlı mülkədar olan atası o hələ uşaq ikən vəfat etmişdi. Yeganə oğul idi və onu anası tərbiyə etmişdi. Həm gimnaziyada, həm də universitetdə asanlıqla oxuyub kursu riyaziyyat fakültəsinin birinci namizədi kimi qurtarmışdı. Ona universitetdə qalmağı və xarici ölkəyə getməyi təklif etmişdilər. Lakin o getməyib yubanırdı. Bir qızı sevdiyi üçün evlənmək və zemstvoda işləmək fikrində idi. Bunların hamısını istəyirdisə də, heç birinə cəsarət etmirdi. Belə bir vaxtda universitet yoldaşları ümumi iş üçün ondan pul istəmişdilər. O bu ümumi işin inqilabi iş olduğunu bilirdi, o zaman bu işlə maraqlanmasa da, yoldaşlıq hissi və onun qorxdugunu düşünəcəklərindən doğan izzət-nəfs hissi üzündən pul verdi. Pulü alanlar ələ keçidilər; tapılmış bir kağızdan pulun Krlitsov tərəfindən verildiyi meydana çıxdı, onu həbs edib əvvəlcə polis idarəsində saxladılar, sonra isə həbsxanaya saldılar.

Sinəsi içəri batmış Krlitsov hündür taxt üzərində oturub dizlərinə dirseklənərək və qızdırmalı, qaynar, qəşəng, ağıllı, mehriban gözləri ilə Nexlyudova yalnız hərdən bir nəzər salaraq belə nağıl edirdi:

– Mənim salındığım həbsxanada bir ələ ciddi qanun-qayda yox idi, biz nəinki divarı tıqqıldadıb bir-birimizlə danışırıq, həm də dəhlizdə gəzinib söhbət edir, yeməyimizi, tütünüümüzü bölüşdürür və axşamlar hətta xor oxuyurduq. Mənim yaxşı səsim var idi. Bəli. Əgər anam olmasaydı (o çox xiffət edirdi), həbsxanada mənim üçün yaxşı olardı, hətta xoş və çox maraqlı keçərdi. Deməliyəm ki, həbsxanada mən məşhur Petrovla (sonralar o, qalada boğazını şüşə ilə kəsdi) və başqaları ilə tanış oldum. Ancaq mən inqilabçı deyildim. Mən həmçinin kamera qonşum olan iki nəfərlə də tanış olmuşdum. Onlar eyni bir iş üstündə, yəni polyak dilində yazılmış müraciətna-

mələr payladıkları üçün ələ keçmiş və onları dəmiryoluna apararkən gözətçilərin əlindən qaçmağa təşəbbüs göstərdikləri üçün mühakimə edilmişdilər. Onlardan biri polyak, o birisi isə yəhudi idi, polyakin familiyası Lozinski, yəhudinin familiyası Rozovski idi. Bəli. Rozovski lap uşaq idi. Dediyyə görə, on yeddi yaş var idi, ancaq üzden on beş yaş vermək olardı. Qaynar qara gözləri olan bu oğlan arıq, balaca və zirəkdi, bütün yəhudilər kimi musiqiyə çox istedadlı idi. Oxuyarkən səsi qırılsa da, gözəl oxuyurdu. Bəli. Gözlərimin qabağında hər ikisini məhkəməyə apardılar. Səhər həbsxanadan çıxardılar. Axşamüstü onlar qayıdib dedilər ki, edam cəzasına məhkum edilmişlər. Bunu heç kəs gözləməirdi. Axı onların təqsiri böyük deyildi – onlar yalnız gözətçilərin əlindən qaçmağa səy etmişdilər və hətta heç kəsi yaralamamışdılar. Bundan əlavə, Rozovski kimi bir uşağı edam etmək çox qeyri-adi bir hal idi. Odur ki, biz hamımız həbsxanada belə qərara gəldik ki, edam cəzası yalnız onlara qara-qorxu gəlmək üçün çıxarılmışdır və hökm yerinə yetirilməyəcəkdir. Əvvəlcə həyəcənlandırıq, sonra isə sakitləşdik və həyat köhnə qayda ilə davam etdi. Bəli, ancaq bir gün axşamüstü gözətçi qapıma yaxınlaşıb gizləncə dedi ki, dülgərlər gəlib dar ağacı qururlar. Mən əvvəlcə onun nə dediğini, hansı dar ağacından danışdığını anlamadım. Lakin qoca gözətçi o qədər həyəcanlı idi ki, mənə ona baxdıqda dar ağacının bizim iki yoldaşımız üçün qurulduğunu anladım. Mən divarı döymək, yoldaşlarımla danışmaq istədimisə də, o iki nəfərin əşidəcəyindən qorxdum. Yoldaşlarım da susurdular. Yəqin ki, hamısı məsələdən xəbərdar idi. Bütün axşam dəhlizi və kameraları dərin bir sükut bürümüşdü. Biz nə divarı tıqqıldadıq, nə də oxuyurduq. Saat onda gözətçi yenə də qapıma yaxınlaşıb bildirdi ki, cəlladı Moskvadan gətirmişlər. Bunu deyib çəkildi. Mən onu çağırırdım ki, qayıtsın. Bir də eşitdim ki, Rozovski öz kamerasından dəhlizə bağınıb mənə deyir: “Nə olub? Onu niyə çağırırsınız?” Dedim ki, gözətçi mənə tütün gətirmişdi, lakin o deyəsən məsələni başa düşdüyü üçün niyə oxumadığımızı, niyə divarı tıqqıldatmadığımızı soruşmağa başladı. Ona nə dediyim yadıma deyil, mənə onunla danışmamaq üçün tez qapıdan kənara çəkildim. Bəli. O gecə dəhşətli bir gecə idi. Bütün gecəni hər bir səsə diqqətlə qulaq verdim. Birdən səhərə yaxın eşitdim ki, dəhlizin qapısı açıldı və çoxlu adam gəldi. Mən qapının kiçik pəncərəsi yanında dayandım. Dəhlizdə lampa yanırdı. Birinci olaraq həbsxana rəisi keçib getdi.

O kökdü, özünə arxayın olan qətiyyətli adam təsiri buraxırdı. İndi onda sir-sifət qalmamışdı: rəngi qaçmışdı, fikirli idi, elə bil onu qorxutmuşdular. Onun dalınca qaşqabaqlı və qətiyyətli görünən köməkçisi, lap dalda isə keşikçi gedirdi. Onlar mənim qapımın yanında keçib, qonşu kameranın yanında dayandılar. Rəis köməkçisinin qərribə bir səsle: "Lozinski, qalxın, təmiz alt paltar geyinin" dediyini eşitdim. Bəli. Sonra qapı cırlıdı və onlar içəri girdilər, daha sonra Lozinskinin addımlarının səsinə eşitdim: o, dəhlizin qabaq tərəfinə keçdi. Mən yalnız həbsxana reisini gördüm, o, rəngi qaçmış halda dayanıb düymələrini açıb bağlayır və çiyinlərini çəkirdi. Bəli. Birdən rəis nədənsə qorxmuş kimi kənara çəkildi. Lozinski onun yanından keçib mənim qapıma yaxınlaşdı. Bilirsinizmi, o, yaraşlıq oğlandı, yaxşı polyak tipi idi: geniş və düz alnı, zərif, sarışın qıvrım saçları, qəşəng mavi gözləri var idi. Çiçək kimi təvəttüli, gümrəh və sağlam bir gəncdi. O mənim qapımın kiçik pəncərəsi qabağında elə dayandı ki, bütün üzünü görə bildirdim. Onun üzü qorxunc idi, elə bil uzanmışdı və kül rəngi almışdı. "Kriitsov, papirosun varmı?" Mən ona papiros vermək istədimsə də, rəisin köməkçisi gecikmədən qorxmuş kimi, cəld öz papiros qabını çıxarıb ona uzatdı. O bir papiros götürdü, köməkçi kibrit yandırdı. O, papirosunu çəkməyə başladı və elə bil fikrə getdi. Sonra nəyi isə xatırlamış kimi danışmağa başladı: "Həm amansızlıq, həm də ədalətsizlikdir. Mən heç bir zaman cinayət etməmişəm. Mən..." Gözlərimi çəkə bilmədiyim ağ, təvəttüli boğazında nə isə titrədi və dayandı. Bəli. Bu zaman Rozovskinin öz incə yəhudi səsi ilə dəhlizdən nə isə qışqırdığını eşitdim. Lozinski papirosunun kötüyünü yerə atıb qapıdan uzaqlaşdı. Kiçik pəncərənin qabağında Rozovski göründü. Onun qara gözləri nəmli, uşaq üzü qıvrımı və tərli idi. Onun da əynində təmiz alt paltar var idi, tumarı həddindən artıq böyük olduğu üçün hər iki əli ilə hey yuxarı dartırdı, bütün bədəni əsirdi. O, acınacaqlı sifətini mənim kiçik pəncərəmə yaxınlaşdı: "Anatoli Petroviç, axı həkim mənə sinə yumşaldan çay yazıbdır, elə deyilmi? Mən xəstəyəm, o çaydan gərək bir də içəm". Kimsə cavab vermədi, o, sualdolu nəzərlərlə gah mənə, gah da həbsxana rəisinə baxdı. Bu sözlərlə onun nə demək istədiyini mən anlamadım. Bəli. Rəisin köməkçisi birdən üzünü ciddiləşdirdi və təkrar cır səsle qışqırdı: "Bu nə zara-fatdır? Gedək". Görünür, Rozovski onu nə gözlədiyini anlamayaraq qətiyyətində deyildi və tələsirmiş kimi iti addımlarla getdi, demək

olar ki, dəhlizdə hamıdan qabağa qaçdı. Lakin sonra yerində dərədi, mən onun qulaqbatırıcı səsinə və ağladığını eşidirdim. Hay-küy və ayaq tappılısı eşidildi. O, zil səsle çıxırır və ağlayırdı. Sonra dəhlizin qapısı cingildədi və hər şey sakitləşdi... Bəli. Beləliklə asdılar. Kəndirlə hər ikisini boğdular. Başqa bir gözətçi bunu görmüşdü və mənə nağıl edirdi ki, Lozinski müqavimət göstərmədi, lakin Rozovski uzun müddət çırpınmışdı, onu dar ağacına güclə dartıb gətirmiş və ilğəyi başına güclə keçirmişdilər. Bəli. Bu gözətçi səfeh bir adam idi. "Cənab, mənə deyirdilər ki, dəhşətlidir. Amma dəhşətli heç bir şey yoxdur. Asan kimi yalnız iki dəfə çiyinlərini çək-dilər, – deyər o, asılanların çiyinlərini necə çəkdiqlərini göstərdi, – sonra cəllad ipi dartdı ki, ilgək tarım olsun, vəssalam: daha çiyinlərini çəkmədilər". "Dəhşətli heç bir şey yoxdur" – deyər Kriitsov gözətçinin sözlərini təkrar etdi və gülümsəmək istədisə də, təbəssüm əvəzinə hıçqırdı.

Bundan sonra o, uzun müddət subub ağır-ağır nəfəs aldı və onu boğan hıçqırıqları boğdu.

O sakitləşdikdən sonra:

– O zamandan da mən inqilabçı oldum. Bəli, – dedi və öz tarixçəsinə qısaca olaraq başa çatdırdı.

O, xalq azadlığı partiyasından idi və həтта müxalifətçi dəstənin başçısı olmuşdu. Bu dəstənin məqsədi hökuməti elə qorxuya salmaq idi ki, o, hakimiyyətdən öz xoşu ilə əl çəkib, xalqa müraciət etsin. Bu məqsədlə Kriitsov gah Peterburqa, gah xarici ölkəyə, gah Kiyevə, gah da Odessaya getmiş və hər yerdə müvəffəqiyyət qazanmışdı. Tamamilə bel bağladığı adam onu ələ vermişdi. Onu həbs etmiş, məhkəməyə vermiş, iki il həbsdə saxladıqdan sonra edam cəzasına məhkum etmişdilərse də, bu cəzanı daimi katorqa ilə əvəz etmişdilər.

Həbsxanada o, vərəm xəstəliyinə tutulmuşdu və indiyə olduğu şəraitdə aydın idi ki, cəmisi bir neçə ay ömrü qalıb, o bunu bilsə də, etdiklərinə peşman deyildi və deyirdi ki, əgər başqa bir həyatı olsa idi, bu həyatını da gözü qabağında baş verənlərə imkan yaradan qayda-qanunlar ləğv edilməsinə sərf edərdi.

Bu adamın başına gələnlər və onunla yaxınlıq Nexlyudova qabaqlar anlamadığı çox şeyi izah edib aydınlaşdırırdı.

Yatabdan yola düşən zaman gözətçilər zabiti ilə dustaqlar arasında uşaq üstə toquşma baş verdiyi gün, karvansarada gecələyən Nexlyudov gec oyandığı və quberniya mərkəzinə göndərəcəyi məktublarla məşğul olduğu üçün oradan həmişəkindən gec çıxmış, əvvəllər olduğu kimi dustaqlara yolda çatmayıb, qaranlıq düşəndə gəlib aralıq düşərgə olan kəndə çatmışdı. Kök, qeyri-adi dərəcədə yoğun, ağ boynu olan dul bir qadının saxladığı karvansarada Nexlyudov paltarını qurutduqdan sonra çoxlu ikona və lövhələrlə bəzənmiş təmiz böyük otaqda çay içib, tələsik yatabın həyətinə, zabitin yanına görüş üçün icazə almağa getdi.

Bundan əvvəl dustaqların əyləndiyi yerlərin altısında keşikçi zabitlərin hamısının dəyişilməsinə baxmayaraq, onlar Nexlyudovu dustaqların dayandığı binaya buraxmadıqları üçün, o bir həftədən çox idi ki, Katyuşanı görməmişdi. Bu ciddi tədbirə səbəb o idi ki, mühtəm bir həbsxana rəisinin gəlişi gözlənilirdi. İndi artıq rəis yataba dəyməmiş gəlib keçdiyindən, Nexlyudov güman edirdi ki, əvvəlki zabitlər kimi, səhər dustaqları qəbul etmiş zabit də dustaqlarla görüşməyə ona icazə verər.

Ev sahibəsi dustaqların əyləndiyi kəndin axırına arabada getməyi təklif etdisə də, Nexlyudov piyada getməyi üstün tutdu. Ayaqlarına yenicə ətili qatran çəkilmiş iri uzunboğaz çəkmə geymiş, kürəkləri pəhləvan kürəyi kimi enli bir cavan oğlan olan karvansara işçisi ona bələdçilik etməyi öz öhdəsinə götürdü. Göydən duman yağdı, elə qaranlıq idi ki, pəncərələrdən işıq düşməyən yerlərdə cavan oğlan ondan üçcə addım aralanan kimi Nexlyudov onun yalnız yapışqan kimi palçığa girib çıxan çəkmələrinin fırçılısını eşidir, özünü isə görmürdü.

Ortasında kilsə olan meydanın və ətrafındakı evlərin pəncərələrindən güclü işıq düşən uzun bir küçədən keçdikdən sonra Nexlyudov bələdçinin arxasınca, qatı zülmətə bürünmüş kəndin kənarına çatdı. Lakin çox çəkmədən hətta bu zülmətdə yatabın ətrafında yanan fənərlərin duman içərisində yan-yörəyə yayılan şüaları gördü. İşığın qırmızımtıl ləkələri getdikcə daha böyük və daha parlaq olurdu; çəpərlər, hərəkət edən gözətçinin qara fiquru, zol-zol dirək və köşk görünməyə başladı. Gözətçi adətən olduğu kimi

qışqırıb gələnlərdən: "Kimdir?" – soruşdu və gələnlərin öz adamları olmadıqlarını bildikdə elə ciddiləşdi ki, çəpərin yanında gözləməyə də icazə vermək istəmədi. Lakin gözətçinin ciddiyyəti Nexlyudovun bələdçisini çaşdırmadı. O dedi:

– Baho, nə acıqlı oğlansan! Sən böyüyünü çağır, biz isə burada gözlərik.

Gözətçi ona cavab vermədən qəfəsli qapıdan nə isə qışqırdı və dayanıb enlikürək oğlanın fənər işığında Nexlyudovun uzunboğaz çəkmələrinə yapışmış palçığı çöplə necə təmizlədiyinə diqqətlə baxmağa başladı. Çəpərin o tərəfində kişi və qadın səslərinin uğultusu eşidilirdi. Üç dəqiqədən sonra dəmir cingiltisi eşidildi, qapı açıldı və əynində şinel, çiyində bürüncək olan gözətçi böyüyü qaranlıqdan fənər işığına çıxıb nə lazım olduğunu soruşdu. Nexlyudov qabaqcadan hazırladığı vizit vərəqəsini və məktubunu ona verib zabitə çatdırmasını xahiş etdi. Məktubda zabitdən şəxsi iş üçün onu qəbul etməsinə xahiş edirdi. Gözətçi böyüyü gözətçinin özündən az ciddi olsa da, hər şeyə yaman marağ göstərən bir adam idi. O, Nexlyudovun zabiti nə üçün görmək istədiyini və kim olduğunu hökmən bilmək istəyirdi, görünür, qazanc qoxusu duymuşdu və bunu əldən vermək istəməirdi. Nexlyudov xüsusi işi olduğunu, zəhmətinin əvəzində xəcalətli qalmayacağını söyləyib məktubu zabitə verməsinə xahiş etdi. Gözətçi böyüyü məktubu alıb başını yırğalayaraq getdi. O gedəndən bir müddət sonra qapının demiri yenə də cingildədi və oradan əllərində səbət, küpə və kisə olan qadınlar eşiyə çıxmağa başladılar. Onlar özlərinin xüsusi Sibir ləhcəsində ucadan laqırtı vura-vura qapıdan çıxırdılar. Onların hamısı kəndi-sayağı deyil, şəhərlilər kimi palto və kürk geymişdilər; tumanlarının balağını qaldırıb liflərinə taxmış, başlarına isə yaylıq bağlamışdılar. Arvadlar fənər işığında Nexlyudovu və onun bələdçisini görəyünə sevinərək, dərhal onu sibirliyə məxsus söyüşlə mehribancasına söydü. O:

– Ey, keçəl mərdimazar, burada neyləyirsən? – deyərək oğlana müraciət etdi.

– Bu qonağı ötürürdüm, – oğlan cavab verdi. – Bəs sən nə gətirmişdin?

– Sür gətirmişdim, dedilər sabah üçün yenə gətirim.

– Bəs niyə qalıb gecələmədin? – oğlan soruşdu.

– Görüm səni öləsən, heyvərənin biri heyvərə! – qadın qışqırıb güldü. – Düş qabağıma, kəndə qədər bizi yola sal.

Bələdçi ona daha başqa şeylər də dedi ki, buna nəinki təkə qadınlar, hətta gözətçi də güldü, sonra oğlan Nexlyudova müraciət etdi:

– Hə, tək taparsınızımı? Azmazsınız ki?

– Taparam, taparam.

– Kilsəni ötdükdən sonra ikimörtəbəli evin sağ tərəfindəki ikinci evdir. Bu da sizə əlaqəci, – deyə oğlan özü ilə gözdirdiyi adam boyundan hündür ağacı Nexlyudova verdikdən sonra iri, uzunboğaz çəkmələrini şappıldada-şappıldada qadınlarla bərabər qaranlıqda gözdən itdi.

Onun qadın səsləri ilə kəsilən damıışı duman içərisində hələ də eşidilərkən, qapının dəmiri təkrar cingildədi və gözətçi böyüyü eşiyə çıxıb Nexlyudovu öz dalınca zabitin yanına dəvət etdi.

VIII

Aralıq yatab Sibir yolundakı bütün yatablar və aralıq yatablar kimi yerləşmişdi: şiş uclu dirəklərlə əhatə olunmuş həyətdə birmərtəbəli üç yaşayış evi var idi. Bu evlərdən barmaqlıqlı pəncərələri olan ən böyük evdə dustaqlar, o birisində gözətçilərdən ibarət komanda, üçüncü evdə zabit və dəftərxana yerləşmişdi. Hər üç evdə indi lampalar yanırdı, həmişə olduğu kimi, onlar burada, işıq düşən divarlar arasında nə işə gözdədadıcı yaxşı və rahat bir şey vəd edirdi. Səkilərin qabağında fənərlər yanırdı və daha beş fənər divarların yanında yanır, həyətə işıqlandırır. Kiçik zabit Nexlyudovu yerə döşənmiş taxtaların üstü ilə balaca evin artırmasına doğru apardı. İki pille qalxdıqdan sonra özü geri çəkilib onu lampa ilə işıqlandırılmış və kömür buxarı qoxusu verən dahlizə buraxdı. Qaba köynəklə və qals-tuklu, ayaqlarına qara şalvar və sarı boğazlı çəkməsinin bir tayını geymiş, əyilərək çəkməsinin o biri tayı ilə samovarı yelləyən bir soldat sobanın yanında dayanmışdı.

Soldat Nexlyudovu gördükdə samovardan aralanıb, onun dəri bürüncəyini çıxartdı və içəridəki otağa girdi.

– Cənab, sizin yanınıza gəliblər.

– Çağır içəri, – acıqlı bir səs eşidildi.

Soldat:

– İçəri buyurun, – dedi və dərhal yenə də samovarla məşğul oldu. Asma lampa ilə işıqlandırılmış ikinci otaqda üzərinə nahardan

qalmış yemək və iki şüşə qoyulmuş masanın arxasında bir zabit oturmuşdu. O, geniş köksünə və çiyinlərinə kip yapışmış Avstriya gödəkəsi geymişdi, iri sarışın bıqları və qəşəng üzü vardı. İsti otaqdan, tütün qoxusundan əlavə, pis qoxu verən tünd ətir iyi də gəlirdi. Zabit Nexlyudovu görüb ayağa qalxdı, istehzalı və şübhəli nəzərlə onu süzdü.

Zabit:

– Nə buyurursunuz? – dedi və cavab gözləmədən qapıya tərəf qışqırdı. – Bernov! Samovar nə vaxt hazır olacaq?

– Bu dəqiqə.

– Mən sənə göstərəm bu dəqiqə nədir! – zabit gözlərini ağardaraq qışqırdı.

– Gətirirəm! – deyə soldat qışqırdı və samovarla birlikdə içəri girdi.

Soldat samovarı gətirib yerinə qoyanadək Nexlyudov gözlədi (zabit xırda, acıqlı gözləri ilə soldatı izləyib elə bil vurmaq üçün onu nişan alırdı). Soldat samovarı yerinə qoyduqdan sonra zabit çay dəmlədi. Sonra yol sandıqçasından içərisində konyak olan kiçik dördkünc bir qrafın və Albert biskviti çıxartdı. Bütün bunları süfrəyə düzdükdən sonra təkrar Nexlyudova müraciət etdi.

– Mənə görə qulluğunuz?

Nexlyudov oturmadan:

– Bir dustaq qadınla görüşməyə icazə vermənizi xahiş edirəm, – dedi.

Zabit dedi:

– Siyasi dustaqdımı? Qanunla qadağandır.

Nexlyudov dedi:

– Bu qadın siyasi dustaq deyil.

Zabit dedi:

– Çox xahiş edirəm, əyləşəsiniz.

Nexlyudov əyləşdi.

– O qadın siyasi dustaq deyil, – Nexlyudov təkrar etdi, – lakin mənim xahişimlə ali rəis ona siyasi dustaqlarla bərabər getməyə icazə vermişdir...

– Aha, tanıyıram, – zabit onun sözünü kəsdi. – Balaca, qara bir qadındır, eləmi? Nə olar, bu mümkündür. Papiros çəkmirsiniz?

Zabit papiros qutusunu Nexlyudova tərəf itələdi və səliqə ilə iki stəkan çay süzdükdən sonra stəkanlardan birini Nexlyudovun qabağına qoyub:

– Buyurun, – dedi.

– Təşəkkür edirəm, mən görüşmək istərdim...

– Gecə uzundur. Vaxt var. Əmr edərəm, buraya çağırarlar.

Nexlyudov dedi.

– Olmazmı ki, onu çağırmaıyb, mənı o olan binaya buraxasınız?

– Siyasi dustaqların yanına? Qanun yol vermir.

– Məni bir neçə dəfə buraxıblar. Əgər bir şey verəcəyimdən qorxursunuzsa, bunu o qadın vasitəsilə də ötürə bilərəm.

Zabit:

– Yox, onu axtararlar, – dedi və pis bir gülüşlə güldü.

– Onda mənı axtarın.

Zabit:

– Bunsuz da ötüşörük, – dedi və ağzı açıq kiçik qrafını Nexlyudovun stəkanına tərəf gətirdi. – İcazə verirsinizmi? Kef sizindir. Sibirde yaşayanlar abırlı bir adam görəndə sevinirlər. Özünü bilir-siniz ki, bizim qulluğumuz ən ürəksıxıcı qulluqdur. Başqa bir şeyə alışımsı adam üçün, əlbəttə, var çötindir. Bizim haqqımızda belə fikirdədirlər ki, gözətçilər zabitisən, demək qaba, nadan bir adam-sın, amma burasını fikirləşmirlər ki, bəlkə də bu adam tamamilə başqa bir şey üçün doğulmuşdur.

Zabitin qırmızı sifəti, vurduğı ötir, barmağındakı üzük və xüsu-silə pis gülüşü Nexlyudova çox iyrənc görünsə də, yol uzunlu, həmişəki kimi, özünü ciddi və diqqətli göstərüb, heç kəslə yüngül və saymazyanə rəftar etməyərək hamı ilə “ürəkdən” danışımağı zəruri hesab edirdi. Zabitə qulaq asıb, bu adamın mənəvi vəziyyətini ona tabe olan adamların incidilməsində iştirak etməkdən sıxılması mənə-sində anlayaraq ciddiyyətlə dedi:

– Məncə, insanların iztirabını yüngülləşdirməklə tutduğunuz vəzifədə də bir təskinlik tapmaq olar.

– İztirab nədir, canım? Bu camaat ayrı camaatdır.

Nexlyudov dedi:

– Necə camaatdır ki? Onlar da hamı kimidir. İçərilərində hətta günahsızları da var.

– Aydındır ki, cürbəcürləri var. Aydındır ki, adamın yazığı gəlir. Başqaları aman vermirlər, amma mən əlimdən gələnlə yerdə vəzi-yətlərini yüngülləşdirməyə çalışıram. Qoy yaxşısı budur mən ziyan çəkım, ancaq onlara bir şey olmasın. Başqaları bir şey olan kimi o saat qanuna əl atırlar, güllələyirlər, ancaq mənım yazığım gəlir.

Bir stəkan da içərsinizmi? İçin. – Zabit, bir stəkan da çay süzdü və sonra: – Sizin görmək istədiyiniz o qadın kimdir? – deyə soruşdu.

Nexlyudov dedi:

– O, fahişəxanaya düşmüş bədbəxt bir qadındır, fahişəxanada onu adam zəhərləmək üstündə düzgün olmayaraq təqsirləndirmiş-lər, amma o özü çox yaxşı bir qadındır.

Zabit başını yırğaladı.

– Olanda olur. Sizə deyim ki, Kazanda Emma adlı bir qadın var idi. Özü macar idi, amma gözləri lap İran arvadlarının gözlərinə oxşayırdı, – zabit sözünə davam etdi və bunu xatırlayanda özünü gülümsəməkdən saxlaya bilmədi. – Elə qəşəng geyinərdi ki, guya qarfına idi...

Nexlyudov zabitin sözünü kəsib əvvəlki söhbətə qayıtdı.

– Məncə, nə qədər ki, bu adamlar sizin hakimiyyətiniz altında-dır, siz onların vəziyyətini yüngülləşdirə bilərsiniz. Mən əminəm ki, belə hərəkət etməklə, siz böyük bir sevinc duyarsınız, – Nex-lyudov əcnəbilərlə və ya uşaqlarla danışan kimi sözlərini mümkün qədər aydın ifadə etməyə çalışırdı.

Zabit Nexlyudova parlaq gözləri ilə baxır, iranlıların gözü-nə oxşayan və görünür, onun təsəvvüründə canlanaraq diqqətini cəlb etmiş macar qadın haqqındakı söhbətini davam etdirmək üçün Nex-lyudovun sözünü qurtarmasını səbirsizliklə gözləyirdi.

O dedi:

– Bəli, bu belədir, tutaq ki, doğrudur. Mənim onlara yazığım da gəlir. Ancaq mən sizə Emma haqqında danışmaq istərdim. Görün bir o nə edirdi...

Nexlyudov dedi:

– Mən bununla maraqlanmıram və sizə doğrusunu deməliyəm ki, qabaqlar mən özüm başqa bir adam olsam da, lakin indi qadın-lara belə bir münasibət bəsləməkdən zəhləm gedir.

Zabit qorxmuş halda Nexlyudova baxdı. O dedi:

– Daha bir stəkan çay içməzsizmi?

– Yox, təşəkkür edirəm.

– Bernov! – deyə zabit qışqırdı, – cənabı Vakulovun yanına apar, de ki, siyasi dustaqlar olan ayrıca kameraya buraxsın; yoxla-maya qədər orada qala bilər.

Nexlyudov gözətçinin müşayiəti ilə təkrar qaranlıq həyəət çıxdı. Qırmızı şölə salmış fənərlər həyəət tutqun işıq salırdı.

Qarşılarına çıxan gözətçi Nexlyudovu müşayiət edən gözətçidən soruşdu:

- Haraya?
- Beş nömrəli xüsusi kameraya.
- Buradan yol yoxdur, bağlıdır, o biri səkidən keçmək lazımdır.
- Bəs niyə bağlıdır?
- Böyüyümüz bağlayıb, özü isə kəndə gedib.
- Yaşxı, onda buradan gedək.

Soldat Nexlyudovu o biri artırmaya aparıb, taxtaların üstü ilə o biri qapıya yaxınlaşdı. İçəridəki uğultu və hərəkət hələ həyəətdən eşidilirdi, elə bil anılar təpəyə yığılırdı. Lakin Nexlyudov yaxın gəldikdə və qapı açıldıqda bu uğultu qüvvətlənib çığırtı, söyüş və gülüş səslərinə çevrildi. Zəncirlərin dalğalanan cingiltisi eşidildi, ona tanış olan ağır buxar və qatran qoxusu gəldi.

Hər iki təsir, yəni uğuldayan səslərlə zəncirlərin cingiltisi və bu dəhşətli qoxu Nexlyudov üçün həmişə mənəvi bir ürəkbulanmasının əzabverici hissi ilə birləşərək fiziki ürək bulanmasına keçirdi. Hər iki təsir qarışmış bir-birini şiddətləndirirdi.

Nexlyudov indi "təknə" deyilən, üfunət verən böyük bir çəllək qoyulmuş dəhlizə girdikdə birinci olaraq gördüyü adam çəlləyin qırağında oturmuş qadın oldu. Onun qabağında dəyirmi şapkasını ülgüclə qırxılmış başına yanakı qoymuş bir kişi dayanmışdı. Onlar nə barədə isə danışırdılar. Kişi Nexlyudovu gördükdə göz vurub dedi:

– Belə məqamda heç padşah da özünü saxlaya bilmir.

Qadın isə xalataının ötəyini salıb pərt oldu.

Kameraların qapıları dəhlizə açılırdı. Birinci olaraq ailəli dustaqlara məxsus kamera, sonra subaylara məxsus böyük kamera gəlirdi, dəhlizin axırında olan iki kiçik kamera siyasi dustaqlar üçün ayrılmışdı. Yüz əlli adamlıq yataba dörd yüz əlli adam doldurulduğu üçün elə danışıq idi ki, dustaqlar kameralarda yerləşmədiklərinə dəhlizə tökülmüşdülər. Bəziləri döşəmə üzərində oturmuş və ya uzanmışdılar, bəziləri əllərində qaynar su ilə dolu və boş çayniqlər ora-bura hərəkət edirdilər. Taras da bunların sırasında idi. O gəlib Nexlyudova çataraq ona hörmətlə salam verdi. Tarasın

mehriban üzü dağım-dağım idi, burnunda və gözələrinin altında göy, qırmızı zolaqlar əmələ gəlmişdi;

– Sənə nə olub? – Nexlyudov soruşdu.

Taras gülümsəyərək dedi:

– Bir işdir başıma gəldi.

Gözətçi həqarətlə dedi:

– Elə hey dalaşırlar.

– Arvad üstündə kor Fedka ilə tutaşblar, – onların dalınca gələn dustaq əlavə etdi.

– Bəs Fedosya necədir? – Nexlyudov soruşdu.

Taras:

– Pis deyil, sağ-salamatdır, budur çay dəmləmək üçün ona qaynar su aparıram, – dedi və ailələrlə məxsus kameraya girdi.

Nexlyudov boylanıb qapıdan baxdı. Bütün kamera qadın və kişilərlə dolu idi, onlar taxtların üstünə və altına doluşmuşdular. Kameranın qurumaqda olan yaş paltarlardan qalxan buxar bürümüşdü və susmaq bilməyən qadın çığırtısı eşidilirdi. O biri qapı subayların olduğu kameranın qapısı idi. Bu kamerada ailələrlə məxsus kameradan daha çox dustaq var idi, yaş paltarlı dustaqlardan ibarət səsküylü bir izdiham hətta lap qapının ağzında və dəhlizdə dayanıb nə isə bölüşür, yaxud da hall edirdi. Gözətçi Nexlyudova izah etdi ki, dustaqların böyüyü borc almış pulları yığıb paylayır və ya qumar kartından hazırlanmış biletlərlə əvvəlcədən uduzulmuş yemək pullarını qumarxana saxlayan dustağa verir. Kiçik zabiti və onun yanındakı cənabı gördükdə yaxındakı dustaqlar səslərini kəsin dəhlizdə keçənləri düşməncəsinə süzdülər. Pul bölüşənlərin arasında Nexlyudov həmişə yanında miskin, qaşları yuxarı dartılmış, ağ, elə bil şişmiş bir oğlanı saxlayan katorqalı Fyodorovu və çirkin, çöpur, buru düşmüş bir səfilə sezdi; bu səfil barəsində belə bir şeyə yayılmışdı ki, o sürgündən qaçdığı zaman guya tayqada öz yoldaşını öldürüb onun ətinə yeməklə dolanmış. O, yaş xalata çiyinə ataraq dəhlizdə dayanıb istehzal və saymazana nəzarətlə Nexlyudova baxıb onun yolunun üstündə durmuşdu. Nexlyudov onun yanından dövrə vurub keçməli oldu.

Bu mənzərə Nexlyudova nə qədər tanış olsa da, bu üç ay müddətində eyni dörd yüz nəfər cani dustağı həmişə istidə, ayaqlarındakı zəncirləri yerlə sürüyərək göyə qaldırdıqları toz dumanında, həmişə yolda dincəlmək üçün dayanan zaman, həmişə isti günlərdə həyəətdə

öylənib göz qabağında açıqdan-açığa dəhşətli əxlaqsız öyləncələr zamanı, ən müxtəlif vəziyyətlərdə nə qədər tez-tez görmüşdüsə də, hər dəfə onların arasında girib, nəzərlərin indiki kimi ona çevrildiyini hiss etdikcə, əzabverici xəcalət hissi duyur, özünün onların qarşısında müqəssir olduğunu dərk edirdi. Onun üçün ən ağır bu idi ki, qarşısalmaz ikrah və dəhşət hissi də bu xəcalət və müqəssirlik hissəsinə qarışırdı. Dustaqların düşdüyü bu vəziyyətdə onlar kimi hərəkət etməkdən başqa əlac olmadığını bilsə də, hər halda, onlara qarşı duyduğu ikrah hissini boğa bilmirdi.

Nexlyudov siyasi dustaqların olduğu kameranın qapısına yaxınlaşarkən:

– Bu müftəxorlara nə var ki, – deyə bir səs eşitdi, kiminsə xırıltılı səsi: – Onların nə vəcəinə, tək qarınları ağrmasın, – dedi və əlavə pis bir söyüş söydü.

Kinli, istehzal qəhqəhə eşidildi.

X

Nexlyudovu müşayiət edən kiçik zabıt subaylara məxsus kameranın yanında ötdükdən sonra yoxlamaqabağı gələcəyini söyləyib geri qayıtdı. Kiçik zabıt yenidən aralanıb getmişdi ki, dustaqlardan biri qandalından yapışıb yalın ayaqları ilə yeyin-yeyin gələrək Nexlyudova yaxınlaşdı, ağır və turşumuş tər qoxusu verə-verə pıçiltılı bir səslə gizlincə dedi:

– Cənab, kömək edin! Uşağı lap ağıldan çıxarıblar. İçiriblər. Bu gün qəbul zamanı özünü Karmanov adlandırıb. Kömək edin, biz deyə bilmərik, yoxsa öldürürlər, – bunu deyib dustaq nigarançılıqla ətrafına baxındı və dərhal Nexlyudovdan uzaqlaşdı.

Məsələ belə idi: katorqaya məhkum olunmuş Karmanov sifətdən özünə oxşayan və öz yurdundan sürgün edilən bir yeniyetməni dilə tutub aldatmışdı ki, özү sürgünə, yeniyetmə isə onun əvəzinə katorqaya getsin.

Nexlyudov bu məsələdən artıq xəbərdar idi; çünki elə həmin dustaq bir həftə bundan əvvəl bunu ona xəbər vermişdi. Nexlyudov məsələni anladığına və əlindən gələni edəcəyinə işarə olaraq başını yırğalayıb geriyyə baxmadan irəli getdi.

Nexlyudov bu dustağı Yekaterinburqdan tanıyırdı, Yekaterinburqda həmin dustaq Nexlyudovdan arvadının onun dalınca getməsinə

icazə verilməsi üçün minnətçi olmağı xahiş etmişdi və bu, Nexlyudovu təəccübləndirmişdi. Otuz yaşlarında, ortaboy, ən adi kəndliyə oxşayan bu dustaq qarətə və adam öldürməyə əl atdığı üçün katorqaya göndərilirdi. Onun adı Makar Devkin idi. Onun etdiyi cinayət çox qəribə idi. Özünün Nexlyudova nağıl etdiyinə görə, bu cinayət onun, Makarın yox, o məlunun, şeytanın işi imiş. Dustaq belə nağıl edirdi ki, bir yolçu Makarın atasının yanına gəlib qırx verst uzaqlıqda yerləşən kəndə getmək üçün ondan iki manata araba kirayələyibmiş. Atası Makara yolçunu aparmağı əmr etmiş, Makar atları qoşmuş, geyinmiş və yolçu ilə birlikdə oturub çay içməyə başlayıbmış. Çay içdikləri zaman yolçu evlənmək üçün getdiyini və Moskvada qazandığı beş yüz manatı apardığını söyləyibmiş. Bunu eşitcək Makar həyəətə çıxmış və bir balta götürüb kirşədə küləşin altında gizlədibmiş.

– Heç özüm də bilmirəm ki, baltanı niyə götürdüm, – deyə o nağıl edirdi. – Mənə dedi, baltanı götür, mən də götürdüm. Kirşəyə minib yola düşdük. Düz yolumuzu gedirdik. Mən baltanı yadımdan çıxarmışdım. Kəndə çatmağımıza cəmi altı verst qalmışdı, kəndarası yoldan böyük yola çıxanda yoxuş başladı. Mən yərə düşüb kirşənin dalınca gedirdim, şeytan isə mənə pıçıldadı: “Sən nə fikirdəsen? Yoxuşu qalxsan, böyük yolda adam olacaq, sonra kəndə çatacaqsınız. O, pulları özünü ilə aparacaq. Gözləməyin yeri deyil, nə edəcəksən, indi elə”. Mən kirşəyə tərəf öyldim ki, guya küləşi düzəldirəm, balta isə elə bil özü sıcrayır əlimə gəldi. O dönüb baxdı. “Neyləyirsən?” – dedi. Mən baltanı qaldırıb endirmək istədim, o isə cəld adammış, kirşədən sıcrayır əllərimdən yapışdı. “Zalım, neylədiyindir?..” – dedi. Məni qarın üstünə yıxdı, mən müqavimət göstərmədim, özüm təslim oldum. O mənim əl-qolumu kəməri ilə bağlayıb kirşənin içərisinə atdı. Birbaş pristavın idarəsinə gətirdi. Məni zindana saldılar. Mühakimə etdilər. Camaat dedi ki, o yaxşı adamdır, biz ondan bir psixik görməmişik. Yanında yaşadığım ağalar da dedilər ki, yaxşı adamam. Ancaq vəkil tutmaq üçün pulum olmadı, odur ki, dörd il iş verdilər.

İndi budur, həmin adam öz həyatını təhlükəyə atdığını bildiyi halda, həmyerlisini xilas etmək üçün dustaqlar arasındakı sirri Nexlyudova vermişdi, əgər onun belə etdiyindən xəbər tutsaydılar, mütləq onu boğardılar.

Siyasi dustaqların olduğu bina iki kiçik kameradan ibarət idi. Kameraların qapısı dəhlizin hasarlanmış hissəsinə açılırdı. Dəhlizin hasarlanmış hissəsinə girdikdə Nexlyudovun birinci olaraq gördüyü adam Simonson oldu, o, əynində kurtka, öləndə küknar kösövü yamaqda olan sobanın, istinin təsirindən əsən qapağın qabağında bar-daş qurub oturmuşdu.

Nexlyudovu gördükdə, yerindən qalxmadan çatılmış qaşları altından aşağıdan yuxarı baxıb əlini ona uzatdı. O, düz Nexlyudovun gözlərinin içərisinə baxaraq mənalı bir əda ilə dedi:

- Gəldiyinizə çox şadam, mən sizi görməliyəm.
- Nə olmuşdur ki? – Nexlyudov soruşdu.
- Sonra, indi məşğulam.

Bunu deyib, Simonson yenə də özünün az yanacaq sərf etmək nəzəriyyəsi əsasında qaladığı soba ilə məşğul oldu.

Nexlyudov birinci qapıdan içəri girmək istəyirdi ki, o biri qapıdan Maslova çıxdı. O əylərək ələndəki süpürge ilə bir yığın zibili və tozu sobaya tərəf süpürürdü. Əynində ağ kofta var idi, yubkasını çırmalamışdı, ayaqlarına corab geymişdi. Toz basmasın deyə, başını ağ yayıqla qaşlarına qədar sarımışdı. Nexlyudovu gördükdə belini düzəltdi, qıpqırmızı qızırib həyəcanlanaraq süpürgeyi yerə qoydu, əllərini yubkasına sürtüb uzadaraq qabağında dayandı.

Nexlyudov əlini ona uzadaraq dedi:

- Binanı təmizləyirsiniz?
- Bəli, köhnə peşəmdir, – deyə Maslova gülümsədi. – Çirk boğaza çıxıbdir. Təmizləməkdən amanımız yoxdur. Nə oldu, yorğan qurudu? – deyə o, Simonsona müraciət etdi.

Simonson Nexlyudovu heyrətə salan xüsusi bir nəzakətlə ona baxıb.

- Az qalıb, – dedi.
- Onda yorğan üçün sonra gələm, indi gedim kürkü qurutmağa götürəm. Bizimkilər hamısı buradadır, – Maslova yaxındakı qapını göstərüb, özü uzaqdakı qapıya doğru getdi.

Nexlyudov qapını açıb kiçik bir kameraya girdi. Kameranın taxtalarının üstündəki balaca metal lampa işıqlandırırdı. Kamera soyuq idi, hələ yerə qonmamış toz rütubət və tütün qoxusu verirdi. Tənəke

lampa yaxınında olan şeylərə gur işıq salırdısa da, taxtlar kölgədə qalmışdı, divarlarda titrək kölgələr oynayırdı.

Yemək işlərinə baxan və qaynar su ilə ərzaq dalınca getmiş iki kişidən əlavə hamı kiçik kamerada idi. Nexlyudovun köhnə tanış Vera Yefremovna da burada idi, o daha da arıqlamış və rəngi daha çox saralmışdı, iri gözləri ürkək-ürkek baxırdı, alınıdakı damar şişmişdi, əyninə kofta geymişdi, saçlarını qısa vurdurmuşdu. Vera Yefremovna tütün sərilmiş qəzet kağızının qabağında oturub cəld hərəkətlərlə tütünü papiros gilizlərinə doldururdu.

Nexlyudovun ən çox xoşuna gələn, siyasi dustaq qadınlardan biri Emiliya Rantseva da burada idi, o, təsərrüfatın zahiri qaydasına nəzarət edir, ən ağır şəraitdə belə ona gözəllik verir və onu əsil evdarlıqla idarə edirdi. Qollarını çırmalamış Rantseva lampanın yanında oturub gündən yamış qəşəng və çevik əlləri ilə parçaları və fincanları silərək taxtın üstünə sərilmiş məhrəbaya düzürdü. O, çirkin, gənc bir qadındı, üzündə zəkali və mülayim ifadə vardı, gülümsəyərək çöhrəsi birdən-birə dəyişib şən, gümrəh olma və qəşəngləmək xassəsinə malik idi. İndi o, Nexlyudovu belə bir təbəssümlə qarşıladı. Rantseva dedi:

– Biz elə güman edirdik ki, siz artıq Rusiyaya çıxıb getmişsiniz.

Marya Pavlovna da burada, kölgədə, kameranın uzaq bir küncündə oturub sevimli uşaq səsi ilə ara vermədən nə isə danışan sarışın saçlı balaca qızciğazla məşğul idi.

– Yaxşı oldu ki, gəldiniz. Katyanı gördünüz mü? – o, Nexlyudovdan soruşdu. – O, qızciğazı göstərib dedi: – Bir bizim qonağımıza baxın.

Anatoli Krixtov da burada idi. O arıqlamış və rəngi qaçmışdı, keçə çəkməli ayaqlarını altına yığıb ikiqat halda taxtın bir küncündə oturub titrəyir, əllərini yarımkürkünün qollarına salıb qızdırmaqlı gözləri ilə Nexlyudova baxırdı. Nexlyudov ona yaxınlaşmaq istədi, lakin yolunun üstündə, qapının sağ tərəfində kəsədən nə isə axtaran və gülümsəyən qəşəng Qrabelslə söhbət edən kürən, qıvrımsaq, gözlərinə çəsmək taxmış gödəkcəli bir adam oturmuşdu. Bu adam məşhur inqilabçı Novodvorov idi və Nexlyudov onunla salamlaşmağa tələsdi. Nexlyudov Novodvorovla salamlaşmaq üçün həm də ona görə tələsdi ki, bu dəstədə olan siyasi dustaqlardan yalnız bu adam onun xoşuna gəlmirdi. Novodvorov mavi gözlərilə

çəməyinin üstündən Nexlyudova baxdı və qaşqabağını tökərək ensiz əlini ona uzatdı. O çox güman ki, kinayə ilə:

– Hə, səyahətiniz xoşmu keçir? – dedi.

Nexlyudov özünü elə tutdu ki, guya bu kinayəni sezmir, bunu məhrəblənlik kimi qəbul edir və:

– Bəli, maraqlı şeylər çoxdur, – deyər cavab verdikdən sonra Kriltsova yaxınlaşdı.

Nexlyudov üzdən özünü laqeyd göstərsə də, ürəyində, Novodvorova o qədər də laqeyd deyildi. Novodvorovun sözləri, onun Nexlyudovu açıqdan-açığa sancmaq üçün bir şey söyləmək və onu incitmək arzusu Nexlyudovun indiki sakit əhvali-ruhiyyəsinə pozdu. O məyus olub kədərləndi.

– Səhhətiniz necədir? – deyər Nexlyudov Kriltsovun soyuq və titrəyən əlini sıxdı.

Kriltsov əlini tələsik yarımkürkünün qoluna soxub dedi:

– Pis deyiləm, ancaq canım qızdır, islanmışam. Bura yaman soyuqdur. Baxın, pəncərələrin şüşəsi sınımışdır. – O, dəmir barmıqlıqlar arxasında iki yerdən sınımış pəncərə şüşələrini göstərdi. – Niyə görünmürdünüz?

– Buraxırlar, rəislər yaman ciddidirlər. Ancaq bugünkü zabıt bir qədər xoşroftar imiş.

Kriltsov dedi:

– Yaman da xoşroftar imiş! Onun səhər nə oyundan çıxdığını Maşadan soruşun.

Marya Pavlovna yerindən qalxmadan səhər dustaqlar yola çıxarkən balaca qızın başına gələnləri danışdı.

Vera Yefremovna qəti bir səslə:

– Məncə, ümumi etirazımızı bildirmək lazımdır, – dedisə də, eyni zamanda qətiyyətsiz və ürək baxışlarla gah birinin, gah da o birinin üzünə baxdı. – Vladimir bildirmişdir, ancaq bu azdır.

– Etiraz nədir, canım! – Kriltsov acıqlı-acıqlı üzünü qırışdırdı. Görünür, Vera Yefremovnanın səsindeki qeyri-təbiilik, sünilik və əsəbilik onu çoxdan idi ki, hiddətləndirirdi. – Siz Katyanı axtarırsınız? – deyər o, Nexlyudova müraciət etdi. – O işləyir, təmizlik edir. Kişilərə məxsus olan bu kameranı təmizləmişdir; indi qadınların kamerasını silib-süpürür. Ancaq birələri təmizləyib qurtara bilməyəcək, canımıza yaman dərəcəli. Bəs Maşa orada neyləyir?

– deyər Kriltsov başı ilə Marya Pavlovnanın oturmış olduğu küncü göstərər soruşdu.

Rantseva dedi:

– Qızlığa götürdüyü uşağın başını darayır.

Kriltsov dedi:

– Bitləri üstümüzdə dərəcəli deyil?

Marya Pavlovna dedi:

– Yox, yox, mən səliqə ilə darayıram, qız indi tərtemizdir. – O, Rantsevaya müraciət edib dedi: – Qızı alın, mən də gedib Katyaya kömək edim. Bir də Kriltsova yorğan götürür.

Rantseva qızı aldı, uşağın çıpaq və totuq əllərini bir ana nəvazişi ilə sıxaraq, qucağında oturdub ona bir parça qənd verdi.

Marya Pavlovna kameradan çıxdı, onun dalınca isə qaynar su və yemək götürən iki adam içəri girdi.

XII

İçəri girənlərdən biri alçaqboy, arıq bir cavan idi, əynində yaxası açıq yarımkürk, ayaqlarında hündür, uzunboğaz çəkmə var idi. O, əllərində qaynar su ilə dolu, buğ verən iki iri çaydan və qoltuğunda yaylığa bükülmüş çörək tutub iti və yüngül addımlarla yeriyirdi.

O, çaydanı fincanların ortasına qoyub, çörəyi Maslovaya verərək dedi:

– Bizim knyaz da gəlib ki! Bu gün qiyamət şeylər almış, – deyər o, yarımkürkünün çıxarıb, başının üzərindən taxtın bir tərəfinə tulladı.

– Markel süd və yumurta alıb; bu gün əsil ziyafət verəcəyik. Kirillovna yenə də öz estetik təmizliyini davam etdirir? – deyib Rantsevaya baxaraq gülümsədi və ona müraciətlə: – Hə, indi çay dəmlə, – dedi.

Bu adamın bütün görünüşündən, hərəkətlərindən, səsinə və baxışlarından gümrahlıq və şənlik yağdı. İçəri girənlərdən o birisi də alçaqboy və arıq idi, arıqlıdan sifətinin sümükləri dimdik çıxmışdı, bir-birindən aralı olub yaşla çalan qəşəng gözləri və incə dodaqları vardı. O əksinə tutqun və kədərli idi. Əynində köhnə pambıq palto, ayaqlarında qaloşa keçirilmiş uzunboğaz çəkmə vardı. O, iki bardaq və iki qutu götürmüşdü. Əlindəki şeyləri Rantsevanın qabağına qoyub, Nexlyudova boynu ilə, gözlərini ondan ayırmadan

təzim etdi. Sonra da tərlı əlini könülsüz Nexlyudova uzatdı və səbətdən ağır-ağır yeməkləri çıxardıb düzməyə başladı.

Bu siyasi dustaqların ikisi də xalq içərisindən çıxmış adamlardı: birincisi – kəndli Nabatov, ikincisi – fəhlə Markel Kondratyev idi. Markel inqilabi hərəkata otuz beş yaşında ikən, Nabatov isə on səkkiz yaşında qoşulmuşdu. Özünün böyük istedadı sayəsində kənd məktəbindən gimnaziyaya oxumağa gələn Nabatov bütün bu müddətdə dərs deyib dolanaraq gimnaziyanı qızıl medalla qurtarmışdısa da, universitetə getməmişdi; çünki hələ VII sınıfdə ikən özünüti avam qardaşlarını maarifləndirmək üçün xalqın içərisinə getməyi qərara almışdı. O belə də etmişdi: əvvəlcə böyük bir kənddə mirzə olmuş, lakin kəndlilərə kitab oxuduğu, onların içərisində istehlak və istehsal cəmiyyəti düzəltdiyi üçün çox çəkmədən həbs edilmişdi. Birinci dəfə onu həbsxanada səkkiz ay saxlamışdılar, həbsxanadan buraxıldıqdan sonra isə gizli nəzarət altında olmuşdu. Azad edildikdən dərhal sonra başqa bir quberniyanın başqa bir kəndinə gedərək müəllimliyə düzəlmiş və yenə də öz əməlindən əl çəkməmişdi. Onu təkrar həbs edib bu dəfə həbsxanada bir il iki ay saxlamışdılar; həbsxanada əqidəsi daha da möhkəmlənmişdi.

İkinci dəfə həbsxanada qaldıqdan sonra onu Perm quberniyasına sürgün etmişdilər. O buradan qaçmışdı. Onu təkrar tutub yeddi ay həbsxanada saxladıqdan sonra Arxangelskə sürgünə göndərmişdilər. Yeni çara and içməkdən boyun qaçırdığı üçün burada, onu Yakutsk vilayətinə sürgünə məhkum etmişdilər; beləliklə, yaşa dolduqdan sonra həyatının yarısını həbsxanada və sürgündə keçirmişdi. Bütün bu sərgüzəştləri Nabatovu zərər qədər qəzəbləndirməmişdi, eyni zamanda onun qətiyyətini də zəiflətməyib, əksinə, gücləndirmişdi. O, əlinə nə keçdi yeyən, həmişə eyni dərəcədə fəal, nikbin və gümrəh olan çevik bir adam idi. Nabatov heç vaxt, heç nəyin peşmançılığını çəkməzdi və qabaqcadan heç bir şey söyləməyib, bütün ağı, zirəkliyi və işgüzarlığı ilə vaxt ötürmədən fəaliyyətə deydi. Azadlıqda olarkən qarşısına qoyduğu məqsəd yolunda, məhz fəhlələrin, əksəriyyətlə kəndlilərin maariflənməsi və birləşməsi yolunda çalışırdı. Həbsxanada isə xarici əməllə əlaqəyə girmək, bu şəraitdə yalnız özü üçün deyil, onu əhatə edənlərin də həyatını yaxşı qurmaq üçün eyni əzmlə və əməli olaraq hərəkat edirdi. Nabatov hər şeydən əvvəl, cəmiyyət adamı idi. Elə bil onun özünə heç bir şey lazım deyildi və o ən azla kifayətlənə

bilərdi. Lakin yoldaşları üçün o çox şey tələb edib, yatmadan və yemədən həm cismani, həm də zehni – hər cür işi yorulmadan yerinə yetirə bilirdi. Kəndli olduğu üçün zəhmətsevən, zirək, işdə diribaş və təbii olaraq təmkinli bir adam idi, öz gələcətinin nəinki hissələrinə hörmət göstərməyi, həm də rəylərinə çətinlik çəkmədən diqqətlə qulaq asmağı bacarırdı. Onun savadsız bir kəndli qadın olan mövhumatçı, qoca dul anası sağ idi, Nabatov ona kömək edirdi, azadlıqda yaşayarkən isə anasına baş çəkirdi. Evlərində olduğu zaman anasının həyatını bütün təfəsilatı ilə öyrənər, işdə ona kömək edər və keçmişdə yoldaşlığı etdiyi kəndli uşaqları ilə əlaqəsini kəsməzdi; onlarla birlikdə qəzet kağızında bütün çəkər, yumruqlaşar, necə aldadıldıqlarını və düşər olduqları bu yalan torundan necə qurtarmaq lazım gəldiyini onlara başa salırdı. Nabatov inqilabın xalqa nə verəcəyini düşünən və bu barədə danışan zaman həmişə içərisindən çıxmış olduğu xalqı təsvirində canlandırdı, onun fikrincə, demək olar, elə belə bir şəraitdə yaşayacaq bu xalqın torpağı olmalı idi, lakin ağalar və məmurlar olmamalı idi. Onun təsəvvürünə görə inqilab xalq yaşayışının əsas formalarını dəyişməməli idi – bu fikrində o, Novodvorovla da, Novodvorovun rəyinə şərik olan Markel Kondratyevlə də düz gəlmirdi, – onun fikrincə, inqilab bütün binanı dağıtmayıb, onun hərəratlə sevdiyi bu gözəl, möhkəm və böyük köhnə binanın içərisini yalnız başqa cür bölüşdürüb qurmalı idi.

Din məsələlərində də o həmçinin əsil kəndli idi; metafizika haqqında, dünyanın əvvəli və axırı haqqında heç zaman düşünməzdi. Araç üçün olduğu kimi, onun üçün də Allah indiyədək zərurət hiss etmədiyi bir fərziyyə idi. Dünyanın necə, Musaya, yoxsa Darvinəmi görə yaranması ilə onun heç zaman heç bir işi olmazdı və yoldaşlarına çox mühüm görünən darvinizm onun fikrincə, dünyanın altı gündə yaranması kimi bir fikir əyləncəsindən başqa bir şey deyildi.

Dünyanın necə yaranması məsələsi Nabatovu məhz ona görə məşğul etmirdi ki, onun qarşısında həmişə dünyada necə yaxşı yaşamaq məsələsi dururdu: o həmçinin gələcək həyat haqqında da heç zaman düşünməyib ata-babalarından miras qalmış bütün əkinçilər üçün ümumi olan bu möhkəm dinc əqidəni qəlbində gözdirib düşüncürdü ki, heyvanat və nəbatat aləmində heç bir şeyin ölməyib, daim bir şəkildən başqa bir şəkə keçdiyi, yəni peyin dönüb dön,

dən dönüb toyuq, qurbağa balası qurbağa, tırtıl kəpənək, palıd qozası isə palıd ağacı olduğu kimi, insan da məhv olmayıb yalnız şeklini dəyişir. O buna inandığı üçün də həmişə ölümə gümrah və hətta şən nəzərlərlə baxıb ona doğru apararı itzırablara mətənətlə dözdürdüsə də, bu barədə danışmağı sevmir və bacarmırdı. O işləməyi sevir və özü həmişə əməli işlə məşğul olduğu kimi, yoldaşlarını da bu yola dəvət edirdi.

Xalq içərisindən çıxmış digər siyasi dustaq Markel Kondratyev başqa biçimli adam idi. O, on beş yaşlarından işləməyə və dumanlı şəkildə dərk etdiyi təhqirləri boğmaq üçün papiros çəkib içməyə başlamışdı. O, ilk təhqiri birinci dəfə Milad bayramında, uşaqlar fabrikanın arvadı tərəfindən düzəldilmiş yolka şənliyinə gətirilədiyi zaman hiss etmişdi. Bu yolkada ona və onun yoldaşlarına bir qəpiklik tütək, alma, zərli kağız bükülmüş qoz, əncir qurusu, fabrikanın uşaqlarına isə, Kondratyevə sehribaz hədiyyələri kimi görünən və sonralar öyrəndiyinə görə əlli manatdan çox qiymətli olan oyuncaqlar bağışlamışdılar. Tanınmış bir inqilabçı qadın fabrikanə işə girib Kondratyevin çox istedadlı olduğunu sezərək, ona oxumaq üçün kitab verməyə başlayanda və onunla söhbət edib Kondratyevin vəziyyətini, bu vəziyyətin səbəblərini, bu vəziyyəti yaxşılaşdırmaq yollarını izah etməyə başlayanda onun iyirmi yaş var idi. Ağır vəziyyətdən özünü və başqalarını azad etmək imkanını aydın təsəvvür etdiyi zaman bu vəziyyətin ədalətsizliyi ona əvvəllər olduğundan daha amansız və daha müdhiş görünməyə başlamış və Kondratyev yalnız azad olmağı deyil, həm də amansız ədalətsizliyi törədənələri və onu müdafiə edənləri cəzalandırmağı hərəkətə arzu etmişdi. Ona izah etmişdilər ki, bu imkanı bilik verir, buna görə də Kondratyev özünü ehtirasla bilik almağa həsr etmişdi. Sosializm idealının bilik vasitəsilə necə həyata keçiriləcəyi onun üçün aydın olmasa da, Kondratyev inanırdı ki, bilik onun öz vəziyyətinin ədalətsizliyini açıb göstərdiyi kimi, bu ədalətsizliyi də aradan qaldıracaqdır. Bundan əlavə, onun fikrincə, bilik onu digər adamlardan daha yüksəklərə qaldırır. Buna görə də içməyi və papiros çəkməyi buraxaraq anbardar vəzifəsinə keçirildikdə daha çox qalan bütün boş vaxtını elmə sərf etdi.

Onu öyrədən inqilabçı qadın Kondratyevin böyük istedadına heyran qalmışdı, bu istedadı sayəsində Kondratyev hər cür elmi acgözlüklə mənimseyirdi. İki il müddətində o, cəbri, həndəsəni və

xüsusilə sevdiki tarixi öyrəndi, bütün bədii və tənqidi ədəbiyyatı, ən başlıcası isə sosialist ədəbiyyatını başdan-başa oxudu.

Qadağan olunmuş kitabları saxladığı üçün inqilabçı qadını və onunla birlikdə Kondratyevi də tutub həbsxanaya saldılar, sonra isə Voloqda qubemiyasına sürgün etdilər. Burada o, Novodvorovla tanış olub daha çox inqilabi kitablar oxudu, hər şeyi yenidən yadına saldı və özünün sosialist görüşlərində daha da möhkəmləndi. Sürgündən qayıtdıqdan sonra o, fəhlələrin böyük bir tətilinə rəhbərlik etmişdi. Bu tətil fabrikanın darmadağın edilməsi və direktorun öldürülməsi ilə qurtarmışdı. Onu həbs edib hüquqlardan məhrum etmiş və sürgünə göndərmişdilər.

O, mövcud iqtisadi quruluşa olduğu kimi, dinə də mənfi münasibət bəsləyirdi. Təsiri altında böyüdüyi etiqadın mənasızlığını anlayaraq bu etiqaddan əvvəlcə güclə və qorxu ilə, sonra isə sevinclə birtəhər azad olduqdan sonra ona və onun babalarına satılmış yalanlardan qisas almış kimi keşişlərə, dini ehkama acı-acı və kinlə istehza etməkdən yorulmazdı.

O, zövq və əyləncə ələmindən uzaq olmağı adət etmişdi, ən kiçik şeylə kifayətlənərdi, uşaqlıqdan işə alışmış, əzələləri inkişaf etmiş hər bir adam kimi hər cür cismani işi asan, cəld görər və çox işləsə də, həbsxanalarda və yatalarda mütaliəni davam etdirmək üçün vaxtını hər şeydən qiymətli tutardı. İndi o, Marksın birinci cildini öyrənirdi və bu kitabı kəsində olduqca qiymətli bir şey kimi böyük qayğıkeşliklə saxlayırdı. Novodvorov isə müstəsna olmaqla, bütün yoldaşlarına təmkinli və laqeyd bir münasibət bəslərdi. Novodvorova o xüsusilə sədaqətli idi və onun hər şey barəsindəki bütün mühakimələrini rəddedilməz bir həqiqət kimi qəbul edərdi.

Qadınlara isə sonsuz bir nifrət bəslərdi. O, qadınlara bütün lazımlı işlərdə əngəl olan adamlar kimi baxırdı. Lakin Maslovaya yazığı gəlirdi və onda aşağı sinfin yuxarı sinif tərəfindən istismar edilməsi nümunəsini görərək onunla məhraban dolanırdı. Həmin bu səbəb üzündən Nexlyudovu sevməyib onunla danışmazdı, Nexlyudov ona əl uzatdıqda, əlini sıxmazdı, yalnız əlini qabağa uzadardı ki, Nexlyudov tutub sıxa bilsin.

Soba alışıb qızışmış, çay dəmlənib stəkanlara və fincanlara tökül-müş, çaylara süd qatılmış, qoğallar, təzə bişirilmiş buğda çörəyi, şor, yumurta, yağ, dana baş-ayağı ortaya düzülmüşdü. Hamısı masanı əvəz edən taxtın üzərində yeməyə yaxın oturub içir, yeyir, danışırdı. Rantseva yeşiyin üstündə oturub çay süzürdü. Qalan dustaqların hamısı onun başına toplaşmışdı. Təkcə Kriltsov islanmış yarımkürkünü çıxarıb quru bürüncəyə bürünərək yerində uzanıb Nexlyudovla söhbət edirdi.

Yoldakı soyuqdan və nəmədən sonra, burada gördükləri çirk və səliqəsizlikdən, hər şeyi qaydaya salmaq üçün çəkilən zəhmətdən sonra, yemək yeyib isti çay içdikdən sonra hamının kefi çox kök idi.

Divarın dalında cani dustaqların ayaq tapdıları, çığırtı sosləri və söyüş eşidilərək sanki onlara harada olduqlarını xatırladırdı, bu işə kamerada oturanların rahatlıq hissini daha da qüvvətləndirirdi. Dənizin ortasında yerləşən adada olduğu kimi, bu adamlar təhqir və iztirablardan müvəqqəti olaraq özlərini uzaq hiss etdikləri üçün əhvali-ruhiyyələri yüksək və coşqun idi. Hər şeydən danışdırlar, ancaq öz vəziyyətlərindən və onları nə gözlədiyindən danışmırdılar. Bundan əlavə, cavan kişilərlə qadınlar güclə bir yerə salındıqları zaman, həmişə olduğu kimi, bu adamlar da zorla birləşdirildiklərindən könüllü və ya könülsüz olaraq müxtəlif şəkildə birləşməyə vurulmuşdular. Demək olar ki, onların hamısı vurulmuşdu. Novodvorov qəşəng, həmişə gülümsəyən Qrabetse vurulmuşdu. Gənc taliba olan Qrabetç çox az düşüncəli və inqilab məsələlərinə tamamilə laqeyd idi. Lakin o, zəmanənin təsirinə qapılıb nə ilə işə özünü ləkələmiş və sürgünə göndərilmişdi. Azadlıqda başlıca həyat məqsədi kişilərin yanında müvəffəqiyyət qazanmaqdan ibarət olduğu kimi, bu xasiyyəti eynən istintaqlarda, həbsxanada və sürgündə də davam edirdi. İndi, yol getdikləri zaman Novodvorovun ona bənd olması ilə təskinlik tapırdı və özü də ona vurulmuşdu. Çox tez vurulan və özgələrdə məhəbbət oyatmasa da, həmişə qarşılıqlı məhəbbətə bel bağlayan Vera Yefremovna gah Nabatova, gah da Novodvorova bənd olurdu. Kriltsov da deyəsən, Marya Pavlovnaya bənd olmuşdu. O, Marya Pavlovnanı kişilərin qadınları sevdiyi kimi sevirisə də onun məhəbbətə olan münasibətini

bildiyi üçün öz hissini ona xüsusi qayğıkeçliklə qulluq etdiyinə görə, minnətdarlıq pərdəsi altında, dostluq pərdəsi altında gizlədirirdi. Nabatovla Rantseva bir-birilə sevgi münasibətləri ilə bağlanmışdılar. Marya Pavlovnaya olduqca ismətli, bakirə qız olduğu kimi, Rantseva da tamamilə ismətli ərli arvad idi.

O, on altı yaşında, hələ gimnaziyada oxuyarkən Peterburq universitetinin tələbəsi Rantsev sevib, on doqquz yaşında, Rantsev universitetdə təhsil aldığı zaman ona ərə getmişdi. Universitet əhvalatında əli olduğu üçün əri dördüncü kursda olanda Peterburqdan sürgün edilmiş və inqilabçı olmuşdu. O işə oxuduğu tibb məktəbinin dördüncü kursunu buraxıb ərinin dalınca getmiş və o da inqilabçı olmuşdu. Öz ərinin dünyanı ən yaxşı, ən ağıllı adamı hesab etməsə idi, onu sevməzdi, sevmədiyi üçün də, ərə getməzdi. Lakin bir halda ki, sevmişdi və əqidəsinə görə, dünyada ən yaxşı, ən ağıllı adama ərə getmişdi, təbiidir ki, həyatı və həyatın mənasını eynən dünyada ən yaxşı və ən ağıllı adamın başa düşdüyü kimi anlayırdı. Rantsev əvvəlcə həyatın mənasını oxumaqda görürdü, Rantseva da həyatı belə anlayırdı. Rantsev inqilabçı olduqda, o da inqilabçı olmuşdu. Rantseva çox yaxşı sübut edə bilirdi ki, hazırkı qayda-qanun belə qala bilməz, hər kəsin borcu bu qayda-qanuna qarşı mübarizə edib şəxsiyyətin azad inkişaf edə biləcəyi həm siyasi, həm də iqtisadi həyat tərzi qurmağa səy etməkdən və sairədən ibarətdir. Ona elə gəlirdi ki, doğrudan da belə düşünür və belə hiss edir, lakin əslində o yalnız ərinin düşüncələrini düşünürdü, özü də bunları həqiqət bildiyi üçün yalnız bircə şey axtarırdı: o öz qəlbinin ərinin qəlbii ilə həmahəng vurmasını, onunla birləşməsinə istəyir, təkcə bundan mənəvi zövq alır.

Ərindən və anasının alıb saxladığı uşağından ayrılmaq Rantsevaya ağır gəlirdi. Lakin o bu ayrılığa mətinliklə və sakitcə dözürdü; çünki bilirdi ki, bunu ərinin, əri xidmət etdiyi işin və buna görə də şəksiz həqiqət saydığı işin xatirinə edir. Onun fikri-zikri həmişə ərinin yanında idi, qabaqlar heç kəsi sevmədiyi kimi, indi də ərindən savayı heç kəsi sevməzdi. Lakin Nabatovun ona olan hədsiz və saf məhəbbəti onu mütəəssir edib həyəcanlandıırırdı. Əxlaqlı və möhkəm adam olan, əri ilə dostluq edən Nabatov ona bacı nəzərilə baxıb, bacı kimi rəftar etməyə çalışırdısa da, onun Rantseva ilə münasibətində daha böyük hiss duyulurdu. Bu böyük duyğu hər

ikisini qorxuya salmaqla bərabər, indi onların çətin həyatını zinnətləndirirdi.

Beləliklə, bu adamlar içərisində yalnız Marya Pavlovna ilə Kondratyev sevməkdən tamamilə azad idilər.

XIV

Nexlyudov adətən hamı çay içib axşam yeməyi yedikdən sonra etdiyi kimi, Katyuşa ilə təklikdə danışmaq ümidi ilə Krıltsovun yanında oturub onunla söhbət edirdi. Nexlyudov Krıltsova Makarın ona müraciət etməsini və onun cinayətinin tarixçəsi haqqında danışdı. Krıltsov parlaq gözlerini Nexlyudovun üzünə zillələrək ona diqqətlə qulaq asırdı.

O birdən-birə dedi:

– Bəli, bəzən məni belə bir fikir məşğul edir: biz onlarla bərabər, onlarla yanaşı gedirik, – “onlar” deyəndə, yəni kimlərə? Dallarınca getdiyimiz bu adamlarla. Halbuki biz onları nəinki tanımırıq, hətta tanımaq da istəmirik. Onlar isə bizdən daha pis hərəkət edib, bizə nifrət bəsləyir və bizi öz düşmənləri hesab edirlər. Bax, bu dəhşətlidir.

Söhbətə qulaq verən Novodvorov dedi:

– Dəhşətli heç bir şey yoxdur. Kütlələr həmişə yalnız hakimiyyəti sevirlər, – deyər o, cırtlı səsi ilə əlavə etdi. Hökumət hakim olduğu üçün onlar hökumətə hörmət edib bizə nifrət bəsləyirlər; sabah hökumət başına biz keçsək, – onlar bizə hörmət edəcəklər...

Bu zaman divarın arxasından söyüş səsləri, bir-birini itələyib divara vuran adamların qopardığı tiqqıltı, zəncirlərin cingiltisi və qışqırtı eşidildi. Kimi isə döyürdülər, kimsə “kömək edin”, deyə qışqırırdı.

Novodvorov sakit səsle dedi:

– Bu vəhşiləri görürsünüz? Bizlərlə onların arasında nə kimi əlaqə ola bilər?

Krıltsov hirsle:

– Sən onları vəhşi adlandıırısan. Amma Nexlyudov indicə belə bir hərəkət haqqında danışdı, – dedi və həmyerlisinin həyatını xilas etmək üçün Makarın öz həyatını necə təhlükəyə atdığını söylədi. – Bu vəhşilik deyil, igidlikdir.

Novodvorov istehza ilə dedi:

– Bu sentimentallıqdır! Bu adamların duyğularını və onların hərəkətlərinin səbəblərini anlamıq bizim üçün çətinidir. Sən bunu alicənablıq hesab edirsən, amma bəlkə də bu, katorqaya məhkum edilmiş adama qibtə hissidir.

Hamı ilə “sən” deyə danışan Marya Pavlovna birdən-birə coşaraq dedi:

– Bilmirəm, sən niyə başqalarında yaxşı heç bir şey görmürsən.

– Olmayan şeyi görmək mümkün deyil.

– Adamın öz həyatını dəhşətli təhlükəyə atdığını görə-görə, necə yoxdur deyirsən?

Novodvorov dedi:

– Məncə, biz öz işimizi görmək istəyiriksə, bunun üçün birinci şərt (Kondratyev lampanın işığına tutub oxuduğu kitabı bir kənara qoyaraq öz müəlliminə diqqətlə qulaq asmağa başladı) fantaziya uydurmaqdan ibarət olmayıb, şeylərə olduğu kimi baxmaqdan ibarətdir. Kütlələr üçün bir iş görüb onlardan əvəz gözləmək lazım deyildir, kütlələr fəaliyyətimizin hədəfini təşkil etsələr də, onlar indiki kimi süst olduqca, bizimlə əməkdaşlıq edə bilməzlər, – deyər o, mühazirə oxuyurmuş kimi sözbə başladı. Buna görə də inkişaf prosesi, bizim onları hazırladığımız inkişaf prosesi baş verməyincə onlardan kömək gözləməyimiz xam xəyaldir.

– Hansı inkişaf prosesi? – Krıltsov dilləndi. – Biz özbaşınalığa və istibdad düşmənlə olduğumuzu deyirik, məgər bu özü ən dəhşətli bir istibdad deyil?

– Burada heç bir istibdad yoxdur, – Novodvorov sakitcə cavab verdi. – Mən yalnız bunu deyirəm ki, xalqın getməli olduğu yolu tanıyıram və bu yolu göstərə bilərəm.

– Axı sən niyə əminsən ki, sənin göstərdiyin yol həqiqi yoldur? Məgər bu istibdad deyil, məgər böyük inqilabın inkvizisiyası və edamları bu istibdaddan irəli gəlməmişdir? Elmin göstərdiyi yeganə həqiqət yolunu onlar da bilirdilər.

– Onların səhvi mənim səhv etdiyimə dəlalət etmir. Bundan əlavə, ideoloqların sayıqlamaları ilə indiki müsbət iqtisad elminin məlumatları arasında böyük fərq vardır.

Novodvorovun səsi bütün kameranı basmışdı. Təkcə o danışır, qalanları isə susurdular...

O bir dəqiqəliyə susduqda Marya Pavlovna dedi:

– Həmişə mübahisə edirlər.

– Bəs bu barədə sizin fikriniz nədir? – Nexlyudov Marya Pavlovnadan soruşdu.

– Mənim fikrim budur ki, Anatoli haqlıdır, öz görüşlərimizi zorla xalqa calamaq olmaz.

– Katyuşa, bəs sizin fikriniz? – Nexlyudov gülümsəyərək soruşdu.

– O, Katyuşanın başqa bir şey deyəcəyindən ehtiyat elədiyi üçün onun cavabını qorxa-qorxa gözləməyə başladı. Katyuşa çöşərək dedi:

– Mənim fikrim budur ki, sadə adamları incidiblər, sadə adamları çox incidiblər.

– Doğrudur, Mixaylovna, doğrudur, – Nabatov qışqırdı, – camaatı çox incidiblər. Elə etmək lazımdır ki, onu incitməsinlər. Bizim vəzifəmiz bundan ibarətdir.

Novodvorov:

– İnqilabın vəzifələri haqqında bu çox qəribə bir təsəvvüdü, – dedi və susub hirsli-hirsli papiros çəkməyə başladı.

Kriltsov pıçılı ilə:

– Bunlarla dil tapa bilmirəm, – deyib susdu.

Nexlyudov dedi:

– Danışmasan daha yaxşıdır.

XV

Bütün inqilabçıların Novodvorova böyük hörmət etmələrinə, onun çox savadlı olmasına və çox ağıllı hesab edilməsinə baxmayaraq, Nexlyudov onu mənəvi keyfiyyətləri etibarilə orta səviyyədən aşağı olan inqilabçılar sırasına daxil edirdi, halbuki bu inqilabçılar ondan qat-qat aşağıda dururdular. Bu adamın zehni qabiliyyəti – sürəti böyük idi; lakin özü barədə fikri – məxrəci ölçüyəgəlməz dərəcədə daha böyük idi və zehni qabiliyyətindən xeyli çox idi.

Bu adam mənəvi həyat meyli etibarilə Simonsona tamamilə zidd bir adam idi. Simonson əsas etibarilə əsil kişi təbiətli adamlardan biri idi, bu adamların hərəkətləri onların düşüncə tərzindən irəli gələn bununla müəyyən edilir. Novodvorov isə əsas etibarilə qadın təbiətli adamlar sırasına mənsub idi, bu adamların düşüncə tərzində qismən hissələrin qarşıya qoyduğu məqsədləri əldə etməyə, qismən də hissələrdən irəli gələn hərəkətlərə bəraət qazandırmamağa yönəldilmiş olur.

Çox inandırıcı dəlillərlə, bəlağətlə izah etmək məharətinə baxmayaraq, Novodvorovun inqilabi fəaliyyəti Nexlyudova yalnız şöhrətpərəstliyə, adamların qarşısında birincilik qazanmaq arzuna əsaslandırılmış kimi görünürdü. Özgələrin fikirlərini mənim-səmək və bu fikirləri olduğu kimi başqalarına söyləmək bacarığı sayəsində qabaqlar, təhsil aldığı dövrdə bu bacarığı yüksək qiymətləndirən müəllim və tələbələr arasında (gimnaziyada, universitetdə, qulluq etdiyi idarədə) birincilik qazanmış və bundan məmnun qalmışdı. Lakin diplomu aldıqdan və təhsilini başa çatdırdıqdan sonra bu birincilik də yox olmuşdu. Novodvorovu sevməyən Kriltsovun Nexlyudova söylədiyi kimi, yeni mühitdə birincilik qazanmaq üçün öz görüşlərini birdən-birə tamamilə dəyişmişdi və tədrici liberallıqdan dönüb qırmızı, xalqçı olmuşdu. Xasiyyətində şübhə və tərəddüdlər doğuran mənəvi və estetik xüsusiyyətlərin olmaması sayəsində o, inqilabçılar aləmində tezliklə izzət-nəfsini təmin edən partiya rəhbəri mövqeyini tuta bilmişdi. Özünə birdəfəlik istiqamət seçdikdən sonra daha heç vaxt şübhə və tərəddüd etmirdi. Buna görə də heç vaxt səhv buraxmayacağına əmin idi. Hər şey ona olduqca sadə, aydın, şübhəsiz görünürdü. Dünyagörüşü dar və birtərəfli olduğundan onun nəzərində hər şey, doğrudan da, çox sadə, aydın idi və özünün dediyi kimi, yalnız məntiqli olmaq lazım idi. Novodvorovun özünə olan inamı o qədər böyük idi ki, bu inam insanlarda ya yalnız ikrah doğurur, ya da onları özünə tabe edirdi. Onun özünə hədsiz inamını dərin ağıl və zəka kimi qəbul edən bir çox cavanlar içərisində fəaliyyət göstərdiyi üçün əksəriyyət ona tabe olurdu və inqilabçı dairələrdə böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. Onun fəaliyyəti üsyana hazırlıqdan ibarət idi, bu üsyən zaman o, hökuməti ələ keçirib məclis çağırmalı idi. Məclisdə isə onun tərtib etdiyi proqram irəli sürülməli idi. Novodvorov tamamilə əmin idi ki, bu proqram bütün məsələləri əhatə edirdi və onu həyata keçirməmək olmazdı.

Cəsarətli və qətiyyətli olduğuna görə, yoldaşları hörmət etsələr də, onu sevmirdilər. O isə heç kəsi sevmirdi və bütün görkəmli adamlara öz rəqibi kimi münasibət bəsləyirdi və imkan olsaydı, onlarla qoca erkək meymunların cavan meymunlarla hərəkət etdiyi kimi hərəkət edirdi. Onun öz qabiliyyətlərini bürzə verməsinə mane olmasınlar deyən Novodvorov başqa adamların zəkasını, qabiliyyətini əllərindən almağa razı idi. Novodvorov yalnız ona boyun əyən adamlara yaxşı münasibət bəsləyirdi. İndi, yolda təsiri altına

aldığı fəhlə Kondratyeva, Vera Yefremovnaya və qəşəng Qrabetse belə münasibət bəsləyirdi: bu qadınların ikisi də Novodvorova vurulmuşdu. Novodvorov prinsip etibarilə qadın məsələsinin tərəfdarı olsa da, indi Qrabetse vurulduğu kimi, sentimentallıqla tez-tez vurulduğu, ləyaqətlərini yalnız özünün görə bildiyi qadınlar müstəsna olmaqla, qəlbinin dərinliyində bütün qadınları axmaq və rəzil hesab edirdi.

Kişi ilə arvad arasındakı münasibət məsələsi ona bütün məsələlər kimi çox sadə, çox aydın və azad sevginin bərqərar olması ilə bəsbütün həll edilmiş kimi görünürdü.

Onun bir kəbinsiz və bir də kəbinli arvadı var idi, aralarında səmimi məhəbbətin yoxluğuna əmin olduqdan sonra kəbinli arvadını boşamışdı və indi azad şəkildə Qrabetse ilə evlənmək fikrində idi.

Novodvorov Nexlyudova, özünün dediyi kimi, Maslova ilə "əzilib-büzüldüyü" üçün nifrət edirdi, xüsusən də ona görə nifrət edirdi ki, Nexlyudov mövcud quruluşun qüsurları və onu düzəltmək vasitələri haqqında onun, Novodvorovun düşündüyü kimi yox, hətta öz bildiyi kimi, knyaz kimi, yəni axmaqcasına düşünməyə cəsarət edirdi. Nexlyudov Novodvorovun ona bu münasibətindən xəbərdar idi və bundan mütləssir olsa da, hiss edirdi ki, səyahət zamanı əhvali-ruhiyyəsinin yerində olmasına baxmayaraq, o da Novodvorova nifrət bəsləyir və bu adama qarşı qüvvətli nifrət hissində heç cür üstün gələ bilmir.

XVI

Qonşu kameradan rəislərin səsi eşidildi. Sonra hər şey susdu və bunun arxasınca starşına iki keşikçi ilə içəri girdi. Bu, yoxlama idi. Starşına hər kəsi barmağı ilə göstərərək hamını saydı. Növbə Nexlyudova çatdıqda starşına yaxın bir adamı ilə danışmış kimi mehriban səsə ona dedi:

– Knyaz, indi, yoxlamadan sonra daha burada qalmaq olmaz. Getmək lazımdır.

Bunun nə demək olduğunu bilən Nexlyudov starşınaya yaxınlaş bayaqdan hazırladığı üç manatı onun ovcuna basdı.

– Daha nə deyim! Bir az da əyləşin.

Starşına getmək istəyəndə başqa bir kiçik zabıt və onun dalınca seyrək saqqallı, gözünün altı göyərdilmiş hündürboy, arıq bir dustaq içəri girdi.

Dustaq dedi:

– Mən qızın dalınca gəlmişəm.

– Budur, atam da gəldi, – deyər birdən cingiltili uşaq səsi eşidildi, Marya Pavlovna və Katyuşa ilə birlikdə qız üçün yeni paltar tikən Rantsevanın (Rantsevanın başladığı yubkadan) arxasından sarışın bir baş boylanıb baxdı.

Buzovkin nəvazişlə:

– Mənəm, qızım, mənəm.

Marya Pavlovna ürəyi yana-yana Buzovkinin əzişdirilmiş üzünə baxaraq:

– Burada onun üçün yaxşı keçir, – dedi. – Qoyun bizim yanımızda qalsın.

Qız Rantsevanın əlində tikdiyi paltarını göstərərək dedi:

– Xanımlar mənim üçün təzə paltar tikirlər. Yaxşı paltardır, qırmızıdır.

Rantseva qızı oxşayaraq dedi:

– Gecəni bizim yanımızda qalmaq istəyirsənmi?

– İstəyirəm. Ancaq atam da qalsın.

Rantseva gülümsəyib:

– Atana qalmaq olmaz, – dedi. Sonra da: – Onu qoyun bizim yanımızda qalsın, – deyər qızın atasına müraciət etdi.

Qapıda dayanmış starşına:

– Qoyun qalsın, – dedi və kiçik zabıtla bərabər çıxıb getdi.

Keşikçilər çıxıb gedən kimi Nabatov Buzovkinə yaxınlaşdı əlini onun çiyinə vuraraq dedi:

– Qardaşım, doğrudanmı Karmanov istəyir ki, başqa bir dustaq onu əvəz etsin?

Buzovkinin mehriban və nəvazişli üzünə birdən-birə bir qüssə qondu və gözləri elə bil pərdələndi. O:

– Biz eşitməmişik. Ağlım çətin kəsir, – dedi və gözlərini tutmuş pərdə çəkilmədən əlavə etdi: – Aksyutka, yaxşı, xanımların yanında qal, – bunu deyib tələsik kameradan çıxdı.

Nabatov dedi:

– Əhvalatı bilir, əvəz olunmaq məsələsi doğrudur. Bəs siz nə edəcəksiniz?

Nexlyudov dedi:

– Şəhərdə rəislərə deyəcəyəm. Mən onların ikisini də üzəndən tanıyıram.

Görünür, mübahisənin təzədən başlanacağından qorxduğu üçün heç kəs dinmədi.

Əllərini başının altına qoyub kameranın bir küncündəki taxtın üstündə uzanan və bütün bu müddətdə danışığa qarışmayan Simonson qətiyyətlə ayağa qalxdı və bütün oturanların yanından keçib ehtiyatla Nexlyudova yaxınlaşdı.

– İndi mənə qulaq asa bilərsinizmi?

Nexlyudov:

– Əlbəttə, – dedi və onun dalınca getmək üçün ayağa qalxdı.

Katyuşa ayağa qalxan Nexlyudova baxdı, gözləri onun gözlərinə sataşdı, o qızardı və bir şey anlamırmış kimi başını yırğaladı.

Simonson Nexlyudovla birlikdə dəhlizə çıxdıqda:

– Mənim sizə deyəcəyim bunlardır, – deyərək başladı. Dəhlizdə cani dustaqların saldıği uğultu və səs-küy xüsusilə aydın eşidilirdi. Nexlyudov üz-gözünü qırırdıysa da, görünür, Simonson bundan özünü itirmədi. O, məhriban gözlərini Nexlyudovun düz üzünə diqqətlə zilləyərək sözünə davam etdi: – Sizin Katerina Mixaylovna münasibətini bildiyim üçün özümə borc bilirəm ki... – bu arada nə haqqında isə mübahisə edənlər iki adam qapının yanında səs-səse verib qışqırdığı üçün Simonson sözünü kəsməli oldu.

Adamlardan biri:

– Sənə deyirlər ki, mənimki deyil, – deyərək qışqırırdı.

O birisi xıriltılı səslə deyirdi:

– Qışqırma, boğazın yırtılar.

Bu zaman Marya Pavlovna dəhlizə çıxdı. O dedi:

– Məgər orada danışmaq olar, buraya gəlin, burada Veradan başqa heç kəs yoxdur. – Bunu deyib Marya Pavlovna qabağa düşərək indi siyasi dustaq qadınların ixtiyarına verilmiş kiçik və görünür, təkadamlıq kameranın qapısından içəri girdi. Vera Yefremovna yorğanı başına çəkərək taxtın üstündə uzanmışdı.

Marya Pavlovna:

– Onun başağrısı tutub, yatır, heç bir şey eşitmir, mənə gedirəm, – dedi.

Simonson dedi:

– Əksinə, burada qal, mənim heç kəsdən, xüsusilə səndən gizlin heç bir sırım yoxdur.

Marya Pavlovna:

– Yaxşı, olsun, – dedi və bədəni uşaq kimi o tərəf-bu tərəfə yırğalaya-yırğalaya taxtın üstündə rahat oturdu, qəşəng, qonur gözlərini haraya isə uzaqlara zilləyib qulaq asmağa hazırlaşdı.

– Deyəcəyim budur ki, – Simonson təkrar etdi, – sizin Katerina olan münasibətini bildiyim üçün özümün ona münasibətimdən sizi xəbərdar etməyi özümə borc bilirəm.

Nexlyudov Simonsonun onunla danışdığındakı sadəliyə və heç bir şeyi gizlətməməsinə biixtiyar məftun olaraq soruşdu:

– Nə demək istəyirsiniz?

– Onu demək istəyirəm ki, mən Katerina Mixaylovna ilə evlənmək istəyirəm...

Marya Pavlovna gözlərini Simonsona zilləyərək:

– Qəribədir, – dedi.

– ...bu barədə, yəni ondan mənim arvadım olmağımı xahiş etməyi qərara almışam, – deyərək Simonson sözünə davam etdi.

Nexlyudov dedi:

– Mənim əlimdən nə gələr? Bu ondan aslıdır.

– Elədir, ancaq o bu məsələni sızsız həll etməz.

– Nə üçün?

– Çünki sizin ona olan münasibətiniz qəti surətdə həll olunmayınca, o heç bir şey deyə bilməz.

– Məsələ mən tərəfdən qəti surətdə həll edilmişdir. Mən öz borcumu yerinə yetirməyi, bundan əlavə onun vəziyyətini yüngülləşdirməyi arzu edirəm, lakin azacıq da olsa, ona mane olmaq fikrində deyiləm.

– Elədir, lakin o sizin fədakarlığımızı istəmir.

– Burada heç bir fədakarlıq yoxdur.

– Özü də mən bilirəm ki, onun bu qərarı qətidir.

Nexlyudov dedi:

– Belə olduqda mənimlə danışmağa nə ehtiyac var?

– O istəyir ki, bunu siz də təsdiq edəsiniz.

– Mən borclu olduğum bir şeyi yerinə yetirməli olmadığımı necə təsdiq edə bilərəm? Yalnız bunu deyərək bilərəm ki, mən azad deyiləm, o isə azaddır.

Simonson susub fikrə getdi.

– Yaxşı, mən ona elə-belə də deyərəm. Siz elə güman etməyin ki, mən ona vurulmuşam, – deyərək o, sözünə davam etdi. – Mən onu gözəl, nadir insan, çox iztirab çəkmiş bir adam kimi sevirəm. Ondan

heç bir şey gözləmirəm, lakin çox istəyirəm ki, ona kömək edəm, onun vəziyyətini...

Nexlyudov Simonsonun səsinin titrədiyini eşitdikdə təəccübləndi.

– ...onun vəziyyətini yüngülləşdirim, – deyə Simonson sözüne davam etdi. – Əgər o sizin köməyinizi qəbul etmək istəmərsə, qoy mənim köməyimi qəbul etsin. Əgər razı olsa idi, xahiş edərdim ki, onun əvəzinə mənə sürgünə göndərsinlər. Dörd il elə bir şey deyil. Mən onun yanında yaşayıb bəlkə də aqibətini yüngülləşdirərdim... – Simonson həyəcanından yenə də sözünü yarımcıq qoydu.

Nexlyudov dedi:

– Mən nə deyə bilərəm? Onun sizin kimi bir qəyyum tapmasına mən şadam...

– Bax, mənə də elə bu lazım idi, – Simonson sözüne davam etdi.

– Mən bilmək istəyirdim görüm, siz onu sevdiyiniz halda, onun yaxşılığını istədiyiniz halda, mənim onunla evlənməyimi xeyirli bir iş hesab edirsiniz?

Nexlyudov qəti bir səsle:

– Əlbəttə, – dedi.

Simonson kimi qaraqabaq bir adam ondan heç cür gözlənilməyən bir uşaq nəvəzişilə Nexlyudova baxıb dedi:

– Hər şey ondan asılıdır. Mən yalnız bunu istəyirəm ki, onun iztirab çəkmiş qəlbi rahat olsun.

Simonson ayağa qalxdı və Nexlyudovun əlindən tutub üzünü ona yaxınlaşdırdı, xəcalətlə gülümsəyib onu öpdü. O:

– Mən ona elə-belə də deyərəm, – deyib kameradan çıxdı.

XVII

Marya Pavlovna dedi:

– Görürsünüzmü? Vurulub, bərk vurulub. Heç bir zaman gözləməzdim ki, Vladimir Simonson axmaqcasına və uşaq kimi sevsin. Təəccüblüdür və doğrusunu deməliyəm ki, bu mənə məyus edir, – deyə o, köks ötürərək sözünü qurtardı.

Nexlyudov:

– Bəs, o, Katya? Siz necə bilirsiniz, o buna necə baxır? – deyə soruşdu.

– Omu? – deyib Marya Pavlovna dayandı, görünür Nexlyudovun sualına mümkün qədər düzgün cavab vermək istəyirdi. – Omu?

Bilirsinizmi, özünün keçmişinə baxmayaraq, Katya təbiəti etibarilə ən əxlaqlı adamlardan biridir... Özü də çox həssasdır... O sizi sevir, ürəkdən sevir və bununla xoşbəxtdir ki, sizi öz məsələsinə qatmaq üçün sizə pis də olsa, bir yaxşılıq edə bilər. Sizə ərə getmək onun üçün əvvəlkindən daha pis, daha dəhşətli bir düşkünlük olardı, odur ki, o heç bir zaman buna razı olmaz. Ancaq sizin burada olmanız ona rahatlıq verir.

Nexlyudov dedi:

– Bəs onda nə edim, buradan çıxıb gedim?

Marya Pavlovna mehriban uşaq təbəssümü ilə gülümsədi.

– Bəli, qismən.

– Qismən necə çıxıb getmək olar?

– Mən düz demədim; ancaq Katya haqqında sizə demək istəyirdim ki, Katya onun bu coşqun məhəbbətini yəqin ki, mənasız hesab edir (Simonson Katyaya heç bir şey deməmişdi), bu məhəbbət onun izzət-nəfsini oxşamaqla bərabər, həm də onu qorxudur. Bilirsinizmi, mən belə işlərdən baş çıxarmaram, lakin mənə elə gəlir ki, Simonsondakı hiss pərdələnmiş olsa da, kişilərdə olan ən adi hissdır. O deyir ki, bu məhəbbət ona qüvvət verir, bu məhəbbət mənəvi bir məhəbbətdir. Ancaq bilərəm, bu, müstəsna məhəbbət olsa da, hər halda əsasını iyrenc bir şey təşkil edir... bu məhəbbət Novodvorovla Lyuboçkanın arasında olan məhəbbət kimidir.

Marya Pavlovna öz sevimli mövzusunda uyaraq məsələdən uzaqlaşdı.

– Bəs onda mən nə edim? – deyə Nexlyudov soruşdu.

Marya Pavlovna dedi:

– Məncə, sizə onunla danışmaq lazımdır. Hər şey aydın olanda, həmişə yaxşı olur. Onunla danışın, mən Katyanı çağıraram. İstəyirsiniz?

Nexlyudov:

– Zəhmət olmasa, – dedi və Marya Pavlovna kameradan çıxdı.

Kiçik kamerada tək qalıb Vera Yefremovnanın sakit tənəffüsünü və hərdən bir bu tənəffüsü pozan iniltisini, cani dustaqların iki qapı arxasında ara vermədən eşidilən uğultusunu dinlərkən varlığını qərribə bir hiss bürüdü.

Simonsonun dedikləri, özünü mənəvi zəif hiss etdiyi dəqiqələrdə ona ağır və qərribə görünən təəhhüddən onu azad edirdi, bununla belə nə isə nəinki ona xoş gəlmir, bəlkə də qəlbinə ağrıdırdı. Bu

hissə qarışan başqa bir şey bu idi ki, Simonsonun təklifi Nexlyudovun hərəkətinin müstəsnalığını darmadağın edib, clədiyi fəda-
karlığın qiymətini həm öz gözündə, həm də başqalarının gözündə
azaldırdı: əgər bir insan, Katya ilə heç bir şeylə bağlanmayan yaxşı
bir insan öz müqəddəratını bu qadınla birləşdirməyi arzu edərsə,
o zaman onun, Nexlyudovun fədakarlığı artıq əhəmiyyətini itirirdi.
Bəlkə də bu sadə bir qışqancılıq hissi idi: Nexlyudov Katyanın onu
sevməsinə o qədər alışmışdı ki, onun bir başqasını sevmə bilməsini
ağına sığdıra bilməzdi. Bu həm də onun qəti olaraq tərtib etdiyi
planı – cəzasını çəkib qurtarıncaya qədər Katyanın yanında qalib
yaşamaq planını da pozurdu. Əgər Katya Simonsona ərə getsəydi,
Nexlyudovun burada olmasına ehtiyac qalmayacaqdı və o özünə
yeni həyat planı tərtib etməli idi. O öz hisslərini götür–qoy edib qur-
tarmamışdı ki, cani dustaqların qopardığı şiddətli uğultu açıq
qapıdan içəri doldu (cani dustaqların arasında bu gün xüsusi can-
lanma var idi) və Katyuşa kameraya girdi.

Katyuşa yeyin addımlarla ona yaxınlaşdı. Nexlyudovun lap yaxı-
nına gəlib dayanaraq dedi:

– Məni buraya Marya Pavlovna göndərdi.

– Bəli, mən sizinlə danışmalıyam. Öyləşin. Vladimir İvanoviç
mənimlə söhbət etmişdir.

Katyuşa öyləşib əllərini dizləri üstə çarpazladı; o sakit görünür-
düsə də, Nexlyudov Simonsonun adını çəkən kimi qıpqırmızı qızardı.

– O sizə nə deyirdi? – deyə Katya soruşdu.

– O mənə dedi ki, sizinlə evlənmək istəyir.

Katyanın birdən–birə qırışan üzünə iztirab çökdü. Bir şey
deməyib yalnız gözlərini aşağı dikdi.

– O mənim razılığımı almaq və ya məsləhətimi bilmək istəyir.
Mən dedim ki, hər şey sizdən asılıdır, məsələni siz həll etməlisiniz.

Katyuşa:

– Ah, bu nədir? Nəyə lazımdır? – dedi və Nexlyudova həmişə
xüsusi təsir edən, xam baxan qərribə nəzərlərilə onun gözlərinin
içinə baxdı. Onlar bir neçə saniyə dinməzəcə bir–birinin gözlərinə
baxdılar. Bu baxışlar həm Nexlyudova, həm də Katyuşaya çox şey-
lər söylədi.

– Məsələni siz həll etməlisiniz, – Nexlyudov təkrar etdi.

Katyuşa dedi:

– Mən nəyi həll etməliyəm? Hər şey çoxdan həll edilmişdir.

Nexlyudov dedi:

– Yox, siz Vladimir İvanoviçin təklifini qəbul edib–etmədiyinizi
həll etməlisiniz.

Katyuşa qaşqabağını təkərək dedi:

– Katorqaya məhkum edilmiş qadından nə arvad ola bilər? Mən
özümle bərabər, nə üçün Vladimir İvanoviçi də məhv etməliyəm?

Nexlyudov dedi:

– Bəs bağışlanmaq qərarı gəlsə?

Katyuşa:

– Ah məndən əl çəkin. Daha heç bir şey danışmayın, – dedi və
ayağa qalxıb kameradan çıxdı.

XVIII

Nexlyudov Katyuşanın dalınca kişilərə məxsus olan kameraya
qayıtdıqda hamını həyəcanlı gördü. Hər yeri gəzib–dolanan, hamı
ilə əlaqə saxlayan, hər şeyə göz yetirən Nabatov bütün dustaqları
heyretə salan bir xəbər gətirmişdi. Bu xəbər ondan ibarət idi ki,
Nabatov divarda katorqaya məhkum edilmiş inqilabçı Petlinin
məktubunu tapmışdı. Hamı güman edirdi ki, Petlin çoxdan Kara
sahilindədir, indi isə birdən meydana çıxmışdı ki, o bu yaxınlarda
təkcə cani dustaqlar dəstəsilə bu yoldan keçmişdir.

Məktubda deyilirdi: “Avqustun 17–də mən tək, cani dustaqlarla
yola salınmışam. Neverov mənimlə idi və Kazanda, dəlilərdə evində
özünü asdı. Mən sağlam və gümrahəm; ümid edirəm ki, hər şey
yaxşı olacaq”. Hamı Petlinin vəziyyətini və Neverovun özünü
asmasının səbəblərini müzakirə edirdi. Krıltsov isə parlaq gözlərini
irəlində bir nöqtəyə zilləyərkə fikirli–fikirli susurdu.

Rantseva dedi:

– Ərim deyirdi ki, Neverov hələ Petropavlovkada ikən onu qara
basırdı.

Novodvorov dedi:

– Bəli, o, xəyalpərəst bir şair idi, belə adamlar təkadamlıq kame-
rada dözə bilmirlər. Mən təkadamlıq kameraya düşəndə təxəyyü-
lümün işləməsinə imkan verməyib vaxtımı müntəzəm bölüşdürür-
düm. Bunun nəticəsində həmişə dözümlü olurudum.

Nabatov, görünür, dustaqların tutqun əhvali–ruhiyyəsini qovmaq
üçün gümrah səslə dedi:

– Nə çötin bir şey imiş! Məni təkadamlıq kameraya salanda çox vaxt sevinirdim. Onda hər şeydən qorxursan: öz barəndə qorxmağın bəs deyilmiş kimi, özgələrinə də dolaşdırmaqdan və işi korlamaqdan qorxursan, amma elə ki, gətirib təkadamlıq kameraya salırlar, qorxun çəkilir: indi dincəlmək olar, ayağını ayağının üstünə aşırıb papiros çək.

Marya Pavlovna Krıltsovun birdən-birə dəyişən, büzüşən üzünə nigarənçılıqla baxaraq soruşdu:

– Sən onu yaxından tanıyırdın?

Krıltsov çox qışqıran və ya oxuyan adam kimi tənəffəs:

– Neverov xəyalpərəstidi? – deyə dilləndi. – Neverov elə bir adam idi ki, bizim qapıçı demişkən, analar az belə oğul doğublar. Bəli... o büllur kimi təmiz bir adam idi, bu tərəfindən baxanda o tərəfi görünürdü. Yalan danışmaq nədir, hiyləgərlik etməyi də bacarmırdı. Onun dərisi nöinki zərif idi, bəlkə də tamam soyulmuşdu, bütün əsəbləri bayırda idi. Bəli... mürəkkəb, zəngin bir təbiəti vardı... Söz ola bilməzdi... – O susdu və sonra qaşqabağını turşudaraq dedi: – Biz mübahisə edirik ki, hansı yaxşıdır: əvvəlcə xalqı maarifləndirib sonramı həyatın şəklini dəyişmək, yoxsa əvvəlcə həyatın şəklini dəyişmək yaxşıdır? Bir də ki, necə mübarizə etmək: mübahisə edirik: dinc təbliğat yolu ilə, yoxsa terror yolu ilə mübarizə aparmaq üstündə mübahisə edirik. Bəli, mübahisə edirik. Ancaq onlar mübahisə eləmirlər, onlar öz işlərini bilirler, onlarla, yüzlərlə adamın, özü də necə adamın tələf olub-olmamasının onlar üçün fərqi yoxdur! Əksinə, onlara məhz yaxşı insanların tələf olması lazımdır. Bəli, Gertsen deyirdi ki, dekabristləri tələf etməklə ümumi səviyyəni aşağı saldılar. Gəl bir səviyyə düşməsin. Sonra Gertsenin özünü və onun silahdaşlarını uzaqlaşdırdılar. İndi də neverovları tələf edirlər...

Nabatov gümrah səs ilə dedi:

– Hamını tələf edə bilməzlər. Hər halda, başqalarını yetişdirməyə adam qalacaq.

Krıltsov səsini ucaldıb sözünü kəsməyə imkan verməyərək dedi:

– Yox, bizim onlara yazığımız gəlsə, qalmayacaq. Mənə bir papiros ver.

Marya Pavlovna dedi:

– Anatoli, axı sənə olmaz. Çəkmə, at getsin.

Krıltsov acıqlı-acıqlı:

– Ah, əl çəkin, – dedi və papirosunu yandırdısa da, onu dərhal öskürək tutdu; elə bil ki, indicə qusacaqdı. O tüpürüb sözünə davam etdi: – Biz lazım olan işi görməmişik, yox, görməmişik. Danışığıla məşğul olmaq yox, hamılıqla birləşmək... və onları məhv etmək lazımdır. Bəli.

Nexlyudov dedi:

– Axı onlar da adamdırlar.

– Yox, onların edə bildiklərini edənlər adam deyillər... Yox, budur, deyirlər ki, bomba və balonlar fikirləşib tapırlar. Balona minib göyə qalmaq, taxtabiti kimi qırılıb kökləri kəsilənə qədər bu bombaları onların başına tökmək lazımdır... Bəli. Ona görə ki... – o qızımaq istədisə də, qıpqırması qarazaraq dərhal zərblə öskürdü və ağzından qan gəlməyə başladı.

Nabatov qar dalınca qaçdı. Marya Pavlovna pişikotu damcısı tapıb ona içməyi təklif etdisə də, Krıltsov gözlərini yumaraq, arıq ağ əli ilə onu itələyib ağır-ağır və tez-tez nəfəs almağa başladı. Qar və soyuq su ilə bir qədər sakitləşəndən və onu yatmaq üçün uzandırdandan sonra Nexlyudov hamı ilə vidalaşdı onun dalınca gəlmiş kiçik zabitlə birlikdə qapıya tərəf getdi.

Cani dustaqlar daha susmuşdular və çoxusu yatmışdı. Adamların kameralarda taxtaların üstündə, altında, həm də ayaq altında uzanmalarına baxmayaraq, hamı özünə yer eləyə bilməmişdi və odur ki, onların bir qismi başlarını kəsələrin üstünə qoyub, nəm xalatlara üstlərinə çəkərək dəhlizdə döşəmədə uzanıb yatmışdı.

Kameraların qapılarından və dəhlizdən xorultu, inilti eşidilirdi, adamlar yuxuda danışdırlar. Hər yerdə üstlərinə xalat salmış insan fiqurları yığını görünürdü. Yalnız subay cani dustaqlara məxsus kameralada bir neçə adam yatmayıb soldatı gören kimi söndürükləri şam qalığının ətrafında oturmuşdu, bir çılpaq qoca isə dəhlizdə lampanın yanında əyləşib köynəyinin bitini təmizləyirdi. Siyasi dustaqlara məxsus binanın pis havası buradakı üfunətli bürküdən elə bil təmiz idi. His verən lampa elə bil duman içərisindən görünürdü və nəfəs almaq olmurdu. Dəhlizdə gedib yatanlardan birini basdalanmaq və ya birinə ilişməmək üçün qabaqda boş yer seçmək və bir ayağını qoyduqdan sonra o birini (addımı) atmaqdan ötrü yənə yer axtarmaq lazım idi. Görünür, özlərinə dəhlizdə də yer tapmayan üç nəfər yolun ortasında üfunət verən və yanlarından axan

çölləyin dibində yerləşmişdi. Bu adamlardan biri Nexlyudovun dəhlizdə tez-tez rast gəldiyi məzəli qoca idi. O biri oğlanın on yaşları vardı; o, iki dustağın arasında uzanıb əlini yanağının altına qoyaraq onlardan birinin ayağı üstündə yatmışdı.

Nexlyudov darvazadan çıxıb dayandı və dərinləndən nəfəs alaraq şaxtalı havanı bərk-bərk ciyərlərinə çəkdi.

XIX

Göydə ulduzlar parıldıyordu. Nexlyudov donmuş və yalnız bəzi yerlərdə hələ də qurumamış palçıqla karvansarayaya qayıdıb qaranlıq pəncərəni tıqqıldatdı. Enlikürək nökrə ayaqyalın gəlib qapını açaraq onu dəhlizə buraxdı. Dəhlizə girən yerdə, sağ tərəfdəki qara komada uzanıb yatmış arabaçıların bərk xorultusu eşidilirdi; qabaqda, qapının dalında həyətdən vələmir yeyən at gövsəməsinin səsi gəlirdi. Soldakı qapı təmiz otağa açılırdı. Təmiz otaq yovşan qoxusu verirdi və buradakı arakəsmənin arxasından kiminsə ciyərlərindən gələn xorultu eşidilirdi, ikonanın qabağında qırmızı qəndil yanırıdı. Nexlyudov soyunub bürüncəyini və dəri yastığını meşin divanın üstünə salaraq uzandı, bu gün gördüklərini və eşitdiklərinin hamısını xəyalında götür-qoy etməyə başladı. Nexlyudovun bu gün gördükləri içərisində ən dəhşətli başını dustağın ayağına qoyaraq çəlləkdən axan lehmənin üstündə yatmış uşaq idi.

Bu axşam Simonson və Katyuşa ilə danışığının gözlənilməz, həm də mühüm olmasına baxmayaraq, o bu hadisə üzərində dayanmadı: onun bu hadisəyə olan münasibəti çox müəkkəb olmaqla bərabər, qeyri-müəyyən olduğundan bu barədə fikirləri özündən uzaqlaşdırırdı. Lakin bürkültü havada boğulan, çəlləkdən axan üfunətli maye üzərində uzanmış bədbəxtlərin yaratdığı mənzərəni və xüsusilə başından çıxmayan o məsum sifətli və katorqaya məhkum edilmiş dustağın ayağı üstündə yatan uşağı daha canlı xatırlayırdı.

Harada isə uzaqlarda adamların bir qisminin o biri qismi hər cür pozğunluğa, vəhşi təhqir və iztirablara düşərək onlara əzab verdiyini eşitmək və ya bir qisim adamların başqalarını pozduğunu və incitdiyini üç ay müddətində ara vermədən görmək tamamilə başqa məsələdir. Nexlyudov bütün bunlardan keçmişdi. Bu üç ay müddətində Nexlyudov dəfələrlə özündən soruşmuşdu: "Mən dəliyəm ki, başqalarının görmədiklərini görəəm, yoxsa mənim gördüklərimi

törədənlər dəlidir?" Lakin adamlar (onlar isə çox idilər) onu bu qədər təəccübləndirən və dəhşətə gətirən işləri gördükdə, onlarda bu işlərin nəinki gərəkliliyinə, həm də çox mühüm və sərfəlliliyinə sakit bir inam olduğu üçün onları dəli hesab etmək çətin idi; özünü də dəli sayı bilməzdi; çünki fikirlərinin aydın olduğunu dərk edirdi. Buna görə də həmişə heyret içərisində idi.

Nexlyudov bu üç ayda gördüklərini aşağıdakı şəkildə təsvir edirdi: azadlıqda yaşayan bütün insanların içində məhkəmə və inzibati idarələr vasitəsilə ən əsəbilər, ən çilgünlər, ən çox həyəcanlananları, ən istedadlı və qüvvətliyə, eyni zamanda başqalarına nisbətən daha az hiyləgər və ehtiyatlı olanları seçilirdi və azadlıqda qalanlardan çox müqəssir olmayan, cəmiyyət üçün çox təhlükəli olmayan bu adamlar birincisi, həbsxanalara salınırdılar, yataba, sürgünə göndərilirdilər və yerlərdə aylarla, illərlə tamamilə avara, maddi cəhətdən təmin olunmuş, təbiətdən, ailələrindən, öməkdən uzaq həyat keçirir, yəni insan həyatının bütün təbii və mənəvi şərtlərindən kənar qalırdılar. Bu birincisi. İkincisi bu idi ki, bu yerlərdə adamlar hər cür lazımsız təhqirə məruz qalırdılar – onları zəncirləyirdilər, başlarını qırıxdırlar, onlara rüsvayedicə paltar geyindirirdilər, yəni onları zoif adamların abırılı həyatının başlıca hərəkətverici qüvvəsindən – başqalarının rəyi haqqındakı qayğıdan, abırdan, insan ləyaqətini dərk etməkdən məhrum edilirdilər. Üçüncüsü, gün vurmaq, özlərini suya atıb boğmaq, yağı kimi müstəsna hallar bir kənar qalsın, həyatın daimi təhlükələrinə, dustaq saxlanıldıqları yerlərdə daim yuva salan yoxlucu xəstəliklərə tutulan, döyülən və taqətdən düşən bu adamlar həmişə elə şəraitdə olurdular ki, belə bir şəraitdə ən məhraban, ən əxlaqlı bir insan özünü qorumaq üçün ən amansız, ən müdhiş hərəkətlər edir, bu kimi hərəkətlərə yol verən başqalarını da haqlı hesab edirdi. Dördüncüsü, bu insanlar həyatın (xüsusən də elə bu idarələrin) tamamilə pozmuş olduğu əxlaqsızlarla, indiyə kimi işə salınmış vasitələrdən hələ tamamilə pozulmamış adamlara maya xəmirə təsir edən kimi təsir göstərən qatillər və canilərlə zorla birləşdirilirdilər. Nəhayət, beşincisi, bu təsirlərə məruz qalmış bütün adamlara ən inandırıcı bir üsulla, məhz onların özlərinin özlərinə qarşı ən vəhşi hərəkətlər etmələri yolu ilə, uşaqlara, qadınlara, qocalara əziyyət vermək, kətkəlmək, çubuq və şallaqla döymək, qaçmış dustağı sağ və ya ölü halda götürənmə mükafatı vermək, orləri arvadlardan ayırmaq,

özgə arvadını özgə kişi ilə yaşamaq üçün birləşdirmək, güllələmək, asmaq yolu ilə tələq edilirdi ki, hər cür zorakılıq, amansızlıq, vəhşilik nəinki qadağan olunmur, həm də əgər bunlar hökumətin xeyrinədirsə, onun özü buna icazə verir, həm də azadlıqda olmayıb ehtiyac və fəlakət içərisində yaşayanlara belə hərəkətlər etməyə daha çox izn verilir.

Heç bir başqa şəraitdə əldə edilməsi mümkün olmayan və son dərəcə qatılaşdırılmış bu kimi poqzunluq və nöqsanlar elə bir sonradan ən geniş şəkildə bütün xalqın içərisinə yayılmaq üçün qəsdən yaradılırdı. "Elə bil qarşıya mümkün qədər daha çox insanı ən yaxşı, ən mötəbər üsulla pozmaq vəzifəsi qoyulmuşdur" – deyər Nexlyudov həbsxana və yatablarda edilənlərin dərininə gedərək fikirləşirdi. Yüz minlərlə insan hər il poqzunluğun ən yüksək dərəcəsinə çatdırılırdı və tamamilə poqzunlaşdıqdan sonra həbsxanalarda mənimşədiklərini bütün xalqın içərisində yaymaqları üçün onları azadlığa buraxırdılar.

Nexlyudov Tümen, Yekaterinburq, Tomsk həbsxanalarında və yatablarda cəmiyyətin sanki öz qarşısına qoyduğu bu məqsədin necə müvəffəqiyyətlə baş tutduğunu görmüşdü. Rus kəndli, xristian əxlaqı ruhunda təbiiyə almış sadə və adi adamlar bu məfhumlardan əl çəkib, həbsxanalarda yeni əxlaq məfhumlarını mənimşəyirdilər. Bu yeni məfhumlar başlıca olaraq ondan ibarət idi ki, əgər sərfəlidir, insan şəxsiyyətinə qarşı hər cür təhqir və zorakılığa, bu şəxsiyyəti hər vasitə ilə məhv etməyə icazə verilir. Həbsxanada yaşamı və adamlar onlarla edilən rəftarda bütün varlıqları ilə duymuşdular ki, insana kilsə və əxlaq müəllimlərinin təbliğ etdikləri hörmət və qayğı, həqiqətdə aradan götürülmüşdür, buna görə də onlar bu hörmət və qayğıya riayət etməməlidirlər. Nexlyudov ona tanış olan bütün dustaqların: Fyodorovun, Makarın, hətta Tarasın da belə etdiyini görürdü. Yatablarda olduğu iki ayda Taras öz mülahizələrinin əxlaqsızlığı ilə Nexlyudovu heyrətə salırdı. Nexlyudov yolda öyrənmişdi ki, səfillər tayqaya qaçarkən yoldaşlarını da aldadıb aparır və onları öldürüb ətlərini yeyirlər. O bunda müqəssir edilən və bunu boynuna alan canlı adamı görmüşdü. Hamısından dəhşətli bu idi ki, insan əti yemək halları tək-tək olmayıb tez-tez təkrar edilirdi.

Səfil vəziyyətinə gətirilib Nitsşenin ən yeni nəzəriyyəsinə mənimşəyərək hər şeyi mümkün və heç şeyi qadağan olunmamış

hesab edən bu nəzəriyyəni əvvəlcə dustaqların, sonra isə bütün xalqın içərisində yayan bir rusu bu kökə salmaq yalnız bu cür müəssisələrin etdiyi kimi, bu qüsuru bütəşdirməklə mümkün olardı.

Baş verən bütün bu hadisələrin yeganə izahı bunların qarşısını almaqdan, qorxutmaq, islah etmək tədbirlərindən və kitablarda yazıldığı kimi, qanuni olaraq əvəz çıxmaqdan ibarət idi. Lakin həqiqətdə bunların heç birinə – nə birinci, nə ikinci, nə də üçüncü və dördüncü tədbirə oxşar bir şey yox idi. Qarşısını almaq əvəzinə cinayətləri daha da yayırdılar. Qorxutmaq əvəzinə şirikləndirirdilər, canilərin bir çoxu əsil səfillər kimi həbsxanalara könüllü gedirdi. İslah etmək əvəzinə bütün qüsurları müntəzəm olaraq yoluxdururdular. Əvəz çıxmağa gəldikdə isə, hökumətin verdiyi cəzalar bu tələbatı nəinki yumşaltmırdı, əksinə, xalqı onun özündən olmayan bu tələbat ruhunda təbiiyə edirdi.

"Bəs onda niyə belə edirlər?" – deyər Nexlyudov özü-özündən soruşur və cavab tapa bilmirdi.

Onu hər şeydən çox təəccübləndirən o idi ki, bu işlərin hamısı təsadüfən, dolaşılıq üzündən və bir dəfə yox, yüz illər boyu daim davam edirdi, fərq yalnız bunda idi ki, qabaqlar bu işləri tutanların burunlarını cırıb, qulaqlarını kəsirdilər, sonralar çubuqla döyür, damğalayırdılar, indi isə zəncir vurub, arabalarda deyil, qoşa-qoşa piyada aparırdılar.

Məmurlar Nexlyudova deyirdilər ki, onu hiddətləndirən bu mülahizələr həbsxana və sürgün yerlərinin kamil qurulmasından irəli gəlir və yeni tipli həbsxanalar düzəltməklə bunların hamısını islah etmək olar. Lakin bu fikir Nexlyudovu qənaətləndirmirdi, ona görə ki, Nexlyudov onu hiddətləndirən şeyin həbsxanaların az və ya çox kamil qurulmasından irəli gəlmədiyini hiss edirdi. O, elektrik zəngləri olan kamil həbsxanalar, Tardin tövsiyə etdiyi elektrik vasitəsilə edamlar haqqında oxumuşdu və təkmilləşdirilmiş zorakılıqlar onu daha da hiddətləndirirdi.

Nexlyudovu acıqlandıran başlıca şey bu idi ki, məhkəmə və nazirliklərdə oturub xalqdan yığılmış pulun hesabına böyük maaş alan adamlar bu maaşı ona görə alırdılar ki, özləri kimi məmurlar tərəfindən eyni dəlillərlə yazılmış kitablara baxaraq onların yazdıqları qanunları pozan adamların hərəkətlərini maddələrə salıb, bu maddələrə görə insanları hərə isə elə bir yerə göndərirdilər ki, burada bu adamlar onları bir daha görmürdülər və amansız, qabalaşmış

nəzarətçilərin, keşikçilərin tam hakimiyyəti altında həm mənəvi, həm də cismən milyon-milyon həlak olurdular.

Nexlyudov həbsxana və yatablara yaxından bələd olduqda gördü ki, dustaqlar arasında yayılan bütün qüsurlar: bəxəşliq, qumarbazlıq, amansızlıq, həbsxana xidmətçilərinin törətdikləri bütün dəhşətli cinayətlər və adam öti yeməyin özü heç də təsadüfi və ya küt alimlərin hökumətə bir dəlil olaraq izah etdikləri kimi fitri, cinayətkar tip olmaq və eybəcərlik hallarından irəli gəlməyib, adamlardan bir qisminin o birilərini cəzalandıra bilmələri haqqındakı anlaşılmaz səhvən labüd nəticəsidir. Nexlyudov gördü ki, adam öti yemək halları tayqada yox, nazirliklərdə, komitə və idarələrdə başlayıb tayqada qurtarırdı, məsələn, onun yeznəsi, bütün məhkəmə işçiləri və pristavdan başlanıb nazirədək bütün məmurlar heç də haqqında danışmağa adət etdikləri ədalətin və xalqın mənafeyinin qeydinə qalmırdılar; onların hamısına bu pozğunluq və iztirabların səbəbi olan bütün işləri görmək üçün verilən manatlar lazımdı. Bu, göz qabağında idi.

“Yaxşı, doğrudanmı bunlar hamısı yalnız anlaşılmazlığın nəticəsidir? Necə olsun ki, bu məmurlara həm maaş, həm də hətta mükafat verilsin, ancaq onlar bütün bu etdiklərini etməsinlər?” deyərək Nexlyudov düşünürdü. Tərpəndikcə ətrafında fəvvarə kimi sıçrayan birələrə baxmayaraq Nexlyudov xoruzların ikinci banında bu fikirlərlə dərin yuxuya getdi.

XX

Nexlyudov yuxudan oyandıqda faytonçular artıq çoxdan çıxıb getmişdilər, karvansara sahibəsi çayını içmişdi və tərlənmiş yağun boynunu yaylıqla silə-silə gəlib yatab soldatının məktub gətirdiyini xəbər verdi. Məktub Marya Pavlovnadan idi. O yazırdı ki, Kriłtsovun ürəkgetməsi onlar düşündüklərindən daha ciddidir. “Biz bir istədik ki, onu burada saxlayıb özümüz də onunla qalaq, ancaq icazə vermədilər, indi biz onu aparırıqsa da, qorxuruq. Çalşın şəhərdə işi elə qurun ki, onu saxlasalar, bizlərdən də birimizi onun yanında qoysunlar. Əgər bunun üçün ona ərə getməyim lazımdırsa, əlbəttə, mən hazırım”.

Nexlyudov nökeri atların dalınca stansiyaya göndərüb tələsik yığışmağa başladı. O, ikinci stəkan çayını içib qurtarmamışdı ki,

üçatlı araba zıncırovlarını cingildəyərk və təkərlərini donmuş palçıqın üstündə, daş döşəmədə olduğu kimi səsləndirərək səkiyə yaxınlaşdı. Nexlyudov yağun karvansara sahibəsilə hesablaşdıqdan sonra tələsik həyəte çıxıb arabaya əyləşdi və dustaqlara çatmaq arzusu ilə atları mümkün qədər yeyin sürməyi əmr elədi. Darvazanın yaxınlığında o, doğrudan da, kisələr yüklənmiş və xəstə dustaqlar minmiş arabalara çatdı. Arabalar donmuş palçıqın üstü ilə gedə-gedə gurultu qoparırdı (zabit yox idi, o qabağa getmişdi). İcmiş soldatlar gülüb danışa-danışa daldan, yolun iki tərəfi ilə gedirdilər. Araba çox idi. Qabaqdakı arabaların hər birində cinayət üstündə tutulmuş və indi zəif düşmüş altı dustaq güclə yerləşmişdi, daldakı arabaların hər birində isə üç siyasi dustaq gəlirdi. Ən arxadakı arabada Novodorov, Qrabets və Kondratyev, ikinci arabada Rantseva, Nabatov və yel xəstəliyinə tutulduğu üçün Marya Pavlovnanın öz yerini verdiyi zəif bir qadın gəlirdi. Üçüncü arabada Kriłtsov samanın üstündə uzanıb başını yastığa qoymuşdu. Marya Pavlova arabanın qırağında onun yanında oturmuşdu. Nexlyudov arabasını Kriłtsovun yanında saxladıb düşərək ona tərəf getdi. At minmiş sərxoş keşikçi Nexlyudova qulaylandısa da, Nexlyudov ona əhəmiyyət vermədən arabaya yaxınlaşdı və arabanın kənarından yapışıb onunla yanaşı getməyə başladı. Kriłtsovun əynində kürk, başında quzu dərisindən papaq vardı, ağı yaylıqla bağlanmışdı, indi o daha arıq və solğun görünürdü. Onun qəşəng gözləri indi xüsusilə iri və parlaq idi. Arabanın silkələnməsindən yüngülcə yırğalanır, gözlərini Nexlyudovdan çəkmədən baxırdı, səhhəti haqqında verilən suala cavab olaraq yalnız gözlərini yumub başını hirsə yırğaladı. Görünür, onun bütün qüvvəsi arabanın təkərlərinə dözməyə sərf olunurdu. Marya Pavlova arabanın o biri tərəfində əyləşmişdi. O, Kriłtsovun vəziyyəti barəsindəki bütün nigrançılığını ifadə edən mənəli bir nəzərlə Nexlyudova baxdıqdan sonra dərhal şəhər bir səsə danışmağa başladı:

– Görünür, zabiti xəcalət boğmuşdur, – deyərək o, Nexlyudova üzünü tutub ucadan çıxırdı ki, araba təkərlərinin qopardığı səsküdə sözləri eşidilsin. – Buzovkinin qollarındakı buxovları çıxarıblar. Qızını qucağında aparır. Katya ilə Simonson onunla bərabər gedirlər, mənim yerimə isə Verocəka gedir.

Kriłtsov Marya Pavlovnanı göstərüb eşidilməsi mümkün olmayan bir şey söylədi və görünür, öskürəyini boğmaq üçün üz-

gözünü qırıqdırıb başını yırgaladı. Onun dediklərini eşitmək üçün Nexlyudov başını Kriłtsova yaxınlaşdırdı. Belə olduqda Kriłtsov ağzını yaylıqdan çıxarıb pıçılı ilə dedi:

– İndi halım xeyli yaxşıdır. Ancaq qorxuram soyuq dəysin.

Nexlyudov təsdiq əlaməti olaraq başını yırgaladı və Marya Pavlovnaya baxdı.

– Hə, üç cisim problemi necə oldu? – deyə Kriłtsov yenə pıçıldadı və güclə, ağır–ağır gülümsədi. – Ağıllı bir qərara gəldinizmi?

Nexlyudov anlamadı, lakin Marya Pavlovna izah etdi ki, onun dediyi problem üç cismin: Günəş, Ay və Yerin bir–birinə olan nisbətini təyin etmək üçün məşhur riyaziyyat məsələsidir və Nexlyudov, Katyuşa və Simonsonun bir–birinə olan münasibətini Kriłtsov zarafatla bu məsələyə oxşatmışdır. Kriłtsov zarafatının Marya Pavlovna tərəfindən düzgün izah etdiyini başının hərəkətilə təsdiq elədi.

Nexlyudov dedi:

– Qərar məndən asılı deyil.

– Mənim məktubumu aldınız, dediyimi edəcəksiniz? – Marya Pavlovna soruşdu.

Nexlyudov:

– Mütləq, – dedi və Kriłtsovun üzündə narazılıq ifadəsi sezərək gəlib əyilmiş arabasına çıxdı, yolun kələ–kötür yerlərindən keçərək onu atıb–tutan arabanın qırağından yapışaraq ayaqlarında buxov, qollarında zəncir bir verst uzanıb qoşa gedən boz xalatlı və ya yanmkürk geymiş dostaqları ötüb keçməyə başladı. Nexlyudov yolun o biri tərəfi ilə gedən Katyuşanın göy rəngli baş yaylığını, Vera Yefremovnanın qara paltosunu, Simonsonun gödəkcəsini, toxunma şapkasını və sənəli kimi, qaşıyla bağlanmış ağ yun corablarını tanıdı. Simonson qadınlarla yanaşı gedərək nə barədə isə hərətlə danışdı.

Qadınlar Nexlyudovu gördükdə baş əydilər. Simonson isə şapkasını tənənə ilə yuxarı qaldırdı. Nexlyudovun deməyə bir sözü olmadığı üçün sürücünü dayandırmadan onları ötüb keçdi. Hamar yola çıxanda sürücü yenə atları bərk sürdüsə də, yolun hər iki tərəfi ilə uzanan arabaların yanından qabağa keçmək üçün hamar yoldan hey çıxmalı olurdu.

Araba təkərlərinin dərin iz buraxdığı yol qaranlıq iynəyarpaqlı ağaclar meşəsindən keçirdi. Yolun hər iki tərəfində yarpaqları hələ tökülməmiş açıq–sarı, qum rəngində toz ağacları ilə qaraşam ağacları

göründü. Yolun yarısında meşə qurtardı, kənarında tarlalar, monastırın qızıl xaçları və günbəzləri göründü. Hava tamamilə açıldı, buludlar dağıldı, günəş meşədən yuxarı qalxdı və şəh düşmüş yarpaqlar da, gölməçələr də, kilsələrin günbəzləri və xaçları da günəşdə bərk vurdu. Qabaqda, sağ tərəfdə, uzaq mavi üfüqdə dağlar ağarırdı. Üçatlı araba dağın ətəyində salınmış böyük bir kəndə girdi. Kənd küçəsi camaatla: başlarına qəribə papaqlar qoyub xalat geymiş ruslarla və özgə millətlərdən olanlarla dolu idi. Sərxəş və ayıq kişilərlə qadınlar dükənlərin, meyxanaların və arabaların yanında qaynaşib uğuldayırdılar. Hiss olunurdu ki, artıq şəhərə yaxınlaşırlar.

Sürücü sağ tərəfə qoşulmuş atı qamçılıyıb cilovunu dartdı, cilovlar sağ tərəfə düşsün deyə, yanakı oturub təşəxxüslə arabanı enli küçənin ortası ilə sürdü və atların başını çəkmədən çaya yaxınlaşdı. Çayı bərə ilə keçmək lazım idi. Bərə yeyin axan çayın ortasında idi, o tərəfdən gəlirdi. Bu tərəfdə iyirmiyədək araba bərəni gözləyirdi. Nexlyudov çox gözləməli olmadı. İti axan su çayın axınına qarşı çox yuxarılara irəliləmiş bərəni sürətlə körpünün taxtalarına yaxınlaşdırırdı.

Əyinlərinə yanmkürk, ayaqlarına başmaq keçirmiş hündürboy, enlikürək, özəmətli və qaradiməz bərəçilər kəndirləri cəld və məhəretlə körpüyə atdıqdan sonra onu dirəklərə bağladılar, bərənin qapılarını açıb onun üstündəki arabaları sahile buraxdılar. Sonra bərəni başdan–başına arabalarla və sudan hürkən atlarla doldurmağa başladılar. İti axan enli çay bərənin qayıqlarını döyəcləyərək kəndirləri tanıd çəkirdi. Bərə dolduqdan və Nexlyudovun atları açılmış, dörd bir tərəfdən başqa arabalarla sıxışdırılmış arabası onun bir kənarına qoyulduqdan sonra bərəçilər bərəyə yerləşməyənlərin xahişinə əhəmiyyət vermədən kəndirləri açıb yola düşdülər. Bərə sakitlikdi, yalnız bərəçilərin ayaqlarının, bir də ayaqlarını götürüb qoyan atların bərənin taxtasına döyən dirnaqlarının tappıltısı eşidilirdi.

XXI

Nexlyudov bərənin kənarında dayanıb iti axan enli çaya tamaşa edirdi. Onun təsəvvüründə bir–birini əvəz edən iki surət: qəzəb içərisində can verən Kriłtsovun araba silkəndikcə yırgalanan başı, bir də Simonsonla bərabər yolun qırağı ilə gümrək halda gedən Katyuşanın fiquru canlanırdı. Ölən, lakin ölməyə hazırlaş-

mayan Kriltsov olduqca ağır və kədərli təsir buraxırdı. Simonson kimi bir adamın məhəbbətini qazanmış və indi yaxşı, doğru yola qədəm qoymuş Katyuşadakı dəyişiklik Nexlyudovu sevindirməli idi, lakin bunun özü də ağır idi və o buna üstün gələ bilmirdi.

Suyun səthilə şəhərdən böyük mis zəngin titrək cingiltisi axıb gəldi. Nexlyudovun yanında dayanmış sürücü və bütün arabaçılar bir-birinin dalınca şapkalərini çıxarıb xaç çevirdilər. Sürəhiyə hamıdan yaxın dayanmış və Nexlyudovun əvvəlcə görmədiyi alçaqboy, pırtlaşq saçlı bir qoca isə xaç çevirmədi, başını qaldırıb gözələrini Nexlyudova zillədi. Qocanın əynində yamaqlı arxalıq, mahud şalvar, ayağında köhnə və yamaqlı başmaq var idi. Çiyinə kiçik bir kisə atması başına tükü getmiş hündür xəz şapka qoymuşdu.

Nexlyudovun sürücüsü şapkasını başına qoyub düzəldərək dedi:

– Ey qoca, niyə dua etmirsən? Dinsiz deyilsən ki?

Pırtlaşq saçlı qoca kəlmələri bir-birinin dalınca qoşaraq qətiyyətlə dedi:

– Kimə dua edim?

Sürücü istehza ilə dedi:

– Məlumdur kimə, Allaha.

– Sən onu, o Allahı mənə göstər görüm?!

Qocanın üzündə elə bir ciddiyyət, elə bir qətiyyət vardı ki, sürücü qüvvətli bir adamla üzləşdiyini hiss edərək özünü bir qədər itirdisə də, bunu bürüzə vermədi, susmağa və onlara qulaq asan camaatın qabağında biabır olmamağa çalışaraq tez cavab verdi:

– Haradadır? Məlumdur ki, göydə.

– Sən orada olmusan?

– Olmuşam-olmamışam, dəxli yoxdur, ancaq hamı bilir ki, Allaha dua etmək lazımdır.

Qoca qaşqabağını ciddiyyətlə töküb dedi:

– Allahı heç kəs heç yerdə görməmişdir. Vahid bir oğul atasının varlığını xəbər verib.

Sürücü:

– Görünür, sən xristian deyilsən, – dedi və qamçısını kəmərinə keçirib atın qayışını düzəldti.

Kim isə güldü.

Arabası ilə birlikdə bərənin kənarında dayanmış, çox da gənc olmayan birisi soruşdu:

– Babacan, sən hansı dinə qulluq edirsən?

Qoca:

– Heç bir dinə qulluq etmirəm. Çünki özümdən başqa heç kəsə, heç kəsə inanmıram, – deyər yenə tez və qəti səsle cavab verdi.

Nexlyudov söhbətə qarışaraq dedi:

– İnsan öz-özünə necə inana bilər. Adam səhv edə bilər.

– Heç vaxt, – deyər qoca başını yırğalayıb qətiyyətlə cavab verdi.

– Dünyada niyə bəs cürbəcür dinlər var? – Nexlyudov soruşdu.

– Ona görə özgələrinə inanıb, özlərinə inanmırlar. Mən də insanlara inandığımdan, tayqadakı kimi yolumu azdım. Elə dolaşıb qaldım ki, buradan çıxmağa ümidim kəsildi. Köhnə etiqadlılar da, təzə etiqadlılar da, şənbə gününü bayram edənlər də, xıstlar da, keşişpərəstlər də, inanmayanlar da, avstriyalılar da, malakanlar da, xədimlər də – hərə yalnız özünü tərifləyir. Odur ki, kor küçüklər kimi hərə bir tərəfə dağılışıb. Din çoxdur, ancaq ruh birdir. Səndə də, məndə də, o birisində də. Demək, hər kəs öz ruhuna inansa, hamı birləşər. Hər kəs özü bildiyi kimi olsa, hamı bir olar.

Qoca hündürdən danışır və görünür ki, dediklərini daha çox adam eşitsin deyər, dörd bir tərəfinə boylanırdı.

– Siz çoxdan bu etiqaddasınız? – Nexlyudov ondan xəbər aldı.

– Mənmə? Çoxdan. Onlar məni iyirmi üçüncü ildir ki, ora-bura qovurlar.

– Necə yəni qovurlar?

– Vaxtilə İsanı necə qovurdular, məni də elə qovurlar. Tutub məhkəmələrə, keşişlərin – incilpərəstlərin və fariseylərin yanına dartırlar; məni dəlixanaya da salıblar. Ancaq mənə heç bir şey edə bilməzlər; çünki azad bir adamam. Deyirlər “adın nədir?” Elə bilirlər, mən özümə bir ad qoyacağam. Mən özümə heç bir ad qoymuram. Mən hər şeydən imtina etmişəm: mənim nə adım var, nə məkanım, nə də vətənim – heç bir şeyim yoxdur. Mən – mənəm. Adın nədir? İnsan. “Bəs necə yaşın var?” Deyirəm ki, saymamışam, saymaq da mümkün deyil; çünki mən həmişə olmuşam, həmişə də olacağam. Deyirlər: “Atan-anan kimdir?” Deyirəm ki, Allahdan və torpaqdan başqa, nə atam var, nə anam. Allah atam, torpaq anamdır. Deyirlər: “Padşahı tanıyırsan?” Niyə də tanıyıram? O özü üçün padşahdır, mən də özüm üçün. Deyirlər: “Səninlə nə danışasan?” – Deyirəm: Xahiş etmirəm ki, mənimlə danışın. Beləcə əziyyət verirlər.

– Bəs indi haraya gedirsiniz? – Nexlyudov soruşdu.
– Hara gəldi. İşləyirəm, iş olmayanda sədəqə istəyirəm, – deyə qoca bəranin o biri sahilə yanaşdığını görüb sözünü qurtardı və onu dinləyənlərin hamısına qürurla baxdı.

Bərə o biri sahilə yaxınlaşdı. Nexlyudov pul kisəsini çıxarıb qocaya pul təklif etdi. Qoca boyun qaçırtdı.

– Mən onu almıram, – dedi. – Mən çörək alıram.

– Onda bağışla.

Qoca:

– Bağışlamalı bir şey yoxdur. Sən mənim ürəyimə toxunmamısan. Mənim ürəyimə toxunmaq da olmaz, – dedi və çiyindən çıxarmış olduğu çantasını yenə çiyinə keçirməyə başladı. Bu aralıq arabani bərədən çıxarıb qoşdular.

Nexlyudov yekəpər bərəçilərə cib xərcliyi verib arabaya mindikdə sürücü ona dedi:

– Cənab, sizin də danışmağa hövsələnliz varmış. Səfehlin biridir.

XXII

Araba təpəyə çıxanda sürücü Nexlyudova sarı döndü:

– Sizi hansı mehmanxanaya aparım?

– Hansı yaxşıdır?

– “Sibir” mehmanxanasından yaxşısı ola bilməz. Dyukun mehmanxanası da pis deyil.

– Hara istəyirsən, apar.

Sürücü yenə də yanpörtü oturub atları qamçıladi. Şəhər bütün şəhərlərə bənzəyirdi: zirzəmilə və yaşıl tənəkə damlı eyni evlər, eyni kilsə, dükanlar və baş küçədə eyni mağazalar, hətta eyni qorodovoylar. Ancaq evlərin, demək olar ki, hamısı taxtadan olub, küçələr ensiz idi. Sürücü gediş-gəliş nisbətən çox olan küçələrdən birində üçotaqlı arabasını mehmanxananın qapısı ağzında saxladı. Lakin mehmanxanada boş otaq olmadığından, başqasına getmək lazım gəldi. Bu mehmanxanada boş nömrə tapıldı və Nexlyudov iki aydan sonra özünü birinci dəfə olaraq adət etdiyi nisbətən təmiz və rahat bir şoraitdə hiss elədi. Nexlyudov üçün ayrılan otaq az bəzəkli olsa da, arabadan, karvansaradan və yatabdan sonra özündə böyük bir yüngüllük duydu. Ən başlıcası, yatabları gəzdikdən sonra heç cür yaxasını qurtara bilmədiyi bitləri təmizləmək idi. Odur ki, yerləş-

dikdən sonra dərhal hamama yollandı və şəhərlilərə kimi nişast-alanmış köynək, qat kəsmiş salvar, sürtük, palto geyinib oradan birbaşa ölkə rəisinin yanına getdi. Mehmanxana qapıçısının tutub gətirdiyi iri və dolu qırğız atı qoşulmuş cırıltılı faytona minib böyük və gözəl bir evin qabağına gəldi. Evin qabağında keşikçilər və qorodovoylar dayanmışdılar. Evin qabaq və dal tərəfi bağ idi, bağda yarpaqlarını tökmüş çıpaq budaqlı ağcaqovaq və toz ağaclarının arasında sıx yarpaqlı, yamyaşıl küknar, qara, ağ şam ağacları görünürdü.

General xəstə idi və heç kəsi qəbul etmirdi. Buna baxmayaraq, Nexlyudov vizit vərəqəsini generala verməyi nökrədən xahiş etdi və nökr cavabla geri qayıtdı.

– Əmr etdilər buyurasınız.

Qabaq otaq, nökr xəbər aparan pilləkən və parketi silinib parpar parıldayan salon Peterburq xatırladırsız da, bunlar həm daha çirkli, eyni zamanda daha təmtəraqlı idi. Nexlyudovu kabinetə apardılar.

Şişman generalın kartof kimi böyük burnu, alnında və daz başında iri şişlər var idi, gözlərinin altı torba kimi sallanmışdı. Bu zirək adam əynində ipək tatar xalatu, əlində papiros əyləşib gümüş altlıqlı stəkanda çay içirdi.

General yoğun və qat bağlamış boynunu xalatlə örtərək dedi:

– Salam, əzizim! Bağışlayın ki, xalatlə qəbul edirəm: heç qəbul etməməkdənsə, bu yaxşıdır. Mən bir az xəstəyəm, odur ki, eşiyə çıxmıram. Necə olub ki, gəlib bizim bu uzaq yerlərə çıxmısınız?

Nexlyudov dedi:

– Mən bir dəstə dustağı müşayiət edirdim, onların içində mənə yaxın olan bir adam idi. Şövkətli general, gəlmişəm qismən o şəxs haqqında, bir də başqa bir məsələ haqqında sizdən xahiş edəm.

General gərnəşdi, çayını içdi, papirosunu malaxit külqabıya basıb söndürdü, şişmiş, qıyılmış və parlaq gözlərini Nexlyudovdan çəkmədən qulaq asmağa başladı. O, Nexlyudovun sözünü yalnız bir dəfə, papiros istəyib-istəmədiyini ondan soruşmaq üçün kəsdi.

General insanpərvərliyinə və liberallığın öz peşəsi ilə uyuşmasını mümkün hesab edən elmi hərbiyyəçilər tipinə mənsub idi. Lakin təbiəti etibarilə ağıllı və xeyirxah olduğu üçün belə bir uyuşmanın mümkün olmadığını çox tezliklə hiss etmişdi və varlığında daim çəkişən bu kimi daxili ziddiyyəti görməməkdən ötrü hərbiyə-

yəçilər içərisində geniş yayılmış çox şərab içmək vərdişinə uyub, bu vərdişə o qədər aludə olmuşdu ki, otuz beş illik hərbi xidmətdən sonra həkimlərin "alkoqolik" adlandırdığı adama çevrilmişdi. Onun bütün bədəni şərab idi. Məstlik duymaq üçün hər hansı bir maye içmək ona kifayət idi. Şərab içmək isə onun üçün elə bir tələbatə çevrilmişdi ki, bunsuz yaşaya bilmirdi və hər gün axşama doğru tamamilə sərxoş olardı. Buna baxmayaraq, belə vəziyyətdə o qədər uyğunlaşmışdı ki, səndələməz və bir o qədər də səfəhləməzdi. Bu zaman o elə ağır və təmkinli vəziyyət alardı ki, söylədiyi hər səfeh sözünü ağıllı sözlər kimi qəbul edərdilər. Yalnız səhərlər, məhz Nexlyudovun onu evdə tapdığı saatlarda general ağıllı adama oxşar, ona deyilənləri anlaya bilib təkrar etməyi xoşladığı "sərxoş, həm də ağıllı olmaq – iki gözəl cəhətdir" məsələinə işdə az və ya çox müvəffəqiyyətlə əməl edə bilərdi. Ali hakimiyyət idarələri onun çox içib sərxoşluq etdiyini bilirdilər, lakin təhsilini sərxoşluğa başlayan kimi kəsməsinə baxmayaraq, o, savadlı, cəsarətli, zirək, yarasaqlı bir adam idi və sərxoş olduğu halda belə, özünü ağır apara bildiyi üçün onu indi işlədiyi yaxşı və məsul vəzifəyə təyin edib saxlayırdılar.

Nexlyudov onu maraqlandıran adamın qadın olduğunu, bu qadının təqsirsiz olaraq məhkum edildiyini və onun haqqında əlahəz-rətə ərizə verildiyini generala nağıl etdi.

General:

– Bəli. Sonra? – dedi.

– Peterburqda mənə vəd etmişdilər ki, bu qadının müqəddəratı barədə xəbər bu aydan gec olmayaraq mənə göndəriləcək və burada...

General gözlərini Nexlyudovdan çəkmədən gödəkbarmaqlı əlini masaya tərəf uzadıb zəngi çaldı, papiros çəkib fısıldaya-fısıldaya və hündürdən öskürərək dinməzəcə Nexlyudova qulaq asmağa davam etdi.

– Mümkünsə, sizdən xahiş edərdim ki, ərizəyə cavab alınmadək o qadını burada saxlayasınız.

Hərbi paltar geymiş dəşik içəri girdi.

General dəşikə dedi:

– General başı ilə ona cavab verib sözüne davam etdi: Yəni də çay ver. – General Nexlyudova müraciətlə: – Daha nə buyurursunuz? – soruşdu.

Nexlyudov sözünə davam etdi:

– Mənim ikinci xahişim həmin dəstədə gedən siyasi bir dustağa aiddir.

General başını mənalı-mənalı yırğalayaraq dedi:

– Belə deyin!

– O, ağır xəstədir, ölüm ayağındadır. Çox güman ki, onu burada xəstəxanada saxlasınlar. Siyasi dustaq qadınlardan biri onun yanında qalması arzu edir.

– Bu qadın ona yaddır?

– Bəli, lakin bu qadın ona ərə getməyə hazırdır, bir şərtlə ki, bu dustağın yanında qalmaq üçün ona imkan verilsin.

General parlaq gözləri ilə Nexlyudova baxır və görür, nəzərləri ilə həmsöhbətini utandırmaq istəyirmiş kimi, dinməzəcə qulaq asır, hey papiros çəkir.

Nexlyudov sözünü qurtarandan sonra o, masanın siyirtməsindən bir kitab çıxarıb, barmaqlarını tez-tez isladaraq kitabı vərəqləyib nikah haqqında maddəni tapıb oxudu.

O, gözlərini kitabdan qaldıraraq soruşdu:

– Bu qadın hansı cəzaya məhkum edilmişdir?

– Katorqaya.

– Bu qadınla evlənmək məhkum edilmiş həmin dustağın vəziyyətini yüngülləşdirə bilməz.

– Axı...

– İcazə verin. Əgər azad bir adam da bu qadınla evlənsə, hamısı birdir, həmin qadın öz cəzasını çəkməlidir. Məsələ bundadır: kimin cəzası daha ağırdır – kişinin, ya qadının?

– Onların hər ikisi katorqa cəzasına məhkum edilmişdir.

General gülürək dedi:

– Demək, heç biri bir-birinə borclu olmur. Kişinin payına nə düşürsə, qadının da payına o düşür. Xəstə olduğu üçün kişini burada saxlamaq mümkündür, – deyər general sözünə davam etdi, – və yaqın ki, onun aqibətini yüngülləşdirmək üçün mümkün olan hər şey ediləcəkdir, lakin dustaq qadın ona ərə getsə də, burada qala bilməz...

– Xanım qəhvə içir, – deyər nökrər gəlib bildirdi.

General başı ilə ona cavab verib sözüne davam etdi:

– Yaxşı, bu barədə yəni də fikirləşərim. Onların fəmiliaları nədir? Buraya yazın.

Nexlyudov onların fəmilialarını yazdı.

General Nexlyudovun xəstə ilə görüşmək xahişinə cavab olaraq dedi:

– Bunu da edə bilmərəm. Əlbəttə, mən sizdən şübhələnmirəm, lakin siz həm bu xəstə ilə, həm də başqaları ilə maraqlanırsınız və sizin pulunuz vardır. Burada isə hamı satqındır. Mənə deyirlər ki, rüşvətخورluğun kökünü kəs. Hamı rüşvət aldığı halda, bunun kökünü necə kəsmək olar? Özü də rütbəsi aşağı olan adamlar daha çox rüşvət alırlar. Beş min verst uzaqda oturub bunu görmək olar? Mən burada olduğum kimi, o da orada ağadır, – deyər general güldü və gülümsəyərək sözüne davam etdi: – Yəqin ki, siz siyasi dustaqlarla görüşmüşünüz, pul vermişiniz, sizi onların yanına buraxıblar, elə deyilmi?

– Bəli, doğrudur.

– Mən anlayıram, siz belə hərəkət etməlisiniz. Siz siyasi bir dustaqla görüşmək istəyirsiniz. Sizin ona üreyiniz yanır. Nəzarətçi və ya keşikçi isə sizdən rüşvət alacaqdır, çünki o, bir abbası maaş alır və ailəsi olduğu üçün rüşvət almaya bilməz. Onun və sizin yerinizə mən olsaydım, eynən sizin və onun kimi hərəkət edərdim. Lakin məhz insan olduğum və mərhəmət deyilən şeyə uya biləcəyim üçün öz vəzifəmdə qanunun azca da olsun pozulmasına icazə vermərəm. Mən qayda-qanun güdən adamam, müəyyən şərtlərlə mənə etibar ediblər və bu etibarını doğrultmalıyam. Bu məsələni qurtardıq. İndi nağl edin görək, mərkəzdə nə var, nə yox.

General, görünür ki, eyni zamanda həm yenilikləri öyrənmək, həm də özünün mövqeyini və insanpərvərliyini göstərmək məqsədi ilə həm suallar verməyə, həm də özü nağl etməyə başladı.

XXIII

General Nexlyudovu yola salarkən:

– Belə, deyən görürəm, siz hara düşmüşünüz? Dyukun mehmanxanasını? Yox, canım, ora çox pisdir. Nahara bizə gəlin, – dedi, – saat beşdə. İngiliscə danışsınızımı?

– Bəli, danışsıram.

– Çox gözəl. Bilirsinizmi, buraya bir ingilis səyyahı gəlmişdir. O, Sibirdeki sürgün yerlərini və həbsxanaları öyrənir. O bu gün bizdə nahar edəcəkdir, siz də gəlin. Biz saat beşdə nahar edirik, arvadım da həmişə naharın vaxtında olmasını tələb edir. Nahar zamanı həm

o dustaq qadınla necə hərəkət etmək haqqında, həmçinin xəstə haqqında sizə cavab verərəm. Bəlkə də xəstə dustağın yanında bir adam saxlamaq mümkün oldu.

Nexlyudov generala təzim etdi və işgüzar bir əhvali-ruhiyyədə poçta getdi.

Poçt günbəzli bir otaqdan ibarət idi; arakəsmənin arxasında məmurlar oturub basabas salmış camaata məktublər verirdilər. Məmurlardan biri başını yana əyərək tez-tez ona verilən zərflərə aravermədən möhür vurub mizi taqıldadırdı. Nexlyudovu çox göz-ləməyə məcbur etmədilər və familiyasını bilən kimi ona gəlmiş bir dəstə məktub və bağlını dərhal verdilər. Burada həm pul, həm bir neçə məktub və kitab, həm də "Oteçestvennie zapiski" jurnalının son nömrəsi var idi. Nexlyudov məktubları aldıqdan sonra, əlində kitab oturub nəyi isə gözləyən bir soldatın əyləşdiyi taxta skam-yaya yaxınlaşıb onunla yanaşı oturaraq onları gözəndən keçirməyə başladı. Məktublərin içində sifarişlə göndərilmiş bir məktub var idi, məktub gözəl bir zərfin içərisinə qoyulmuşdu, zərfin üstündə al-qırmızı surçuqa vurulmuş aydın bir möhür var idi. Nexlyudov zərfi açdı Seleninin məktubunu və bu məktubla birlikdə rəsmi bir kağızı gördükdə qanının üzünə vurduğunu və üreyinin sıxıldığını hiss etdi. Bu kağız Katyuşanın işi haqqında qərar idi. Bu qərar nədən ibarət idi? Yoxsa rədd etmişdilər? Nexlyudov narin, çətin oxunan, qırıq-qırıq xətlə yazılmış kağızı tələsik oxuyub fərhlə nəfəsini dərdi. Qərar ürəkəçan qərar idi.

"Mehriban dostum! – deyər Selenin yazırdı. – Axırını söhbəti-miz mənə bərk təsir etdi. Maslova haqqında sən doğru deyirmişsən. Mən işi diqqətlə nəzərdən keçirdim və gördüm ki, o qadına qarşı ağır bir ədalətsizliyə yol verilmişdir. Bu ədalətsizliyi yalnız sənin şikayət vermiş olduğun ərizələrə baxan komisyonda düzəltmək olardı. Mən işin orada həll edilməsinə nail ola bildim və bağışlan-maq haqqındakı qərarın üzünü qrafinya Yekaterina İvanovnanın verdiyi ünvanı göndərirəm. Kağızın əslisi Maslovanın məhkəmə zamanı saxlanıldığı yerə göndərilmişdir və güman ki, dərhal Sibir baş idarəsinə göndəriləcəkdir. Bu xoş xəbəri sənə bildirməyə tələ-sirəm. Əlini dostcasına sıxıram. Sənin Seleninin".

Kağızın özünün məzmunu belə idi: "Müqəssirlərin əlahəzrətin adına göndərdikləri Ərizələri qəbul edən əlahəzrət imperatorun dəftərxanası. Filan iş. Filan şöbə, filan gün, il. Müqəssirlərin əla-

nozirlər adına göndərdikləri ərizələri qəbul edilənlər imperatorun dəftərxanasının baş müdirlərinin əmrinə görə, ələhəzrət qadın Yekaterina Maslovaya bildirilir ki, ələhəzrət imperator iltifat buyurub Maslovanın işi barəsindəki məruzəyə qulaq asaraq, onun xahişinə nəzər salmış və məhkum edildiyi katorqa cəzasının Sibirin o qədr də uzaq olmayan yerlərində yaşamaqla əvəz edilməsini əmr etmişdir”.

Bu, şad və mühüm bir xəbər idi: Nexlyudovun həm Katyuşa, həm özü üçün gözləyə biləcəyi şey baş vermişdi. Doğrudur, Katyuşanın vəziyyətindəki dəyişiklik onun üçün yeni çətinliklər yaradırdı. Katyuşa katorqalı kimi qaldığı müddətdə Nexlyudovun təklif etdiyi nikah saxta bir nikah olacaqdı və ancaq Katyuşanın vəziyyətini yüngülləşdirdiyi üçün bir əhəmiyyətə malik idi. İndi isə onların birgə yaşamasına heç bir şey mane olmurdu. Nexlyudov isə buna hazır deyildi. Bundan əlavə, bəs Katyuşanın Simonsonla münasibəti necə olsun? Onun dünən dediyi sözlərin mənası nə idi? Katyuşa Simonsonla birlikdə yaşamağa razılıq versəydi, bu yaxşı, yoxsa pis olardı? Nexlyudov bu fikirlərdən heç cür baş açə bilmədiyini üçün indi bu barədə düşünməkdən əl çəkdi. “Bunlar hamısı sonradan məlum olacaq, – deyə o fikirləşdi, – indi isə Katyuşanı mümkün qədər tez görüb, şad xəbəri ona yetirmək və onu azad etmək lazımdır”. Nexlyudov belə düşündü ki, kağızın onun əlində olan surəti bunun üçün kifayətdir. Buna görə də poçtdan çıxıb faytonçuya həbsxanaya sürməsinə əmr etdi.

Həbsxanaya getməyə generalın səhər icazə vermədiyinə baxmayaraq, Nexlyudov ali rəislərin düzəldə bilmədiyini bir işi çox vaxt aşağı rütbəli adamların asanlıqla düzəltmələrini təcrübədən bildiyi üçün, hər halda həbsxanaya girməyi qərara almışdı ki, yeni şad xəbəri Katyuşaya çatdırsın, bəlkə də onu həbsxanadan azad etməklə bərabər, Kriltsovun səhhətindən xəbər tutub generalın dediyini ona və Marya Pavlovnaya bildirsin.

Həbsxana nəzarətçisi ucaboy, yoğun və yekəpər bir adam idi. Onun bəğləri və əyilib ağızına tərəf gələn bakenbardları var idi. O, Nexlyudovu çox ciddi qəbul edib qətiyyətlə bildirdi ki, rəisin icazəsi olmadan kənar adamların dustaqlarla görüşünə icazə verə bilməz. Nexlyudov deyəndə ki, onu paytaxt şəhərlərdə həbsxanaya buraxırdılar, həbsxana nəzarətçisi:

– Çox ola bilər, ancaq mən buraxmıram, – cavab verdi. Buna söyləyərkən onun səsinin ahəngindən belə çıxırdı: “Siz, paytaxt adamları elə düşünürsünüz ki, bizi təəccübləndirib çətin vəziyyətdə qoya bilərsiniz: lakin biz Şərqi Sibirə olsaq da, qayda-qanuna möhkəm bələdik və sizə də öyrədə bilərik”.

Ələhəzrətin xüsusi dəftərxanasından göndərilən kağızın surəti də həbsxana nəzarətçisinə təsir etmədi. O, Nexlyudovu həbsxanaya buraxmaqdan qəti olaraq boyun qaçırdı. Kağızın surətini təqdim etməklə Maslovanın həbsxanadan azad edilə biləcəyi haqqında Nexlyudovun sadələvhəsinə ehtimalına cavab olaraq həbsxana rəisi həqarətlə gülümsəyib bildirdi ki, birisini həbsxanadan azad etmək üçün birbaş onun öz rəisinin sərəncamı olmalıdır. Onun verdiyi bütün vədlər bundan ibarət oldu ki, əfv edildiyini Maslovaya xəbər verər və öz rəisinin əmrini alan kimi onu bir saat da olsa həbsxanada saxlamayıb buraxar.

Həbsxana nəzarətçisi Kriltsovun səhhəti haqqında məlumat verməkdən də boyun qaçırmış bildirdi ki, o həтта belə bir dustağın olub-olmadığını da deyə bilməz. Beləliklə, Nexlyudov heç bir şey əldə edə bilməyərək, faytona minib mehmanxanaya getdi.

Həbsxana nəzarətçisinin bu qədər ciddi olmasının səbəbi ən başlıcası ondan irəli gəlirdi ki, adı qaydadan ikiqat artıq doldurulmuş həbsxanada bu zaman hamı yataqla qəstəliyinə tutulmuşdu. Nexlyudovu gəzdirən faytonçu yolda ona nağıl elədi ki, “həbsxanada çoxlu adam qırılır. Hansı xəstəliyə isə tutulublar. Gündə iyirmi adam basdırırlar”.

XXIV

Həbsxanadakı müvəffəqiyyətsizliyə baxmayaraq, Nexlyudov eyni gümrəh, həyəcanlı, işgüzar əhvali-ruhiyyədə Maslovanın əfv edilməsi haqqında kağızın alınub-alınmadığını öyrənmək üçün qubernatorun dəftərxanasına getdi. Dəftərxanada kağızı almamışdılar, buna görə də Nexlyudov mehmanxanaya qayıtdıqdan sonra, yubanmadan bu barədə dərhal Seleninə və vəkilə məktub yazmağa tələsdə. Məktubu yazıb qurtarandan sonra saata baxdı; generalın evinə nahara getmək vaxtı idi.

Yolda yenə də əfv edilməsini Katyuşanın necə qarşılayacağını düşündü. Onu hara göndərəcəkdilər? Katyuşa ilə necə yaşaya-

caqdı? Bəs Simonson? Katyuşanın ona münasibəti necədir? Katyuşada baş vermiş dəyişikliyi xatırladı. Bununla birlikdə onun keçmişini də yadına saldı.

“Unutmaq, yaddan çıxarmaq lazımdır, – fikirləşdi və təkrar Katyuşa haqqındakı fikirləri başından qovmağa tələsdi. – Sonra hamısı məlum olar” – deyər generala nə deməli olduğu haqqında düşünməyə başladı.

Generalın evində varlı adamların, böyük məmurların həyatına xas olan və Nexlyudovun adət etmiş olduğu təmtəraqlı nahar nəinki yalnız təmtəraqdan, hətta ən adi rahatlıqdan belə uzun müddət məhrum olduğuna görə onun üçün xüsusilə xoş idi.

Nikolay sarayının keçmiş xanımlarından olan ev sahibəsi Peterburqun köhnə dəbli *grande dame*¹-lərindən olub, fransızca təbii və rusca qeyri-təbii danışdı. O, həddindən artıq şax dayanıb əlləri ilə hərəkət edərkən dirseklərini belindən ayırmırdı. Ərinə sakit və bir qədər kədərli hörmət bəsləyirdi, qonaqları ilə rəftarından isə, şəxsiyyətindən asılı olaraq onlara müxtəlif münasibət bəsləsə də, olduqca nəvazişkar idi. O, Nexlyudovu yaxın bir adamı kimi, çox incə və gözə çarpmayan xüsusi mehribanlıqla qəbul etdi, buna görə də Nexlyudov özünün bütün məziyyətlərini yenidən bilib xoş bir məmnunluq duydu. Ev sahibəsi ona hiss etdirdi ki, orijinal olsa da, onu Sibirə gətirib çıxaran namuslu hərəkətindən xəbərdardır və onu müstəsna bir adam hesab edir. Bu mehribanlıq və generalın evindəki gözəl, bərlilə-bəzəkli həyatı görməsi buna səbəb olmuşdu ki, Nexlyudov bütün varlığı ilə qəşəng ev şeylərindən, ləzzətli yeməkdən, adət etdiyi mühitdən olan tərbivəli adamlarla yüngül və xoş münasibətdən zövq alırdı, ona elə gəlirdi ki, son zamanlar içərisində yaşadığı mühit bir yuxu imiş və indi bu yuxudan oyanaraq real həyata qayıtmışdır.

Süfrə başına ev adamlarından, yəni generalın qızı və onun ərinə, yavərdən əlavə, bir ingilis, qızıl mədəni işlədən bir tacir və Sibirin uzaq bir şəhərində qubernatorluq edən bir qonaq oturmuşdular. Bütün bu adamlar Nexlyudovun ürəyinə yarırdı.

Sağlam, yanaqları qıpqırmızı olan, fransızca çox pis danışsa da, ingiliscə çox yaxşı və nətiqlər kimi təsirli danışan ingilis çox şey

görmüşdü və onun Amerika, Hindistan, Yaponiya, Sibir haqqında söhbətləri maraqlı idi.

Kəndli oğlu olub əynimə Londonda tikilmiş brilyant düyməli frak geymiş, böyük kitabxanası olan, xeyriyyə cəmiyyətinə çox şey bağışlamış və Avropa liberallarının əqidəsincə yaşayan qızıl mədəni sahibi gənc tacir həm sağlam kəndli təbiiyi, həm də Avropa mədəniyyəti ilə aşlanmış, təhsil görmüş, tamamilə yeni və yaxşı bir tipi təmsil etdiyi üçün Nexlyudovun xoşuna gəlir və onu maraqlandırır.

Uzaq şəhərin qubernatoru, Nexlyudov Peterburqda olan zaman haqqında çox şey danışılan həmin sabiq departament direktoru idi. Bu, seyrək, qıvrımsaçlı, mavigözlü, aşağıdan çox yoğun olan şişman bir adam idi. Yumşaq və ağ barmaqlarına üzük keçirmişdi, xoş təbəssümü vardı. Ev sahibi qubernatoru ona görə qiymətləndirirdi ki, rüşvətxorlar içərisində təkəmə o rüşvət almırdı. Böyük musiqi həvəskarı olan və pianoda özü çox yaxşı çalan ev sahibəsi də qubernatoru ona görə qiymətləndirirdi ki, o, yaxşı musiqi çalan idi və ev sahibəsi ilə birlikdə dörd əllə piano çalırdılar. Nexlyudovun əhvali-ruhiyyəsi o qədər yaxşı idi ki, bu gün bu adam da onun xoşuna gəlirdi.

Hamıya xidmət göstərmək istəyən şən, yorulmaq bilməyən, çənəsi göy rəngə çalan zabıt-yavər öz mehribanlıqlığı ilə xoşa gəlirdi.

Nexlyudovun xoşuna hamıdan çox generalın sevimli gənc qızı və onun əri gəlirdi. Generalın qızı çirkin, sadə bir gənc qadın olub bütün fikrini ilk iki uşağına vermişdi: ata-anası ilə uzun mübarizədən sonra sevib ərə getdiyi təvazökər və ağıllı əri Moskva universitetinin liberal namizədi idi, o qulluq edir, statistika ilə, xüsusilə öyrəndiyi, sevdiyi və ölüb getməkdən xilas etməyə çalışdığı özge xalqların statistikasını ilə məşğul olurdu.

Hamı Nexlyudovla nəinki nəvaziş və mehribanlıqla rəftar edirdi, həm də aydın idi ki, yeni və maraqlı bir şəxsiyyət kimi onun gəlişinə sevinirdi. Nahara hərbi sürtük geyib boynundan ağ xaç asmış general Nexlyudovla köhnə bir tanış kimi salamlaşdı və qonaqlar dərhal ayaqüstü araq içməyə dövdət etdi. Onun yanından getdikdən sonra nə iş gördüyü haqqında generalın verdiyi sualın cavabında Nexlyudov poçtda olduğunu, səhər haqqında danışdığı şəxsin əfv edildiyini və indi həbsxanaya getmək üçün yenə icazə istədiyini söylədi.

¹ Küber qadın

Süfrə başında işdən danışmaqdan görünür xoşu gəlməyən general qaşqabağını töküüb heç bir şey demədi.

– Araq istəyirsiniz? – deyə o, içəri girən ingilislə fransızca müraciət etdi. İngilis araq içdikdən sonra bu gün kilsəyə və zavoda getdiyini, böyük həbsxanana bir daha görmək arzusunda olduğunu söylədi.

General Nexlyudova üzünü tutaraq:

– Lap yaxşı oldu, birlikdə gəda bilirsiniz, – dedikdən sonra yavərə müraciət etdi: – Bunlara buraxılış kağızı verin.

– Siz həbsxanaya nə vaxt getmək istəyirsiniz? – deyə Nexlyudov ingilisdən soruşdu.

İngilis dedi:

– Mən həbsxanaya axşam getməyi xoşlayıram, hamı evdə olur, heç bir hazırlıq görülmür. Hər şey necə var, elə də olur.

General:

– Deməli, o, həbsxanana bütün məziyyəti ilə görmək istəyir? Qoy görsün. Mən bu barədə çox yazmışam, mənə qulaq asmırlar. Elə isə qoy xarici mətbuatdan işin nə yerdə olduğunu öyrənsinlər, – deyib yemək masasına yaxınlaşdı. Ev sahibəsi masanın yanında dayanıb qonaqlara yer göstərdi.

Nexlyudov ev sahibəsi ilə ingilisin arasında oturdu. Generalın qızı və departamentin keçmiş direktoru onunla üzbəüz oturmuşdular.

Nahar zamanı, söhbət kəşik-kəşik gah Hindistandan, gah Tonkin ekspedisiyasından, gah da Sibirdə hamının yalan danışib rüşvət almasından gedirdi. Hindistan haqqında ingilis danışdı. Tonkin ekspedisiyasını general ciddi surətdə pisləyirdi. Bütün bu söhbətlər Nexlyudovu az maraqlandırır.

Lakin nahardan sonra qonaq otağında qəhvə içərkən Qladston haqqında ingilislə ev sahibəsinin arasında çox maraqlı söhbət başlandı: bu söhbətə qarışan Nexlyudova elə gəldi ki, bu barədə o xeyli ağıllı söz dedi və həmsöhbətləri bunu sezməmiş olmadılar. Yaxşı nahardan sonra yumşaq kreslodə nəvazişkar və yaxşı tərbiyə görmüş adamların arasında oturub qəhvə içmək Nexlyudovun ürəyini getdikcə daha çox açdı. İngilisin xahişi ilə ev sahibəsi departamentin keçmiş direktoru ilə birlikdə piano dalına keçib Bethovenin yaxşı ifa etdikləri beşinci simfoniyasını çalanda Nexlyudov özündən tamamilə məmnun qalmaq kimi çoxdan bəri hiss etmədiyi

mənəvi bir zövq duydu, elə bil özünün necə yaxşı bir adam olduğunu o yalnız indi bildi.

Royal qəşəng idi, simfoniyanı da yaxşı çalurdılar. Bəlkə də bu həmin simfoniyanı sevən və bilən Nexlyudova belə gəlirdi. O, gözəl andanteyə qulaq asarkən özünə və özünün bütün gözəl sifətlərinə yaranan rıqqətdən fışıldadığını hiss etdi.

Nexlyudov çoxdan bəri duymadığı nəşə üçün ev sahibəsinə minnətdarlıq edib vidalaşaraq getmək istəyirdi ki, ev sahibəsinin qızı qətiyyətlə ona yaxınlaşdı və qızara-qızara dedi:

– Siz mənə uşaqlarımı soruşurdunuz; onları görmək istəyirsiniz?

Anası qızının yersiz hərəkətinə gülümsəyərək dedi:

– Ona elə gəlir ki, onun uşaqlarını görmək hamı üçün maraqlıdır.

Nexlyudov həddini aşıb-daşan xoşbəxt ana məhəbbətindən müttəəssir olaraq dedi:

– Əksinə, çox, çox maraqlıdır. Lütfən göstərin.

Kürəkəni, qızıl mədəni sahibi və yavərlə birlikdə qumar mizinin dalında oturmuş general gülərək qışqırdı:

– Knyazı aparır ki, öz uşaqlarını göstərsin. Borcudur, gedib əta edin!

Görünür, indicə onun uşaqları barəsində rəy söyləniləcəyindən həyəcanlanmış gənc qadın artıq Nexlyudovun qabağına düşüb yeyin addımlarla içəri otaqlara tərəf gedirdi. Divarlarına ağ kağız çəkilmiş, tünd abajurlu kiçik lampa ilə işıqlandırılmış üçüncü, hündür otaqda yan-yanı iki çarpayı qoyulmuşdu, çiyinə ağ örtük salmış dayə çarpayıların arasında oturmuşdu. Sibirlilər kimi almacıq sümük-ləri çıxmış mehriban sifətli dayə ayağa qalxıb təzim etdi. Ana birinci çarpayıya tərəf əyildi, bu çarpayıda onun iki yaşlı qızı balaca ağzını açaraq sakitcə yatırdı. Qızın uzun və qıvrım saçları yastığın üstünə dağılımışdı. Uşağın balaca, ağ dabanı göy zolaqlı toxunma yorğanın altından çıxmışdı, anası yorğanı düzəldərək dedi:

– Bax, bu Katyadır. Qəşəngdirmi? Onun cəmisi iki yaş var.

– Gözəldir!

– Bu isə Vasyukdur, onu babası belə adlandırb. Tamamilə başqa tipdir. Sibirlidir. Elədir?

Nexlyudov qarnı üstə yatmış kök uşağa baxaraq:

– Qəşəng oğlandır, – dedi.

Ana mənəli-mənəli gülümsəyərək:

– Doğrudan? – dedi.

Nexlyudov zəncirləri, qırılmış başları, adamların döyülməyini, əxlaqsızlığı, can üstə olan Krıtsovu və bütün keçmiş ilə birlikdə Katyuşanı xatırladı. Onun paxıllığı tutdu, indi gördüyü kimi, beləcə gözəl, təmiz bir səadət içərisində yaşamaq istədi.

Nexlyudov uşaqları bir neçə dəfə tərifləyib, bu tərifləri acgözlüklə qəbul edən ananı heç olmasa qismən məmnun saldıqdan sonra onun arxasınca qonaq otağına getdi. Sözləşdikləri kimi, həbsxanaya bərabər getmək üçün ingilis onu burada gözləyirdi. Nexlyudov evin qoca və gənc sahibləri ilə xudahafızlıqdan sonra ingilislə birlikdə generalın evinin səksinə çıxdı.

Hava dəyişilmişdi. Quşbaşı yağın qar artıq yolu, damı, bağın ağaclarını, qapının qabağını, faytonun üstünü və atların belini basmışdı. İngilisin özünün faytonu olduğu üçün Nexlyudov onun sürücüsünə həbsxanaya getməyi əmr edib, öz faytonuna tək mindi və xoşu gəlməyən bir borcu ödəyəcəyindən doğan ağır bir hisslə qar üzərində çətinliklə hərəkət edən yumşaq faytonda ingilisin dalınca getdi.

XXV

Darvazasının ağzında keşikçi dayanmış və fənər yanan həbsxananın tutqun binası indi hər yeri – qapını da, damı da, divarları da örtən təmiz və ağ qar pərdəsinə baxmayaraq, bütün bina işıq yanan pəncərələri ilə adama səhərkinə nisbətən daha ağır təsir bağışlayırdı.

Yekəpər nəzarətçi darvazaya çıxdı. Nexlyudova və ingilise verilmiş buraxılış kağızını fənər işığında oxuyub qurtardıqdan sonra iri çiyinlərini heyətlə çəkdisə də, əmri yerinə yetirərək onları öz dalınca gəlməyə dəvət etdi. Nəzarətçi onları əvvəlcə həyəətə, sonra sağdakı qapıya və oradan da idarənin pilləkəninə tərəf apardı. Nəzarətçi onlara öyləşməyi təklif etdikdən sonra nə kimi bir xidmət edə biləcəyini soruşdu və Nexlyudovun elə indicə Maslovanı görmək arzusunda olduğunu öyrənil gözetçini Maslovanın dalınca göndərdi və ingilisin Nexlyudov vasitəsilə elə o saat yağdırmağa başladığı suallara cavab verməyə hazırlaşdı.

– Bu qala neçə adam üçün tikilmişdir? – ingilis soruşurdu. – Həbsxanada neçə dustaq var? Kişi nə qədər, qadın nə qədərdir, uşaq nə qədər? Neçə katorqalı, neçə sürgünə gedən, neçə könüllü gedən vardır? Xəstə neçə nəfərdir?

Nexlyudov ingilisin və nəzarətçinin sözlərini tərcümə edirdisə də, onların mənasına fikir vermirdi, ona görə ki, Maslova ilə qarşıdakı görüş onu gözlənilmədən tamam çaşdırmışdı. İngilis üçün tərcümə etdiyi cümlələrin arasında yaxınlaşmaqda olan addım səslərini eşidəndə, idarənin qapısı cırıldayıb açılanda və dəfələrlə olduğu kimi, qabaqda nəzarətçi, dalınca isə başına yaylıq bağlanmış və dustaq koftası geymiş içəri girən Katyuşanı görəndə Nexlyudov varlığını ağır bir hiss bürüdüyünü duydu.

Maslova gözlərini qaldırmadan yeyin addımlarla otağa girdiyi zaman Nexlyudovun başından belə bir fikir keçdi: “Mən yaşamaq istəyirəm, ailə, uşaq istəyirəm, insan kimi yaşamaq istəyirəm”.

O, ayağa qalxıb Maslovaya tərəf bir neçə addım atdı. Katyuşanın üzü ona sərt və yapışıqsız görünürdü. Bu üz yenə də Maslova onu məzəmmət etdiyi zaman olduğu kimi idi. Katyuşa rəng verib rəng alırdı, o, barmaqları ilə koftasının ətəyini tez-tez burur, gah Nexlyudova baxır, gah gözünü yerə dikirdi.

Nexlyudov dedi:

– Əfv olunduğunuzu bilirsinizmi?

– Bəli, nəzarətçi demişdir.

– Belə ki, kağız alınan kimi siz həbsxanadan çıxıb istədiyiniz yerdə sakit ola bilərsiniz. Biz bu barədə fikirləşərik...

Maslova onun sözünü tələsik kəsd:

– Mən nə fikirləşəcəyəm? Vladimir İvanoviç hara getsə, mən də ora gedəcəyəm.

Həyəcan keçirməsinə baxmayaraq, Maslova gözlərini qaldırıb Nexlyudova baxa-baxa bu sözləri tez və aydın şəkildə dedi, elə bil deyəcəklərinin hamısını əvvəlcədən fikirləşib hazırlamışdı.

Nexlyudov:

– Demək belə! – dedi.

– Nə edim, Dmitri İvanoviç, o bizim birgə yaşamağımızı, – Maslova qorxu içərisində dayandı və özünü düzəlttdi, – mənim onun yanında qalmağımı istəyir. Mənim üçün bundan yaxşı nə ola bilər? Mən bunu özüm üçün xoşbəxtlik hesab etməliyəm. Əlacım nədir?..

“İkisindən biridir: ya o, Simonsona vurulmuşdur və onun yolunda fədakarlıq etməyimi istəmir, ya da o məni sevə-sevə, mənim xeyrim üçün məndən imtina edir və öz arzularından həmişəlik əl çəkib müqəddəratını Simonsonun müqəddəratı ilə bağ-

layır", – deyə Nexlyudov fikirləşdi və xəcalət çəkdi. O qızardığını hiss etdi və:

– Əgər siz onu sevirsinizsə... – dedi.

– Nə sevib-sevməmək? Mən artıq belə şeyləri tərk etmişəm, bir də ki, Vladimir İvanoviç tamamilə başqa bir adamdır.

– Əlbəttə, elədir, – Nexlyudov sözə başladı, – o, gözəl bir insandır və mənəcə...

Maslova artıq bir söz deyəcəyindən və ya ürəyindəkilərin hamısını deyə bilməyəcəyindən qorxmuş kimi Nexlyudovun sözünü təkrar kəsdi. O özünün əsrarəngiz çəp nəzəri ilə Nexlyudova baxaraq dedi:

– Dmitri İvanoviç, əgər sizin istəyinizcə etmirmərsə, mənə bağışlayın. Görünür, belə olmalı imiş. Axı siz də yaşamalısınız.

Maslova Nexlyudova onun indicə düşündüyü şeyi demişdi, lakin artıq o bu barədə düşünməyib, tamamilə başqa şey düşünür, duyurdu. Nexlyudov nəinki xəcalət çəkirdi, həm də Maslova ilə birlikdə itirdiklərinə heyifsilənirdi. O dedi:

– Mən onu gözləmədim.

– Siz niyə burada yaşayıb əziyyət çəkəsiniz. Əziyyət çəkdiyiniz kifayətdir, – Maslova qərribə bir təbəssümlə gülümsədi.

– Mən əziyyət çəkməmişəm, mənim üçün yaxşı keçib və əlimdən gələydi, yenə də sizə xidmət etmək istərdim.

– Bizə, – Maslova "bizə" dedikdə Nexlyudova baxdı, – heç bir şey lazım deyildir. Siz onsuz da mənim üçün çox şey etmişiniz. Əgər siz olmasaydınız... – O nə işə demək istədi, lakin səsi titrədi.

Nexlyudov dedi:

– Mənə minnətdarlıq etməyə dəyməz.

– Nə haqq-hesab çəkək? Bizim haqq-hesabımızı Allah çəkər, – deyərək Maslova dilləndi və onun yaşarmış qara gözləri parıldadı.

Nexlyudov dedi:

– Siz nə yaxşı qadınsınız!

Maslova göz yaşları içərisində:

– Mən yaxşıyam? – dedi və onun üzünü miskin bir təbəssüm işıqlandırdı.

Bu aralıq ingilis soruşdu:

– *Are, you ready?*¹

¹ Siz hazırınızımı?

– *Directly*¹, – deyərək Nexlyudov cavab verdi və Katyuşadan Kriitsovu soruşdu.

Katyuşa həyəcədən özünə gəlib sakitcə bildiklərini söylədi:

– Yol Kriitsovu çox zəif saldığından onu dərhal xəstəxanaya qoymuşlar. Marya Pavlovna çox narahat olmuşdur, xahiş edib ki, onu xəstəxanaya xidmətçi qəbul etsinlər, ancaq onu qoymadılar.

Maslova ingilisin gözlədiyini sezib dedi:

– Mən gedim.

Nexlyudov dedi:

– Mən vidələşmirəm, sizinlə yenə də görüşəcəyəm.

Maslova güclə eşidilən bir səsle:

– Bağışlayın, – dedi. Onların gözləri bir-birinə sataşdı və Maslovanın bu qərribə qıyğacı baxışından, "salamat qalın" əvəzinə "bağışlayın" deyərək üzündəki o miskin təbəssümdən Nexlyudov anladı ki, Katyuşanın gəldiyi qərarın səbəbi haqqında onun iki gümanından ikincisi doğru imiş: Katyuşa onu sevirdi və bu fikirdə idi ki, özünü ona bağlamaqla onun həyatını pozar, Simonsonla getmə, onu azad edərdi və indi istədiyini yerinə yetirdiyi üçün sevinməklə bərabər ondan ayrılığına görə əzab çəkirdi.

Katyuşa onun əlini sıxıb cəld otaqdan çıxdı.

Nexlyudov dönüb onunla getməyə hazır olan ingilise baxdı, lakin ingilis qeyd dəftərcəsinə nə işə yazırdı. Nexlyudov onu işindən ayırmadan divarın yanındakı taxta divana oturdu və birdən-birə bərk yorulduğunu hiss etdi. Onu yuxusuz keçirdiyi gecələr, səyahət, həyəcan yormamışdı, o hiss edirdi ki, onu dəhşətli surətdə yoran bütün həyatdır. O aylaşdıyı divana söykənib gözlərini yumdu və bir anda möhkəm yuxuya getdi.

– İndi kameraları gəzmək istəyirsinizmi? – deyərək həbsxana nəzarətçisi soruşdu.

Nexlyudov ayılıb harada olduğuna təəccübləndi. İngilis qeydlərini qurtarmışdı və kameralara baxmaq arzusunda idi. Yorulmuş və maraqlı hissini itirmiş Nexlyudov onun dalınca getdi.

¹ Bu saat

Nəzarətçilərin müşayiəti ilə gedən ingilis, Nexlyudov və həbsxana nəzarətçisi qapıdan və iki dustağın birbaşa döşəməsinə su başına çıxdığı, ürəkbulandırıcı üfunət verən dəhlizdən keçdikdən sonra katorqalıqlara məxsus birinci kameraya girdilər. Ortasında taxtlar qurulmuş kamerada dustaqların hamısı artıq uzanmışdı. Onlar yetmiş nəfər idilər. Baş-başa və böyür-böyürə verib yatmışdılar. Qonaqlar içəri girdikdə dustaqların hamısı zəncirlərini səsləndirə-səsləndirə ayağa qalxdılar və ülgüclə təzəcə qırılmış başlarını parıldadaraq taxtların yanında dayandılar. İki dustaq yerindən qalxmadı. Onlardan biri qırmızı üzlü, görünür, qızdırmalı bir gənc idi, o birisi aravermədən ah-uf çəyən bir qoca idi.

İngilis gənc dustağın nə vaxt xəstələndiyini soruşdu. Nəzarətçi onun bu səhər xəstələndiyini, qocanın isə artıq çoxdan qarın ağrısına tutulduğunu, xəstəxana ağzına qədər dolu olduğu üçün onu qoymağa yer olmadığını söylədi. İngilis başını narazı-narazı yırğalayıb, və adamlara bir neçə söz demək arzusunda olduğunu söylədikdən sonra deyəcəklərini tərcümə etməyi Nexlyudovdan xahiş etdi. Belə məlum oldu ki, ingilisin səyahət etmək – Sibirdəki sürgün və dustaqxanaları təsvir etmək məqsədindən əlavə, dinə etiqad etmək və günahı yumaqla nicat tapmağı təbliğ etmək kimi başqa bir məqsədi də varmış.

O dedi:

– Onlara söyləyin ki, İsa peyğəmbərin onlara yazdığı gəlirdi, onları sevirdi və onların yolunda ölmüşdür. Əgər onlar buna inansalar, özlərini xilas etmiş olarlar. – İngilis bunları deyərək bütün dustaqlar dinməzəcə taxtların qabağında dayanıb əllərini yanlarına salmışdılar. – Onlara deyin ki, bu kitabda bunların hamısı yazılmışdır. Onların içərisində oxumağı bacaranlar varmı? – deyə o, sözünü qurtardı.

Demə, dustaqların içərisində iyirmi nəfərdən çox savadı olan var imiş. İngilis əlindəki kisənin içindən cildlənmiş bir neçə Əhdicədid çıxartdı, təlis köynəklərin qolları içərisindən bərk, qara dirnaqlı, əzələli əllər bir-birini itələyərək ona doğru uzandı. İngilis bu kamerada iki İncil paylayıb, o biri kameraya getdi.

O biri kamerada da eynilə belə idi. Bura da bürkü və üfunətli idi; eynən bundan əvvəlki kamerada olduğu kimi iki pəncərənin

arasındakı divardan İsanın təsviri asılmışdı, qapının sol tərəfində isə çəllək qoyulmuşdu, eləcə hamı bir-birinin böyrünə sıxılıb uzanmışdı, eləcə hamı ayağa qalxıb dümdüz dayandı, eləcə də üç adam yerindən qalxmadı. Onlardan ikisi qalxıb oturdu, o biri yerindən tərpənmədi və hətta içəri gərənlərə dönüb baxmadı da: bunlar xəstələr idilər. İngilis də eyni nitqi söylədi və birinci kamerada olduğu kimi dustaqlara iki İncil verdi.

Üçüncü kamerada səs-küy və vurnuxma səsi çşidilirdi. Nəzarətçi qapını döyüb çışırdı: "Farağat!" Qapı açıldıqda iki xəstə və bir-biri ilə dalaşan iki adamdan əlavə, yenə də hamı əllərini yanlarına salıb dümdüz dayandı. Dalaşanların üzü qəzəbdən eybəcərleşdi, biri o birinin saçından, biri də bu birinin saqqalından yapışib tutaşmışdılar. Yalnız nəzarətçi onların üstünə cumandan sonra bir-birini buraxdılar. Birinin özilmiş burnundan qan və selik axır, ağzının suyuna qarışdı, o da bunları kaftanının qolu ilə silirdi; o biri dustaq saqqalının yolunmuş tüklerini təmizləyirdi.

– Dustaqların böyüyü! – deyə nəzarətçi sört səsle çışırdı.

Yaraşlıq və qüvvətli bir adam qabağa çıxıb gözlərində şənbir təbəssüm oynaya-oynaya dedi:

– Cənab heç cür sakitləşdirmək olmur.

Nəzarətçi qaşqabağını təkərək dedi:

– Mən onları sakitləşdirərəm.

– *What did they fight for?*¹ – ingilis soruşdu.

Nexlyudov onların nə üçün dalaşdıqlarını dustaqların böyüyündən soruşdu.

Dustaqların böyüyü gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Patava üstündə dalaşdırdılar, özgəninkini götürmüşdü. Bu onu itələdi, o da cavabını verdi.

Nexlyudov bunları ingilissə söylədi.

İngilis həbsxana nəzarətçisinə müraciətlə dedi:

– Mən onlara bir neçə kəlmə söyləmək istərdim.

Nexlyudov tərcümə etdi. Nəzarətçi "söyləyə bilərsiniz" dedi.

İngilis özünün meşin cildli İncilini çıxardaraq Nexlyudova dedi:

– Zəhmət çəkin, dediklərimi tərcümə edin. Siz bir-birinizdən küsüb dalaşmısınız, bizim yolumuzda ölmüş İsa peyğəmbər isə umu-küsümüzü həll etmək üçün bizə başqa bir vasitə vermişdir.

¹ Onlar nə üçün dalaşdırdılar?

Onlardan soruşun, görün, İsanın qanununa görə bizi incidən adamlar necə rəftar etmək lazım gəldiyini bilirlər?

Nexlyudov ingilisin sözlərini və suallarını tərcümə etdi.

Dustaqlardan biri yekəpər nəzarətçiyə baxıb sualedici ahənglə dedi:

– Böyüklərimizə şikayət eləsək, baxarlar?

Başqa birisi dedi:

– Onu kötəkləyin, onda heç kəsin ürəyinə dəyməz.

Bu sözə qahmar çıxan bir neçə səs eşidildi. Nexlyudov onların cavabını ingiliscə tərcümə etdi.

– Onlara deyin ki, İsanın qanununa görə bunun tamamilə əksini etmək lazımdır: bu üzündən vursalar, o üzünü döndər, – deyə ingilis elə bil bununçün üzünü irəli tutdu.

Nexlyudov onun dediklərini tərcümə etdi.

Kim isə:

– Qoy özü sınaqdan keçirsin, – dedi.

Taxtın üstündə uzanan dustaqlardan biri:

– Silləni hər iki üzünə çəksə, – dedi, – onda hansı üzünü irəli vərəsən?

– Beləliklə, səni xurd-xəşil eləyər.

Dalda dayanmış bir dustaq:

– Hə, vur görüm, – dedi və ürəkdən güldü. Sirayətədicisi ümumi bir qəhqəhə bütün kameranı bürüdü; hətta ağız-burnu qana və seliyə bulaşmış dustaq da qəhqəhə çəkdi. Xəstələr də güldürdülər.

İngilis özünü itirmədi və onlara söyləməyi xahiş etdi ki, qeyri-mümkün görünən şey dinə etiqadı olan adamlar üçün mümkün və asan olur.

– Soruşun, görün onlar içirlərimi?

– Elədir ki var, – deyə bir səs, eyni zamanda yenə də pıçıltı və qəhqəhə eşidildi.

Bu kamerada dörd xəstə var idi. Xəstələri nə üçün ayrı bir kameraya qoymurlar? – deyə ingilisin sualına, həbsxana nəzarətçisi cavab verdi ki, bunu xəstələr özləri istəməzlər. Bu xəstələr yoluxucu deyillər, fərdşer onlara nəzarət və kömək edir.

Bir başqası dedi:

– İki həftədir ki, gözə görünmür.

Nəzarətçi cavab verməyib qonaqları o biri kameraya apardı.

Yenə də qapını açdılar, yenə də hamı ayağa qalxıb dinnəzər deyərək, yenə də ingilis İncil payladı; eyni işlər beşinci, altıncı kamerada, sağda, solda, hər iki tərəfdə təkrar edildi.

Katorqaya göndərilən dustaqların yanından sürgün olunanların yanına, sürgün olunanların yanından icmaçıların yanına və könüllü olaraq gələnlərin yanına getdilər. Hər yerdə vəziyyət eyni idi: hər yerdə soyuqdan donan, ac, avara, xəstəliyə tutulmuş, rüsvay edilmiş, zindana salınmış eyni adamlar vəhşi heyvanlara bənzəyirdilər.

İngilis lazımi qədər İncil payladıqdan sonra artıq kitab paylamır və hətta nitq də söyləməzdi. Gördüyü ağır mənzərə və başlıcası, boğucu hava, yəqin ki, onun da qüvvəsini tükəndirdiyindən kameraları gəzib hər kamerada nə kimi dustaqlar olduğu haqqında nəzarətçinin məlumatına yalnız “*all right*”¹ – deyə cavab verirdi. Nexlyudov eyni yorğunluq və ümitsizlik içərisində elə bil yuxulu-yuxulu gəzir, kameralara getməkdən boyun qaçırmağa və çıxıb getməyə özündə qüvvə qapmırdı.

XXVII

Sürgün edilənlərə məxsus kameralardan birində Nexlyudov bu səhər bərədə rast gəldiyi həmin qəribə qocanı gördükdə təəccübləndi. Saç-saqal basmış və bütün üzünü qırıqlar içərisində olan, çiyini cırılmış kül rəngli çirkli köynək və eynən bu cür şalvar geymiş ayaqyalın qoca taxtın yanında, döşəmənin üstündə oturub ciddi sualedici baxışlarla içəri girənlərə baxırdı. Onun kirlə köynəyinin cırılmış yerindən görünən əzgin bədəni miskin və zəif olsa da, sifəti bərədə olduğundan daha dalğın, daha ciddi, daha höyəcanlı idi. Başqa kameralarda olduğu kimi, burada da bütün dustaqlar nəzarətçi içəri girdikdə ayağa qalxıb dümdüz dayandılar; qoca isə yerindən tərpənmədi. Onun gözləri parıldayırdı, qaşlarını qəzəblə çatmışdı.

– Ayağa qalx! – deyə nəzarətçi onun üstünə qışqırdı.

Qoca yerindən tərpənməyib yalnız haqarətlə gülümsədi.

– Qabağında dayananlar sənin nöqərlərindir. Mənsə sənin nöqərin deyiləm. Sənin alnında möhür var... – deyə qoca nəzarətçinin alnını göstərərək dilləndi.

¹ Çox gözəl

Nəzarətçi ona tərəf yeriyərək hədə ilə dedi:

– Nə-ə-ə?

Nexlyudov tələsik dedi:

– Mən bu adamı tanıyıram. Onu nə üçün həbs edə bilərsiniz?

Nəzarətçi qocaya acıqla baxaraq dedi:

– Heç yerə yazılmadığı üçün polis idarəsindən göndəriblər. Biz xahiş edirik göndərməsinlər, onlar isə hey göndəriblər.

– Görünür, sən də dəccalın qoşunundansan? – deyə qoca Nexlyudova müraciət etdi.

Nexlyudov dedi:

– Yox, mən buranı görməyə gəlmişəm.

– Demək, dəccalın insanlara necə əziyyət vermələrinə tamaşa etməyə gəlmisən? Buyur, bax. Adamları tutublar; bütöv bir qoşunu qəfəsə salıb ağzını bağlayıblar. Adamlar tər töküb çörək yeməlidirlər, o isə bunları qəfəsə salmışdır; insanlar vəhşiləşsin deyər, onları donuz kimi işsiz saxlayıb yedirdirlər.

– O nə deyir? – deyə ingilis soruşdu.

Nexlyudov dedi ki, insanları əsarətdə saxladığı üçün qoca həbsxana nəzarətçisini məzəmmət edir.

İngilis dedi:

– Ondan soruşun görək, qanuna riayət etməyən adamlarla onun fikrincə necə rəftar etmək lazımdır?

Nexlyudov onun sualını tərcümə etdi.

Qoca qərribə tərzdə gülüb saf dişlərini ağartdı.

– Qanun!.. – deyə o, həqarətlə təkrar etdi, – o, əvvəlcə hamını qarət etmiş, bütün torpağı, adamların bütün sərvətini onların əlinədən alıb öz altına yığmış, onun əleyhinə gedənlərin hamısını özünə və sonradan qarət etməmək, adam öldürməmək haqqında qanun yazmışdır. Amma görək o bu qanunu əvvəldən yaza idi.

Nexlyudov tərcümə etdi. İngilis gülümsədi.

– Onda soruşun görək, bəs indi oğurlarla və canilərlə necə rəftar olunsun?

Nexlyudov ingilisin sualını təkrar tərcümə etdi. Qoca qaşlarını ciddiyyətlə çatdı.

– Ona de ki, alınıdakı dəccal möhrünü silsin, o zaman nə oğru olar, nə də cani. Ona cləcə də de.

Nexlyudov qocanın sözlərini ingiliscəyə tərcümə etdikdən sonra o, çiynlərini ataraq:

– *He is crazy!*, – dedi və kameradan çıxdı.

– Sən öz işində ol, bunları isə sakit burax. Hər kəs özü üçün.

Kimi edam etməyi, kimi bağışlamağı Allah bilir, biz yox, – deyə qoca diləndi. – Hər kəs özünün ağası olsa, o zaman ağa da lazım olmaz. Yeri, yeri, – deyə qoca əlavə edərək yubanıb kameradan çıxmayan Nexlyudova gözlərini ağartdı və qaşlarını acıqla çatdı. – Dəccal növələrinin bitləmə adamları necə yedirdiyinə baxdığın bədsir. Yeri, yeri!

Nexlyudov dəhlizə çıxanda ingilislə həbsxana nəzarətçisi boş bir kameranın açıq qapısı ağzında dayanmışdılar, ingilis “bu kamera nə üçündür?” soruşdu. Nəzarətçi bu kameranın ölənələr üçün ayrıldığına izah etdi.

Nexlyudov nəzarətçinin sözlərini tərcümə etdikdə ingilis:

– Aha, – deyib içəri girmək istədiyini bildirdi.

Ölülərə məxsus kamera adı, kiçik kamera idi. Divardan açılmış lampa kameranın bir küncündə bir-birinin üstünə yığılmış kisələrin, odunun və sağ tərəfdəki taxıtın üstünə uzandırılmış dörd ölünün üstünə işıq salırdı. Əynində təmiz tuman-köynək olan birinci meyit hündürboy, kiçik sivri saqqalı olan bir adam idi, başının yarısı ülgüclə qırılmışdı. Bədəni artıq qurumuşdu: göyərmiş qollar görünür, sinəsinə qoyulmuşdusa da, sonra yerə düşmüşdü; yalın ayaqları da bir-birindən aralanmışdı və hər dabanı bir tərəfdə idi. Onunla yanaşı ağ yubka və koftada ayaqyalın, başıaçıq qoca bir qadın uzanmışdı. Onun dümdüz, seyrək saçları hörülmüşdü, balaca sarı üzü qırıq-qırıqdı, burmu sivri idi. Qarının o tərəfində bənövşəyi geyimli bir kişi meyiti uzadılmışdı. Bu rəng Nexlyudova nəyi isə xatırlatdı.

O yaxın gəlib kişinin meyitinə baxmağa başladı.

Yuxarıya doğru qalxmış balaca sivrisaqqal, möhkəm və qəşəng bir burun, ağappaq hündür alın, seyrək qıvrım saçlar. Nexlyudov bu tapış cizgilərə baxır, gözlərinə inanmırdı. Dünən o bu sifətdə həyəcan, qəzəb və iztirab görmüşdü. İndi bu sifət sakitdi, tərənəmirdi və son dərcə gözəl idi.

Bəli, bu, Krıltsov idi, heç olmazsa onun maddi varlığından qalan iz idi.

“O nə üçün əzab çəkirdi? Nə üçün yaşayırdı? Görəsən indi o bunu anlamı?” – deyə Nexlyudov düşündü və ona elə gəldi ki,

¹ O kəməğildir.

bunun cavabı yoxdur, ölümdən savayı heç bir şey yoxdur, belə düşünərkən özünü çox pis hiss etdi.

Nexlyudov ingilislə vidalaşmadan nəzarətçidən onu həyəət qədər yola salmağı xahiş etdi və bu axşam gördüklərinin hamısı üzərində düşünmək üçün tək qalmağa ehtiyac duyaraq mehmanxanaya getdi.

XXVIII

Nexlyudov yatmadan əvvəl mehmanxanadakı nömrəsində uzun müddət o baş-bu başa gedib gəldi. Onun Katyuşa ilə işi qurtarmışdı. O, Katyuşaya lazım deyildi, bu onu həm kədərləndirir, həm də ona xəcalət verirdi. Lakin indi ona əzab verən bu deyildi. Onun o biri işi nəinki qurtarmışdı, həm də ona həmişə olduğundan daha şiddətlə əzab verir, ondan fəaliyyət tələb edirdi.

Onun bu müddət ərzində, xüsusilə bu gün dəhşətli həbsxanada gördüyü o müdhiş belə, sevimli Krıltsovu da məhv edən həmin belə qol-qanad açib hökmranlıq edirdi və nəinki ona qalib gəlmək, hətta onu necə qalib gəlməyi anlamaq üçün də heç bir imkan görünmürdü.

Laqeyd general, prokurorlar, nəzarətçilər tərəfindən həbs edilib boğucu havası olan həbsxanaya salınaraq qapı üzvlərinə bağlanan yüz və minlərlə rüsvay olunmuş adam onun təsəvvüründə canlanır, reisləri ifşa edən və dəli hesab olunan o qəribə, azad qocanı, meyitlərin arasında qəzəb içində ölmüş Krıltsovu gözəl və mum kimi üzünü xatırlayırdı. Əvvəlki sual: o, Nexlyudov dəlidir və ya özələrini ağıllı hesab edən bütün bunların baskarı olan adamlar dəlidir? – sualı qarşısında yeni bir qüvvə ilə dayandı və ondan cavab tələb etdi.

Nexlyudov otağı gözişməkdən və fikirləşməkdən yorularaq divanda lampanın qabağında əyləşib ingilisin yadigar olaraq verdiyi və ciblərini yoxlayarkən masanın üstünə atdığı İncili biixtiyar açdı. "Deyirlər, burada hər şeyin həllini tapmaq olar" – deyə o düşündü və İncili açıb, həmin yerdəncə oxumağa başladı. Matvey, XVIII fəsil.

1. O zaman şagirdləri İsanın yanına gəlib dedilər: cənnətdə kimlər daha çoxdur? – deyə Nexlyudov oxuyurdu.

2. İsa bir uşağı çağıraraq onu şagirdlərinin arasına qoydu.

3. Və dedi: sizə höqiqəti deyirəm, dəyişməsəniz və dönüb körpə uşaq kimi saf qəlblil olmasanız, cənnətə getməyəcəksiniz.

4. Beləliklə, kim bu uşaq kimi kiçilsə, o cənnətə daha tez gedər.

"Bəli, bəli, bu belədir" – deyə Nexlyudov özünü kiçiltikcə həyatda bir o qədər rahatlıq, bir o qədər sevinc duyduğunu xatırladı.

5. Kim mənim yolumda belə uşaqlardan birini qəbul edərsə, o məni qəbul etmiş olar.

6. Mənə etiqad edən yeniyetmələrdən birini kim şirnikdirib aldırsa, yaxşı olar ki, belə bir adamın boynuna dəyirman daşı salıb onu dənizdə batırınsınlar.

Görəsən, burada "kim qəbul edərsə" sözlərinin mənası nədir, həm də hara qəbul edər? Mənim yolumda nə deməkdir? – deyə Nexlyudov bu sözlərin ona heç bir şey izah etmədiyini duyaraq öz-özündən soruşdu. – "Boynuna dəyirman daşı salmağın və dənizin dibinin bura nə dəxli var? Yox, bu nə isə mən deyən deyil: düzgün və aydın deyil" – deyə Nexlyudov düşündü və həyatında İncili bir neçə dəfə oxumaq istədiyini, hər dəfə də belə yerlərin aydın olmaması üzündən onu oxumaqdan əl çəkdiyini xatırladı. O, aldanışlar haqqında, onların dünyada mövcud olmaları, adamların yandırıldığı odlu cəhənnəm vasitəsilə cəza verilməsi və Allahın üzünü görəndə uşaq məlakələr haqqında 7-ci, 8-ci 9-cu və 10-cu ayələri də oxudu. "Heyif ki, belə dolaşıqdır, – o düşündü, – amma hiss edirsən ki, burada nə isə yaxşı bir şey var".

11. Çünki adəm övladı məhv olan insanı axtarıb xilas etmək üçün dünyaya gəlmişdir, – deyə Nexlyudov oxumaqda davam edirdi.

12. Siz necə bilirsiniz? Əgər birisinin yüz qoyunu olsaydı və bunlardan biri itşə idi: o zaman doxsan doqquz qoyunu dağlarda qoyub itən qoyunu axtarmağa gedərdi?

13. Və qoyunu tapa bilsəydi, sizi inandırırım, itməmiş doxsan doqquz qoyundan daha çox, bu qoyun onu sevindirərdi.

14. Belə ki, uşaqlardan birinin belə həlak olması barədə Allahın əmri yoxdur.

"Bəli, onların həlak olmasını Allah istəməmişdir, ancaq onlar yüzlərlə, minlərlə həlak olurlar. Və onları xilas etmək üçün əlac yoxdur" – deyə o düşündü.

21. O zaman Pyotr ona yanaşdı və dedi: – Nexlyudov ardını oxudu: – Ya Rəbb, mənə qarşı günah işləyən qarşımda mən necə dəfə bağışlamalıyam? Yeddi dəfəyə qədərmi?

22. İsa cavab verdi: mən səne yeddi dəfə demirəm, yeddi kərə yetmiş dəfə deyirəm.

23. Buna görə də Allah öz qulları ilə haqq-hesab çəkmək istəyən padşaha oxşayır.

24. O, haqq-hesab çəkməyə başlayanda ona min sikkə borclu olan birisi qulluğuna götürildi.

25. Borcunu verməyə onun heç bir şeyi olmadığı üçün padşah əmr elədi ki, onun özünü, arvadını, uşaqlarını və nəyi varsa satıb, borcunu ödəsinlər.

26. Belə olduqda o qul üzü üstə yerə düşüb ona yalvararaq dedi: padşahım, mənə möhlət ver, bütün borcumu ödəyəərəm.

27. Padşah bu quluna mərhəmət edərək onu buraxdı və borcundan keçdi.

28. Həmin bu qul eşiyə çıxıb ona yüz dinar borclu olan yoldaşlarından birini tapdı və onu tutub boğaraq: borcunu ver! – dedi.

29. Belə olduqda yoldaşı onun ayaqlarına döşəndi, yalvarıb dedi: mənə möhlət ver, bütün borcunu qaytarım.

30. Lakin o bunu istəmədi, borcunu qaytarıncaya qədər yoldaşını zindana saldı.

31. Bu əhvalatı gören yoldaşları çox məyus oldular və gəlib bütün baş verənləri padşaha söylədilər.

32. Belə olduqda padşah onu çağırıb dedi: – Ey qəddar qul! Mən sənənin bütün borcundan keçdim; çünki sən mənə yalvardın.

33. Mən sənəni bağışlayan kimi, sən də öz yoldaşını bağışlamalı deyildinmi?

Bu sözləri oxuyan Nexlyudov birdən-birə:

– Doğrudanmı buradakıların hamısı elə bundan ibarətdir? – deyə bərkdən qışqırdı. Bütün varlığından gələn daxili bir səs ona deyirdi: “Bəli, yalnız bundan ibarətdir”.

Öz mənəvi həyatı olan adamların başına tez-tez gələn eyni şey Nexlyudovun da başına gəldi. Başına gələn işə bu idi ki, sağlam mühakiməyə zidd və hətta zarafat kimi görünən fikir getdikcə həyatda daha çox təsdiq olunaraq birdən-birə ona ən adi, şübhəsiz bir həqiqət kimi göründü. Beləliklə, indi ona elə bir fikir aydın oldu, insanlara əzab verən dəhşətli belədən yeganə və həqiqi qurtuluş yolu yalnız ondan ibarətdir ki, insanlar özlərini Allah qarşısında həmişə günahkar bilsinlər və bu səbəbdən də nə başqalarına cəza verməyə, nə də başqalarını islah etməyə ixtiyarları çatmadığını başa düşsünlər. İndi ona aydın olmuşdu ki, dustaqxanalarda gördüyü o dəhşətli belə və bu belənin baskarı olan adamlardakı

sakit xudbinlik yalnız insanların mümkün olmayan bir işi görmək istəyindən irəli gəlmişdi: onlar özləri qəddar olduqları halda beləni islah etmək istəyirdilər. Eyibli adamlar eyibli adamları islah etmək istəyirdilər və buna mexaniki yolla nail olmaq fikrinə idilər. Lakin bütün bunlar yalnız ona səbəb olmuşdu ki, ehtiyacı olan xəbis adamlar insanlara yalandan cəza verib onları yalandan islah etməyi özləri üçün bir peşə seçərək özləri sən dəfələrlə pozmuşdular və əzab verdikləri adamları da durmadan pozurdular. Gördüyü bütün dəhşətlərin səbəbi və bu dəhşəti aradan qaldırmaq üçün nə etmək lazım gəlirdi indi ona aydın olmuşdu. Onun tapa bilmədiyi cavab İsanın Pyotra verməsi olduğu həmin cavab idi; bu cavaba görə, həmişə hamının günahından keçmək, özü də dəfələrlə keçmək lazım idi; çünki elə adam yoxdu ki, onun özünün günahı olmasın və günahı olmadığı üçün də cəza verməyə və ya islah etməyə ixtiyarı çıtsın.

Nexlyudov öz-özünə: “Ola bilməz ki, bu belə, bu qədər sadə olsun” – deməsinə baxmayaraq o bunun əksinə adət etmişdi. Şübhəsiz olaraq gördü ki, əvvəllər ona nə qədər qəribə görünə, belə, məsələnin həqiqi, özü də nəinki nəzəri, həm də lap əməli həllidir. Zalımlarla necə rəftar edilsin? Onlar doğrudan da cəzasız buraxılsın? Bu barədə həmişəki etiraz indi Nexlyudovu təəccübləndirmirdi. Əgər sübut edilə idi ki, cəza cinayəti azaldıb caniləri islah edir, o zaman bu etirazın mənası olardı: lakin bunun tamamilə əksi sübut edilmiş olduqda və bir qisim adamların digər qisim adamları islah etməyə gücləri çatmadığı aydın olduğu bir halda, sizin əlinizdən gələn yeganə ağıllı şey, nəinki xeyirsiz olan, həm də zərərli və bundan əlavə, əxlaqsız və amansız olan işi görməməkdən ibarətdir. “Siz cani hesab etdiyiniz adamları neçə əsrdir ki, edam edirsiniz. Nə oldu, belə adamlar islah edilib yox oldular? Yox, olmadılar, yalnız həm cəzalandırıldıqları üçün pozulan canilərin, həm də yerlərində oturub insanlara cəza verən cani hakimlərin, prokurorların, müstəntiqlərin, həbsxana xidmətçilərinin hesabına onların sayı artdı”. Nexlyudov indi anlamışdı ki, cəmiyyət və qanunqayda, ümumiyyətlə ona görə mövcud deyil ki, özgələni mühakimə edib cəzalandıran qanuniləşdirilmiş canilər var, ona görə idi ki, belə pozğunluğa baxmayaraq, adamlar hər halda bir-birinə acıyır və bir-birini sevirlər.

Nexlyudov bu fikrin təsdiqini İncildə tapmaq ümidi ilə onu əvvəlindən oxumağa başladı. Onu həmişə mütəəssir edən ali ehkəm

oxuduqda o bu gün həmin xütbədə birinci dəfə olaraq mücərrəd, gözəl fikirlər, özü də əsas etibarilə şişirdilmiş, icrası mümkün olmayan tələblər irəli sürən fikirlər görməyib, sadə, aydın və əməli cəhətdən yerinə yetirilə bilən nəsihətlər tapdı ki, onların yerinə yetirilməsi (bu da tamamilə mümkün idi) insan cəmiyyətinin tamamilə yeni quruluşunu bərqərar edirdi. Belə bir cəmiyyətdə Nexlyudovu bu qədər hiddətləndirən bütün zorakılıqlar nəinki öz-özünə məhv olurdu, həm də insanlara müyəssər olan ən səadət – yer üzərində ilahi bir səltənət səadəti əldə edilirdi.

Burada *beş ehkam* var idi:

Birinci ehkam (Mf. V, 21-26) ondan ibarət idi ki, insan insanı nəinki öldürməli deyil, həm də ona qəzəblənməməlidir, heç kəsi özündən aşağı hesab etməməlidir, əgər birisi ilə dalaşarsa, Allaha hədiyyə verməzdən, yəni dua etməzdən əvvəl onunla barışmalıdır.

İkinci ehkam (Mf. V, 27-32) ondan ibarət idi ki, insan nəinki zinakarlıq etməməlidir, həm də qadın gözəlliyindən zövq almaqdan çəkinməlidir, bir qadınla bir dəfə ki evləndi, ona heç vaxt xəyanət etməməlidir.

Üçüncü ehkam (Mf. V, 33-37) bundan ibarət idi ki, insan and içmək yolu ilə heç nəyə boyun olmamalıdır.

Dördüncü ehkam (Mf. V, 38-42) bundan ibarət idi ki, insan nəinki intiqam almamalıdır, bəlkə bu üzünə vurduqda, o üzünü çevirməlidir, təhqiri bağışlamalıdır və bu təhqirə sakitcə dözüb insanları ondan istədiklərini heç kəsə müzayiqə etməməlidir.

Beşinci ehkam (Mf. V, 43-48) bundan ibarət idi ki, insan öz düşmənlərinə nəinki nifrət bəsləyib onlarla müharibə etməlidir, bəlkə onları sevməli, onlara kömək əlini uzadıb xidmət etməlidir.

Nexlyudov gözlərini lampanın işığına zilləyərək yerində donub qaldı. O, həyatımızın bütün eyiblərini yadına salıb, insanların bu qaydalar əsasında tərbiyə edildiyi təqdirdə həyatın necə ola biləcəyi təsəvvüründə aydın surətdə canlananda qəlbini çoxdan duymadığı sevinc hissi bürüdü. Elə bil ki, xeyli əzab və iztirab çəkəndən sonra birdən-birə rahatlaşmış, azadlığa çıxmışdı.

O bütün gecəni yatmadı və İncili oxumuş bir çoxlarının başına gəldiyi kimi, onu indi oxuyanda, əvvəllər bir neçə dəfə oxuduğu, lakin sezmədiyi sözlərin bütün mənasını birinci dəfə olaraq anladı. Bu kitabda ona əyan olan lazımlı, mühüm və sevincirici şeyi Nexlyudov süngər kimi canına çəkirdi. Bütün oxuduqları ona tanıy

gəlirdi, sanki onun çoxdan, əvvəldən də bildiyi, lakin tamamilə dərk etmədiyi və inanmadığı şeyi təsdiq edib onun şüuruna çatdırırdı. İndi isə o dərk edir və inanırdı.

Bu ehkamlara əməl etməklə, insanların özləri üçün əlverişli olan ən yüksək nemət əldə edəceklərini anlayıb buna inanmaqla bərabər, indi Nexlyudov dərk edib inanırdı ki, hər bir adamın bu ehkamlara əməl etməkdən savayı heç bir işi yoxdur və insan həyatının yeganə ağıllı mənası bundadır, bundan bir vasitə ilə boyun qaçırmaq səhvdir, bu səhv dərhəl onun cəzalanmasına səbəb olur. Bu bütün təlimdən irəli gəlirdi və üzümçülər haqqında nəsihətdə xüsusilə aydın və qüvvətli şəkildə ifadə edilmişdi. Üzümçülər elə təsəvvür ediblər ki, ağa üçün işləməyə göndərildikləri bağ onların öz bağlarıdır; bağda olan hər şey onlar üçündür və onların işi bağ sahibini yaddan çıxarıb, üzümçülərə onu və üzümçülərin sahibkar qarşısındakı vəzifələrini xatırladınları öldürərək, yalnız öz həyatlarından zövq almaqdan ibarətdir.

Nexlyudov düşünürdü: "Bütün həyatın ağası biz olduğumuza, həyatın bizim zövq almağımız üçün yaradıldığına axmaqcasına inanaraq biz də bunun eynini edirik. Ancaq aydındır ki, bu axmaq işdir. Əgər biz bu dünyaya gəlmişiksə, demək, kiminsə iradəsi ilə və nə üçünsə göndərilmişik. Ancaq biz bu qərara gəlmişik ki, öz sevincimiz üçün yaşayırıq və aydındır ki, öz sahibkarının iradəsinə əməl etməyən fəhlə kimi biz də özümüzü pis hiss edəcəyik. Sahibkarın iradəsi isə bu ehkamlarda ifadə edilmişdir. Əgər insanlar bu ehkamlara əməl etsələr, o zaman yer üzündə ilahi səltənət bərqərar olar və adamlar onlara müyəssər olan nemətdən daha böyük nemət alarlar.

İlahi səltənəti və onun həqiqətlərini axtarın, o zaman qalan şeylər sizə müyəssər olar. Ancaq biz əvvəlcə qalan şeyləri axtarıq və aydındır ki, onu tapmırıq.

Demək, mənim həyat məqsədini budur, işin biri qurtarmamış o biri başlayır".

Bu gecədən etibarən Nexlyudov üçün tamamilə yeni bir həyat başladı, ona görə yox ki, o, yeni həyat şəraitinə qədəm qoyurdu, ona görə ki, bu andan etibarən başına gələnlərin hamısı onun üçün əvvəllər olduğundan tamamilə başqa bir mənə kasb edirdi. Onun həyatındakı bu yeni dövrün nə ilə qurtaracağını göləcək göstərəcək.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	4
Birinci hissə	13
İkinci hissə	213
Üçüncü hissə	388

LEV NİKOLAYEVİÇ TOLSTOY

DİRİLMƏ

"ŞƏRQ-QƏRB"
BAKİ
2007

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Allahverdi Kərimov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Pərinaz Musaqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 07.05.2007. Çapa imzalanmışdır 28.12.2007.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 30. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25 000. Sifariş 260.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

1116(2)
11772

